مێژووی ئەدەبی کوردی

بەرگی حەوتەم

دوکتۆر مارف خەزنەدار

مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پرۆژەی نووسینەوەی
مێژووی ئەدەبی کوردییە لە سەرەتاوە
تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

بەرگی حەوتەم

١٩٤٥ – ١٩٧٥

B

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان - هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

د. مارف خەزنەدار
مێژووی ئەدەبی کوردی - بەرگی حەوتەم
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠١٥
چاپی دووەم ٢٠١٠
تیرێژ: ٢٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس - هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٣٧٥ - ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
رازاندنەوەی بەرگ: ناسح ساڵح
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد

ناوەڕۆک

پێشەکی 7
بەشی یەکەم: عوسمان سەبری 11
بەشی دووەم: لوتفی 23
بەشی سێیەم: ئەمینی عەبدال 35
بەشی چوارەم: فەرامەرز (ڕەشید نەجیب) 47
بەشی پێنجەم: عەلائەدین سەجادی 63
بەشی شەشەم: بەختیار 71
بەشی حەوتەم: حاجی جندی 91
بەشی هەشتەم: جاسمی جەلیل 101
بەشی نۆیەم: دەشتی 111
بەشی دەیەم: حیلمی 125
بەشی یازدەم: ئاری 141
بەشی دوازدەم: فانی 153
بەشی سێزدەم: موخلیس 183
بەشی چواردەم: وەزیری نادری 201
بەشی پازدەم: قەدری جان 209
بەشی شازدەم: ئەخۆڵ 225
بەشی حەڤدەم: هەوری 247
بەشی هەژدەم: قاچاغی مراد 257
بەشی نۆزدەم: حەسەن قزڵجی 269
بەشی بیستەم: شاکر فەتاح 277
بەشی بیست و یەکەم: عەونی 285
بەشی بیست و دووەم: ئیبراهیم ئەحمەد 301
بەشی بیست و سێیەم: کاردۆخی 317
بەشی بیست و چوارەم: شێخ لەتیف 329
بەشی بیست و پێنجەم: جاهید 345

بەشی بیست و شەشەم: مەدهۆش 373
بەشی بیست و حەوتەم: عەلی عەبدولڕەحمان 395
بەشی بیست و هەشتەم: هەژار 407
بەشی بیست و نۆیەم: دڵزار 419
بەشی سییەم: مارف بەرزنجی 437
بەشی سی و یەکەم: موحەڕەم محەمەدئەمین 453
بەشی سی و دووەم: هێمن 459
بەشی سی و سێیەم: هەردی 475
بەشی سی و چوارەم: شامی 491
بەشی سی و پێنجەم: ع ح ب 503
بەشی سی و شەشەم: تیرێژ 519
بەشی سی و حەوتەم: محەمەد مەولوود (مەم) 529
بەشی سی و هەشتەم: دیلان 541
بەشی سی و نۆیەم: هێدی 581
بەشی چلەم: شکۆی حەسەن 595
بەشی چل و یەکەم: کاکەی فەللاح 607
بەشی چل و دووەم: عەلی فەتاح دزەیی 619
بەشی چل و سێیەم: عاجز 631
بەشی چل و چوارەم: کامەران موکری 641
بەشی چل و پێنجەم: حەسیب قەرەداغی 663
بەشی چل و شەشەم: بێبەش 675
بەشی چل و حەوتەم: پیربال مەحموود 689
بەشی چل و هەشتەم: جەلال میرزا کەریم 701
بەشی چل و نۆیەم: دڵشاد مەریوانی 713
بەشی پەنجایەم: جەمیل ڕەنجبەر 729
لیستی ناوی کەسان 739
لیستی ناوی جوگرافی 746
بیبلیۆگرافیا 755

پێشەکی

بەم بەرگە پرۆژەی نووسینەوەی «مێژووی ئەدەبی کوردی» لە سەرەتاوە تا ناوەڕاستی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم تەواو دەبێ (١٩٧٥). لە دوای ئەمە ئەدەبی هاوچەرخ دەست پێ دەکا، سەرچاوە و کەرەستەی بۆ ئامادە کراوە. لە رووی کاتەوە بەبەریەوە هەیە لە رۆژگارێکی نزیک یا هەندێ دووریشەوە بنووسرێتەوە بەو شێوازەی ئەم زنجیرە کتێبەی پێ نووسراوەتەوە.

دەستەیێک لە شاعیرانی کورد لە سەرەتای ئەدەبی کوردییەوە تا دوایی سەدەی نۆزدەم پێویست بوو بەشی تایبەتی بۆ ژیان و بەرهەمیان تەرخان بکرێ، بەڵام سەرچاوە لە بەردەستدا نەبوو، لە ماوەی لە چاپدانی هەندێ لە بەرگەکانی ئەم کتێبە سەرچاوەی تازە دەست کەوت فریای بەرگە چاپکراوەکان نەکەوت. ئەوانەی سەدەی بیستەمیش تا ئێستا شاعیر و نووسەر هەیە کۆچی دواییان کردووە کەچی لەم کتێبەدا باس لە بەرهەم و هونەریان نەکراوە. ئەمانە لە بیر نەکراون و مێژووی ئەدەبی کوردی پشتگوێیان ناخا. لەبەرئەوەی ئەم بەرگە تەواوکەری بەرگی پێشووە بۆیە تەنیا ئەو بەشانەی گرتۆتە خۆ کە باس لە ژیان و بەرهەمی ئەو شاعیرانە دەکەن کە سەر بەماوەی (١٩٤٥ – ١٩٧٥)ن. هەندێکیان کەوتنە بەرگی شەشەم و پاشماوەکەیان لەم بەرگەدا بڵاوکراوەتەوە، ژمارەیان پەنجا شاعیر و نووسەرە، گەورەترینیان بەتەمەن عوسمان سەبرییە لە ساڵی ١٩٠٥ لە دایک بووە، بچووکترینیان جەمیل ڕەنجبەرە لە ساڵی ١٩٤٨ لە دایک بووە.

سوپاس بۆ هەموو ئەو کەسانەی لە سەرەتای ژیانی رۆشنبیریمەوە یارمەتییان داوم. سوپاس بۆ عومەر مەعرووف بەرزنجی سەرچاوە و کەرەستەی زۆری خستە بەردەستم بۆ هەردوو بەرگی شەشەم و حەوتەم. سوپاس بۆ ئەحمەد حوسێن ئەحمەد هەندێ کتێبی دەگمەن و سەرچاوەی کۆن و کەرەستەی رۆشنبیری دێرینی پێشکێش کردم. سوپاس بۆ بەدران ئەحمەد حەبیب دەوری دیاری هەبوو لە چاپکردن و بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە بەم شێوەیە. سوپاس بۆ میللەتی کوردی

خۆشـەویستم ئەگەر ئەو نەبووایە ئەم زنجیرە کتێبـەی «مێـژووی ئەدەبی کوردی» و ئەوەی بەدرێژایی تەمەنم نووسیومە نەدەبوون.

هەولێر: مەڵبەندی ڕووناکی

١٥ ئاغستوسی ٢٠٠٥

مارف خەزنەدار

عوسمان سەبری

بەشی یەکەم

عوسمان سەبری

١٩٠٥ - ١٩٩٣

ئاخـــڤین ژ جـــانێ وەلات دوازدە برین
حـەرکین دیجلە، فرات دەھ سالا خوین
قـە نزانم حـەوجـەیە وی حـالێ خـراب
کو ژ من جـەرگ و هناف کریە کەباب

ژیانی

عوسـمان سـەبری لە ٥ی کانوونی دووەمـی ١٩٠٥ لە گوندی نارنج لە قەزای کاختە لە کوردسـتانی عوسـمانی لـە دایک بووە. باوکی لە ئاغایانی عـەشرەتی مـردێسی بووە، هـێـشـتـا منداڵ بووە کـە باوکی کـۆچی دوایی کـردووە. شـوکـری مـامی گرتوویەتییە خـۆ و پەروەردەی کردووە و لەبەر خـوێندنی داناوە و بووە بەقـوتابی قوتابخانەی روشدییە، لە ساڵی ١٩٢٢ تەواوی کردووە. لەو ماوەیەدا هەردوو مامی شوکری و نووری بەشـدارییان لە شۆڕشی کوردی باکوور کردووە بەسـەرکردایەتی شـێخ سـەعـیـدی پیـران، لە ئەنجـامی لەناوبردنی شـۆڕش و لە سـێـدارەدانی سـەرۆکـەکان لە سـاڵی ١٩٢٥ بنەمـاڵەی عوسـمـان سـەبری لە دیاربەکر (ئامـەد) ئاوارەبوون، وەکـو هەزاران بنـەمـاڵەی کـورد کـەوتنە ڕۆژی ڕەشـەوە. کـردەوە تیرۆریسـتییـەکانی تورکـە کـەمالیـیەکان هاندەرێک بوو لاوانی وەکو عـوسـمـان سـەبری بکەونە خەباتی نهێنی لە دژی دەوڵەتی تورک. دەسـەڵات زەفەری پێ دەبا و دەیگرێ، تا ساڵی ١٩٢٨ لـە بەندیخانە دەمێنێتەوە. لە ساڵی ١٩٢٩ جارێکی دیکە دەکەوێتـەوە ناو داوی جـەندرمـەی تورک و دەدرێتە دادگای سـوپایی. ڕزگاربوونی لەم گرتنە دەبێتە هۆی ئەوەی وڵات بەجێ بێڵێ و پەنا بۆ سـووریا ببا، ئەو کاتە

وڵاتی شام هێشتا لە ژێر فەرمانڕەوایی فرەنسا بوو.

عوسمان سەبری لە کانوونی یەکەمی ١٩٢٩ سنووری تورکیا و سووریا دەبڕێ. هەرچەندە لەم وڵاتەشدا نەیتوانیوە بێ سەرئێشە خەباتی سیاسی بباتە سەر بەڵام تا پاش جەنگی یەکەمی گێتی لە تورکیا باشتر بووە. لە سووریا دەست بەخوێندن دەکاتەوە، بەتایبەتی خۆی فێری زمانی عەرەبی دەکا. جەلادەت بەدرخان دەوری گرنگی بووە لە فێرکردنی عوسمان سەبری. بەڵام زۆربەی کاتی لە سیاسەتدا خەرج کردووە، لە ژیانی ڕێکخراوی سیاسی و پارتییایەتییەوە نزیک بووە. بیروباوەڕی کوردایەتی لە لای بەهێز بووە، باوەڕی بەدیمۆکراتییەت بووە، لەسەر هەژار و بێ دەسەڵاتانی کردۆتەوە. لە دژی ئەمپریالیستی ئەورووپا بووە، هەرچۆنێک بێ، بیری لە چی کردبێتەوە یا هەر جموجۆڵییێکی سیاسی نواندبێ لە پێشانا بۆ چاکە و بەرژەوەندی بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد بووە. لە پێناوی هێنانەدی ئاواتەکانی زیاتر لە دە جار گیراوە، چەند جارێکیش لە ماڵی خۆی دوورخراوەتەوە، جگە لەوەی ماوەیێکی زۆر بەدەستبەسەری لە ژێر چاودێری پۆلیسی سووریا بووە.

لە ساڵانی ١٩٣٢ – ١٩٤٥ لە کۆوار و چاپەمەنییەکانی بەدرخانییان نزیک بووە، نووسینی لە شیعر و پەخشان لە کۆواری «هاوار» و «ڕۆناهی» بڵاوکردۆتەوە. لە ساڵی ١٩٥٧ جموجۆڵیی سیاسی بەهێز بووە، بەکوڵ خەباتی کردووە. لە ساڵی ١٩٦٠ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی جەمال عەبدولناسر و بەستنی یەکێتی لە نێوان میسر و سووریا عوسمان سەبری گیراوە تا ساڵی ١٩٦٢ لە بەندیخانە هەڵاتووە و خۆی لە بێرووت شاردۆتەوە، لە ساڵی ١٩٦٣ گەڕاوەتەوە سووریا، لە دوای ساڵێک لە حەلەب گیراوەتەوە، لەوساوە تا ساڵی ١٩٦٩ لە ژیانیدا بێ ئارام بووە، لە هیچ جێیێک ئۆقرەی نەگرتووە و چاوی سیخوڕانی سووریا بەدوایەوە بووە ناچار بووە سنوور ببڕێ و بچێتە کوردستانی تورکیا، لەوێ گیراوە و دراوەتەوە سووریا، ئینجا لە دیمەشق خراوەتە بەندیخانەوە، لە ساڵی ١٩٧٣ ئازاد کراوە، بەڵام خراوەتە ژێر چاودێری پۆلیسەوە. بەدرێژایی ژیانی لە بێ ئارامی و زۆرداری ڕزگاری نەبووە.

عوسمان سەبری لە سەد جار زیاتر گیراوە و ١٢ ساڵ ژیانی لە بەندیخانە بردۆتە سەر، لەو زیاتر دەستبەسەر و لە ژێر چاودێری پۆلیس بووە. دووجار

فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرچووە. تا لە ڕۆژی ١١ی تشرینی یەکەمی ١٩٩٣ لە دیمەشق کۆچی دوایی کردووە و لە گوندی بەرکفری نزیک دەرباسییە نێژراوە.

شیعر و پەخشانی

شیعری

عوسمان سەبری لە دەرگایێکی گەورەوە دەچێتە ناو گێتیی «شیعری نوێ»ی کوردییەوە، لەگەڵ ئەوەشدا شارەزای ئەدەبی کلاسیکیی کۆنە، لە شیعرە نوێیەکانی دەردەکەوێ چێژی لە شیعری کۆن وەرگرتووە بەڵام هەوڵی نەداوە لاسایی بکاتەوە، بەگشتی شیعری لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە دەچێتە ناو لیریک، ئەمە لە شیعرە کورتەکانیدا، هەرچی شیعرە درێژەکانیشن ئەمانە بەپۆییم (قەسیدە) دەژمێررێن.

لە ڕووی ڕوخسارەوە هەندێ کێشی شیعری دەچنەوە سەر بەحرە سووکەکانی عەرووز، بەڵام زۆر جار لە ناو کێشی سیلابی خۆماڵی بزر دەبن. بەزۆری شیعری لە ڕووی قافیەوە مەسنەوییە، لەگەڵ ئەوەشدا لە شیعرە مەسنەوییەکانیدا گەمە بەقافیە دەکا، بەوەی لە کاتێکدا شیعرەکە لەسەر قافیەی (ا ا ب ب...) دامەزراوە لە ناویدا قافیەی (ا ب جـ ب)یش بەکار دێنێ. فەرهەنگی وشەی شیعری عوسمان سەبری دەوڵەمەندە، وشەی پەتی کوردی بەکار دێنێ، ئەوەی زمانی شیعری دەوڵەمەند کردووە ئەوەیە شاعیر لە زمانانی تورکی و عەرەبی و فرەنسی شارەزا بووە، هەندێ وشە و زاراوە و تەعبیری لەو زمانانەوە وەستایانە هێناوەتە ناو شیعری کوردییەوە. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە شیعری عوسمان سەبری نموونەی غەزەلی نیشتمانییە. واتە دڵداری، ئیتر دلبەری دڵدارێکی وەکو عوسمان سەبری سەربەستییە بۆ کورد و هەموو ئادەمزادێکی ژێردەست. لە دەوروبەری ئەم ناوەڕۆکە دەستوورێتەوە. داهێنانی جوانکاری زۆرە، ڕەمز بەکار دێنێ لە مێژووی میللەتی کورد و ئەفسانەی ئەدەبی میللی سەرزار وەردەگرێ. شاعیر بۆ خوێندەوار و نیمچە خوێندەوار دەنووسی، لەبەرئەوەیە هەندێ شیعری وا دەکەوێتە بەرچاو وەکو لە ئەدەبی میللیی سەرزارەوە نزیک بێ، یا خۆی دەبێتە نموونەی ئەدەبی میللیی نووسراو، لە هەندێ شیعری دیکەیدا تەمومژی سیمبۆلیزم و ڕۆمانتیزم ئاسمانی شیعرەکان تاریک دەکا. سامانی نەتەوەیی کورد لە ئەدەب و

مێژوو و بەسەرهات و ئەفسانە سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ ئیلهامی شاعیر، وەستایانە ڕووداوی کۆن بەکێشەی سەردەم دەبەستێتەوە و بەرهەمێکی جوانی لێ دروست دەکا. بێ گومان شاعیرییەتی عوسمان سەبری پاڵی بەحەمەڕەش ناوە لە ساڵی ١٩٧٩ کە کۆمەڵێک شیعری لە ئەوروپا بڵاوکردۆتەوە ناوی ناوە «ئاپۆ» ئەمە لە کوردستانی باکوور بۆ پیاوی لێهاتوو و ناودار و بەرچاو بەکار دەهێنرێ، بەلای بڵاوکەرەوە عوسمان سەبری شایانی ئەوە بووە «ئاپۆ»ی پێ بووترێ.

پەخشانی

عوسمان سەبری لە نووسینی پەخشاندا دەستێکی درێژی هەبوو. بەرهەمی بەگشتی بەشیعر و پەخشانەوە لە کۆوارە کوردییەکانی سووریا بڵاوکراونەتەوە تا دوای جەنگی دووەمی گێتی. بەرهەمە پەخشانەکانی لەم بابەتانەدا دەکەونە بەرچاو:

١- زنجیرەیێک وتاری لە بابەت مێژووی کورد و کوردستان لە کۆواری «هاوار» بڵاوکردۆتەوە.

٢- بایەخی بەوتاری ئەدەبی داوە، هەندێ جار ئەم وتارانەی دەبن بەچیرۆک، ئینجا خۆی هەستی پێ بکا یا نەکا، لە نرخی جوانکاری بەرهەمەکە کەم نابێتەوە.

٣- کۆمەڵێک وتاری هەیە لە بابەت قارەمانانی بزووتنەوەی شێخ سەعیدی پیران و هەڵسانەکانی دیکەی کوردەوە.

٤- بایەخی بە هەندێ لایەنی ئەتنۆگرافی ژیانی کوردەواری داوە، ئیلهامی لە حیکایەتی ئەفسانەیی فۆلکلۆری وەرگرتووە.

٥- پێشەکی بۆ یەکێ لە دیوانەکانی جیگەرخوێن نووسیوە.

بەرهەمی ئەم نووسەر و شاعیرە کەمە، بەڵام دەوری گرنگی بووە لە پێشخستنی خوێندەواری لە ناو کۆمەڵی کورد و دروستکردنی ڕۆشنبیری سەردەم، چونکە نووسینی ڕەنگدانەوەی هیوا و ئامانجی کورد بوو. بۆ نیشتمانپەروەری و یەکێتیی کوردانی نووسیوە، ئامۆژگاری هەموو ئادەمزادێک دەکا کە سڵ نەکا لە داواکردنی مافی خۆی ئەگەر ژێردەست بێ. دژی دووڕوویی و خۆفرۆشی بووە، بەربەرەکانی پیاوخراپانی کۆمەڵی کوردەواری کردووە، لە شێخ و

ئاغـا و بەگ، لە ڕووی دەسـەڵاتی داگـیـرکـەرانی کـوردسـتـان لـە هاوسـێکان و ئەمپریالیستی ئەوروپا و ئەمەریکا وەستاوە.

نموونەی شیعری

١

عوسمان سەبری لە شیعرێکیدا بەناوی «حالی وەلات» دەڵێ:

دڤـێ تـو زانـبـی ئەڤ بـوونـە سـێ سـال
من نەدیت خـویشک و برا خـەلکێ د مـال
نـە مـەدیت ئاغـا وەلات پیـرا دییـان
نە ڤـەخـوار کـەسـەرا گـەور ئاڤـا ژییـان
دپرسـی ئیـرۆ ژ مـن حـالێ وەلات
دێ بێـژم ژێ دچـن سـەد ئاگـر و پـات
چ چیـیـا دەشـت و نەوال رێل و زمـاگ
چ باژار گـوند و کـەلات ئاڤـاهی پاگ
هـەیا ب دار و چیـیـا کـوچ و زنـار
ب گـرین کـەزەب ژ مـن ئانینـە خـار
نە کـێـزان نە شـڤـان و شـینا گـران
سـۆگـەری ئاڤـا چەمـان ب خـوینا بران
رۆژێ سـەد ئێش و برین رەنج و کـەسـەر
ژ دل و جـەرگێ وان دەرتـێـنـە دەر
ئـان دبن ئارمـانج ژ بۆ تیـرا نـەیار
ئـان بن ژ ڤـان وەلات بێ شـوون و وار
ئاخـڤـین ژ جـانێ وەلات دوازدە برین
حـەرکین دیجلە، فـرات دەهـ سـالا خـوین
قـە نزانم حـەوجـەیە وی حـالێ خـراب
کـو ژ من جـەرگ و هناڤ کـریە کـەباب

دبێـــژم بـێ ســـــەروبـەر بـێ دۆز و تـۆل
ژ مەچوون دەشـت و چییا نـامووس و ئۆل
پر سـوپاس ژ خـوەدێ، وە ئـەو دەرنـەدیت
تو بێ قـەی نەمامـە مێـرخـاس و عـەگیت
وەک دیل خـــەڵکی تێـــدا هـەمی رەبـەن
بـێ گـــرین نـابینـی رووکـی لـێ کــــەن

وەک لە نـاوەڕۆکی شــیــعــرەکــە دەردەکــەوێ ســێ ســاڵ لە دوای ئـاوارەبوون و دوورکــەوتـنەوە لە کــەســوکــار لە ســووریا وتوویـەتی. هـەندێ لـە بەســەرهـاتی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعیدی پیران دەگێڕێتەوە. باس لە کردەوە تیرۆریستییەکانی ســەربـازی خــوێنرێژی تـورک دەکـا. توانیــویەتی وێنـەی ڕووداوە نالەبـارەکــان هونـەروەرانە بگێــڕێتــەوە، چونکە پێش ئـەوەی ئاوارە بـێ لە نـاو ئەشکەنجــەی دۆزەخی تورک بۆ کورد ژیاوە.

ئەم شیعرە ئاخوداخێکە لە دڵ و دەروونێکی پڕ لە سـۆزی شکاوەوە هەڵقوڵاوە. ئەو وێنانـەی لەسـەر پـەردەی خـەیاڵی شـاعـیر دەنوێنرێن ڕووداوی ڕاسـتـەقـینەن، بەڵام شــاعـیــر لە چوارچێـوەی هونەرێکی داهێنراو بەرجـەســتـەی کـردوون. لە ئەنجامی دەستدرێژی دەسەڵاتی تورک بۆ سەر میللەتی کورد ئاوی دیجلە و فورات کـە لە کـوردســتــان هەڵدەقـوڵێن بوون بـەخـوێنـاو و هـەواڵ دەگـەیەننە هـەمــوو ئۆقیـانووسـەکان بەهـۆی کەنداوی بەسـرە و ئۆقیـانووسی هـیندییـەوە. عـوسـمـان ســەبری لەم شــیــعـرەدا هـەست دەجـووڵێنـێ، خـوێنەری کـورد ناتوانێ چـاو لەم دەستدرێژییە بپۆشێ.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی «مارشا ئاشتی یێ» عوسمان سەبری دەڵێ:

خــــورتێ چـاک ڕابـە زوو مـــە دڤـێ دلشـــادی
ســەرخـوەبوون، ئاشـتی، سـەربـەسـتی، ئازادی
ڤـان تشتـان هـەر دڤێ پر خەبات وەست و خـوین
بەری مـە سـەد هـەزار، سـەد هـەزار تێدا چوین

کـۆلیـدار بـوونە هار، وان دڤـێ جـەنگ و شــەر
دڤـــــێ رێ پــــر ددن دۆلارا زێــــرێ زەر
ئـاگـــرێ شـــــەر دادان کــــۆریا بـوو دۆژە
تـانک و تـۆپ قــەمــبــە ل خــوینا وان درێژە
ئـەڤ هـەمـی د رەیـا دە لـەمـــــەنـدێن چـلەک
د مـــرن کچ و کــور، مــێــر و ژن یەک بـە یەک
مـــەهـیلـن ســــەر ببــە ئـاشـــتی ئۆل و ژین
ئـەم برا تـەڤ هـەمـی بـۆ چ ئـەڤ قـــــروکـین
ســۆر و گـەور، رەش و زەر ئـەم یەکین تـەڤ برا
هەمـی یان یـەک رێیــە، یەک رامــان، یـەک چرا
مـەسـیـحی، مـووسـەوی، مـسلمـان هەمـدەمین
مـــەجـووسـی، ئێــزدی، تەڤ کـــورێن ئادەمین
مـــە دڤێ ئـاشـــتی نـاخــوەزین ســــەروبەند
بمرن کــۆ لـیـدار شــەرخـــوەزێن دەولـەمـــەند
هـەر بژی ئـاشـــتی، ئاشـــتـیـــخـــواز بژین
ســـەر بلند، ســـەرفـــراز هـەروەکی باز بژین

عوسمان سەبری ئەم شیعرەی وەکو سروودێک داناوە بۆ لاوان، قسەکانی بەرەو ڕووی ئەوان دەکاتەوە و ئامۆژگارییان دەکا، خـەبات بکەن، هەوڵ بدەن، تێبکۆشن لە پێناوی سەربەستی و ئاشتی و ئازادی. تەنیا لاوانی سەردەم ئەم خەباتە ناکەن هەزاران هەزار لاو لە ڕابردوودا بوون بەقوربانی لە ڕێگەی ئەم خـەباتە پیرۆزەدا. لە شیـعرەکەدا ئاماژە بۆ دەستـدرێژی ئەمـەریکا دەکا بۆ سەر وڵاتی کـۆریا. لە ساڵانی ١٩٥٠ – ١٩٥٣ دۆلارێکی زۆری خەرج کرد بۆ ئاژاوەنانەوە لە وڵاتی کۆریا و لە ئەنجامدا وڵاتەکە بوو بەدوو دەوڵەت. لاوی کورد هان دەدا لایەنی ئاشتی بن، وەک برا تەماشای هەموو مرۆڤێک بکەن، سپی بێ یا ڕەش، زەرد بێ یا سوور، مەسیحی بێ یا جوولەکە، موسوڵمان بێ یا مەجووسی.

٣

له شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «دجله و فرات» دەڵێ:

ژ دل و کــــەزەب ئەڤــــینداریێ دجلـه و فــــراتم
نزام بـوو چڤــاس بــێ دلـێ خــوه دووری وه دەژین
ئەڤ چـەم ژ باکـــوور دا دکــەڤــه وەک دوو وەلات
یەک تـا بیـــرەجـــەک یێ دن دچـه ناڤ دیـاری زین
مـەلێ جزیری ئیلهاما خـوه ژ وی چەمی دسـتـاند
گــەلەک مـــرازی د پەراڤـــێن دجلێـدا جـڤـــاند
ئەحـــمـــەدێ خـانی ژ ســـەرەکێ ئاڤـاوی ڤــەخـوار
ل ســـەر نڤـیــســی ســـەر ناڤــا مـــەمێ بریندار
فـــەقێ تەیران، مـــەلـێ باتێ پر شــاییــرێن چاک
هەسـپـێن خـوه بەزاندن د شــاخـا چـەمێ چالاک
گــەر دجله ب خــوه کــانیــیـــا زانین و ئەڤـین بوو
فرات پێ گەرا گەلەک شـوین پەنجه ب خوین بوو
د قـادا ڕوومـــەت و مـێـرانی هـەر بێ هەمـپــا بوو
هـەر دەم ژ بۆ هــەر پەسـفـەکێ هێـژا و ســەزا بوو
من هـێــڤی هـەیە دجلـه – فــرات باریێ وی راکــه
دواریێ زمـــان ل ڕۆژهلات خـــەلقێ مــه شـــا کــه

لەم شـیعره نایاب و جوانەدا عـوسمـان سـەبری بەیادی هەندێ ڕەمـزی نەتەوەیی کۆمـەڵێک وێنه و مـانای شـیـعری داهێنراو دروست دەکـا. لەوانه هەردوو ڕووباری دیجله و فـورات له ناوچـەرگـەی شاخـەکـانی کوردسـتـان هەڵدەقولێن. له قـەراغی سـەرەتایانەوه تا کـەنداوی بەسره کـۆنتـرین کـۆمـەڵێکی شـارسـتـانییـان دروست کردووه، مەدەنییـەتی سـۆمـەر. له وەسـفی ڕووباردا دەڵێ، له باکوورەوه دەخزێ بۆ خوارەوه، لایێکی شاری بیرەجەکه، لایەکەی دیکەی مەڵبەندی خاتوو زینه، مەبەسی خـاکی جـزیری بۆتانه. مــەلای جزیری ئیلـهامی لێ وەرگرتووه و شـیـعـری جوانی هۆنیوەتەوه. ئـەحـمـەدی خـانی ئاوی خـواردۆتەوه، له عـەشـقی ئەودا «مـەم و زین»ی

نووسـیوه. بەسەرهاتـی مەمی بریـنداری گێڕاوەتەوه. فـەقێ تەیران و مـەلای باتەیی شیعری جوانیان داناوە، ڕەنگین وەکو ڕووباری چالاک لە ناو شاخەکاندا. بەم پێیە دیجلە دەبێتە سەرچاوەی زانیاری و ئەڤین، فوراتیش لە هەندێ جێ دەبێتە بەڵگەی خوێن. مەبەسی شاعیر لێرەدا ئاماژەیە بۆ تێپەڕبوونی ڕووباری فورات بەناو خاکی سـووریا پێش ئەوەی بچێـتە خاکی عـیراقـەوە، چونکە لە دوای جەنگی دووەمەوە دەستی دەسەڵاتی سووریا بەخوێنی کورد خوێناوی بووە تا ئێستا.

دیجلە و فـورات بووە بەڕەمـزێک هەتا ئەگەر ئەفـسـانەییش بێ، خـەیاڵێکی شاعیرانەی ڕۆمانتیکییانە – نەک سیاسی و دیبلۆماسییانە – بۆی هەیە شیعرێک دابنێ و تێیدا بڵێ خاوەنەکان و دانیشتووەکانی قەراغ ئەم دوو زێیە لە کورد و تورک و عەرەب یارمەتیی یەکتری بدەن و سێ دەوڵەت دروست بکەن و لە پاشانا یەک بگرن، هەموو گێتی چی حسێبێکیان بۆ دەکا!.

***

عـوسـمـان سـەبری لە ناو خـاکی خـۆیدا لە دەست زۆرداری دەسـەڵاتی تورک ئاوارەی لایێکی دیکەی خـاکی خـۆی بوو لە سـووریا، لێـرەش لە ژێر دەسـەڵاتی عەرەب لە زۆرداری ڕزگاری نەبوو، خاکەکانی دیکەی کوردیش هەموویان لە ژێر دەستی بێگانەدا بوون لەبەرئەو ئەم ڕۆشنبیرە کوردە تا سەری نایەوە لە خراپەی زۆرداری ڕزگاری نەبوو.

عوسمان سـەبری لە قوتابخـانـەی ڕوشـدییە زۆر شت فێر بووبوو. لە سـووریا فێری زمـانـی عـەرەبی بوو. مـامۆسـتـای گەورەی لە ژیانیدا خـۆی بوو. گیـرۆدەی دواڕۆژی میللەتە چەوساوەکەی بوو، بۆ ئەم مەبەسە دوو ڕێگەی گرتبوو، یەکەمیان خەباتی سـیاسی لە پێناوی هێنانەدی ئامانجی میللەتی کورد لە سـەربەسـتی و ئازادیدا. دووەمـیـان خـزمـەتکردنی ئەو مـیللـەتە بـەنووسین و بـڵاوکـردنەوەی خوێندەواری. بۆ ئەم مەبەسە ڕێگەی ئەدەبی گرتبوو. شارەزایی لە شیعردا هەبوو دەیتوانی لاسایی پێشینان بکاتەوە، بەڵام ئەمەی نەکرد و لایەنی نوێگەری گرت، شـیـعری بەتامی نووسـییـەوە لە بابەت کـوردایەتی و بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی مرۆڤایەتی و ئاشتیخوازی و ئەنتەرناسیۆنالیزمی و دیمۆکراتی. وتار و چیرۆکی پەخـشـانی نووسـیـوەتەوە. جێ پەنجـەی دیارە لە ئەدەبی کـوردی لە سـووریا لە چلەکانی سەدەی بیستەمەوە تا کۆچی دوایی.

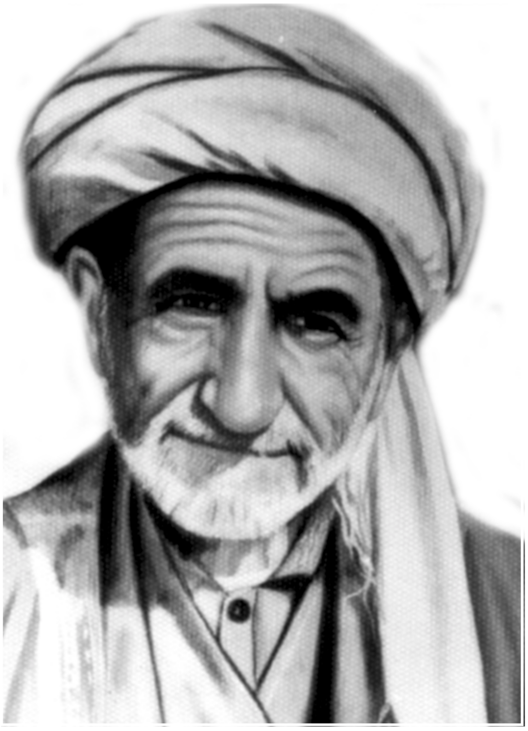

لوتفی

بەشی دووەم

لوتفی

١٩٠٥ – ١٩٨٩

پەیڕەوی قـــەیسی بێـــچـــارە لازمـــە بۆ من ئیـــتـــر
هەر ڕەفیقی وەحشی دەشتی و دووری دایک و باوەکەم
سـەد وەکـو لوقـمـان کـە بێت و کـوا ئەکـا دەرمـانی دڵ
دیدەنی ئەو کـــافـــیـــیـــە بۆ زامی جـــەرگـــوناوەکـــەم

ژیانی

لوتفی کوڕی شێخ ڕەزا شێتەی کوڕی مارفی قوولەیە، لە نەوەی شێخ حەسەنی گڵەزەردەی بەرزنجییە. لە ساڵی ١٩٠٥ لە گوندی پەڵکانەی ناوچەی قەرەحەسەنی کەرکووک لە دایک بووە. «لوتفی» کردووە بەنازناوی شیعری. لە تەمەنی شەش ساڵیدا لە حوجرەی مزگەوتی گوندی قۆین پەلک لە ناوچەی دووز (تووزخورماتوو) خوێندوویەتی، لە پاشانا چووە بۆ کەرکووک و لە مزگەوتی نائیب ئۆغلی ماوەیێک بووە بەفەقێ، ئینجا شێخ عەبدولکەریمی دارەخورمای خاڵی ناردوویەتی بۆ گوندی دیبەگەی ناوچەی مەخموور. دوو ساڵ لەوێ خوێندوویەتی و گەڕاوەتەوە ئاوایی لەیلان لە کەرکووک، ماوەیێک لەوێ خوێندوویەتی و ئەوجا ڕووی کردۆتە گوندی خاڵۆبازیانی. لێرەدا زۆر نەماوەتەوە گەڕاوەتەوە کەرکووک و لە مزگەوتی ئیمام قاسم نیشتۆتەوە. دوا قۆناغی خوێندنی حوجرەی لە خانەقای سەید ئەحمەد بووە، لای مەلایانی گەورەی ئەو سەردەمە خوێندوویەتی. لە کاتێکدا ئامادە بووە خوێندنی تەواو بکا ئیجازەی مەلایەتی وەرنەگرتووە.

زۆربەی ژیانی لە ناوچەکانی ساڵەیی و شوان بردۆتە سەر، خەریکی کشتوکاڵ

بووه، بەزۆری بۆی نەهاتووە و دەست کورت بووە.

لە ساڵی ١٩٣٩ لە کاتی کردنەوەی ڕێگەی ئۆتۆمۆبیل لە نێوان هەولێر و ڕواندز بووە بەچاودێری کرێکارانی کارگێڕی ڕێگەوبان. بۆ دابینکردنی گوزەرانی لە کارکردن نەوەستاوە، هەندێ جار کاری میری پێ سپێرراوە بۆ ماوەی دوو ساڵ لە ١٩٥٩ مووچەخۆر بووە لە شارەوانی کەرکووک. هەندێ جاریش لە گوندەکانی ناوچەی ساڵەیی مەلایی کردووە. لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەمەوە کە دوا قۆناغی سەردەمی پیربوونی بوو لە گەڕەکی ڕەحیماوە لە کەرکووک نیشتەجێ بووە. لە ڕۆژی ٢٣ی مایسی ١٩٨٩ لە کەرکووک کۆچی دوایی کردووە.

شیعری

لوتفی وەک شاعیرێکی ئاسایی و لاسایی شیعری کلاسیکی و میللیی کوردی دەکەوێتە ڕوو. بەرهەمی شیعری لەم لایەنەوە لە بەرچاوە. بایەخی بەهەردوو بابەت داوە بەقەوارە شیعری عەرووزی و کێشی میللی هێندەی یەکترین. لە شیعری عەرووزیدا تەنیا بەحرەکانی ڕەمەل و هەزەج و مەدیدی بەکارهێناوە. لە یەکێتیی قافیەدا دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی: «ا ب د ر غ م ن (ە – ـە) ی ێ»ی بەکارهێناوە. لە پاش قافیە ئەم وشانە لە شیعریدا بەرچاو دەکەون: ئەکا، کرد، منم، خۆم، ئەکەم، نییە، هەیە، ئەبێ، ئەوی، بم (ببم).

شیعرە خۆماڵییەکانی لە ڕووی کێشەوە زۆرن، لەمانەدا کێشی دە بڕگەیی و کەمتریش حەوت بڕگەیی بەکارهێناوە، قافیەی ئەم جۆرە شیعرەی مەسنەوییە، کەچی لوتفی یەکێتیی قافیەی بۆ ئەم جۆرە شیعرە بەکارهێناوە. ئەمە دیاردەیێکی دەگمەنە و کەم شاعیری کورد ئەم دەستوورەیان بەکارهێناوە. قەسیدەی بەندی چوارینی هەیە (ا ا ا ب). زمانی شیعری ئاسانە، وێنەی ڕەوانبێژی زۆر نییە. لە ناوەڕۆکدا مەبەسەکانی ئایینی و دڵداری و وەسف و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و ستایش و ماتەمنامەی هەیە. جار جارە دەم لە کۆمەڵایەتی و سیاسەتیش دەدا. لە سەرانسەری دیوانیدا هەست بەڕەشبینییێک دەکرێ لە بیری شاعیردا. ئەمە لە پێشانا لە ئەنجامی هەڵسوکەوتی پەرێشانی و هەژاری خۆی و لە پاشانا لە هەڵسوکەوتی نالەباری کۆمەڵایەتی و مەسەلەی نەتەوەیی کورد هەڵقوڵاوە.

نموونەی شیعری

دڵداری

لە شیعرێکیدا لوتفی دەڵێ:

چاوەکـــانت بـۆتـە بـاعـــیس ئـەشکی ڕوونـی چـاوەکـــەم
تیــغی ئەبرۆت بـاعـیـســە بـۆ مــەنعی خــورد و خــاوەکــەم
غــەمــزەکــانت هـەروەکــو تیــرە لە دڵ تـەئسـیــری کــرد
بـۆتـە مـــەنعی خـــواردن و خـــەوزین و نـان و ئـاوەکـــەم
دڵ وەکـــو ڕاوچـی ئەویش وا بـۆتـە کــــار ئـاسکی خـــەتا
مـن خــــەتـاکـــارم لـە بـۆیـە بـۆتـە مـــانـیـع ڕاوەکـــەم
بێ خـەبەر وەک وەحشی وا بووم هەر ئەسووڕام دەشت و دەر
هـەروەکـــو تـەیرێ لـەنـاکــاو تـووشـی دان و داوەکـــەم
پەیڕەوی قـــەیسی بێــچــارە لازمـــە بـۆ من ئـیـــتـــر
هەر ڕەفــیـقی وەحـشی دەشــتی و دووری دایک و بـاوەکـەم
ســەد وەکـو لوقــمـان کــە بێت و کــوا ئەکـا دەرمــانی دڵ
دیدەنی ئـەو کـــافــیـــە بـۆ زامی جــەرگــوناوەکـــەم
بـەس تەمـــەع (لوتفی) بکە دونیــایـی دوون بـاقی نیــیـــە
غــەم بـخــۆ بـۆ مــردنی خــۆت کــوانێ تـۆپی جــاوەکــەم

ئەم گێتییە دڵدارییە شاعیر خۆی دروستی کردووە بۆ وەسفی برۆ و غەمزەی دلبەر، ڕاوکردنی دەشتی خەتاوخوتەنی ئەفسانەی چین و باسکردنی قەیسی بێ چارە. لە ناو هەموو ئەو گێتییە دڵدارییەدا شاعیر شپرزەیی ژیانی خۆی لە بیر نەچۆتەوە. ڕاستە وێڵ و سەرگەردانە لە دەشت و چۆڵ لە لەیلا دەگەڕێ، بەڵام لە باوک و دایکیشی دوورە. شیعری ئەو لە هەر بابەتێک بێ لە واقیعی ژیانی تاڵی خۆی و ڕەشبینی دووری ناخاتەوە.

کوردایەتی

مەسەلەی نەتەوەیی کورد هەمیشە لە هەڵبەزین و دابەزیندا بووە، ئەمڕۆ لە خۆشی و سبەینێ لە ناخۆشیدا بووە. لوتفیش وەکو شاعیرانی دیکە ئاوڕی لەم دیاردەیە داوەتەوە.

١

لە شیعرێکیدا لوتفی دڵشادە و دەڵێ:

کــوردســـــتـــان مـــژدە بـەیانـی داوە!
خۆر لەسـەر شاخت گوێچکەی کێشاوە
سـەیری دنیـا کـە لە خـوار و لە ژوور
هەمـووی بەیـەکـجـار لـە خـەو هەڵسـاوە
هـەرکـــەس لـەم ڕۆژە ســـست بێ بزانە
ئەو لە کـاروانی مـیللەت جـێـمـاوە
ڕۆژ ڕووناک شـەوقی دا لە کـوردسـتـان
دووکـــەڵی غــەم و غـــەدری پێــچـاوە
چەن سـاڵە کـە تۆ وا خـەبات ئەکـەی
بەجـــەور و خـــەفـــەت دەرد و ســـزاوە
داری بەخـــتـــەکـــەت وا هـاتۆتە بـەر
شـنـە شـنێـــــتـی بەدەم ســــــەباوە
زۆر ئاگـــادار بە دوژمـنـی نـاکـــەس
تێکی بشـکێنی و بیـــخــــاتـە لاوە
پشـتـی یەک بگرن ئەی مـیللەتی کـورد
لە هـەر کــوێیـێ هەن لـە ڕووی دنیــاوە
لە بیــرتـان نەچێ دەســتم بەدامــان
لەو غـــەدرەی کـــەوا لـە کـــورد کـــراوە
خـــزمـــەت بێگـانـە زۆر بێ بەقـــایە
مـــەعلووم خـزمـەتکار هـەر دەرکـراوە

(لوتفی) بێنە یاد کـردەوەی پێـشـــوو

دەرحـــەق بەکــوردان کــە چی کــراوە

ئەم شـیـعـرە بـۆ پێـشـوازی بەیانە گرنگەکـەی ١١ی مـارتـی ١٩٧٠ دانراوە. لە ئەنجامی ڕاپەڕینی کوردی عیراق لە شەستەکانی سەدەی بیستـەمدا ئەڤتـۆنۆمی بەناوی هـەرێمی کوردسـتانی عیراق دامـەزرا، کەچی فێڵ و فەنەری کاربـەدەستانی بەغدا لە بنەڕەتدا بەڕاستـیان نـەبوو، تەکتیکێک بوو بەکاریان هێنا بۆ لەناوبردنی بزووتنـەوەی کـورد لە داهـاتوویێکی نزیکدا. هـەڵەی کـورد خـۆی و ڕێگەدان بەوەی جڵەوی ئەسپەکەی بکەوێتە دەست هـاوسێی بێگانەی دوژمن بووە هـۆی تێکشکانی شـۆڕشـی ئەیلوولی ١٩٦١ی کوردسـتانی عیراق و ئەڤتـۆنۆمی سـەر نەگرێ و کـورد بکەوێتەوە دابەزین و ناخۆشییەوە.

٢

لوتفی ئەم تێکشکانەی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ بەم جۆرە وەسف دەکا:

کـــــوردە نـازانـی کــــە چی ڕووی داوە!

دنیـــا بـەجـــارێ چۆن شــــڵــــەژاوە

گـــەورە تا بـچـــووک گــشـت دەردەدارە

هـەریـەک بـەجـــۆرێ بـەغـــەم دووچارە

عــەقڵ و شــوعــوورت داخــوا چۆن مــاوە

فــرمــێــسکی چاوت وەکــو خــوێناوە

لـە هـەندێ جـــێگە خـــوێن وەک لافـــاوە

چەند نـەوجـەوانان بـەبێ گـیــان مــاوە

ئەوەی هـەژارە یەکـــجـــار خـــوراوە

بـنیــــــادی بـێ ڕووح بـەپـاوە مـــــاوە

چـەپـۆکـی دوژمـن وەک تـەزرەی بــەهــار

لە هـەمــــوو لاوە بـۆ کــــوردی هـەژار

دەخـیـل بەدەرگـات ئەی خـودای گـەورە

پـەنـامــــــان بـدەی لـەم چـەرخ و دەورە

بەشـــــەو عـــــەزابی گـــــورگی نادیار
بەڕۆژ گـــیــرۆدەی جــەنگی ســـەگی هار
ڕێگەی ڕزگـــــاری لە هیچ لا نیـــــیـــــە
ئەی خــــودا هاوار چارەمــــان چیـــیـــە!
خـۆت ڕەحمێ بکەی تەنیای فـەریاد ڕەس
چۆن بۆ بێکەسـان هـەر تۆمان هەی کـەس
ڕەببی بـۆ خــــاتر فــــەخــــری ئەنبـــیــــا
ڕزگـــارمــــان بکەی لە شـــــوومی ســـیــــا
(لوتفی) با بەس بێ گــریانی بێ ســـوود
ڕازی بەتەقــدیر خــالیــقی مــەعــبــوود

ئەمە وەسفێکی میللییانە و شاعیرانەی کوردە لە دوای تێکشکانی بەیانی ١١ی مـارتی ١٩٧٠ لە ١١ی مارتی ١٩٧٥. لێرەدا لوتفی مێژوونووس نییە ڕووداوەکان تۆمــار بکا، بەڵکو بەگـشـتی وێنەی هەست و نەسـتی ناوەوەی کـەسی کـورد دەکێشی. فرمێسکیان بۆ دەڕێژێ و لە کردگـار دەپاڕێتەوە لە کارەسـاتی دیکە بیانپارێزێ.

٣

لە شیعرێکی دیکەیدا لوتفی دەڵێ:

دڵ لە دووریت وا دیارە مـــــەیلی گـــــریانی هەیە
هـەورەکـــەی مـــیـــحنەت ئەهات و تاوی بارانی هەیە
وا لە شـــاخ و چۆڵا خـــەوتوو چاو بەئەشک و دڵ بەغـەم
ئیـــمـــڕۆ ڕۆژی شــادی کـوردە کـــەیفی شـــارانی هەیە
زۆر لەمــێــژە تێـئـەکـۆشێ کـاکـە بـۆ تۆ خـاکـەکـەت
دڵ ئومــێــددارە کـــە ئەمــجــار فـیکری جارانی هەیە
ڕووم نەبوو من دابنیـــشم تێکەڵی وەجــبــەی ڕەفـــیق
وا ئـەزانم ئیـــمـــڕۆکـــە دڵ مـــەیلی خــــەندانی هەیە

داری بەختـم ڕوو لە وشکی ڕۆژ بەڕۆژ هەر کـز ئەبوو
ئیـمـڕۆکـە چوزرەی دیارە ڕۆژی نیـسـانی هەیە
خادیم و جاگیر مەبە ئەی کاکی خۆم بۆ هیچ کەسێ
عـالەمیش وەک تۆ بۆ ئەمڕۆ گـشت گـریبـانی هەیە
(لوتفی) باغی ئەمـەلی تۆ هاتە بەر چاو هەڵبـڕە
هەر لە سایەی حەمدی خواوە تەیری خۆشخوانی هەیە

لە سـەرەتادا ئەم شیعرە ئەوە دەگەیەنێ شاعیر لەبەر دووری لە یار هەمیشە شین و شەپۆڕ و واوەیلایەتی، لە پاشانا دڵشاد و گوشاد دەبێ کە بەدیداری ئەو یارە شاد دەبێ، وەک لیریکێکی دڵداری دەکەوێتە بەرچاو. ڕاستییەکەی ئەوەیە ئەم شیعرە لە ساڵی ١٩٤٦ هۆنراوەتەوە لەو کاتەی کۆماری کوردستان لە مەهاباد دامەزرا بوو. پێش ئەوە شاعیر پەشۆکا بوو بۆ کورد، لە دواییدا کە لە کوردستانی ئێران سـەربەسـتی دەست خـست، بوو بەڕۆژی شـادی بۆ شـاعـیـر. چونکە سەربەستی کورد ڕەمزی دلبەرەکەی شاعیر بوو. لە خوێندنەوەی ئەم لیریکە لە ڕووی کێش و قافیە و پاش قافیە و وشە و دامەزراندنی ڕستەوە شێوازی نالی دێتەوە یادی خوێنەر.

ستایشی عەشرەتی شوان

لە ستایشی عەشرەتی شواندا لوتفی دەڵێ:

ئەوەندە گـەڕام لەسـەر ڕووی جیـهان
داوودە و بەیات چوار کۆمەی شێخان
زەنگنە و جـەبباری هەمـەوەند تەواو
جـاف گـەڵبـاغی گـەلاڵی گـۆران
پشدەر و مەنگوڕ هەم دەشتی بیتوێن
شـارەزوور هەمـوو هەتا بازیان
نەمـدی خـاکێکی وەک خـاکی شـوان
هەوای دڵگیـر بێ بۆ دانیـشـتـووان

دەک ئاوەدان بی بەهەشتی کوردان
ئەرازی بێ عەیب جێگەی دەغڵ و دان
شوبهە بە بەهەشت سەرچاوەی باغی
مێرگ و وەنەوشە و نێرگس و ڕەیحان
زۆربەی دێهاتی هەمووی چەماوە
زەرعات و میوە دار و دارستان
مەرعای یەکتایە بۆ مەڕوماڵات
چەم و ئاوی زۆر وەک باغی جینان
لەگەڵ سەگرمە عەداوەت ئەکەن
بەرامبەرییەتی چیای خاڵخالان
من ڕجام وایە لە خزمەت باری
دایم مەحفووز بن لە بەلای جیهان
دوور بن لە غەم و دەرد و موسیبەت
بژین بەختەوەر شاد و کامەران
(لوتفی) گەر ڕاستە قسەکانی تۆ
بۆچی بەجێت هێشت ڕات کرد لەناویان

لەم شیعرەدا لوتفی لە عەشرەتی شوان و ناوچەی شوان دەدوێ لە کەرکووک. لە شیعری پەروەردەیی (دیداکتیکی) دەکا بۆ قوتابیان هۆنرابێتەوە لە بارەی جێگە و شوێن و جوگرافیای ئەو خاکەی عەشرەتی شوانی لێ دەژی. یادی داوودە و بەیات و زەنگنە و جەباری و هەمەوەند و جافی گەڵباغی و گەلالی و پشدەر و مەنگوڕ دەکاتەوە. باسی هەرێم و ناوچەکانی شێخان و بیتوێن و شارەزوور و بازیان دەکا. هەموو ئەمانەی بۆ ئەوەیە بڵێ ناوچەی شوان لەمانە جوانتر و ڕەنگینترە. هەروەها یادی چیای سەگرمەی ناوچەی سەنگاو دەکاتەوە. چیای خاڵخالانیشی لە یاد نەکردووە چونکە بەڵگەی جوانی ناوچەی شوانە. شاعیر بە وتەیێکی کۆمیدی جوان کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ کە بەخۆی دەڵێ بۆچ ئەم جوانییەت بەجێ هێشت و لە ناو ئەم خەڵکە چوویتە دەرەوە!

***

لەتیفی کوڕی شێخ ڕەزا شێتەی بەرزنجی ناسراو بەلوتفی لە ئەدەبی کوردیدا شاعیرێکی ئاسایی و دیارە. بەڕوخسار و ناوەڕۆک زۆربەی بابەتەکانی شیعری عەرووزی کلاسیکی و خۆماڵی میللی هەیە. بەشی زۆری بەرهەمی لە نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و کەموکووڕی کۆمەڵایەتی و ئایینی دەدوێ. ناوەڕۆکی شیعری ڕەنگدانەوەی دەست کورتی و هەژاری ژیانی تایبەتی خۆی و بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوەکەیەتی، ئەمە هەمووی بۆتە هۆی ئەوەی ڕەشبینی دڵ و دەروونی داگیر بکا.

ئەمینی عەبدال

بەشی سێیەم

ئەمینی عەبدال

١٩٠٦ - ١٩٦٤

بینا چیایێ ئەلەگەزێ
هەوا هێنک تەمـــــزدا
ناڤ کولیلکێ ئەوازی دا
هەیە گوندێ ئەلەگەز

ژیانی

ئەمین کوڕی عەبدال باسۆرە لە ساڵی ١٩٠٦ لە گوندی ئەمانچایر لە ناوچەی قارسی کوردستانی عوسمانی لە دایک بووە. باوکی قەت بیری لەوە نەکردۆتەوە ئەمینی بەلەنگاز لە دایکبووی گوندێکی هەژار و نەخوێندەوار و دواکەوتوو ڕۆژێ لە ڕۆژان ببی بەزانا و شاعیر. تەمەنی سێزدە ساڵ بووە لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی دایک و باوکی زێدی باپیرانیان بەجێ هێشتووە و خۆیان لە دڕندەیی تورکە کەمالییەکان ڕزگار کردووە. ئەمین لە ساڵی ١٩٢٠ وەکو گەلێ لە منداڵە ئاوارەکانی کوردستانی عوسمانی لە مردن ڕزگاری دەبێ بەوەی لە هەتیوخانەی ئەمەریکییەکان لە شاری ئەلێکساندرۆپول (لینینەکان)ی ئەرمەنستان بەخێو دەکرێ. لە ساڵی ١٩٢٣ ئەمین ڕوو دەکاتە شاری تفلیس و لە لای مامی دەژی. خوێندنی قوتابخانەی سەرەتایی و خانەی پەروەردە تەواو دەکا و دەگەڕێتەوە ئەرمەنستان و ماوەیێک دەبێتە مامۆستا لە هەندێ لە گوندەکانی کورد لە ناوچەی ئەپاران. لە ساڵی ١٩٣١ دەبێ بەقوتابی زانستگای یەریڤان و لە ساڵی ١٩٣٦ تەواوی دەکا. لەو کاتەدا دەبێتە یەکێ لە ئەندامانی دەستەی نووسەرانی ڕۆژنامەی «ریاتازە». خەریکی نووسینی وتار و بڵاوکردنەوەی تێکستی ئەدەبی

میللی (فۆلکلۆر) دەبێ.

بەبێ ئەوەی واز لەو جموجۆڵییە ڕۆشنبیرییەی بێنی جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە سەر خوێندنی بالا. ماوەیێک خەریکی خوێندن و لێکۆڵینەوە دەبێ لە ئەدەبی کوردیدا تا لە ساڵی ١٩٤٤ دوکتۆرای لە ئەدەب وەرگرتووە. بەینێک بووە بەمامۆستا لە زانستگای یەریڤان، لە پاشانا کراوە بەکارگەری زانستی لە ئەکادیمیەی ئەرمەنستان و خەریکی کوردناسی بووە بەتایبەتی لە ئەتنۆگرافیا و فۆلکلۆری کوردی کۆڵیوەتەوە.

ئەمین ڕۆشنبیرێکی بەتوانا بوو کۆششی لە بەرچاوە لە هەموو گۆڕەپانەکانی کولتووری کوردی قەفقاسی ڕووسیا. دڵسۆزی کارە زانستی و ئەدەبییەکانی بووە تا کۆچی دوایی لە ٢٢ ئەیلوولی ساڵی ١٩٦٤ و ناوی بەزیندوویی ماوەتەوە لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردیدا.

ئەمینی زانا

لە قۆناغی یەکەمی مافی خوێندەواری کوردی لەو وڵاتەدا (١٩٣٠ - ١٩٣٧) ئەمین دەوری بالای هەبوو لە پێشخستنی خوێندەواری لە کۆمەڵی کوردەواری بەتایبەتی دانانی کتێبی قوتابخانە بەپێی بەرنامەی خوێندنی هەموو زانستییەکان بەزمانی کوردی. لەو کتێبانەدا کە ژمارەیان دەگاتە دەیان کتێب هەندێکیان خۆی داینلون و هی دیکەیان بەهاوکاری لەگەڵ دانەرانی دیکە، جگە لەمە چەند کاری گرنگی دیکەی گەیاندۆتە ئەنجام لەوانە دانانی فەرهەنگی ئەرمەنی - کوردی (١٩٣٣) و کتێبی «فۆلکلۆرا کورمانجا» (١٩٣٦) لەگەڵ کۆمەڵێک لە ڕۆشنبیرانی کورد ئەم کتێبەیان داناوە، تا ئێستا بەگەورەترین و چاکترین کتێبی کوردی دەژمێررێ لە بابەت پاراستنی تێکستی ئەدەبی میللیی سەرزار. هەروەها بەشداری کردووە لە گۆڕینی «دەستووری یەکێتیی سۆڤیەت» (١٩٣٨) بۆ زمانی کوردی.

لە قۆناغی دووەمی مێژووی خوێندەواری کوردی لەو وڵاتەدا (لە ١٩٤٥ەوە تا کۆچی دوایی ئەمین) لەسەر دانانی کتێبی قوتابخانە کوردییەکان بەردەوام بوو، جگە لە کتێبی بەرنامەی خوێندن چالاکی لە دانانی کتێبی یاریدەدەر بەرچاو بوو، کتێبی «ڕاست نووسین» سەرچاوەیێکی بنچینەیی بوو بۆ یەکخستنی ڕاست نووسین بەپێی ئەو ئەلفوبێیەی لەسەر بنجی ئەلفوبێی کیریلی دانرا بوو بۆ

نووسینی زمانی کوردی. ئەو کتێبە لە ساڵی ١٩٥٢ چاپ کراوە، لە ساڵی ١٩٥٨ دووبارە چاپ کراوەتەوە.

مەیدانی جموجۆڵی زانستی ئەمین فراوان بووە، لە هەموو قۆناغەکانی خوێندن بەشداری کردووە، وانە و موحازەرەی لە قوتابخانەکانی سەرەتایی و ناوەندی و خوێندنی زانستگا وتۆتەوە. کارگەری زانستی بووە لە ئەکادیمیەی ئەرمەنستان و هەندێ باسی لە بابەت ئەدەب و فۆلکلۆر و ئەتنۆگرافیای کورد بڵاوکردۆتەوە. لەسەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی «ریاتازە» لەسەر گەلێ مەسەلەی ڕۆژانەی ژیانی کورد و دەسەڵاتی ئەو سەردەمەی سۆڤیەتەکانی نووسیوە. بەم جۆرە ئەمین یەکێکە لەو ڕۆشنبیرانەی بۆ هەموو چینەکانی کۆمەڵی کوردی نووسیوە لە قوتابیان و مامۆستایان و خوێندەوارانی بەرز و هەموو خەڵکی دیکەی کورد بەگشتی.

ئەمینی نووسەر و شاعیر

ئەمین لە سەرچاوەکانی ژیانی پێشووی فێری شیعر دانان بووە، لە قوتابخانە فێری شتی دیکە بووە لەوانەیە یارمەتی دابێ بۆ چەسپاندنی بیری شیعرەکە. لە رووی ڕوخسارەوە نووسەر لە مەرجەکانی شیعری میللی سەرزاری کوردی نەچۆتە دەرەوە، کێش و قافیەی خۆماڵی بەکارهێناوە، زمانی شیعری گۆڕیوە، لە زمانی کۆمەڵی کشتوکاڵی و دانەوێڵەیی دەری هێناوە بۆ زمانی شارستانی. زمانی پاکە وەکو هەموو شیعری کوردی ئەو وڵاتە، لەبەر نزیکی لە زمانی رووسی و ئەرمەنی هەندێ وشەی فەرهەنگی و زاراوەی تازە بابەتی ئەو دوو زمانە کەوتوونەتە ناو زمانی شیعرییانەوە. ئەگەر لەو شیعرانەدا وشەی عەرەبی و تورکی بەرچاو بکەون هەر ئەو وشە کۆنانەن کە بەدرێژایی مێژوو چوونەتە ناو زمانەکەیانەوە. هەرچی وشەی فارسیشە بەنەبوو حسێب دەکرێ.

بەگشتی شیعری ئەمین بریتییە لە لیریک، هەندێ لەو بابەتە شیعرەی لە رووی ژمارەی دێڕەکانیانەوە زۆر کورتن، لە برووسکەیێک دەکەن ناوەڕۆکیان لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و وتەی دانایانە وەرگیرا بێ. هەروەها لە پۆیێم (قەسیدەی درێژ) بەرهەمی هەیە، بیری هەندێکیانی لە ئەدەبی میللیی سەرزار وەرگرتووە، هی هەندێکی دیکەیانی لە داهێنانی خۆیەتی. هەندێ لە پۆیێمە بەرچاوەکانی ئەمانەن: مەمێ و زینێ، زەلیخا و فەتولا، ئەحمێ خۆلێ، سێ برا،

گولیزەر و هی دیکە.

شیعری لە سەرەتادا لەو کتێبانەدا بڵاوکراوەتەوە کە ناوە ناوە شاعیر و نووسەران بەناوی بەرهەمی نووسەرانەوە بڵاویان دەکردەوە، لە دواییدا لە ساڵی ١٩٣٥ بەشێکی شیعری ئەمین بەناوی بەهار لە یەریڤان بڵاوکرایەوە.

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە شیعری ئەمین فراوانە هەموو لایێکی گەشبینی گرتۆتەوە، ئەگەر ڕەشبینی لای هەبێ بەرامبەر بەدوژمنە، دوژمنیش نەیاری دەسەڵاتی سۆڤیەتە، ئەوەی نەیاری سۆڤیەتیش بێ کوردی خۆش ناوێ. ئەمەیە بیروباوەڕی کوردی ئەو وڵاتە. هەرچۆنێ بێ بەرهەمی شیعریان بەگشتی ڕەنگدانەوەی سەردەمی خۆیەتی و لە ڕووی هونەرییەوە چۆتە ناو گەنجینەی قسەی جوانەوە.

ناوەڕۆکی شیعری ئەمین خەریکی ئەم مەبەسانەن کە لەو خاڵانەی لای خوارەوە ڕوون دەکرێنەوە:

١- کوردایەتی: شاعیر بەپێی هەموو شتێکی پێوەندی بەکوردەوە هەیە کوردایەتی دەکا. باس لە جوگرافیای کوردستان دەکا، لە سامانی نەتەوەی کورد دەدوێ، بەشان و باهووی گەورەکانی هەڵدەڵێ. وەسفی بەهار و بلبل و شاخ دەکا، شۆڕەژنی کورد و کچی نازەنین و سلۆی ڕەنجبەر و حەسۆی شوان لە دەشت و زۆزانانی شاخی ئەلەگەز سەرچاوەی ئیلهامی ئەمینی عەبدالن.

٢- نیشتمانی سۆڤیەت: ئەمین و زۆربەی خوێندەوارانی کورد، کوردی بەڕاستی بوون، دەسەڵاتی ئەوێ لە دڕندەیی تورکە کەمالییەکان ڕزگاری کردبوون، لەسەر ئەو باوەڕە بوون دەسەڵاتی سۆڤیەت هەموو کورد ڕزگار دەکا، لەبەرئەوە لە ڕووی سایکۆلۆجییەوە خۆیان گونجاندبوو لەگەڵ ئەو بیروڕایەی پیاو دەتوانێ دوو نیشتمانی هەبێ. هەرچۆنێ بێ ئەمە ڕاست بێ یا هەڵە ئەنجامی بەچاکە کەوتەوە، ئەم ڕاستییەش لە هەموو ئەو بەرهەمە ئەدەبییانە دەردەکەوێ کە شاعیر و نووسەرانی ئەو وڵاتە دایان هێناون.

ئەمین شیعری بۆ ناوچە و شار و ئاوەدانییەکانی وڵاتی سۆڤیەتی کۆن نووسیوە، وەکو ڕووسیا و ئەرمەنستان و گورجستان و لینینگراد (سانت پیتر سبورگ) و مۆسکۆ و یەریڤان و لینینەکان. هەروەها بۆ شۆڕشی ئوکتۆبەر و جەژنی کرێکاران و لینین و کۆلخۆز و شتی دیکەی نووسیوە.

له ڕووی جوانکارییەوە بەرهەمی شیعری ئەمین لەو پلە هونەرییە دەوەستێ کە شاعیرە بەتواناکانی کوردی قەفقاسی ڕووسیا گەیشتوونەتێ.

نموونەی شیعری

١

له لیریکی «ئەلەگەز»یدا ئەمین دەڵێ:

بینا چیـــایێ ئەلەگـــــەزێ
هــەوا هـێـنـک تـەمـــــــز دا
نـاڤ کـــولیلکێ ئەوازی دا
هـەیە گـــوندێ ئـەلـەگـــــەز

***

کـولیلک هـێـشین دبن چاوا
بنتــیــرنجــا رۆوا گــور دا
ئەلەگـــەزا مـــە ژی ئوســـا
پێشدا دچە گاف پەی گاڤا

***

عـەرد را دکر تراکتـۆریست
ژ ئەڤـــینێ دل لـێ دلیـــست
کـلام دگـۆت – «جـانێ یار»
تێــدا هـەبوو ئەڤین – بـهــار

***

دبێی منیکێ پـەرواز ڤـــەدا
ب هز کرنا وانرا شـاد بوو
لێ ڤــە د گـــەرە تە دگــۆ وا
بـەر ب دەشــــتی یار دچوو

***

خـــــەبات پرە چار نـکال
هـەوا هـێـنـک تـەمـــــــزدا
گــوندێ مـــەیە بـەخـتــەوار
ئەلـەگـەزە: گــوندێ کــوردا

ئەلەگـەز گوندێکی گـەورە یا شـارۆچکەیێکی هەمیـشـە بەهارە لە بنـاری چیـای ئەلـەگـەز، کـوردی ئەو ولاتـە بەپایتــەخـتـی دادەنێن بۆ گـوند و ئاوەدانـیـیــەکـانی دەوروبەری کە هـەموویان کوردن. زۆزانـەکانیشـیان لە قـەد چیای ئەلەگەز هـاوینان ئاوەدان دەبن. ئەمین یادی بەهار و هاوین دەکاتەوە. یادی گوڵ و گـوڵاڵە دەکاتەوە. باس لەو وەرچەرخانەی ڕۆژگار دەکاتەوە لە دەوری فەرمانڕەوایی قەیسـەری ڕووس و سوڵتانی عوسمانی ڕەنجبەر نان بۆ خۆی و گیا بۆ مانگا لەڕەکەی نەبوو، ئێستا لەسـەر تراکتۆر دانیشتووە لاوک دەچڕێ بەدەم دروێنەی دەغڵ و دانەوە.

٢

لە لیریکی «بلبل»دا شاعیر دەڵێ:

بلـبل دانـی ســـــــەرێ دارا
ئەوی دســــتـــرا، دلیـــلاند
ســەوتاخــوەش، بینا بهــارێ
ڤــــەرڤــــارا وی دشــــــاند

***

باغـچە ئو کـولیلک ب هەڤـرا
دکـــەنیـــان ئو شــــاد بوون
گولێ سـۆر ژی ب روح و جان
بۆنـا بلبل ســتــوخـــار بوون

***

چقــــــا رنـدە دەنگێ بلـبل
کـــلامــا عـــەمـــرێ مـــە دبێ

ئەو شـــا دبە ب ئەشـق و دل
چا زارێد مــــە دێ ئو باڤێ

ئەمینی شاعیر بەگشتی هۆگری سروشتە، بەتایبەتی بەهار. ئەمەی لە جوانی ئەو ناوچانە وەرگرتووە کە تیایاندا ژیاوە، لە کوردستانی عوسمانی یا ناو پارچە زەوییە بچووکەکەی خۆی ئەلەگەز ئەویش بەخەڵک و خاکەوە کورد و کوردستانە. لەو شیعرەدا ئەمین بەچاوێکی سۆفیزمییانە لە پێوەندی نێوان گوڵ و بلبل نادوێ، بەڵکو وەکو ڕەمزی خۆشی بەهار باسیان لێوە دەکا، وەکو بووک و زاوا و بە یەکتری شادبوون بەخەڵکیان پیشان دەدا.

٣

لە شیعری «لینینگرادا» دەڵێ:

ئـەز هـاتمـە ژ ئـەلـەگـــــــەزێ
ژ چیـــایێ بەدەو چار ســــەری
تـەرا ئـانیـــیـــە کـــلامێ تـەزە
ســـــەلامـــا ئـالاڤی دلبـــاری

***

ئەزێ شــــامـــــە دلێ مـن بـار
کــــــە لـە تـژی، تـەرا بووم یـار
نـهـــــا دچم، دوور دکـــــەڤم
گـــەلۆ کـــەنگێ تە ڤـــەگـــەرم

***

مـن تـەدا دیت برجـــێـــد بەلەک
سـوقاقێت راست کەلەک – کەلەک
مـــووزێ، مـــەدەن، کـــار و هـەبوون
ئەشـــقــا مـــاریا هەیە شـــابوون

***

ئەز بیر ناکم چەمێ نێڤا
پرێد مەزن، سوورێد دۆرێ
چوون – هاتنا پێلێد ئاڤێ
د ململن ل وێ دووزێ

***

ئەز بیر ناکم مالا پووشکین
شکلێ دانتێس شەروودێ ب کین
وەکی ب گوللا خوە پیستۆنێ
پۆئیترا ئانی روژا مرنێ

***

من دیت کە لا پیترۆ پاڤلێ
زیندانێد کوور، جیێ جەزایێ
نە تە بێد چووک پەنجەرێ تاری
بینا مردار بێ ستاری

***

ئەز بیر ناکم مەدەنێ نها
شەقاشەقا چەرخا ماشینا
هەواس و ئەشق، سدقێ پالا
ب دل و جان خەڤاتا وانا

***

تە دوور دکەڤم لینینگراد
تە بیر دکم ئەز تو جار
تێلێ سازێ من تەشداند
ئەشقێ تەمە ئەزێ دلبار

لەم شیعرەدا شاعیری کورد وەسفی شاری لینینگراد دەکا، ئەم شارە لە سەدەی هەژدەم لە لایەن قەیسەری ڕووس پیتری یەکەمەوە بناغەی لێ دراوە،

بەناوی ئەوەوە ناوزەد کراوە «سانتپیترسبورگ»، لە پاشانا ناوی بووە بە«پیتروگراد»، لە سەردەمی دەسەڵاتی سۆڤیەتەکان ناویان نا «لینینگراد». لە دوای رووخانی دەسەڵاتی سۆڤیەت (١٩٩٢) شارەکە هاتەوە سەر ناوە کۆنەکەی خۆی «سانتپیترسبورگ».

ئەمینی عەبدال لەم لیریکەیدا لە وەسفی ئەو شارە هیچ ناڕاستییێکی لەگەڵ خۆیدا نەکردووە و خۆی هەڵنەخەڵەتاندووە و مەرایی بۆ دەسەڵات نەکردووە وەکو هەندێ لە شاعیری کوردی ئەو وڵاتە. بەڕاستی شاری سانت پیتر سبورگ یەکێکە لە شارە هەرەجوانەکانی گێتی، ئەوەی بۆ یەکەم جار چاوی پێی دەکەوێ ئاشقی دەبێ و ئارەزوو دەکا جارێکی دیکە چاوی پێی بکەوێتەوە.

شاعیری کورد سڵاوی ئەلەگەزی کوردانی بردووە لەم گەشتەیدا بۆ سانت پیتر سبورگی رووس. لە وەسفی شاردا وێنەی رووباری نێڤا دەکێشی کە هەر لە ناو شاردا دەرژێتە ناو کەنداوی فینلەندە، ئەوجا قەڵای پیتروپاڤل کە رۆژێ لە رۆژان بەندیخانەی رۆشنبیر و شاعیران بووە، یەکێکی وەکو مەکسیم گورکی لەو قەڵایە بەند کراوە. لە شیعرەکەدا هەندێ وشەی بێگانەی رووسی بەکار دێنێ وەکو «پۆئێت» بۆ (شاعیر)، هەروەها یادی ماڵی پووشکین دەکاتەوە. ئەو خانووەی کۆچی دوایی تێدا کرد ئێستا بووە بەمۆزە. ئەو شارە ئێستا خۆی مۆزەیێکی گەورەیە. شاعیر ناوی ئەو کەسە دەبا کە دانتێس بوو ئەوەی لە کاتی شیربازیدا بەدەمانچە پووشکینی بریندار کرد لە دوای دوو رۆژ کۆچی دوایی کرد.

***

ئەمینی عەبدال زانا و نووسەر و شاعیری کوردی قەفقاسی رووسیا یەکێک بوو لەو رۆشنبیرە کەمانەی ئەو وڵاتە توانییان لە هەردوو مەیدانی زانستی و ئەدەب خزمەتی ئەو بەشە کوردە بکەن کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم هەوڵی دا سەرلەنوێ دەست بەخوێندن و نووسین و مەدەنییەت بکاتەوە. لە پێشخستنی خوێندەواری لە قوتابخانە کوردییەکاندا کۆششی ئەمین لە بەرچاو بوو، لێکۆڵینەوەی زانستی لە زانستگا و ئەکادیمیە لە بارەی کوردناسییەوە بەنرخ بوو. لە نووسینی ئەدەبیدا وتار و چیرۆک و لیریک و پۆێم (قەسیدەی درێژ) دەوری باڵای هەبوو. ئەمە بوو بەهۆی دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی کوردی لە قەفقاسی رووسیادا.

فەرامەرز "ڕەشید نەجیب"

بەشی چوارەم

فەرامەرز "ڕەشید نەجیب"

١٩٠٦ – ١٩٦٨

فـەرامــەرز بە بای شــەمــاڵ دەڵێ:
بڕۆ لـە زەڵم و تانجـەڕۆ و سـیـروان
لە گشت ڕووبار و گۆمی کوردستان
لەســـەر شـــابـاڵـت بـارانێ بێنـە
تـەنووری دڵمی پـێ دامـــرکـــێنـە

ژیانی

ڕەشید کوڕی مەحموود ئاغا کوڕی هەمزە ئاغا لە بنەماڵەی فەرخەی سلێمانییە. ناوی «نەجـیب»ی لەسـەر دەسـتووری عـوسـمـانـی هەڵبژاردووە وەک لەقـەب. ناوی «فەرامـەرز»یشی کردووە بەنازناو بۆ شیعر و ئەدەبیات. لە شیعردا بەفەرامەرز و لە ناو خەڵکیدا بەڕەشید نەجیب ناوبانگی دەرکردووە.

فەرامەرز لە ساڵی ١٩٠٦ لە سلێمانی لە دایک بووە. لە تەمەنی مێردمنداڵیدا لە سـاڵی ١٩٢٠ باوکی کـۆچی دوایی کـردووە. سـەرەتای خـوێندنی لە حـوجـرەی مزگەوت بووە. ئەم خوێندنەی زۆری نەخایاندووە و زوو ڕووی کردۆتە قوتابخانەی سـەرەتایی ڕۆژگارانی فـەرمانڕەوایی دەسـەڵاتی عـوسـمانی. بۆ یەکـەمین جار لە سـاڵی ١٩٢٠ بووە بەمووچەخۆری میری لە نەخۆشخـانەی سلێمانی، لە پاشانا چەند سـاڵێکیش لە هـەڵەبجـە ئەم کـارەی بردۆتە سـەر. لە سـاڵی ١٩٢٨ مـاوەیێک خـەریکی وەرگێڕان بووە لە زمـانی ئینگلیـزییـەوە بۆ کوردی لە کۆمـەڵەی زانسـتی سلێمـانی و هەر لەو سـەردەمـەدا لە سـاڵی ١٩٣٠ لە قـوتابخـانەی شـەو بەخـۆڕایی وانەی وتۆتەوە. ئەوجا بووە بەقایمەقام لە هەندێ لە قەزاکانی سلێمانی و هەولێر.

له ساڵی ١٩٣٢ فەرامەرز بەغدای کردە مەڵبەندی ژیانی و لەوێ نیشتەجێ بوو و له ساڵی ١٩٣٦ ژنی هێناوه. بەگشتی فەرامەرز زۆری نەخوێندووه، بەڵام کەسێکی زیرەک و هوشیار بووه، لە ڕووی خوێندەوارییەوه لە دەرەوەی قوتابخانه خۆی پێ گەیاندووه. خۆی مامۆستای خۆی بووه و بۆ ئەم مەبەسە نامەخانەیێکی ئاوەدانی لە ماڵەوه پێک هێناوه. بەهۆی بەهرەی تایبەتی خۆیەوه پێشکەوتووه. له ساڵی ١٩٤٩ بووە بەبەڕێوەبەری بەشی عەرەبی و کوردی لە ئێستگەی بێتەلی ڕادیۆی بەغدا. لەمەوه بوو بەمووچەخۆرێکی لە ڕوو لە دەسەڵاتی عیراقدا. ئەمە بووە هۆی ئەوەی کاری گەورەی پێ بسپێررێ لە بەڕێوەبردنی شارە گەورەکان، وا بوو له ساڵی ١٩٥٣ وه تا ساڵی ١٩٥٨ بوو بەموتەسەریفی لیواکانی (پارێزگاکانی) هەولێر و کەرکووک و مووسڵ و بەسره.

له دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەممووزی ١٩٥٨ فەرامەرز خانەنشین کرا. ئیتر بەلای مووچەخۆری میرییەوه نەچوو چونکە بەیەکێک لە کاربەدەستە گەورەکانی ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی مەلیکی ژمێررا بوو. هەڵوێستی لەم لایەنەوه پیاوانە بوو، خۆی لە دەسەڵاتی تازە نزیک نەکردەوه، مەرایی بۆ نەکرد و دژیشی نەوەستا. ئەو چەند ساڵەی دوایی پێش مردنی خەریکی خوێندن و نووسین بوو له ماڵەوه تا ساڵی ١٩٦٨ له بەغدا کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی ئەعزەمییە نێژرا.

فەرامەرزی شاعیر

فەرامەرزی شاعیر یەکێکە لە سێکوچکەی بنیادنەرانی شیعری نوێی کوردی (بزووتنەوەی ڕۆمانتیکی) لە ناوچەی سلێمانی. سێکوچکە بریتی بوو لە نووری شێخ ساڵح و گۆران و فەرامەرز. ئەوه هەیە فەرامەرز لەسەر شاعیرییەتەکەی بەردەوام نەبوو. ئەوه ئاشکرایە نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی لە ساڵی ١٩٢٠ەوه دەست پێ دەکا. لەو سەردەمەوه چێژی ئەدەبی و خەیاڵی شیعری لای دروست دەبێ. کاری لە مەیدانی ڕۆشنبیریدا دەبێتە هۆی مشتوماڵ کردنی توانای ئەدەبی.

له ساڵانی ١٩٢٧ – ١٩٢٨ دەبێتە بەرپرس و سەرنووسەری ڕۆژنامەی «ژیان»، یەکەمین بەرهەمی لەو ڕۆژنامەیەدا له ساڵی ١٩٢٧ بڵاو دەکاتەوه. لە پاشانا کە لێی دوور دەکەوێتەوه بە وتار و شیعر بەسەری دەکاتەوه. بەم جۆرە لە ساڵی

١٩٣٠ بەرهەمی شاعیر لەسەر لاپەڕەکانی ژیان دەکەوێتە بەرچاو. هەر لەو ماوەیەدا بەشداری لە نووسینەکانی بڵاوکراوەی «دیاریی لاوان» و «یادگاری لاوان» دەکا. هەروەها نووسەری هەمیشەیی کۆواری «گەلاوێژ» بووە لە سەرەتاوە تا کۆتایی (١٩٣٩ – ١٩٤٩).

بەشداریکردنی فەرامەرز لە نوێکردنەوەی شیعری کوردی تەنیا لە سەرەتای بزووتنەوەکەدا بووە. ئەو قۆناغە لە مێژووی ئەدەبدا بەقۆناغی لاساییکردنەوەی ئەدەبی عوسمانی ناسراوە. ئەمە بزووتنەوەیێکی تازە بوو جەوهەرەکانی لە ڕۆمانتیکی سەدەی نۆزدەمی ئەوروپا وەرگرتبوو بەتایبەتی فرەنسی و ئینگلیزی و ڕووسی. هەموو کەڵەشاعیرانی نوێکردنەوە بەو قۆناغە تێپەڕین. گۆران زوو دەرباز بوو، نووری شێخ ساڵح ماوەیێکی زۆر لەگەڵ ئەم قوتابخانە شیعرییە مایەوە، هەرچی فەرامەرزیش بوو زوو وازی لە ئەدەب هێنا.

شیعری فەرامەرز لە ڕووی ڕوخسارەوە زمانی تێکەڵاوە، وشەی عەرەبی کە لە شیعری ڕۆمانتیکی تورکی عوسمانی بەکار دێ، ئەویش بەزۆری بەکاریان دێنێ. لە کێشدا هەمیشە خەریکی کێشە سووکەکانە. لە قافیەدا ڕەنگاوڕەنگە زۆربەی لەسەر سیستێمی چوارین دەڕوا. ئەم جۆرە قافیانە لە لای دەبینرێن: ا ب ا ب، ا ب ب ا، ا ا ب ب (مەسنەوی)، ا ب ب جـ، ا ب ا جـ د. شاعیر ناوی بۆ هەموو شیعرەکانی داناوە، لەم لایەنەوە لە دەستووری شیعری کلاسیکی لای داوە. ئەوان بێ ناو بوون بەقافیە دەناسرانەوە یا ڕستەی یەکەمی سەرەتای شیعریان.

شیعری فەرامەرز

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «عەشق و خەیاڵ» لە ساڵی ١٩٢٧ دایناوە دەڵێ:

ئەوقاتێ ئەبێ ڕووحم ئەکا تەرکی مەکانی
وەک تەیری جینانی
هەر وەک کە وەڕس بووبێ لە دیداری حەقیقەت
یەعنی کە لە زات
تەسلیمی خەیاڵاتی ئەکا دەستی عەنانی

قـەسـدەن ئەیەوێ دەرچـێ لە دنیا وو لـە خـیلقـەت
ئـەو وەخـــتـــە لـەســـەر بـاڵی دلاوێزی خـــەیاڵات
هـێندە دفـــرم تـاكـــو دەبم خـــاریجی عـــالـەم
ئەم عـــالـەمـــە مـــەعلوومـــە كـــەوا پڕیە لە مـــاتەم
بەو نەوعە ئەكەم تەیی مەكان قەتعی مەسافات
ئەوسـاكـە مـوجـەڕڕەد لە هـەمـوو بەند و عـەلائیق
شۆریدە وو شاهیق
لەو بەرزییـە بنیـادی ئەنێم قـەسـری سـەعـادەت
تیمسالی لە تافەت
كـــاشـــانەیە ئەترافی كـــە پڕ بێ لـە حـــەدائیق
تـەنرا بـە ئەزهـاری مـــوعـــەتتـــەر بـە نـەزاكـــەت
لەو گـوڵشـەنەدا خـۆم و پەرسـتـیـدەیی حـیـسـسـم
تیـمـسـالی ئـەكـەین عـەشق و ژیانێكی مـوعـەللا
عەشقێكی موقەددەس موتەنەووير موتەبەسسیم
ژینێ نـەبێ وێنەی نـە لە دنیـــا نە لـە عـــوقـــبـــا
عەشقێ كە پڕی خەندە وو گوڵبانگی سورووڕ بێ
عـەشـقێ ئەبەدی بێ لـە عـەدەم خـەیلی بەدوور بێ

ئەم شیعرەی فـەرامەرز دەچێتە خانەی لاسایی شیعری عوسمانییەوە لە دوای جـەنگی یەكـەمی گێتی. ئەم بزووتنەوەیە نوێكردنەوەیێك بوو لە شیعری كوردیدا. بەشێكی زۆری وشـەی ئەم لیریكە عەرەبییە. هەندێ لەو وشانە ناچنە ناو شیعری عەرەبییەوە، كەچی هەندێكیان لە كۆنەوە لە شیعری كلاسیكی توركی عوسمانی بەكار دەهێنران. هەندێكی دیكەیان كەوتبوونە ناو ئەو جۆرە شیعرەی لە هەنگاوی یەكەمی نوێكردنەوەدا هاتبوونە بەرهەم، واتە هەنگاوی پێش ڕێبازی ڕۆمانتیكی.

٢

لە شـیـعـرێكیدا بـەناوی «ئالامی بەشـەر» فـەرامـەرز زیاتر لە ڕۆمـانتـیـزم نزیک دەبێتەوە:

لەو ساوە کە من مودریکی ئەندۆهی بەشەر بووم
مەعلووم بوو لە لام هیچیی و ئالامی نەهوفتەی
تەشریحی ئەکەم مەنقەبەیی حاڵ و گوزەشتەی
مەئیووس و ئەلەمبار و ئەسەفناکی کەدەر بووم
ڕۆژێ نییە ئەم شاهی نوجوومە بەجەلالی
نەڕوانێ بەسەر لەوحەیی خوێنینی بەشەردا
شەوگار نییە لەمعەی نەزەری شاهی لەیالی
زەرد هەڵنەگەڕێ هالەیی ئەنواری لە دەردا
گاهێ ئەبیەم سەیحەیی دڵسۆزی کەساسێ
بۆ دەفعی سەفالەت وەکو ئەوتاری ڕوبا بێ
هەر وەک تەلی ناڵندیی تارێ کە شکا بێ
پڕ ڕەعشە ئەپاڕێتەوە بۆ پارچە پەلاسێ
بەعزەن یەتە بەر دیدەیی نمناکی حەزینم
فاجیعەیی مەرگی موجافات
ئانەن یەتە جۆشش غەزەبی کۆن و نەوینم
ئەم قەتعەیە ئەوسا ئەکەمە شیعری موجازات
دنیا نە بەهەشتە نە چەمەنزاری سەفایە
سەحنێکی بە ئاشووبە ژیانیشی جەفایە

ئەم شیعرەی فەرامەرز نموونەیێکە نزیکترە لە گێتیی ڕەشبینی ڕۆمانتیکی و هەندێ لە چوارچێوەی لاسایی عوسمانی دوور کەوتۆتەوە، لە ناو تەمومژی ئاوارەییدا خنکاوە، باوەڕی بەژیان نەماوە، لە شارستانی دوور کەوتۆتەوە. ئەگەر هەست بەجەوهەرەکانی ڕۆمانتیکی بکرێ لەم شیعرەدا بێ گومان لە نموونەی شیعری نوێی تورکی عوسمانی وەرگیراوە.

٣

لە لیریکێکی نموونەی شیعری نوێ لە ساڵی ١٩٣٣ هۆنیویەتییەوە بەناوی «فەریادی دووری» فەرامەرز دەڵێ:

دیجلە هاوارم بەرە بۆ وڵات
وڵاتی پڕ دەرد ئالام و ئاوات
دەنگی دڵسۆزی جگەر بڕینی
فەریادی یاری دۆستی دێرینی
بڵێ بەندەکەی غەمخۆری جاران
شێتی جەمالتە لە کووچەی شاران
سیروان کەوسەری بەهەشتی کوردان
ئیکسیری زام و ئازار و دەردان
وەختێ پرشنگی نوورانیت وەک زیو
ڕووناکی ئەکا دۆڵ و دەر و شیو
لەباتی منیش بە ئەشکی ڕەوان
بشۆ غوباری کەژی هەورامان
نەسیم گیانبەخشی زیندوو و جەمادات
ڕووحی (فەرامەرز) ببێ بە فیدات
شنەیێ بایێ کزەی هەوایێ
لە شاخ و نزار دەشت و چیایێ
بێنە دەخیلە بۆ جەرگی سۆزان
تۆزێ لە هەوای شاخەکەی قەیوان
هەوری سپی ڕەنگ تۆ بێرە ڕەحمەت
تینێ بدە خۆت پڕ گوڕ و هەڵمەت
بڕۆ لە زەڵم و تانجەڕۆ و سیروان
لە گشت ڕووبار و گۆمی کوردستان
لەسەر شاباڵت بارانێ بێنە
تەنووری دڵمی پێ دامرکێنە

لەم شیعرە ڕەنگینەدا ئەگەر شاعیر ناوی هەندێ جێگەی نەهێنایە لە جوگرافیای کوردستان لەوانە بوو خەیاڵی خوێنەر بچووبایە بۆ ئەوەی وا بزانێ

فەرامەرز ئاگاداری ئەوە نییە ڕووباری دیجلە لە ناوجەرگەی کوردستانی باکوور هەڵدەقوڵێ. کە ناوی سیروان و هەورامان و قەیوان و زەڵم و تانجەڕۆی بردووە، بێ گومان زانیویەتی نیوەی دیجلە لە کوردستانە و لەوێش هەڵدەقوڵێ. ئیتر شاعیر لە با دەپاڕێتەوە شنە بکا بۆ ئەوەی لەسەر شاباڵی باران بار بکا بۆ ئەوەی ئەو بارانە گڵپەی تەندووری دڵی دامرکێنێتەوە.

٤

فەرامەرز لە ساڵی ١٩٢٧ شیعرێکی بۆ نووری شێخ ساڵح نووسیوە:

ئەی کێوی بڵند پایە ئەیا شاخی مەعەللا
هەر گاھ کە ئەکەی جەزبی نەزەرگاهی حەزینم
بەم بەرزیی و بەم سەتوەتەوە ئەی کەژی والا
سروە و شنەکەت دەفعی ئەکا ئاھ و ئەنینم
ئەی کێوی عەسر دیدە ئەتوێ مازییی ئوممەت
تەئییدی ئەکەی خاتیرەیی شاهیی کوردان
بۆ شەوکەتی ڕابردوو و ئەییامی سەفامان
برژێتە گەواهی حەشەم و قودرەتی میللەت
گاهێ کە ئەپۆشێ سەری تۆ تاجی سەحابی
پڕ قەهر و مەرارەت ئەدەیە پرمەیی گریان
شوبهەی نییە ئەی شاخی وەفادار و قەدرزان
بۆ میللەتەکەت وا بە پەرۆش و بە عیتابی
ئێستاکە کەوا فەسڵی زەمستانی هەرەمتە
بێ بەرگ و نەوا ڕیش و سەرت گشتی سپی بوون
مەعلوومە لە لام هەر ئەمە ئەسبابی ئەلەمتە
کوردانی حوکمڕانت کەوا ئێستا نەوی بوون
خۆزگەم ئەمەیە قودرەتی ئیعجازی تەبیعەت
ئەی مولهیمی ئەشعاری لەتیف کێوی سەر ئازاد
ئەی باعیسی دەنگی سروودی شاعیری ناشاد

ئەی کێوی ئەساتیری ئەیا شاخی موتەلسەم
تۆشی وەکو من ئێستە بهێنایە خەتابەت
دار و دەوەن و بلبل و ئەلواحی بەدیعەت
هەریەک وەکو شیعرێکی بەدیعی بە فەساحەت
ئیحیایی بکەن دەبدەبەیی عەهدی کەیانی
یەعنی ببنە سەفحەیی تەئریخی موجەسسەم

نووری شێخ سالح شاعیری یەکەمی سێکۆچکەی بزووتنەوەی شیعری نوێی کوردی بوو لە سلێمانی لەگەڵ گۆران و فەرامەرز. لەم شیعرەدا لە کێوێکی بڵند دەدوێ. لە سلێمانی گەلێ شاعیر باسی کێوی بڵندیان کردووە، هەندێکیان ناویان هێناوە و مەبەسیان پیرەمەگروون بووە، هی دیکەیان ناویان نەهێناوە، بەڵام ئەو شاخەی باسیان لێوە کردووە بەڕەمز دیسانەوە مەبەسیان پیرەمەگروون بووە. ئیتر ئەم وەسفەی فەرامەرز بەڕاستی پیرەمەگروون دەگرێتەوە، کەچی مەبەسی لە کێوی بڵند نووری شێخ سالحە، بەداهێنەری شیعری نوێی دەژمێرێ، ئەو ڕەنگاوڕەنگییەی لە کێوی بڵندا هەیە لە شیعری نووری شێخ سالحیش بەرچاو دەکەوێ.

٥

فەرامەرز شیعری بۆ عەبدوڵڵا گۆرانیش وتووە لە ساڵی ١٩٣٣ بەناوی «عەشقی بێ سوود»:

دڵی پەشێواو دەمێ بوو ون بووی
لە مەیدانی عەشق ئالام و غەمدا
لە ناو ئەحلام و سەمای پڕ تەمدا
زۆر شوکور دیسان بەتیرێ کون بووی
هەرچەن ئەزانم عەشق بێ سوودە
نەتیجەی حوزن و گریان و شینە
وەسڵی فیراقە شادیی ئەنینە
بەڵام لە لای دڵ دڵەی فەرسوودە
عەقڵ و دووربینی خەوە سەرابە

مــەنتــیق پرشـنگی دوو چاوی کــاڵە
حـیکمــەت پڕیشکی کـوڵمـێکی ئاڵە
خـــوێنـاوی جگەر مـــەیە شــــەرابە
یـەزدان شـــاهـیـــدە ئەی دڵی لاســـار
جـــێگە نـزرگـــەی خــــەیاڵی دڵدار
گــەر نەمــزانـیــایە خــەڵوەتگەی یاری
وە یـا زامـــــاری چـاوی بـیــــمــــاری
ئێـســتــا ئەمنـاردی بۆ شــاری عــەدەم
نەجــاتم ئەدای لـە دەست دەرد و غــەم

شـاعیر ئەم لیریکەی پێشکێش بەگۆران کردووە، ئەگینا لەم شیـعرەدا هەست بەهیـچ جۆرە شـوێنەوارێک ناکرێ پێـوەندی بـەگـۆرانەوە هەبێ، تەنیـا ئـەوە نەبێ بەشـێـوازێکی شـاعـیـرانەی ڕۆمـانـتیکی باس لە گـیـانی دڵداری دەکـا ئەوەی لە فرمێسک و پەژارە و ئاوارەیی بەولاوە بۆنی هیچی لێ نایە. لەوانەیە پێوەندی ئەم شـیـعرە بـەگۆرانەوە وەکو فـەرامـەرز هـەسـتی پێ دەکا ئەوە بێ گۆران یەکـێکە لە نوێکەرەوەکانی شیعری کوردی و توانای ئەوەی هەیە لەم جۆرە شیعرە بگا.

٦

شــاعـیـر بـۆ لافـاوەکــەی ســاڵی ١٩٣٢ی شــاری سلێـمـانی بەناوی «شــاری بەدبەخت»ەوە دەڵێ:

فـــەرتـەنە و بـا و و برووسکە ئاهـ و واوەیلا و فـــیـــغــــان
گــرمـــە و و ناڵـەی ســەمـــا شین و شــەپۆڕی ســەرزەمین
دەنگی ئیــســتــیـعـدادی دایک و گـریەیـی پیـر و جـوان
هـاڕەیی لافــــاو و ســـــەیل و نـەوحــــەیی ئاخ و ئـەنین
گــاهـ لە تاو تیــفلی خــەواڵوو دایکی بێــچــارە و هەژار
بێ تەڕەددود بێ مـــەحـــابا خـــۆی ئەخــســـتــە ئاوەوە
گـــاهـ لە تـاو مـــەوتـی منـاڵی بـاوکی بەدبەخت بێ قـــەرار

هەروەکو مەل بۆ ئومێدێ خۆی ئەکرد بەداوەوە
شاری بەدبەخت هەر تەبیعەت مابوو لێت بێتە خرۆش
وا ئەویش پڕ چەک موسەللەح هاتە مەیدانی هوجووم
با ئەمیش سەرباری دەرد بێ با قەلیش هەم دەنگی بووم
با سەماش جووت بێ لەگەڵ ئەرز بەڵکو کوردان بێنە جۆش
جۆشی وام ناوێ کە بگرین یاخو سینە چاک بکەن
جۆشی پڕ سۆزم ئەوێ کیسەی حەمییەت بێننە دەر
بۆ ئیعانەی شاری بەدبەخت بۆ وڵاتی قوڕ بەسەر
بۆ برای بێ نان و شێو بۆ مەردووانی بێ کەفەن

ئەم لیریکە بریتییە لە شینێکی پڕ سۆز و فرمێسک ڕشتنێکی گەرم بۆ ئەو کارەساتەی لە ئەنجامی لافاوەکەی ئەو ساڵەی سلێمانی کەوتە ناوەوە. هەندێ وێنەی تراجیدییانە لە شیعرەکەدا بەدی دەکرێ، وەکو شێوانی دایک بەهۆی خنکانی جیگەرگۆشەی. شاری سلێمانی بەدبەخت هەموو جۆرە کارەساتێکی بەسەردا هاتووە. کوشتن و تالان و داگیرکردن. سەرباری ئەمە هەمیشە سروشتیش گورزی خۆی دەوەشێنێ، ئەمە لە لافاو و ڕەشەبا و ڕووداوی دیکە خۆی دەنوێنێ.

فەرامەرزی نووسەر

لەو سەردەمەی فەرامەرز بایەخی بەئەدەب داوە زیاتر خەریکی پەخشان بووە و بەرهەمی لەم لایەنەوە هەندێ زیاترە لە شیعری. لەبەرئەوە تەنیا وەکو شاعیرێک ناچێتە ناو مێژووی ئەدەبەوە بەڵکو وەکو یەکێک لە بەشدارانی بەهێزکردنی پەخشانی کوردی دەکەوێتە بەرچاو. لە نووسینی پەخشانیدا زمانی ڕەوان و مەیلی بۆ کوردی پەتی بووە، لەبەرئەوە هەرچەندە لە شیعریدا وشەی بێگانەی بەکارهێناوە کەچی لە پەخشانیدا ئەم دیاردەیەی پێوە دیار نییە.

بابەتە ئەدەبییەکانی پەخشانی لە چوارچێوەی وتاری ئەدەبی و کورتە چیرۆک بەرچاو دەکەون. لە زۆرینەی بەرهەمیدا ئەم دوو ژانرە ئەدەبییە بەتەواوی لە یەکتریدا نەبوونەتەوە، بۆیە دەکرێ «وتارەچیرۆک» یا «چیرۆکەوتار»یان پێ بوترێ.

بێ گومان لەگەڵ ئەوەشدا هەندێکیان بەڕوونی وەک وتار یا کورتە چیرۆک دەکەونە بەرچاو. هەموو وتاری ئەدەبی و کۆمەڵایەتی و چیرۆکەکانی لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ئەو سەردەمە بڵاوکراونەتەوە.

کارە پەخشانییەکانی فەرامەرز دەکرێن بەدوو بەشەوە:

١- وتاری ئەدەبی و چیرۆک: ئەم بابەتە نووسینانەی بەقەوارە بچووکن. ئەوەی زۆر لە بەرچاو بێ لەم جۆرە نووسینانەی ئەمانەن: دوو چاو و بەیتێک (١٩٤٦)، تێکۆشینی کورێک و میهرەبانی باوکێک، نووسینی بێ قۆرت (١٩٤٠)، ئەمین زەکی (١٩٤٨)، گوێی ئاگردان (١٩٤٨).

٢- وتاری کۆمەڵایەتی: شێوازی نووسینی لەم بابەتە بەرهەمەیدا ئەدەبی و هونەری و ڕۆمانتیکییانەیە. لەم نووسینانەیدا بەشێوازێک باس لە کەموکورییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی دەکا خوێنەر هەست بەچێژێکی هونەری و بزووتنەوە و جریوەیێکی پڕ لە سۆز دەکا لە ناو دڵ و دەروونیدا. هەندێ لە بەرهەمەکانی بەم ناوونیشانانەن: نووسینی کوردی، خووی بەد (١٩٤٧)، هاوین و کوێستانە شیرینەکانمان (١٩٤٧)، دارستانەکانمان، گاندی (١٩٤٨).

جگە لەمە هەندێ بەرهەمی دیکەی فەرامەرز دەچنە ناو خانەی لێکۆڵینەوە و زانستی ئەدەب و ڕەخنە، لەوانە پێویستە ئاماژە بۆ ئەم بەرهەمانە بکرێ: وەلیی دێوانە (ئەمەی پێشکێش بەعەبدوڵڵا گۆران کردووە) (١٩٣٤)، زەردەشت و دینی زەردەشتی (١٩٣٤)، ئەدەبیاتی کوردی (١٩٣٣ - ١٩٣٤).

سەرەڕای ئەمانە فەرامەرز دەستی وەرگێڕانیشی بووە لە زمانی ئینگلیزییەوە بۆ زمانی کوردی، لەمانە بەشێکی لە گەشتنامەکەی ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیز بیللی فریزەری لە ساڵانی (١٩٣٠ - ١٩٤١) وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. جگە لەمە دوو کتێبی قوتابخانەی سەرەتایی قوتابخانە کوردییەکانی عیراقی لە عەرەبییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

لە دوا ساڵانی چلەکان و سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستەم فەرامەرز وازی لە ژیانی ئەدەبی هێناوە و خەریکی وەزیفەی گەورەی میری بووە. لە دوای خانەنشینی لە ساڵی ١٩٥٨ بۆ ماوەی دە ساڵێک خەریکی خوێندنەوە بووە. پێش

کـۆچی دوایی لە مـایسی سـاڵی ١٩٦٧ دەسـتی کـردووە بـەنووسـینی ڕۆمـانی «مامـۆستا برزوو». ناوەڕۆکی ڕۆمانەکە کۆمەڵایەتییە لە ژیانی کوردەواری دەدوێ. قـارەمـان و جـێگە و شـوێن و نەریت و خـوو و ڕەوشت هەمـووی کـوردەوارین، بەزمانێکی پاراو و ئاسان تۆمار کراوە. نووسەر هەوڵی داوە مەرجەکانی هونەری ڕۆمان نووسین بخاتە پراکتیکەوە.

نموونەی پەخشانی فەرامەرز

یەکێ لە پەخشانە ڕەنگینەکانی فەرامەرز ئەوەیە لە ساڵی ١٩٤٨ بەناوی «گوێی ئاگردان» بڵاوی کردۆتەوە: «لە سەرما و سۆڵەی زستاندا، بەتایبەتی لە وڵاتی خۆماندا کە لوولە سەهۆڵ وەکو بلوور ئەدرەوشێتەوە و بەفر وەکو پەمووی سپی دنیا داگیر ئەکا، چ باسێ لە باسی ئاگر و ئاگردان خۆشترە! تۆ گەرمی و تینی ئاگری زستان بەگشتی و موبارەکی ئاگر بخەرە لاوە، مەبەستم ئەمە نییە، مەبەستم گوێی ئاگردانە، ئاگردان خۆی نیشانەی خێزانێکی کۆماڵێکی ئاوەدان و گردە. ئاگردان چ لە ماڵدا بێ و چ لە مزگەوت و دیوەخان، کانییەکە سەرچاوەی هۆشی میللی لێوە پەیدا ئەبێ. هۆشی میللی وەکو هەموو ئەیزانین ئەنجامی حیس و عەنعەنەیێکی یەکسان، تەئریخێکی یەکگرتوو و بڕوا و ڕەوشتێکی لەیەک چووە. ئەم سێ پایە لە ئاگردانەوە گڵپە و ڕووناکی، تین و تەوژم پەیدا ئەکا. لە هەندێ لە شارەکانماندا ئەشێ ئاگردان و سەرگوروشتە و حیکایەتێکی گوێی ئاگردان نرخ و ئەهمیەتی کۆنی نەمابێ، بەڵام لە بەشی زۆری وڵاتەکەماندا لە لادێدا ئەوەی مومەیزاتی میللیمانی پاراستبێ ئەتوانم بڵێم ئاگردانە. لە گوێی ئاگردانە مناڵە وردەکانمان ئەفسانەی کۆنی کوردی، حیکایەتی دێرینی پەری و دێو لە مێشکیاندا ئەچەسپێ. هەرچەندە وەکو تارماییەکی لێڵیش بێ، شکۆی ڕابردوومان لە دڵیاندا جێگیر ئەبێ. ئەمانە بەجۆرێ کاریان لێ ئەکا هەموو کارەساتی ڕۆژگار لە بیر ناباتەوە. بەکورتی مناڵە وردەکانمان لە گوێی ئاگردان زمانیان ئەپژێ و بەگڕ و گڵپەی ئاگری ئاگردان دڵ و مێشکیان زاخاو ئەدرێتەوە. بۆ لاوەکانمان ئاگردان ڕەمز و نیشانەیێکی ترە. بۆ ئەوان مەیدانی جوامێری و شاسوارییە گڕی ئاگردان لەواندا تەنیا دەست و پل گەرم ناکاتەوە، بەشکو گیانی جوامێریشیان تیا ئەبووژێنێتەوە. گەرمای ژیانی هەزار ساڵەی لە ناو ئەم دۆڵ و شاخە جوانەیان تیا

ئەهێنێتە جۆش. هەریەکەیان بەزمانێکی سادە و دڵێکی پاکەوە سەرگوروشتەی قارەمانی خۆی، وە یا هی لاوانی تر ئەگێڕێتەوە. لەم گێڕانەوەیەدا نە فیزی تیایە نە خۆ هەڵکێشان. باسی پەلاماردان و کوشتنی پڵنگێکت بەچەشنێ بۆ ئەگێڕێتەوە کە من و تۆ باسی بەفاقە چۆلەکە گرتنێ وا ناگێڕینەوە. یەکێکی تریان تێت ئەگەیەنێ چۆن لە ڕۆژێکی تۆف و سەر بەکڵاوە بەفردا ڕێگای خۆی ڕزگار کرد و گەیشتە ئاوایی. ئەم ڕەوشتە، ئەم عەنعەنەی گوێی ئاگردانەیە کە جوامێری و جەنگاوەری و بەخۆدا ڕاپەڕموونی بۆ ئێمە کردووە بەشتێکی سروشتی و ئەم خسڵەتانەی بۆ ئێمە پاراستووە».

لەم وتارە ڕۆمانتیکی و هونەرییەدا نووسەر گرنگی ئاگردان لە ماڵی کورددا دەخاتە بەرچاوی خوێنەر. سروشتی کوردستان وای کردووە لە زستانا هەموو خێزانێک لە دەوری ئاگردان کۆببنەوە. بەشێک لە مێژووی ئەم میللەتە لە دەوری ئاگرداندا دەکەوێتەوە، منداڵ پەروەردە دەبێ، داهێنانی ئەدەبی میللی سەرزار (فۆلکلۆر) دروست دەبێ. بەرنامە و پیلانی ژیان گفتوگۆی لەسەر دەکرێ. جگە لە پیرۆزی ئاگر کە جەوهەرێکە لە جەوهەرەکانی ژیانی ئادەمزاد بەتایبەتی لە زستاندا.

***

ڕەشید نەجیب ناسراو بەفەرامەرز نووسەر و شاعیرێکی بەتوانای ناوەڕاستی سەدەی بیستەم بوو. بەرهەمی ئەدەبی بەقەوارە کەم بوو، چونکە زوو لە گێتیی ئەدەب دوور کەوتەوە. یەکێک بوو لە سێکوچکەی دامەزرێنەرانی ڕێبازی «شیعری نوێ»ی کوردی لەگەڵ نووری شێخساڵح و گۆران لە نێوان هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەم لە سلێمانی. کۆمەڵێک بەرهەمی بەپێزی خستە ناو سامانی نەتەوەیی لە بابەتی شیعری نوێ و وتار و کورتە چیرۆکی کوردی.

عەلائەدین سەجادی

بەشی پێنجەم

عەلائەدین سەجادی

١٩٠٧ - ١٩٨٤

ژیانی

عەلائەدین کوڕی نەجمەدین کوڕی عیسامەدین لە بنەماڵەی سەجادی شاری سنەیە. لە ساڵی ١٩٠٧ لە گەڕەکی قەتارچیان لە سنە لە دایک بووە. خوێندنی بەرایی لە حوجرەی مزگەوت دەست پێ کردووە. بەفەقێیەتی گەلێ شوێنی کوردستانی ئێران و عیراقی کردووە. لە دوا جارا لە سلێمانی نیشتۆتەوە و لە ساڵی ١٩٣٨ ئیجازەی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لەوێ وەرگرتووە. ئەوجا ڕووی کردۆتە بەغدا و لە مزگەوتی نەعیمە خاتوون لە گەڕەکی بەناوبانگی مەیدان دامەزراوە. پێش نوێژی مزگەوتەکە بووە و هەر لەوێش ژیاوە.

لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتی لە ڕۆژنامەگەری نزیک بۆتەوە، بەم هۆیەوە پێوەندی بەچاپ و چاپەمەنییەوە بووە. لە کۆواری «گەلاوێژ» کاری کردووە، کۆواری «نزار»ی بەڕێوە بردووە، لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ بەغدا لە ساڵی ١٩٥٩ کراوە بەمامۆستای موحازیر لە ئەدەبی کوردی لە بەشی زمانی کوردی کۆلێجی ئەدەبیاتی بەغدا، لەم کارەدا ماوەتەوە تا ساڵی ١٩٧٤. لەو ساڵەدا کە بەیانی ١١ی مارتی ١٩٧٠ سەری نەگرت و نێوانی دەسەڵاتی بەغدا و ڕاپەڕینی نیشتمانی کورد تێکچوو سەجادی کرا بەئەمینداری گشتی ئەوقاف (بەپلەی وەزیر) لە هەرێمی ئەڤتۆنۆمی کوردستانی عیراق لە شاری هەولێر. سەجادی لە لایێک ئەم کارەی پێ خۆش بوو چونکە سوودی دارایی بۆی هەبوو. لە لایێکی دیکەوە پێی ناخۆش بوو چونکە ئەو دەسەڵاتەی ئەم کارەی پێ سپارد بوو لە دژی کورد و فەرمانڕەوایی شۆڕشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ بوو. بەهەموو جۆرێ سەجادی دەیتوانی ئەم کارە نەکا. لەم پۆستە گەورەیەی میری مایەوە تا ساڵی

١٩٧٧ ئینجا خانەنشین کرا. لە دوای ئەوە گەڕایەوە بەغدا جێی هەمیشەیی زیندەگانی و بەتەواوی کەوتە سەر کۆتایی هێنان بەو پڕۆژانەی پرۆگرامی بۆ دانابوون لە بابەت ئەدەبی کوردییەوە. کوژرانی کوڕی گەورەی لە جەنگی عیراق و ئێران (١٩٨٠ – ١٩٨٨) پشتی شکاند و هێزی لێ بڕی و لە پەلوپۆی خست توانای نووسین و لێکۆڵینەوەی کەم بووەوە تا لە ڕۆژی ١٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٤ لە بەغدا کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بەخاک سپێررا.

سەجادیی ڕۆژنامەنووس

لەگەڵ نیشتەجێبوونی سەجادی لە بەغدا ئیبراهیم ئەحمەد خەریکی دەرکردنی کۆواری «گەلاوێژ» بوو لەبەر ئیشوکاری پارێزەری (ئەوقاتی) و جموجۆڵی سیاسی نهێنی کاروباری بەڕێوەبردن و چاپکردنی کۆوارەکەی بەسەجادی سپارد بوو، ئەمیش بەزۆری ژووری ژیانی خۆی لە مزگەوت کردبووە جێگەی بەڕێوەبردنی کۆوارەکە، لەگەڵ ئەوەشدا «گەلاوێژ» ژووری تایبەتی هەبوو وەک نووسینگە و سەجادی کاری تێدا دەکرد. ئەم کارە مەشقێکی گرنگ بوو و زەمینەیێک بوو ببێ بەپسپۆر لە ڕۆژنامەگەریدا و سەرچاوەیێکی زۆر لە ئەدەبی کوردی کۆ بکاتەوە و شارەزایی لە مێژووی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردیدا پەیدا بکا. جگە لە «گەلاوێژ» لە ساڵی ١٩٤٨ سەجادی کۆواری «نزار»ی بەزمانی کوردی و عەرەبی لە بەغدا دەرکردووە، ئەمەیان بڵاوکراوەیێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوو.

سەجادی پسپۆری ئەدەبی کوردی

مەیدانی نووسینی سەجادی لە بابەت ڕۆشنبیری کوردی بەگشتی و ئەدەبی کوردی بەتایبەتی گەلێ فراوان بوو. جموجۆڵییە خوێندەوارییەکانی لەم خاڵانەدا دەکەونە بەرچاو:

١– گرنگترین کاری «مێژووی ئەدەبی کوردی» بوو. دووجار لە بەغدا چاپ کراوە یەکەمیان ١٩٥٢، دووەمیان ١٩٧١. لەم کارەیدا سەجادی توانیویەتی زانیارییێکی زۆر لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە کۆ بکاتەوە، لە سەرەتاوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم. ئەو سەرچاوە و کەرەستانەی تا ئەو

کاته لە ناوەوە بوون بەکاری هێناون. بۆ ئەو سەردەمەی کتێبەکە بڵاوکرایەوە ڕووداوێکی مەزنی نێوەندی ئەدەبی کوردی و ڕۆشنبیری کوردی بوو.

٢- لە بابەت زمانی کوردی و مێژووی ئەدەب و ڕەخنەوە سەجادی لێکۆڵینەوەی بەپێزی هەیە، لەوانە «دەستوور و فەرهەنگی زمانی کوردی» (بەغدا ١٩٦١)؛ «ئەدەبی کوردی و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی کوردی» (بەغدا ١٩٦٨)؛ «نرخ شناسی» (بەغدا ١٩٧٠)؛ «دوو چامەکەی نالی و سالم» (بەغدا ١٩٧٣)؛ «دەقەکانی ئەدەبی کوردی» (بەغدا ١٩٧٨)؛ «خۆشخوانی» (بەغدا ١٩٧٨).

٣- سەجادی لە زانستی کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییەکاندا بەشداری کردووە، زانیارییێکی زۆری هێناوەتە ناو نامەخانەی کوردییەوە. هەندێکیان تاقیکردنەوەیێکن بۆ یەکەمین جار ئەنجام دەدرێن، لەمانە لە مێژوودا «شۆڕشەکانی کورد» (بەغدا ١٩٥٩)؛ لە ئەتنۆگرافیا «کوردەواری» (بەغدا ١٩٧٤) بوون بەسەرچاوە بۆ لێکۆڵینەوەی دیکە لە دواڕۆژدا.

سەجادیی نووسەر

سەجادی نووسەرێک بوو شێوازی خۆی هەبوو لە نووسیندا، بەزۆری کارە داهێنراوە پەخشانییەکانی شیعرئامێزی ڕۆمانتیکییانە بوون. ئەمە لە بەشێکی بەرهەمیدا ڕوون و ئاشکرایە. کارە داهێنراوەکانی لەم بەرهەمانەدا بەرچاو دەکەون:

١- لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دیباجەیێکی پەخشانەشیعری نووسیوە بۆ هەموو ئەو شاعیرانەی بەدرێژی باسی لە ژیان و بەرهەمی شیعریانی کردووە. ئەو پارچە شیعرانە نووسەر وەک شاعیرێک دەخەنە ڕوو.

٢- پەخشانە جوانەکانی سەجادی لە کتێبی «گەشتێک لە کوردستانا» (١٩٥٦) لێکسیکۆن و زمانی ئەدەبی یادداشت و تێبینی ڕۆژانەیان هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. ئەو کتێبەی سەجادی بریتییە لە تێبینی لە بابەت ئەو گەشتەیەوە لە کوردستانی عیراق کردوویەتی لە بەغداوە بۆ مووسڵ و هەولێر و کەرکووک و سلێمانی.

٣- یەکێ لە کارە گەورە و بەنرخەکانی «ڕشتەی مرواری»یە (بەغدا ١٩٥٧ – ١٩٨٣) لە هەشت بەرگدا بڵاوکراوەتەوە. ئەم کارە بریتییە لە قسەی نەستەق و

پەندی پێشینان و ئامۆژگاری بەشێوەی ساتیر و کۆمیدی بەهەوایێکی ڕۆمانتیکییانە نووسراوەتەوە. سەجادی ئەم قسە و بەسەرهاتانەی لە خەڵک بیستووە. خاوەنەکانیان بەزمانێکی میللیی سەرزار وەکو بەرهەمێکی فۆلکلۆری بۆیان گێڕاوەتەوە، ئەو بەشێوازێکی ئەدەبی و زمانێکی بەرز تۆماری کردوون. بەرهەمێکە شانازی ئەدەبی کوردییە.

٤- لە چیرۆکدا سەجادی یەکێکە لە نووسەرە بەراییەکانی دەوری گرنگیان بووە لە پەرەسەندن و گۆڕان و پێشکەوتنی وتار و چیرۆکی کوردی. نووسەر لە نەوەی یەکەمی ئەم هونەرەیە کە لە نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم پەیدا بوو. چیرۆکی لەسەر لاپەڕەکانی کۆواری «گەلاوێژ» (١٩٣٩ - ١٩٤٩) بلاوکراوەتەوە. لە پاشانا بەناوی «هەمیشە بەهار» (بەغدا ١٩٦٠) لە کتێبێکدا چاپ کراوەتەوە.

ژیانی میلیی ناو کۆمەڵی کوردەواری بوون بەسەرچاوەی بنچینەیی چیرۆکی سەجادی، بەتایبەتی ژیانی کۆمەڵی گوندایەتی و ئاوەدانییە کشتوکاڵییەکان. ئەمە لە ناونیشانی هەندێ لە چیرۆکەکاندا دەردەکەوێ، وەکو «شاییەکەی ڕەشەی خەجەلاو» و «بۆ نەچووین بۆ کوێستان؟» و «جەوهەر ئاغا» و «ڕێوییەکەی قەمچووغە» و هی دیکە.

نموونەی نووسینی

١

لە پێشەکیی باسی ئەحمەدی خانی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا سەجادی دەنووسێ:

قەڵەم کە نووسی نەخشی زەڕ کفتی
شەیدای دەنگێ بوو کەوا ژنەفتی
چیرۆک نووسەکان تا بە هۆمیرۆس
لەبەر ئەو دەنگە بوون بەچیرۆک نووس
ئەو دەنگە دەنگی نەوای خانی بوو
شمشاڵی گیانی نەوجەوانی بوو

بادەپەرستان سەرخۆشانی ڕاز
قەتاری عاشق پۆلی چاو بەناز
میر و شاریار بەگزادەی دیار
فریشتە و پەری ئاغە و جووتیار
ڕەوالانی مەم کناچانی زین
سەراپەردەکەی ئەمیر زەینەدین
چەکۆ و عارف ستی و تاژدین
حەیزەبوون بەکر وەیشوومەی بە کین
ئەمانە هەموو کەوتنە خۆشخوانی
بەتیشکی فیکری ئەحمەدی خانی

٢

لە پەراگرافێکی «ڕشتەی مرواری» سەجادی ئەم بەسەرهاتە دەگێڕێتەوە:

«کابرایێک لە پاش نیوەشەو بەناو شارا ئەسووڕایەوە، پاسەوانەکان هاتن گرتیان، وتیان تۆ دزی. وتی: باوکم من دز نیم بەلام نامەوێ بچمەوە مالی خۆم! هەرچەند قسەی کرد کەلکی نەبوو، بردیان بۆ بەندیخانە و ئەو شەوە حەپسیان کرد و بەیانی بردیانە لای قازی. قازی وتی: تۆ بۆچی ویستووتە دزی بکەی؟ ئەویش وتی: جەنابی قازی من دز نیم، بەلام نیو سەعات مۆلەتم بدە و پیاوێکم لەگەل بنێرە ئەچمە مالەکەی خۆم و ئەگەڕێمەوە ئەو وەختە چیم لێ ئەکەی لێم بکە. قازی وتی باشە و پیاوێکی لەگەل نارد. کابرا چووە مالەوە ژنێکی زۆر ناشیرینی هەبوو، وتی: ژنەکە هەستە خۆت کۆکەرەوە با بچین. ژنەکە کەوتە تەکی و چوونەوە بۆ لای قازی. کابرا دەستی برد پەچەی ژنەکەی هەلدایەوە و وتی: جەنابی قازی! یەکێ ئا ئەمە ژنی بێ نەوەک تا نیوەشەو بەلکو تا بەیانیش ئەچێتەوە بۆ مالەوە؟! قازی کە ئەمەی بیست و ژنەکەی چاوپێکەوت بەڕەلای کرد».

٣

سەجادی لە چیرۆکی «شاییەکەی ڕەشەی خەجەلاو»دا بەشێوازێکی ساتیرانە و کۆمیدیانە باس لە کوردێکی عیراق دەکا گۆیا وەک نوێنەری کورد پەرلەمانتارە لە پەرلەمانی سەردەمی فەرمانڕەوایی مەلیکی (١٩٢١ – ١٩٥٨) لە بەغدا. لە ماوەی

ئەندامیەتی پەرلەمانی ورتە لە دەمی نەهاتۆتە دەرەوە. گفتوگۆ بەزمانی عەرەبی بووە. ئەو ئاغا دەرەبەگەی نوێنەری کورد نەخوێندەوار بووە، زمانی عەرەبی نەزانیوە، لەو سەردەمەی لە بەغدا بووە هیچی لێ فێر نەبووە.

ئەوەی پێویستە لێرەدا بووترێ ئەوەیە ئەم چیرۆکەی سەجادی کراوە بەڕووسی و لە ساڵی ١٩٦٨ لە مۆسکۆ بڵاوکراوەتەوە و نێوەندی خوێندەواری پێشوازیی باشیان کردووە. سەجادی بەم وتانە دوایی بەچیرۆکەکەی دێنێ:

«لە بارەکەی تریشا بەڵێ ڕاست بوو ئاغە نائیب بوو لە مەجلیسدا، بەڵام من هەر وا جار جار ئەچووم بۆ گوێگرتن، چونکە شوێن هەیە بۆ گوێگران. بەو قورعانەی تۆ ناوتەتە سەر ڕانی ڕاستت لەو چەند ساڵەدا نە بیستم و نە دیم ئاغە لەو مەجلیسەدا ورتەیێک لە دەمی بێتە دەرەوە! ئێستا و ئەوسا زمانەکەش فێر نەبوو لایەقەلی بزانێ خەڵکەکە قسە لە چییەوە ئەکەن! سا چاک یا خراپ پەنجەکە هەر بەرز ئەکرایەوە ئیتر تێبگەین یا تێنەگەین شەرت نەبوو. ئیتر ئیش رایی کردنی چی، قسەی چی، بەشوێن ئیشوکاری ئەم و ئەوا هەڵسووڕانی چی؟!

ها، ئەوەم لە بیر نەبوو، پیاو درۆ نەکا چاکە، ڕۆژێکیان لەو ڕێکەوتانە بوو کە منیش چووبووم بۆ گوێگرتن، هەرچەندە شوێنی گوێگران جیا بوو لە شوێنی نائیبەکان، بەڵام وا ڕێکەوت بوو لێوە نزیک بووم، گوێم لێ بوو دەنگێکی لێوە هات وتی: پەککو لەوی گەرمایێ، بەقوڕێ گیرێ ئەو شارە لۆ گەرمای. کابرای تەنیشتی لێی تێ نەگەیشت، لێی پرسی کە ئەوە چی ئەڵێ!؟

ئەویش تێی گەیاند وتی: ئەوی شارە عارە... عارە...

پەککو... واتە حارە (بەعەرەبی واتە گەرمە).

بەڕەحمەت بێ مامە ڕەشە شاییەکی خۆشی بۆ کردین».

***

عەلائەدین سەجادی خوێندەوارێکی بەدیمەنی کورد بوو لە سەدەی بیستەمدا. نووسەر و ڕۆژنامەنووس و کارگەری زانستی بوو. لە زۆربەی مەیدانەکانی ئەدەبی و زانستی و کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتی بەرهەمی بەکەڵکی هەیە. باڵادەست بوو لە نووسینی وتار و چیرۆک و یادداشت و بابەتەکانی دیکەی پەخشان. نووسینی بەگشتی زاخاوی مێشک و خۆراکی گیان و ئارامی دڵ و دەروون بوو بۆ خوێنەر و خوێندەوارانی سەردەمی خۆی و لە پاشانا بۆ نەوەکانی دواڕۆژ.

بەختیار

بەشی شەشەم

بەختیار

١٩٠٨ – ١٩٥٢

لە بیرمە وەک شتی مەعلووم
مـنالٚ بووم عاشقی تۆ بووم
کە مامۆستام
لە ڕیز دانیام
ووتی ئەی خام بنووسە جوان
فیـدات بم خاکـی کوردسـتان

ژیان و بیر و ڕەوشت

فایەق کوڕی مەلا عەبدوڵلای زێوەری شاعیر لە ساڵی ١٩٠٨ لە سلێمانی لە دایک بووە. هەرچەندە «بەختیـار»ی وەکو نازناو هەڵبژاردووە کەچی لە شیـعریدا ناوی ڕاستـەقینەی خـۆی «فـایەق»ی بـەکارهێناوە. لە ناو کـۆمـەڵدا بەبەختـیـار زێوەر و فایەق بەختیار ناسراوە.

وەک بەرکوڵێک بۆ فێربوون سـەرەتا لە حوجرەی مـزگەوت خـوێندوویەتی، بەڵام زوو ڕووی کردۆتە قوتابخانە و باوەڕنامەی شەش ساڵەی سەرەتایی وەرگرتووە. لە پاشانا قوتابخانەی برینپێچی ئاژەڵی تەواو کردووە. لە هەندێ لە ئاوەدانییـەکانی ناوچەی سلێمـانی و شـارۆچکەی پردێ (ئاڵتوون کۆپری) خـەریکی ئەم کارە بوو. لەو کـاتەی لە سـاڵی ١٩٤٦ قـوتابـخـانەی نـاوەندی شـەو لە سلێـمـانی کـراوەتەوە بەخـتـیـار خـوێندنی لـەوێ تەواو کـردووە و بـاوەڕنامـەی قـوتابـخـانەی نـاوەنجی وەرگرتووە.

لە منداڵییەوە شوێنەواری هەندێ نەخۆشی لە بەختیاردا لە بەرچاو بووە، لەوانە

ڕۆشنایی چاوێکی کز بووە و لەو شتە پێویستییەی ژیان بێ بەش بووە. هەروەها گرفتاری نەخۆشییێکی کوشندەتر بووە، نەخۆشی مێشک. لە ساڵی ١٩٤٨ کە باوکی کۆچی دوایی کردووە، نەخۆشییەکە زیاتر تەشەنەی کردووە و بەدەست ئازاری دژوارەوە ناچار بووە پەنا بۆ پزیشکانی بەغدا ببا. نەشتەرگەری قورسی مێشکیان بۆ کردووە. لە ئەنجاما بێ سوود بووە و لە دوای شەش مانگ لە ڕۆژی ٣١ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٢ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی جۆگا لەتەک باوکی نێژراوە.

زێوەری باوکی کاری گەورەی کردۆتە سەر بەختیار، دروستبوونی کەسایەتی لە ڕووی خوو و ڕەوشتی ئادەمزادی و خەیاڵی شاعیرییەوە لە ئەنجامی پەروەردەی باوکیەتی. لە سەرەتای ژیانیەوە بەگیانی کوردایەتی پەروەردە کراوە و لە دواییدا نەریتی کوردەواری فێر بووە بەمانای ڕۆژگارانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم. لە ناوەڕاستی ئەو سەدەیەدا لە وردە ڕێکخراوە سیاسییەکانی کوردی ئەو سەردەمە نزیک بووە، وەکو کۆمەڵەکانی هیوا و ژ. ک. و ڕزگاری و شۆڕش.

پرسی سەرەکی کە بیری شاعیری داگیر کردووە و هەمیشە لە یادیدا بووە و بۆ وەرام گەڕاوە مەسەلەی چارەنووسی نەتەوەیی کورد بووە. لەبەرئەوە بەزۆری ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە لە شیعریدا ڕەنگی داوەتەوە.

بەڵگەیێکی دیکە بۆ ئەوەی بەهرەی داهێنانی هونەر هیچ جۆرە سنوور و مەرج و دەستوورێکی نییە ئەوەیە ئەو نەخۆشییەی پێوەندی بەمێشکییەوە بووە دەبوو ئاژاوە لە مێشک و خەیاڵی بەختیاردا دروست بکا، کەچی بەپێچەوانەوە ئەو ئاژاوەیەی ناو مێشکی بوو بەهۆی ئەوەی بەرهەمی شیعری ڕێکوپێک بێ، نەرمونیان بێ، ڕوخسار و ناوەڕۆک گونجاو بن و شاعیر دەستێکی باڵای هەبێ لە هارمۆنیای ناوەوەی گەلێ لە شیعرەکانی و لە ڕووی جوانکارییەوە ببن بەنموونەی باڵا لە شیعری کوردیدا.

شاعیری قۆناغی گواستنەوە

بەختیار بەشیعر دەستی بەژیان کردووە و بەشیعریش ماڵئاوایی لە گێتی کردووە. لە شیعری باوکییەوە فێری شیعر هۆنینەوە بووە. وەکو هەموو شاعیرانی دیکەی ڕەسەن ئەو شیعرەی بەداهێنراو دەژمێررێ بەکامڵی لە لای بەختیار لە دایک

بووه. هەڵبژاردەی شیعری لە لایەن هەر مێژوونووس و ڕەخنەگرێکی ئەدەبییەوە بەپێی چێژی هونەری ئەو کەسە، ئەو شیعرانە بەکامڵ و بێ کەموکووڕی دەکەونە بەرچاو، جا ئەوە گرنگ نییە لە سەرەتای ژیانی وتبێتی یا لە پێش کۆچی دوایی.

بەهۆی نەخۆشییەوە وەستان و دابڕانێک لە خەیاڵی شیعری لە لای بەختیار ڕووی داوە. نزیکەی دە ساڵێک لە گێتی شیعر دوور کەوتۆتەوە، لە پاشانا کە گەڕاوەتەوە سەری خەیاڵی وەکو جاران کەوتۆتەوە جموجۆڵی وەک نە بای دیبێ نە باران.

جەوهەرەکانی شیعری بەختیاریان دروست کردووە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە لە لای خوارەوە ڕوون دەکرێنەوە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

شاعیر لە ڕووی کێش و قافیەوە لە هەردوو بابەتە شیعری لاسایی عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی وتووە. لە شیعرە عەرووزییەکانیدا لەگەڵ ئەوەی کەمن کەچی هەشت بەحری هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و خەفیف و ڕەجەز و موتەقاریب و کامیل و موجتەسی بەکارهێناوە.

لە قافیەشدا دەنگەکانی: (ا ت د ر گ ل م ن (ە – ـە) و ۆ ی ێ)ی بەکارهێناوە. وەکو دیارە بەلای دەنگە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی عەرەبی وەکو ث ذ ص ض... نەچووە.

لە شیعرە خۆماڵییەکانیدا بەزۆری کێشی دە بڕگەیی بەکارهێناوە، دیارە بەزۆریش قافیەی ئەم جۆرە شیعرە مەسنەوییە. جگە لەوە بەگشتی لە ناو ئەم شیعرە میللییانەشدا کێشی عەرووزی بەرچاو دەکەوێ. ئەم دیاردەیە ئەو شیعرانە لە خانەی بابەتی میللی ناهێننە دەرەوە چونکە تەرکیبی ناوەوەی شیعرەکان میللییانە دروست بووە.

شاعیر لە هونەری تەرجیع بەند و تەرکیب بەنددا دەستێکی درێژی هەیە. تەرجیع بەندێکی لە حەوت بەند پێکهاتووە، هەر بەندی حەوت دێڕە، سەرەتای بەم بەندە دەست پێ دەکا:

ئەی غونچەیی نێرگسی بەهاری
ئارامی دڵانی بێ قـــــەراری

ئەم دێڕەش لە کۆتایی هەموو بەندەکاندا هاتووە:

سەر هەڵبڕە ڕووت ببینم ئەمڕۆ
با خوێنی منت نەیێتە ئەستۆ

لە هونەری تەرکیب بەندیشدا شیعرێکی هەیە لە پێنج بەند پێکهاتووە، هەر بەندی هەشت دێڕە، سەرەتای بەم بەندە دەست پێ دەکا:

وەرە ئەی دلبەری حەمیدە سیفات
موو کەمەر لەب شەکەر ئەنیسی حەیات

پێنج بەندەکانی هەموو تەرکیب بەندەکان بەدێڕی جیاواز کۆتاییان پێ دێ، بەپێچەوانەی تەرجیع بەند، لەوێدا تەنیا دێڕێکە لە دوای هەموو بەندەکاندا دووبارە و سێ بارە دەبێتەوە.

زمانی شاعیر ئاسانە لە زمانی ستانداردی قسەکردنەوە نزیکە، لەبەرئەوە شیعری ئەدگاری شیعری میللیی فۆلکلۆری پێوەیە، لە هەموو توێژەکانی کۆمەڵی کوردەوارییەوە نزیکە. وشەی بێگانە لە نووسینیدا کەمە، خۆی خەریکی ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی نەکردووە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شیعری بەختیار لە ڕووی ناوەڕۆکەوە سنوورکێشراوە زۆر فراوان نییە. زۆربەی دەچێتە ناو چوارچێوەی شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە. وەک ئاشکرایە بۆ سەردەمی ژیانی بەختیار ئەم بابەتانە گرنگترین بەرهەمێک بوون بۆ مەبەسی مەسەلەی نیشتمانی نەتەوەی کورد. لەگەڵ ئەوەشدا بابەتی شیعری دڵداری کلاسیکی نەخستبووە پشتگوێ، ئەم جۆرە شیعرەی زۆر نییە لە دیوانیدا. زیاد لەسەر ئەوە بەختیار یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی سروودی نیشتمانی، ئەم چەشنە شیعرەی دەچێتە خانەی شیعری منداڵانیشەوە.

لای بەختیار ڕێبازە جیاوازەکان کە زاراوەی ڕیالیزم و ڕۆمانتیزم و سیمبۆلیزم و هی دیکەیان بۆ بەکار دەهێنرێ تێکەڵ بەیەکتری کراون. لەبەرئەوە شوێنەواری ئەم هەموو ڕێبازانە لە تاکە شیعرێکی شاعیردا دەبینرێ، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ

هەندێ جار دەتوانرێ ناسنامەی شیعرێک دیاری بکرێ، بەوەی بۆ بەڵگە بخرێتە خانەی ڕیالیزمەوە یا هەر ڕێبازێکی دیکەوە. یەکێ لە سیفەتە هەرە گرنگەکانی بەرهەمی شاعیر بەگشتی ئەوەیە مانا و وێنە ڕووکەش و ئاشکران، لە سەرەوەن و لە بنەوە نین. لەو شاعیرانەیە شیعری داخراویان نییە، شیعریان دەچێتە ناو شێوازی ئاسانی هونەری مانا لە ڕوو.

شیعری لاسایی کلاسیکی

١

لە لیریکێکیدا بەختیار دەڵێ:

بێ شەوقە قەمەر وەختی کە هەڵدێ لە هیلالا
مۆمێکە لە چاو حوسنی ڕوخی دلبەری والا
شێتی لەبی تۆم وێڵم و مەجنوونی بیابان
پەروانەیە دڵ وێڵە بە دووی دیدەیی کاڵا
عەیشم هەموو غەم بێ خەو و خۆراکە وجوودم
تۆش کافری ڕەحمت نییە یەک ئان لە خەیاڵا
مردن بەشی گەورەی منە لەم ڕێگەیە قوربان
ڕەحمێ بکە تۆش بمخەرە دەر لەم بنی چاڵە
لەم ڕێگەیی پڕ تاب و غەمە (فایق)ی زێوەر
سووتانە بەشی مردنە حیسسەی لە مە ئاڵا

ئەم پارچە شیعرە لە بەرهەمە بەراییەکانی سەردەمی لاویەتی شاعیرە، لە ساڵی ١٩٢٨ هۆنیویەتییەوە. وەکو لە مانایدا دەردەکەوێ درێژەپێدانێکی هونەروەرییانەی شاعیرانی پێش خۆیەتی.

٢

لە غەزەلێکیدا لە ساڵی ١٩٤٣ دایناوە دەڵێ:

دلبەرێکی خۆ وڵاتی ئێستەکە دڵدارمە
بۆیە دڵ پڕ سۆزم و جارجار بە دەم هاوارمە

من ئەگەر لەو تەلعەتەی ئیلهامی ڕووحانیم نەبێ
چۆن خەیاڵی فیکر و بیکر و کەڵکەڵەی ئەشعارمە
وەی چ عەییارە هەزار مەکری لە ژێر سەردا هەیە
گاه دڵ دز گەه بە عیشوە لابەری ئازارمە
چاوی بازی هەر بەچاوبازی خەریکی فیتنەیە
لەعلی لێویشی ئەزانم وەک مەیی سەرشارمە
حەز ئەکەم تێر سەیری چاوی کەم بەڵام مورغی دڵم
دێتە لەرزە و پێم ئەڵێ هاوار ئەوە شمقارمە
نەورەس و نەوپێگەیشتوو دەم بەخەندە بێ ڕەقیب
شەرم ئەکا چونکە یەکەم نازدارەکەی ناوشارمە
زۆر دەمێ بوو وێڵی شۆخێکی وەها بووم سەد شوکر
تازە وا دۆزیمەوە من عاشق و ئەو یارمە
بۆ یەکەم جار ئەو بوو دەرگای مەیکەدەی لێ کردمەوە
مەی گوساری عەشقی هەر لەوساوە پیشە و کارمە
هەر ئەویش بتخانەیی فێر کردم و لای دام لە ڕێ
تاکو ئێستاش جوانپەرستی شوهرەیێکی دیارمە
داخی داخان زوو بە جێی هێشتم بە تەنیا مامەوە
خەڵکی گۆڕ و من ژیانم جێگە گۆڕەوشارمە
وا بە ناچاری و زەبوونی یادی بۆتە دلبەرم
شەرتە کردوومە و خەیاڵی دائیما وادارمە

شاعیر ئارەزووی ئەوە بووە خۆشەویستی هاووڵاتی خۆی و کورد و خەڵکی شارەکەی خۆی بێ. ئەگەر بەخەیاڵیش بێ ئەو دلبەرە دەست کەوتووە، کەچی لە دواییدا داخی گران هەڵدەکێشی چونکە ئەو یارەی لە دەست چووە. بۆ شاعیری ڕۆژهەڵاتی جوانکاری لەوەدایە بەسەرهاتی دڵداری دراماتیکییانە کۆتایی پێ بێ، لەبەرئەوە بەختیار یارەکەی لە خۆی دوور دەخاتەوە بۆ ئەوەی دەست لە ئەژنۆ دابنیشێ و بیر لە چارەنووسی خۆی بکاتەوە.

شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

شاعیر لەگەڵ بای بەیانی گەشتێک بەکوردستاندا دەکا:

فــیــدات بم بـایەکــەی وەخــتی بـەیانی
لەگــەڵ تۆ خــۆشــە لای من زیندەگــانی
کــەژ و دەشت و چەمــەن ئـەبڕی لەناکــاو
لە پیــرمــام و لە قــۆپی و مــێــرگــەپانی
گەهێ قـەندیل ئەچی گەهـ دەوری سوورکێو
ســەرەوژێر جـار بەجـار لای گـوڵی وانی
وولاتـی کـــــوردەواری ڕاگــــــوزەرتـە
بەســەربەســتـانە مـەشـغـوولی گـەڕانی
بەیانیــان من خــەریکی گــا مــەلاسم
لە ژوور ســەرمی وەکـو ئـاواتی گـیــانی
لـە ســۆزەی فــێنکت وا دێتــە بیــرم
ئەڵێی هـەســتــە ئـەگـەر پەســتی ژیانی
غــــوباری ناو لـەشت دەرمــــانە بـۆ من
پـەڕی ســیــمــرغــە بۆ نـەرم و نیــانی
لە کــاتێکا خــەواڵووم خـۆڵی چەند جێ
لـە چاوم کــە کلێکە ئـەســــفــــەهانی
بـە بـۆنی ئـەو وولاتـەش کــــــە دیوتـە
بهــەنوە مـێشکم ئەی هـاوڕێی نیـهـانی
ئەگــەر تۆ ئـەم نیـازەم جـێـبـەجێ کـەی
منیش پـەیمان ئـەکــەم ڕاست و ڕەوانی
بەچاوی کــاڵ و لێــوی ئاڵ و خــرخــاڵ
ئـیــتــر تەفــرە نەخــۆم وەک نانی نانی

به چەهرەی یار و عیشوەی دڵ نەبەستم
بەخەندە پێکەنم تۆش پێ بزانی
شەوی وەسڵی بنێمە عاستی پشت گوێ
بە عەشقی یار نەچێژم شادمانی
سەرم تەرخان بکەم بۆ دەردی هۆزم
دڵم جۆش دەم بە عەشقی نیشتمانی
فیدات بم بایەکەی وەختی بەیانی
لە کوێی؟ هەڵکە وەرە هاوڕێی نیهانی

لە هاوینی ساڵی ١٩٤٣ بەختیار ئەم لیریکەی هۆنیوەتەوە، لەگەڵ بای بەیانی گفتوگۆ دەکا. پێی دەڵێ لەگەڵ خۆیدا بیبا و گەشتی پێ بکا بۆ ئەو وڵاتە ڕەنگینە، بۆ ئەوەی پیرمام (هاوینەهەواری سەلاحەدین) و قۆپی قەرەداغ و مێرگەپان و قەندیل و سوورکێو و گۆلی وان ببینێ. لە پاشانا وەسفی کارە چاک و بەسوودەکانی با دەکا و داوای لێ دەکا تاقیکردنەوەی ئەو وڵاتانەی دیویەتی بۆی باس بکا بۆ ئەوەی هوشیار بێتەوە خەریکی چاوی کاڵ و لێوی ئاڵ و خرخاڵی زێر نەبێ و تەنیا ئاگاداری نەتەوەی خۆی بێ کە کوردە لە پێناوی ئەوەی کوردستانیش بگاتە پلەی ئەو وڵاتانەی با لە ئاسمانیان دا شنەی کردووە.

٢

دیسانەوە بەختیار لە خاک دەدوێ، بەلای ئەوەوە جوگرافیای کوردستان فراوانە، ناوچەی بارزان پارچەیێکە لەو خاکە ڕەنگینە:

ئەو جێیە خۆشە ناوی بەرزانە
مەڵبەندی کورد و جێی سەربەرزانە
قەڵای کوردزمان
چاوی نیشتمان
بۆ کورد پشتیوان
خوێنی بێگانەی تێدا هەرزانە

***

ئەو دڵپـــاکـــانە فـــەخـــری وڵاتن
بۆ بەرزی ئێـــمـــە زۆر بەئاواتن
بە مـــاڵ و بە ســـەر
بە خـــوێنی جگەر
گشت بوونە سەنگەر
بۆ سەربەستی کورد زۆر بەسەباتن

***

چەند جار هەستاون بەرامبەر دوژمن
شـــەڕیان کـــردووە تێکڕا پیـــاو و ژن
لە شـــەڕا پسـپـــۆڕ
کوردی سیلاحشۆڕ
دوژمنیـــان چاوشـــۆڕ
کۆڵیـــان نەداوە بۆ ڕێی سەرکەوتن

***

ئەی خوێن پاکانی خاکی کوردستان
درێغی مەکەن بۆ خێڵی بارزان
لە هەر کـــوێیـــە بن
لـــە ڕقـــی دوژمـــن
قـــــەدریان بگرن
چونکە بۆ ئێمە بوونە پشتیـوان

لەم شیعرەدا بەختیار ستایشی ناوچەی بارزان دەکا وەک بەشێک لە کوردستان و خەڵکەکەی وەک تیرەیێکی کوردی ئازا و دەوریان لە بزووتنەوەی ئازادیخوازی نەتەوەی کورد و ئینجا هەموو کورد هان دەدا ڕێزیان لێ بنێن لە هەر کوێیەک بن لە مەڵبەندی خۆیان یا هەر شوێنێکی دیکەی نیشتمانی گەورە.

٣

بەختیار لە بابەت دیلیەتی کورد و گیانی قارەمانیەتی لە ناویانا دەڵێ:

کە سەیری کورد ئەکەم وا تێ ئەگەم کوردێکی خنکاوە
بە دوو کەس کوشتوویانە و ناشتوویانە و خوێنی فەوتاوە
ئەگەر باوەڕ ئەکەن ئەی هۆزەکەم لای من بیری خۆم
لەپڕ دێتە دەرێ لەو گۆڕە ئێستەش گیانی تیا ماوە
دەسەوخەنجەر لەپڕ هەڵمەت دەهێنێ هەر وەکو زیندوو
ڕووەو دوژمن ئەچێ غەدری لەمەوپێشی لە بەرچاوە
ئەگەر هۆشی لەسەردا بێ ئەزانێ دوژمنی کێیە!
هەقی خۆی لێ بسێنێ وەک ئەوان کردیان لە دوولاوە
دەسا کوردینە تا فرسەت لە دەستایە و نەکوژراون
لەگەڵ یەک یەک گرن دوژمن هەزاران داوی داناوە
گەهێ کوشتن گەهێ یەخسیر گەهێ هیجرەت گەهێ زنجیر
گەهێ سێدارە وو تۆپ و تفەنگی بۆت حەشارداوە
لە ئاگری داغەوە کوشتاری تۆیە تاکو لووڕستان
سەر و ماڵ و وولاتت لای ئەم و ئەو بڵقی سەر ئاوە
ئەمە حاڵی وولاتی کورد و کوردستانە شەو تا ڕۆژ
کەچی گەورە و بچووک کەمتەرخەمن بەم حاڵە شێواوە
وەرن وورد تا درشت هەروەک برا بین دەست لە دەستا بین
لە پێناوی یەکا سەر دابنێین هێزمان هەتا ماوە
وولات ئاوا بکەین پێشڕەو چرای عیلم و مەعاریف بێ
سەنایع فێر بین ئەوسا ئەڵێن کورد خاوەنی ناوە
هەتا ئێمە لە جەهلا بین عەدوومان هەر لە شەوقایە
مەعاریفمان ببێ دوژمن بە دەستی ئێمە کوژراوە

بەختیار ئەم شیعرەی لە جەنگەی شەڕی دووەمی گێتی لە ڕۆژی ٣٠ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤١ هۆنیوەتەوە. باس لە دواکەوتوویی و ژێردەستی ئەم نەتەوەیە دەکا. لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەگەر کورد لە گۆڕیش نرابێ گیانی تێدا ماوە و دەتوانێ زیندوو بێتەوە. مەبەسی لە دوو دوژمنەکە تورک و عەجەمە. بەلای

شاعیرەوە بۆرجوازییەتی عەرەب پێشەواێکی وەکو مستەفا کەمال و ڕەزا شای بۆ هەڵنەکەوتبوو کورد بچەوسێنێتەوە. لە ئاگری داغ تورک کورد لەناو دەبا، لە لوڕستانیش عەجەم کورد دەکوژێ. بێ گومان شاعیر ئاگاداری جەنگی گێتییە، کورد هان دەدا بۆ خەبات بەڵکو لە ئەنجامی جەنگ ئەو مەبەسەی خەباتی بۆ دەکا دەستی بکەوێ.

٤

بەلای شاعیرەوە هۆی دواکەوتوویی کورد لە بێسەوادی و نەخوێندەوارییەوەیە:

ئەم کوردە کەوا ئێستە لە هەر مەرتەبە دوونن
هەر مایلی بێ عیلمیی و دواکەوتن و بوونن
ئیمڕۆ لە جیهانا نییە ئینسانێ بەبێ ئیش
خەڵقی وەتەنی ئێمەیە بێکار و چەتوونن
تا فیکری بەدی مەسکەنی ناو میللەتی کوردە
باوەڕ بکە تا ڕۆژی حەشر خوار و زەبوونن
ئەی قەومی زەلیل عەسری تەقەددوم سەرەڕێتە
ئەم عالەمە هەر پێش ئەکەون مەستی فونوونن
عەیبە حەسەد و بوغز و نیفاق ڕۆژی نەماوە
عیلم و عەمەلە ڕووحی بەشەر زینەتی ڕوونن
بۆ خزمەتی ئەمڕۆ وو سبەی سەیری غەرب کەن
یەک لەحزە نەبوون غافل و ئەربابی شوئوونن
تۆش نۆرەتە ئەی میللەتی مەزڵوومە هونەرکەی
خاوەن دڵ و گیان و هونەر و گەرمییە خوونن

بەختیار لەم شیعرەدا وەسفێکی وردی دواکەوتوویی میللەتەکەی خۆی دەکا، ئامۆژگارییان دەکا قۆڵی لێ هەڵماڵن، خەریکی ئیشوکار و ئاوەدانکردنەوە بن. بۆ زانستی و زانیاری کۆشش بکەن. ڕق و کین و دووبەرەکی بخەنە ئەولاوە. ئەگەر دەیانەوێ ئەمڕۆ و سبەینێ بەسەربەستی و بەختیاری بژین تەماشای ڕۆژئاوا بکەن و لە تاقیکردنەوەکانی ئەوان کەڵک وەربگرن.

٥

له شیعرێکیدا بەختیار موناجات لەگەڵ کوردستان دەکا، سۆزی دەگاتە ئەو پلەیەی سۆفی بۆ کردگاری هەڵدەڕێژێ:

فیدات بم خاکی کوردستان نموونەی جەننەتی عەدنان
لە سەر تا خوار
گوڵ و گوڵزار
دڵی غەمبار ئەکا دەرمان فیدات بم خاکی کوردستان
هەوارگە و دیمەنی جوانت
لە گەرمێن و لە کوێستانت
بە بێگانە
وەکو تانە
ئەڵێن گیانە، منم لبنان فیدات بم خاکی کوردستان
بەسەیری تۆ منی مسکین
فەرەح دێتە دڵم چین چین
لەوێ دابەش
ئەبێ بۆ لەش
وەکو ئاتەش ئەکا جەولان فیدات بم خاکی کوردستان
بەڵێ گوڵ خۆی کە ئەنوێنێ
بینای هەستیم ئەلەرزێنێ
بەڵام وەک تۆ
گوڵێکی نۆ
بەڕەنگ و بۆ نییە قوربان فیدات بم خاکی کوردستان
لە بیرمە وەک شتی مەعلووم
منداڵ بووم عاشقی تۆ بووم
کە مامۆستام
لە ڕێز دانام

ووتی ئەی خام بنووسە جوان فیدات بم خاکی کوردستان
ئـەویش نـەبوایـە بـاوەڕکـــــە
گڵ و بـەردت کـە مـووفـەڕکـە
ئـەیـانـکـرد کـــــــــێش
دڵـــــی پــــڕ ئــــێـــش
وەک ئاسنکێش بەبێ تاوان فیدات بم خاکی کوردستان
لەســـەر من فـەرزە تـا مـردن
لە وەســفی تۆ خــەیاڵ کـردن
بـەشــــیـــــعــــری جــــوان
وە یـا پــەخـــــــشـــــــان
دڵی ئینسـان بکەم حەیران فیدات بم خاکی کوردستـان
بەڵام بۆ خــزمــەتت گــیــانە
ئومـــێـــدی من بـەپـیــاوانـە
ئـــەوان زۆر جــــــــــــار
هـــەزاران کـــــــــــــار
ئەکەن ڕزگـار بەبێ دامـان فیدات بم خـاکی کوردسـتـان

بەباوەڕێکی گەرمی پڕ لە سۆزی ئەڤینی بەرامبەر بەخاکی کورد شاعیر هەست و نەسـتی ناو دەروونی دەردەبڕێ، بەشـێوەیێک ڕاسـتگۆیی لێ دەبارێ، پیـاو لەوە دەگا ئەم شـاعیرە بەدڵ و بەگیان ئەم خاک و نەتەوەیەی خۆش دەوێ. ئەم دڵدارییە کۆنە دەگەڕێتەوە سـەردەمی منداڵی شاعیر لەو کاتەی مامۆستای لە پۆلی خوێندن داوای لێ دەکـا لە دەفـتـەری مەشق یا لەسـەر تەختـەی ڕەش بـەجوانی بنووسێ «فیدات بم خـاکی کوردسـتـان». ئەم دڵدارییە کۆنە، زادەی ئەمڕۆ و دوێنێ نییە، لەگەڵ لە دایکبوونی شاعیر پەیدا بووە.

٦

شاعیر گەشبینە بەوەی کورد دەگاتە ئامانجی خۆی، بۆ ئەم مەبەسە لە ساڵی ١٩٤٨دا دەڵێ:

مـــيللـەتێک هیـــوای بـەرزی ژیان بـێ
تیـنووی ئـازادی و دیـلـی زەمـــــان بـێ
بـەنـدی و هـەژاری زۆر لا گــــــران بـێ
هێـزی مـــەردانەی کــە هاتـە گــەردش
وەک ئەتـۆم زەمین دێنێـتــە جـونبـوش
مــیللـەتێک زۆربـەی نەخـــوێندەوار بـێ
چەوســاوەی دەسـتـی ســەرمـایـەدار بێ
جــەرگ هـەڵکزاوی ئاگــری زۆردار بێ
کـــە جـــوولاَیەوە وا خـــۆی ئـەنوێنـێ
کــە تـۆڵەی ڕۆژی ڕەشـی بســـتــێنـێ
میللەتێک مێژووی ڕووناک و جـوان بێ
ئـەولای ئـەردەلان ئـەم لای بـۆتـان بـێس
کـانگای ئاڵتـوون و نەوت و سامـان بێ
هیـچ هێـزێک نیـیـە ڕێی ببـاتە بـەست
بە زانست و فەن خۆی ئـەکا سەربەست
مــیللـەتێک چاوی لە خـــەو هەڵهـێنێ
ببـــــــــینـێ دوژمـن زۆری بـۆ دێـنـێ
ســـــتـــــەمـــــە ســــــەری بۆ دانـوێنێ
بێگومـــان ژیان لـە خـــۆی تاڵ ئـەکـــا
تـا لاشــــەی دوژمن لـە نـاو چاڵ ئـەکـــا
مـــیللـەتێک نـەوەی کـــاوەی ئازا بـێ
بـۆ ســـەرکـــەوتنی خـــۆی دڵنیــا بـێ
بـۆ ژیانـیــــــشـی دڵ پڕ هـیــــــوا بـێ
زۆری پـێ نـاچێ ئـەگــــــــاتـە ئـاوات
ئالای ســەربەسـتی بەخـوێن هەڵئـەکات

بەختیار باس لەو هۆیانە دەکا کە میللەت هان دەدەن بۆ خەباتکردن لە پێناوی

دەستـتـخـسـتنی هیـوا و ئامـانج. ئەو هۆیانـە لە کـورد دەبـینیٚ: دیلـی و هـەژاری، نەخوێندەواری و چەوساندنەوە، مێژووی ڕووناک، ئەولای ئەردەلان (سنە)، ئەم لای بۆتان (جـزیرە). ئەو مـیللەتەی نەوەی کـاوە بێ، بێ گـومـان لـە دواڕۆژدا دەگـاتە ئاوات و ئالای سەربەستی هەڵدەکا.

سروود

بەخـتـیـار کـۆمـەڵێک سـروودی جـوانی هـەیە، بـەناوەڕۆک ناوچەیی و کـوردەوارین، بەئاواز و مۆسیقا تورکی و عەرەبین لە قوتابخانە تورکی و عەرەبییەکانی تورکیا و عیراق قوتابییان دەیانچڕی.

١

لە سروودێکیدا شاعیر دەڵێ:

بـرایـیـنـە لـە خــــــەو هـەڵسـن بـەیانـە
زەمــــانـی هـەوڵ و عــــیلـم و حــــوڕ ژیانـە
هـەمــــوو قــــەومێ بەدائیم تێـئـــەکـــۆشن
لە ڕێگەی عــیلـم و فــەن دا دڵ بـەخــۆشن
ئەرێ کـــوردی فــەقــیــر و بێکەس و غــەم
هـەتـاکــــــەی زەهـری نـادانـی ئـەنۆشـن
براینە...
وەتەن پڕ لەشکری جــەهلە ڕەفــیـــقـــان
دەری کەین با بەهۆردووی عیلم و عیرفان
براینە...
بـەیەک دڵ با لە بـۆ پێـــشکەوتنی کـــورد
هـەوڵ دەین تا بگەینە قــەســدی خــۆمــان
براینە...
بـرایینـە ئـەگـــــەر زۆر چاک نـەخــــوێنن
لـە ژێر باری جـــــەهالـەت دا ئـەمــــێنن

لەم سرووودەدا بەختیار قوتابیانی منداڵ هان دەدا هوشیار بن، تێبکۆشن و داوای زانستی بکەن، پێشکەوتن بەخوێندەواری دێتە دی نەک بەنەخوێندەواری.

٢

لە سروودێکی دیکەیدا بەختیار ستایشی نیشتمان دەکا:

چەند شیرینە لام دار و بەردی وەتەنم
بەفیدای ئەکەم سەر و گیان و بەدەنم
خاکی وەتەنم گشتی زیو و زەڕە
بەردی وەک گەوهەرە ئاوی چەشنی کەوسەرە
فەرزە بۆ وەتەنمان جان فیدا کردن
لە ڕێی ئەم خاکەدا بە کۆمەڵ مردن
دەسا کوردینە بەسیە ئەم حالەتە
بۆ تەرەققی قەومی کورد ئەمڕۆ ڕۆژی هیمەتە

ئەم سرووودە بۆ شیرین کردنی نیشتمانە، بەسەر جوانی خاکدا هەڵدەڵێ. ئەوەندە جوان و دەوڵەمەند و ڕەنگینە شایانی ئەوەیە کورد گیانی خۆی بکا بەقوربانی لە پێناوی ئازادی و سەربەستیی ئەو خاکە.

٣

لووتکەی دڵداری شاعیر لەگەڵ خاک لەو موناجاتە دایە کە لەگەڵ شاخی پیرەمەگروونی کردووە:

پیرەمەگروون! موقەددەسی
دۆستی دائیمی کوردی
بەو مەنزەرەی شیرینەوە
دافیعی سەد نەوع دەردی
قامەتی بەرزی تۆ
دامەنی سەوزی تۆ

نیـــــشـــــانـه و ڕەمـــــزی تۆ
باعیسـە لە بۆ سـەرکەوتنی وەتەن
فـەسـڵـی زسـتـان بەرگی سـپی
ئەپۆشی و چوویتـە ئاسـمـان
سـەیری هـەمـوو دنیـا ئەکـەی
تۆی شـاهەنشـای شـاخـەکـان
کـــۆمــــەڵێ گـــــەوهـەری
هـەیـکـەلـی زەفـــــــــەری
لابـەری کــــــــــــــەدەری
باعیسی لە بۆ نەهێشتنی میحەن
چونکە دۆسـتی ئەجـدادمـانی
نـووری چـاوی کـــــــوردانـی
بەردت هـەمـوو دانـەی گـەوهـەر
لائیــقی فـــەخـــر و شـــانی
کـــۆمــــەڵی گـــــەوهـەری
هـەیـکـەلـی زەفـــــــــەری
لابـەری کــــــــــــــەدەری
باعیسی لە بۆ نەهێشتنی میحەن

لەم سـروودەدا بەخـتـیـار مـێـژووی ئەرکـیـۆلۆجی و ئەفـسـانـەی ئایینی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. پیرەمـەگروون پیرۆزە یەکێکە لە کردگارەکانی پێش مێژووی ئادەمزادی سەر ڕووی ئەم زەوییـەی ئێمە شـاخ و پەرستگا و مەڵبەندی خـەڵکانی دێرینی سـەردەمی میـترایی و زەردەشـتی و مـانەوییـان بووە، لە پاشـانا لە دەوری ئیسـلام بووە بەگدروون و مـەگـروون. «پیرە»کەش وەکـو «بابا» کردگارەکـەیە. لە مـێـژووی ڕۆشـنبـیـری کـوردیدا «پیـر» و «بابا» زۆرە: پیـرمـام، پیـر خـدر، پیـری ئێزیدییان، بابا خۆشین، بابا یادگار، بابا تاهیر، بابا گوڕگوڕ و گەلێکی دیکە.

***

فایەق عەبدوڵڵا زێوەر، نازناوی بەختیارە. شاعیرێکی بەتوانا بوو، کەم ژیا، لەبەرئەوە شیعری زۆر نەبوو، ئەوەی هەیەتی بەرزە. شیعری لاسایی دڵداری کلاسیکی کەمە. زۆربەی بەرهەمی نیشتمانپەروەری و کوردایەتییە. سروودی هەیە بۆ قوتابیانی سەرەتایی. زمانی شیعری میللییانە و ئاسانە، مانا و وێنەی شیعری لە ڕووە. ڕێبازە ئەدەبییەکانی ناوەڕاستی سەدەی بیستەم لە شیعریدا بەرچاو دەکەون. یەکێکە لە شاعیرە داهێنەرەکانی قۆناغی گواستنەوەی شیعری کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا.

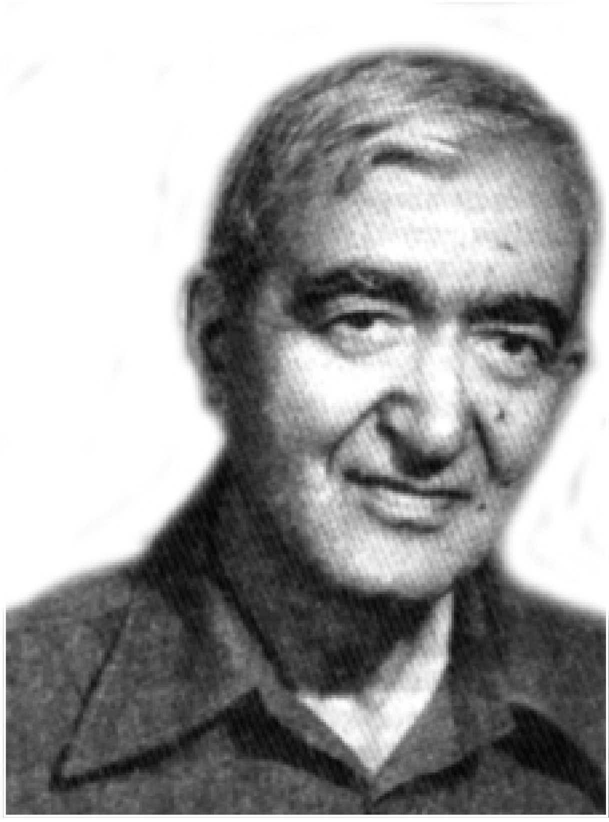

حاجی جندی

بەشی حەوتەم

حاجی جندی

١٩٠٨ – ١٩٩٠

بهارا خوەش دیسا هات
بائو باگار تەڤ هلات
ئەشق و شا بوون دونیّ کەت
لەگلەگا پار ویّدا هات

ژیانی

حاجی کوڕی جندی جەواری لە ڕۆژی ١٨ی مارتی ١٩٠٨ لە گوندی یەمانچایر لە ناوچەی قارس لە کوردستانی عوسمانی لە دایک بووە. باوکی لە بنەماڵەیێکی هەژاری گوندی بووە. لە سەردەمی جەنگی یەکەمی گێتیدا ماڵی باوکی و کەسوکاری لە دەست دڕندەیی تورکی عوسمانی ڕایان کردووە بۆ ئەرمەنستان. لە ماوەی جەنگدا عوسمانییەکان هێرشی جانەوەرانەیان بۆ سەر کوردی ئێزیدی بەهێز بوو. حاجی بەرێکوپێکی هەموو قۆناغەکانی خوێندنی بریوە، تا ساڵی ١٩٢٦ کۆتایی بەخوێندنی سەرەتایی و ناوەندی هێناوە. لەو ساڵەدا بووە بەقوتابی زانستگای یەریڤان، لە ساڵی ١٩٣٠ باوەڕنامەی کۆلێجی زمان و ئەدەبی وەرگرتووە.

لەم ماوەیەدا بووژانەوە و پەرەسەندنی خوێندەواری لە ناو کوردی ئەو وڵاتەدا دەستی پێ کردووە. حاجی دەوری گرنگی بووە وەک مامۆستایێک لە مەیدانی وانە وتنەوە و دانانی کتێب بۆ قوتابخانە کوردییەکان. بەهەموو جۆرێک حاجی لە نێوەندی خوێندن و وەرگرتنی زانست و زانیاری دوور نەکەوتۆتەوە، هەموو پلەکانی خوێندنی بریوە. لە ساڵی ١٩٥٥ بەکارگەری زانستی هەڵدەبژێررێ لە ئەکادیمیەی زانستی ئەرمەنستان لە بەشی لێکۆڵینەوەی کوردی دەکەوێتە کار،

هەر لەو کاتەدا دەست دەکا بەئامادەکردنی نامەی دوکتۆرا. لە ساڵی ١٩٦٤ دەبێ بەدوکتۆری پسپۆڕ لە زمان و ئەدەبی کوردیدا. لە دوای ئەوەدا پێوەندی پەیدا دەکاتەوە لە زانستگای یەریڤان و سیمیناری بەشی لێکۆڵینەوەی کوردی بەڕێوە دەبا. لە ساڵی ١٩٦٦ پلەی پرۆفیسۆری پێ دەبەخشرێ و لە زانستگا و ئەکادیمیە جێگەی دیاری دەبێ.

بەهۆی جموجۆڵی زانستی و ڕۆشنبیرییەوە چەند نیشان و میدالییەیێکی بەرزی وەرگرتووە و لە هەندێ کۆنگرە و کۆنفرانسی زانستی لە ناوەوەی ڕووسیای سۆڤیەت و دەرەوە بەشداری کردووە. کۆمەڵێک وتار و باسی زانستی و ئەدەبی بڵاوکردۆتەوە. پێوەندی بەزانستگا و ئەکادیمیەوە ماوە تا دوایی ژیانی لە ڕۆژی ١ی مایسی ساڵی ١٩٩٠ لە یەریڤان کۆچی دوایی کردووە.

حاجی زانا

حاجی لەگەڵ ئەمینی عەبدال و عەرەبی شەمۆ گەورەترین دەوریان لە بڵاوکردنەوەی خوێندەواری بووە لە ناو کوردی قەفقاسی ڕووسیا. لە قۆناغی یەکەمی مافی خوێندەواری کورد لەو وڵاتەدا (١٩٣٠ – ١٩٣٧) حاجی زۆرترین کتێبی قوتابخانەی داناوە، بەشداری هەیە لەگەڵ مامۆستایانی دیکە کتێبی بۆ قوتابخانە کوردییەکان نووسیوەتەوە. جگە لەوە بەهاوکاری لەگەڵ دانەرانی دیکە فەرهەنگی ئەرمەنی – کوردی (١٩٣٣) بڵاوکردۆتەوە. بایەخی زۆری بەئەلفوبێی تازەی لاتینی داوە بۆ قوتابیان. هەروەها کتێبی تایبەتی داناوە بۆ خەڵکی بەتەمەن گەورەی نەخوێندەوار.

لە قۆناغی دووەمی مافی خوێندەواری کورد لە ١٩٤٦ەوە تا کۆتایی ژیانی حاجی کۆششی زۆری کردووە بۆ چەسپاندن و بڵاوکردنەوەی ئەلفوبێی کوردی لەسەر بنچی ئەلفوبێی کیریلی کە دەسەڵاتی سۆڤیەتەکان بۆ نووسینی کوردی دانا بوو. زادەی بیری زانستی حاجی لە زانستگا و ئەکادیمیە لە یەریڤان کۆمەڵێک باسی زانستی بوو لە بارەی هەموو جۆرە لێکۆڵینەوەکان لە گۆڕەپانی کوردناسیدا بەتایبەتی لە فۆلکلۆر. حاجی یەکێ بوو لە گەورەکان لە ڕووی لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوە و تۆمارکردن و بڵاوکردنەوەی تێکستی ئەدەبی میللیی سەرزار (فۆلکلۆر) بەشیعر و پەخشانەوە.

حاجی نووسەر و شاعیر

حاجی وەکو نووسەر و شاعیرێک ئاگاداری بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی بووە لەو کۆمەڵەدا، وەکو برا گەورە یا ڕیش سپییێک یاریدەی شاعیر و نووسەرانی داوە، چاودێری کارەکانیانی کردووە. دەوری باڵای بووە لە بڵاوکردنەوەی بەرهەمی ئەدەبییان. ئەو کتێبە تایبەتییانەی بەرهەمی شاعیر و نووسەرانیان گرتۆتە خۆ، حاجی بەرهەمی خۆی تیایاندا بڵاوکردۆتەوە و سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی بەرهەمی هەموو شاعیر و نووسەرانی دیکەی کردووە. زۆربەی ئەم کتێبە بەنرخانە لە ساڵانی ١٩٣٥ – ١٩٥٩ بڵاوکراونەتەوە. سەرچاوەیێکی گرنگن بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی لەو وڵاتەدا.

بەرهەمی داهێنراوی ئەدەبی حاجی دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١– پەخشان: بەشی زۆری بەرهەمی بەپەخشان نووسیوە، بۆ ئەمە هونەرە ئاساییەکانی ئەدەبی هەڵبژاردووە، وەکو وتار و چیرۆک و ڕۆمان. بەشێکی ناوەڕۆکی ئەمانە لە ئەدەبی میللیی سەرزار وەرگیراون، بەشێکی دیکەی لە داهێنانی خۆیەتی. ئەوەی سەرچاوەکەی دەچێتەوە سەر ئەدەبی میللی حاجی وەکو خۆی وەری نەگرتووە، بەڵکو بەزمانی بەرزی ئەدەبی سەردەم دایڕشتۆتەوە. هەروەها لە هەندێ قارەمانی حیکایەتی میللیی سەرزار ڕووداوی وای دروست کردووە لەگەڵ هەڵسوکەوتی سەردەمدا بگونجێ. بەم جۆرە خوێندەوار لە خوێندنەوەی ئەم جۆرە بەرهەمانەی حاجی دەتوانێ بەپێی ناوەڕۆکیان ئەوانەی ڕەسەن لە ئەوانەی وەرگیراو جیا بکاتەوە بۆ بەڵگە لە چیرۆکەکانی حاجی ئەم ناوانە بەرچاو دەکەون: فیریک، دمدم، عەمۆیێ کرمانج و هی دیکە.

گەورەترین ڕۆمانی حاجی بەناوی «هەواری» (بەهاوار گەیشتن) بەیادی پەنجا ساڵەی شۆڕشی ئوکتۆبەر لە ساڵی ١٩٦٧ لە یەریڤان بڵاوکراوەتەوە. نووسەر لەو ڕۆمانەدا لە گرنگی ئەم شۆڕشە دەدوێ نەک تەنیا بۆ نەتەوەکانی وڵاتی سۆڤیەتی ئەو سەردەمە بەڵکو بۆ هەموو مرۆڤایەتی. لە ناو ئەمانەشدا بەلای نووسەرەوە بۆ کورد گەلێ گرنگ بووە. ئەمە هەر لە ناوی ڕۆمانەکەدا دەردەکەوێ «بەهاوار گەیشتن» واتە ئەو شۆڕشە بەفریای هاواری کورد گەیشت و ئەو بەشە کوردەی

ئەوێ لە چەوساندنەوە ڕزگاری بوو.

٢- شیعر: بەرهەمی شیعری کەمە. بەڕوخسار لە بابەتی لیریکە، کێش و قافیەی سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە، زمانی ئاسان و سەردەمانەیە، لە شیعری پەروەردەییەوە (دیداکتیکییەوە) نزیکە. لە دەوروبەری ناوەڕۆک و مەبەسی کوردایەتی و نیشتمانپەروەری و نیشتمانی ڕووسیای سۆڤیەتەکان دەسووڕێتەوە. لە بەشی کوردایەتییەکەدا سروشتی خاکی کوردستان سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ شاعیر. بەگشتی حاجی لە وەسفدا بەتوانایە، بۆیە وەسفی کەژەکانی ساڵ وەکو زستان و بەهار و هاوین جێگەی تایبەتییان هەیە لە شیعریدا. باسی زۆزان و ژیانی کوردەواری لە گوند و کاری شوانی و ڕەنجبەری و کێڵگە و کشتوکاڵ دەکا. لە بەشی نیشتمانپەروەرییەکەی نیشتمانی سۆسیالیزم لە ڕەمزەکانی دەسەڵاتی ئەو کاتە دەدوێ. بەشان و باهووی کۆمۆنیزم و کۆلخۆز و مۆسکۆ و لینین و ئەرمەنستان و گەلێ ڕەمزی دیکەی دەسەڵاتی سۆسیالیزم هەڵدەڵێ.

نموونەی شیعری

١

لە شیعرێکیدا حاجی بەناوی «یێ مەنە» دەڵێ:

لە ڕەخ دیوارێ کرێملا کەڤن
لینین ئوستالین خەورا چوونە
لێ شوغلێ وان گاف و سەهەت
کولیلک ددە ل وەتەنێ مە

***

ئەو چ کو خەون بوو، خەونا سالا
نها بوویە راست ل عەردێ مە
چقا زمانێ تە دگەرە
جەم مە هەنە باغ و باغچە

***

زاڤۆد و فابریک گشک یێ مەنە
یێ مەنە کۆلخۆز دەشت و زۆزان
چیا ئو کەرخانە تەڤ یێ مەنە
ژ بۆنا مەنە چاییر و چیمان

حاجی جندی ئەم لیریکەی بۆ پێداهەڵگوتنی هەندێ لە ڕەمزەکانی دەسەڵاتی سۆسیالیزم وتووە لە ڕووسیا. کۆشک و باڵەخانەی کریملێن بارەگای دەسەڵاتی دەوڵەت لەوێ «کرێمل»ی پێ دەڵێن. لە قەراغ دیواری قەڵای کریملێن ئارامگای لینین و ستالین بینا کراوە. لە کاتی خۆیدا بەتایبەتی بۆ لینین دروست کرا و جەستەی بەمومیاکراوی لەوێ دانرا. لە دوای مردنی ستالین ئەویشیان بەمومیاکراوی لە تەنیشت لینین دانا. لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا لە کاتی فەرمانڕەوایی نیکیتا خرووشێڤ جەستەی ستالین لابرا و خرایە گۆڕەوە. لە دوای ڕووخانی دەسەڵاتی سۆڤیەت (١٩٩٢) ئارامگای لینین پشتگوێ خرا. هەروەها شاعیر لەم لیریکەدا وشەی «زاڤۆد»ی ڕووسی بەمانای فابریقە و کارگە بەکارهێناوە.

٢

لە لیریکی «لەگلەگ» حاجی دەڵێ:

بهارا خوەش دیسا هات
با ئو باگار تەڤ هلات
ئەشق و شا بوون دونێ کەت
لەگلەگا پار وێدا هات

***

لەگلەگا مە رند کە
وێ دگەرە دۆر گوندە
پەر و باسکا هەڤ ددە
هێلینا خوە شاد بە

***

هــێـلــیـنـــا وێ بــلـــنـــده
ل ئۆرتا گـــوند جـــێی رنده
کـــۆلخـــۆز نیکا چێکرییـــه
وەکی هـەر ســـال بێ گــونده

***

لەگـلـەگـــــا مـــــــه دەلالە
چەڤـــبـــــەلەکــــه بەدەوە
ناڤـــا مـــێـــرگـــا دگــەرە
گـــوندێ مــــەرا شـــــاد بە

شاعیر ئەم لیریکەی لەسـەر کێشی سیـلابی خۆماڵی حـەوت بڕگەیی داناوە، ئەم کێشـە لە گـۆرانی مـیللیی کـوردیدا باوە و زیاتریش لەبەر سـووکی بۆ شـیـعـری مندالآن بەکـار دەهێنرێ. وەک لە ناوەڕۆکی شـیـعرەکە دەردەکەوێ بیرەوەرییێکە بەزمـانی خـەڵکی گوند، یا مندالآنی ئەوێ وتراوە، هـەمـوو سـاڵێک یادی ئەو حـاجی لەقلەقـە دەکـەنەوە کـە بۆ هـاوینەهـەوار هـەمـوو سـاڵێک دێتـەوە ئەو مـەڵبـەندە، دیارە خەڵکەکە ئەو دەناسنەوە و حاجی لەقلەقیش ئەوان دەناسێتەوە.

٣

حاجی لە شیعرێکیدا بەناوی «هاڤین»ەوە دەڵێ:

هەی هـاڤـینـێ، جـــان هاڤــینێ
ئەم تێــر گـەریان نـاڤ گـولگینێ
مـــه هەڤـــرا لیـــست ل زۆزانـێ
ئـەم خـــەبتـین ناڤ کـــۆلخـــۆزێ

***

گــورز پەی گـورزا مــە لۆد کــرن
جــــەهـ ئو گـــــەنم بـەرەڤکرن
باغ و بـۆســـتـــان مــــه خـــایکرن
مــێـرگ و زەڤی ئاڤــرەش کــرن

پەی خـــەباتـیّ کـــەتنـە ئاڤـیّ
هـەی روونـشـتن ل ســـــەر داریّ
کـــتــێب خـــوەنـدن ل ویّ دەریّ
هەرسێد مـەهێد خوەش هاڤینیّ
مـــە دەربـاز کـــر ب ویّ کـــاریّ

شاعیر لە هاوین تەنیا جوانی سروشت نابینیّ، ناو ئاوایی تەنیا جێی خۆشی و هەڵپەڕکیّ و زەماوەند نابیّ، بەڵکو هاوین کەژی پێگەیاندنی کشتوکاڵە، دەسکەوتی ئەو کۆششەیە لە زستان و بەهارا لە کۆلخۆزدا (کێڵگەی هەرەوەزی) ڕەنجبەران دەیکێشن. بەرهەم گەنم و جۆ و میوەجات و هەموو جۆرە سەوزە و ڕووەکێکی دیکە دەبیّ.

٤

لەســەر هەوای شیـعرەکـەی پێشـوو حـاجی لیـریکێک دەهۆنێـتـەوە بۆ منداڵان بەناوی «بەرف»ەوە:

بـەرفـیّ، بـەرفـیّ بیـــــارە
کــــولی کـــــولی تـو وەرە
دەشت و کـەوشـەن وەربا بە
عـــەردی ڕەشیّ تە شـــابـە
***
هـێـــدی هێـــدی ببـــارە
تو تـوخــومــرا ســتــار بە
ســۆر و ســەرمـا لیّ نـەکـە
نەجــەمــدە، هـشک نـەکــە
***
خـــەوا شـــیــرن پیّ بگرە
کــــو بـهــــاریّ زیل بدە
دەشــت و زۆزان شـــین دبــە
کــۆلخــۆزا مـــە شــاد بـە

حاجی بە وشەی ساکار و کێشی سووک وەسفی بارینی بەفر دەکا، ڕەنگە زیاتر مەبەسی ئەوە بێ زمانی منداڵی کوردی پێ پاراو بکا، بەگشتی حاجی ئەو شیعرانەی داناون بەمەبەسی پەروەردەیی بڵاوی کردوونەتەوە، وەکو مامۆستایێک قوتابییە بچووکەکانی فێری زمان دەکا. ئەمە بەگشتی لایەنێکی سەرنج ڕاکێشەرە لە کارە ئەدەبی و زانستییەکانیدا. لەو کاتەی نووسەر لە کارە زانستییەکانی قووڵ بووە، لە کارە داهێنراوە پەخشانییەکانی نموونەی بەرهەمی جوان و سەرکەوتوو بووە، کەچی لە شیعریدا ساکار و میللییانە بووە.

***

حاجی جندی لە ڕۆشنبیرە گەورەکانی کوردی قەفقاسی ڕووسیا بوو، لە زانستگا گەیشتە پلەی پرۆفیسۆری، بوو بەئەندامی ئەکادیمیەی ئەرمەنستان، مامۆستایێکی سەرکەوتووی قوتابخانە و زانستگا بوو. خاوەنی گەلێ لێکۆڵینەوەی زانستییە لە بابەت کوردناسییەوە. کتێبی قوتابخانە و دەرەوەی قوتابخانەی هەیە. یەکێکە لە زانا دیارەکانی ئەدەبی میللیی سەرزار «فۆلکلۆر». بەرهەمی ئەدەبی داهێنراوی هەیە لە پەخشان و شیعر. پەخشانی زۆرە لە بابەتی وتار و چیرۆک و ڕۆمان، بەڵام شیعری کەمە، زۆربەی ئەو شیعرەی دەچێتە خانەی وەسفی سروشت و دیمەنی کۆمەڵی کشتوکاڵی و پیشەسازییەوە.

جاسمی جەلیل

بەشی هەشتەم

جاسمی جەلیل

١٩٠٨ – ١٩٩٨

ئەز دەسترێم شەڤ و رۆیێ سەڤا تە
برۆ، برژانگ من کلدانە سەڤا تە
خورتێ نازک! خورتێ توورە زوو وەرە
من پەز دۆتییە، شیر کەلاندییە سەڤا تە

ژیانی

جاسم کوڕی جەلیل کوڕی ئۆسێ لە گوندی قزل قولی ناوچەی قارس لە کوردستانی عوسمانی لە ساڵی ١٩٠٨ لە دایک بووە. ئەو گوندە و ئاوەدانییەکانی دیکەی دەوروبەری هەموویان کوردی ئێزدی بوون لە عەشرەتەکانی ئوتی و چیلی سەر بەعەشرەتی سیپکی. ناوی باوکی جاسم کە جەلیل بوو لە دواییدا بوو بەلەقەب بۆ منداڵی جاسم و نەوەی ئەوەوە. باوکی جاسم ڕەنجبەر بوو، هەندێ مەڕوماڵاتیان هەبوو. ئەگەر سیاسەتی تیرۆری تورک بەرامبەر بەکورد نەبوایە ئەو خەڵکە لەو ناوچانەدا دەیانتوانی ئاشتییانە و بەئارامی بژین.

لەگەڵ کۆتایی جەنگی یەکەمی گێتی لە ساڵی ١٩١٨ و بەزینی سوپای عوسمانی لە جەنگدا سەربازی قەومی شۆڤێنی تورک هێرشی بردە سەر ئەو ناوچەیە بۆ ئەوەی شوێنەواری کوردی تێدا نەهێڵێ. هەموو خەڵکی ناوچەکە کەوتنە خۆ لە پێناوی ڕزگارکردنی گیانیان، سەربازی تورک بەدوایانەوە بوو. لە دوای کوشتارێکی زۆر لەو خەڵکە ئەوانەی لە ژیاندا مابوون گەیشتنە ئاوەدانییێک ناوی بۆزبر بوو لە قەراغ ڕووباری ئاوارەش لە نزیک ئەلەگەز.

لە پاشانا خەڵکەکە لە گوندەکانی ناوچەی ئەشتەرەک نیشتەجێ بوون. لەم

کارەساتەدا جاسم لە کەسوکاری دابڕا، ئەوەی کوژرا و ئەوەی لە ڕووبارا خنکا. ئێستا و ئەوساش کەسێکی لەوانە نەدۆزییەوە. لەو جێیەدا جاسم وێڵ و سەرگەردان و بێ داڵدە بوو، لە شوێنێک بۆ شوێنێک لە پارووی نان دەگەڕا. لە ساڵی ١٩١٩ ڕووی کردە شاری ئەلێکساندرا پۆڵ لەوێ هەتیوخانەیێکی ئەمەریکی لێ بوو. ئەمە دەسکەوتێکی گرنگ بوو لە ژیانی جاسم. هەر لەو ساڵەدا دەستی کرد بەخوێندن لە قوتابخانەی هەتیوخانەکەدا. لە ساڵی ١٩٢٣ هەتیوخانەکە گواسترایەوە شاری ستیپانەڤان، لە دوای دوو ساڵ واتە لە ساڵی ١٩٢٥ جاسم پێنج ساڵی سەرەتایی خوێندبوو. لەو ساڵەدا دەسەڵاتی تازەی سۆڤیەتەکان هەتیوخانەکەی لە ئەمەریکاییەکان سەندەوە. لەو ماوەیەدا جاسم ناچار بوو کارێک بۆ خۆی بدۆزێتەوە. بوو بەشاگردی میکانیکی کارەبا. لە ساڵی ١٩٢٦ ڕووی کردە شاری یەریڤان و دەستی بەکارکردن کرد لە پیشەسازی کارەبا. بەهۆی ئەم کارەیەوە وەکو کرێکارێک توانی خۆی لە پارتی کۆمۆنیست نزیک بکاتەوە. لە ساڵی ١٩٢٧ ناردیانە باکۆ بۆ خوێندن لە قوتابخانەی سوپایی پڕوپاگەندەی پارتی کۆمۆنیست تا ساڵی ١٩٣٠ لەوێ مایەوە. بۆ چەند مانگێکیش چووە شاری تفلیس و خوێندنی ئەو قوتابخانەیەی لەوێ تەواو کرد. لە ساڵی ١٩٣١ گەڕایەوە یەریڤان بەڕێوەبەرایەتی قوتابخانەی پەروەردەی کوردی پێ سپێررا، زۆر لەو کارەیدا نەمایەوە. لە ساڵی ١٩٣٢ خەریکی لایەنی تەکنیکی دەرهێنانی چاپەمەنی بوو.

لەو سەردەمەدا دەسەڵات بایەخی بەچاپکردنی کتێبی قوتابخانە و بەگشتی کتێبی کوردی دەدا. جاسم لەگەڵ دەسنووسی کتێب دەژیا لە ڕاست نووسین و هەڵەچنی شارەزا بوو، ئیتر لەگەڵ ئەو دەسنووسە دەبوو تا وەک کتێب دەگەیشتە خوێنەر.

لە ساڵی ١٩٣٨ - ١٩٤١ بوو بەقوتابی ئامۆژگای مامۆستایان لە یەریڤان. لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگی دووەمی گێتی، ئەوان جەنگی گەورەی نیشتمانی پێ دەڵێن، وازی لە خوێندن هێنا. لە ساڵی ١٩٤٢ بەکارگەری تەکنیکی دامەزرا لە چاپخانەی زانستگای یەریڤان. لە دوای ئەو لە ساڵی ١٩٤٣ بوو بەمووچەخۆر لە دادگا، لەو کارەیدا تا ساڵی ١٩٥٣ بەردەوام بوو. لە ساڵی ١٩٥٤ کە بەشی کوردی لە ڕادیۆی ئەرمەنستان کرایەوە بەشی مۆسیقا و گۆرانی و فۆلکلۆر

بەجاسم سپێررا. لەبەرئەوەی شارەزای مۆسیقای فۆلکلۆری کوردی بوو و بلوێرژەنی چاک بوو لەگەڵ تیپی مۆسیقا بلوێری دەژەنی. تا دوایی شەستەکانی سەدەی بیستەم پێوەندی بەم دەسگا ڕاگەیاندنەوەیەوە مابوو.

جاسم لە ژیانیدا تەمەنی نەوەد ساڵی بردەسەر، بۆیە ماوەی خانەنشینییەکەی درێژ بوو. لە ساڵی ١٩٩٨ لە شاری یەریڤان کۆچی دوایی کرد.

شیعری

جاسم ئەگەر خوێندەواریش نەبوایە دەبوو بەشاعیرێکی میللیی سەرزار، وەکو هەموو ئەو بەرهەمە میللییەی سەرزار یەکێکی نەخوێندەوار دایهێناوە، لە پاشانا ناوی خاوەنەکەی ون بووە. جاسم لە منداڵییەوە لە گوند هەستی شاعیری بووە، توانیویەتی شیعر بنووسێ، بەڵام لەبەرئەوەی خوێندەواری نەبووە یەکەمین شیعری کەوتۆتە ئەو سەردەمەی فێری خوێندن و نووسین بووە، لە ساڵی ١٩٣٢ شیعرەکەی لە ڕۆژنامەی «ریاتازە» بڵاوکردۆتەوە. جاسم وەکو شاعیرانی دیکەی کوردی قەفقاسی ڕووسیا لیریک و پۆیێمی ڕووسی وەک ژانرێکی شیعری کاریان لە بەرهەمی کردووە.

١- لیریک: شاعیر کە چاوی بەلیریکی ڕووسی و ئەرمەنی کەوتووە ئاسایی بووە لە لای چونکە ئەو قالبە شیعرییەی لە ئەدەبی میللی کوردیدا دیوە، بەڵام ئەوەندە هەیە لە ناوەڕۆکدا جیاوازییان هەیە. لیریکی ڕووسی باس لە بیرێک و کردەوەیێک و کێشەیێکی سەردەم دەکا، ئەدەبە میللییە کۆنەکەی کوردی ڕەنگدانەوەی سەردەمی خۆیەتی، لەبەرئەوە جاسم هەوڵ دەدا لیریکێک دابنێ باس لە سەردەم بکا، یا ئەگەر باسی کۆنیش بکا پێویستە بۆ ڕوونکردنەوەی ئێستا و دوارۆژیش بێ.

٢- پۆیێم: شاعیر کە چاوی بەم هونەرە کەوتووە ناسیویەتییەوە. ئەمەی لە «بەیت»ی ئەدەبی میللیی سەرزار (فۆلکلۆر) دیوە. هەوڵی داوە بەشێکی زۆر لە بەرهەمی ئەدەبی لەم جۆرە ژانرە بێ. چونکە لە بنجدا ئەدەبی میللی کوردی لەم لایەنەوە زۆر دەوڵەمەندە. جاسم کۆمەڵێک پۆیێمی تازەبابەتی هەیە بەیتە کۆنەکانی فۆلکلۆری بوونەتە سەرچاوە بۆی. ئەم دیاردەیە لە داهێنانی شیعریدا تەنیا لە بەرهەمی جاسم دیار دەکەوێ، وەک ئەدەبێکی تێکەڵاو.

شاعیر پۆیێمێکی درێژ بە ڕێگەی وەرگێڕان و وەرگرتن بەدەسکارییەوە دروست دەکا، دوو ناسنامە کۆ دەکاتەوە یەکێکیان ئەوەیە «بەیت»ێکی ئەدەبی کوردی دێنێتەوە یاد، ئەوی دیکەیان قسەیێکی تازەیە شاعیر خۆی دەیکا.

لیریک و پۆیێمەکانی بەگشتی ڕەنگدانەوەی ئەدەبی میللی کوردی و شیعری سەردەمی ڕووسی و شیعری نەتەوەکانی قەفقاسن. سەرچاوەی ئیلهامی دەگەڕێتەوە لای حیکایەتی پەخشانی و شیعری میللی، ناوەڕۆکی ئەمانە هەندێ جار بەدەسکارییەوە ناواخنی شیعری خۆی دەکا. بەشێکی زۆر لە پۆیێمەکانی بەناو و ناوەڕۆکی ئەوانەی کۆنن، لەوانە: مەم و زین، عەمەری جەلالی، نادۆ و نازێ، زەمبیل فرۆش، مەم و ئایشێ، لەیل و مەجرووم، سوورا برجێ و گەلێکی دیکە. ئەمانە وەک بەرهەمێکی شیعری تێکەڵاو دەکەونە بەرچاو، ناسنامەی تایبەتیی خۆیانیان نییە، بەڵام بەهەموو جۆرێک دەچنە ناو شیعری داهێنراوەوە و دەبن بەبەشێک لە سامانی نەتەوەیی.

جاسم شیعری زۆرە، لە کۆمەڵە کتێبێکدا بڵاوکراونەتەوە، لەوانە «ڕۆژێ من» (١٩٦٠)، «کەلامێ چیا» (١٩٧٠)، «ئۆدا کوردا» (١٩٧٥)، «کۆفیا دیا من» (١٩٨٤).

شیعری جاسم لە ڕووی ناوەڕۆکەوە ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردەوارییە لە سەدەی بیستەمدا لە قەفقاسی ڕووسیا، بەتایبەتی ئەرمەنستان.

لە ژیانی تازەی کۆمەڵی سوسیالیستی دەدوێ. نەتەوەی ڕووس و ئەرمەن بەڕزگارکەری کورد دەزانی. ڕەمزەکانی ئەم دوو نەتەوەیە لە پیاوە ناودارەکان، بەگەورەترین کەسانی سەر ڕووی زەمین لە قەڵەم دەدا، وەسفی شار و هەرێمەکانی ڕووسیا و ئەرمەنستان و گورجستان دەکا. سۆز و خۆشەویستی بێ پایانە بەرامبەر فیکری سۆسیالیزم.

لە بارەی کوردەوە جاسم خوێنەری کورد بەکورد دەناسێنێ، مەبەس ئەوەیە هەموو شتێکی کە لە بابەت کوردستانە بچووکەکەی خۆیان «ئەلەگەز»ی وتووە، زانیارییێکە بیر و هۆشی کوردی دەرەوەی ئەو وڵاتە ڕوون دەکاتەوە. بەتایبەتی ئەو شیعرانەی دەچنە خانەی شیعری پەروەردەییەوە (دیداکتیکی)، لەم جۆرە شیعرەی یەکجار زۆرە. بەقسەی خۆیان «قیزی ئەوێ» واتە کچی کورد لەسەر زاری شاعیر ناکەوێ. شاخ و کانی و ئاو و بەهار و شوان و خورت و کوڵخۆز و

زۆزان و زۆری دیکە شیعریان داگیر کردووە. کورد و کوردستان وێنەی زۆرە لە شیعری جاسمدا، ڕەنگە هەندێ لە ئەرمەنستان و ڕووسیا کەمتر بێ.

نموونەی شیعری

١

کیژۆڵەیێک بەو کوڕەی خۆشی دەوێ دەڵێ:

ئەز دەستریم شەڤ و رۆیێ سەڤاتە
برۆ، بژانگ من کلدانە سەڤاتە
خورتێ نازک! خورتێ توورە زوو وەرە
من پەز دۆتییە، شیر کەلاندییە سەڤاتە
تۆ ئو نڤیشک من هلدایە سەڤاتە
دو شەڤە من خەو ل چەعڤا هەرماندییە
خورتێ نازک! خورتێ توورە سەڤاتە

کیژۆڵەیێکی نازەنینی ساکار لە یەکێ لە گوندەکانی بناری شاخی ئەلەگەز ئەوەی لە ناو دڵیدا هەیە دەری دەبڕێ. ئەم جۆرە ناوەڕۆکە لە ئەدەبی کوردی دەرەوەی قەفقاس بەرچاو ناکەوێ. هەرچەندە شاعیر ئەم لیریکەی بەزمانی کچێک هۆنیوەتەوە و خاوەنەکەی پیاوە، لەگەڵ ئەوەش لە دەرەوەی ئەو وڵاتەدا شیعری لەم جۆرە نییە، پیاو تەعبیر لەوەی لە ناو دڵی ژندا هەیە بکا.

٢

شاعیر باس لە دڵداری خۆی دەکا بەرامبەر بەنیشتمان:

وەتەن دێیی تە هز دکم
تە هز دکم بێمە ساب
وەتەن رۆیی ئەز گول ددم
ڕەنگێ قوماش و زەر باب
تۆ کانێکە ئاڤسار، زەلال
تی شەوتیم بۆ نا تە

ته شـیـر دا من، دایکا دەلال
چاوا نەسـتـرێم حـوباتە

٣

بەناوی «چیایێد زاگرۆسێ» جاسم دەڵێ:

چیـایێـد زاگـرۆسێ مـیناتی داییکا
کورد هەمـێـز کـرنـە ل بەر سـینگێ خـوە
گـوژ مـێـد وان بلند کـو بار سـەکنینە
ئەو بوونە سـۆندێ عـەگـیـتێ لاوێد خـوە

***

چەمێ فـەراتی، ئاڤـا قـودرەتێ
دکـشـە فـوور ددە کـەمـبـەر خـەیاتێ
مـینا شـیـری شـێـر قـەم قنیـات دکـە
لاوێد خـوە عـەگـیت، لاوێد خـوەیە تێ

***

کـوردسـتـان بووکـە، باغ، رەز خـەملی
کـوردسـتـان دێیـە ب حـوب ئەڤـینتی
عـەرد و خـالی یا وێ خـوبارا دوورە
هـەر لاوەک ژ تـەیـر بـلـنـد دفـرە

***

لێ بۆی نامـووس و بۆی غـیـرەتێ
بۆی عـەرد و خـالـیـێ، بۆ عـەشـیـرەتێ
حـازرە هەر کـورد وەک رۆسـتـەمێ زال
سـەد بـەندیرا داینـە دە وو قـال

***

تم پشت باڤـانێ کـێم تاقـەتانە
خـێـرخـازا ئەو دۆسـتـە و برا

کــە دکــرێد حـــەلال زۆر ئوخـــەباتچی
بـال وانـا تونـە چەفــــــقـــــــولـی ئـاش
***
بۆی سەربەستی یا خوە nامورر حورمـەتێ
کــەچ و خــورت تـەمــام کــەتنە غــیــرەتێ
دەخــــــــوەزین هــین بـن زمــــــــانــی دێ
روحێ خـــــوە بدن بۆی وەلاتێ خــــــوە

ئەم شـیـعـرە بەناوی شـاخی زاگـرۆسـەوە لـە بنجـدا بۆ یادی کـوردسـتـان هۆنراوەتەوە. بۆ ئەوەی بلّێ بلّندی ئەو شاخە بەقەد ئازایی لاوەکانیەتی. ڕووباری فـورات کـە لەوێ هـەڵدەقـوڵێ بووە بەهۆی ئەوەی ئادەمـزاد لە ژیانی ئاژەڵیـیـەوە دەربازی ژیانی ئینسانی بێ. شاعیر لە کوردستاندا هەموو شتێکی جوان و چاک دەبینێ. ئەوەی لە هەمـوو شتێک ناشیرینتر بێ نەخوێندەوارییە، بەتایبەتی لە ناو کوردی قـەفقـاس چونکە لە دوا سـالانی سەدەی نۆزدەم تا پاش جەنگی یەکەمی سەدەی بیستـەم خوێندەواری لە ناو ئەو کوردانەدا نەبووە. لەبەرئەوە گیروگرفتی هەرەگەورە و کوشندە نەخوێندەوارییە بۆیە هـاندانی خەڵکی بۆ فێربوونی زمـانی دایک لە بیری هەموو شاعیر و نووسەرێکیاندا هەیە.

***

جـاسـمی جـەلیل خـوێندەوار و شـاعـیـرێکی بەکـاری کوردی وڵاتی قـەفـقـاسی ڕووسـیایە. شـاعیرێکی خۆڕسکە، بەشێ لە شیعری ئەگەر ناوی بەسـەرەوە نەبێ کـەس نازانێ ئەو خـاوەنیـەتی. شیـعـری لە هەمـوو ڕوویێکەوە نموونـەی تێکەڵاوی شیعری میللیی سـەرزار و شـیعری لیریکی و پۆێمی سـەردەمی ئێستـای هەمـوو نەتـەوەکـانە. ژیـانی لە بـڵاوکـردنەوەی کـتـێب و چاپەمـــەنی خــەرج کــردووە. لە چاپخــانەکـاندا وەک کـارگـەری تـەکنیکی کـاری کـردووە. لە هەمـوو ئەو کـۆمـەڵە تێکستـە فۆلکلۆرییە گرنگانەی لەو وڵاتەدا بڵاوکراونەتەوە بەشداری کردووە، لە کۆکردنەوەی تێکستـەکان و دەرهێنانی کتێبەکان لە ڕووی هونەرییەوە کۆشـشی ئەو لە بەرچاوە. بەشـێک لـە سامـانی نـەتەوەیی ئەو بابەتە شـیـعرەیە بەشـێوازێکی نوێ دایڕشـتۆتەوە. بـەگشـتی جێ پەنجـەی جاسم لە پێشـخـستنی ڕۆشنبـیـری کوردی لە قەفقاسی ڕووسیا لە بەرچاوە.

دەشتی

بەشی نۆیەم

دەشتی

١٩٠٩ – ١٩٥٧

بۆ مـەنفـەعـەتی ئەجنەبیی و لـەندەنە ئیـمـڕۆ
مەعدەن لە عەدەن هاتووە سەر ئاب و هەواکەی
ڕووحی منە گـازی دەمـە ئەم گـازە کـە ئەڕوا
کـەرکـووکی زەلیلـم چییـە ئەم زیللەتە تاکـەی

ژیانی

خدر کوڕی ئەحمەد کوڕی عەلی لە بنەماڵە و عەشرەتی نانەکەلییە. لە ساڵی ١٩٠٩ لە گوندی مەلاکاغەی بناری چیای قەرەچووغ لە دایک بووە. لە خێزانێکی جووتیاری دەست کورت پەروەردە کراوە، لەو کاتەی هەستی بەوە کردووە دەتوانێ شیعر بنووسێ نازناوی «دەشتی» لە خۆی ناوە بۆ تۆماری شیعری.

دەشتی منداڵ بووە کە ماڵیان گوێزراوەتەوە هەولێر، لەو سەردەمەدا خراوەتە بەرخوێندن لە حوجرەی مزگەوت. وەکو نەریتی خوێندنی ئایینی ئەو کاتە دەشتی ڕووی کردۆتە هەندێ لەو گوندانەی حوجرەی خوێندنی مەلایەتییان تێدا بووە لە شار و دەشتی هەولێر و ناوچەی خۆشناوەتی بەتایبەتی شەقڵاوە و بێتواتە. ماوەیەکی زۆر لەو ئاواییانە ماوەتەوە. قۆناغێکی زۆری خوێندنی ئایینی بڕیوە، ئینجا گەڕاوەتەوە هەولێر و لە مزگەوتی حاجی قادری دەباغ خەریکی خوێندن بۆتەوە و دوا قۆناغی خوێندنی بردۆتە سەر و لەسەر دەستی مەلا عەبدوڵڵای بێتواتەیی ئیجازەی دوازدە زانستییەکەی وەرگرتووە، ئینجا ژنی هێناوە و خەریکی مەلایەتی بووە. بۆ یەکەم جار بەمەلای گوندی دارەبەن لە لای باکووری ڕۆژئاوای نزیک هەولێر دامەزراوە. ماوەی هەڤدە ساڵ لەوێ ماوەتەوە. لە دواییدا

کردەوەی ئاغای گوند بۆتە هۆی ئەوەی دڵی لێ بشکێ و ناچار بێ لەوێ بار بکا بۆ گوندی گردەچاڵ (١٩٥٣) و ماوەیێکی کەم مەلایەتی لێ دەکا و دەگەڕێتەوە هەولێر. بۆ دواجار هەر بەپیشەی مەلایەتی لە ساڵی ١٩٥٥ ڕوو دەکاتە گوندی خەرابەدراو لە نزیک هەولێر.

دەشتی لە دەست نەخۆشی دڵ ئازاری هەبوو، ئەم دەردە تەمەنی درێژی پێ ڕەوا نەبینی و لە ساڵی ١٩٥٧ لە گوندی خەرابەدراو کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی ئەوێ بەخاک سپێررا.

شیعری

تەمەنی دەشتی درێژ نەبوو، هەمووی بەپیشەی مەلایەتی و شیعر وتن بردۆتە سەر. شیعری کەمە بەڵام بابەتە گرنگەکانی سەردەمی خۆی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە وتووە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

دەشتی لە دەستوور و نەریتی قوتابخانەی شیعری کرمانجیی باشووری نالی نەچۆتە دەرەوە. ئاوڕی لە شیعری کێشی سیلابی خۆماڵی و جووت قافیە (مەسنەوی) نەداوەتەوە.

بۆ ڕوونکردنەوەی شیعری دەشتی لە ڕووی ڕوخسارەوە دەکرێ سرنجی ئەم تێبینییانە بدرێ:

١- شیعری کەم بووە کەچی زۆرترین بەحری عەرووزی لە کێشەکانیدا بەکاری هێناون: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، موتەقاریب، بەسیت، ڕەجەز، سەریع.

٢- لە قافیەدا ئەم دەنگانەی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەکارهێناوە: ا ب ت د ر ز م ن (ە – ـە) وو ۆ ی ێ.

٣- لە پاش قافیەدا ئەم وشە و ڕستانەی بەکارهێناوە: تۆ، محەممەد، یا ڕەسووڵەڵڵا، کردین، ئیمرۆ، دەکا، چبکەم، دڵی من، باغی گوڵان، یا ڕەب، بوو، کوردانم، بەسەردا هات، چوو، بم (ببم)، دێ (دێت)، ناکەوێ، بێ (ببێ).

٤- بەشی هەرە زۆری شیعری دەچنە ناو خانەی غەزەلەوە (لیریک) ئەوانەی ژمارەی دێڕە شیعریان لە دوازدە کەمترە.

٥- چەند قەسیدەیێکی هەیە لەوانەی لە دوازدە دێڕ زیاترن، لە ناو ئەمانەدا قەسیدەی دەوروبەری سی دێڕی بەرچاو دەکەوێ.
٦- دووسێ قەسیدەی بەندی پێنجینی هەیە (ا ا ا ا ب).
٧- یەک دوو قەسیدەی بەندی چوارینیش (ا ا ا ب) لە دیوانیدا دەبینرێن.
٨- مەولوودنامەی دەشتی بەزمانی کوردی لە زیاتر لە چوارسەد دێڕە شیعری مەسنەوی عەرووزی پێکهاتووە، لە ساڵی ١٩٨٨ چاپ کراوە. ئەم بەرهەمە لە شاری هەولێر و دەوروبەری ناوی هەیە لە هەندێ ئاهەنگی مەولوودی پێغەمبەر دەخوێنرێ.
٩- زمانی شیعری دەشتی ساکارە، مانا لە ڕووە. وشەی فەرهەنگی شیعری کرمانجیی باشوور بەکاردێنێ، واتە هەندێ لە وشەکانی بێگانەن، کەچی لە مانادا قورس نین. لە ڕەوانبێژی گەمەی هونەری داهێنراوی هەیە، وەک لاساییکردنەوەی شیعری کلاسیکی شاعیرە کۆنەکان دەکەوێتە بەرچاو.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

دەشتی لە هەموو مەبەس و بابەتەکانی شیعری کلاسیکی نەوتووە. لە کۆنەکە بایەخی بەشیعری دڵداری و وەسفی دلبەر داوە، ئەگەر سروشتی بەکارهێنابێ بۆ مەبەسی دڵداری بووە. تخوونی مەبەسەکانی دیکە نەکەوتووە، ئەوە نەبێ شیوەنی بۆ کۆچی دوایی شێخ مەحموود کردووە و ماتەمنامەی بۆ نووسیوە.

ناوەڕۆکی تازەی سەردەم لە لای دەشتی وەکو شاعیرانی دیکە مەبەسەکانی نیشتمانپەروەری و سیاسی و کوردایەتییە ئەمەی خستۆتە ناو قاڵبی شیعرە عەرووزییەکانییەوە. لەم لایەنەوە داهێنانی هەیە و ئەم بابەتە بەرهەمەی دەچێتە ناو ئەو دیوانە شیعرییە کوردییەی بەناوەڕۆک تازەیە و بەڕوخسار کێش و قافیە کۆنە.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

لە شیعرێکیدا دەشتی دەڵێ:

سـوبحـەینەیی هیـجرانی تۆ ئـەمـڕۆ کـەدەری بوو
وەک ڕەوزەیی سـینەی سـەدەفـی تۆ خـەبەری بوو
بولبـول لە فـیـغــان و دڵی بێکەس لە جــەفــادا
فـەسڵێ کە ئـیرەم غونچـەیی بێ خـەندە دەری بوو
هـەرچـەندە کــە پـاڕامــەوە لەم زولفــەیی چینت
بێ فــائیــدە ئـاخــر ئـەمــەلم دەردەســـەری بوو
چاوم ئـەتەکـێنێـتــەوە ڕەنگی ســەری کـوڵمت
لـەم ڕۆژەوە ئـەبرۆیـی کــەچـی تۆ شـــەرەری بـوو
یا نەعـرەتەیی عـوشـشـاقـە وە یا شـیـوەنە دلبـەر
یـا زەلزەلـەیی ڕۆژی قـــیـــامـــەت ئـەســـەری بـوو
عـومـرێکی درێژم بـووە ســەرفی ڕەهی وەســڵت
ئـاخـر لـەسـەر ئـەم حـاڵەتە خـاکم بـەسـەری بوو
دەعوایی هـەمـوو کەس کە بڵێن عاشـقـە ڕووحم
واقیع وەیە (دەشـتی) کـەسـەری پڕ کەسـەری بوو

لەم شـیـعـرەدا دەشـتی گـفـتوگۆ لـەگەڵ دلبـەردا دەکا، بـەڵام لەگـەڵی نییـە، لێی دوورە. شـپـرزەیی خـۆی لەبەر دووری لە خـۆشـەویست بەراوورد دەکا لەگەڵ ناڵەی بلبل بۆ گوڵ. وێنەی جوانی ڕەوانبێژی تێدایە، وەکو فرمێسکی چاوی شـاعیر لە ڕەنگی سـەر کوڵمی یارە، هەردووکیـان سـوورن، یەکەمـیـان بەڵگەی ناخـۆشـییـە و دووەمیان ڕەمزی خۆشییە، واتە جوانی.

٢

لە وەسفی لەشولاری دلبەر دەشتی دەڵێ:

ڕەنگ و ڕووی گــوڵنـاری من هـەم دوژمـن و هـەم یـارمــە
بۆ ڕوخـی ئـەو ڕووحی شــیـرین دائیــمـا ئـەغـیــارمــە
مـاهـی ڕوو چەرخی کە سـووڕا هـەوری زولفی کەوتە بەر
بۆیـێ بارانـی دوو چاو لێــشــاوی ڕووی تەمــبــارمــە

دڵ بە تەنها کەوتە سەحرایی فیراقی قەددی تۆ
بێکەس و بێدەر بە دایم شین و زاری کارمە
باغەوانی سینەکەت گەر بێ بدووری کفنەکەم
وەسڵە بۆ من چونکە خەیاتی دەری گوڵزارمە
ڕووحی (دەشتی) گەر فیدایی لەنجەیی پەنجەت ببێ
ڕەنجی گەنجم بۆتە ڕەنجم مەتلەعی ئەفکارمە

لەم شیعرەدا هەموو وێنە جوانەکانی خۆشەویست دەبێتە مایەی دڵتەنگی و زویری شاعیر چونکە لێی دوورە.

٣

دەشتی لە وەسفی ئەندامە ڕەنگینەکانی دلبەر ناکەوێ، لە دوو کووپلەی قەسیدەیێکی پێنجینیدا دەڵێ:

پڕ زەهرە هەموو دەم لە فیراقت جگەری من
پەروانەیە بۆ ڕوویی چراغت جگەری من
عالەم هەموو مەفتوونە بە بۆیی جگەری من
ئەی دلبەری قەد نەی وەرە سەیری جگەری من
قەللابی سەری زولفتە بەندی جگەری من
ئەم چاوە غەزالەت سەبەبی میحنەتە بۆ من
ئەم لەنجە لەسەر پەنجە هەمووی زیللەتە بۆ من
ئەم سیحرە لەسەر دوگمەیی سینەت غەمە بۆ من
نارنجی بەری قەددی سەرووت فیتنەیە بۆ من
بەم حاڵەتە تاکەی لە جەفا بێ جگەری من

لەبەر دووری جیگەری شاعیر خوێناوە، هۆی ئەم نالەبارییە هەمووی ئەنجامی جوانی چاوە مامزییەکەیەتی، زەمزەمەی لەنجەولارەکەیەتی، جادووی گۆی مەمانیەتی.

٤

دەشتی لەسەر وەسفە هەستییەکانی دەڕوا لە وێنە کێشانی ئەندامی جوانی دلبەر:

شەوێ دیتم کە نووسرا بوو بە خەتتێکی سورەییانی
لەسەر قوببەی هەیاسە و دوگمە وو سنجاقی مەمکانی
بەهاری سینەیی یارم ئەگەر بێت و دەوامی بێ
بە تەقویمی دڵی بولبول دەسووڕێ چەرخی بورجانی
لەبەر هەندێ کوورەی نارییەی غەم مەحوە ئەی دلبەر
موعەییەن بوو بە مەرکەز دائیرەی عەقرەب بە ڕەمزانی
تەماشاکەن ئەوا ڕۆژم لە خەتتی ئیستیوا دەرچوو
بەرابەر بوو لەگەڵ نوقتەی موقابیل قوتبی ناوانی
ڕەقیبی سەگ سیفەت ئیمڕۆ دڵم مەقسوودی حاسڵ بوو
گەفی ئەو ڕۆژە تۆ ئەیکەی چ باکم خوایە ئەیزانی
کە من بەو دەست و پەنجەی یاسەمین قەد دەردەچێ ڕووحم
لە قوتبی کۆنە خانوویا ئەمێنێ وەقتی خێمانی
هەتا وەسڵی هەزارم بوو هەموودەم ئاه و زارم بوو
ئەوێستاکەش کە (دەشتی)م وەکو کێوی لە بۆستانی

لەم وەسفەدا دەشتی هەندێ دیاردە و زاراوەی زانستی ئەستێرەناسی (ئەسترۆنۆمی) بەکار دێنێ بۆ بەراورد لە نێوان ئەندامانی دلبەر و بزووتنەوەی ئەو ئەندامانە، وەکو ناوبردنی هەندێ لەو زاراوانەی پێوەندییان بەئەستێرەناسییەوە هەیە، وەک ئەستێرەی سورەییا (پێروتەرازوو)، تەقویم، بورج، بورجی دووپشک، خەتی ئیستیوا، قوتب... هتد.

گەمەی ڕەوانبێژی

١

لە گەمەیێکی ڕەوانبێژیدا دەشتی دەڵێ:

دلبـەرا فـەوتا لـەسـەر ئەم ڕێگە عـەین و مـیم و ڕێ
عـەمرەکـەم چوو یەک هەناسەم ماوە دەرچێ ڕێ و حێ
ڕووحـە تۆزی گـەرد و ژێر پایی ویسـاڵت یەک قـەدەم
گـەر هـەڵێنێ بـۆ عـیـیـادەت بێ بە نـوون و ئەلف و زێ
نازی چاوت شـوبهی داوت چین بەچین ئاشق کـوژن
قـەت نـەبوو جـارێ بتـرسی تۆ لە حی و شین و ڕێ
حـەشـری زولفی تۆ لـەگـەڵ کافـر یـەقین هەمـتـا دەبێ
چونکە پۆشـیی لە عـالەم ڕێ و واو و مـیم و تێ
ڕوومـەتی گـوڵناری چیـمـەن پـەرچەمی پڕ چینی تۆ
بوونە وێنەی چوونی کـوفـفاران بـە جیم و نوون و تێ
جـەننـەتی سینەت بە ئاهی سـەردی من تێـیـدا نەما
غـەیری دوو نارنجی بـۆ دڵ پڕ لـە ئەلف و واو و فێ
ئۆف لـەبەر گـریان و شین لازم لە دەشـتـا دانیـشین
تا نـەڕەنجێ مـەهـجـەبین ئەی دال و شین و تێ و یێ

لەم شیعرەدا دەشتی نیوە دێری یەکەم و هەموو نیوە دێڕە دووەمەکانی بەچەند تیپێک کۆتایی پێ هێناوە. ئەو وشەیەی لە ئەنجامی یەکگرتنی تیپەکان دروست دەبێ لە سەرەتای هەموو نیوە دێڕە یەکەمەکان بەکاری هێناوە. وشەکان ئەمانەن: عومر، ڕووح، ناز، حەشر، ڕوومەت، جەننەت، ئۆف.

٢

لە گەمەیێکی ڕەوانبێژی لەفزیدا دەڵێ:

یاری عـەلەمـدارەکـەم هاتەوە سـەر شـارەکـەم
هاتەوە سـەر شـارەکـەم یاری عـەلەمـدارەکـەم

لازمــە ســەرچاوەکــەم تاکــو ڕەقــیب دێتــەوە

تاکــو ڕەقــیب دێتــەوە لازمــە ســەرچاوەکــەم

زوهری زولفی یارەکـەم وەسـڵـەکـە تریاکـە بێ

وەسـڵـەکـە تریاکـە بێ زوهری زولفی یارەکـەم

زیللەتی شـەوتارەکـەم حـیکمـەتە بۆ مـەنتـیـقم

حـیکمـەتە بۆ مـەنتـیـقم زیللەتی شـەوتارەکـەم

ئەی دڵی پڕ نـارەکــــەم دوورە نـەجــــاتت ببێ

دوورە نـەجــــاتت ببێ ئەی دڵی پڕ نـارەکــــەم

جــەدوەلی پڕ کــارەکــەم تیــغی دوو ئـەبرۆ دەدا

تیــغی دوو ئەبرۆ دەدا جــەدوەلی پڕ کــارەکــەم

غــونچــەیی گـوڵنارەکـەم نـاڵەیی بـولبــول دەدا

ناڵەیی بـولبــول دەدا غــونچــەیی گـوڵنارەکـەم

قــــەددی سنـەودارەکــــەم ئـاسکی کــــوردانـەیە

ئـاسکی کــــوردانـەیە قــــەددی سنـەودارەکــــەم

قیمـەتی ئەشعارەکەم حەیفە بە(دەشتی) نەدەی

حـەیفە بە(دەشتی) نەدەی قیمـەتی ئەشعارەکەم

ئەگــەر هـەر نیــوە دێڕی ئـەم لیــریکە بکرێ بەدوو کــەرتـەوە، بۆ بـەڵگە «یاری عـەلەمدارەکەم» لە بەحری عـەرووز بەسیتی مـەتوییـە (مفتعلن فاعلن)، بەکێشی سیلابی خـۆمـاڵی حـەوت برگەیە. شـاعیر هـاتووە دوو کـەرتی نیـوە دێڕی یەکـەمی شیعرەکەی ئاڵوگۆڕ کردووە لە نیوە دێڕی دووەمدا. بەم پێیە ئەم لیریکە نۆ دێڕییە ئەگەر دووبارەکردنەوەی تێدا نەبێ دەبێتە نیو ئەوەندەی کە هەیە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەمە دەتوانرێ شیعرەکە لە ڕووی ئەندازیارییەوە بەم شێوەیە بنووسرێتەوە:

یاری عــەلەمــدارەکــەم

هاتەوە سـەر شـارەکەم

هاتەوە سـەر شـارەکەم

یاری عــەلەمــدارەکــەم

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا دەشتی دەڵێ:

ئەی عــیــراقی بێکەس و دڵ پڕ لە ئێش و دەرد و غــەم
وەی ئەســـیـــری حــەربی نارێکی لە مــەیدانی بە تەم
حــەیفــە پاشی تۆ بمێنن کــوردەکــانی بێ حــەشــەم
چوو لە دەستیان مەعدەنی عیزز و شەرەف بەینەلکەرەم
ئەی گــەلی ئەشــرافی کــوردان بۆ غــەریقی زیللەتن
بۆچی وا دائیم خــەریکی قــوتی مــولک و مــیللەتن
بۆچی وا دەعیــە و تەکـەببور لێـئـەدەن پڕ حـیـددەتن
چاکـە شــەرمێ کـەن لە عــالەم بەخـۆ کـاکـەن لە دەم
بابەگــوڕگــوڕ تاوەکــو ئێـســتــاکــە پیــری ئێــوە بوو
خــانەقــا وو تەکــیــە وو ڕێبــازی شــێــخی ئێــوە بوو
جێگەیی مەولوود و سەد ئیحسـان و خێری ئێوە بوو
ئێستاکەش وا پێی خەنی بوون عارەب و تورک و عەجەم
چاکـە فکرێکەن لە ئیـسـتـیـقـبـالی خـۆ زوو چارەکـەن
تەرکی وەحشەت کەن سیلاحی یەکدی کوشتن پارەکەن
ڕوو لە پەیداکـــــردنی ئالاتی وەک تەیـــــارەکـــــەن
تاوەکو (دەشـتی) نەبێ مـەشـغـوولی قـال و قـیلی غـەم

لەم شیعرەدا دەشتی پەنجە بۆ هەندێ مەسەلەی سیاسی ئەو سەردەمە درێژ دەکا. لە کاتێکدا ئەم شیعرەی وتووە ڕاپەڕینەکانی کورد هەندێ کپ بووە. ئیتر شاعیر ویستوویەتی ئامانجی کورد لەگەڵ بوونی عیراق بگونجێنێ. بێ گومان ئەوەی لە بیر نەچووە کورد دواکەوتووە، بۆیە ئامۆژگارییان دەکا بۆ پێشکەوتن. شاعیر باباگوڕگوڕی کەرکووکی کردووە بەڕەمز، تەنیا لەبەر نەوت نا بەڵکو لەبەر کوردستان. عەرەب و تورک و عەجەم بەشیان کردووە. ئینجا کورد هان دەدا و پێیان دەڵێ بەپیشەسازی و تەکنیک و هونەر نەبێ پێش ناکەون.

٢

پیشەی دەشتی بیرکردنەوەیە لە دواکەوتوویی کورد:

بۆ نیگبەتی ئەم میللەتە بێ جانە دڵی من
بۆ میللەتی ئازوردە لە زەلیانە دڵی من
بۆ حیددەتی ئەم کوردە لە ترسانە دڵی من
بۆ زیللەتی ئەم کوردە لە گریانە دڵی من
کوردینە وەرن شەربەتی ڕێکی بەدەما کەن
ئەم موڵکە لە دەست عالەمی بێگانە ڕەها کەن
یەکدی مەکوژن ڕوویی سەناییع لە هەوا کەن
بەم ئاووری ڕووناکییە سووتاوە دڵی من
خاکی وەتەنی ئێوەیە هەردەم کە دەناڵی
سەد حەیفە کە ئەم مەعدەنە ئەڕوا بە بەتاڵی
ئەمڕۆکە سبەی دێتەوە بۆ حەربی شیمالی
بۆ سەنعەتی تەییارە لە هاوارە دڵی من
لۆکەی وەتەنی ئێوەیە ئەمڕۆ بووە دینار
ڕووحی وەتەنی ئێوەیە ئەم فلسی خەریدار
بەم حاڵەیە (دەشتی) کە دەبێ عاجز و بیمار
هەردەم کە خەفەتخان و بریندارە دڵی من

دڵی شاعیر هەمیشە لە گریان و شین و شەپۆڕ و واوەیلا دایە، چونکە نەتەوەکەی تووشی نەگبەتی بووە. هۆی ئەمە نەبوونی یەکێتییە، لەبەرئەوە ژێردەستن. نیشتمانی کورد دەوڵەمەندە هەمووی کانی مەعدەنە، کشتوکاڵی لۆکەیە، ئەمانەن سەرچاوەی پێشکەوتنی پیشەسازی و بەتایبەتی دروستکردنی فڕۆکە.

٣

بەناوی «کەرکووکی زەلیلم» لە شیعرێکیدا دەشتی باس لە کەرکووکی کوردان دەکا:

زالّم وەرە ئەم فیتنەیە وو ئەم حالّە هەتاکەی
وا چاکە لە ڕوومەت لە من و ڕوو لە خودا کەی
بێ فائیدە ئەم خوێنە هەتاکەی بڕژێنم
وا چاکە کە ڕەحمێ بە دڵی پڕ لە جەفاکەی
قوللابەیی زولفی تۆ وەکو لەشکری کوردن
بۆ جەوری دڵی عاشقە زنجیری جەفاکەی
تالیب بە عیراقی تووە دڵ هەر دەمە ئەمما
شێواوە لە گێژی عەرەبا زێڕ و قەڵاکەی
دەستووری قولابەندی قولابی بە قولابت
حوسنی هەیە بۆ میللەتی کوردم بە سەراکەی
مەعلوومە کە ئینگلتەرە کەوتۆتە میانا
ئالاّ وو خەتتی کورد و عەرەب بادە بە چاکەی
پاپۆڕی نەجاتم نییە بۆ بەحری خیانەت
سەییارە موعەتتەل بووە میزانی سەداکەی
بۆ مەنفەعەتی ئەجنەبیی و لەندەنە ئیمڕۆ
مەعدەن لە عەدەن هاتووە سەر ئاب و هەواکەی
ڕووحی منە گازی دەمە ئەم گازە کە ئەڕوا
کەرکووکی زەلیلم چییە ئەم زیللەتە تاکەی
بەم داغە ئەسەف دەستم و هەردەم کە لە شینم
بۆ بیدعەتی لبنانیی و هەم سەیر و سەفاکەی
مەعلوومە قوبایی غەزەلت دوو شتە ئیمڕۆ
(دەشتی) وەرە وا چاترە دوو باسی تیاکەی

لەو ڕۆژەوە دەوڵەتی عـیـراق دامـەزراوە داگـیـرکـەری ئینگلیـز و قـەومـیـیـە شۆڤێنییەکانی عەرەب لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیان کەرکووکیان بەکوردستان نەزانیوە. کوردیش لەو ڕۆژەوە ئەو شارەی بەکوردستان زانیوە، بەمەڵبەندی هەموو دانیشتوانی لە کەمە نەتەوایەتییەکان حسێب کردووە. شاعیر ڕۆمانتیکییانە کەرکووکی کردووە بەدلبەرە جوانەکە. دڵدارانی کوردن و عیراقین بەڵام عەرەب بۆچ زێڕ و قەڵای ئەم بووکە جوانە داگیر بکا! زێڕی بووک نەوتەکەیە، قەڵاکەش کۆشک و باڵەخانەیەتی. لە لایێکی دیکەوە دەشتی پەنجە بۆ ئینگلیز درێژ دەکا، ئەوەی تەنیا لە چاکەی خۆی دەگەڕێ و گوێی لە خەڵکی عیراق نییە. ئینگلیز مەعدەن و ئامێری پیشەسازی لە شاری عەدەنی جزیرەی عەرەبەوە دێنێ بۆ ئەوەی نەوتی لێ دەربێنێ. لەم شیعرەدا دەشتی بەشێوازێکی سیمبۆلییانە باس لە هەندێ دیاردەی زانستی و پیشەسازی دەکا، کەچی لە ڕووی جوانکارییەوە داهێنانی دەست ختووە.

***

خدری کوڕی ئەحمەد ناسراو بەدەشتی شاعیرێکە لە دەشتی هەولێر پەیدا بووە، لەبەرئەوە نازناوی کردووە بە«دەشتی»، بەمە ژیرانە بۆ مەسەلەی شیعرییەتەکەی چووە کە ئەم ناوەی لە خۆی ناوە. زۆر نەژیاوە لەبەرئەوە شیعری کەمە. بەرهەمی لاسایی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشووری ناوچەی سلێمانییە، بەلای شیعری سیلابی خۆماڵی نەچووە، لەگەڵ ئەوەشدا توانیویەتی وەستایانە مەبەس و بابەتی نوێ لەگەڵ ئەو قاڵبە کۆنە بگونجێنێ. دەشتی شاعیرێک بووە ڕێزی لە بیر و خەیاڵی خۆی گرتووە، شتێکی بەدڵی نەبووبێ نەینووسیوە. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە شیعری لە خانەی وەسف و دڵداری و کوردایەتی نەچۆتە دەرەوە. وەسفی جوانی و دڵداری لە ڕووی سۆزەوە گەلێ قووڵ و زۆر گەرم نییە، بەڵام توانیویەتی وێنەی جوانی لێ دروست بکا. دەشتی هەموو ژیانی لە حوجرەی مزگەوت بردۆتە سەر و مامۆستای زانستییەکانی شەریعەتی ئیسلام و زمانی عەرەبی بووە، کەچی هەندێ لە شیعرەکانی بەڵگەی ئەوەن ئاگاداری لە زانستیی دەرەوەی حوجرەی مزگەوت بووە و هوشیارانە و مۆدێرنیزمیانە بیری لە مەسەلەی ڕزگاریی نەتەوەی کورد کردووە.

حیلمی

بەشی دەیەم

حیلمی

١٩٠٩ – ١٩٨٥

تەمــــاشـــــا بکەن بڵـــێن جـــوانە
ژنی فــلان کـەس خـاسـی هەمـووانە
چەنـدە زەریفــــــــە هـەم نـازەنـیـنـە
جوان و بەشەوکەت زولف عەنبەرینە

ژیانی

محەمەد کوڕی شێخ حوسێن لە ساڵی ١٩٠٩ لە هەڵەبجە لە دایک بووە. خوێندنی سەرەتایی لە حوجرەی هەندێ لە مزگەوتەکانی دێهاتی شارەزوور بووە. لە دوایی ڕووی کردۆتە قوتابخانەی سەرەتایی و باوەڕنامەی پۆلی شەشەمی ئەو قۆناغەی وەرگرتووە. لە پاشانا لە خولێکدا خوێندنی برینپێچی تەواو کردووە و ماوەیێک لە نەخۆشخانەکانی خورماڵ و سووورداش برینپێچ بووە. لە ساڵی ١٩٤٤ وازی لەم کارە هێناوە و خەریکی پیشەی سەعاتچیەتی و مۆر هەڵکەندن و نووسینی ئەرزوحاڵ بووە لە ڕانیە، ئینجا چووە بۆ هەڵەبجە تا ساڵی ١٩٥٧ لەوێ ماوەتەوە. لە دواییدا هاتۆتەوە سەر پیشەی برینپێچی و لە کۆمپانیای دروستکردنی بەنداوی دەربەندیخان کاری کردووە تا ساڵی ١٩٧٥. لەو ساڵەدا تووشی نەخۆشیی چاوئێشەیێکی دژوار بوو، ناچار چووە خۆی خستۆتە ژێر دەست و پلی پزیشکی نەشتەرگەری، بەڵام بێ ئەنجام سوودی نەبووە. بەو جۆرە کوێر بووە و لە ماڵ نەهاتۆتە دەرەوە تا ڕۆژی ١٠ی مارتی ١٩٨٥ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گولانی هەڵەبجە نێژراوە. محەمەد شێخ حوسێن ناوی «حیلمی» بۆ خۆی هەڵبژاردووە وەکو نازناوی شاعیری و لە نێوەندی ئەدەبی بەم نازناوە ناسراوە.

شیعری

لە ڕووی ڕوخسارەوە

بەرهەمی شیعری حیلمی دەچێتە خانەی ئەدەبی میللیی نووسراوەوە لە ئەدەبی سەرزارەوە (فۆلكلۆرەوە) نزیكە. بەم پێیە وشەی شیعری سادە و كوردی پەتییە، تەعبیری ئاسان و مانا لە ڕووە. لە بەكارهێنانی كێشی بەحری عەرووز دوورەپەرێزە. كێشی سیلابی خۆماڵی لە شیعریدا بەكارهێناوە. زۆربەی كێشی دە بڕگەییە، هەروەها كێشەكانی حەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەیی لە بەرهەمیدا بەرچاو دەكەون. هەندێ جار لە نیوە دێڕە شیعرێكدا دوو ڕستەی حەوت بڕگەیی لە یەكتری دەدا و نیوە دێڕەكە دەبێتە چواردە بڕگە.

لە بابەت قافیەوە زۆربەی جووت قافیەیە (مەسنەوی)، لەگەڵ ئەوەشدا چەند پارچە شیعرێكی هەیە لەسەر كێشی خۆماڵین بەڵام یەكێتیی قافیەیان تێدایە. ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە یەكێتیی قافیە لەگەڵ كێشی بەحرەكانی عەرووز دەگونجێ، لەبەرئەوە ئەم دیاردەیەی لای حیلمی بەنوێكردنەوە لەقەڵەم دەدرێ.

بەزۆری بەرهەمی شیعری لە بابەتی لیریكی كورت دەژمێررێ. لە ژانرەكانی دیكەی شیعری كلاسیكی هەندێ موستەزادی هەیە، ئەمانە هەموویان لەسەر كێشی سیلابی خۆماڵی هۆنراونەتەوە. جگە لەمە لە لایەن ژانرەكانی ئەدەبی خۆماڵییەوە دوو چیرۆكە شیعری (پۆیێمی) هەیە ئەوەی لە ئەدەبی میللی سەرزاردا «بەیت»ی پێ دەڵێن.

لە ڕووی ناوەڕۆكەوە

حیلمی شیعری زۆر نییە، وا دەردەكەوێ شاعیری نەكردووە بەپیشە، لەگەڵ ئەوەشدا شیعری جێگەی دیاری هەیە لە ئەدەبی كوردیدا چونكە زۆربەی شیعری دەچێتە خانەی داشۆرینی قانگدراو بەشیعری كراوەی بێ پەردە (ئیرۆتیك)، خەریكی وێنە و مانای سێكسی نێرینە و مێیینەیە. هەندێ كەس بەقوتابی سەركەوتووی شێخ ڕەزای دادەنێن لەم بابەتە شیعرەدا. لەگەڵ ئەوەشدا شیعری نیشتمانپەروەری و كوردایەتی و ماتەمنامە و هی دیكە بەرچاو دەكەون.

جگە لەوە دیوانی حیلمی دوو چیرۆكە شیعری میللی دەور دەكاتەوە، یەكەمیان

بەناوی «ماڵی نەخۆر بۆ چەکمە بۆر»، دووەمیان «چیرۆکی ورچ و مەیموون». لە بنجدا ئەم دوو چیرۆکە لە ناو ئەدەبی میللیی سەرزاری نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیای ناوەڕاست بڵاوە. ناوەڕۆکی چیرۆکەکان لە چاوچنۆکی ئادەمزاد دەدوێن. هەروەها باس لە ژیری و وردبوونەوە و بەرنامە دانان دەکەن بەتایبەتی لەو کۆمەڵانەی ئادەمزاد تیایاندا دەچەوسێنرێنەوە. لە حیکایەتەکان ئەوە هاتووە پیلان دانان بەهێمنی و لەسەرخۆ لە هەموو مەینەتییێک ڕزگاریان دەکا، نەک بەهەڵەوەڕی و تووڕەبوون و هێرشبردن.

شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

حیلمی لە شیعرێکیدا دەڵێ:

دوو منداڵی ژیرکەلە
هاتنە لام بەپەلە
ئەیان گێڕایۆ وورد وورد
سەرکەوتنی گەلی کورد
ئەیان وت ڕۆڵەی گەلین
هەوڵ ئەدەین لەسەر هەلین
بۆ ڕزگاری نیشتمان
هەموو بەخت ئەکەین گیان
تا ئەمرین شان بەشان
ڕزگار ئەکەین کوردستان

بەهەناسەیێکی شیعری میللییانە شاعیر باس لە دوو منداڵی کورد دەکا، شانازی بەوەوە دەکەن کە کوردن و بۆ ڕزگاری کوردستان تێدەکۆشن. وشە و تەعبیر ساکارە، مانا لە ئامۆژگاری دەکا بۆ منداڵان و لاوان ئەوانەی لە قۆناغێکدا دەژین پێویستە خەبات بکەن لە پێناوی هێنانە دی هیوا و ئامانجەکانی گەلی کورد.

٢

له چوارینێکیدا حیلمی دەڵێ:

ئەزانی خۆشە ئەم نیشتمانە
بەڕاستی ئەڵێم شوێنی سەیرانە
ئەم کەژ و کێو و دەشت و دیمەنە
هەمووی وەک زێڕە خاکی کوردانە

شاعیر ئاماژە بۆ خۆشی سروشتی کوردستان دەکا. بۆیە بووە بەسەیرانگا. خاکی کوردان ئەوەندە دەوڵەمەندە خۆی لە زێڕدا دەنوێنێ بۆیە دەبێ بپارێزرێ.

شیعری شین و ماتەم

١

بۆ کۆچی دوایی شاهۆی شاعیر حیلمی دەڵێ:

گڕەی حوزەیران ئیمسالّ بۆ گەرمە — جەرگ ئەکا بەئاو
پێچ و خولیەتی ئێجگار بێ شەرمە — هەڵئەکا تاو تاو
قەڵەمی لە دەست شاهۆ خستە خوار — شاعیری کوردان
لە شیعری کۆنا تاوییە دا بەغار — باسی نیشتمان
فەلەک ڕیسوا بی دارڕزێی وورد وورد — لە ڕووی جیهانا
بسووتێ گیانت ئازا و دەست و برد — لە کوردستانا
کێ بێ بنووسێ باسی هەورامان — لانەی شاعیران
خوڕەی ناو چەمی لای لایەی شەوان — وا بەشیعری جوان
کێ یادی شاعیر بکا ئەحمەد جاف — بە قسەی شیرین
بە هەڵبەستی جوان بێ گرێ و ساف — بەیادی دێرین
قەڵەم نۆبەتە بێرەوە مەیدان — بۆ مەلا حەسەن
بەشاهۆ مەشهوور لە ناوچەی کوردان — خاوەن عیلم و فەن
حەقە گەر بگری کوردی مەینەت بار — بۆ ڕۆشتنی تۆ
بدا بەسەریا نەک جارێ سەد جار — شاعیری کورد ڕۆ

شاهۆ شاعیرێکی ڕەند و نیشتمانپەروەرێکی کورد بوو. حیلمی لەو شینەیدا هەندێ ڕاستی لە بابەت ئەم شاعیرەوە دەخاتە ڕوو وەکو ئەوەی شاهۆ بەشێوازی کۆنی کلاسیکی باسی مەسەلەی نوێی کوردی کردووە، واتە نیشتمانپەروەری بەمانای تازە خستوویەتییە ناو قاڵبی کلاسیکی کۆنی شیعرەوە، هەروەها لە شیعریدا جوانی هەورامانی دەربڕیوە و باسی ئەحمەد موختاری شاعیری کردووە.

٢

بۆ کۆچی دوایی حەسەن فەهمی جاف دەڵێ:

حوزەیران تاکەی بێ سەلیقە و فەن   بۆ وا ئەکەی تۆ
ئیمساڵ فەهمی جاف یا مەلا حەسەن   وا بووین ڕەنجەڕۆ
بۆچی بووی بەداخ بۆ هەموو ساڵێ   لای گەلی کوردان
شاعیرێ ئەبەی ئەیخەیتە حاڵێ   نابی پەشیمان
مێژوونووسەکەی ناو کوردستانم   پاش ئەمین زەکی
دڵسۆزی گەلی زۆر میهرەبانم   قەڵەم بوو چەکی
هەڵگری دیوان شاعیری خاڵۆی   کاک ئەحمەدی جاف
تەئریخی کۆچی لە ڕۆژانی ساڵ   نۆسە و حەفتا و سێ
لە حوزەیرانا دای لە شەقەی باڵ   هیچ کەس نەپرسێ

لە حوزەیرانی پار مەلا حەسەنی شاهۆ کۆچی دوایی کرد، لە حوزەیرانی ئەمساڵ حەسەن فەهمی جاف. بەلای حیلمییەوە حەسەن فەهمی مێژوونووسێکی گەورە بووە لە دوای ئەمین زەکی. تەنیا مێژوونووس نەبووە، بەڵکو پارێزەری دیوانی شیعری خاڵۆی خۆیەتی کە ئەحمەد موختار جافە. نووسەر ئەدەب دۆست بووە، ماڵی دیوەخانەی شاعیران بوو، ئەوجا لە دواییدا بەحسێبی ئەبجەد ساڵی مردنی دیاری دەکا کە ساڵی ١٩٧٣یە.

شیعری داشۆرین و کراوەی بێ پەردە (ئیرۆتیک)

١

بەناوی «ڕەش بەڵەک»ەوە حیلمی لیریکێک دەهۆنێتەوە:

خــەڵقـینـە ئـەمــڕۆ هەڵەبجـە خــۆشــە
ژن و پیاو سـەرمەست هەموو بێ هۆشە
ئەم مــەســتــیـانـە هی شــەراب نـیـیـە
گــەر ئـەتانەوێ عــەرزتان کــەم چییــە
جــاهێــڵانـی قــیت ژنـانی پڕ جــۆش
بـەجــارێ هـەمـــوو هـاتوونـە خــرۆش
دەست وەشــاردن و مــەمک هەڵگوشین
مـاچ و مـووچ کردن سـەر گۆنا گـەزین
دوو لێــوی کــاڵی مــەمک بۆن کــردن
دەست فلیـــقــان و چپــە بۆ کــردن
وەلحــاسڵ هـەریەک بەئارەزووی خــۆی
خــەریکە یەکـێک تەفـرەدا بۆ خـۆی
هیچ فــەرق نیـیـە لە قـەوم و لـە خـوێش
نێــر بێ یا مێ بێ هەر ئەیداتە پێش

وەرامی ژن:

گــوێ بگرە شــاعــیــر ئـەمــە جــوابمانە
لۆمــەمــان مـەکـەن گـونای مـێـردمــانە
ئێـــمــە جــڵـــەومــان بەدەس پیــاومــانە
هـەرچی ئـەفـــەرمـــووی لـە بەرچاومـــانە
ئـیـــــزنمان ئـەدەن ئـەچین هـەڵپـــــەڕین
لە ناو ڕەش بەڵەک خـۆش خۆش دەسگرین

تەماشا بکەن بڵێن جوانە
ژنی فلان کەس خاسی هەمووانە
چەندە زەریفە هەم نازەنینە
جوان و بەشەوکەت زولف عەنبەرینە
ئەگریجە قرتاو برۆ کەوانی
بەشەوکەت ڕوخسار ماهی تابانی

ئەحمەد موختاری شاعیر ئاهەنگی شایی و هەڵپەرکێی گێڕاوە بەهۆی خەتەنەکردنی ئەفراسیابی کوڕیەوە. لە ناو شاییکەراندا کچ و ژنی جوولەکەی هەڵەبجە هەبوون. حیلمی ئیلهامی ئەم شیعرەی لەو شاییە وەرگرتووە. کوڕانی تینووی دەسبازی، دەمیان لە کچان نزیک دەکردەوە و ماچیان دەکردن، مەمکیان دەگوشین، خۆیان پێیانەوە دەنووساند.

حیلمی شیعرەکەی کردووە بەدوو بەش. یەکەمیان کردەوەی پیاوانە و جڵەو بەدەست ئەوانەوەیە. لە دووەمینیاندا ژن دێتە وەرام و دەڵێ: ئێمە هەرچی بکەین، لە فەرمانی مێردمان دەرناچین. هەرچی لەگەڵمانا دەکرێ بەرەزامەندی پیاوەکانەوەیە، ئیتر دەسنیشانکردنی ژنی جوانیش بەدەس پیاوانەوەیە.

٢

لە چوارینێکیدا بەشێوازی داشۆرین وەسفی قوونی کەسێک دەکا:

گەر تەماشای مەقعەدی کەیت ناوسکی دیارە لە لات
هێندە وازە هەر لە ناو ئەشکەوتی چل میران ئەکا
دەسکەدن لای یارۆ تاڵە موویێکە گەر پیا بچێ
قەت خرووری ناشکێ بەمانە ڕوو لە کونجی خان ئەکا

لەگەڵ ئەوەی حیلمی لەم شیعرەدا ناوی کەس نابا، بەپێی شیعرێکی دیکەی لەوانەیە مەبەسی کەمالی شاعیری هاوڕێ و دۆستی بێ.

٣

لە چوارینێکی دیکەیدا لەم بابەتەوە دەڵێ:

کێری کەر بۆیە هەمیشە زیاد ئەکا و ئەخولێتەوە
تا لە دۆڵی عەلییە فەندی ئاوی خۆی بێنێتەوە
کاتێ گەییە ناوگەڵی ئەو تێدەگا ناڕوا هەمووی
جا لە داخا وورده وورده سیس ئەبێ و ئەکشێتەوە

لەو شیعرەدا مەبەسی لە عەلی ئەفەندی کەمالی شاعیرە. مانای ئەم شیعرە هەرچی بێ لە ڕووی ڕەوشت و نەریتی کۆمەڵایەتییەوە، لە بابەت داهێنانی هونەرییەوە جوانکاری تێدایە. شاعیر توانیویەتی وێنەی کردەوەیێک بەشێوازێکی هونەری و کۆمیدییانە بکێشێ.

٤

لە داشۆرینی کەسێکی سوورفلەدا دەڵێ:

سووره وەک مەیموون ناوچاوی چرچە
لە سەما کردن عەینی وەک ورچە
سەر خڕ گوێ قەوی زمان شەق و شڕ
خۆی خڕ هەڵاڵە عەینی وەکو تڕ
بەدەم شیعرەوە کە دێتە سەما
مەیموون لە چاویا بەشەرمە و حەیا
بەجرت و فرتی جەهالەتەوە
گۆی هونەر لە دەست کەر ئەباتەوە
جێ کونی نییە بەچاویا دیارە
لە کەیوان بۆیان بڕی ئەمجارە

لەم شیعرەدا حیلمی وەسفی کەسێکی سوورفلی لەش تێکشکاوی دەعەجانیی شێوە مەیموون دەکا. وەک ورچێکی بێ ئابڕووە لە کاتی سەماکردندا لەباتی ئەوەی خۆشیی گیانی بگەیەنێتە تەماشاکەر دەیخاتە پێکەنینی قەشمەری ئامێزەوە.

٥

حیلمی لە لیریکێکیدا باس لە دوو غولام و پێشخزمەتی ماڵە گەوران دەکا:

ئەستێـــرەت کز بـوو لە ئاســـمانـــا   گـــەووادی شـــاران
کلـــکت تـــۆز ناکـــا لە دیـــوەخـــانا   وەک جـــاری جـــاران
خۆ تۆ شـەرتـــت کرد جاری تر نـــەچی   هـــــەی ســــەر قوڕاوی
کاتێکمان زانـــی ئێـــوارە چـــوویتـــۆ   تـــــەڵاق گـــــــواوی
نـــــازانی ئـــــەلە زۆر بێ حـــــەیایە   هەروەک ئەســـــپی نـــۆڕ
با شـقارتـــەکەت تـــــۆ لێ نەدایـــــە   کوڕی گـــــای سـەرشۆڕ
گـێـژی بادەی یەنگ وەک وەســـتـا هـاشم   هـــــەی قـــەرەچـــەنـــاغ
سمـــێڵ و ریـــش و بـــــرۆت بتـــاشم   سـەرسـەری ئاڵـــــچاغ

لەم لیریکەدا حیلمی باس لە دوو خزمەتکاری ئاغایێک دەکا، دژی یەکترین و بەربەرەکانی یەکتری دەکەن. یەکەمیان لە سەرەتادا لە پێشەوە دەبێ و رێز لە میوانان دەنێ، جیگەرەیان پێشکێش دەکا و بۆشیان دادەگیرسێنێ. دووەمیان ئەلە کەچەڵ بەربەرەکانی دەکا، تا لە دواییدا جێی پێ لەق دەکا و خۆی دەکەوێتە پێش ئەوەوە لە خزمەتکردندا.

٦

جارێکیان وسوو ئاغا لە گوندی داریکەلی میوانی شێخ مەحموود دەبێ. لەو کاتەدا ددانی ژان دەکا. ئیتر داوا لە شێخ دەکا نامەیێکی بۆ بنووسێ بۆ لەتیفی دانساز لە سلێمانی. لەو کاتەدا ناریی شاعیر میوانی شێخ بووە. شێخ داوا لە ناری دەکا لەم بابەتەوە نامەیێک بنووسێ ئەویش ئەم تاکە شیعرەی بۆ دادەنێ:

وسوو موحتاجی دانە وا هاتە لاتان
کە دەستێکتان هەیە ئێوەش لە دانا

لەو کاتەی ئەم شیعرە وەک نامە دەگاتە دەست شێخ لەتیفی دانساز حیلمی خوشکەزای لەوێ دەبێ، شیعرەکە دەخوێنێتەوە و بەدێرە شیعرێک لەسەر کێش و قافیەی شیعرەکەی پێشوو وەرامی دەداتەوە:

وسـوو هات ددان بکا یاشـێخ لە لامـان
بەمـەرگی تۆ قـەسـەم پێنج دەفعـە گـامـان

شـێخ لەتیف ئەم شـیعـرە بەدەسـتی وسـوو ئاغا وەک وەرامـدانەوەی شـیـعرەکـەی ناری بۆ شـێخ مـەحـمـوودی دەنێرێ. بێ گـومـان شـێخ دەیداتە قـاقـای پێکەنین و دەزانێ ئەمە کاری حیلمییە.

٧

کۆمەڵێک شاعیرانی هاوڕێی حیلمی بڕیار دەدەن پێکەوە شیعرێکی داشۆرین لە دژی شـاعیـر بهۆنـنەوە. شـاعیـرەکـان ئـەمـانـە بوون: ناتیق، کـەمـالی، شـێخ سـەلام، سەعید فەوزی، میرزا مارف، فەرامەرز (ڕەشید نەجیب) و ئەحمەد موختار.

چۆنیـەتی دانانی شـیـعرەکە بێ گومان ئەوە بوو یەکێکیان چەند دێڕێکی داناوە، ئەمـەیان کەوتـۆتە دەست شـاعیـرێکی دیکە، ئەویش دێڕێک یا زیاتری خسـتۆتە سـەر شیعرەکەی پێشوو. بەم جۆرە حەوت کەس لە دانانی شیعرەکە بەشدارییان کردووە:

فـیکرم ئەمـەیە خـامـە مـەدەد نامـەوەری کـەم
بۆ کاکە حەمەی شێخ حوسێن مەدحی کەری کەم
هەروەکـو ژنی فـاحـیـشـە سـەر و زولفی بتـاشم
سـواری کـەرەدێزی بکەم و شـار بەدەری کـەم
«ناتیق»

وەک مـورشـیـدی کـامـیل لە خـەیاڵم بەشـەو و ڕۆژ
زەرکێ لە سکی ڕۆ بکەم و بەهـرەوەری کـەم
«کەمالی»

هێندە جـۆش و خـرۆشی هەیە ناوەسـتێ هەتاکو
پـاڵی بخـەم و پیـایا بکەم و دیوە دەری کـەم
«شێخ سەلام»

سـەلک و سـەکوتی باشـە فـەقـەت قـێزم ئەشـێوێ
هـەر وەختی هەوای پاش و سـورینی لە جـەڕی کـەم
«سەعید فەوزی»

واز بێنە کــەمــاڵ مــرقــی لەســـەر لادە بەری دە
وا چاکــە لـەبـەر ویز و لـەڕی پاشـــەدەری کـــەم
«میرزا مارف»

موحـتـاجـی شـرینقـەی قووەت و حـەببی حـەیاتە
دوکـتـۆرە کـە بشکێنی خرووی چارەسـەری کـەم
تێــر ناخـــوا بەمن هێندە بـەئاڵووش و بەفـــاڵە
وا چاکـە حـەواڵەی ڕەپی کـاپـتـان مـیللەری کـەم
«فەرامەرز»

بـۆ تـۆزێ خـــەنە بـۆ تنی بێــــژنـی خـــەریکم
تـەعلیـــمی بەئـەخـــلاق بـەئـەرسـی پدەری کـــەم
چونکە سنەیی نـەسلی تـەمـــامـی بەفـــرۆفــێڵ
وا حـــیـــزە پـەنـابات و قـــران و قــەمـــەری کـــەم
چەند حیزە کە جاشوولکەی یابووی عەجەمی ڕەنگ
تـەزیینی بـەزین و بەرە وو جل قـــەجـــەری کـــەم
ئـەم حـــیـــزە ئـەمـــە چەند ســاڵە لە من بەفـــاڵە
وا چاکـە حـەواڵەی مـەفرەشـی ئـامەی بەشـەری کـەم
«ئەحمەد موختار جاف»

ئەم شیعرە بەڕاستی شێوازی تایبەتی ئەم شاعیرانە ناخاتە ڕوو. بەڵکو ئەو بەشـەی شـاعیری یەکەم دایناوە ئەوانی دیکە هەموویان پێڕەوی ئەویان کردووە. شـاعیرە یـەکەمـەکەش شـیـعرەکەی ڕەنگدانەوەی شـێوازی تایبـەتی خـۆی نییـە، چونکە ئەو شاعیرانەی بەشدارییان لە هۆنینەوەی ئەم شیعرە کردووە لە شیعری داشـۆرین و کـراوەی بێ پەردە (ئیرۆتیک) دەسـتیان درێژ نـەبووە. هـەرچۆنێ بێ لە گێتیی ئەدەبدا بەرهەمی لەم جۆرە لە نێوان شاعیرانی دۆست و برادەری یەکتری دەبێتـە مـایەی دەوڵەمـەندبوونی ئەدەب، چونکە هونەر پێویسـتـە هـەمـوو لایـەنێکی ژیانی ئادەمزاد بگرێتەوە.

لە شیعرەکەدا ئاماژە هەیە بۆ کاپیتان میللەر ئەمەیان حاکمی سیاسی ئینگلیز

بووە لە هەڵەبجە. هەروەها ناوی ئامەی بەشەر هاتووە، ئەمەشیان ئامە یا ئامینەی بەشەر مامانی ناسراو بووە لە هەڵەبجە.

٨

هەواڵ لە ناوەوەیە لە سەردەمی خۆیدا شاعیر و ئەدەب دۆست لە هەڵەبجە لە چایخانەی مەلا ئەمین کۆدەبوونەوە. دانیشتنیان گفتوگۆ و باسی ئەدەب و ڕاز و نیاز و گاڵتەوگەپ و پێکەنین بووە. ڕۆژێکیان ڕەشید سدقی مووچەخۆری میری بووە لە هەڵەبجە. ماینێکی بۆری بووە، خۆشی ویستووە لەبەرئەوە زۆر باسی کردووە. لە کاتێکدا شاعیران حیلمی و میرزا مارف و ئەحمەد موختار و فەرامەرز و کەمالی لەوێ دەبن، حیلمی دێڕە شیعرێک لە بابەت ماینەکەوە دەڵێ. ئیتر شاعیران هەریەکەی بەدێڕێک بەشداری لە هۆنینەوەی شیعرەکە دەکا:

کاکە سدقی لێی ئەچێ کاتی تەڵەب
هەر ئەڵێی دێڵە بەبایە ماینە بۆر

«حیلمی»

هەر لە زێی تا ئاردەبایە ماینە بۆر
مەفرەشی حەوشی سەرایە ماینە بۆر

«میرزا مارف»

هەر بەڕەوت ڕەمزی هەویر شێلان ئەکا
وا ئەزانی نانەوایە ماینە بۆر

«ئەحمەد موختار جاف»

سەر کەللەی زیوە پەڕەی سەوزی هەیە
شێخەکەی چرچە قەلایە ماینە بۆر

«فەرامەرز»

دائیما بێ نان و کا وو ئالیکە
خواردنی پووش و پەلاشە ماینە بۆر

«کەمالی»

ســـــەر بەرەو ژوورییـــــە وەخـــتێ بێـــتـــە بـەر
وەکـــــو قـــورِ قـــورِە ئـەقـــۆڕێنـی مـــاینە بۆر
هێندە تەعریفی ئەکەم ڕاست و بەجێیە مەقسەدم
چـەشنی ســـــولفـــاتـە پەنا ئـەبرێ مـــاینە بۆر

«حیلمی»

لێرەدا وا ڕێک کـەوتووە ئەم شـاعـیرانە لە کـۆڕێک یا دانیشـتنێکدا لەگـەڵ یەک بوون. ئەگەر نا کارێکی بەجێیە شیعرێک زادەی خەیاڵی شاعیرێک بێ، لە پاشانا شاعیرانی دیکە بەشداری تێدا بکەن. ئەم دیاردەیە بەڕوونی لە ئەدەبی کوردیدا لە پێنج خشتەکی دەکەوێتە بەرچاو، چونکە زادەی خەیاڵی دوو شاعیرە.

***

مـحـەمـەد کوڕی شـێخ حـوسـێن نـازناوی شـیـعری حـیلمی شـاعـیرێکە جێگەی تایبـەتی هـەیە لە مێژووی ئەدەبدا چونکە خانـەیێکی گرنگی پڕکردۆتەوە لەو بابەتە شیـعرەی نموونەی لە ئەدەبی کوردیدا زۆر نییـە. لێرەدا شـیعری داشـۆرینی تێکەڵ بەشیعری کراوەی بێ پەردە (ئیرۆتیکی) کردووە.

زمـانی شـیعری ئـاسـان و مـیللییـانەیـە، کێش و قـافیـەی خۆمـاڵییـە. لە شـیـعری مـــیللیی ســـەرزارەوە (فـــۆلکلۆرەوە) نـزیکە. ئەم بـابەتە شــــیـــعـــرە هیـچ جــۆرە تەنگوچەڵەمە و ناخـۆشییێکی کۆمەڵایەتی دروست نەکردووە، چونکە داشـۆرینە کە هـەمووی پێـوەندی بەو شـاعیرانەوە بووە دۆست و هـاوڕێی یەکتری بوون، لەبەرئەوە قازانجیان بووە نەک زیان، چونکە مێژووی ئەدەبیان دەوڵەمەند کردووە.

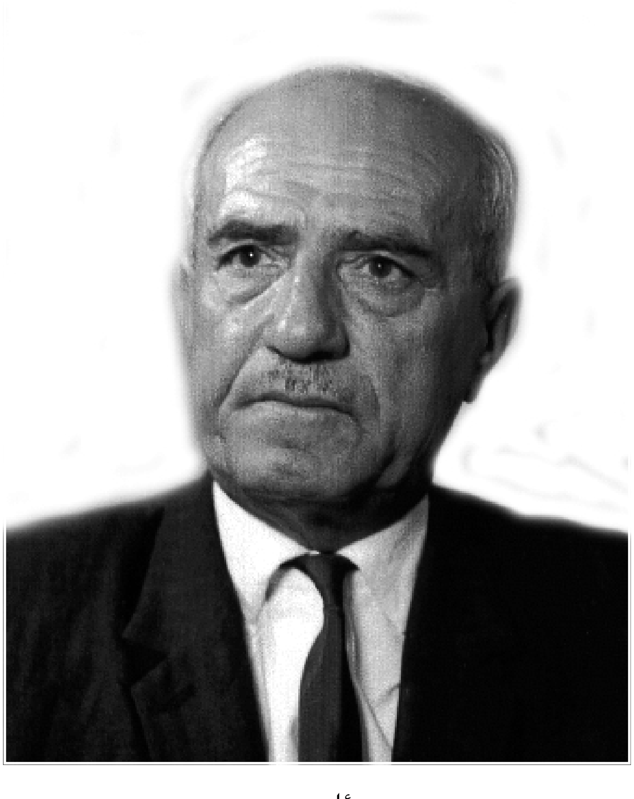

ئاری

بەشی یازدەم

ئاری

١٩١٠ – ١٩٦٨

چاوی سەرسامی ئەگێڕم من لە دنیای بێ بەها
نەمدی کاتێ ڕوو نەچەرخێنێ لە پیاوی بێ وەفا
ڕووی لە نامەردە هەمیشە ڕاست بە ئاواتی ئەوان
چەرخی پشتی هەر لە مەردان ڕوو لە نامەردان ئەکا

ژیانی

نەجمەدین کوڕی مەلا ڕەسووڵی دێلێژە لە ساڵی ١٩١٠ لە سلێمانی لە دایک بووە. ناوی «ئاری» هەڵبژاردووە وەک نازناو و لە شیعریدا بەکاری هێناوە. بەناوی «ئاری» و «ن. ئاری» شیعر و نووسینی بڵاوکردۆتەوە. سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بووە. لە پاشانا ڕووی کردۆتە قوتابخانەی سەرەتایی و شەش ساڵ خوێندنی لەوێ تەواو کردووە. لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا ژنی هێناوە و لە «کارگێڕی نەخۆشی ئاژەڵ و کشتوکاڵ» بەمووچەخۆر دامەزراوە، ماوەیێک لەم کارەیدا بووە لە ئاکرێ و لە چلەکاندا گەڕاوەتەوە سلێمانی و ئینجا گوێزراوەتەوە هەڵەبجە. لە ساڵی ١٩٤٦ لەگەڵ بووژانەوەی گیانی کوردایەتی بەهۆی دامەزرانی کۆماری کوردستان لە مەهاباد ئاری یەکێک بوو لەوانەی لە کوردستانی عیراق دەسگیر کران. ماوەیێک لە گرتووخانەی سلێمانی مایەوە، ئینجا ڕەوانەی بەغدا کرا، لەگەڵ ئەوەی لە دادگا تاوانبار نەکرا، بەڵام بۆ عیراقی باشوور دوورخرایەوە ماوەی سێ ساڵ بەدەسبەسەری لە شارانی حیللە و کەربەلا مایەوە.

لە دوای گەڕانەوەی بۆ کوردستان لە ساڵی ١٩٤٩ لە کەرکووک لە «کارگێڕی کشتوکاڵ» بوو بەمووچەخۆر و لەم کارەیدا مایەوە تا ساڵی ١٩٥٩ خانەنشین کرا. لە پاش چەند ساڵێک لە سلێمانی گەڕایەوە سەر ژیانی مووچەخۆری و لە

«کارگێڕی ئیسکانی پارێزگای سلێمانی» دامەزرا. لەو ڕۆژگارەدا تووشی نەخۆشی دڵ بوو، ئازاری پێوە دەچەشت، ماوەی نەخۆشییەکە درێژ نەبوو، لە ڕۆژی ٣ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٦٨ لە سلێمانی کۆچی دوایی کرد.

شیعری

ئاری شیعری زۆر نییە، ئەوەی بڵاوکراوەتەوە بەشێکە لە بەرهەمی. لە ناو ئەمانەدا شیعری وای هەیە دەچنە ناو دیوانی هەڵبژاردەی شیعری کوردییەوە. شاعیرێکی خۆڕسک و بەسەلیقە بوو، لە نێوەندێکی خێزانیدا ژیاوە باوک و هەندێ لە براکانی دەستی شیعریان هەبووە، لەوە گرنگتر ئارەزووی ناوەوەی دەروونی هانی داوە بۆ شیعر وتن لە پێشانا دڵداری وەک هەوێنی هەموو جۆرە شیعرێکی دیکە. لە تەمەنی لاویەتیدا دەستی بەشیعر وتن کردووە، لە کۆواری «گەلاوێژ» (١٩٣٩ - ١٩٤٩) شیعر و نووسینی بڵاوکردۆتەوە. بەرهەمی شیعری ئاری لە ڕووی کێشەوە هەردوو بابەتی بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی تێیدا دەدۆزرێتەوە. لە بەحرەکانی عەرووز هەزەج و ڕەمەلی بەکارهێناوە، وەک پێویست لەسەر یەکێتیی قافیە بەڕێوە دەچن. لە کێشی سیلابی خۆماڵیدا بەزۆری شیعری لەسەر بابەتی دە بڕگەییە، وەستان لە ناوەڕاست دایە (٥ + ٥)، جگە لەوە کێشی هەشت بڕگەییش بەکار دێنێ، لە هەموو حاڵەتێکدا ئەم جۆرە شیعرەی بەجووت قافیە (مەسنەوی) (ا ا، ب ب، جـ جــ...) دەهۆنێتەوە. بەم پێیە ئاری بابەتی «شیعری نوێ»ی نییە، ئەو جۆرە شیعرەی لە لیریکێکدا زیاتر لە کێشێکی خۆماڵی و فرە قافیەیی تێدا بەکار دەهێنرێ.

ئاری یەکێکە لەو شاعیرانەی لە قاڵبی کۆنی شیعری کلاسیکی لە ڕووی ڕوخسارەوە ناوەڕۆکی پێویستی سەدەی بیستەم و سەردەمی ژیانی خۆی پاراستووە. سەرکەوتنی لەوەدایە بابەتی سەرەکی لە شیعریدا دڵداری و وەسفە، ئینجا مەبەسە نیشتمانی و کۆمەڵایەتییەکانی دیکەی ڕەچاو کردووە، بەمە لیریکە کورتەکانی بوون بەنموونەی جوانی شیعری لیریکی سەردەم کە لە ناو هەموو میللەتاندا باوە. شاعیر لە شیعریدا ڕاستگۆ بووە، ئەوەی وتوویەتی لە دڵسۆزییەوە بووە و مەرایی تێدا نییە. پێنج خشتەکی لە سەردەمی ئەودا باو بووە، ئاری شیعری هەردی کردووە بەپێنج خشتەکی، فرمێسکی بۆ دوو کوڕی جوانەمەرگی خۆی بەشیعر ڕشتووە. سروودی بۆ نیشتمانی کورد و بیری کوردایەتی وتووە،

لەسەر هەژار و زەحمەتکێش و پاڵە و جووتیاری کردۆتەوە. شیعری بووە بەمایەی هەست بزوێنی توێژێکی فراوانی ناو جەماوەر بەخوێندەوار و نیمچە خوێندەوار و نەخوێندەوارانەوە، زیاتر لەبەر ئاسانی و سووکی زمان و ڕوونی و ئاشکرایی مانا و وێنەی شیعری کە شاعیر لە بەرهەمیدا بەرجەستەیان دەکا. جگە لەمە و لەگەڵ ئەمەشدا ئاری هەندێ نموونەی شیعری دانایانە و ئامۆژگاری ژیرانەی ڕۆژهەڵاتییانەی هەیە.

پەخشانی

بەرهەمی ئەدەبی ئاری دوو چیرۆک دەور دەکاتەوە، هەردووکیان پێوەندییان بەئازایی و قارەمانیەتی لاوی کوردەوە هەیە، سۆزی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی دەپڕژێنن لە مەبەسێکی سەرەکیدا کە دڵدارییە لە نێوان کچێکی جوان و کوڕێکی ئازا. بۆ ناسینی چیرۆکەکان ئەم دوو وتەیە پێویستە.

١- قارەمانی هەڵکەوتوو نەریمان یا دڵداری گوڵچین و نەریمان: نەریمان لاوێکی ئازا و ڕاوچییێکی بێ هاوتا و کوڕی کابرایێکی بۆرەپیاو و هەژاری ناوچەی مەریوانە. گوڵچینی جوان کچی بەگ و کاربەدەستی ئەو ناوچەیەیە. پاشای بابان لە قەلاچۆلان ناوبانگی ئازایەتی نەریمان دەبیستێ. داوا لە بەگی مەریوان دەکا بەمیوانی بۆی بنێرێتە قەلاچۆلان. پاشای بابان لەگەڵ نەریمان و دەستە و دایەرەی خۆی دەچن بۆ ڕاو، لە ڕاودا پاشا کە دەکەوێتە زۆرانبازی لەگەڵ یەکانەیێک، مەرگ لە پاشا نزیک دەبێتەوە، نەریمان بەئازایی خۆی ڕزگاری دەکا. لەو کاتەدا پاشا ئاواتەخواز بوو کچێکی بوایە و بیدایە نەریمان و بیکردایە بەکوڕی خۆی. بەڵام لە دواییدا کە دەزانێ نەریمان پەیمانی دڵدار و دلبەریەتی لەگەڵ گوڵچیندا هەیە، پاشای بابان ڕوو دەکاتە وولاتی بەگی مەریوان بۆ خوازبێنی گوڵچین بۆ نەریمان. بەگی مەریوان شایی و زەماوەندێکی گەورە دەگێڕێ بەهۆی میوانداری پاشای بابان و مارەکردنی گوڵچین و نەریمانەوە.

٢- شەڕی بابان و ڕۆم یا دڵداری نازەنین و بارام: نازەنین کچی پاشای بابان بووە لە قەلاچۆلان. نەریمان کوڕی سەرعەسکەری پاشا بووە. لە منداڵییەوە پێکەوە پەروەردە بوون و مامۆستا فێری خوێندن و نووسینی کردوون. هەر لە منداڵییەوە مەیلیان بۆ یەکتری بووە، کە گەورە بوون لە یەکترییان جیا

کردوونەتەوە. پایتەخت قەلاچۆلان بووە و سلێمانی نەبووە، گوندی ملکەندی لە جێی گەڕەکی ئێستای ملکەندی بووە. شەڕێک لە نێوان لەشکری بابان و عوسمانی لە دەربەندی بازیان دەست پێ دەکا. ئێوارە لەشکری بابان خەریکی تێکشکان دەبێ، تاریکایی بەسەردا دێ و شەڕ دەوەستێ. شەو بەدزییەوە بارام پیلانێک دادەنێ لەگەڵ دووسێ جەنگاوەر دەکشێنە قەد شاخی دەروازەی بازیان و تۆپی عوسمانی داگیر دەکەن. بەهۆی داگیرکردنی تۆپی سوپایی لەشکری بابان سەردەکەوێ و دەگەڕێنەوە گوندی ملکەندی کە لە دواییدا دەبێ بەشاری سلێمانی و دەیکەنە ئاهەنگی سەرکەوتن و شایی بەبووک بردنی نازەنین بۆ بارام.

ناوەڕۆکی ئەم دوو چیرۆکە لە یەکتری دەکەن، نزیکن لە ئەدەبی میللیی سەرزار (فۆلکلۆر). ئەگەر نووسەر ئیلهامی لە حیکایەتی بەرگوێی ئاگردان وەرنەگرتبێ، بەرهەمەکە خۆی بووە بەئەدەبێکی میللی، بەڵام بەزمانێکی پاراوی ڕۆشنبیرییانە نووسراوەتەوە، کەڵکی ئەوەی هەیە بکرێ بەدراما لەسەر شانۆدا.

نموونەی شیعری

١

ویژەی دڵدار

لە لیریکێکیدا ئاری دەڵێ:

وا تەوژم و تاڤگەیی فرمێسکی چاوم هاتە خوار
مالی سەبری ڕاڕفاند و حەقیەتی نەگرێ قەرار
نێو نیگاهێکی بەعیشوە سەبر و هۆشی لێ بڕیم
دین و ئیمانی لەگەڵدا برد و خۆی کردی فیرار
قازی و موفتی مەلا و دەروێش و شێخی قادری
سوننی و سالیک لە خەڵوە دێنە دەر وەک شێت و هار
دڵ ڕفێنە سەف شکێنە دلبەرەی قەد عەرعەرە
ماه جەبینە نازەنینە زۆر بە تەمکین و ویقار
سەرگەلی عێلاتی کوردە شۆخی ڕۆم و ئەرمەنە
ئافەتی جان و دڵە کاتێ لەسەردا دێتە خوار

(ئاری) دلبەر شاهیدە بۆ شیعرەکانت ناسکن
وەرگرە حەققت بەماچی خاڵی لێوی گوڵبەهار

شاعیر ئەم هەموو وەسفەی بۆ دلبەر مەبەسی ئەوەیە خۆی وەک شاعیرێکی گەورە بخاتە ڕوو. ئەو دلبەرەی کە پێیدا هەڵدەڵێ و جوانی گەیشتۆتە ڕادەیێک کەس لەسەر ڕووی زەوی نییە بۆی شێت نەبێ، ئاوڕ لە کەس ناداتەوە، لە شاعیریش ناداتەوە، بەڵام ئەوە هەیە شیعری ئاری بەلای ئەوەوە ناسکن، پاداشی ئەوە دەبێ ماچێک نەبی لەو جوانەوە!.

٢

دڵداری

لە لیریکێکیدا دیسانەوە بە مەبەسی دڵداری بەدلبەر دەڵێ:

گیانە! نووسیبووت ئاواتت دوورە
هەندێ بەزەیی من ڕەنگم سوورە
ئەزانی گیانە ڕەنگ سووریەکەی من
هەر لە بەیانی تا کاتی نوستن
فرمێسک ئەڕێژم لە دوو دیدەی زار
بەتاقگە و بەخوڕ وا دێ سەرەوخوار
بڕۆ سەر دیجلە و تۆ سەبرێ بگرە
سەلامی منی تۆ لێ وەربگرە
هەر کاتێ کە دیت دیجلە هەستاوە
بەغدا بەجارێ وا خرۆشاوە
بزانە ئەوە فرمێسکی منە
لە دووریت ئازیز جەرگم کون کونە
مەرجی پەیمانم بەکوڵ و بەدڵ
مەرج بێ پەیمانم بەرم بۆ ژێر گڵ
ئەو مەرجە کەوا لەگەڵ تۆ بەستم
کاتێ کە دەستت نایە ناو دەستم

ئەو دڵە ئیتر بۆ کەس لێ نادا
پەیمان نەشکێنە مەرجی تێک نادا

لەم شیعرەدا ئاری باس لە دڵدارییێک دەکا بەشێوەیێک لە دڵیدا چەسپاوە بەهیچ جۆرێ لێی نابێتەوە، دیارە بۆ یەکێکە و هەر بۆ ئەو دەمێنێتەوە. دیجلە بووە بەرەمز، بەڕاستی مەسەلەکە تەنیا ئەوە نییە ئەم ڕووبارە پیرۆزە ئاوی زۆرە بەڵکو ژیان و شارستانییەتی ڕەخساندووە بۆ کۆمەڵێکی زۆر لە خەڵکی میزۆپۆتامیا (خاکی نێوان دوو ڕووبار)، لە ناوجەرگەی خاکی کوردەواریدا هەڵدەقوڵێ، هەندێ لە خاکی تورک تێراو دەکا، لە دواییدا تێنوویەتی هەندێ عەرەب دەشکێنێ. ڕەنگە دلبەری ئاری لە بەغدا بژی، یا بەغدا دەکاتە ڕەمزی دووری و لەوێ دایدەنێ، بۆیە دیجلە وەکو تەتەرێک دەتوانێ سلاوی شاعیر بە دلبەر بگەیەنێ. ئەستووری هەست و نەستی شاعیر ئەوەیە ڕێز لە دڵداریی پیرۆز دەنێ و قەت فێڵی لێ ناکا.

٣

خۆشەویستی وڵات

لە بابەت خۆشەویستی خاکی کوردستانەوە ئاری دەڵێ:

لە هێلانەی دڵا تۆوی ڕواوە
ڕەگ و ریشەی لە گشت گیانا بلاوە
لە قووڵی تۆی دەروون و ناخی گیانم
بەجۆرێ بنج و بێخی داکوتاوە
کەوا ئەو تۆی دەروون و ناخی گیانە
ئیتر جێگەی شتی کەی تیا نەماوە
ئەویش بەرزی سەرئەفرازی وولاتە
کە چەن هەوڵ و خەباتی بۆ دراوە
لە ڕێی ئازادییا ئەم کوردە مەردە
هەزاران خوێنی لاوانی ڕژاوە
هەموو بەردێ بەخوێنی خۆی و دوژمن
چیا و دەشتی ئەڵێی گوڵ گوڵ کراوە

بەهەر لادا ئەڕۆی جـــوانێ ئەبینی
لە هەر لایێک شـــەهیـــدێ نێـــژراوە
هەزاران قـــارەمـــانانی گـــەلی کـــورد
بەنامـــەردی لە ســـێـــدارە دراوە
لە ئاگـــری داغ لە زمناکـــۆ لە ئەزمـــڕ
وەکـو تارا بەخـوێن سـوور هەڵگەڕاوە
هەمـوو ناکـۆکـییـە وا تاکـو ئێسـتـا
بەدیلی مـاوە مـافـیـشی خـوراوە
خـودا! ناکـۆکی ئەم هۆزە هەتاکـەی
بەســە ئیـتـر هەتا ڕێی چارە مـاوە
ئیـتـر (ئاری) لە ڕێگەی ئاو و خـاکی
ئەبێ ســەر دابنێی ڕێگەی نەمـاوە

ئاری وەکـــو چۆن لە دڵداریدا دڵســـۆزە و ئەڤین یەکـــێکە نابی بەدوو، لە کوردایەتیشدا سوورە لەسەر ئەوەی لە ناودڵیدا جگە لە کوردستان هیچی دیکەی تێدا نییە. بە خودا ئەگەر ئەمەی لە ڕابیعەی عەدەویش وەرگرتبێ هەر جوانە! شاعیر بەنەرمی و لەسەرخۆ بەسەر ئازایەتی کورد هەڵدەڵێ، هەروەها باس لە چارەڕەشی دەکا و قەدپاڵی شاخ و بن داروبار و بەرد و دەوەن نابینی بەخوێنی کورد سواغ نەدرا بێ، بەڵام شاعیر کۆڵ نادا.

٤

بۆ تەرزە

لە لیریکێکیدا ئاری لە زیانی تەرزە دەدوێ:

تەرزەی دڵتـــەزێن لە هیچ نەکـــردوو
وەیشـــوومـــەی بەهار چرۆی دار بردوو
دوژمنی مـــیـــوە چرۆ و گـــوڵ و دار
گـێـرشـێـوێنی ســەیران و بەهار

هـەر دانـەیـێکـت ئـەیـدا لـە گـــــــوڵـێ
گـــــــەڵا ئـەوەرێ و ئـەشـکـێـنـێ چـڵـێ
خـــــــەزانـی بـەهـار دوژمـنـی گـــــــوڵان
پـیـت و بـەرەکـــــــــەت بـردوو بـەتـاڵان
خـەڵـە و دەغڵ و دان هـەمـوو ئەشکێنێ
یـەک بـەســـــــــەر یـەکـــــا دائـەڕزێـنـێ
کـە هـیـچ باشـیـت تـۆ تـیـا نـەخـولْقـاوە
نـازانم ســـــــــــروشت تـۆی بـۆ دانـاوە!
لـەگـــــەڵ هـەوادا کـــــــردووتـە پـەیـمـان
یـەکـتـان گـرتووە هـەردوو لـە ئـاسـمـان
دڵــــۆپــە ئـــاوێ ئـــەبــێ بــەبـــاران
هـۆی بـووژانـەوەی خـــەڵـە و دەغڵ و دان
بـیـکـەن بـەتـەرزە تـەرزەی دڵـتــــــــەزێـن
ڕەنجی هـەژاران تـێک و پـێک شـکـێـن
لـە خـــــوام داوایـە نـەتـبـــــیـنـم بـەچـاو
هـەر لـە بـەرزیـدا بـیـــــتـــــــەوە بـەئـاو
ئـیـــــــتـــــر نـەتـبـــــــیـنـم ببـی بـەتـەرزە
لـقـی گـــــــوڵاڵـە بـێـنـیـــــــتــــــە لـەرزە

تەرزە و باران و بەفــر وەکــو دیاردەیێکی ســروشت ســەرچاوەی ئیلهــامی شاعیـرانن لە بابەتی وەسفدا بۆ جوانی. ئەم ڕووداوانە هەندێ جار زیانبەخش دەبن. ئاری لـەم شـیـعـرەیدا بەرهەمـێکی نوێ لە ئەدەبی کـوردیدا دروست دەکـا، بەدەگـمـەن شـیـعـر لە وەسـفی مـەتریالی و ڕووکـەشـی تەرزە وتراوە، ئەو وەسفـە پەیکەرییەی ئاری بۆ تەرزە بەرهەمێکی نوێیە. شاعیر لە خودا دەخوازێ ئەو دڵۆپە ئاوەی ژێر هەور نـەبێ بەکـڵـۆ چونکە چرۆ و گـوڵ دەوەرێنێ، ســەیرانی بـەهار دەشێـوێنێ، دەغڵ و دان دەشکێنێ. ئەم لیریکە لەو کاتەی جەوهەری جـوانکاری جووڵەی تێدا دەکا، وەک شیعرێکی پەروەردەییش دەکەوێتە بەرچاو. سەرچاوەیێکە بۆ فێرکردن و پەروەردەی منداڵان.

٥

له وەسفی کاسەسەرێک ئاری دەڵێ:

ڕۆژێ لە ڕۆژان دیم کاسەسەرێ
لە گۆڕێکی کۆن هاتبووە دەرێ
مووچڕکێکی سەخت لەشی داگرتم
بیرکردنەوە لەوێ ڕایگرتم
ئەم کاسەسەرە ڕۆژێ لە ڕۆژان
خاوەن بیر و هۆش لە چەرخ و دەوران
ئاخۆ چ لاوێ چ کچە جوانێ
یا پیر یا جەوان چەرخ و دەورانێ
ئەو مێشکەی لە ناو ئەو کاسەسەرە
پڕ هیوا ئاوات کام دەوروبەرە
ئەم خاکەی کەوا بەسەریا ئەڕۆین
دڵی کام جوانە و هی کام جێگە و شوێن
دواڕۆژی ئێمەش بەڕاستی وایە
بۆ دڵ خۆش بکەین ئا بەم دنیایە

ئەم وەسفەی ئاری بۆ کاسەسەری مردوو بابەتێکی باوە و وێنەی لە بەرهەمی ئەدەبی گێتیدا هەیە. شاعیران لە ڕووی دانایی و فەلسەفییەوە تەماشای ئێسقانی کاسەسەریان کردووە. لەوانە ڕەنگە بابەتەکانی عومەر خەیام باشترین بەڵگە بن لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا. نرخی جوانکاری ئەم لیریکە لەوەدایە شاعیر ئەدەبی کوردی پێ ڕەنگین و دەوڵەمەند کردووە.

٦

دەوران

له پارچەیێکیدا ئاری دەڵێ:

چاوی سەرسامی ئەگێڕم من لە دنیای بێ بەها
نەم دی کاتێ ڕوو نەچەرخێنێ لە پیاوی بێ وەفا

ڕووی لە نامـەردە هەمـیشـە ڕاست بە ئـاواتی ئەوان
چەرخی پشـتی هەر لە مەردان ڕوو لە نامـەردان ئەکا
جـێـیـێ ئاودارە کــەچی پارچە زەمــینێکی نـیـیــە
جـێی زەوی و زار مـاوە نابین کـە ئاو ڕووی تێـبکا
وا مــەزانـە چەرخی تۆش هەر وا ئـەمــێنـێ تا ئـەبەد
باش بزانە چـەرخی تۆش کــاتێ ئـەبینی تێک شکا
ڕۆژی مــــەردانیش لە پێــــشــــە و کــــاتی دێ
هــەر بـزانـە ئـابـڕووی نـامــــــــــــەرد تــکـا

لەم لیریکەدا شاعیر بەهەناسەی دانایی و ئامۆژگاری و پەندی ڕۆژهەڵاتییانە تەماشای هەڵسوکەوتی کۆمەڵ دەکا. ئەو کۆمەڵەی لەسەر بنج و بناوانی گیروگرفت و تەنگوچەڵەمە دامەزراوە. جەنگێکی تیژ لە ئارادایە لە نێوان چاکە و خراپە، شاعیران بەزاراوەی مەردی و نامەردی دەری دەبڕن.

ئەم شیعرە زیاتر لە لێکدانەوەیێک هەڵدەگرێ، گومان لەوەدا نییە مەبەسی شاعیر ئەوەیە بڵێ خراپە، یا نامەردی هەمووی بەسەر چارەنووسی کورد شکاوەتەوە. جگە لەوە شاعیر لە ژیانی خۆیدا دوور نەبووە لە چەوساندنەوە لە ڕووی بیروباوەڕەوە، ئەمە ئەگەر لەگەڵ دەست کورتی و هەژاریش یەکی گرتبێتەوە و تووشی ڕەشبینی بووبێ، دیاردەیێکی کاتی بووە تا دوا هەناسەی کۆڵی نەداوە.

***

نەجمەدین ئاری شاعیرێک بوو دڵسۆز، زۆر ئاسایی و بەبێ زۆرکردن لە خۆی شیعری بۆ هاتووە. شیعری بۆ خۆی وتووە بۆ کەسی دیکەی نەوتووە، لەبەرئەوە لە دواییدا ئەو شیعرە بووە بەهی هەموو کەسێک. شیعری ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردەوارییە لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا، شیعری ئاسایی بۆ ئەو سەردەمە وتووە لەسەر بەحری عەرووز و کێشی سیلابی خۆماڵی، یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی) بەکارهێناوە. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە بابەتە بنچینەیییەکانی ڕۆژگاری خۆی نووسیوە. دڵداری و وەسفی سروشت و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و بیری دانایی مرۆڤایەتی لە شیعریدا دەدۆزرێنەوە.

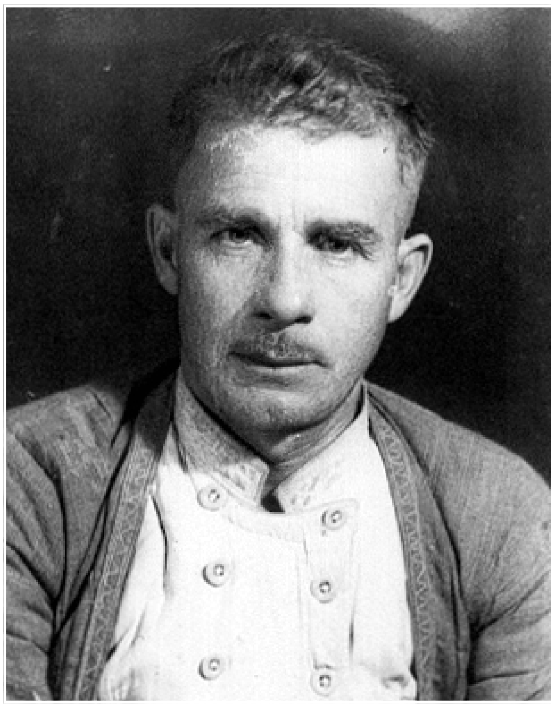

فانی

بەشی دوازدەم

فانی

١٩١٠ – ١٩٧٣

سیاسەت نوور ئەبەخشێ وەک ئەلەتریک
ئەوەی بیــــبێ دەبینێ دوور و نێـــزیک
ئەگــەر کــوردیش ســیــاسی بایە بۆچی
وەها لێی وون دەبوو ڕێی پان و باریک

ژیانی

مەمەند کوڕی ڕەسوووڵ ئاغا لە تیرەی میراودەلیی ناوچەی پشدەرە. لە ساڵی ١٩١٠ لە گوندی مەرگە لە دایک بووە. بەمەمەند ئاغای قایمەقام ناوبانگی دەرکردووە. ئەم ناوەی لە باوکیەوە بۆی ماوەتەوە لە کاتی خۆیدا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی دەسەڵاتی عوسمانی ماوەیێک قایمەقامی چەمچەماڵ بووە. خوێندنی بەرایی لە حوجرەی مزگەوت بردۆتە سەر، زۆری نەخوێندووە، ئەوەندە هەیە لە منداڵییەوە مەیلی لە خوێندن و نووسین بووە و بەبێ مامۆستا خۆی پێگەیاندووە. گوزەرانی لەسەر دەسکەوتی زەویوزار بووە و خۆی بەکشتوکاڵەوە خەریک کردووە و ماڵ و منداڵی پێ بەڕێوە بردووە. لە کاری میری و مووچەخۆری بەدوور بووە، تەنیا حەوت هەشت ساڵێک نەبێ لە ساڵی ١٩٥٧ەوە تا ساڵی ١٩٦٤ بەسەرۆکی شارەوانی مەرگە هەڵبژێرراوە. لەو کاتەی هەستی بەوە کردووە دەتوانێ شیعر بنووسی ناوی «فانی» هەڵبژاردووە وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری هێناوە.

لە ساڵی ١٩٤١ لە مەرگە ڕێکخراوێکی دامەزراندووە بەناوی «قۆمیتە» واتە کۆمیتە، بۆ ڕێکخستن و سەرپەرشتی هەندێ لە کاری کۆمەڵایەتی. ئەو کۆمەڵەیە نزیکەی شەش مانگێک لە ناوەوە بووە. چەند ئاغایێکی نەخوێندەوار و

کۆنەپەرست لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیان بوون بەدژی و بەربەرەکانییان کرد، ئەمە بوو بەهۆی ڕووخانی ڕێکخراوەکە.

هەمــوو کردەوەی فانی کۆشش بوو بەقەڵەم لە دژی دواکەوتوویی کۆمەڵ. هێرشی دەبردە سەر ئاغا و سەرۆکە ناشایستەکانی کۆمەڵی کوردەواری. لە دژی کردەوەی خراپی دەرەبەگ و دەسەڵاتی دەوڵەتی عیراق و ئەمپریالیستی ئەوروپا بوو، ڕەشبین بوو بەرامبەر بەکردەوە ناهەموارەکانی شێخانی تەریقەت و مەلای شەریعەت. کردەوە نابەجێکانی دەسەڵاتی میری و ئاغایانی دەرەبەگی ڕیسوا دەکرد. لەساڵی ١٩٤٢ بەهۆی جەنگی دووەمی گێتییەوە دانەوێڵە بەتایبەتی جۆ بەسەر خەڵکیدا دابەش دەکرا وەک ئازووقە، زۆری لە لایەن ئاغایان و مووچەخۆرە گەورەکانەوە دەدزرا. فانی دزییەکەی ئاشکرا دەکرد. ناحەزانی فانی لە ناو ئاغایاندا زۆر بوون، خوێندەوار لە کۆمەڵی مەرگە کەم بوو، ئەوەی هەبوو لە ناو مەلا و شێخەکان فانییان خۆش نەدەویست. تەنیا مەلا حەسەنێکی مەرگەیی هەبوو لە هاوڕێ نزیکەکانی بوو، یەکێک بوو لەو ڕۆشنبیرە دەگمەنانەی بیروڕایان لەگەڵ فانی یەکترییان گرتبووەوە. شاعیر شێخ مەحموودی خۆش ویستووە، بەتایبەتی لە کاتی تەنگانەدا بەشیعر بەسەری کردۆتەوە. بۆ لە سێدارەدانی چوار ئەفسەرە کوردەکە ماتەمنامەی نووسیوە. لە ڕۆژی ٣ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٧٣ لە گوندی مەرگە کۆچی دوایی کردووە.

شیعری

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

فانی لە هەردوو بابەتە شیعری بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی وتووە. لە شیعرە عەرووزییەکانیدا ئەم بەحرانەی بەکارهێناوە: ڕەمەل، هەزەج، موزاریع، بەسیت، سەریع. دەوروبەری بیست پارچە شیعری لەم بابەتەی هەیە. بەپێی کەمی ئەم جۆرە شیعرەی ئەو دەنگانەی بۆ قافیە بەکاری هێناون زۆر نین: ا ت د ر س ش ق ک ل م ن و وو (ــە – ە) ی ێ. وەک لەم دەنگانە دەردەکــــەوێ شاعیر تیپە تایبەتییەکانی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی بەکار نەهێناوە تەنیا «ێ» نەبێ. بەپێی کەمی ئەم بابەتە شیعرەی پاش قافیەی زۆرە. ئەم وشانە بەرچاو دەکەون: نیم، چی بوو، دڵ، نییە، کە (بکە)، نیفاق، تۆن (هی تۆن)، تۆ، دەکەی،

دەکەن، دەکا، من، نیشتمان، گرت، گەلاوێژ، ئاشتی، لێ نییە، ئەدەن، با نەبێ، ئیشتیراکی، دەڵێم بیڵێم و ناوێرم، تۆبە، ئۆف، دەکەی، کوا، تەلا.

لە شیعری خۆماڵیدا نموونەی هەموو کێشە خۆماڵییەکانی هەیە و قافیەیان مەسنەوییە. دیاردەی هەرە گرنگ لە شیعری فانیدا ئەوەیە قەسیدە بەندی پێنجین (ا ا ا ا ب) و بەندی شەشینی (ا ا ا ا ا ب) زۆرە ژمارەی بەندەکانیان لە هەندێ شیعردا دەگاتە ٣٥ بەند واتە دەوروبەری ٢٣٠ نیوە دێڕ شیعر.

یەکێ لە خاسیەتە گرنگەکانی شیعری فانی ئەوەیە بەژمارەی دێڕی شیعر درێژن، لەبەرئەوە دەکرێ عەرووزییەکان بەقەسیدە و خۆماڵییەکان بەبەیت بژمێررێن. لە ڕووی زمانەوە سادەیە، لە شیعری میللیی سەرزارەوە نزیکە. بایەخی زۆری بەڕەوانبێژی نەداوە.

فانی کۆمەڵێک چیرۆکی میللیی سەرزاری کردووە بەشیعر، لە شێوەی بەیتی میللیی فۆلکلۆری و پۆیێمی ئەدەبی نەتەوەکانی ئەوروپا خۆیان دەنوێنن. هەندێکیان بەم ناوانەن: کەر لە پێستی شێردا، بزن فرۆش، گفتوگۆی پاشای کولله و پاشای ماران، هەرای پیاوی پیر و کچی جوان.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شیعری فانی لە بابەت مەبەسەکانی شیعرەوە فراوانە، لە هەموو چەشنەکانی هەیە. ناوەڕۆکی تازەی لە گیروگرفتەکانی ناو کۆمەڵی هێناوەتە ناو شیعرەوە. هەندێ جار مەسەلەکانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، لە شیعرێکدا باس لە چەند مەسەلەیێک دەکا. لە هەموو ئەو بابەتانەی نووسیویەتی نەترس بووە. لەسەر ئەو باوەڕە هەرچی لە کۆمەڵی ئادەمزاددا ڕوودەدا پێویستە بچێتە ناو شیعرەوە. نووسەر بەبێ سڵەمینەوە پێویستە هەموو ڕووداوێک بکا بەسەرچاوە، بەبێ ئەوەی گوێ بداتە ڕەوشت و نەریتی دواکەوتوو. ئەدگاری ئەم جۆرە بۆچوونانە ئاشکرایە لە بەرهەمی فانی، بۆیە بووە بەئاوێنەی ڕاستەقینە، کەموکووڕی کۆمەڵایەتی ڕەنگیان تیایدا داوەتەوە. لە شیعرە دڵدارییەکانیدا لە مەرجەکانی قوتابخانەی نالی نەچۆتە دەرەوە، لەگەڵ ئەمەشدا مۆری سەدەی بیستەمیان پێوەیە هیچ نەبێ لە ڕووی وشەی فەرهەنگی زمانی ستانداردی تازە و لێکسیکۆنی شاعیرانی دیکەی هاوچەرخی فانی.

نموونەی شیعری فانی

وەسف و دڵداری

١

لە پارچەیێکیدا فانی ڕوو دەکاتە دلبەر و دەڵێ:

دادی عـــاشق نـادەی و تەعلیـــمی بێ دادی دەکـــەی
هەر بـەناشـادی و بەنـاڵەی عـاشـقـان شـادی دەکـەی
کەی ئەبێ بۆ من مویەسـسەر دەست لە گەردەن کردنت
وەک غـــەزالی گـــەرمـــیـــانـی ڕەم لە ئابادی دەکـــەی
یا لـە ناو زیـندانـی دووری بـەس بنـاڵێـنم بـەســـــە
نـازەنینێکی وەکـــو تـۆ حـــەیفـــە جـــەللادی دەکـــەی
ســـەلبی ئازادی منی دڵ خـەسـتـە تاکـەی گیـانەکـەم
تۆ لە قـەڕنی بیـسـتـەمـای و حـەز بەئازادی دەکـەی
یاری شـــیـرینت لەگـەڵ تۆ (فـانی)یا ڕەحـمـی نیـیـە
گەرچی عیشقت بەرزە ئێستا کاری فەرهادی دەکەی

لەم شیعرەدا ئەگەر ڕستەی «قەرنی بیستەم»ی لێ لابرێ، شیعرێکە لە ناو دیوانی شیعری کوردی سەدەی نۆزدەمدا نەبێ لە جێیێکی دیکە نادۆزرێتەوە. ئەم جۆرە شیعرە بەڵگەی هێزی شاعیرییەتی فانی دەخاتە ڕوو، ناوەڕۆکی شیعری کلاسیکی بەوتەی نوێ ڕەنگرێژی کردووە.

٢

لە شیعرێکیدا فانی وەسفی خەت و خاڵ و وردە ئەندامەکانی دلبەر دەکا:

برۆ قـەیتـانی لێـو مـەرجـانی مـەم فنجـانی پەرچەم ڕەش
لە مـاچی لێـوی شـیـرینت دەبێ لێـوم نـەکـەی بێـبـەش
لە گـێـتـی خـۆشـتـرین کـاتی ژیـانم کـامـە ئەو کـاتە
کە وەک خـەرمـانی گوڵ دێی و بەخـۆشی دێیە ناو باوەش

چ خـۆشــە ڕوومــەتـی ئاڵت کـە وەختـێ ئارەق دەمـێنێ
دەڵێی وا شـەونمە و دەتکێ لەسـەر دوو بەلکی لالەی گەش
هەتا ئەو چاوە مـەسـتـانەت بە ناز و عـیـشـوە هەڵدێنی
نە تـاب و تاقــەتم دێڵـی نـە ســەبری دڵ نـە هێــزی لـەش
مــەحــاڵی عــەقــڵــە پـەیدا بێ بـە وێنەی تـۆ پەری پەیکەر
لە کــۆدا یـا لە ئاکــۆدا لـە گـاگــەش یا لە ناو مــامــەش
کچۆڵەی هیند و کشمیر و فرەنسا و میسر و ڕۆم و چین
خـەجاڵەت بار و حـەیرانن بەرابەر حوسنی تۆ هـەر شـەش
لە بەینی زولف و ڕوو چاوت کرا بەش بەش حـەواسی من
وەکـو خــاکی گـەلی کـوردی کـە زاڵم کـردیـان بەش بەش
وەرە دەسـتم لە ئەسـتـۆ کـە بەکـوێری چاوی بەدخـواهان
نـەیاری بێ هونـەر با هـەر بگرمــــێنێ وەکــــو بـاڕەش
لە دەسـتـەی عـیـشـقـبـازانا نیـیـە باوەڕ کـە پەیدا بێ
دڵێکی وەک دڵی (فـانـی) بەیادی عـیـشــقی تۆ بێ غـەش

لەم شـیـعـرەدا فـانی خـەریکی بەراوردە لە نێـوان ئەندامـە وردەکـانی دلبـەر و دیاردەکانی ژیانی کۆمەڵایـەتی و سروشتی بـەهار. لە لایێکی دیکەوە پەیکەری ئەو خۆشـەویستە بەراوورد دەکا لەگەڵ کچانی ناو عەشرەتە جیاوازەکانی کورد وەکو ئاکۆ و گاگەش و مـامـەش. ناوی «کۆ» دەبا، مـەبەسـی شـاری کۆیێیـە. تەنیا بەوە ناوەستێ بەڵکو لە ناو کـچۆڵەکانی هیندسـتان و کشمیر و فرەنسا و میسر و ڕۆم و چینیش دەگەڕێ، لـە ناو ئەم هەموو جوانانە نیگارینـێکی وەکو دلبـەرە کـوردەکەی خۆی نادۆزێتەوە.

٣

فانی دیالۆجێکی دڵداری بەشیعر هۆنیوەتەوە لە نێوان «مەم و زین»دا:

مــەم: ئـەی زین ئەی خــۆشی و ئارامـی گـیــانم
پڕشـنـگـی ڕووی تـۆ جــــــەرگـی ســــــووتـانم

زین: ئەی مـــــەم ئەی هیـــــوای ڕۆژانـی ژینـم
پێـــــــــشکـەش بـە تـۆ بـێ ڕووی نـازەنـینـم
مـــەم: ئـەی زین پێم خــۆشـــە گــەردن بـەندت بم
مــــــیـــــوانی ســــــینەی دڵ پەســـــەندت بم
زین: ئـەی مــەم پێم خـۆشـە فـیـشـەكـدانت بم
لە چیـــا بـەرزەكـــــان لەســــەر شــــانت بم
مـەم: ئەی زین پێم خۆشە گوێ گوارەی گوێت بم
تـا تێــــر لە مـــــاچـی گـــــەردنی بەهێت بم
زین: ئـەی مـــەم پێم خــۆشــە كـــۆتری مـــاڵت بم
لــە یـار دەربـچـم بـە حـــــــــــــــەلاڵـت بم

لەسـەر شێوەی ئەدەبی میللی فانی دیالۆجێكی لە نێوان دڵدار و دلبەر، مەم و زین بەشیعر داناوە. ئەم بەرهەمە لە شیعری میللییەوە نزیكە، بەتایبەتی لە ڕووی ڕوخسارەوە بەڵام شاعیر دڵدارییەكەی لە گێتیی درامای ڕۆمانتیكی و سۆفیزم دەرهێناوە و خستوویەتییە قاڵبی دڵداریی زەمینییەوە. لە دوا دێڕی شیعرەكەدا زین ئاواتەخوازی ئەوەیە ئەنجامی ئەو دڵدارییە بگاتە ئەوەی ببێ بەخێزانی، مەم هان دەدا بچێ بۆ خـوازبێنی. ئەم تابلۆیەی فـانی وێنەیێكی گـەشـبـینیـیـە لە تراجیدیای مەمی ئالانی میللی و مەم و زینی ئەحمەدی خانی دروستی كردووە.

٤

لە لیریكێكیدا فانی بەناوی «دەردی عیشق»ەوە دەڵێ:

شـەو خـەوم نایە لەبەر خـێـڵی خـەیاڵی خـاڵی تۆ
تا سـەحـەر مەستم بەیادی جووتە لیمۆی كاڵی تۆ
ئەی پەری ڕوخساری كەو ڕەفتاری جادووكاری من
ئاوی لێ دەتكێ دەمم بۆ مـــاچی لێـــوی ئاڵی تۆ
ئاسكی وەحشی بە لەنجە و گوڵ بە ڕەنگ و بۆنەوە
هیـــچـــیـــان بۆ دڵ فـــڕێنی نابنە هاواڵی تۆ

نەک ووجــوودی ناسکت برنێ حــەریری ئەوروپا
لازمـە بکرێ لە پەلکی غـونچـە گـوڵ شــەرواڵی تۆ
کـێـیـە بتـوانـێ لە ڕووتا ڕووبەڕوو بێکەس نیـیـە
وەک هیـمـالا بەرزە پایەی جـوانی و ئیـقـبـالی تۆ
چی بکـەم بێ تۆ ژیانم ژانە ئارامم نـیــــیـــــە
وای چ خـۆشـە ببـمـە کـۆتر بێـمـە تاقی مـاڵی تۆ
گەرچی هەر موویێکی زولفت سـەد دڵی بەستـۆتەوە
کەس نییە وەک مـن لە ڕیزی عاشـقـان عـەوداڵی تۆ
شــەو نـیـیـە نەتکێ لە دیدەم تـا بەیانی خـوێنی دڵ
غـەرقـە سـەرتاپا لە خـوێنا عـاشـقـی بێ حـاڵی تۆ
موشـتـەریم بۆ گیانی شیرین گەر عەدوو ڕێگەم بدا
شــەو بـەتەنیـایی ســەعـات و نیـوێ بێـمـە پاڵی تۆ
(فـانی)ا تـەعریفی جـوانی و جـەوری دلبـەر ناکرێ
بەو دڵەی پڕ دەردی دووری و بـەو زمــانەی لاڵی تۆ

لەم شیعرە ڕەنگینەدا فانی لەگەڵ دلبەر گفتوگۆ دەکا. بۆ بەهێزکردنی لایەنی ڕەوانبێـژی شیـعـرەکە وشـەی «تۆ»ی کـردووە بەپاش قافیـە. شیـعـرێکی دڵداری ئاساییە. لە ڕووی زمانەوە ئەگەر نوێگەری هەبێ لەوانەیە وشەی هیمالایا سەرنج ڕاکێش بێ وەک ڕەمزێکی بڵندی شاعیر بۆ بەرزی بالای دلبەر بەکاری هێناوە. ئاوڕدانەوەیێکی جوانی دیکەی شـاعیـر لـەوەدایە کـە دەڵێ لەشـی دلبـەر ئەوەندە ناسکە پێــویســتــە دەرپێی لـە بەرگی گــوڵ بێ، ئـەگـەر لە قــومـاشـی قــەنەوزی ئاوریشمینی ئەوروپاش بدوورێ هێشتا زبرە بۆ ئەو لەشە ناسکە.

٥

فانی لە وەسفی خەجیجەی دۆستیدا دەڵێ:

خـەجـیـجـەی خۆشـەویستم هاتە کانی
بەســــەر ئاوا تکا تک تک جــــوانـی

لە تاو یاقووتی لێوانی دەناڵم
هەموو ڕۆژ و هەموو شەو تا بەیانی
دەڵێن فەرموویە پێویستە لەسەر ئەو
کە ئاشکرا نەکا دەردی نیهانی
ئەرێ چۆن چۆن بەڕاشکاوی نەناڵم
دڵێکم بوو بەدڵ سەختی شکانی
نییە سەروێ لە ناو باغی جیهانا
وەکو بالای نەمامی بۆ ڕەوانی
شەمامەی تازە خڕ بووی باغی سینەی
ئەبەد ناداتە دەستی عاشقانی
بەئەستووری دوو سمتی بێ نەزیرە
بەباریکی وەکو موویە میانی
برا وەی وەی لەگەڵ عاشق چ خۆشە
شەوی پاییز بەتەنیا ڕاکشانی
لە ناو چاوانی مەستی خوێن دەڕێژێ
بە غەمناکی دوو چاوەی چاوی (فانی)

شاعیر لە خەجیجە یا خەجێی بووکی جوانی ئەدەبی میللی دلبەرێک دروست دەکا. پەریزادێکی زەمینییە، ئارامی گیان و دڵە، بەهەناسەیێکی دڵداریی نێرینە و مێیینەی ناو نوێن وەسفی ئەندامی لەشی دەکا. مەمکی تازە خڕ بوو، ئەستووری دوو پۆپەی سمتی، ناوقەد باریکی وەک موو. فانی هیوای ئەوەیە لە شەوی پاییزدا لەگەڵ خەجێدا ڕابکشێ و خەریکی ماچ و مووچ بێ، چونکە شەوی پاییز درێژترین شەوانی ساڵە.

ئامۆژگاری بۆ لاوانی نیشتمان

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «پەندێک بۆ لاوان» لە ساڵی ١٩٥١ نووسیویەتییەوە دەڵێ:

لاوانی وەتـەنپـــەروەری زانـا لە خـــەوی خـــۆش
هەسـتن کـە ئەمـا هەزەلیـیـات و قـســەی بۆش
ئەم عـەسـرەیە عـەسـرێکە کە لافـاوی سـیـاسـەت
بۆ فـــەوتی نەزانـان لە هەمــوو لاوە ئـەدا جــۆش
ڕێکیـخـە لە زانست و عـەمـەل کـەشـتـیی و پاپۆڕ
خـۆ دەربەرە لـەم گـێـژە وەکـو عـالەمـی تر تۆش
ڕێی شـاری زەکـا بگرە لە ڕێکی مـەکە سـسـتی
ئیـقـبـال و زەفـەر ئـەو دەمـەیە هـاودەم و هـاودۆش
لاوێکـی شــوان زادەیی هوشــیـــار و بەغـیـرەت
قـوربانـی ئـەکـەم سـەد بەگ و ئاغـالەری بێـهـۆش
جـاهیل بەقـسـەی دوژمنی خـوێنخـۆرە تەراشی
زەینی بەغـەڵەت ڕۆیشـتـووە بەو شـتە بڵێن تۆش
بۆ چاکـــە نیـــیـــە چاکـــەیی بێگانـە خـــەڵاتی
دووپشکە لە ناو باغـەڵ و حـەزیایە لەسـەر کۆش
بووکـی ئەمـــەلی (فـانی) لەبـەر جـەوری نـەزانان
وەک باڵـی قـەل و تـالیـعی کـوردانە سـپـاپۆش

لەم شیعرەدا فانی ڕوو دەکاتە لاوان و دەکەوێتە ئامۆژگارییان، داوایان لێ دەکا خـەریکی سـیـاسـەت بن لە پێناوی چاک کردنی باری ژیانی کـۆمـەڵ. بەلای ئەوەوە دواکەوتوویی لە سستی دایە، کۆمەڵ بەکۆشش و ڕەنج و تەقەلا پێش دەکەوێ، ئەو کۆششە ئەگەر لە کوڕە شوانێک ببینێ سەد کوڕە بەگ و ئاغای بەقوربان دەکا.

٢

لە لیــریکێکیــدا بەنـاوی «ڕۆڵەی نەبەز» لاوان هـان دەدا ئـاگــاداری کــردەوەی دوژمنان بن بەرامبەر بەنەتەوە:

ڕۆڵەی نـەبەزی کـــورد و پڵنگی ڕەوەزی کـــورد
ڕۆژانـی هــەرا هـەر وەکـــــو پۆلایە جگـەریـان

ئەو ڕێوی ڕەوشـــتــانـە کــەوا دوژمـنـی کــوردن
وا دەردەکـەوێ هــەر نـیـــە لەو هۆزە خــەبەریان
ئـەو شـــێـــر و پڵـنگانە لە نـاو لانـە خـــزاون
بۆ کـەس نیـیـە هـەرگـیـز نە زیـان و نە زەرەریان
دوژمن لـە خـــەوی غــەفـڵــەتیــان ڕائـەپەڕێنێ
هەڵدێ بەغــەزەب دیدەیی پڕ کــینـەیی شــەڕیان
دەڕژێــنـە ســـــــەر و پـۆپـی نـەیـارانـی درنـدە
خاکی هەمـوو عالەم دەکەن ئەو ساتە بەسەریان
ئەم خاکی گەلی کوردە کەوا بەش بەشە ئەمڕۆ
وەک دۆزەخی لێ دێت و دەگـۆڕێ بەســەقــەریان
هـەق دێتـەوە دەس خـاوەنی هـەق عـاقیـبەتی کـار
ئەڕوا بـەســەمــادا عــەلـەمی فــەتح و زەفــەریان

لەم شیعرەدا فانی داوا لە لاوی کورد دەکا لە ناو سەنگەر دابنیشن و خۆیان لە مـارغـە بنێن بۆ ئەوەی چاویان لە هەمـوو خـراپەیێکی دوژمن بێ تا لە کـاتی خـۆیدا بتـوانن بەرگـری لە خـۆیان بکـەن و پیـلانی دوژمـن لە دژیان پووچ بکەنـەوە، چونکە ئەو دوژمـنە بوو بەهـۆی لەت کـردنی خـاک و ئـەنجـام لـەباتی کـوردســتـانێک بوو بەچەنـد کـوردســتـان. لاوان هـان دەدا ئەو وڵاتـە بکەن بەدۆزەخ و دوژمـنی لێ دوور بخەنەوە، لەو کاتەدا ڕۆژی سەرکەوتنی ڕاستەقینەی کورد هەڵدێ.

دژی دواکەوتوویی و چەوسانەوە

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «دەرەبەگی و نەزانی» فانی دەڵێ:

هـەتا چـەرخی مـشــەعبــەد بوو جـەفـا لانی نەزانـی گـرت
غوباری وەحشـەت ئەنگێزی خەفـەت ڕووی ئاسـمانی گرت
بەڕۆژ جــەوری نەزان و شــەو جــەفــای دز هـەروەکـو ئـاگـر
بڵــێــســەی ناحــیــەی ژینی تەواوی کــوردەکــانی گــرت

نیـفـاق و دوودڵی و حـیـرسـی نەزان ئەمـڕۆ بەیەکـجـاری
ووڵاتـی کــردە کـــاولـگە و هـەمـــوو ڕێگەی ژیـانـی گـــرت
تەمــاشـا جــاهیلـی بێ فــەڕ بەمــەحــزی قــەولـی بێگانە
لە بـۆ کـێـشــانـی باری زل جـل و جـۆری کــەرانی گــرت
بڕۆ بخـــوێنـە بێ خـــوێندن دەبیـــتـــە مـــایـەیی پـەســـتی
ئەگەر قـەومێکی بێ مـەعنا هەمـوو قـوڕنەی جیـهانی گرت
لە فەیزی عـیلم و ڕێکی بوو کـە هێزی سـووری ئەسـتالین
وەکـو شـێـری ژیان هەسـتـا هەنـاسـەی ئاڵمــانی گــرت
خـــەریکی گـرتنی قـوتبی شــیـــمــالین ئەجنەبی ئاغــا
ئەتۆش لات شێرە ئەو خوبزەی بەزۆر گیسکی شوانی گرت
خـــودا (فـــانی) بژی تاکـــو زەمـــانێ دێ بەئاشکرا
ئەڵێن کـــوردیش بەزانـایی ڕەوشـــتی مـــیللەتانی گـــرت

شاعیر لەو هۆیە سەرەکییانە دەدوێ کە کوردیان دواخستووە، لەوانە: نەزانین، دزی، دووڕوویی، پێـویستـە ئەم ڕەوشـتـانە لە ناو ببـرێن، ئەمـە بەخـوێندن و خوێندەواری نەبێ چار ناکرێ، ئەمەی هەبێ دەتوانێ سەربکەوێ. بەڵگەی شاعیر ئەوەیە ئەگەر زانستی نەبوایە لە جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم ستالین نەیدەتوانـی ئەڵمان بڕووخـێنێ. بەڵگە و وێنەیێکی جـوانی دیکەی شـاعیـر ئەوەیە بێگانە خەریکە قـوتبی باکوور دەدۆزێتەوە، کـەچی خوبزەی ئاغای کورد ئەگەر گیسکی شوان بگرێ، واتە بۆی داگیر بکا، ئەو کابرایە کاری شێرانەی کردووە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «داد و دەردی کۆمەڵ»ەوە فانی دەڵێ:

هێـرشـی هێنا خـــەفـــەت بۆ ســەر دڵی دامـــاوی من
دێتـە دەر فـرمـێسکی ناشـادی لە گـۆشـەی چاوی من
هـەروەکـــو ڕۆژووگـــرم کـــردوومـــە تەرکی نان و ئـاو
دەرد و غـوســـە و ڕەنجی بێ پایانە نان و ئاوی من

نەقـدی خـۆش بەخـتـی ژیانم کـەوتە ئاگـردانی غـەم
هەقـیـەتی وەک نەی بسـووتێ جـەرگی هـەڵقـرچاوی من
داسـتـانی مـیـحنەتم ببـیـەن ئەگـەر لاوانی ژیر
یەک بەیەک سـەریان دەشـێـوێ بۆ سـەری شـێـواوی من
هـەروەکـو ڕیشی درێژی جـاهـیلی تەقـوا فـرۆش
گـرژ و ناشـیـرینە ئەمـڕۆ بەخـتـی ئاڵۆزاوی من
هاشـە هـاشی بای جـەفـا ئەیخـاتە ناو ئامێزی خـاک
غـونچـەیی ڕەنگینی هیـوای گـوڵشـەنی پاراوی من
زاڵـمی بێگانە پەروەر بۆتە پیـشـە و عـادەتی
کـوشـتنی لاوانی ژیر و قـەومی لێ قـەومـاوی من
ڕەجـعـیـا! پێت وا نەبێ ئەم ناڵە تەئسـیـری نەبێ
ئەو زەمـانـەش دێ وەکـو کـەو تۆش بکەویە داوی من
خۆشـەویستی نیشتمانە و بەس لە گێتی سووچی کورد
هـەر لەبەر ئـەم مـووچە ئەچنە ژێر قـەناره لاوی من

شاعـیر لە سـەرەتای ئەم شیعـرەدا باس لە ئاژاوەی ناو دەروونی خـۆی دەکا، فرمێسک و غەم و پەژارە ناخی دڵیان تەنیوە، وێنەی شیعری جوان دادەهێنێ لەو کاتەی بەختی ئاڵۆزی بەڕیشی ئەو جاهیلە دەچوێنێ کە خۆی بەئیماندار و خاوەن بیروباوەڕ دەزانێ، ئەوجا باس لە دەستدرێژی دەسـەڵات و کاربەدەستان دەکا، لە دواییدا دەڵێ: ئەی ڕجعی پێت وا نەبێ ناڵەی من بێ سـوودە، ڕۆژێ لە ڕۆژان تۆ دەبەزی و من بەسـەرتا زاڵ دەبم. وشـەی «ڕجـعی» لەو سـەردەمـەدا بەمـانای کۆنەپەرست و ئەو کەسانەی لایەنی دەسەڵات بوون بەکار دەهێنرا.

٣

لە شیعرێکیدا بەناوی «داخی نەزانی و قەبیلایەتی» دەڵێ:

ڕێکیی و زانین و کـار ئاسـاری بەرزی کـۆمـەڵە
ئەی خـودا لەم سێ شـتـانە ئێـمە بۆ وا بێبـەشین

موکریی و پیران و مامەش سوێسنی و ئاکۆ و ڕەمەک
تەن بەتەن کوردین لەگەڵ یەک دوژمنی دڵ پڕ غەشین
کـــــەوتە ژێر هەوری نەزانی ڕۆژی زانین ئەی دریغ
بۆیە گەورە و گچکە سەرگەردانی ڕۆژانی ڕەشین
بۆ نەمانی یەکتری ئامادەین شەش سەد هەزار
بۆ شەڕی بێگانە چ بڵێم چەندە زۆرین هەر شەشین
ئەم قەبیلایەتیە تێکی دا بناغەی کوردیـــەت
یەک دەبێژێ سوێسنیم و یەک دەبێژێ مامەشین
لەم ڕەفیقانە ئەگەر یەکیان نەهێڵن دوژمنان
جەژنی شادیمانە یەک یەک وەک درەختی بێ گەشین
وا لە سایەی تەربیەت بێگانە چوون بۆ ئاسمان
ئێمە ئێستەش بێ خەبەر وەک کۆرپە ساوای باوەشین
وا لە بەینی عـــوعـــوتادا لەبەر زۆری نیــفــاق
ئێستە سەرگەردان و بێ دەرمان و دابەش دابەشین

لەم شیعرەدا فانی هەندێ لایەنی نەریتی عەشرەتگەری دەخاتە ڕوو. ئەم ڕەوشتە بەدرێژایی مێژوو هۆیێکی گرنگ بووە لە دواکەوتنی میللەتی کورد. بۆ بەڵگە شاعیر ناوی هەندێ عەشرەتی کورد دەبا وەکو موکری و پیران و مامەش و سوێسنی و ئاکۆ و ڕەمەک، ئەمانە هەریەکێ خۆی بەشت بزانێ و دان بەئەوی دیکە نەنێ، مانای ئەوەیە میللەتێک نییە ناوی کورد بێ. یا وەکو شاعیر دەڵێ ئەمە بناغەی کوردایەتی (ئەو بەکوردییەت ناوی دەبا) دەڕووخێنێ. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی سەرگەردان و بەشکراو بمێنێتەوە.

دەڵێم بیڵێم و ناوێرم

«دەڵێم بیڵێم و ناوێرم» ناوی پۆیێمێک یا مەلحەمەیێکە کە زیاتر لە ١٦٠ دێڕە شیعر پێکهاتووە، فانی لە ساڵی ١٩٣١ هۆنیویەتییەوە و لە سەردەمی خۆیدا دەنگی داوەتەوە. لەم ماوەیەدا گوڵبژێرێکی لێ بڵاو دەکرێتەوە:

قسـێکم دێتـە سـەرزاری
دەڵێم بیـــڵـــێم و ناوێرم
لە باسی کـورد و کرداری
دەڵێم بیـــڵـــێم و ناوێرم
دز و جـــەردە و ڕیاکـــارن
نەزان و گـێـژ و بێـعـارن
لەگەڵ یەکتـر ئەڵێی مارن
دەڵێم بیـــڵـــێم و ناوێرم

لەم دێڕانەدا شاعیر هەرچی ڕەوشتی دواکەوتوو و خراپ هەیە لە کۆمەڵدا کۆی دەکاتەوە، بەتایبەتی دووڕوویی، بۆ ئەوەی بڵێ:

مەلا کـەسـتـانە گەر ئێسـتـا
نـەبـایـە بـێ پـلاو و چـای
هەموو خەڵکی ئەچوو بۆ لای
دەڵێم بیـــڵـــێم و ناوێرم
بەڵام ئێـسـتـاکـە بێ چاوە
پـلاو و چاشـی فـــــەوتـاوە
کـــەسێ ناڵێ چ قـــەومـــاوە
دەڵێم بیـــڵـــێم و ناوێرم
مـــەلاکـــەســـتـــانە نازانی
ئەحـیـبـبا گـەر نەبێ گـیـانی
نەمـــانی چاکـــە نە مـــانی
دەڵێم بیـــڵـــێم و ناوێرم

مەلا کەستانە مەلایێک بووە لە مەرگە ناوی مەلا ئەحمەد بووە. لە سەرەتادا دەوڵەمەند و دەست ڕۆیشتوو بووە. خەڵکی لە دەوریدا کۆبوونەتەوە. لە کاتێکدا لە دەوڵەمەندی کەوتووە کەس لە دەوری نەماوەتەوە. ئەمەیە دووڕوویی خەڵکی. ئینجا فانی دەست دەکا بەباسکردنی کەموکووڕی ناو کۆمەڵ:

گـەلی کـوردیش دەواب ئاسـا
لە ژێر باری جــەفــا تاســا
ســـەری دانا ئەوەی ڕاســا
دەڵێم بیــڵــێم و ناوێرم

لەبەر جەهلی سـەرۆک و گەل
کـرا پێی ئەسـپی هیوا شـەل
نەمـا فـەرقی گـەل و مـێگەل
دەڵێم بیـڵـێم و ناوێرم

ئەوانەی عــەشـرەتی جــافن
ترێ خــــۆر و قــــەوی لافن
دەڵێی عـفـریتی پاش قــافن
دەڵێم بیـڵــێم و ناوێرم

بەڵای شـاعـیرەوە کـورد سـەری لێ شـێـواوە چونکە سـەرۆکە نەخـوێندەوار و بێهۆشەکانی هیچ جیاوازییێک لە نێوان خەڵکی ناو گەل و مێگەلی مەڕ ناکەن. ئینجـا وەک بەڵگەیێک هێرش دەباتە سـەر عـەشـرەتی جـاف و مـەبەسـی هەمـوو عەشرەتەکانی دیکەیە نەوەکو تەنیا جاف.

ئینجا شاعیر دەکەوێتە ئامۆژگاری و ڕوو دەکاتە لاوی کورد:

بەسـە ئەی لاوی کـوردی بەس
مـەکێـشـە باری هەر ناکـەس
بەرە بۆ شــیــری زانین دەس
دەڵێم بیـڵــێم و ناوێرم

بەشـیـری عەزم و عـیـرفـانت
کە چوویە ڕەزمی خـەسمـانت
هەمـوو ئەشکێن لە مــەیدانت
دەڵێم بیـڵــێم و ناوێرم

دەرمانی دەردی کورد لای شاعیر و هەموو کەسێک زانیاری و زانستییە ڕێگەی پێشکەوتن ڕووناک دەکاتەوە، مێشک دەبووژێنێتەوە، بۆ ئەوەی بیر لە چاکە بکاتەوە و واقیعییانە تەماشای ژیان بکا.

فانی بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

مەکەن چیدی ڕیاکاری
فڕێ دەن شێوەیی ماری
بکەن تەرکی بەدی و خواری
دەڵێم بیڵێم و ناوێرم
ئەتۆش (فانی) هەتا ماوی
خودا نوتقێکی پێ داوی
لە چاکەی گەل نەکەی خاوی
دەڵێم بیڵێم و ناوێرم

نویشکی بیروڕای شاعیر ئەوەیە پێویستە خەڵکی لە ڕیایی دوور بکەونەوە، ئەو کارە بکەن کە چاکەی زۆربەی خەڵکی تێدایە. دووبارەکردنەوەی نیوە دێڕی «دەڵێم بیڵێم و ناوێرم» ئاسۆیێکی ڕیتمی بۆ گوێی خوێنەر ساز کردووە مانا نزیک دەکاتەوە لە مێشک.

کۆمیتەی ساڵی ١٩٤١ لە مەرگە

لە سەردەمی جەنگی دووەمی گێتی لە ساڵی ١٩٤١ ڕێکخراوێکی کۆمەڵایەتی بەسەرپەرشتی باپیر ئاغای نوورەدین بەناوی «قۆمیتە» (کۆمیتە) لە مەرگە دروست دەکرێ، بەمەبەسی ڕێکخستنی کاروباری ناوچەکە بەڕێکوپێکی و یەکسانی. فانی پشتگیری ڕێکخراوەکەی کرد و بوو بەئەندام تێیدا. کۆمیتە زۆر بڕی نەکرد لە دوای شەش مانگ هەندێ ئاغای نەخوێندەوار لە بەرژەوەندییان نەبوو کۆمیتە بمێنێ، ڕێکخراوەکەیان تێکدا.

فانی بەشیعر پێشوازی لە کۆمیتە کردووە:

ئەم دلێرانە وەفاپەروەر بەسەر پەنجەی شەرەف
سیلسیلەی سەد لای ناکۆکی و خەتا یەکلا دەکەن

یەعنی هـەروەک میللەتان یەکجارە گیانی یەکێتی

مـەرتەبەی ئەدنایی ئێستـەی دەم بەدەم ئیعلا دەکەن

هەر بمێنن هـەر بژین ئەم دەســتــە تـا ڕۆژی جــەزا

مـوسلیحن مـوستـەقبەلی میللەت بەجارێ چا دەکەن

گـیانی کـۆمـەڵ ڕێکـیـە و فـەوتانی هەر نـاکۆکـییـە

ئەم گــەلە ڕێکی دەوێ نـاکــۆکی بێ جــێگا دەکــەن

غایەیی ئەم حـیزبە فـەوتی حیرس و بێ مـەعنایییە

تف لە چارەی پیـسی تەمماعـانی بـێ مـەعنا دەکـەن

فـانی سـتـایشی ئەو کەسانە دەکا کە کۆمیتەیان دامـەزراند، بەوە شـادە کـورد گەیشـتۆتە ئەو پلەیەی ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی و سیـاسـی دامەزرێنێ. باوەڕی بەوە هەیە کـاری چاک دەکەن، هەندێ کەمـوکوڕی ناو کۆمەڵ جێبـەجێ دەکەن. ئینجـا دەکەوێتە داشـۆرین و هێرش بردن بۆ سـەر ئەو کەسانەی هەوڵی ڕووخانیان دەدا:

ئەم نەزانانە کە سـوودی شـەخـسـیـیـە ئامـانجیـان

زددی ئەم ئەحـواڵەن و لەم ڕێکـیـە حـاشـا دەکـەن

هـیــچــیــان پێ نـاکـرێ ئەمما لـەبەر دەردی دەروون

هەڵدەتیــزێن وەکــو گــا بۆڕەیی بـێ جــا دەکــەن

ئەو کەسـانەی هەوڵیان هـەر بۆ ڕەفاهی شـەخـسییە

ناپیــاون ئەحــمـــەقن گــێــژن هـەرا بەرپا دەکـەن

شاعیر ئەو کەسانەی دژی کۆمیتە بوون بە نەزان و یەک ئاخوڕە و خۆپەرستیان دادەنێ، بەڵام باوەڕی بەوە هەیە خراپەیان پـێ ناکرێ، ئیـتر دەکەوێتە ناو جنێوی بازاڕی بەو کـەسـانە، بەگـێـژ و گـێل و ناپیـاو ناویان دەبا. لـە دواییدا بـەم دێڕانە کۆتایی بەلیریکەکەی دێنێ:

خــۆشــە ئەحــواڵی ئەهالی با خــەریکی کــار بێ

تـاقــمـی قــۆمــیــتــە ئازان و وەتـەن ئاوا دەکــەن

فـرســەتە کـوردینە هەستن با بچـینە کـوێستــان

گـەر وەکـو من حـەز لە سـەیری لەشکری ئازا دەکـەن

ڕۆژی عەزم و ڕەزم و خوێن ڕێژی و تەمکین و سەبات
هەر لە بەرقی ئاســـمـــان و پایەیی پۆڵا دەکـــەن
هەر وەکو نەوشیروان ئەمڕۆ بەدەستی مەعدەلەت
یەک بەیەک شیرازەیی جەمعییەتی دڵ چا دەکەن
(فانی)ا ناحەز بەرامبەر شیعرەکانی ساغی تۆ
وەک شەیاتین کەوا نەفرەت لە بیسمیللا دەکەن

شاعیر بەختیارە بەکار و کردەوەکانی کۆمیتە، چونکە کەڵکیان بۆ کۆمەڵ هەبوو، لە دوارۆژدا ڕەنجیان پڕ سوود دەبوو بۆ میللەت. شاعیر بەوتەی جوان کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ و دەڵێ ناحەزانی شیعری وەک شەیتانن چۆن ئەمە نەفرەت لە «بیسمیللا» دەکا، ئەوانیش شیعرە ڕەنگینەکانی فانی ڕەت دەکەنەوە. ئەنجامی ئەو ڕێکخراوەی لێرە باسی لێوە کرا، لە لایەن هەندێ لە ئاغا و دەرەبەگە نەخوێندەوار و چاوچنۆکەکانی مەرگە بەربەرەکانی کرا و کۆتایی پێ هات.

بەسەرهاتی گوندی مەرگە

فانی قەسیدەیێکی درێژی هۆنیوەتەوە لە وەسفی ژیانی نالەباری گوندی مەرگە لە سالانی ١٩٥٢ – ١٩٥٤. سکالا و گفتوگۆیێکە لەگەڵ مەلا حەسەنی هاوڕێی، بەم جۆرە دەست بەشیعرەکە دەکا:

مەلا شەو مەرگە غەرقی ماجەرایە
هەموو شەخسێ دوچاری شەو بەڵایە
لە ساعەت سێوە تا کاتی بەیانی
هەموو کۆڵانە یەکسەر پڕ لە جانی

لە دوای ڕۆژ ئاوا مەرگە لە خەڵکی دەپچڕێ، هەر کەسێکی بێتە دەرەوە تووشی دەردی سەری دەبێ چونکە دز و جەردە و ڕێگر ئەوەی بیانەوێ بەئاواییەکە دەکەن. ئینجا دەڵێ:

فەللاحی قوڕبەسەر مانەندی بەرداش
ئەگرمێنێ و ئەکا دەردی دڵی فاش

دەڵێ ئەمـــشـــۆ نـەمـــاوە دەغڵ و دانم
مـــەحـــاڵی عـــەقـڵـــە بەم شـێـــوە ژیانم

***

نەجارِی قورِبەسـەر مانەندی سـەگسـار
ئەناڵێت و ئـەکـــا بـەم جــــۆرە هـاوار
دەڵێ بردوویە دز تـەشـــوێ و مـــشـــارم
بە بێ کـــاری هەژار و خـــاکـــەســـــارم

***

جـەنابی زاریعیـشـمـان کەوتە شـیوەن
دەڵێ جــەرگم برِا رِەحــمێ بەمن کــەن
لـە ژوورمـــــدا هـەبوو تووتن بـەفــــەردە
ئەوا دز هـات و بردی مـیـسلی جـەردە

***

کـە ئاسنگەر لـە خـەو هەسـتـا ئـەزانێ
لـە ژووریدا نـەمـــــاوە تـاقـــــە نـانێ
دەڵێ ئای قـــورِبەســـەر خـــۆم و مناڵم
بـە بــێ نـانــی شـکـاوە هـەردوو باڵم

بەشـــەو دزی لە هـەمـوو لایێک دەکرێ، بۆ نموونە شـاعـیـر باس لە جـووتیـار و دارتاش و خـــاوەن زەوی و ئاسنگەر دەکـا وەک نموونەیێک. بەشـــەو دز دوکـان و جێگەی کاریان تالان دەکەن. تەنیا ئەمانە زیانیـان لێ ناکەوێ، ئاژاوەیێکە هەموو کەسێکی تووشی ماڵوێرانی کردووە، لەم لایەنەوە دەڵێ:

ئەهالی عـــاجـــز و حـــەیرانە یـەکـســــەر
وەتەن پرِ خـــەوفـە وەک گـێـژی سکەندەر
قـــورِاوی جــەهل و بەدبەخـــتی بە باوە
ئـەکـــا هاژە و بـە رِوومــــان هـەڵپـــژاوە
مـەلا و دەروێش و ئاغا و شـێخ و مسکێن
لە جـێگادا خــەریکی فـیکری بێ جـێن

خـەڵكی هەمـوویان بـێ ئومـێدن و لـە ترسـسـتـانی پڕ لـە ڕاچەنین و دڵەكـوتێـدا دەژین، هەمـوو توێژەكـانی ناو كـۆمـەڵ لـە هێمـن و ئارامی بەدوورن. شـاعیـر بەم دێڕانە كۆتایی بەشیعرەكەی دێنێ:

مەلا ئیسمت حەسەن خولقت حەسەن بێ
هەمــوو هەوڵت لە بۆ چاكـەی وەتەن بێ
لەســەر ئـاو و هەوای ئەم خــاكــە پاكــە
وەكـو پەروانـە گـیـانی خــۆت فـیـداكـە
بەقــەولـی (فـانی)ی و فــەتوایی ئەحـرار
شــەرەف ئازادییـە و نـەفرەت لە ئەغـیـار

لەم دێڕانـەدا فـانی دەكـەوێتـە ئامـۆژگـاری كـردنـی مـەلا حـەسـەن، چونكە لە سـەرەتادا سكاڵای بـۆ ئەو بووە. ئینجا تێـی دەگەیەنی پێویستـە كاری چاك بكا، ئەو ئاژاوەیەی لە مەرگەدا لە ناوەوەیە بەكردەوەی چاك نەبێ لە ناو نابرێ.

شیعری بەهەوای دیالێكتی ناوچەیی پشدەر

فـانی قـەسیدەیێكی بەندی شـەشـینی هەیە لە زیاتر لە سی بەند پێكهاتووە. لەو شیعرەدا هەندێ تەعبیری دیالێكتی بچووكی ناوچەیی پشدەری بەكارهێناوە. ئەم دیاردەیە جۆرە هونەرێكی داوەتە شیعرەكە لە ڕووی ڕیتم و مۆسیقاوە. بۆ نموونە لە هەندێ لە شەشینەكانیدا دەڵێ:

هەر نـاحـەزێكی ناوتان لێـو بـۆتە عـوزوی فـاسـیـد
بۆ جەلبی سـوودی شـەخسـی بۆ سـەندنی مـەقاسـید
گـوفـتـاری ئەو بەجـێـیـە بازاڕی ئێـوە كـاسـیـد
مـــەردانە تێــبكۆشـن بگرن زمــانی حــاســیــد
هـەسـتن ئەگــــەر هـەتانە یەک زەڕڕە بەش لـە ژیری
دەســــتی برایەتیـــــتـــــان وێكدەن بـەبێ زویری
گـەر من بكەم وەكـو هەن تەشریحی عەیب و عـاروو
نەفرەت ئەكا هەموو كەس تـا سـەر لە ئیش و كـاروو

ئـەی هـێـنـەری هـەژاری کـــــــــرداری نـالـەبـاروو
بۆ بـەرهـەڵسـتـی دوژمن کـوا ئـەسلەحــە و سـواروو
هـەسـتن ئەگــــەر هـەتـانـە یـەک زەڕڕە بەش لـە ژێـری
دەســـــتـی برایـەتیـــــتـــــان وێکدەن بـەبـێ زویـری

لەم شیعرەدا فانی لە خاسیەتەکانی دیالێکتی ناوچەیی مەرگە هەندێ تەعبیری بەکـارهێناوە وەکـو: لێـو (لێـتـان)، عـاروو (عـارتـان)، کـاروو (کـارتـان)، نـالەباروو (نالەبـارتـان)، سـواروو (سـوارتان)، هێندەو (هێندەتـان)، کـردن (کـردتـان)، خـۆو (خـۆتـان)، نەمـانـوو (نەمــانتـــان). جگە لـەمــە دوو نیـــوە دێڕی دوایی هـەمـــوو شـەشـینەکـان دووبارە و سـێـبـارە دەبێـتـەوە. ئـەم دیاردەیە قـەسـیـدە شـەشـینە بەندییەکە وەکو جۆرە تەرجیع بەندێک دەخاتە ڕوو.

پیر و کچ خواستن

لە کۆمـەڵی ئێمـەدا هـەندێ جار ئاسـاییـیە کـیژێکی چوارده پازده سـاڵی بدرێ بەپیرێکی حەفتا هەشتا ساڵی. ئەم کردەوەیە زۆر جار کارەساتی لێ دەبێتەوە. بۆ ئەم مـەبـەسـە فـانی پۆیـێـمـێکی نزیکەی سـەد دێڕە شـیـعـری هۆنیـوەتەوە، وەک دیالۆجێک لە نێوان بووکێکی تەمەن چوارده پازده سـاڵی و زاوایێکی تەمەن حەفتا هەشتا ساڵی. لەم ماوەیەدا گوڵبژێرێکی ئەو قەسیدەیە دەخرێتە ڕوو.

لە سەرەتادا بەگشتی فانی ڕوو دەکاتە پیران و پێیان دەڵێ:

وەرە خـاڵۆ بەپـیـری ژن مـەهێنە
هەتا نەتکا بەکوندی ناو کـولێنە
دەسا گـوێ ڕاگرە لەم داسـتانە
لە ژن هێنانی مـامـەی پیـر بزانە

لە دوای ئەمە دیالۆج لە نێوان کچ و پیرەمێردەوە دەست پێ دەکا:

پیرەمێرد: وەرە ئەی نادیرە کچ ڕووحی ڕەوان قـوربانت
بۆم لادە سـونبولی ئەگریجە لەسـەر کولْمـانت
تا لـە ئەو لێــوە وەکـو لـەعلە بکەم من مـــاچێ

هێنده موشتاقه ڕەوان هەر ئەوەتا دەرناچێ
دەست لە مل کردنی تۆ غایە وو ئامالی منە
ماچی ئەو ڕوومەتە بەشەهدی دەمی تاڵی منە
کچ: پیرە جا تۆ بە چ ڕوو ماچی منت پێ خۆشە
مووت وەکو بەفری سپی وایە دڵت پێ جۆشە
وەکو قامیشی لە دەم جۆگە سەرت لەرزانە
پشتەکەت خیسە تەماشاکە ئەڵێی گۆچانە
من لەم ژوورە لەگەڵ تۆ ئەبەدا هەڵناکەم
تا زووە مەسڵەحەتم وایە لە دەستت ڕاکەم

پیرەمێرد لە کچ دەپاڕێتەوە، خۆی بەقوربانی دەکا، نیازی ئەوەیە ماچی بکا و دەست لە ملی بئاڵێنێ. کچ لە وەرامدا دەڵێ یەکێ مووی وەکو بەفر و لەشی وەکو قامیش بێ، چۆن ڕووی دێ داوای ماچ بکا!.

پیرەمێرد: شۆڕەژن ئاخر ئەمن بۆیە تۆم هێناوە
تا بەخۆشحاڵی بژین هەردوو بەسەر دنیاوە
تۆ حەلاڵی منی خۆشیم مەکە بەم باسە حەرام
هەوەسم لێتە چەتیو تۆ سەری بابت وەرە لام
با مەلا بێت و بکا نوشتە هەتاکو چابی
لەو تەلیسمانە کە تێی کەوتووی بەرهەڵدا بی
کچ: گەر مەلا بێت و بکا نوشتە منیش مەمنوونم
دیارە ئێستا لە تەلیسمام و بەگیان مەجنوونم
تۆ ئەگەر تالیبی لەم سیحرە بکەی ڕزگارم
نوشتە سێ بەردەیە و تۆش دێوەزمەی نەک یارم

پیرەمێرد بەکچە دەڵێ تۆ ژنی منی حەلاڵی منی، داوا لە مەلا دەکەم بەنوشتە ئەم تەلیسمە بکاتەوە. کچ دەڵێ ئەگەر مەلا نوشتە بکا بۆ من باشە، ئەگەر من لە تەلیسما بم دیارە شێتم، تۆ باشترە تەلاقم بدەی لەم جادووە ڕزگاریم دەبێ. ئیتر پیرەمێرد دەڵێ:

پیرەمێرد: کچە ئەم فیکرە مەکە دەستی من و دامانت
بەس موعەززەب کە بەئەم باسە من و ویژدانت
خۆشە ئەو ڕۆژە کە تۆ بێی و بەدڵ یارم بی
موئنیسی گیانی حەزین و دڵی غەمبارم بی
کچ: پیرە! لا لا مەچەنە تەرکی زمان داری کە
بەس دڵم تووشی غەم و مەینەت و بێزاری کە
ژینی من تاڵە وەکو ژالە لەگەڵ تۆ پیرێ
مەمکی قنجم بەدەستی لەرزۆکی تۆ ناگیرێ
غونچەیێکی وەکو من تازە هەزارێکی ئەوێ
کونەیێکی وەکو تۆ کۆنە عەمارێکی ئەوێ

پیرەمێرد دەپاڕێتەوە و دەڵێ باسی تەڵاق مەکە، ئازارم مەدە، تۆ پێویستە یاری من بی. کچ دەڵێ پیرە بەس زمان لووسی بکە، ژینی من لەگەڵ تۆ نابێ، مەمکی قنجی من بەدەستی لەرزۆکی تۆ ناگیرێ، من غونچەم بلبل هەزارێکی تازەم گەرەکە، فڵقە کۆنەیێک شایانی پیری وەکو تۆیە.

پیرەمێرد: کچە لەم حاڵە ئەبێ باوکە سەگت ئاگاکەم
بێ حەیا من بەتەنێ چارەیی تۆ قەت ناکەم
یا ئەبێ ئێستە ببی مل کەچی تەسلیم و ڕەزا
یا ئەبێ لێت بدرێ خەنجەری دڵ دۆزی قەزا
کچ: پیرە! باوکم نیەتی ڕێگە ئەمن ڕازی کا
گەر دەخالەت بەهەموو شێخ و مەلا و قازی کا
وەکو تۆ ئەحمەق و بێکارەیە ویژدانی نییە
خۆی بژی باکی غەمی گیانی ئەسیرانی نییە

پیرەمێرد تووڕە دەبێ و دەڵێ شکات لای باوکت دەکەم، ئەگەر خۆت نەدەی بەدەستمەوە بەخەنجەر لەت و پەتت دەکەم. کچ دەڵێ باوکم ناتوانێ من ڕازی بکا، ئەگەر ئەویش وەکو تۆ بیر بکاتەوە دیارە گێل و بێکارەیە.

مەسەلە دەچێتە لای خەزووری پیرەمێرد. ئەمە بە باوکی کچە دەڵێ:

پیـرەمـێـرد: ئـەی خـەزووری بەوەفـا خـۆ کـچـەکـەت بێـعـارە
ڕووی وەکـو سـرکـەیە لاسـارە لـە من بێـزارە
نایەڵی دەس کەمە ئەستۆیی و دەڵێ مووت سپییە
هەر دەگـریا وو دەڵێ مـردنە ئەم زیندە نییـە
وەرە ڕازی کـە هەتا چیـدی نەدا دەردی سـەرم
لە غـەم و غـوسـسـە ڕزیوە دڵ و گیـان و جگەرم

ئینجا خەزوور ڕوو دەکاتە کچی و دەڵێ:

ڕۆڵە ئەم شـەخسـە کە شـووت کردووە پێی زۆر چاکە
وەکـو ئاوێنـە دڵی بێ کـەدەر و ڕووناکـە
خـاوەنی تەجـرەبەیە عـەقڵ و کـەمـالی زۆرە
سـەرەڕای عـەقڵ و زەکـا سـەروەت و مـاڵی زۆرە

ئەوجا کچەکە وەرامی باوکی دەداتەوە:

باوکـە مـوفـتی دڵەکـەم دوورە لە ئەم فـەتوایە
بـەم ژیانەی منی بێـچـارە دەڵێ بێ جـایە
هانشـینم لەگـەڵ ئەو کـۆنەیە سـەخت و سەقـەتە
سـوحـبـەتی بلبل و قـەل پێکەوە عـەینی غـەڵەتە
باوکـە ڕەحـمێ کـە لە ئەم داوە بکە ڕزگـارم
بەسـیـەتی بەسـیـەتی چیدی کـە مـەدەن ئازارم

بەم قسانە پیرەمێرد هەندێ ڕاستی دەدۆزێتەوە و دەڵێ:

تف لە پیـری لە هـەمـوو لاوە سـەری لێ داوم
هێـزی گـەنجی و ئـەمـەلی ژینی لە دەس باداوم
دەردی پیـری چ بەڵایێکە دەوای نایە بەکـەس
ئاخ و سەد ئاخ کە ئەم دەردە دەوای مەرگە و بەس

له دواییدا فانی بەناوی «سەرمەشقی پیرە ژیرەکان» کۆتایی بەقەسیدە جوانەکەی دێنێ:

چاکە پیرانی وەتەن لە قسە عیبرەت بگرن
پەردەی حورمەتی خۆیان بەلەقەی کچ نەدڕن
گەنجی گەنجیت کە نەما لادە لە گەنجینەیی گەنج
گەنجی لیرەت لە کن ئەو گەنجەیە گەنجێکە لە ڕەنج
کچ لەگەڵ پیر کەچە گەر هەموو دنیاشی هەیە
دێتە ژێر باری کوڕی لاتەوە گەر کاشی هەیە
بەسیەتی (فانی) ئیتر عەیبە قسەت کۆتاکە
خۆت کە پیر بووی لە کچ و سوحبەتی کچ حاشاکە

ئەم دێڕانە ئامۆژگارییە لە شاعیرانەوە بۆ پیران، پێوەندییان بەدڵداری زەمینی و چوونە ناو یەکی کوڕ و کچ و پیاو و ژنەوە هەیە. هەرچی دڵدارییە گیانییەکەی دیکەشە، ئەمەیان لە گۆڕییە و نەمر و هەمیشەییە، نووسەر و شاعیر و هونەروەر و خاوەن هەست هەتا لێواری گۆڕ مافی ئەوەیان هەیە کچە چواردە ساڵییەکەیان خۆش بوێ، چونکە وێنەی جوانییە، جوانیش ڕەنگدانەوەی کردگارە.

سیاسەت و دانایی

فانی کۆمەڵێک چوارینی هەیە ناوەڕۆکیان لە بابەت سیاسەت و کۆمەڵایەتی و هەندێ بیری وردی داناییە. ئەم بۆچوونانەی تەعریف نین، بەڵکو بیروڕایێکە شاعیر لە قالبێکی جوانکاریدا دایڕشتووە.

لە داناییدا فانی بەم جۆرە وەسفی کەسی بێبار و هەلپەرست دەکا:

چ فیرعەونە و چ هامان و چ قاروون
لەگەڵ گورگی زەمانە موتتەفیق بوون
لەسەر ئەو تەرکی دنیایان کرد و ئاخیر
کە برسی بوو وەکو پاروو هەموو چوون

فانی پەندێکی پێشینانیش لە قالبی چوارینێکی دیکەدا دادەڕێژێتەوە:

بەسـەد تەوقێ تـەڵا و کـورتـانی ئەتڵـەس
کەری بێچارە چی بکا هەر کەرە و بەس
کـوڕی سـوڵتـانە یا ڕۆڵەی شـوانە
بەگـێلی ناکـەسـە ژێری هەبێ کـەس

هەندێ لە چوارینەکانی هەڵوێستی فانی دەخەنە ڕوو لە بابەت سیاسەتەوە، لە چوارینێکیدا دەڵێ:

بەقـەولی زومـرەیی ئەربابی حـیکمـەت
سیـاسـەت حـامـییـە بۆ مولک و مـیللەت
لە ناو کـوردیش برا دەسـتی برای خـۆی
ئەگـەر ببـڕێ دەڵێ کـردم سـیـاسـەت

لە یەکێکی دیکەدا دەڵێ:

سیاسەت نوور دەبەخشێ وەک ئەلەتریک
ئەوەی بیـبێ دەبینـێ دوور و نێـزیک
ئەگـەر کـوردیش سـیـاسی بایە بۆچی
وەهـا لێی وون دەبوو ڕێی پان و باریک

لە چوارینێکی دیکەدا دەڵێ:

سـیـاسـەت ئاشـە لاکین عـەقڵـە ئاوی
دەهاڕێ تۆوی کـینە و جـەهل و خـاوی
ئەگـەر بیـبـایە کـورد ئاشـێکی ئاوا
لـە بـۆ دەرژا لـەبـەر دوژمـن زراوی

لەم بۆچوونانەی فانی ئەوە دەردەکەوێ سیاسەت زانستییە، ژیرییە لە پیلان دانان بۆ سەرگرتن و سەرکەوتنی هەموو کێشە و مەسەلەیێک. لەوەدا باش بۆی چووە کورد سیاسەتی هەبوایە تا ئێستا لە هەڵسوکەوتی وەک ئێستای نەدەمایەوە.

***

مامەند کوڕی ڕەسووڵ ئاغای میراودەلی مەرگەیی پشدەری ناسراو بەفانی یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی سەرنج ڕادەکێشێ لە ڕووی ناوەڕۆکی شیعرییەوە. بەرهەڵستی کردەوەی دەرەبەگی کردووە بەهەر ناوێکەوە بووبێ، ئاغا و بەگ و پاشا. تا کۆتایی ژیانی سوور بووە لەسەر ئەمە و ئیدیۆلۆجییەتی خۆی نەگۆڕیوە. شاعیر هەیە لە چینەکانی سەرەوە بوون، بەدڵسۆزییەوە کوردایەتییان کردووە، دژی دەسەڵاتی میری و ئەمپریالیست بوون بەتایبەتی ئینگلیز، بەڵام ئەو جۆرە شاعیرە لای ئێمە بەدەگمەن دەست دەکەوێ خۆی لە چینی دەرەبەگ ژماردبێ و لەقەبی ئاغای هەڵگرتبێ و بەڕاستی بەردەوام تا کۆچی دوایی لە دژی کردەوەی ئەو چینە بووبێ.

فانی زۆری نەخوێندووە، لە سەرەتادا هەر ئەوەندە کۆششی کردووە بۆ ئەوەی فێری خوێندن و نووسین بێ، لە پاشانا خۆی بووە بەمامۆستای خۆی و سەلیقەی بەهێزی خەیاڵی شیعری توانیویەتی قسەیێک بێنێتە بەرهەم بەشیعری بەرز بکەوێتە بەرچاو. فانی لە زۆربەی بابەتەکانی شیعری وتووە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە. شیعری دڵداری بەقەوارە لای شاعیر زۆر نییە، ئەوەی هەیە بەڵگەیێکە فانی دەکاتە هونەرمەندێکی دیار لە ناو کۆمەڵدا.

شاعیر شارەزایی بووە لەو وردە مەرجانەی کۆمەڵی کوردیان دروست کردووە و بووە بەنەتەوە. هەروەها ئاگاداری ڕەوشت و نەریتی بنەماڵەیی و خزمایەتی و عەشرەتی لە نێوان توێژەکانی کۆمەڵدا بووە. باوەڕی بەهەرەوەزی بووە لە نێوان خەڵکیدا بۆ ئاسانکردنی باری ژیانی چینەکانی خوارەوە لە ڕەنجبەر و پاڵە و هەژار. لە ئەوپەڕی کێشەی ناگزووری کۆمەڵایەتی و پێوەندی سۆسیۆپۆلیتیکی لە بەڕێوەبردنی دەسەڵاتەوە بازی داوەتە دڵداری و ماچ و مووچ، هەندێ جار شیعری کراوە (ئیرۆتیکی) کە وێنەی پێوەندی سێکسی ژن و پیاو دەگرێ. لە جاری دیکەدا ئەم وێنانە لە قاڵبی دراما دەردەبڕێ، بەم پێیە دیمەنی تراجیدی و کۆمیدی دەکەونە ناو بەرهەمی شیعرییەوە.

فانی شاعیرێکە کەسێتییێکی دیارکراوی هەیە لە شیعری کوردیدا لە سەدەی بیستەم و بەڕاستی نوێنەری هیوا و ئامانجی میللەت و بەرهەمی شیعری ڕەسەن بووە.

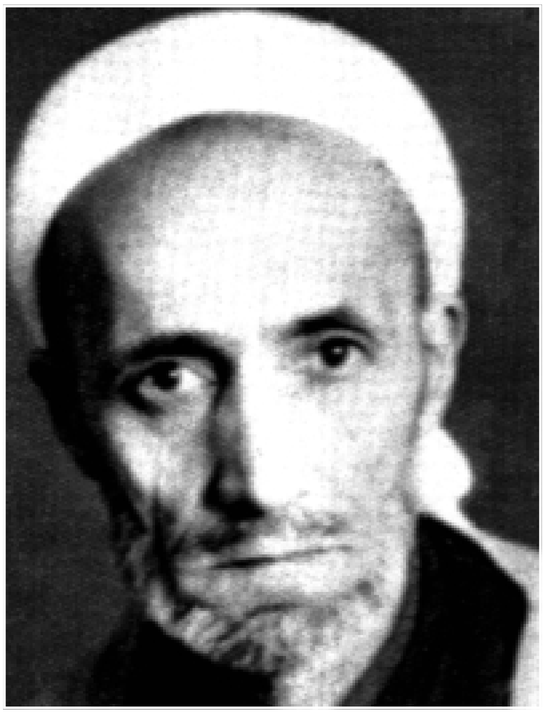

موخليس

بەشی سێزدەم

موخلیس

١٩١٠ – ١٩٨٥

موخلیس ئەگەر چی پیرە قامەتی وا چەماوە
ئەممان لە دڵ جــەوان و لاوچاک و تازە لاوە
بۆ گـرتنی غـەزالان کـەیفی لە سـەیر و ڕاوە
بە تیری کچە کـوردێک جـەرگ و دڵی پسـاوە

ژیانی

خـەلیل کوڕی ڕەسـووڵ کوڕی مسـتەفا لە عەشـرەتی سنجـاوییە، لە بابەت خـۆیەوە دەڵێ:

کوردم و سنجاوی تیرەم هـەم لە سەنعەتدا مەلام
نیـشـتـمـانمانـە عیـراق و شـاری هەولێـرە لیـوام

خــەلیل لە ســاڵی ١٩١٠ لە هەواری گـوندی شـۆڕەزەرتکەی ناوچـەی دەشــتی کەندیناوەی هەولێر لە دایک بووە. لە تەمـەنی پێنج سـاڵیدا باوکی مردووە. دایکی پەروەردەی کـردووە. سـەرەتای خـوێندنی لای مـامی بووە لـە گوندی دووسـەرە، لە پاشانا قۆناغی فەقێیەتی لە زۆر جێگە بردۆتە سـەر. لە ساڵانی ١٩٣٢ – ١٩٤٣ لە گوندی کەنداڵ نزیک مـەخـمـوور و گـوندی سـوورێژەی سـەر بەقـوشـتـەپە و گـوندی پیرداود خـوێندوویەتی. لە دواییدا لە قۆناغی موستەعیدیدا لای مەلا شـێخ جەلالی بەرزنجی کانی کوردەیی لە گوندی ترپەسپیان خوێندنـی بردۆتە سەر، ماوەیێکیش لە گوندی چەغەمیرەی ناوچەی کەندیناوە بووە، ئەوجا خـۆی گەیاندۆتە لای مـەلا ساڵحی کۆزەپانکە لە هەولێر و لە ساڵانی ١٩٤٣ – ١٩٤٤ لای ئەو خوێندوویەتی و

ئیجازەی مەلایەتی لێ وەرگرتووە.

لە سەرەتای شیعر نووسینیدا نازناوی شیعری «وافی» بووە، لە هەندێ بەرهەمیدا بەکاری هێناوە تا ساڵی ١٩٤٣. لە ساڵی ١٩٤٤ نازناوی «موخلیس»ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە و بووە بەسۆفیی نەقشبەندی و تەریقەتی لەسەر دەستی شێخ مستەفای هەرشەمی نەقشبەندی وەرگرتووە، تا مردنی دڵسۆزی ئەو تەریقەتە بووە. لە دوای ئیجازە وەرگرتنی مەلایەتی لە هەولێر گەڕاوەتەوە گوندی دووسەرە و لە جێی مامی بووە بەمەلای گوند، فەتاح ئاغای دزەیی چاودێری باشی موخلیس و حوجرە و قوتابیانی مەدرەسەی کردووە. شاعیر لە هەستی دەروونی ناوەوەی ناسک بووە، پێوەندی لەگەڵ ماڵ و منداڵی ڕێک نەبووە، لەبەرئەوە هەندێ کردەوەی نائاسایی لێی ڕووی داوە. لە ساڵی ١٩٥٢ لە ماڵ زویر دەبێ، بەبێ ئەوەی کەس بزانێ لە گوند دەچێتە دەرەوە و چەند مانگێک لە قزرابات و کفری دەمێنێتەوە لە دواییدا دەگەڕێتەوە زێدی خۆی.

لەسەر ڕەوشتە تایبەتییەکەی خۆی لە ساڵی ١٩٦٤ گوندی دووسەرە بەجێ دێڵێ و ڕوو دەکاتە هەولێر، ماوەیێک مەلایەتی دەکا، زۆری پێ ناچێ بار دەکاتە فەلووجە و دەبێتە مەلا لە مزگەوتی گەورەی شار و زانستی مەنتیق (لۆجیک) دەڵێتەوە. لەو ماوەیەدا هەوەسی گەشتی سووریا و حیجاز دەکەوێتە سەری، بەڵام پەشیمان دەبێتەوە. ئیتر ناچار دەبێ ڕوو دەکاتە هەولێر و لەوێوە دەگەڕێتەوە دووسەرە و خەریکی مەلایەتی دەبێ تا ساڵی ١٩٧٥. لەو ساڵەدا بەیەکجاری ئەو ئاواییە بەجێ دێڵێ و ڕوو دەکاتە شەقڵاوە و لە خانەقای شێخ مستەفای هەرشەمی نەقشبەندیدا ژیانی داهاتووی دەباتە سەر. بەشێکی زۆری ژیانی شەقڵاوەی بەنەخۆشی دەگەیەنێتە ئەنجام، کە نەخۆشی تەنگی پێ هەڵدەچنێ و دەیگوێزنەوە نەخۆشخانەی هەولێر. مەرگ بەهێزتر دەبێ و لە ڕۆژی ٥ی حوزەیرانی ١٩٨٥ کۆچی دوایی دەکا، تەرمەکەی دەبەنە گوندی پیرداود و لە گۆڕستانی ئەوێ بەخاکی دەسپێرن.

شیعری

ئیلهامی شیعری و هەوەسی نووسین لەم مەیدانەدا لە ساڵی ١٩٣٠ لای موخلیس دروست بووە، دیوانی شاعیرانی کلاسیکی خوێندۆتەوە، چێژی لە بەرهەمی گەورە

شاعیرانی کۆن و نوێ وەرگرتووە. کاری هەندێکیان بەسەر شیعرییەوە دیارە، هی دیکەیان خۆی سەر بەو شێوازەیە کە ئەوان لە شیعر داناندا لەسەر ڕۆیشتوون. تارمایی نالی و حاجی و حەمدی و سافی و بێخود لە شیعریدا دەکەوێتە بەرچاو. لە نێوەندی ئەدەبی سەردەمی خۆی نزیک بووە. خزمایەتی لەگەڵ شاعیری هەولێری «دەشتی»دا بووە.

دیوانی شیعری موخلیس تا ئێستا چاپ نەکراوە. دەسنووسی دیوانەکە لای کەسوکاری و ئیبراهیم ئەحمەد شوانی پارێزراوە، هەروەها نامەی ماجستێری ئەو لە بابەت ژیان و شیعری ئەو شاعیرە بوو (١٩٨٩)، ئەمەش تا ئێستا چاپ نەکراوە. جگە لە شیعری لیریکی، موخلیس نامەی شیعری هەیە وەکو «مەولوودنامەی کوردی» لە ساڵی ١٩٦٨ لە هەولێر چاپ کراوە. نامەیێکی شیعری دیکەی هەیە بەناوی «هیجرەتنامەی کوردی» ئەمەیان هێشتا هەر دەسنووسە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

هەندێ لایەنی شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە بەپێی زانیاریی ئەم خاڵانە ڕوون دەبێتەوە:

١- بەگشتی بابەتی شیعری غەزەل (لیریک) و قەسیدەیە، لە ڕووی کورتی و درێژی شیعرەوە.

٢- بایەخی بەپێنجین داوە، هەروەها قەسیدەی چوارینیش لە دیوانیدا بەرچاو دەکەوێ.

٣- کۆمەڵێک چوارین و تاکی داناوە. هەندێ بیری دانایی و کۆمەلایەتی و دڵداری و ئایینی تیایاندا کۆکردۆتەوە.

٤- بەهۆی ئاگاداری شاعیر لە زمانی هاوسێیانی کورد لە هەندێ شیعریدا ئەو زمانانەی لەگەڵ کوردی بەکارهێناوە، ئیتر بابەتی مولەممەع دروست بووە.

٥- هەموو شیعری موخلیس لە ڕووی کێشەوە دەچنەوە سەر بەحری عەرووز. زۆربەی شیعری لەسەر بەحری ڕەمەلن، لەو کەمتر لەسەر بەحری هەزەج دایناون. لەسەر بەحری موزاریعیشی هەیە، لەو کەمتر ڕەجەزی بەکارهێناوە. لە قافیە لە سیستێمی یەکێتیی قافیە لای نەداوە، چونکە سروشتی کێشە عەرووزییەکانی ئەو جۆرە قافیەیە دەخوازن.

٦- بەشێکی زۆری دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی لە قافیەی شیعریدا بەکارهێناوە، ئەم دەنگانە دەکەونە بەرچاو: ا ب ت ج خ د ر س ف ل م ن (ە - ـە) و وو ی ێ.

٧- لە پاش قافیە دەوڵەمەندە، ئەم وشە و ڕستانەی بەکارهێناوە: تووە (تۆیە)، تەیە (تۆیە - کرمانجیی باکوور)، نایێ، دەکەی، دەکەم، دەکرد، ناکەوێ، مەکە، دەکا، خودا، هەبێ، دزەیی، ئەو شەو، بکەم، ئەوە، دۆست، منە، بۆچییە، نییە، ڕۆیی، دەبیتن، چوو، تێ بگا، ئەوڕۆکە، دەگەڕا، هێشتا، چەند، لەمێژە، هەموو، نەدا، مەبە، نەبا (نەبوایە)، دەوێ، بی، چبکەم، دەکەم، نەماوە، ما (ئێمە)، بووە، مەکە، بەقسە، دەڕوا، بێتن (ببیتن)، دەکا، منە، ئەمن، بابێ، دڵم، ڕۆخ، لێم، نادا، ببیێ (ببیستە).

٨- زمانی شیعری ئاسان و ڕەوانە. بەزەقی شەقڵی دیالێکتی ناوچەیی هەولێر (سۆرانی) بەشیعرییەوە دیارە. لەو کاتەی شاعیر سوورە لەسەر بەجێهێنانی هەموو مەرجەکانی شیعری کلاسیکی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە، ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە ناوی بۆ شیعرەکان داناوە، بەپێچەوانەی شاعیرە کۆنە کلاسیکییەکان.

٩- بایەخی بەرەوانبێژی کلاسیکی داوە بەهەموو بابەتەکانیەوە، نەک تەنیا بەڕستەی کورتی وێنەی شیعری بەڵکو شیعری بەتایبەتی داناوە بۆ گەمەکردنی هونەری لە ڕیتم و مۆسیقاوە، هەروەها کەرت کردنی تەفعیلە عەرووزییەکان بۆ ئەوەی لە کێشە سیلابییە خۆماڵییەکان نزیک ببنەوە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

موخلیس هەوەسی لەگەڵ «شیعری نوێ»دا نەبووە، پێی خۆش نەبووە و چێژی لێ وەرنەگرتووە، لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی شارەزایی لە نەریت و ڕەوشتی کۆمەڵایەتی، بەتایبەتی فۆلکلۆری و ئەتنۆگرافی ئەوەی پێوەندی بەژیانی دەشتی هەولێرەوە هەیە، سەرانسەری شیعری ئەدگاری وێنەی ژیانی کوردەواری پێوەیە. بەلای ئەوەوە هەموو گیان لەبەر و بێ گیانی ئەو دەشتە لە ناو بۆدقەی کوردەواری تواوەتەوە و لە کورد زیاتر هیچی دیکە نییە. ڕاستییەکەش هەر ئەمەیە.

له شـیـعـری مـوخلیس له ڕووی ناوەڕۆکـەوە ئەم هونەر و بـابەتانە دەکـەوێتـە بەرچاو:

١- شـیـعـری ئایینی: شـیـعـری ئایینـی لای شـاعـیـر تێکەڵاوە، بـەگشـتـی هـەمـوو ڕەمزەکانی ئایینی ئیسلام لە خودا و پێغەمبـەر و ئەولیا و شێخانی تەریقەتی سۆفیزم دەگرێتـەوە. هـەندێ جـار مـەبەسی کۆمەڵایـەتیش دەئاخنێتـە ناو ئەم جۆرە شیعرانەیەوە.

٢- شـیـعـری دڵداری: لە دڵداریدا شـاعـیـر دلبـەری تایبـەتی نییـە، ئەو جـوانـەی وا دەزانی خــۆشی دەوێ لە نـاو جــوانانـی شــیــعــری نـەتەوەکــانـی ڕۆژهـەڵات تواوەتەوە.

٣- شیـعری وەسـف: شـاعیر لە وەسفیـدا سـەرکەوتووە، شیـعری لەم بابەتەی زۆرە، بەهەردوو بەشیـەوە، وەسفی کچی جوانـی دەشتی هـەولێر و وەسفی سروشتی ڕەنگینی ئەو دەشتە، بەتایبەتی کەژی بەهار.

٤- شیـعری نیشـتمـانی و کۆمـەڵایەتی: شـاعیر بیری لە ژیـانی ئازادی کـورد و گـوزەرانی کـورد کـردۆتەوە. ئازادی و سـەربـەسـتی بۆ خـواسـتـووە و داوای لەناوبردنی هـەژاری و زوڵم و زۆری کـردووە. هـەندێ جـار ئەم دوو مـەبەسـەی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، لە جاری دیکەدا بەتەنیا باسی لێیانەوە کردووە.

٥- شیـعری لاواندنەوە: شـاعیر بایەخی بـەشیـوەن و مـاتەمنامـە داوە، لە شێـوازی کلاسیکی ئەم جۆرە شیعرە نەچۆتە دەرەوە. لەم بابەتە شیـعرەدا سـتـایش و پێداهەڵدان دەوری گرنگی دەبێ، چونکە شیـعر کە بۆ مردوو دەوترێ شـاعیـر تەنیا لایەنی چاکەی دەگرێ و سیفەتە باشەکانی ئادەمزادی بۆ بەکار دەهێنێ.

٦- شـیـعری پێداهـەڵدان و داشـۆرین: شـیـعری پێداهـەڵدان لە بـەرهـەمی شاعیردا دەبینرێ، وەکـو مــەرجـێک هـەندێ جـار لەگـەڵ وەسف تـێکەڵ دەبێ. هـەرچی شـیـعـری داشـۆرینیـشـە، ئەو سـەرچاوانەی لـە بەردەست دان ئەوە دەگـەیەنن مـوخلیس لەم جـۆرە شـیـعـرەی هـۆنیوەتەوە، لەبـەر هـەر هـۆیێک بێ لە دواییدا لەناوی بردوون.

مـوخلیس یەکێکە لە شـاعـیـرە دیارەکانی ناوەڕاست و نیـوەی دووەمی سـەدەی بیستەم لە ناوچەی سۆرانی کوردستانی باشوور.

نموونەی شیعری

دڵداری

١

لە لیریکێکیدا بەناوی «سێو و خۆخ» موخلیس دەڵێ:

گەر گوڵی من بولبولم وەر ئاتەشی پەروانەمە
خۆ ئەگەر لەیلای منیش مەجنوونی ئەو چاوانەمە
لێم گەڕێ با بێم تەماشای باغەکەت کەم پڕ بەچاو
چەند دەمێکە ئارەزووی ئەو سێو وو ئەو خۆخانەمە
ڕۆژی ئیحسان و خەلات بەخشینە ئەوڕۆ جەژنەیە
وەک هەتیو هاتوومە دەرگا چاوەڕێی جەژنانەمە
شار بەشار و دێ بەدێ و کووچە بەکووچە دەربەدەر
ڕۆژ و شەو دێم و دەچم وەک تەیری بێ هێلانەمە
(موخلیس)ی بێکەس شەهیدی عیشقە دەستی لێ مەدەن
خوونی گەش بۆ ڕۆژی دەعوا شاهێد و نیشانەمە

لەم وەسفە دڵدارییەدا موخلیس چەند وێنەیێکی ئامادەکراوی شیعری کلاسیکی کۆ دەکاتەوە، وەکو گوڵ و بلبل، ئاگر و پەپوولە، لەیلا و مەجنوون، خۆی و دلبەرەکەی لەگەڵ ئەواندا بەراوورد دەکا. مەمکەکانی خۆشەویست بەسێو و خۆخ دەچوێنێ، تکا دەکا ڕێگەی بدرێ تەماشایان بکا. لێی دەپاڕێتەوە وەک هەتیوێکی بێ باوکی دەرۆزەکەر مامەڵەی لەگەڵدا بکا و جەژنانەی بداتێ، دیارە جەژنانەکەش پووڵ و پارە نییە و ماچی دەمیەتی.

٢

لە لیریکێکی دیکەیدا بە«کۆخە کۆخ»ەوە موخلیس دەڵێ:

کەی دەگا دەستم بەبالای بەرزی یاری شەنگ و شۆخ
دەفعەیێ لەو باغە نەمدیوە هەنار و سێو و خۆخ

هەر کــەســێکی بوو بەعــاشـق یاری دڵ نـەرمی نـەبی
عومری گەنجی و عومری پیری هەر دەبێتە ئاخ و ئۆخ
دەستی خۆم دانا لەسەر رووم لێوی خۆم جوولاندەوە
زاڵمــــەی ســـــۆر هەڵگەڕا ئەبرۆی بزاوتن یانی یۆخ
بەزمــــە ئەوشــــۆ وا مــــەکــــە زایەع ببــــیتن هاتنم
رووحەکەم بۆ تۆ بێ بەس مەنعم مەکە بتیێمە رۆخ
(مــــوخلیس)ا دانیــــشــــە تازە تۆ دزیت پێ ناکــرێ
باغەوان دائیم بەهۆش و تۆش پیر و ساحیب کۆخە کۆخ

وێنەیێکی ئاسایییە لە وەسفی لاساییکردنەوەی شیعری کلاسیکی. ئەوەی لێرەدا سەرنج ڕادەکێشێ شاعیر سێو و خۆخ بۆ مەمکی دلبەر بەکار دێنێ، ئەگەر تا پلەیێک سێو بیسترا بێ بۆ ئەم مەبەسە خۆخ بەکار نەهاتووە، دەکرێ بەداهێنان بۆ شاعیر حسێب بکرێ، بەتایبەتی سوورە لەسەر ئەم کارەی و لە لیریکەکەی پێشووشدا خۆخی لەگەڵ مەمکی دلبەر بەراوورد کردووە. ئەمە و ئاوڕدانەوەیێکی دیکە لەم شیعرەدا هەیە، لەو کاتەی شاعیر دەیەوێ دەمی بۆ ببا و ماچی بکا پێی دەڵێ «یۆخ»، ئەم وشەیە تورکییە بەمانای (نا) هاتووە! ئیتر نازانرێ مەبەسی شاعیر لەمەدا چییە! دەیەوێ وا لە خەڵکی بگەیەنی خۆی زمانی تورکی دەزانێ، یا شانازی بەوەوە دەکا دلبەری کچە تورکێکی جوانە!؟ دیارە وشەی «تورک» جگە لە مانای فەرهەنگی خۆی بەمانای کچی جوانیش هاتووە.

٣

لە لیریکی «شازادەی جافان»دا موخلیس دەڵێ:

بەمــەیخــانە گــوزەر ناکــەم لە حــەســرەت بادەیی چاوی
سەفا و سەیری چەمەن ناکەم لە داخی باغی خۆشناوی
لە شــەنگ و شــۆخــییــا ئەلحــەق لە شــازادانی جــافــانی
لە جەور و نامـوسـوڵمـانیت ڕەئیـسی عـێلی سنجـاوی
لە دەور و ســیلسـیلەی زولفی سـەرم شـێـواوە دەرنـاچێ
دڵ و دینـم بـەتـالان چـوو بـەتـاتـای پـەرچـەمـی خـــــاوی

برینم کـــۆن و پڕ ئێـــشـــە مـــەفـــەرمـــوو تـازە بیـــمـــاری
ئـەمـن کـــوژراوی ئـەو ڕۆژەم ســـــەبا زولفــــەینی لاداوی
کە (موخلیس) هاتە جەژنانەت لە عادەت مەچووە دەر ئەمڕۆ
گـوتی هـەی هـەی تو هـەر مـاوی لە بۆ خـۆت چـەندە پاراوی

لەم لیـریکەدا شـاعیـر بۆ وەسـفی جوانی هـەندێ لە ئەندامـانی لەشی دلبـەر و شـــۆخ و شـــەنگی و دەربڕینی خـــوو و ڕەوشـت و ئەخـــلاق و بیـــروباوەڕی چـەند دیاردەیێکی پێوەندی بەسروشتەوە هەیە بەکار دێنێ. وەکو ئـەوەی سنگ و مەمکی بەڕەز و باغەکانی خۆشناوەتی دەچوێنێ. شـۆخ و شەنگی و جوانی لە کەنیشکانی جافدا دەبینێ. کە مەسەلەی ئەو دلبەرە دێتە سەر ئەوەی بێ ئایینە و ناموسوڵمانە و بەزەیی بـەشـاعیـر نایێـتـەوە و مـاچێکی ناداتـێ دەیکا بەسـەرۆکی عـەشـرەتی سنجاوی، واتە عێلی شـاعیر خۆی. دەبێ ئەو سیفـەتە خراپەی شـاعیر داویەتییە پاڵ عەشرەتەکەی خۆی لەبەرئەوە نەبێ عـەشرەتی خۆیەتی و کەس گلەیی لێ ناکا؟ یا بـەڕاســتی سنجـاوییـەکـان گـوێ بـەئایین نـادەن!؟ ئەوەش هـەیە لـە دەوروبـەری کرماشان بەسنجاویان دەڵێن «بەرازخۆر».

خدری زیندە

بەم ناوەوە موخلیس لە لیریکێکیدا دەڵێ:

مـەی ئـەگـەر ئـاوی حـەیات و ساقی خـدری زیندە بی
چۆن ئەقڵ بڕوا دەکــا دڵ ئارەزووی تـەوبـەی هـەبی
بەر لە خـەڵوەت زاهیـدا ســەیرێکی مـەیخـانە بکە
گـوڵ لە بـاغـا ناڕوێ تا خـاکـەکـەی تێـر ئاو نـەبی
بۆ خــەریک نابی بەڕاو ئەی تازە لاوی کـەچ کـولاه
تۆ کـە بازێکی وەها ســووک و لە ڕاو خـۆشـت هەبی
گـــوڵ چنین لەو بـاغـە لام وایە بەتوو قـــەت ناکـرێ
هەرچی گوڵ چین بێ دەبێ ترسی لە خار و مار نەبی
لەو شـوێنەی کـە گـەدا جـاه و جـەلال وەردەگـرن
گـــەر دڵا تۆ لـە گـــەدایی یەکــــەمین بی چ دەبی

گـەر ئەتوو تـالیـــبی یـاری لە ســـەرومـــاڵ وەرە دەر
یـار ئەگـەر بوو بـەسـە یـار، یار کـە نەبوو با چ نـەبی
(مـوخلیس)ا تـۆ لە ویسـاڵ و لە فـیـراق وەک دەدوێی
هـەر بە ئـاداب بـدوێ ســـوودی نیــــیـــە بـێ ئەدەبی

ئەم شیعرە بەڕووکەش لە غەزەلێکی دڵداری دەکا، شاعیر هەوڵی داوە بە وتەی دانایی و تیۆریی لۆجیکی قانگی بدا. شیعرەکە بەم لێکدانەوەیە جوانی دەگەیەنێ، بەڵام جوانییەکەی زیاتر دەبێ ئەگەر بەلێکدانەوەیێکی سیمبۆلییانە تەماشا بکرێ، ئەوەی ڕاستی بێ شاعیریش مەبەسی ئەم لایەنەی شیعرەکەیە، لەبەرئەوە بەکۆمەڵێک زاراوەی سۆفیزم ڕازاندوویەتییەوە، ئەو زاراوانە پێویستە لە فەرهەنگی سۆفیزم دەربهێنرێن نەک لە فەرهەنگی گشتیی هەر زمانێک. هەندێ لەم زاراوانە لەم شیعرەدا بەم مانایانە هاتوون: خەڵوەت، گۆشەگیری؛ مەیخانە، پەرستگا، باز، شێخ و پیری تەریقەت؛ جەلال، سیفەتی خودایە؛ یار، خودایە؛ ئەم لیریکە بەگشتی لەو شیعرانەیە وەسفی دڵداری دەنوێنێ بەهەردوو مانایەوە حەقیقی و مەجازی، بەوێنەی هونەری وا ڕازاوەتەوە لە دانایی و لۆجیک وەرگیراوە.

گەمەی ڕەوانبێژی

لە شیعرێکیدا موخلیس دەڵێ:

قـوربـان لە غـەمـا فـەوتـام لە غـەمـا قـوربان
زیـندان بـووەتـە قـــەســــرم قـــەســـرم بـووەتـە زیـندان
تـاکــــەی وەکـــو نـەی ناڵـین نـاڵین وەکـــو نـەی تـاکــــەی
هـیـجـران بەخـودا بەسـیـە بـەسـیـە بەخـودا هـیـجـران
بـێ دەر لە دەرت کــــەوتـووم کــــەوتـووم لە دەرت بـێ دەر
ئـیـحـسـان چـیـیـە سـا بیکە بیکە سـا چـیـیـە ئـیـحـسـان
چـارم کـــە بـکا وەســـڵـــە وەســـڵـــە کـــە بـکا چـارم
دەرمــــــان بـەچ کـل نـابـێ نـابـێ بـەچ کـل دەرمــــــان
گـەورەی کە بڵێی هەرچەند هـەرچەند کە بڵێی گـەورەی
ســـوڵتـــان لە دەرت بـەندە بـەندە لە دەرت ســـوڵتـــان

مـوخلیس غـەرەزی وەسـڵـە وەسـڵـە غـەرەزی مـوخـلیس
نیشان بدە پێی ڕووی خۆت ڕووی خۆت بدە پێی نیشان

بەڕوخسـار ئـەم شـیعرە گـەمـەیێکی ڕەوانبێژییە، مـوخلیس هەمـوو نیوە دێڕە شیعرەکانی کەرت کردووە بەپێی سیستێمێک، وشـەی دوایی کەرتی یەکەم، دەبێتە وشـەی یەکـەمی کەرتی دووەم، وشـەی دوایی ئـەم کەرتـەش لەگەڵ وشـەی کـەرتی یەکەم یەک وشـەیە. شیعرەکەش وەک دیارە لەسەر بەحری هەزەج ڕێک خراوە، کە نیوە دێڕەکانی کەرت کردووە، هـەر کەرتێک لەم تازانە بەکێشی سیلابی خۆماڵی حەوت بڕگەییش دەکێشرێ. قافیـەی شـیعرەکەش بەگشـتی یەکێتیی قافیـەی ئاسـاییـیـە لەسـەر دەنگی «ان» دامـەزراوە. لێرەدا پێویسـتـە بۆ بەڵگە دوو دێڕی یەکـەمی شـیـعـرەکە بەو ئەندازیارییە بیناسـازییـە بنووسـرێتـەوە کـە شـاعـیـر مەبەسیەتی:

قوربـان لە غـەمـا فـەوتام
فەوتـام لە غـەمـا قـوربان
زیندان بووەتە قــەســرم
قــەســرم بووەتە زیندان
تاکـەی وەکـو نـەی نـاڵین
ناڵین وەکـو نـەی تاکـەی
هیجران بەخـودا بەسیـە
بەسیە بەخودا هیجران...

ئەم شیعرە بەڕیتم و مۆسیقا قسـە لەگەڵ گوێدا دەکا، هەرچی ناوەڕۆکیشـە ئایینی و خواپـەرسـتـیـە شـاعـیـر لە چوارچێوەی ئاسـۆی تەریقـەتی سـۆفـیـزم دەیسووڕێنێتەوە.

کوردایەتی

لە شیعرێکیدا بەناوی «کورد» موخلیس دەڵێ:

قـەومی کـورد بۆچ ئێـوە قـەت نابنە برا
بەسـیـەتی پشـتـتـان لە دونیـادا برا

کوردی ئێران و عیراق و تورک و شام
بۆ لە وەختی خۆی وەها جێ جێ کرا
بۆچی یەک ناگرنەوە یەک پارچە بن
چەنگەباز بن بۆ هەموو لا ئاشکرا
بێ سیاسەت کەس نییە هەر ئێوەنە
وا لە تاریکی دەسوورێن بێ چرا
چاوەڕێم ئالآیی کوردان هەڵکرێ
هەرچی هات پێشکەوت و ئالآی هەڵکرا
ناتەبایی پشتی کوردانی شکاند
بۆ سەرۆکی کەس بەکەس نایێتە ڕا
هەر دەیانوێ باری خەڵکی هەڵگرن
تا وەها بن نابنە خاوەن سەرا
قەت مەڵێ بێ دینە کوردی وا نەزان
کورد لە بێ دینیشەوە هەر پاش خرا
چۆن سەرۆکی کورد دەبێ بێگانە بێ
بۆ پشیلە قەت بەزی پێ نەسپێرا
با سەرۆک کورد بێت خوێنت هەڵمژی
نەک بەبێگانە بڵێن کورد لێی درا
(موخلیس)ا نێزیک بووە گوێت لێ ببێ
سەربەخۆیی وا بەکوردستان درا

لەم شیعرە ئاسان و ساکار و پڕ لە سۆزەدا شاعیر ئامۆژگاری کورد دەکا، قسە و گازاندەی ڕۆژانەیە، ئەگەر مانای ڕستەکانی نەخراباناپە ناو چوارچێوەی شیعرەوە قسەیێکی ڕووتیان لێ دەردەچوو، بەڵام هەمووی لە سۆزەوە هەڵقوڵاوە چونکە شاعیر ئەو هۆیانە بەرەو ڕووی کورد دەکاتەوە کە بوون بەهۆی بەلەت و پەتکردنی خاک، ئەمەش دیارە لە ئەنجامی کردەوەی کاربەدەستانە، ئەوانەی لە بەرژەوەندی خۆیان بەولاوە هیچی دیکە لە گۆڕێ نەبووە. شاعیر ئەوەندە دڵسۆزە بەخەونیش بێ و هەڵسوکەوت هەرچۆنێک بووبێ کوردستانە و سەربەخۆ بووە.

لەم شیعرەدا بۆچوونێک سەرنج ڕادەکێشێ، شاعیر دەڵێ سەرۆکی کورد نابێ بێگانە بێ، ئەگەر خوێنیشت هەڵمژی کورد بێ باشترە. هەرچەندە بۆ کەس نییە تێبینی لەسەر کاری هونەری داهێنراو هەبێ لە جوانکاری بەولاوە، بەڵام بۆ ڕوونکردنەوە لە ڕێ ڕاستی و لۆجیکەوە سەرۆکی کورد نابێ خوێنمژ بێ، شاعیر ڕاستە کە دەڵێ سەرۆک نابێ بێگانە بێ، بەڵام ڕاست نییە کە دەڵێ خوێنمژیش بێ لە بێگانە باشترە، بەپێچەوانەوە لە ڕووی سایکۆلۆجییەوە ئەگەر دوژمن خراپەت لەگەڵدا بکا ئێشی دەروونی کەمترە لەوەی هاوخوێنت دوژمنایەتیت لەگەڵدا بکا.

شەنگەبێری

پێنجینە جوانەکەی وەفایی«شیرین تەشی دەڕێسێ»ئیلهامی داوەتە هەندێ لە شاعیرانی کورد، یەکێک لەوان موخلیسە، لەسەر کێش و قافیەی شیعرەکەی وەفایی نۆ بەند پێنجینی هۆنیوەتەوە لە مەبەسی وەسف و دڵداری. بەم جۆرە دەست بەشیعرەکەی دەکا:

کە قارە قاری مەڕ هات وەکو هەوری بەهاری
هێنایە خوار لەسەر سەر ئەو شۆخە کۆفی لاری
بەهەوری سۆری پۆشی زولف و کەزی ڕەشماری
پشت بەستی بەستە پشتی لە ژێر مەمکی هەناری
ناوی خوای خستە زاری دەچتە بێر شەنگەبێری
لەسەر قۆڵی کە لابرد کلەنگوچکی کەتانی
پارچە زیوێ وەدەرکەوت لە ژێر بەفری بەیانی
لە دونیادا حەرامە لە پاش ئەو نەوجەوانی
خودا حەیفزی بکاتن لە چاوی دوژمنانی
دەڕوا بەخان و مانی دەچتە بێر شەنگەبێری
بەینی خەزێم و گوارە نە زێڕ نە کارەبایە
لە شەرمەزاری هەردوو ڕوویان زەرد هەڵگەڕایە
قەلبی لە قەلبە هەرکەس بڵێ ڕۆژ یا چرایە
هەرکەس کە دیتبێتی هۆشی لەسەر نەمایە
بۆ دینی هەر بەڵایە دەچتە بێر شەنگەبێری

وەفـایی شـیرینی هـەڵبـژاردووە بۆ وەسـفی لەنجـەولاری لە كـاتی تەشـی ڕسـتندا، وەسـفـی بزووتنەوەی ئەندامـە جـوانەكـانـی لە دەست و پەنجـە و مـەمك و زگ و ناو ڕانی دەكا. بەڵام مـوخلیس كچێكی شـۆخ و شـەنگی دەشـتی هـەولێری هـەڵبژاردووە لە بەهـار و سـەرەتای هـاویندا خـۆی ئامـادە دەكا بۆ مـەڕ دۆشـین. ڕسـتـەی «دەچـتـە بێــر شــەنگەبێـری» لـە دوایی نیــوە دێڕی پێنجــەمی هـەمــوو بەندێك دووبارەی دەكاتەوە.

لەو دێڕانەدا شـاعیـر وەسـفی بەهار و هـەندێ لە ئەندامـە جـوانەكانی ئەو كـچـە مـەڕدۆشـە دەكا لەو كـاتەی بەرەو جێگەی مـەڕدۆشـین دەچێ، واتە بێـرێ. باس لە شـەدە و پشـتێندی جوان و فـەقێیانەی كـەتان و خـەزیمـە و گـوارەی زێڕین دەكا كـە كوڵمی سووری لە نێوانیاندا دەدرەوشێتەوە.

شاعیر لەسەر شیعرەكەی دەڕوا و دەڵێ:

بەقـەددی شـەنگ و شـۆخی سـوڵتـانی نەونەمـامـان
وا كـەوتـە ڕێ بەلەنجـە وەك كـەبكی پـڕ خـەرامـان
لەتافـــەتی لێ دەچكا لەســـەر هەتاكـــو دامـــان
كـەس نـەبوو كـاس نەبێتن لەبـەر بۆنی شـــەمـامـان
كـەی خـوایە دێتـە لامـان دەچتـە بێـر شـەنگەبێـری
نەسـرین و سـەرو و لالە گیـابەند و خـاو و بەیبـوون
شـمشـاد و عەرعـەر و گوڵ چناری دەستی مـەجنوون
چاوشـۆڕی ئەم نیگارەن هەمـوو وا بووینە مـەفتـوون
یەك یـەك وەكــو غــولامـــان بۆ پایە بۆسی هـاتوون
لە پێـشی خـاك و پا بوون دەچتـە بیر شـەنگەبێـری
كە هاتە دەر لە ڕەشـمـاڵ ڕۆژ بوو لە هـەوری دەرهـات
بەحـوسنـی خـۆی دەنازی سـەرخـۆشـە و بێ مـوبالات
غـەوغـا دەكـەوتە عـەردی كـەوتە سـەمـا سـەمـاوات
عــالەمی كـوشـت بەجـارێ دوو چاوی پڕ ئیـشــارات
ئەم فیـتنەیە لە كێ هـات دەچتـە بێـر شـەنگەبێـری

لەگەڵ وەسفی بزووتنەوە و لەنجەولاری کچە جوانی مەڕدۆش شاعیر خەریکی سروشتی بەهاری دەشتی هەولێرە، ناوی ئەو گوڵ و گوڵاڵانە دەبا کە لەو دەشتەدا شین دەبن، هەموویان سەر دادەنوێنن لە ژێر پێی ئەو جوانەی دەچێتە بێرێ. شاعیر ئاماژەی بۆ ئەو دەوەنە باڵا بەرزانە هەیە و لەگەڵ باڵای لەیلای مەجنوون بەراووردیان دەکا. ئەو کچە جوانەی دەچێتە بێرێ دیارە لەو بەهارەدا لە هەواری ڕەشماڵان لەگەڵ کەسوکاری دەژی. شاعیر کە دەڵێ ئەو کاتەی لە ڕەشماڵ هاتە دەرێ بەرەو بێر بچێ وەکو ڕۆژ وا بوو لە هەور بێتە دەرێ، ئەم وێنە هونەرییەی لە ئەدەبی میللی نەتەوە کۆچەرەکان وەرگرتووە.

موخلیس قەسیدە پێنجینەکەی بەم بەندانە کۆتایی پێ دێنێ:

بۆ پاسەوانی باغی زابیتی چاوی مەستی
تیروکەوانی هێنا ئازانە گرتیە دەستی
لەم باغە نەک دزێ بێ باقە گوڵەک ببەستی
ئەمری دەکردە عەسکەر هەرکەس لە جێی هەڵستی
بۆ سەلاملغ ڕاوەستی دەچتە بێر شەنگەبێری
دەشتی قەراج بەهەشتە ئەو حۆرییە بەتەنیا
بۆ دڵ گوشادی جار جار مەیلی دەکاتە هەر لا
قاز و قوڵینگ و سینە هاتوونە بۆ تەمەننا
بنوارنە کار غەزلان چۆن بوونە شێت و شەیدا
کەوتوونە چۆڵ و سەحرا دەچتە بێر شەنگەبێری
(موخلیس) ئەگەرچی پیرە قامەتی وا چەماوە
ئەممان لە دڵ جەوان و لاوچاک و تازە لاوە
بۆ گرتنی غەزالان کەیفی لە سەیر و ڕاوە
بەتیری کچە کوردێک جەرگ و دڵی پساوە
یەقین کاری کراوە دەچتە بێر شەنگەبێری

لەم دێڕانەدا موخلیس وێنەی جوانی ڕۆمانتیکییانە دروست دەکا بۆ ڕێزگرتن لەو کچە جوانە مەڕدۆشە. دەیکا بەحۆری، کە ئەو حۆری بێ دەشتی قەراج لە

خوارووی ڕۆژئاوای هەولێر دەبێتە بەهەشت. لە چاو و برۆ و برژانگی کچە جوانی شەنگەبێری لەشکرێک دروست دەکا بۆ پاراستنی جوانی ئەو بەهەشتە. باڵندە و فڕندە و قاز و قوڵینگ و مامزە چاو ڕەشەکانی دەشتی قەراج هەمووویان لە خزمەت شەنگەبێری حۆرین. دیارە شاعیریش هەرچەندە پیر بێ، هەر دڵدارە و لە دڵداری ناکەوێ، دلبەری یا شەنگەبێرییە، یا هەر کچێکی دیکەی کورد، چونکە لە ناو کورداندا کچی جوان زۆرە.

***

مەلا خەلیلی موخلیس یەکێکە لە شاعیرە ڕەندەکانی ناوچەی سۆران. بێ گومان مەڵبەندی ژیانی لە دەشتی هەولێر هۆیێکی گرنگ بووە خەیاڵی شیعری بتەقێنێتەوە. پێوەندی کۆمەلایەتی یارمەتیی ئەوەی داوە لەگەڵ شارەزایی لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلامی و ئاشنایی لە زانستییەکانی تازە بابەتدا هەبێ. لە ئەنجامی خوێندنەوەی شیعری کلاسیکی قوتابخانەی نالی گوێی مۆسیقی بەهێز بووە. لە زمانی شیعریدا لاسایی کەسی نەکردۆتەوە. دیالێکتی ناوچەیی سۆران (هەولێر) بەسەر شیعرییەوە دیارە. شیعری لەسەر کێشی عەرووزی وتووە، بەلام ناوەرۆکی ناوچەیییە. لە هەموو بابەتەکانی شیعری کلاسیکی وتووە، لە وەسفی سروشت و بەکارهێنانی زاراوەی سۆفیزم و گێڕانەوەی مێژووی سۆفیزم زانیاری هەیە، ئەمە لە بەرهەمیدا ڕەنگی داوەتەوە.

وەزیری نادری

بەشی چواردەم

وەزیری نادری

١٩١١ – ١٩٤٦

ژیانی

وەزیر کوڕی جەبار کوڕی نادر لە ١٠ی مایسی ١٩١١ لە گوندی بۆرالان لە ناوچەی قارس لە کوردستانی عوسمانی لە دایک بووە. بەپێی دەستووری کوردەواری بە وەزیری نادری لە ناو خەڵکیدا ناسراوە. باوک و دایکی لە خێزانێکی کوردی کۆچەر بوون. تەمەنی سێ ساڵی بووە کە باوکی کۆچی دوایی کردووە. بەمە گوزەرانی دارایی ماڵیان تێک دەچێ. نوورای دایکی ژنێکی بەکار بووە لە ماڵە دەوڵەمەندان کاری کردووە بۆ ئەوەی منداڵی پێ بگەیەنێ. ساڵح و یووسفی برای شوانکارە بوون، بەڵام شەرۆ بچووک بوو. دایکی وەزیر لە حوجرەی مزگەوت لەبەر خوێندنی دادەنێ، ماوەیێک دەخوێنێ فێری تورکی و فارسی دەبێ. لە خوێندندا زیرەک بووە، لە فێرکردن یارمەتی هاوڕێکانی داوە لە شاگردانی حوجرە. وەزیر لە لای مامۆستا خۆشەویست بووە، لێیەوە نزیک بووە. کتێبی ئەدەبی و دیوانی شیعری خستۆتە بەردەستی. لە سەردەمی قوتابیەتییەوە هەوەسی خوێندنەوەی شیعر و لە دواییدا مەشقی نووسینی بووە.

لە ساڵی ١٩٢٥ لە دوای کارەساتەکەی لە سێدارەدانی شێخ سەعیدی پیران و هاوڕێکانی قەلاچۆکردنی کورد لە لایەن کەمالییەکانەوە بەردەوام بوو. لەو ڕۆژگارە شوومەدا لە ساڵی ١٩٢٦ هەزار و حەوسەد ماڵی عەشرەتەکانی برووکی و شاولیک و بەشک و بانۆکی کورد و هی دیکە لە دەست دڕندەیی تورکە کەمالییەکان ئاوارە بوون و خاکیان بەجێ هێشت و ڕوویان کردە قەفقاسی ڕووسیا و پەنایان بردە بەر دەسەڵاتی سۆڤیەتەکان. ماڵی وەزیر یەکێک بوو لەو ئاوارانە.

له ساڵی ١٩٢٨ وەزیر بووە بەقوتابیی قۆناغی ناوەندی لە گوندی سێردەرەک لە ناوچەی نەخچەوان. ئەم ناوچەیە کۆماری ئەفتۆنۆمی بوو سەر بەئازربێجان و دانیشتوانی بەزۆری ئازەری و ئەرمەن و کەمێکیش کورد بوون. ساڵێک لەو قوتابخانەیەی خوێندووە و ئەوجا بووە بەمامۆستای قوتابخانەی گوندی شاوڵیک لەو ناوچەیەدا، لە پاشانا لە ساڵی ١٩٣٣ کارگێری ئەو قوتابخانەیەی پێ سپێرراوە. لەم کارەیدا زۆر نەماوەتەوە لە پاییزی ئەو ساڵەدا ماڵی گواستۆتەوە یەریڤان و بووە بەمامۆستای تێکنیکۆم و وانەی زمانی کوردی وتۆتەوە. هەر لەو کاتەشدا بۆتەوە بەقوتابی. لە ساڵی ١٩٣٥دا لە ئامۆژگای پەروەردەی ئەرمەنی و ئامۆژگای پەروەردەی ڕووسی بۆتەوە بەقوتابی و لە ساڵی ١٩٣٩دا هەردووکیانی تەواو کردووە.

له ساڵی ١٩٤٠ لە زانستگای یەریڤان وتنەوەی زمانی فارسی پێ سپێررا. لەو کاتەی مامۆستا بوو لە زانستگا لە بەشی خوێندنی باڵا خۆی ناونووس کرد و بوو بەقوتابی دوکتۆرا.

نامەی خوێندنی باڵای ئامادە کرد، لەسەر بەرگری کردن بوو لە نامەکەی بەڵام مەرگ مۆڵەتی نەدا لە ڕۆژی ٢٦ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٦ بەدەستی نەیارانی دەسەڵاتی سۆڤیەتی و دوژمنانی کوردەوە کوژرا و کورد فرزەندێکی دیکەی گۆڕەپانی ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە دەست چوو.

وەزیری مامۆستا و ڕۆشنبیر

وەزیر جگە لە زمانی دایکی زمانانی تورکی (ئازەری) و فارسی و ڕووسی و ئەرمەنی و گورجی زانیوە. بەشی زۆری ژیانی بەمامۆستای خوێندنی قوتابخانەکانی سەرەتایی و ناوەنجی و ئامادەیی و زانستگا بردۆتە سەر. لە کاروباری کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری چالاک بووە. لە سییەکانی سەدەی بیستەمدا کۆمەڵێک وتار و نووسینی هەمەڕەنگی لە ڕۆژنامەی «ریاتازە»ی کوردی لە یەریڤان بەزمانی کوردی بڵاوکردۆتەوە. وەزیر دەوری گرنگی بووە لە ناساندنی کورد لە هەموو ڕوویێکەوە بەخوێنەری ئازربێجانی و ئەرمەن بۆ ئەم مەبەسە گەلێ وتاری بەزمانی ئەرمەنی لە ڕۆژنامەی «ئەرمەنستانی سۆڤیەت» و بەزمانی ئازربێجانی لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ئازربێجان بڵاوکردۆتەوە.

گرنگترین کتێبێکی پەروەردەیی ئەوەیە کە وەزیر بۆ قوتابیانی داناوە و لە لایەن وەزارەتی پەروەردەی ئەرمەنستانەوە بڕیاری لەسەر دراوە وەک کتێبێکی سەرچاوە بۆ قوتابخانە کوردییەکان. ئەم کتێبە بەم ناوەوە بڵاوکراوەتەوە «زمانێ کورمانجی – زماننامە، ڕاستنڤیسار، ئاخافتنا خەبەردانێ. ژ ئالییێ مینیستیریا ڕۆنایێ ئەرمەنستانێ هاتیە قەبوول کرنێ» لە یەریڤان لە ساڵی ١٩٤٧ لە چاپ دراوە.

وەزیر یادی پیرۆز و پڕ لە سۆزی لە ناو دڵ و دەروونی نێوەندی ڕۆشنبیری کوردی قەفقاسی ڕووسیا لە شاعیر و نووسەر و خوێندەواران بەجێ هێشتووە، بەداخەوە بیری دەکەنەوە و نەفرەت لەو پیاوکوژانە دەکەن کە بوونە نەمانی فرزەندێک کورد هێشتا پێویستی پێی هەبوو.

وەزیری نووسەر و شاعیر

وەزیر ئەگەر خوێندەوار نەبوایە دیسانەوە دەبوو بەشاعیرێکی میللی نەخوێندەوار، بەڵام کە بوو بەخوێندەوار شیعری میللیی سەرزاری وەرگێڕایە سەر ئەو جۆرە شیعرەی لە دواییدا شیعری کلاسیکی پێ دەڵێن.

لە ناوەڕاستی سییەکانی سەدەی بیستەم وەزیر دوو بەرهەمی ئەدەبی داهێنراوی گرنگی بڵاو کردەوە:

١- کۆمەڵە شیعرێک بەناوی «نووبار»ەوە، ئەم بەرهەمە تاقیکردنەوەیێکی بەکەڵک بوو بۆ دروستبوونی ئەدەبێکی نووسراوی بەرز لە ناو کوردی ئەو وڵاتە کە لەمەوپێش ئەدەبی نووسراویان نەبوو، بەڵکو خاوەن ئەدەبێکی میللیی سەرزاری جوان بوون.

٢- بەرهەمێکی دیکەی گرنگی وەزیر لە ساڵی ١٩٣٥ بەم ناوونیشانە بڵاوکراوەتەوە «ڕەڤا ژنێ، پیەسە بۆنا تاترۆنێ کورمانجا ژ چار پەردە». ئەم بەرهەمە درامایێکی شانۆگەرییە بەناوی ڕەدووکەوتن یا بەدووکەوتنی ژن لە چوار پەردە پێکهاتووە. شاعیر هەوڵ دەدا ناشیرینی و ناهەمواری ئەم ڕەوشتە خێڵەکی و دواکەوتووە لە بەرچاوی خەڵکی کورد ڕەش بکا. ئەوی ڕاستی بێ کوردی ئەو وڵاتە لەو ڕۆژگارەی ژیانی تازەیان دەست پێ کردبوو گەورەترین ناگزووریيان نەخوێندەواری و بەدووکەوتنی ژن بوو، ئیتر نەک تەنیا وەزیر بەڵکو بەگشتی بزووتنەوە ئەدەبییە تازەکەیان بایەخی زۆری بەم دوو

جۆرە گیروگرفتە دەدا و ڕەنگیان لە ئەدەبی کوردی و شانۆ دابووەوە بە شیعر و پەخشانەوە.

چالاکی ئەدەبی وەزیر لە جەنگی دووەمی گێتیی سەدەی بیستەم لە لووتکەدا بوو، شیعری زۆری دژی بیری نازیزم و فاشیزمی هەڵگیرسێنەرانی جەنگ نووسیوە، ستایشی بەرەی سوێندخۆرانی کردووە بەتایبەتی دەسەڵات و سوپای سۆڤیەتی ئەو سەردەمە. نموونەی ئەم ئەدەبە بەرزەی چیرۆکی شیعری «وەتەن و هزکرن» (نیشتمان و دڵداری) یا «نادۆ و گولیزەر»ە، چیرۆکێکی شیعری درێژە، خۆیان «پۆیێم»ی پێ دەڵێن، لە دە بەش پێکهاتووە. بەرهەمێکە گەلێ هەڵوێستی ناسک لە ژیانی تاکی ناو کۆمەڵ و مرۆڤایەتی دەووروژێنێ.

وەکو لە ناوی بەرهەمەکە دەردەکەوێ قارەمانی سەرەکی چیرۆکەکە دوو کەسی کورد نادۆ و گولیزەرن. ئیتر شاعیر ڕێگە بەخەیاڵی شیعری خۆی دەدا بەئازادی لە گێتیی داهێنانی ئەدەبی بسوورێتەوە. دیارە پێش هەموو شتێک نادۆ و گولیزەر دڵدار و دلبەرن، ئینجا دەبن بەرەمزی نیشتمانپەروەری و جەنگاوەری، مێژوو شانازییانە، ئاشتی و دیموکراتی نیازیانە، لە سایەی کۆمەڵی یەکسانیدا دەتوانن دەست لە ملی یەکتری بکەن و بەئازادی بژین.

وەزیر لەم کارە ئەدەبییەیدا بایەخی زۆری بەو ڕووداوانە داوە کە لە مێژووی کوردا بوون بەرەمزی شانازی. شەرەف خانی بدلیسی و ئەحمەدی خانی و خانی لەبزێرین و مەلای جزیری یاد دەکاتەوە. بەلای ئەوەوە کورد تەنیا دێرینەکە نییە. ڕۆژی ئەمڕۆ کوردی هەموو کوردستانەکان لە تورکیا و ئێران و عیراق و سووریا وڵاتەکەی خۆیان، هەموویان هەڵساونەتە سەرپێ، لەگەڵ بەرەی دیموکراتی و لە دژی جەنگخوازە فاشستەکان.

شاعیر گێڕانەوەی ڕووداوەکانی بەقسەی نەستەق و پەندی پێشینان و بیروڕای دانایانە ڕازاندۆتەوە. ڕەچاوی ئەوەی کردووە زۆرترین خەڵکی کوردزمان لە خوێندەوار و نەخوێندەوار لە قسەکانی بگەن و مێشک و خەیاڵیان بجووڵێنی.

وەزیر پێشەکی چیرۆکەکەی بەم دێڕە شیعرانە دەست پێ دەکا:

خـولی دێیـە بۆنا هەر بەنی ئینسـان
هەر تشت ژێیـە ئو مـرن هەر زەمـان

وەلات باڤـــە نە تـەنـێ فـــرۆتـن نە کـــرین
ئازایی ناڤـە کـولتـوور بـۆی تاریقـا مـێـزین
دەرب یـــا دایـــانـــە هـــوون بـــکـــن بـــاوەڕی
ناڤ بۆی گشکانە خۆف کو نەکە سـەرکاری
ئەو شـێـرێ شـێـر مـێـرخـاسـێ پر ناڤـدار
تاریقـــێـــدا حـــوبرا زێڕین تـێ نڤـــیـــســـار
عـــەســـمـــان ژ وێ دا نـزلە بۆی ســـەیرانـگـێ
ب خـــوونـێ خـــەمـــلاندییـــە جـــیـێ جـــەنگـێ
بنێـڕە سـتـوخـار ل عـەگیـتـێ منی ب عـەمـەل
نادۆیـێ کـــوبـاری بێ خـــۆفی بـێ عـــەجـــەل

***

بـا دەعـــوەتە هێـــســـرێ عـــەورا ژی بـاران
هـەر شـــایـێ شـــینەک هـەیە هـەر ئوســـان
تم پێـــشـێ ئینســـانە حـــوب و حـــەز کـرن
شین و شــــــایـی ژ هـەڤ نایـێن کــــــرن

بەم وێنە شیعرییە جوان و پڕ مانایانە شاعیر ڕێگە خۆش دەکا بۆ باسکردن لە سـۆزی دڵداری لای ئەو کـوڕ و کـیـژە کـوردەی ناویان نادۆ و گـولیـزەرە و بوون بەڕەمزی دڵداری و نیشتمان.

***

وەزیری نادری یەکێک بوو لە ڕۆشنبیرە بەرچاوەکانی کوردی وڵاتی قەفقـاسی ڕووسـیـا. ئاسـۆی بیـری فـراوان بـوو، توانای داهـێنانی بـەهێـز بوو، سـەری لە سـیـاسـەت و جـمـوجـۆڵی نیـشـتـمـانپـەروەری دەردەچوو. ژیانی کـورت بوو بەڵام تاقیکردنەوەی زۆر بوو، دایک و باوکی تا پاش لـە دایکبوونی ئەویش گـوزەرانیان باش بوو، لە دواییدا کـەوتنە بەرەی هـەژارانەوە. شـوێنەواری ژیانی دواکـەوتوویی دەسـەڵاتی تورکی عوسـمـانی لە مـێشکیدا ماوە. زوڵم و زۆری پیاوکوژە تورکە کەمالییەکانی لـە بیر نەچووە، دڵسـۆزی ئەو دەسـەڵاتەی قـەفقـاسی ڕووسـیا کـە لە تیـرۆری تورک کـەسـوکـاری ڕزگـار کـردن لە پێش چاوە. ئەم هـەمـوو هۆیانە

قوتابخانەی بنچینەیی وەزیری نادری بوون. تاقیکردنەوەی ئەم ژیانە تاڵ و تفتە، لەگەڵ خوێندنی بەردەوام و زانینی کۆمەڵێک زمانی ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایی مامۆستا و نووسەر و شاعیر و ڕۆشنبیرێکی کوردی بەدیمەنی لە وەزیری نادری دروست کرد.

قەدری جان

بەشی پازدەم

قەدری جان

١٩١١ - ١٩٧٢

ئەز بووم ئینسانەکی نوو
پەرەستەشێ ئۆلەکە نوو
ئــو د بــازارێ دلــدا
من ئاڤا کر هۆلەک نوو

ژیانی

عەبدولقادر کوڕی محەمەد عەزیز جان لە شارۆچکەی دیرک لە نزیک ماردین لە ساڵی ١٩١١ لە دایک بووە. لە دواییدا لە نێوەندی ئەدەبی و ڕۆشنبیری و ناو خەڵکیدا بە قەدری جان ناسراوە. سەرەتای خوێندنی لە وڵاتی خۆی بووە، ئینجا ڕووی کردۆتە شاری قۆنیە لەگەڵ ڕەشیدی کورد لەوێ لە خانەی مامۆستایان لە ساڵی ١٩٢٨ - ١٩٣١ خوێندوویانە. بەهۆی جموجۆڵی سیاسییانەوە لە دەست تەنگەتاوی دەسەڵاتی شۆڤێنی تورک ئەوێیان بەجێ هێشتووە و ڕوویان کردۆتە ناوچە کوردییەکانی سووریا.

لەو کاتەدا کە قەدری جان هاتۆتە سووریا (١٩٢٨) لە تەمەنی حەڤدە ساڵی بووە لە قۆنیە خوێندنی تەواو نەکردبوو، لە شاری سەلەمییە خوێندنی لە خانەی کشتوکاڵی مامۆستایان گەیاندۆتە ئەنجام، ئینجا بەمامۆستای قوتابخانە لە ئەنتاکیا دامەزراوە، لە پاشانا لە قوتابخانەکانی قامیشلی و عامووده مامۆستا بووە ئەوجا ماڵی گواستۆتەوە دیمەشق و بەمامۆستا لە قوتابخانەیێکی گەڕەکی کوردان دامەزراوە. لە ساڵی ١٩٣٤ لە پاش فێربوونی زمانی عەرەبی بووە بەمامۆستا لە شاری ئەسکەندەروونە، لە دوای ئەوە لە هەندێ لە قوتابخانە

جیاوازەکانی شـارانی سـووریە بووە بەمـامـۆسـتـا و لە هەندێکیاندا بەکارگێڕی قوتابخانە.

لە سـاڵی ١٩٤٤ گۆڕانی بیـری لە مێشـکیدا سـەری هـەڵداوە و باوەڕی وا بووە فیکری سـۆسـیـالیـزمی زانسـتی میللەتەکەی لە مـەینەتی ژێردەسـتی و دیلیـەتی و دواکـەوتوویی کـۆمـەڵایەتی ڕزگـار دەکـا. ئەمـە تووشی سـەرئێـشـەی کـردووە. لە تەمـووزی ١٩٥٧ لەگەڵ نێـرراوی لاوانی کـورد بەشداری لە مـیـهرەجانی شـەشـەمی لاوانی گێتـیی کردووە لە مۆسـکۆ. لەو کاتەدا مـەلا مسـتـەفا بارزانی زۆر نەبوو بۆ یەکـەم جـار لە تـاشـقـەندەوە جـێگەی زیندەگـانی گـواسـتـرابووەوە مـۆسـکۆ. لەو گەشـتـەیدا چاوی بەبارزانی کەوت، بۆ یەکـەمین جـاریش ئاشنایەتی لەگەڵ قـەناتی کوردۆ پەیدا کرد. ئەو سێ کوردە گەلێ بیرەوەرییان لەگەڵ یەکتریدا هـەیە. لە دوای سـاڵێک پاش گـەڕانەوەی بارزانی بۆ نیشـتـمـان قـەدری جـان ڕوو دەکاتە بەغدا بۆ پێشکێش کردنی پیرۆزبایی بەهۆی گەڕانەوەی بارزانیان بۆ وڵات و دەبێتە میوانی مەلا مستەفا.

لەمـە بەدواوە ژیـانی قـەدری جـان دەکـەوێتـە نـاخـۆشـیـیـەوە. چوار جـار گـیـراوە، درێژترینیـــان لە مـــاوەی ١٩٥٩ تـا ١٩٦١ بـووە، لە بـەنـدیـخـــانـە بـەنـاوبـانـگ و ترسـێنـەرەکـەی سـووریـا «مـەززە» کـاتـی بردۆتە سـەر. لە پـاشـانـا گـەڕاوەتەوە قـوتـابخـانـە، لـە سـاڵی ١٩٦٩ لە پـیـشـەی مـامـۆسـتـایی دوورخـراوەتەوە و کـراوە بەمووچەخۆری میری. دوا سـاڵانی ژیانی لە دیمەشق بردۆتە سەر. لە ساڵی ١٩٣٩ ژنی هێناوە کچەکە بەنەژاد تورک بووە، باوکی لایەنگری دەسـەڵاتی عوسمـانی و لە دژی کـەمـالییـەکـان بووە. لە ڕۆژی ٩ی ئاغـسـتـۆسی ١٩٧٢ بـەنەخـۆشـی هـەژانی مێشک کۆچی دوایی کردووە و لە دیمەشق نێژراوە.

شیعری

قەدری جـان یەکێکە لە شـاعیرانی کوردسـتانی باکوور لە سـاڵی ١٩٣٦ شیعرێکی داناوە دەچێتە ناو بزووتنەوەی «شیعری نوێ» لە ناوچەی سلێمانی لە کوردستانی باشـوور، هـەرچەندە شـاعیر ئاگاداری بزووتنەوەکـەی سلێـمـانی نەبووە، هـەروەها زوو بەزووش ئەم داهێنانـەی شـاعیر نـەبووە نەریت و شـاعیـرانی ئەوێ پێڕەوییـان نەکرد، تەنیـا خـۆی لە دوای ئەم شـیـعرە بـەرهـەمی هەیە دەچێـتـە ناو ئـەم شـیـعرە

نوێیەوە. بەڵام بەشدارییێکی گرنگ بوو لە چەسپاندنی ئەو قوتابخانە تازەیە لە ئەدەبی کوردیدا بەگشتی، هەروەها زیرەکی و هوشیاری قەدری جان دەخاتە ڕوو لە ژێر کاریگەری ئەدەبی ڕۆمانتیکی ئەوروپا و ئەدەبی نوێی تورکی ئەم ئینقیلابە مەزنە لە ئەدەبی کوردیدا بەرپا بکا.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

قەدری جان ئاگاداری شیعری کلاسیکی کوردی بوو، چێژی لێ وەردەگرت و ئەگەر ئارەزووی بکردایە دەیتوانی بەڕوخسار شیعری کلاسیکی ئامێز دابنێ. کەچی ئەو لەگەڵ نوێگەریدا بوو، لەگەڵ ئەوەشدا شوێنەواری کلاسیکی لە شیعریدا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام ئەوە هەیە وەکو خۆی وەری نەگرتووە و دەسکاری تێدا کردووە بەمە بووە بەوێنەیێکی تازەگەری. بۆ بەڵگە هەولێ داوە شیعر بهۆنێتەوە لەسەر بنج و بناوانی بەندی چوارین لەسەر قافیەی (ا ا ب ا) و (ا ا ا ب).

شیعری بەگشتی دەچێتە ناو قوتابخانەی «شیعری نوێ»ی کوردییەوە. کێشە خۆماڵییەکانی سیلابی بەکار دێنێ، لەوانە بەزۆری حەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەیی. لە شیعرێکدا ئەم کێشانەش کەرت دەکا، تەنیا بەوە ناوەستێ دێڕە شیعری دوو بڕگەییش بەکار دێنێ. شیعری لە ڕووی مۆسیقییەوە ڕەوانە، وشەی فەرهەنگی شیعری ئاسانە، زمانی کوردی پەتییە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مانای داخراوی هەیە، ئەمە زیاتر لەوەوە هاتووە لەو کاتەی پەنا دەباتە بەر شێوازی سیمبۆلی، ئەمە لە لیریکی هونەری سەردەم نزیکی دەکاتەوە و لە ئەدەبی میللیی سەرزار دووری دەخاتەوە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

قەدری جان لە منداڵییەوە هەستی بەوە کردووە لەبەرئەوەی کوردە بەچاوێکی نزم تەماشا کراوە، هەر لەو کاتەوە دوژمنی خۆی ناسیوە، بۆیە مەسەلەی نیشتمانی گەلەکەی خۆی بەمەسەلەی نیشتمانی هەموو میللەتە زوڵم لێکراوەکان بەستۆتەوە، ئەمە نویشکی ناوەڕۆکی شیعریەتی. لەو کاتەی هەولێ داوە شیعری ببێتە وێنەی ڕاستەقینەی هەستی ناوەوەی هەموو چەوساوەیێک ئاگاداری لایەنە هونەرییەکانی شیعر بووە، ئەمەی نەکردووە بەقوربانی بیروباوەڕی سیاسی بۆ

ئەوەی زۆرترین خەڵک تێی بگەن، بەڵکو وەستایانە توانیویەتی لایەنی جوانکاری بپارێزێ و خەڵکیش لە شیعری بگەن. خۆ ئەگەر شیعری وای هەبێ تەمومژی سیمبۆلیزم و ڕۆمانتیزم هەندێ لێڵی بخەنە سەر وێنە و ماناکانی ئەمەیان کارێکی ئاساییە بەپێی ئەو تیۆرییەی دەڵێ پێویستە بۆ فراوانترین توێژەکانی کۆمەڵ بنووسرێ، ئەدی فەیلەسووف و دانا و ڕۆشنبیرە گەورەکانیش پێویستییان بەداهێنانێک نییە چێژیان بجووڵێنێ و خەیاڵیان بەدەنگ بێنێ!

داهێنان لە شیعری سیاسیدا شاعیرێکی وەستای گەرەکە، چونکە کە ئیلهام لە دیاردەیێک یا ڕووداوێک وەردەگرێ و پارچە شیعرێکی بۆ دادەنێ لەوانەیە ئەم دیاردە و ڕووداوە درەنگ یا زوو بەخراپە بگەڕێتەوە، ئەو کاتە دەبێتە دروشمێکی سیاسی ڕۆژانەی بێ تام، بەڵام قەدری جان لەو شاعیرانەیە بەرهەمی ئەدەبی لە سەرچاوەکەی جیا دەکاتەوە و دەبێ بەموتڵەق و بەهیچ جۆرێ بۆنی سەرچاوە بنچینەییەکەی لێ نایە. لەبەرئەوەیە حسێب لەگەڵ بەرهەمی ئەدەبی دەکرێ لە ڕووی هونەرییەوە و هیچ پێوەندییێکی بەئیدیۆلۆجییەتی نووسەرەکەوە نییە.

پەخشانی

قەدری جان لە سەرەتای ژیانی ئەدەبییەوە لە هونەرەکانی پەخشان سەرکەوتوو بووە. بەهۆی ئەوەی لە نزیکەوە پێوەندی بەڕۆژنامەگەری کوردییەوە هەبوو لە سووریا مەشقی نووسینی وتاری ئەدەبی و کۆمەلایەتی بووە، لەوەوە هەوڵی داوە چیرۆکیش بنووسێ. بەزۆری سنووری لە نێوان چیرۆک و وتار دانەناوە. دیارە ئەمە سیفەتێک نەبووە تەنیا لای ئەو بووبێ، هەموو ئەو شاعیرانەی لەو سەردەمەدا مەشقی نووسینی وتار و چیرۆکیان کردووە، هەندێ جار ئەم دوو هونەرەیان تێکەڵ بەیەکتری کردووە بەبێ ئەوەی خۆیان هەستی پێ بکەن. ئەم دیاردەیە لە ئەدەبی هەموو نەتەوەکانی گێتیدا هەیە.

نووسینە پەخشانییەکانی قەدری جان پێوەندییان بەئەدەب و ژیانی کۆمەلایەتی کورد و ناساندنی هەندێ گەورەپیاوانی کورد و سروشتی کوردستان و بیروباوەڕی دیمۆکراتییەوە هەیە. کارێکی چاکی کردووە کە بایەخی بەئەدەبی میللی سەرزار (فۆلکلۆر) داوە و چەند حیکایەتێکی میلیی ئەفسانەیی بەرگوێی ئاگردانی دووبارە بەزمانێکی ئەدەبی ڕۆشنبیرانە داڕشتۆتەوە.

نموونەی شیعری

١

قەدری جان بەم جۆرە موناجات لەگەڵ خۆشەویستدا دەکا لە شیعرێکیدا بەناوی "دادێ":

بەهارە ژییــــــــــانا من بێ تە پایزە دادێ
بۆ من دیارێ جــەننەت بێ تە فــاییــزە دادێ
چێل کەوا لنگ شکەستی ل پێ هەڤالێن خوە ما
چێلکە و ئەز بم و نەگریم ما قەی جاییزە دادێ

***

دادی پر کوور مــەنالە تە جەگەر ل من نەهشت
دەوســا کــۆن و لۆرنی ئاه و زارینا خــوە هشت
گرین ترسێ ددە من خـراپ دکە سنگ و پشت
یێدن خوین کێمێ دزێن کانی و کارێزێ دادێ

***

هەرچەند پۆل و پەتالێن ژ بەر خانومــانان مــان
گەلەک قــەنج گرێ بدە ل برینێن خــوە ئەمــان
بژشکێن مـــە چێـدکن ژ بۆ دەردێ تە دەرمــان
هنەک ژوان ســـەکـبــانێن هن ژ نافــزە دادێ

***

داو نە مــا مــە مــاچ کر پاقژ نە پاقژ بێ دەست
هەر کێ ئەڤ حالێ مە دیت گۆتنا پارسەکییە گەست
دە وەر ژ بەرڤی دەردێ مــەبە پەریشــان و مــەست
نە ئەقل مــا نە نەشی وور نە ژی حــافــزە دادێ

***

خـوەرن ڤـەخـوەرن تونە هەبە ژی من سـوند خـواری
پاری یەک ب هێـــســـانی د قـــرکـــا مـــە ناری
دیتنا تە مـــیـــەســـەر مـــەکـــە خـــودایێ باری
گـــاڤ و دەمـــێن مـــە هـەمی روژی پـەهریزە دادێ

***

ژ بەر کـێـمـانی یێن خـوە ل جـەم تە شـەرمـەسـارن
تـەنێ تو کـــوور مـــەنالە ئەم ژ تە هێـــڤـــیـــدارن
ژ چاڤـێن مـەیێن مـەلوول هێـسـترێن خـوین دبارن
ژانا زراڤ تۆڤ مـــەکـــە ئەمـــان پاکـــیـــزە دادێ

ئەم شـیـعـرە موناجـاتێکی بـەرزە قـەدری جـان لەگـەڵ خۆشـەویسـتدا دەیکا. ئەو خـۆشـەویسـتـە تەنیـا دلبـەر نیـیـە، دایک و خـوشـک و کـچـن. بۆی هـەیە وەکـو داهێنانێکی شیعری بەرەی پیاوانیش بگرێتـەوە. لە سـۆزێکی بەکوڵی ڕاسـتییـەوە هەڵقوڵاوە. شاعیر ڕوو لەو خۆشەویستە نزیکانە دەکا ئەوانەی لەوە دڵنیایە ئەوەی دەیڵـێ تێی دەگـەن، چونکە ئەو کـارەسـاتانەی بەسـەر ئـەو هاتووە ئـەوانیـشـی گرتۆتەوە.

٢

لە شـیـعـرێکیدا بەناوی «بەگێ ئاخرزەمان» قـەدری جـان بەم جـۆرە دەست پێ دەکا:

دۆستێ من
دژمنێ پۆستێ من
بەگێ ئاخرزەمان
ئەڤ زەمبیلا تو پێ هاتی
نەما داتێ ژ ئەزمان
بەنێ وێ رزی یا
ل ناڤا رێ قەتییە
ئو کەت

کەت ناڤا دەریا سۆر

دەریا سۆر ژێرا بوو گۆر

دەریا سۆر

ژ تێر خاوەن و چەند خودایێ بچووک را

بوو کەفەن

مووسا و مریدێن هەمی

بێ پر و بێ گەمی

ژ وی دەریایێ دەرباز بوون

ژ جەور و جەفایێ

ل ور خەلاس بوون

نەمروودێ بچووک

مە ب ئاگر دترسینە

پف مەشکا ڤالا

ئەی کەڤنارەیێ سالا

باوەری یا دلێ من

تا قەتا ملێ من

ژ ئیمانا ئیبراهیم بێترە

نە کێمترە

ڤێیا بزان

ئەی پێغەمبەرێ دزان

ئەم پارچەیە بەشێک بوو لە پۆیێمێکی بەرز و ڕەنگین بەشێوازێکی ڕۆمانتیکی و سیمبۆلییانە قەدری جان باس لە ژیانی دەستبەسەری و نالەباری نەتەوەکەی خۆی دەکا لە سووریا. لە دوای جەنگی دووەمی گێتی و بەسەرچوونی دەسەڵاتی ئەمپریالیستی فرەنسی لە سووریا و لبنان، حوکوومەتە یەک لە دوای یەکەکانی سووریا سیاسەتی بەعەرەب کردنی هەموو هاووڵاتییە ناعەرەبەکانیان بەکار دەهێنا، بەتایبەتی لەگەڵ کورد زۆر تیژ بوون. ئەم شیعرە لەو سەردەمەدا

نووسراوەتەوە کە یەکێتی لە نێوان میسر و سووریا و یەمەن جێبەجێ کرا و بوون بەیەک دەوڵەتی یەکگرتووی عەرەب.

لەم شیعرەدا قەدری جان لەگەڵ جەمال عەبدولناسری شۆڤێنیی عەرەب قسە دەکا، پێی دەڵێ بەقسە دۆستی منی، چونکە من هاووڵاتی تۆم لە سووریا، بەڵام بەڕاستی تۆ دوژمنی، من لەناو دەبەی، بەڵام ئەی بەگی ئاخر زەمان، واتە گەورەی ئاخر زەمان ئەو زەمبیلەی تۆی هێناوەتە خوارەوە پەتی ڕزییە و زوو دەپسێ و دەکەوییە ناو زەریای سوور و دەخنکێی. ئەو زەریایە بووە بەگۆڕستان بۆ گەلێ لە دەسەڵات بەدەستانی سەر بەتۆ. لە پاشانا زیرەکانە بەسەرهاتی مووسا پێغەمبەر دەگێڕێتەوە دارە قولەکەی پێ بوو، بەبێ پرد و بێ بەلەم لەو زەریایە پەڕییەوە. لەولاشەوە ناوی نەمروودی بچووک دەبا مەبەسی کاربەدەستانی پیاوی عەبدولناسرە کە کورد لە سووریا دەچەوسێننەوە. ئینجا پێی دەڵێ: ئەی پێغەمبەری دزان ئەوە بزانە باوەڕی من بەرامبەر بەکورد لە باوەڕی ئیبراهیم پێغەمبەر بەهێزترە بەرامبەر بەخوا. شاعیر ناوی ئیبراهیم پێغەمبەری لەبەرئەوە هێناوە چونکە عەرەبە شۆڤێنییەکان کردوویانە بەڕەمزی نەتەوایەتییان.

ئینجا لەسەر پۆیێمەکەی دەڕوا و دیسانەوە پێنج دێڕە پێشەکییەکەی دووبارە دەکاتەوە و دەڵێ:

دۆستێ من
دژمنێ پۆستێ من
بەگێ ئاخر زەمان
ئەڤ زەمبیلا تو پێ هاتی
نەما داتێ ژ ئەزمان
مەزناتی
نە ب پارە و مالە
نە ژ ب گەرما کالە
مەزناتی
ب جەوهەرێ ئینسانە
ب عیلم و ب عیرفانە

بەلێ، ئەم خزانێ مالن
لێ زەنگینێ کەمالن
زەنگینێ ئیدیالن
کۆشکا تە ئاهم ڤالا
یا ب نەینۆکێ پالا
یێن ب خاین
یێن ب برین
تە ئاڤاکر و د بندا ڕوونشت
ئو گەلەک ڕەبەن ژ برچینا کوشت
ئەوێ ل سەر سەرێ تە هلوەشە
گەر چ دلێ مە ب تە نایێشە
لێ ئەم دەخوەزن
ب دل د بەزن
زارۆیێن تەیێن ب گونەه
کو ب هەژمار هەنە نەه دەه
ژ وێ تالۆکی خەلاس بکن
دریا راسترا دەرباز بکن
رێیا راست رییامە
ئەوە پێغەمبەری یامە
زنجیر شکاندن
ئارمانج گهاندن
بابیلووسکان بستان
دیرۆکا راستان دبێژە:
گوه مەدە ئەفسانەیێ دێوان
ب شووندا نەمینە کارڤان
کارڤانی مەدەنییەت

گورووهێ بەشەرییەت
خولاسە
پێشی و پاشی یا فیلۆسۆفە
فیلۆسۆفا مە
ئەڤە
دین، مەزهەب، ئیمان
ببە ئینسان ببە ئینسان
دۆستێ من
دژمنێ پۆستێ من
بەگێ ئاخر زەمان
ئەڤ زەمبیلا تو پێ هاتی
نەما دا تێ ژ ئەزمان

قەدری جان لە قسەکانی بۆ دیکتاتۆر بەردەوامە، پێی دەڵێ گەورەیی بەپارە و ماڵ نییە، بەڕەوشت و زانینە. ئەوە باش بزانە ئێمە خاوەن ماڵین، لە ڕەوشت و بیروباوەڕ دەوڵەمەندین. ئەو کۆشک و سەرایەی تۆ لێی دانیشتووی بەفێڵ و خوێن دروستت کردووە، هەموو هەڵدەوەشێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هیوامان وایە خەڵکی نزیک تۆی بێ گوناه، لەم بیروباوەڕە لابدەن، خۆیان ڕزگار بکەن و بێنە سەر ڕێی ڕاست. ڕێی ڕاست ڕێی ئێمەیە، لەو ڕێیەدا زنجیر دەشکێنین و دەگەینە ئامانج، هەموو شتێک بۆ بەختیاری ئادەمزاد دەبێ.

٣

لە لیریکی «ڕێیا تەزە» قەدری جان دەڵێ:

ئەڤ پەردەیا رەش و تاری
کو ژ شەڤێن رەش دیاری
من ژ روویێ خوە کشاند
ل بەرچاڤێن خوە چراند
ئو ئاڤێت

ئاڤێت پاش سەد چیایێ
ناڤا هەزار دەرگایێ
من گەمارا گوهێ خوە
ب زمزمەکە نوهـ شوشت
ئو مەقرۆبێن جانی خوە
ب دەرمانەکی نوهـ کوشت
ئەو کو فیکا توفەیلی
کو د دلدا دچەری
من ژ کۆکێدا راکر
هێلیناوی خەراب کر
ئو بلاڤ کر
ل ڕۆژێن دەرباز بوویە
ل راستی یێن کەڤنارە
ل هەڤالێن نە هەڤال
جارا پێشن سلاڤ کر
ئەو زنگۆرا د مژی
من ب کێرێ خەرتاند
ئو ب ئاگر شەوتاند
ئو پاقژ کر
پاقژ کر ژ سەرێ خوە
من ئاڤێت ژ دەرێ خوە
ب چاڤەکی بێ پەردە
ب گوهەکی بێ گەمار
دبن سەر رێگە تەزە
ب مەژیکی بێ زەنگار
ئەدی ب دیتنا خوە

ب بهیستینا خوه
ب ڤینا خوه ئو مەژی
ب رێڤە چوونا خوه ژی
ئەز بووم ئینسانەکی نوو
پەرەستەشێ ئۆلەکە نوو
ئو د باژارێ دلدا
من ئاڤاکر هۆلەک نوو

ئەم شیعرەی قەدری جان بە یەکەمین شیعری ڕێبازی نوێ یا قوتابخانەی نوێ دانراوە لە باکووری کوردستان. بەڕاستی لەم دەوروبەرەدا بوو، یاخود ڕاستتر لە نێوان هەردوو جەنگی گێتیی سەدەی بیستەم ئەم بزووتنەوە ئەدەبییە تازەیە لە کوردستانی باشوور پەیدا بوو. لەم شیعرەدا شاعیر یەکێتیی‌یێکی تازەگەری لەم ڕێبازەدا داهێناوە، بەوەی تازەیی لە ڕوخسار و ناوەڕۆک دروست کردووە، شکاندنی کێش و قافیەی کلاسیکی، گەڕانەوە بۆ کێشی سیلابی خۆماڵی، هەڵبژاردنی کێشە عەرووزییە سووکەکان ئەگەر ڕەخنەگر بیەوێ هەندێ لە دێڕە شیعرەکانی بە بەحری عەرووزی بکێشێ. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە شاعیر لە گواستنەوە یا گۆڕانی فیکر و ئیدیۆلۆجییەت دەدوێ، ئەمە دیاردەیێکە تایبەتییە بەخۆی، چونکە ئەگەر «وەستاو = ثابت» نەجوولێنرێ پێشکەوتن نابێ. ئەمە سەرچاوەیێکە بۆ تیۆریی فەلسەفی، بەڵام وەستایەتی قەدری جان توانیویەتی لە سەرچاوەیێکی دوور لە جوانکاری وێنەی هونەراوی داهێنراو دروست بکا بەهۆی شێوازی سیمبۆلیزم و ڕۆمانتیزم. وەکو خۆی دەڵێ بوو بەمرۆڤێکی نوێ و لە نیشتمانێکی نوێدا دەژی، لە ناو شاری دلیشدا نوێخوازی دروست دەکا، ئەمەیان ئاوڕدانەوەیێکی سۆفیزمیانەیە.

٤

لە شیعرێکیدا بەناوی «شێرێ وەلات بارزانی هات» دەڵێ:

ل عیراقێ کورد و عەرەب
ئازاد بوونە ژ نیرێ غەرب

ل سـەر یەک رێ ل سـەر یەک دەرب
رۆژا کـــــوردســــتـــــانێ هـلات
شـێـر هـات وەلات، شـێـر هـات وەلات
مـــــــــزگـــێن ل وە بـارزانـی هـات

***

ئـازاد بـوویـە سلـێـــــــمـــــــانـی
ســــبـــــا دۆرا مـــــووش و وانـی
مـــــــــەهـابـاد و سـنـە و بـانـی
رۆژا کـــــوردســــتـــــانێ هـلات
شـێـر هـات وەلات، شـێـر هـات وەلات
مـــــــــزگـــێن ل وە بـارزانـی هـات
بـژی ئـازادی ئـو کـــــوردســـــتــــان
بـژی ئـاســـــایـش ل جـــیــــهـــــان
بـژی ئـیـنـســـــان بـرای ئـیـنـســــان
رۆژا کـــــوردســــتـــــانێ هـلات

قـەدری جان لە پێشـانا پیرۆزبایی لـە خەڵکی هەمـوو عـیراق دەکا بەهـۆی ئەوەی ڕزگارییـان لە ئەمپریالیستی ئەورووپا بووە. کورد لەمەدا قـازانجی کردووە، هەندێ لە مـافی سروشـتی خـۆی دەسـتی کەوتووە، بەڵام گرنگتـر بەلای شـاعیـرەوە ئەوەیە بەهـۆی ڕووداوەکـانی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا مستەفا بارزانی و هـەواڵەکانی لە وڵاتی ئاوارەیی گـەڕانەوە نیشـتمـان. ئـەو قسـە گـەرمـانـەی شـاعـیـر بۆ بارزانی تەنیـا لەوەوە نەهاتـووە وەک کەسـایـەتـیـیـێکی نیـشـتـمـانپـەروەر و سـەرکـردایـەتی شـۆڕش لە پێناوی مـافی کورد بەڵکو پێوەنـدییـێکی گیـانی لەگەڵ هـەبوو لە پاش ئەوەی لە هـاوینی ١٩٥٧ لە مـۆسکۆ ناسیـاوی لەگەڵدا پەیدا کرد و لـە دوای ساڵێک بارزانی گەڕایەوە نیشتمان و قـەدری جان بۆ پیرۆزبایی لە دیمەشقەوە هاتە بەغدا و ئەم شیعرەی بەدیاری پێشکێش کرد.

***

قـەدری جـان شـاعـیـر و نووسـەر، نـیـشـتـمـانپـەروەر و سـیـاسی، لە تەمـەنی

منداڵییەوە تا کۆتایی ژیانی بەربەرەکانی کراوە لە لایەن دەسەڵاتدارانی تورکیا و سووریا، ئەوانەی خاکی کوردیان کەرت کردووە و هێڵی سنووریان کێشاوە. قەدری جانیان ئازار داوە، خستوویانەتە بەندیخانە و دەربەدەریان کردووە، بەڵام ئەو کۆڵی نەداوە. خزمەتی لە قوتابخانە و پێگەیاندنی منداڵان لە کارە ئەدەبییەکانی کەمتر نەبووە.

قەدری جان شاعیرێکی خۆڕسک بوو، لە مانای شیعر گەیشت بوو، دەیتوانی ببی بەشاعیرێکی کلاسیکی، کەچی بوو بەیەکێک لە شاعیرانی قوتابخانەی «شیعری نوێ»ی کوردی. قاڵبی تازەی هێنایە ناو شیعری کوردییەوە، ناوەڕۆکی گۆڕی لەگەڵ هیوا و ئامانجی نەتەوەکەی خۆی گونجاند. لە خۆشویستنی گەلەکەیەوە گیرۆدەی تەنگوچەڵەمەی مرۆڤایەتی بوو. بیری لە بێنەوایان دەکردەوە، غەمی هەژارانی دەخوارد، بەربەرەکانێی خوای جەنگی دەکرد. سامانێکی بەکەڵکی لە شیعر و پەخشان بۆ نەتەوەی خۆی بەجێ هێشت و نامەخانەی کوردی پێ دەوڵەمەند کرد.

ئەخۆل

بەشی شازدەم

ئەخۆل

١٩١١ – ١٩٨٨

یەکێ نەمام ئەڕوێنێ و یەکێ نەمام ئەنێژێ
ئەمیان چاوەڕێی گوڵە و ئەویان فرمێسک ئەڕێژێ

ژیانی

ئەحمەد کوڕی دەروێش کوڕی عەبدوڵڵا لە ساڵی ١٩١١ لە سلێمانی لە دایک بووە. هێشتا زۆر منداڵ بووە دایک و باوک و ئەندامانی خێزانیان بۆ خۆشەویستی بە«ئەحۆل» بانگیان کردووە. ئامۆزاییێکی بووە فسەزمان بووە (زمانی گیراوە)، لەباتی «ئەحۆل» بە«ئەخۆل» ناوی بردووە. لەمەوە هەموو لایێک لاسایی ئەویان کردۆتەوە و بەئەخۆل بانگیان کردووە، لە ناو خەڵکیش هەر بەم ناوەوە ناسراوە. ئەخۆل ناوی ڕاستەقینەی خۆی «ئەحمەد»ی کردووە بەنازناو و لە تۆماری شیعریدا بەکاری هێناوە.

سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بووە. کە ئینگلیز لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی سلێمانی داگیر کردووە، قوتابخانەیێک بەناوی «نموونەی سەعادەت» لە سلێمانی کراوەتەوە، ئەخۆل ساڵێک لەو قوتابخانەیە خوێندوویەتی. لە هەڵسانی شێخ مەحموود و بۆمبابارانی سلێمانی قوتابخانەکان داخران، کە حوکمدارییەتی شێخ مەحموود جاڕ درا دوو قوتابخانەی تازە بەناوی «مەحموودییە» و «قادرییە» کرانەوە. قادرییە بەناوی شێخ قادری برای شێخ مەحموودەوە بوو. ئەخۆل تا پۆلی سێیەم لە قوتابخانەی قادرییە خوێندوویەتی. لەو سەردەمەدا سلێمانی جارێکی دیکە کەوتەوە ژێر کارەساتی بۆمباباران، لەو کاتەدا ئەخۆل ڕووی کردە بەغدا، ماوەیێک لەوێ مایەوە، کە گەڕایەوە سلێمانی لە

پۆلی سێیەم دەستی کردەوە بەخوێندن تا پۆلی پێنجەم ئەوجا بەیەکجاری وازی لە خوێندن هێنا.

ئەخۆل لە منداڵییەوە ئیشی کردووە و خۆی بەڕێوە بردووە. لە ساڵی ١٩٢٩ لە چاپخانەی شارەوانی سلێمانی دامەزراوە، لەو سەردەمەی ڕۆژنامەی «ژیان» (١٩٢٦ – ١٩٣٨) لە سلێمانی بڵاوکراوەتەوە ئەو کاری تێدا کردووە تا ساڵی ١٩٣٤. لە دوای ئەمە بەمووچەخۆر لە دادگا دامەزراوە تا ساڵی ١٩٧٠ خۆی خانەنشین کردووە.

بەلای ئەخۆلەوە ئەو ماوەیەی لە چاپخانە لەگەڵ پیرەمێرد کاری کردووە خۆشترین ڕۆژگاری ژیانی بووە. پێوەندی دۆستایەتی لەگەڵ شاعیر و ڕۆشنبیرانی ئەو کاتە بەهێز بووە، لەوانە محەمەد عەلی مەدهۆش و نووری شێخ ساڵح و فایەق بێکەس و شێخ سەلام و عەبدوڵڵا گۆران و ئیبراهیم ئەحمەد و ڕەمزی قەزاز و هی دیکە. لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ژیان و ژین و گەلاوێژ و ڕۆژی نوێ شیعری بڵاوکردۆتەوە. لە ساڵی ١٩٧٠ یەکەم دیوانی شیعری بەناوی «پەیمان و شیوەن» بڵاوکردۆتەوە. لە پاشانا لە ساڵی ١٩٨٤ شیعری بەناوی «دیوانی ئەخۆل» لە بەغدا بڵاوکراوەتەوە. دوای خانەنشینی لە جموجۆڵی ئەدەبی نەکەوتووە تا ڕۆژی ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٨٨ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری

یەکەمین شیعری ئەخۆل بەناوی «سکاڵا لەگەڵ بلبل دا بەدڵێکی پڕ لە سەوداوە» لە مارتی ١٩٣٣ بڵاوکراوەتەوە. لەو کاتەوە بەرهەمی شیعری جوانی ڕەنگدانەوەی شیعری میللی ئەدەبی کوردییە. سەرکەوتووانە توانیویەتی لەم بابەتە شیعرە ئاسانەدا کێشی بەحری عەرووزی و یەکێتیی قافیە بەکار بێنێ. شیعرە عەرووزییەکانی لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و ڕەجەز هۆنیوەتەوە. قافیەی ڕەنگاوڕەنگە، لە شیعری کێشە میللییە خۆماڵییەکانیدا جووت قافیە (مەسنەوی) بەکارهێناوە. لە هەندێ شیعری دیکەیدا ئەوانەی لەسەر بنچینەی بەند دانراون هەر بەندی قافیەی تایبەتیی خۆی هەیە.

لە دیوانیدا غەزەل و قەسیدە و پارچە شیعری میللی و پێنجین و چوارین و تاک

بەرچاو دەکەون. ئەخۆڵ شیعری مستەفا بەگی کوردی و مەحوی و زێوەری کردووە بەپێنج خشتەکی. شاعیرانی دیکەش شیعری ئەویان کردووە بەپێنج خشتەکی، لەوانە: ن. ئاری، ڕازی (سابیر سەعید)، محەمەد عەزیز مەلا ڕەحیم، أ. ب. هەوری.

زمانی شاعیر ئاسانە، وشەی بێگانە لە شیعریدا کەمە، کاریگەری ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی لە بەرهەمیدا بەهێز نییە، شەقڵی سیمبۆلیزم و ڕۆمانتیزمی ئەدەبی میللی زیاتر بەسەر شیعریەوە دیارە. هەروەها زۆربەی وێنە و نموونەی ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی عەرووزی و خۆماڵی لە داهێنانی خۆیەتی.

ئەخۆڵ شاعیرێکی خۆڕسک بوو، خوێندنێکی ڕێکوپێکی قوتابخانەیی نەبوو، سەلیقەی شیعری لە بەهرەی خۆیەوە هەڵقوڵا بوو. گوێی مۆسیقی سەرچاوەی یەکەمی شیعری بوو، نەک خوێندنەوەی شیعری بێگانە. ئەو گوێی مۆسیقییە لە ئەنجامی موتالاکردن و وردکردنەوەی شیعری کۆن و نوێی کوردی بوو.

ناوەڕۆکی شیعری ئەخۆڵ هەمەڕەنگە. لە ڕووی بابەتەکانی شیعرەوە دڵداری بەسەر هەموو بەشەکانی دیکەدا زاڵە. جگە لەوە بایەخێکی کەمی بەمەبەسەکانی دیکەی وەکو شیوەن و ماتەمنامە و ستایش و کوردایەتی و سیاسەت داوە. هەرچۆنێ بێ ئەخۆڵ یەکێکە لەو شاعیرانەی شیعری بۆ ویژدانی خۆی وتووە، کەس نەیتوانیوە شیعر لای ئەو بەڕادان بدا، لەبەرئەوە وەک شیعرێکی جوان و ناسک و ئاسان دەکەوێتە بەرگوێ. ئەخۆڵ ماتەمنامەی بۆ پیرەمێرد و بێکەس و بێخود و چوار ئەفسەرە شەهیدەکەی کورد هەیە: عیزەت و خۆشناو و خەیروڵڵا و قودسی.

نموونەی شیعری

دڵداری و وەسف

١

لە شیعرێکیدا ئەخۆڵ بەناوی «دەردی عەشق»ەوە دەڵێ:

خوایە کەس تووشی نەبێتە دەردی بێ دەرمانی عەشق
کەس نەبێ دووچاری تیر و خەنجەر و زیندانی عەشق

هەرکــەســێ زۆر زۆر بەجــەرگــە و پاڵەوانـە و قــارەمـــان
با بتــوانێ بـەرگــە بگرێ گــەر بووە مــیــوانی عــەشق
عــەشــقــە پەروانـە دەکــاتـە زەڕڕەیێک خــاکی ســیــاه
ناوی مـەشــهووره کە مـەجنوون بۆتە سـەرگەردانی عـەشق
زاڵمـــێکی وایە عـــەشق فـــەرهـادی کـــردە کـــۆهکەن
حوکمی دا بۆ قـەتلی مـەنسـوورِ حاکم و سـوڵتانی عـەشق
شــەمــسی تـەبریزی کــە ســووتا کــردییــە کــۆهی زوخــاڵ
پڵپڵەی خوێن کەوتە جـەرگی بولبولی خۆشخوانی عـەشق
چەن جـوانی جوانەمــەرگ کـرد چەن هەزار شــاه و گــەدا
دەردی بێ دەرمـــان و دائی بێ ســـەروســامــانی عـــەشق
عــالەمـی خــســتــۆتە هۆهۆی کــۆڕی زیکری خـــۆیەوە
شـێخـەکـەی بەرماڵ بـەشان قـوتبـەکەی ڕەبـبانی عـەشق
نەک هـەمـووی عـەشــقی خـودا بێ ئەغـڵـەبی عـەشـقی ترە
بولبول و گوڵ لەیل و مەجنوون غەوسەکەی گەیلانی عەشق
وا ئەزانم جــەمــعی عــاشـق گـشــتی هەر مــەقلووب ئەکـا
لەشکری شـمـشـێـر بەدەست و خـاوەنی قـەڵغـانی عـەشق
(ئەحــمــەد)یش پرشنگی بـەرکـەوت بـوو بەعــەبدو چاکـری
نـەونەمـــامی تـازە خـــەڵفـــە تا ئـەبێ قـــوربانی عـــەشق

لەم شیعرەدا ئەخۆڵ بەزمانێکی ئاسان و ساکار داستانی دڵداری دەگێڕێتەوە. وشـەی «عەشق»ی کردووە بەپاش قافیە، باس لەو کەسانە دەکا گیرۆدەی عـەشق بوون وەکو فەرهاد و مەجنوون و مەنسووری هەلاج و شەمسی تەبریزی. ئەخۆڵ لە شـیـعـرێکی پڕ لـە ئاواز و تەنتـەنە بەســەرهـاتی هەندێ لە عـاشـقـان لە مـێـژووی سۆفیزمدا دەگێڕێتەوە. زانیارییەکانی پێوەندییان بەسۆفیزمی ئیسلامییەوە هەیە. ئەم شـیعرەش وەکو گەلێ شـیعری دیکەی کوردی دەچێتـە ناو وەسفی سۆفیـزم، نەک داهێنانی سیمبۆلییانە و ڕۆمانتیکییانەی سۆفیزمی کۆزمۆسی.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی «ورێنە»وە ئەخۆل دەڵێ:

دڵم هەر ئەو دڵەی جارانە ئێستاکەش ئەناڵێنێ
هەناسەی ساردی ناکامی لە سینەمدا ئەتاسێنێ
ئەگەر جوانیت سەرنجم ڕابکێشی مەگرە لێم چونکە
جەمالت پەیکەری ڤینۆسی خوای جوانیش ئەجوولێنێ
پەچەت لادە ببینم ڕووت ئەمن خۆ سەیری تۆ ناکەم
لە ڕووی تۆ تێ دەگەم یەزدان چلۆن نەخشی ئەنەخشێنێ
کە تیشکی ڕۆژ ئەدا زاخاوی پرچی زەردی زێڕینت
لە لام قەوس و قەزەح هیچ ڕەونەق و شەوقێکی نامێنێ
بەوەش دڵشاد و خۆش حاڵم کە یادی نائومێدی خۆم
بەخوڕ ئەشکی لە چاوانا قەتیس ماوم ئەبزووێنێ
تەمەن ڕوو بۆ خەزان ئەڕوا کەچی گەردوون ئەوا تازە
لە وێرانەی دڵا تۆوی گوڵی دڵداری ئەڕوێنێ
بەچەشنێ خۆشەویستی تۆ لە سینە و کەللەما چەسپە
مەگەر جامی ئەجەل ئەو تین و تاوەی لێ هەڵێنجێنێ

ئەخۆل ناوی «ورێنە»ی بۆ ئەم لیریکە هەڵبژاردووە، ڕەنگە مەبەسی ئەوە بێ بەگشتی شیعر سنووری بۆ نییە، لە نەبوو شت دەخوڵقێنێ، بۆیە داهێنانی پێ دەوترێ، ئەگەر نا ئەم شیعرە یەکێکە لە شیعرە جوانەکان، تەعبیر لە هەستی ناوەوەی شاعیر دەکا بەرامبەر هەندێ شتی سەرنج ڕاکێشەر لە سروشت و لە ناو کۆمەڵدا. جوانی دلبەر ڕەنگدانەوەی ڤینۆسی خوای جوانی گریک و ڕۆمانەکانە. شاعیر داوا لە دلبەر دەکا پەچە لەسەر ڕووی لابەرێ بۆ ئەوەی چاوی بەکردەوەی یەزدان بکەوێ چۆن ئەو پەیکەرە قەشەنگەی لە قوڕ دروست کردووە. ئیتر دەکەوێتە وەسفی ئەندامەکانی دیکەی دلبەر و لەگەڵ دیمەنی سروشت بەراوردیان دەکا. لە دواییدا دەڵێ دڵداری ئەو پەیکەرەیە بەجۆرێک لە ناخی دڵدا چەسپیوە مەگەر جامی ئەجەل دەرەقەتی بێ.

٣

لە شیعرێکیدا ئەخۆل بەناوی «پەیمان و شیوەن»ەوە دەڵێ:

شـــەرتە تـا ڕۆژی حـــەشـــر خـــولیـــایی من بێ چاوی یار
وێڵی ســـەحـرا بم هەمـیـشـــە تەرک ئەکـەم خـــوێش و دیار
شـەرتـە خـوێنم یا بەگـریـان ئەڕێژمـە سـەفـحـەی عـەدەم
یا بـەشـــمـــشـــێـری ڕەقـیـبـانـا ئەبێ بتکێـتـە خـــوار
شەرتە وەک مەجنوونی بێکەس دەشت و کێو بێ مەسکەنم
تـا بـەداخـی لـەیلـەوە دەمـنـێـنـە قـــــەبـری تـەنـگ و تـار
شـــەرتـە وەک فـــەرهـاد قـــوڵـنـگـی یادی شــیـــرین هەڵگرم
تـا لە پای کـــێـــوی فـــیـــراقـــا جـێ دەهـێـــڵـم یادگـــار

***

شـەرتە وەک یەعقووب لە دووری یووسـفی گوم گەشتەکەم
ســـینە پڕ غـــەم، دیدە پڕ نـەم تا ئـەبەد نـەگـــرم قـــەرار
شـــــەرتـە وەک ئـازیزمـــــردە ســـــەر لە ئـەژنـۆ بەرنـەدەم
بـۆ دڵەی وێڵ و غـــــەریـبـم دائـیـــــمـــــا بـگـریم بـەزار
شـــەرتە وەک بولبـول بـەشـیــوەن قــەت لق و چڵ بـەرنـەدەم
تا دەمـی غـونچـــەی ئـەمـــەل نەکــرێتــەوە ســـوبـحی بـەهار
شـــەرتـە وەک دێوانـە کـــەشکۆڵ و عـــەســـایێک هـەڵگرم
بیـــخـــەمـــە لاوە بـەجـــارێ عـــیـــززەتـی نەفس و ویقـــار

***

شـەرتە بمبێ تاجی خـوسرەو گەنجی قـاڕوون تەختی کەی
هـەر لە دەرگـــای ئـەوا بمرم کــــەســـــاس و خـــاکـــســـــار
شـــــەرتە ڕەنگین کـــەم لە داخـی تـۆ بەئـەشکـی دیدەکـــەم
عـــــەرد و بـەرد و شـــــاخ و داخ لالـەزار و جـــــۆیـبـــــار
شـــەرتە یا حـــەســـرەت لەگـــەڵ خــۆمــا ئەنـێـمـــە قـــەبرەوە
یا ئـەبێ بمژم لە غـــونـچـــەی نـەو شـکـۆفـــەی لـێـــوی یار

ئەخۆل لەم لیریکە ئاساییەدا سەرەتای هەموو دێڕێک واتە نیوە دێڕی یەکەم بەوشەی «شەرتە» دەست پێ دەکا. پەیمان و بەڵێن دەدا لە پێناوی چاوی جوانی دلبەر وێڵی بیابان بێ وەکو مەجنوون، قوڵنگ بەشان و زەحمەتکێش بێ وەکو فەرهاد، چاو بەگریان بێ وەکو یەعقووب، کەشکۆڵ بەدەست بێ وەکو دێوانە. بەلای شاعیرەوە ئەمە ژیانی خۆشی و جاویدانییە، گەورەیی لەوەدایە لە دەرگای دلبەر بەکەساسی بمرێ نەک تاجی خوسرەو و گەنجی قاڕوون و تەختی کەیقوبادی هەبێ. شاعیر ڕاست دەکا ئەگەر دڵداری بەڕاست بێ لە هەموو شتێک بەهێزترە.

٤

لە شیعرێکیدا ئەخۆل بەشێوازێکی میللییانە و کێشێکی سووک و ڕیتمێکی پڕ لە ئاواز گفتوگۆ لەگەڵ دلبەر دەکا و پێی دەڵێ تۆ هەموو شتێکی بۆ من:

ئای چەن گرفتاری تۆم
جگەر بریناری تۆم
دڵ بەستەی زناری تۆم
شۆخی و جوانی و لاوی تۆ
بۆ ژیانم بوو بەهۆ
دنیا تۆی تیا ئەبینم
نابم دەربەستی ژینم

***

لە ناو باغ و گوڵزارا
لە مێرگ و مێرغوزارا
لە هاوین و بەهارا
گەڕام ڕوانیم خوار و ژوور
لە نزیکی چ لە دوور
نەمدی وەک تۆ بالا بەرز
وەک تۆ شووش و عەرعەر تەرز

***

قاسپەی کەوانی سەر کەل
ئاوازی قومریی و مەل
لەسەر ئەم چڵ و ئەو چڵ
ئەبیێم ئەم هەموو دەنگە
هەرچی یەک نای و چەنگە
لە لای منی ڕەنجەڕۆ
ناگاتە ئا یەکی تۆ

***

گوڵاڵەی سوور و شەوبۆ
وەنەوشەی سەر لە ئەژنۆ
سفیدەی دەمی ئاسۆ
دیم و نەمدی لەمانە
وەک تۆ ڕازاوە گیانە
شین و مۆر و زەرد و ئاڵ
چاو و گەردن کوڵم و خاڵ

***

جوانیم کردە چەپکێ گوڵ
گوڵی ڕازاوە بەدڵ
لێم بژارد دڕک و چقڵ
خۆشم بوومە یەک بولبول
پێما ڕوانی گوڵا و گوڵ
کەچی لەو چەپکە جوانە
تاسەی تۆم نەشکا گیانە

***

ژیانی کامەرانی
ئەم دنیایە و سامانی

هەرزەکارییە و جوانی
توخوا وەرە تا جوانین
ئەرکی پیری نازانین
با بیچێژین بێ زاری
تامی عەشق و دڵداری

هەموو شتێکی شاعیر تەنیا ئەو خۆشەویستەیە. هەموو جێیێک گەڕاوە، لە هەموو کاتێکدا جوانی وەک ئەوی نەدیوە. ئاوازی خۆشی مەل و باڵندان ناگاتە وشەی «ئا»یێک کە لە دەمی دێتە دەرەوە. گوڵاڵەسوورە و شەوبۆ و وەنەوشە و سپێدەی بەیان ناتوانن بەڕەنگی شین و مۆر و زەرد و سوور خۆیان لە قەرەی چاو و گەردن و کوڵم و خەت و خاڵ بدەن. بەڕەوانبێژی میللییانە ئەخۆل دیمەنی داهێنراوی هونەری دروست کردووە. جوانی دلبەر دەکا بەچەپکە گوڵ، خۆی بە بلبل. بەگەشبینییەوە بەدلبەر دەڵێ تا گەنجین با خۆشی لە ژیاندا ببینین و بیر لە پیری نەکەینەوە.

٥

لە لیریکێکیدا ئەخۆل بەناوی «هەجوو»ەوە باس لە فێڵبازی و عەیاری یاری دەکا:

ئەگەرچی شۆخ و شەنگێکە ئەگەرچی نەرم و نۆڵێکە
بەڵام عەییارە زۆرزانە حەرام زادە چی زۆڵێکە
چ زۆرزانە چ شەیتانە وەکو دیزە بەکۆڵێکە
سەعاتی دەست و ئەحبابی یەکێکە و دەس بەقۆڵێکە
نییە مانەند و ئەمسالی لە هیچ ئەنحائو چۆڵێکا

***

هەزارم دیوە نەمدیوە وەکو تۆ هێندە زۆرزانی
لە کەرکووک و لە بەغداد و چ لە شاری سولەیمانی
هەموو موویێکی ئەگریجەی دەسی سەد گەنجی پیا هانی
کە دەرکەوت ڕافڕێنراوە وەکو ماڵێکی تالانی
مەعازەڵڵا کەچی لای خۆی ئەمە سرڕێکە پەنهانی

لێرەدا نـازانرێ ئەمـە دلبـەری شـاعیـر خـۆیەتی یا نـازەنین و شـۆخ و شـەنگێکە شـاعیـرێکی هـەسـتیـار خـۆی پێ ناگیرێ و گـەشکـەی جـوانی دەبێ کـە چاوی پێی دەکەوێ. ئەو سیـفـەتانـەی شـاعیر بۆ ئەو جـوانـەی دەژمێرێ کە بەڕووکەش سـیفەتی باش نین لە نـرخی جـوانی کـەم نـاکـەنەوە. سـیـفـەتەکـانـی عـەیار و زۆرزان و زۆڵ و شـەیتـان کـە بۆ ئەو نیگارەی بەکارهێنـاوە لەم شـیـعرەدا بـەداشـۆریـن نـاچن، بەڵکو بەپێچـەوانەوە دەبن بـەپێداهـەڵدان و سـتایش. ئەو جـوانـە ئەوەنـدە شـارەزای مـەکری ژنانـە هـەر موویێکی ئەگریجـەی سـەد لاوی هـەڵخـەڵەتانـدووە. شـاعیر لـە کـەرکووک و بەغدا و سلێمانی گەڕاوە یەکێکی وەکو ئەوی نەدیوە. لەبەر جوانییەکەی ڕفێنراوە و تاڵان کـراوە، ئەمـەیـان هـەر خـۆی دەیزانێ چۆن ڕووی داوە. لێـرەدا ئـامـاژەیێک هـەیە بۆ ئەوەی ئەم جوانە هـەڵخەڵەتێنراوە لە دواییدا تووشی داوێن پیسی بووە.

گردی سەیوان

لە شـیـعـرێکیـدا ئەخـۆڵ بـەناوی «سکاڵا لـەگـەڵ سـەیوان و تکا لـە گـەردوون» موناجات لەگەڵ گردی سەیوان دەکا:

ئەی گـردی سـەیوان سـەیوانـی سـێـوان
ئەی کـەنزی گـەوهەر سـەر تا بەلێـوان
هـەر خـوا ئـەزانێت چی لـە دڵتـایـە
چەن گـوڵی وەریو لـە ژێر چڵـتـایـە
تۆ گـوڵزارێکی خـارە سـەمـەرت
ووشـکە شـۆڕەبی نـار و عـەرعـەرت
هـەر گـەڵایێکی کـە لێت ئەوەرێ
پـارچە دڵێکە و گـۆشـەی جگـەرێ
هـەر پـەڕێ گـوڵی ئەرخـەوانەکـەت
هـەر دەنکێ گـڵی بیـابانـەکـەت
لە خـوێنی گـەشی چەن جـوان و پیـرە
لە ئێـسکی سـەری چەند گـەدا و میـرە

ســـــەوزە ووردە گـــیـــات بـەڵام ئـەبوایـە
بـەپـێـــچـــــەوانە ڕەنگی ســـــوور بـوایـە
چـون لـەســـــــەر لاشــــــە و دڵان ڕواوە
بـەخـــــــوێـنـاوی گـــــــەش ئـاویـان دراوە
بەڵام تا دوێنێ بەڕاست گـوڵشــەن بووی
مێـرگ و مێـرغـوزار باغ و چەمـەن بووی
لـەســــــەر چـڵانت بـولبـــول و قــــومـــری
دڵشـاد ئەیانخـوێند ئێـسـتـاکـە ئەگری
چەن جووتەی دڵخواز بێ جەور و مەینەت
لەســەر سینەی تۆ ئەیان کرد عـوشـرەت
ئێــســـتـــاش ئەوانـەن کـەوتـوونە بـەر پێ
ئێــســـقـــانیـــان بـۆتە خـــاکی ســـەرەڕێ
ئەی گــەردوون کـە تۆ ئـەمـە بێ وەفـات
بـۆچی بمێنم بکێــــشـم جـــــەفـــــات!
قـــەســــەمت ئەدەم بـەحـــەقـــقی یـەزدان
وەر تـا زووە بمـنـێــــــــرە ســــــــەیـوان
وەک لـە دنیـــــادا کـــــەوتـوومــــە بەر پێ
با لەوێ ببــــمـــــە خــــاکی ســــەرەڕێ

ئەگەر گردی سەیوان گۆڕستانیش بووبێ پێش بناغە لێدانی شاری سلێمانی لە دوای دروستبوونی پایتەختی میرنشینی بابان گردەکە بوو بەگۆڕستانی ڕەمزی یادگاری هەموو مردوویێکی ئەو شارە. شاعیر قسەی لەگەڵ دەکا، بەسەرهاتی دەگێڕێتەوە. لە پێشانا گوڵستان و دەوەنستانێک بووە، ئەرخەوانەکانی نەخشی سروشت بوون لەسەر قەدپاڵی ئەو گردە. شاعیر باس لە خەڵکی ناو گردەکە دەکا. لاو و پیر، هەژار و میر، شەهیدی نیشتمان. ئەو دڵدار و دلبەرانەی لە کاتی خۆیدا لە بەهاری گردی سەیوان دەست لە ملانێ بوون، ئێستا لە ناو هەناوی گردەکە نێژراون و کەوتوونەتە بەرپێیان.

شاعیر بەوێنەی جوانی داهێنراوی شیعری کۆتایی بەلیریکەکەی دێنێ بەوەی زوو ئەو شانازییەی بەرکەوێ و لە سەیوان بنێژرێ. دیارە هیچ زیانێکیشی لێ ناکەوێ ئەگەر لەوێ ببێتە خاکی سەرەڕێ، چونکە لە دنیاشدا خۆشی نەدیوە و هەر لە ژێر پێیاندا بوو.

ئەیلوولی خوێناوی

بۆ هەڵسانی خەڵکی سلێمانی لە ڕووی زۆرداریەوە لە ٦ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٠ ئەخۆڵ دەڵێ:

بەجارێ ماڵی وێرانم سلێمانی خرۆشاوە
بەسەر هیچ کەس نەیەت خوایە ئەوەی لەو شارە قەوماوە
بەیانی بوو شەشی ئەیلوول لەناکاو گوللەی وەک باران
ئەباری بۆ قڕی میللەت ئەوی پیرە و ئەوی لاوە
بەدەم شەستیرەوە لاشە وەکو زۆربەی گەلاڕێزان
لە ڕێدا عەینی ئەتووت بەردەبازی جۆگەلەی ئاوە
لە بەردەرکی سەرا دیارە لە هەر لایێک تەماشاکەی
سەراسەر پڕ لە لاشەی مردووە شێلراوە کوژراوە
لە هەر کووچە و پەنایێکدا تەڕی و سووریت ببینیایە
ئەوە خوێن و سریشکی دایک و جوانان بوو کە ڕێژراوە
لە کام ماڵ گوێت ئەگرت هەر باوکەڕۆ بوو ڕۆڵە ڕۆ و کاکە
لە کوێ سەیرت دەکرد هەر لاشەیە تێکەڵ بەخوێناوە
ئەوی دوێنێ جگەرگۆشە و عەزیزی باب و دایک بوو
ئەوا ئەمڕۆ لە ژێر خاکا شەهیدە و چاوی لێک ناوە
دەمەو ئێوارە نەتنواڕی بەوێنەی ڕێچکە مێروولە
بەڕێز تابووتی کوژراوان بەرەو سەیوان ملی ناوە
چ قینێکە چ زوڵمێکە چ کوشتار و برینێکە
ئەبێ قەت بیر نەچێ هەرگیز هەتا کورد زیندووە و ماوە

ئەم شیوەنەی ئەخۆل یەکێکە لە ماتەمنامە جوانەکانی کە کۆمەڵێک شاعیر بۆ ئەو ڕووداوە گرنگەی شاری سلێمانی هۆنیویانەتەوە. شاعیر سۆزێکی بەکوڵی هێناوەتە ناو مانا و وێنە شیعرییەکانی ئەم لیریکە. لە لایێکی دیکەوە ئەگەر بەچاوی ڕاستی مێژوو تەماشای ئەم شیعرە بکرێ زیادەڕۆیی تێدا دەبینرێ، کەچی ئەمە بەسەرکەوتوویی بۆ شیعرەکە گەڕاوەتەوە. شاعیر ئیلهامی لە ڕووداوەکە وەرگرتووە، ئەو کاتە تەمەنی هەژدە نۆزدە ساڵان بووە. بەچاوی شاعیر تەماشای مەسەلەکەی کردووە نەک بەچاوی مێژوونووس، لەبەرئەوە لەم شیعرە پڕ لە سۆزەیدا سەرکەوتووە، وەک بەرهەمێکی نایاب چۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

شیوەنی سەرداری نەمر

بۆ کۆچی دوایی شێخ مەحموود ئەخۆل دەڵێ:

ئەی دڵ ئەی دەروون وەختی گریانە
ئەی چاو جا نۆرەی ئەشک بارانە
ئەی کوردی کڵۆڵ گەلی چارەڕەش
ئێستاکە دەمی سیا پۆشانە

***

بۆ شۆڕەسواری کورد و کوردستان
بۆ قارەمانی بەردە قارەمان
لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا دیارە
هەڵمەت و تاوی وەک نەڕەشێران

***

ئای چۆن کوردستان بەکۆچت سەردار
بێکەس مایەوە لە دەس ڕۆژگار
ئالای پێچراوەی گەلی بێچارەت
نەک لە نیوەی دار کەوتۆتە بن دار

***

لە ناو چیــــاکـــــان لە چۆڵ و لە دەر
لە خـوار و لە ژوور لەمــســەر و لەوســەر
ئـەزرنـگـێـــــتـــــــەوە هـەتـا هـەتـایـە
دەنگی نـەعـــرەتەی ئـەڵڵاهـو ئەکـــبـــەر

***

خــــــۆت و لاوانـی نـەتـرس لە مـــــــردن
ئەو هێـــرشـــانـەی بردتـە ســـەر دوژمـن
هەر هەڵـمـەت دان و هـەر کـۆڵ نەدان بوو
تا ڕەگ و ڕیشـــــــەی دەرهـێـنـرا لـە بـن

***

ئـەی نەوەی پاکی ئـەحــــمــــەدی کـــاکـی
ئــەی پـاڵــەوانـی چـوسـت و چـالاکـی
کــــــردەوەی بـەرز و جـــــەنگاوەری تۆ
بوو بەمــەشــخــەڵێک بۆ ڕێی ڕووناکی

ئەخۆل یەکێکە لەو شاعیرانەی لە نزیکەوە دۆستی بنەماڵەی شێخ مەحموود بوون. ئەگەر دەروێشی ڕێکخراوی تەریقەتی قادریش نەبووبن لە ناو خەڵکی سەر بەو تەریقەتە حسێب کراون. لە لایێکی دیکەوە شاعیرێکی وەکو ئەخۆل شێخ مەحموودی وەکو برادەرێکی گیانی بەگیانی ناسیوە، ڕەنگە ئەگەر نەبوایە بەمەلیکی حوکوومەتی کوردستانی باشووریش شاعیر ئەو سۆزە بەکوڵەی لەگەڵ شێخدا بوایە. لە ڕووی هونەرییەوە ئەخۆل ئەم شیعرەی لەسەر بنچینەی بەندی چوارین هۆنیوەتەوە بەقافیەی (ا ا ب ا).

بۆ ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨

لە ڕۆژی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ لە بەغدا کوودیتایێکی سوپایی ڕووی دا، ڕژێمی مەلیکی عیراقی سەراوژێر کرد و جاڕی کۆماری لە عیراق دا، بەم هۆیەوە ئەخۆل ئەم شیعرەی داناوە:

منداڵ بووم بیرمە مێژووی کوردستان
وەک سەرگوزەشتە وەکو داستان
لە بیرمە چلۆن بوو بەوێرانە
بەگوللە و تۆپ و بۆمبای بێگانە
لە بیرمە چەن لاو چەن قارەمانان
کران بەدارا و خرانە زیندان
بەچەند هەزاران کۆرپەی نازداران
لە ژن و لە پیاو لە پیر و لە جوان
ئەمانە هەمووی زۆرتر تێکرا
بوونە خۆراکی برسێتی و بۆمبا
بەهۆی جەنگەوە و کردەی زەمانە
کەوتە ژێر دەستی پیسی بێگانە

***

ئەمڕۆ پاش دەنگی ئەڵڵاهو ئەکبەر
گوێم لە دەنگێ بوو وەکو شێری نەڕ
ئەینەڕان پڕ دەم پڕ دەشت و چیا
پڕ بەئاسمان و پڕ هەموو دنیا
دەنگێک پڕ نەعرە و بانگی ئازادی
ئەزرنگایەوە وادی بەوادی
ئەیووت ئەی گەدا دیل و سەرگەردان
ڕاپەڕن لە خەو خەوی چەن ساڵان
وەرنە ژێر سایەی داری ئازادی
پاش ساڵەهای ژین بەنامرادی

ئەخۆل ئەم لیریکەی کردووە بەدوو بەند، لە بەندی یەکەمدا باس لە نالەباری کوردستان و چەوساندنەوەی کورد دەکا لە عیراق لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەلیکی. لە بەندی دووەما لەو ئازادییە دەدوێ کە کوودیتا سوپاییەکە لە ڕۆژی

١٤ی تەمـووزی ١٩٥٨ لە بـەغـدا لەگـەڵ خـۆی هێنا. ئەو بەیانیـیـە ڕادیۆی بەغدا بەسـرووودی عـەرەبی «ئەڵلاهـو ئەکـبـەر» هـەواڵی کـوودیتـاکەی بـەخـەڵکی گـەیاند. شـاعیـر لە ڕووی سـۆزی کوردایەتییەوە پشتگیـری ئەو گۆڕانە گرنگەی کـردووە لە دەسـەڵاتی عیراقدا. ڕاستی مەسـەلەکە ئەوە بوو ئەم ئازادییە درێژخایەن نەبوو، بێ بەر بوو و زوو خـۆی خـواردەوە. لە دوای سێ سـاڵ مـیللـەتی کورد ناچار بوو چەک هەڵبگرێ و لە ئەیلوولی ١٩٦١ دەست بەشـۆڕش بکا چونکە هەڵوێسـتی دەسـەڵاتی بەغدای کۆماری بۆ سەر کورد دژوارتر بوو لە دەسەڵاتی سـەردەمی مەلیکی.

چوارین

١

ئەخـۆل بـۆ بەرژەوەندی کـەسـێـتی خـۆی لە هیچ نـاکـەسـێک ناپاڕێتـەوە، لە چوارینێکیدا دەڵێ:

لە خـوێن و خـۆڵا گـەر بتلێـمـەوە
ناگــریم ناناڵم ناکـڕووزێمــەوە
چاوم تاریک بێ گـەر لە برسـانا
لە هیـچ نامــەردێ ناپاڕێمــەوە

ئەوەی بەخـۆڕایی و بەبێ بنچـینە بووە بەخـاوەن دەسـەڵات شـایانی ئەوە نیـیـە، بۆیە نابێ بەگەورە بناسرێ.

٢

لە چوارینێکیدا ئەخۆل لە نایەکسانی دەدوێ لە ژیانی ئادەمزاددا:

دیم پـاچ لـێ ئـەدا کـــابرای کــــرێکار
لە جـێـیـێک دایک و سێ کـۆرپەی نازدار
لە برسـا مـردوو خـۆم دیم کـە نێـژران
ئێـــســـتـــاش بۆ پایەی هـەیوان و تـەلار

پاڵەیێک شـەو و ڕۆژ پاچ لێ دەدا و عـەرەق دەڕێژێ، کـەچی لە برسـانا دەمرێ،

بەرەنجی ئەو دەوڵەمەند دەبێ کۆشک و باڵەخانە دروست دەکا.

٣

لە چوارینێکیدا ئەخۆل لەسەر ئەو باوەڕەیە دڵداری ڕاستەقینە بەتراجیدیا کۆتایی پێ دێ:

کە دوێنێ شەمعی مەجلیس بوو چریسکەی ڕوومەتی ئاڵی
ئەوا ئەمڕۆ ئەڵێی داغە لە جەرگا فیرقەتی خاڵی
بەڵێ عاشق ئەگەر سەد بار بنۆشێ بادەیی عوشرەت
ئەبێ هەر ئاخری بخوا بەسەر شیرینی یا تاڵی

بەرەوانبێژییێکی داهێنراو شاعیر بەراورد لە نێوان تریسکەی مۆم و بریقەی ڕوومەتی ئاڵ دەکا. ئەمە بەداغ دەچوێنێ. ئیتر زوو ڕادەکا بۆ لای دڵداری. بەلایەوە هەرچەندە خۆشی تێدا بێ دەبێ بەکارەسات کۆتایی پێ بێ، چونکە هەموو دڵدارییەکانی گێتی هەر وا بووە.

٤

ئەخۆل لە مەیگێڕ دەپاڕێتەوە ئەوەندەی بۆ تێکا تا بەتەواوی سەرخۆش دەبێ:

ساقی بەدەوری سەرتا خولەم بێت
هێندەم بۆ تێکە بکەومە بەر پێت
تۆ لە ئالامی دنیام بەدەر کە
با هەر بڵێن پێم (ئەخۆل) شێتە شێت

دەردی ژیانی سەر ڕووی زەمینی شاعیر ئەوەندە پڕ ئێش و ئازار و دژوارە بەسەرخۆشییێک نەبێ تا پلەی شێتی سەر ناگرێ و چارەسەر ناکرێ.

تاک

ئەخۆل لە تاکەکانیدا سەرکەوتووە، ئەو جۆرە شیعرانەی وەکو پەندێک یا قسەی نەستەقێک و بیرێکی دانایانە دەچنە ناو ئەو ئەدەبەوە وەک داهێنانێکی سیمبۆلی و ڕۆمانتیکییانە خۆیان دەنوێنن.

١

له تاکێکیدا ئەخۆل دەڵێ:

ئەگەر چاوم لە تۆ جوانتر کەسێکی دی هەتا ماوم
ئەڵێم خوایە لەو دنیاش بەساغی هەڵنەیێ چاوم

لەو شیعرەدا چاوی شاعیر تەنیا بۆ بینینی دلبەر دانراوە، واتە بۆ بینینی دەرەوەی ئەو کوێرە، شاعیر داوای ئەوە دەکا لە دنیای دیکەش هەر کوێر بێ بۆ ئەوەی تەنیا بۆ بینینی دلبەر ساغ بێ.

٢

لە بەراوردێکیدا شاعیر دەڵێ:

یەکێ نەمام ئەڕوێنێ و یەکێ نەمام ئەنێژێ
ئەمیان چاوەڕێی گوڵە و ئەویان فرمێسک ئەڕێژێ

ژیان بریتییە لە بزە و فرمێسک، یەکێ شەتڵی گوڵ دەڕوێنێ، یەکێکی دیکە جوانێک دەنێژێ، یەکەمیان بەپێکەنینەوە چاوەڕێی گوڵە، ئەوی دیکەیان فرمێسک بۆ جوانەمەرگ دەڕێژێ.

٣

لە بابەت دڵداریی بەهێز و گەرمی خۆیەوە دەڵێ:

دڵێکم ئەوێ دڵداریم فێر کا
چاوی چنۆکی پڕ عەشقم تێر کا

لەبەرئەوەی شاعیر لە دڵداریدا زۆر چاوچنۆکە دڵێکی دەوێ فێری دڵدارییێکی قووڵی وای بکا لە چاوچنۆکییەکەی تێر بێ. وەک ئاشکرایە چاوچنۆکی ڕەوشتێکی ناشیرینە، بەڵام شاعیر ئەو ناشیرینەی جوان کردووە.

***

ئەحمەد کوڕی دەروێش عەبدوڵڵا ناسراو بە ئەخۆل یەکێکە لەو شاعیرانەی بەهرەی هونەری و گوێی مۆسیقی کردوویەتی بەشاعیر پێش ئەوەی

زانیـاری گـشـتی فـریای بکەوێ. زۆری نەخـوێندووە، بەڵام زۆری خـوێندۆتەوە. عەودالّی شیعر بووە، شیعری خەڵکی بووە بەپشتیوانی شیعری خۆی و بەهێزی کردووە.

ئەخۆل ڕاستگۆ بووە لە شیعریدا، بۆ خۆی نووسیوە، لەبەرئەوە زۆرتر خەریکی دڵداری بووە، لەو جۆرە شیعرەدا سەرکەوتوو بووە. شیعری دەرەوەی دڵداری کەمە، لەوانەشدا داهێنانی هەیە ئەگەرچی لە پلەی دڵدارییەکانی نین. هەموو بابەتەکانی کێش و قافیەی شیعری کوردی لە بەرهەمیدا بەکاری هێناون. لە هەمووی گرنگتر ڕەوانی شیعریەتی لە ئەنجامی بەکارهێنانی وشە و تەعبیری ئاسان و مۆسیقای سازگارەوەیە.

أ. ب. هەوری

بەشی حەڤدەم

هەوری

١٩٧٩ – ١٩١٢

شــەو لە داخــی ڕۆژی تۆیــە ڕۆژ بــە یــادی شــەوتەوە
مەیلی دەشتی چۆڵی پەستی گەرمی گوێی سیروان ئەکەم

ژیانی

ئەبووبەکر کوڕی شێخ جەلال کوڕی شێخ تەها لە ساڵی ١٩١٢ لە گوندی چنارەی نزیک دەربەندیخان لە دایک بووە. سەرەتای فێربوونی نووسینی لە لای باوکی بووە. لە ساڵی ١٩٢٥ ماڵیان گواستۆتەوە سلێمانی. لە ساڵی ١٩٢٦ لە قوتابخانەی زانستیی شەوان خوێندوویەتی، لە پاشانا چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی ئینجا قوتابخانەی ناوەندی سلێمانی تەواو کردووە. لە ساڵی ١٩٣٥ بووە بەقوتابی خانەی مامۆستایانی سەرەتایی لە بەغدا. لە ساڵی ١٩٣٨ خوێندنی ئەوێی تەواو کردووە بووە بە مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی هەڵەبجە. ئینجا لە ساڵی ١٩٣٩ گوێزراوەتەوە قوتابخانەی ئەیووبییە و لە پاشانا فەیسەڵییەی سلێمانی. لە دوای ئەوە کراوە بەبەڕێوەبەری قوتابخانەی سووورداش. لە ساڵی ١٩٤٥ گوێزراوەتەوە سلێمانی و لە چەند قوتابخانەیێک مامۆستا بووە، تا لە ساڵی ١٩٤٩ بووە بەبەڕێوەبەری قوتابخانەی کانی ئاسکانی شاری سلێمانی، ماوەیێکی زۆر لەم کارەیدا ماوەتەوە تا ساڵی ١٩٦٩ خانەنشین کراوە.

ماوەی دوای خانەنشینی بەخوێندن و نووسین بردۆتە سەر، کەسێکی مرۆڤ حەز بووە، پێوەندی لەگەڵ شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیران بەهێز بووە، نیشتمانپەروەر بووە، کوردایەتی کردووە، زیاتر بایەخی بەدڵداری و ژیانی کۆمەڵایەتی داوە، لە پراکتیک کردنی سیاسەتی ڕۆژانە هەندێ بەدوور بووە،

لەبەرئەوە تووشی سەرێشەی ئازاردان و گرتن نەبووە.

لەو کاتەی دەستی بەنووسین کردووە و هەوڵی بڵاوکردنەوەی بەرهەمی داوە نازناوی «هەوری» بۆ خۆی هەڵبژاردووە بەناوی «أ. ب. هەوری»یەوە بڵاوی کردۆتەوە. لە ماوەی خانەنشینیدا هەوڵی داوە ژیانی بەهێمنی بباتە سەر و لە ماندووبوونی ڕۆژانی ڕابردوو هەندێ بحەسێتەوە، بۆ ئەم مەبەسە گەشتی لەندەن و مۆسکۆی بووە. تا لە ساڵی ١٩٧٩ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە.

بەرهەمی

هەوری یەکێکە لەو ڕۆشنبیرە کوردانەی بایەخیان بەشیعر و پەخشان داوە. لەو کاتەی سنووری بۆ هەردووکیان داناوە، هەر لەو کاتەدا تێکەڵی کردوون و ئەم بابەتەی لە ئەدەبی کوردیدا دەوڵەمەند کردووە. لە ژیانی نووسەردا بەشێکی زۆر لە بەرهەمی بڵاوکراوەتەوە، لە دوای مردنی فازل نیزامەدین بایەخی بەسەرجەمی بەرهەمی هەوری داوە و بەتایبەتی هەندێکی بڵاونەکراوەی زیندوو کردۆتەوە و لە نەمان ڕزگاری کردووە (٢٠٠٢).

شیعر

شیعری هەوری دەچێتەوە سەر شیعری سیلابی خۆماڵی لەسەر کێشی دە بڕگەیی دامەزراوە، قافیەی بەگشتی مەسنەوییە، لە شیعری ئەم جۆرە کێشەیدا بەندی چوارینی هەیە (ا ا ب ا)، هەروەها بەندی پێنجینی هەیە لەسەر یەک قافیە (ا ا ا ا ا ب ب ب ب...). جگە لەمە، لە شیعری دە بڕگەییدا یەکێتیی قافیەی بەکارهێناوە. لە کێشەکانی دیکەی خۆماڵیدا چەند شیعرێکی هەیە لەسەر کێشی حەوت بڕگەیی دامەزراون، هەندێ دێڕی ئەم بابەتە شیعرە دەبن بەهەشت بڕگە. زۆربەی ئەم شیعرانەی وەک گۆرانی بەمۆسیقاوە یا سروود بۆ قوتابیانی قوتابخانەکان هۆنراونەتەوە. شیعری بەحری عەرووزی لە بەرهەمی هەوریدا زۆر کەمە. لەوانەیە مەیلی بۆ پێنج خشتەکی هانی ئەوەی دابێ ئەم جۆرە شیعرە بڵێ، چونکە پێنج خشتەکییێکی هەیە لەسەر شیعرێکی ئەحۆل. هەوری بایەخی بەچوارین داوە، هەست بەهەناسەی خەیام دەکرێ لە چوارینەکانیدا.

زۆرینەی شیعری هەوری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەچنە ناو سنووری شیعری

دڵداری و وەسف و کۆمەڵایەتی و کوردایەتی، ئۆپەرێتی چوار وەرزی ساڵی هەیە، بەشیعر جووتیار و ڕەنجبەر و ئاودێر و سەپان و وەرزێر گفتوگۆ دەکەن. شیعری زۆری بۆ نەورۆز وتووە. شیوەنی بۆ شێخ سەلام و ڕەفیق حیلمی کردووە، پێشوازی کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدای کردووە چونکە کە هاتووە لە سەرەتادا خۆر وەپایەوە بووە.

پەخشان

بەشێکی زۆر لە بەرهەمی ئەدەبی هەوری بە پەخشان کەوتۆتە ناوەوە، کارە گرنگەکانی لەم بەرهەمانەدا دەکەونە بەرچاو:

١- دڵداری و پەیمانپەروەری: شانۆگەرییێکی حەوت پەردەییە. لە دڵداریی ڕاست دەدوێ لە پێناوی پێکەوەنانی خێزانێکی بەختیار.

٢- بووکی ژێر دەواری ڕەش: چیرۆکێکی دڵداری دراماتیکییە هەوری بەم قسانە بەخوێنەری دەناسێنێ «ئەو کچەی لێوی بەخوێنی دەسگیرانەکەی ئاڵ کرد، خەنەی شاییەکەی خوێنی لاوان و تارای بووکێنی دەواری ڕەش بوو».

٣- زینەت خان: شانۆگەرییێکی دوو پەردەییە، ناوەڕۆکی دڵداری دراماتیکییە.

٤- ڕۆژانی دێرین ١٩٢٥ – ١٩٥٨: بەشێکە لە یادداشتەکانی هەوری جگە لە نرخی جوانکاری وەک پەخشانێکی هونەری داهێنراو نرخێکی مێژوویی خۆی هەیە، هەندێ لایەنی ژیانی تایبەتیی خۆی و ژیانی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمە ڕوون دەکاتەوە.

نموونەی شیعری

١

لە ساڵی ١٩٣٩ هەوری لە لیریکێکیدا دەڵێ:

ئەی وەتەن تۆ وا مەزانە شادمانم ئارەزووی سەیران ئەکەم
حەز بەلەنجەولار و شێوەی دیدە مەخمووران ئەکەم
سەد هەزار چاوی خوماری عیشوەداری کەچ کولاه
بۆ سەعاتێک شادمانی خاکەکەت قوربان ئەکەم

نامــــەوێ بۆ چیـــمـــە بـەزم و دەبدەبـەی جــانانـی شــەو
من تەمـەننـای بـەزمی وەسـڵی خـاکـەکـەی کـوردان ئەکـەم
شــــــەو لـە داخـی ڕۆژی تـۆیـە ڕۆژ بـەیادی شـــــــەوتـەوە
مەیلی دەشـتی چۆڵی پەستی گەرمی گوێی سیروان ئەکەم
شــەرتە ئێـسکم تـا نەبێـتــە خـاک لە بۆ کـۆشـکی وڵات
من لـە قـەبـرا بۆ کـەسـاسـیت شـیـوەن و گـریان ئەکـەم
ئەی وەتـەن بـا جـــارێ وا بـێ تـا هـەلێـکت دێتـــە پێش
تێـدەگـەی ئەوسـا شـێـرانـە ئارەزووی مـــەیدان ئەکــەم
ئەی وەتـەن من خــام و خــامــەش دەردی تۆی گـرتۆتـە بەر
ئەم قـــســــانەش ئاگـــرە و (هـەوری) پـێ بەرپـا ئـەکـــەم

هەوری لە ســـەردەمــێکدا ژیاوە نیـشـتــمــانپـەروەری و کـوردایەتی لە ناو خوێندەواراندا باو بووە. نرخی هەر شاعیر و نووسـەرێک بەپێی هەوڵ و کۆشـشـی لە پێناوی ڕزگاری نەتـەوە دیاری کراوە، لەبەرئەوە لە قاڵبی شیعری کلاسیکیدا شاعیر ئەم هەستەی دەربڕیوە.

٢

لە ساڵی ١٩٣٥ هەوری ڕوو دەکاتە دیجلە و دەڵێ:

دیجلـە تۆ هـەروا بۆچـی ســـەرەوخـــوار!
پێچ ئـەدەی ئەڕۆی ڕۆژ و شـــەو بێـــدار
گـــــوڕەت نـەمـــــاوە دیـدەت لێـــــڵاوە
زولفـت وەک حـــەبەش گـــرژ و شـێـــواوە
کــز کــز بۆی ئـەڕۆیت کــەنـارە و کــەنار
فـرمـێـسک ئـەڕێژیت وەک هەوری بـەهار
بۆ ڕوو لە دەشت و پشت لە کێو ئەکەیت
شـەو سپی پۆشـیت هەر لە خێو ئەکەیت
وەک من دڵ پـڕ داخ بەخـــۆزگـــە و ئاوات
بـەزڵـەی زەمـــان چۆڵـمـــان کـــرد وڵات

ئینجـا کـە وا بـوو هەردوو وەک بولبـول
بەجـووت بخـوێنین لەسـەر چرۆی چڵ
بڵـێین هەر بژی خـاکی کـوردسـتـان
خـۆی و زانسـتی و کـۆمەڵی لاوان

لە ساڵی ١٩٣٥ کە هەوری بۆ خوێندن لە خانەی مامۆستایانی سەرەتایی چووە بۆ بەغدا بۆ یەکەمین جار چاوی بەڕووباری دیجلە کەوتووە. ئەوەی زانیوە لە ناوچەرگەی خاکی کوردەوارییەوە هەڵدەقوڵێ بەرەو بیابان و سارا. شاعیر ئاماژەی هەیە بۆ زوڵف وەک حەبەش، ئەم لێکچواندنە لە ئەدەبی کلاسیکیدا باوە، زوڵفی ڕەش وەک ڕەنگی حەبەشییان وایە، بەڵام شاعیر لێرەدا مەبەسی ئاڵۆزی و شێواوییە نەوەکو ڕەنگ، بەتایبەتی لەو ساڵانەدا وڵاتی حەبەشە (ئەیتووپیا) لە ژێر باری ئەمپریالیستی ئیتاڵیا شێوا بوو. هەروەها ئاماژەی هەیە بۆ زانستی و کۆمەڵی لاوان، مەبەسی قوتابخانەی زانستیی شەوانەی سلێمانییە لەو سەردەمەدا، کۆمەڵی لاوان مەبەس ئەوانەن لەو قوتابخانەیەدا بەشەو بەبێ پارە وانەیان دەوتەوە.

٣

لە بابەت «گوڵ»ەوە هەوری دەڵێ:

ئەی گـوڵ تۆ قـیـبلەی هەرزەکـارانی
تـــۆ دەوای دەردی دەردەدارانـــــی
بەقـول پڕ مـــشـتی شـوان و پیـری
تۆ غـــەمـــڕەوێنی جـــوان و مـــیـری
بەزەردەخـــەنەت بۆ باکـەی ســەحـەر
تارای زەرد و سوور دەشت ئەکاتە بەر
تۆ ئـاگــــــــاداری ڕازی دڵـداریت
تۆ ڕەونەق بەخـــشی وەرزی بەهاریت
بۆ تۆیە بولبـــول بێـدار و بێ خـــەو
وەنەوزێک نادات بەدرێژایی شــــــەو

بۆ تـۆیە وەرزێر بەهـەوڵ و تـەكــــــان
زەوی لـەت دەكـــات بـەبێڵ و بـەشــــان
ئیلهـام ئـەبەخـشـی بەشـاعـیـری زار
ئـایەتـی بـوون و بـەرزی كـــــردگـــــار
بۆن و بـەرامـــــەت عـــیللـەت پـەڕێنە
دیمـەنـی بـەژنـت ئـەو دڵـڕفــــــــێـنـە
ناسک ئـەندامی كـیژی شـۆخ و شـەنگ
بەئـاوێنەی ڕووی تۆ دەكـرێن بەســەنگ
ئەی گوڵ من بۆیە تۆم زۆر خۆش ئەوێ
كـاتێک ئەپشكویت كـە خـۆر دەركـەوێ

شـاعـیـر لـە سـاڵی ١٩٥٦ ئەم لیـریكەی هۆنیـوەتەوە بەمـەبەسـی ئەوەی وەک سـروودێک بـەئاوازەوە ببێ بـەگـۆرانی. شـیـعـرەكـە وەک دیاردەیێكی سـروشت دەكەوێتە ڕوو، خۆشیی گیانی دەگەیەنێتە هەموو ئادەمزادێک. شاعیر نموونەی ئەو ئادەمـزادانە لە ناو كـۆمـەڵدا دیاری دەكـا، لە هەمـووی لایەقـتـر ئـەوەیە بەلای شـاعیرەوە سـەرچاوەی گرنگی گێتیی دڵدارییە، گوڵ و كچ جوانییان لە یەكتری وەردەگرن.

٤

لە شیـعرێكیدا بەناوی «بووكی درەخت» هەوری لە ساڵی ١٩٥٨ هـۆنیویەتییـەوە دەڵێ:

تـازە نـۆ بـووكـی بـەهـاری دەم كـــــەل
دەنگی پێ خـەسو وەک جریوەی مـەل
لـەگــــەڵ چریكەی بـەحـــــەیوانـەوە
بەســیــاچەمــانـەی ناو شــاخــانەوە
ئـەدەن بەگـــوێمـــدا نـەورۆز و بەهـار
پێشـوازی ئەون جـەژنی درەخت و دار

له پێش ساڵی ١٩٥٨ دەسەڵاتی عیراق بەربەرەکانی جەژنی نەورۆزی دەکرد، لەباتی ئەو جەژنێکی بەناوی (دار و درەخت)ەوە دانا بوو، لە شاعیرانی کورد ئەگەر هەندێ بەو ناوەشەوە شیعریان دانا بێ، بێ گومان هەر مەبەسیان نەورۆز بووە، هەوری ئەم شیعرەی بۆ نەورۆزی ١٩٥٨ داناوە کە هێشتا ڕووداوەکانی ١٤ی تەمووزی ئەو ساڵە هەڵنەگیرسا بوون، هەرچەندە شیعرەکە بەناوی درەختەوەیە، بەڵام شاعیر یادی نەورۆزی کردۆتەوە و هەر بەناوی ئەو جەژنەوە پیرۆزی کردووە.

لە شیعرەکەدا ناوی پێ خەسوو هاتووە، ئەمە ناوی یەکێک لە گۆرانییە میللییەکانی کۆمەڵی کوردەوارییە وەکو سیاچەمانە و لاوک و حەیران و هی دیکە.

٥

لە شیعرێکیدا بەناوی «تاوانی ئەتۆم» لە ساڵی ١٩٤٥ هەوری بۆ کارەساتەکەی هیرۆشیما و ناگازاکی هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

لەسەر ئەم زەوییەی تەوەرە کۆماو
ڕاستی نابینیت تۆ هەرگیز بەچاو
بۆ بەرەی بێ دەست نییە ترووسکە
گەر باوەڕ ناکەیت لە ژاپۆن پرس کە
لە هیرۆشیما بەڵگەی نام و نەنگ
بۆچ مافی ژیان وا کرا بەپەنگ
بۆ ئەوەی زۆردار زیاد بێت بەدەستدار
ئەبێت بێ دەستان بمرن بەهەزار
هەر بەیەک بۆمبای ئەتۆمی بەدناو
دووسەد هەزار کەس بوو بەهەڵمی ئاو
بۆمبا هاوێژیش بەهیچ تەر نەبوو
بێدەنگ بێ سزا بەگورجی دەرچوو

تاوانی بۆمبابارانی وڵاتی یابان بەبۆمبای ئەتۆم لە لایەن دەسەڵاتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەسەرۆکایەتی هاری تروومان هەموو مرۆڤایەتی

هەژاند، بەتایبەتی کە لە دواییدا زانرا تاقیکردنەوەکە بۆ ئەوە بوو بزانن لە دروستکردنی ئەم بۆمبایە لە ڕووی پیشەسازییەوە سەرکەوتوون یا نا!

شاعیر و نووسەرانی کورد لەگەڵ هەموو ڕۆشنبیرانی گێتی بێزاری خۆیان دەربڕی بەرامبەر ئەم کارە دڕندەییەوە بە بەرهەمی ئەدەبی داهێنراو.

***

أ. ب. هەوری شاعیر و نووسەرێکی ناوچەی سلێمانی جێ پەنجەی دیارە لە ئەدەبی کوردیدا. مەشقی زۆری هەبوو، لە شیعردا پێڕەوی شیعری میللی خۆماڵی کردووە، بەزۆری کێشی سیلابی خۆماڵی و قافیەی مەسنەوی بەکارهێناوە. تازەگەری لە قافیەدا هەیە. شیعری عەرووزی کەمە، لەمەدا کێشە سووکەکانی بەکارهێناوە. شیعری لە بابەتی لیریکییە، ناوەڕۆکی شیعری دڵداری و کۆمەڵایەتی و نیشتمانپەروەری و کوردایەتییە.

لایەنی گرنگ لە بەرهەمی هەوری ئەوانەن بەپەخشان دایناون. بایەخی زۆری بەچیرۆکی شانۆگەری داوە، لە وتاری هونەریدا سەرکەوتووە، یەکێ لە ئەدگارە داهێنراوەکانی ئەو وتارانەن بەشیعر موتروبەی کردوون. بەرهەمی بەگشتی دەچێتە ناو چاک کردنی باری ژیانی کۆمەڵ و دواڕۆژی کورد (تەنویر).

قاچاغی مراد

بەشی هەژدەم

قاچاغی مراد

١٩١٤ - ١٩٩٢

گـول کـو تـەزە پشکـڤـینە
هە مـن وانرا دبێـژن گـول
هن ئەو سـۆرن هن سـپـینە
دیسـا وانرا دبێـژن گـول

ژیانی

قـاچاغ کوڕی مـراد کوڕی شـەباب لە سـاڵی ١٩١٤ لە شـاری قارس لە کـوردسـتـانی عوسـمانی لە دایک بـووە. تەمەنی چوار سـاڵان بووە کە سوپـای عوسـمـانی بەزیوی جـەنگی یەکەمی گـێتی لـە سـاڵی ١٩١٨ هێـرشـە دڕندانـەکەی بردە سـەر کـوردی ناوچەی قـارس. مـاڵی باوکی ڕوویان کـردە ئـەرمـەنسـتـان و لە ناوچـەی ئەلەگـەز جێگیر بوون. قـاچاغی منداڵ بەختی یار بـوو، لەو ناوچەیە زۆر نەمـانەوە و باریان کـرد بۆ شـاری تفلیس پایتـەختی گـورجـسـتـان. دە سـاڵ خـوێندنی سـەرەتایی و ئامـادەیی لە قـوتابخـانەی ڕووسی ژمـارە (٤٧) لە تفلیس تـەواو کـرد. ئینجـا بۆ ئەوەی قـۆناغـەکـانی زانسـتگایی تەواو بکا ڕووی کـردە یەریڤـان. لە پێشـانا سێ سـاڵ بوو بەقـوتابی لە ئامـۆژگـای زمـان و ئەدەبی ڕووسـی لە یەریڤـان، ئەوجـا ئامۆژگای ئامادەکردنی مامۆستایانی زمانی کوردی لەو شـارەدا گەیاندە ئەنجام. لە دوای ئەمـە دوو سـاڵ مـامـۆسـتـای قـوتابخـانەی سـەرەتایی بووە لـە شـاری لینینەکان لە ئەرمەنستان.

لە سـاڵی ١٩٣٩ قـاچاغ لە ڕێکخـراوی لاوانی لینینی بـوو. لەو سـاڵەدا بوو بەپارتیـزان و دەسـتی کـرد بەمـەشـقی جـەنگی پارتیـزانی. لە سـاڵی ١٩٤١ کـە

ئەڵمانیا هێرشی بردە سەر ڕووسیا لە توانایدا بوو لە هێڵەکانی ئەو جەنگەدا دەوری باڵای ببێ. لە بەشێکی زۆری خاکی چیکۆسلۆڤاکیا لە ڕێزی سوپادا بوو، لە داگیرکردنی شاری بەرلین یەکێک بوو لەو سەربازانەی بەیداغی سڤاستیکای ئەڵمانیای نازییان سەرشۆڕ کرد. لە دوای جەنگ قاچاغ تا ساڵی ١٩٥٨ لە سوپای سووری ڕووسیا مایەوە. لەو ساڵەدا بۆ ماوەی ساڵ و نیوێک لە بەشی کوردی ڕادیۆی یەریڤان کاری کرد. لە ساڵی ١٩٥٩ گوێزرایەوە بۆ ڕۆژنامەی «ریاتازە» و بوو بەئەندامی دەستەی نووسەران. ناوە ناوە دەبوو بەسەرنووسەر، چونکە ئەندامانی دەستەی نووسەرانی ڕۆژنامەکە یەک لە دوای یەک هەریەکەیان بۆ ماوەیێک دەبوون بەسەرنووسەر بەم جۆرە قاچاغ لەو ڕۆژنامەیەدا کاری کرد تا سەردەمی خانەنشینی و کۆتایی ژیانی.

قاچاغ لە جەنگدا دووجار بریندار بووە، شەش میدالیای وەرگرتووە بەرزترینیان میدالیای «ئەستێرەی سوور»ە. بەهۆی ئەوەوە زۆرترین ماوەی ژیانی خەریکی کاروباری ڕۆژنامەگەری بووە، پێوەندی بەچاپ و چاپەمەنی بەهێز بووە. لە ئامادەکردنی کتێبی هاوڕێیانی بۆ چاپ یارمەتیی زۆری داون بەپێشەکی نووسین و پێداچوونەوە و بژارکردن. کۆششی قاچاغ لە هەندێ نووسینی سەمەندی سیابەندۆڤ و میکایلی ڕەشید و حاجیی جندی و کارلینی چەچانی و هی دیکە دیارە. زانینی کوردی و ڕووسی و ئەرمەنی و گورجی و ئازەری بەخوێندن و نووسین یارمەتی داوە لە هەموو کاروبارێکی خوێندەواری سەرکەوتوو بێ.

لە دوای ژیانێکی پڕ لە خزمەتی ڕۆشنبیری و داهێنانی ئەدەبی قاچاغ سامانێکی ڕەنگین و بەکەڵکی بۆ نەتەوەی بەجێ هێشت کە لە ساڵی ١٩٩٢ لە شاری یەریڤان کۆچی دوایی کرد.

شیعری

قاچاغ لە منداڵییەوە هۆگری ئەدەبی میللیی سەرزاری دەوڵەمەندی کوردی بووە. خوێندەواری تازە و بینینی شاری گەورە و زانینی زمانی زۆر زەمینەی بۆ خۆش کردووە دەوری گرنگی ببێ لە پێشخستنی ئەدەبی کوردی تازە لە دایکبووی وڵاتی قەفقاسی ڕووسیا. شیعری هەمووی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی کێشە درێژەکانە، کێشە برگە زۆرەکان کەرت دەکا. لە قافیەدا شارەزایە. بەگشتی

شیعری لە ڕووی قافیەوە لەسەر دەستووری «شیعری نوێ» دەڕوا، واتە قافیەی زۆری ڕەنگاوڕەنگ. قاچاغ هەوڵی داوە بۆ ڕەوانی ڕیتم و ئاهەنگ شیعری لەسەر بنجی یەکێتی قافیە داناوە. ئەمە لە لای ئەو لە بێگانە وەرنەگیراوە، بەڵکو داهێنانی خۆیەتی.

یەکێ لە ئەدگارە گرنگەکانی شیعری قاچاغ ئەوەیە هەوڵی داوە زمانی شیعر دەوڵەمەند بکا بەوەی گەلێ وشەی فەرهەنگی و زاراوەی پێوەندی بەکۆمەڵی پیشەسازییەوە هەیە هێناویەتییە ناو شیعرییەوە. بەمە هەندێ لەو شیعرە نووسراوە مومتازەی لە شیعری میلیی سەرزار دوور خستۆتەوە و ئەم جۆرە شیعرەی بۆنی مەدەنییەتی لێ دێ. ئەمەو جگە لەوەی زاراوەیێکی تازەی زۆری بەکارهێناوە کە پێوەندییان بەژیانی سۆسیالیزمی ئەو سەردەمە بووە کە کوردی قەفقاس تێیدا دەژیا.

شیعری قاچاغ بەگشتی لە بابەتی لیریک و پۆیێمە. لیریکەکانی لە ڕووی ژمارەی دێڕەوە کورت و درێژیان تێدایە. هەرچی پۆیێمەکانیشن درێژن. بەناوەڕۆک هەندێکیان لە ئەدەبی میللیی سەرزار وەرگیراون، بەڵام شاعیر هونەری نواندووە و بەرهەمێکی تازەی دروست کردووە. بەشێکی دیکەی ئەو پۆیێمانە لە داهێنانی شاعیر خۆیەتی و بەزۆری لە ژیانی کوردەواری وەرگیراون. لە پۆیێمە جوان و ڕەنگینەکانی ناوی ئەمانە دەکەونە بەرچاو: چیرۆکەکانی میرزا مەحموود (١٩٣٦)؛ لەیلێ (١٩٤٨)؛ قادرێ نێچیرڤان (١٩٦٠)؛ کلاما ئیگریداغێ (ئاگری داغ) (١٩٦٢)؛ گەلیی عەلی بەگێ (١٩٦٥).

لە بارەی ئەو چیرۆکە شیعرییەی بەناوی «گەلی عەلیی بەگ»ەوەیە قاچاغ دەیووت: لە ساڵی ١٩٦١ەوە کە شۆڕشی ئەیلوولی کوردستانی عیراق دەستی پێ کرد لە پێشانا وەکو کوردێک، ئینجا وەکو ڕۆژنامەنووسێک ڕۆژانە عەوداڵی ئەوە بووم هەواڵ و ئاگا و ڕووداوی شۆڕشەکە ببیستم، لە دواییدا ئەو هەواڵانە بوون بەئیلهام و ئەم شیعرە لە دایک بوو.

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە شیعری قاچاغ هەموو لایەنێکی ژیانی کوردی ئەو وڵاتەی گرتۆتەوە. بەگشتی هەمووی لە هەناسەیێکی گەشبینییەوە هەڵقوڵاوە و لە ڕەشبینییەوە دوورە. پارێزگاری نەریت و خوو و ڕەوشتی کوردەواری کردووە، گیرۆدەی جوانی کچی کوردە. سۆزی بەرامبەر بەئیدیۆلۆجییەتی سۆسیالیزم

قوولە، ڕزگاری کوردی لەو بینیوە. قاچاغ یەکێک بوو لە خوێندەوارە دیارەکانی کورد بەمانا ئینتیلیجێنتە ئەوروپاییەکەی بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کوردەوارییەکەی ون نەکردبوو.

نموونەی شیعری

١

لە لیریکێکیدا قاچاغ دەڵێ:

وەختــا ئەز تە دکم گــازی
هەزار دەنگی ئو ئاڤـــازی
ئەز ســـۆتم ئاڤـــرێ نازی
نزانم دها چ دەخـــــوەزی؟

***

وەختا ئەز بووم تەیرێ بازی
تو کەڤۆتکا گەردەن گازی
پەی تە فـــــریم ب پەروازی
بێ فـــەیدەیە چ دەخـــوەزی

***

ســـەر تەدا تێم ب دڵســازی
لێ تو منرا نابی رازی
ئەڤ بوو نۆلانی جانبـازی
نزام دها چ دەخــــــوەزی

شاعیر بەم وشە ساکار و پڕ سۆزانە لە دلبەری دەپاڕێتەوە، سەرسام ماوە نازانێ ئەو نازەنینە چی لێی دەوێ، بەهەموو جۆرێ دەیەوێ ڕازی بکا، دەیەوێ بزانێ بەچی ڕازی دەبێ. ئەمەیان نهێنییە، هەر ئەو نهێنییەش بووە بەمایەی جوانی شیعرەکە. جگە لەوەی یەکێتی قافیە جۆرە جوانییێکی داوەتە لیریکەکە لە ڕووی ڕەوانبێژی ڕیتم و مۆسیقاوە.

٢

لەسەر ئەو دەستوورەی پێشوو لیریکێکی بۆ گوڵ و مرۆڤ هۆنیوەتەوە:

تـوومێ گــولـێ تەڤ ســتــرینـه
لـێ گــولـێــرا دبـێــژن گــول
گــول کــو تـەزە پشـكڤــینـه
هـە مـن وانـرا دبـێــژن گــول
هـن ئەو ســۆرن هن ســپــینـه
دیـســا وانـرا دبـێــژن گــول
بینا خــوەش مــەرڤ هلتــینـه
هـەمــا ژ بـینـێ دبـێــژن گــول
وەخــتــا بـەلگ لـێ خــەیرینـه
ژێرا دیـســا دبـێــژن گــول
چمکی شــوورەت لـێ گــولینـه
لـە مــا ژێرا دبـێــژن گــول
لـێ تـو مــــەرڤ بـدوومــــینـه
کــو تـەرا ژی بێــژن مــەرڤ
حـورمـەت، سـیانـەتـێ دەست بینه
کــو تـەرا تم بێــژن مــەرڤ
شــووره تـا خــوه نەیێـخـینـه
کــو تـەرا تم بێــژن مــەرڤ
عـەمـر بۆی وەتەن نـەهێـڤـشـینـه
کــو هـەر دەرا بێــژن مــەرڤ
مــــەرڤـی، مــــەرڤ بمیـنـه
کـو ب کـو بـار بێـژن مـەرڤ

شـاعـیر خـەریکی بەراوردە، لە ڕووی دووبارەکـردنەوەی «گـوڵ» و «مـرۆڤ» لەم

شیعرەدا لە بابەت ئاوازەوە، لەوێ یەکێتیی قافیە بەکار دێنێ. لە مانادا سیفەتە جوانەکانی گوڵ هەڵدەبژێرێ هەر سیفەتێکی بخەیە پاڵ ئەو هەر گوڵە، بۆ ئادەمزادیش تەنیا سیفەتە چاکەکانی هەڵدەبژێرێ، واتە هەر کەسێک ئەو سیفەتە باشانەی هەبێ مرۆڤە، ئەگەر نەیانی بێ مرۆڤ نییە.

٣

لە لیریکێکیدا شاعیر لە شیربایی (قەلەن) دەدوێ لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا:

هەی قەلەن، قەلەن ئورت تە بقەلە
چ ملەتێ کورد بوویی تەشقەلە
چ قاس قیزێد جان چ خورتێ تەلی یان
مراز چەڤدا ما تو بایسێ وان
چ قاس دلێ گەش خورت قیزێد نەدەر
هەڤدوو حەباندی ب هەڤ سەوداسەر
ئەڤینتی ل وان نۆلی مەم و زین
تو بەکوییێ وان مخەنەتی کین
بەسە، لۆ قەلەن، ئورت تە بقەلە
چ بوویی بەلا، بوویی تەشقەلە

شاعیر لەم لیریکەدا لە دژی شیربایی (قەلەن) وەستاوە، ئەمە یەکێک بوو لە گیروگرفتە هەرە گرنگەکانی کۆمەڵی کوردەواری ئەو وڵاتە. نووسەر و شاعیران بەشیعر و چیرۆک و رۆمان و درامای شانۆ بەربەرەکانی ئەم رەوشتە دواکەوتووەی کۆمەڵیان دەکرد. بەگشتی لەبەرئەوەی لایەنی ئابووری تا پلەیێک بووژابووەوە، شیربایی ئەوەندە باوی نەما بوو، بەڵام کەسی وا هەبوو بەرەوشتێکی چاکیان دەژمارد و وەک نەریتێکی نەتەوەیی تایبەتی بەکورد دەیانخستە ڕوو، لەبەرئەوە بوو خوێندەواران هەوڵیان دەدا خەڵکەکە تێ بگەیەنن کە شیربایی ڕەوشتێکی دواکەوتووە و پێویستە لە ڕیشەدا هەڵبکەندرێ، چونکە کچ ئادەمزادە و ئادەمزادیش نافرۆشرێ.

٤

قاچاغ بۆ کۆچی دوایی نووسەر و شاعیر وەزیری نادری دەڵێ:

بن شووشێدا دانیە شکلێ وی بەر من
خودانەکە سار داکەتیە ل سەر من
ئەو دکەنە ئەز مرووزم سەبا وی
من دپرسە ئەز نادمێ جابا وی
بەرێدا ئەم برا بوون دل حەلال
نۆلی شرکێ ئاڤێ ژ کانیا زەلال
ئەز سوند دخۆم ڤرا ل سەر شکلێ تە
ژ حۆری یا چەتر کەنێ هەرو عەقلێ تە
ب ئەڤینتی وەتەن حزکن شڤێتا تە
مبە سەرکن ئەم هەر جارا نێتا تە

کوشتنی شاعیر و نووسەر وەزیری نادری لە ساڵی ١٩٤٦ لە لایەن دوژمنی دەسەڵاتی سۆڤیەتەکان و نەیارانی کوردەوە ڕووداوێکی گرنگ بوو لە ناو کوردی قەفقاسی ڕووسیا. کاری گەورەی کردبووە سەر دڵ و دەروونی خەڵکی. قاچاغ هاوڕێی دڵسۆزی وەزیر بوو، لەم لیریکە غەمینەیدا ئەڤینی برایەتی لە ناخی دەروونیەوە هەڵدەقوڵێ و بۆ وەزیری دەگێڕێتەوە، خۆی لە ژێر گڵدایە، ناچار بووە لەگەڵ وێنەی گفتوگۆ بکا و بۆی بلاوێنێتەوە.

٥

لە شیعرێکیدا بەناوی «کلاما ئیگریداغێ» قاچاغ دەڵێ:

دەلۆ، لۆ، لۆ، لۆ، لۆ وایێ، ل من وایێ
ئیسال هەڤت سالێ تەشکیلەتا کوردانە
ل بەرەکا ئیگریداغێ نە تێ کوشتن، نە تێ رایێ
دنێ، مێر دزانن ناڤ، دەنگێ براهیمی چێ

فەرزەندە حەسەن نووری – شێخ زاهر
بەلا بوویە دۆزدە قرالێ ئەجنەبی ل دنیایێ

***

گەلۆ مە نزا نبوو شەرت – شوورەتێ
دەوڵەتا ڕۆمێ وێ ل مە ها بە
ئەمێ جابەکێ بدەنێ، بلا ئێلا کوردا
ل ئەنادۆلی یێ رابە
حەیفا من تێ بەرەکا ئیگریداغێ
ل تەشکیلەتا کوردا، ئالی یێد عەشیرا
ناوەڵڵا دیسا باڤێ عەدو، کەکێ مەمێ
نە ل ناڤە

***

دلێ من تو دلی نەحەبینە
دۆرا کۆچکا کەکی عەدۆ گولێ بینە
حەیفا من تێ بەرەکا ئیگریداغێ
ل تەشکیلەتا کوردا، ل ئالی یێد عەشیرا
نا وەڵڵا دیسا کەکێ عەدۆ
ئەڤ تو نینە

«کلاما ئیگریداغێ» پۆیێمێکە لە زیاتر لە دووسەد دێڕە شیعر پێکهاتووە. قاچاغ لە شوباتی ساڵی ١٩٦٢ لە یەریڤان هۆنیویەتییەوە. چیرۆکە شیعرییەکە باس لە شۆڕشی کورد دەکا لە ساڵی ١٩٣٠ لە ژێر فەرماندەی ئیحسان نووری پاشا. وا بوو تورکە کەمالییەکان بەئاگر و ئاسن گەلێ کەسیان کوشت و زیاتریان ئاوارە بوون و سەرۆکی شۆڕشەکەش پەنای بردە بەر ئێران و لەوێ بوو بە پەنابەری سیاسی.

ئەم پارچە شیعرە پێشەکیی پۆیێمەکەیە. داهێنانی شیعری قاچاغ لەوەدایە ئەم پێشەکییەی لەسەر دەستووری «لاوک»ی کوردستانی باکوور و «حەیران»ی

کـوردسـتـانی باشـوور داناوه. لـه خـوێندنەوەدا بەئاشکرا دیاره وەکـو بڵـێی گۆیندەیێکی میللیی نەخوێندەوار ئەم لاوکەی هۆنیوەتەوە، بەڵام له ناوەرۆکیدا ئەوە دەردەکەوێ خاوەنەکەی رۆشنبیرێکی زانا و هەڵکەوتووه. دیاره بەشەکەی دیکەی پۆێمەکە شیعرێکی ئاساییيه.

ئەوەی پێـویسـتـه لـه پارچه شـیـعـرەکـەدا روون بکرێتـەوه ئەوەیە، «ئاگـری داغ» بە«ئیگریداغ» دەردەبڕن. مـەبەسی شـاعیـر لە «حـەسـەن نووری» «ئیـحسـان نووری پاشـا»یه. ئیـبراهیم و شـێخ زاهیـر دەبێ یاوەری ئیـحسـان نووری یـا جـەنگاوەری شـۆڕشــەکـه بن. هەروەها ناوی «عـەدۆ» و «مـەمـۆ» هـاتووه، ئەمـانه بێ گـومـان جەنگاوەری شۆڕشەکەن. «ئەنەدۆڵ»یش ناوی جوگرافی بەشی ئاسیای تورکیایه، کوردستانی تورکیا هەمووی لەو بەشه دایه.

***

قـاچاغی مراد شـاعیرێکی رەند و رۆشنبـیرێکی بەرچاو و رۆژنامەنووسـێکی بەکـار بوو. مـاوەیێکی زۆری ژیـانی خـوێندەواری له رۆژنامــەی «ریاتازه» بردۆته سەر. له شیعردا یەکێکه لەو شاعیرانەی بەشداری کردووه له دروستکردنی شیعر له ناو کۆمەڵی کوردەواری قەفقاسی رووسیا. له پێشانا مەشقی شیعری میللی هەبوو، شـیـعری له فۆلکلۆر جیـا نەدەکرایەوه. بەڵام له دواییدا شـیـعری کوردی گەیانده ئەو پلـەیەی له دوارۆژدا دەبن بەکلاسیکی، بەمانای شیعری بەرزی چینی خوێندەوار. قاچاغ له شیعریدا هەموو کێشه خۆماڵییەکانی بەکارهێناوه، له قافیه دەوڵەمـەنده، له رەوانبـێژیدا شـێوازی تایبـەتی خـۆی هەیه. سـوودی لـه شـیـعری بەرزی هەموو ئەو نەتەوانەی زمانیانی دەزانی وەرگرتووه.

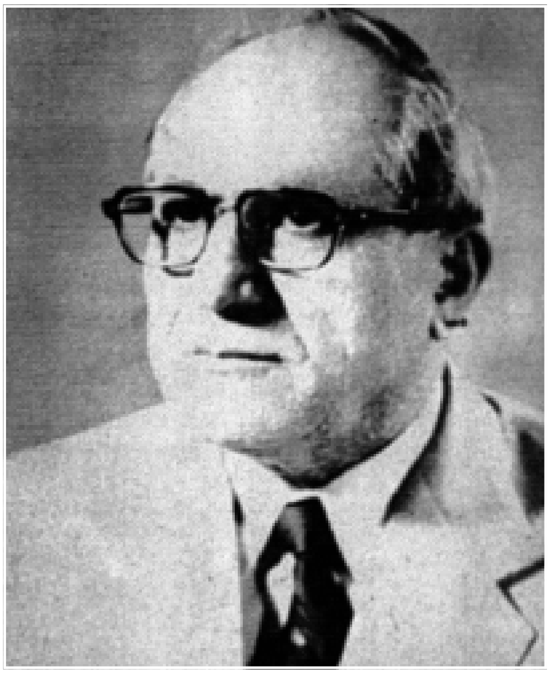

حەسەن قزڵجی

بەشی نۆزدەم

حەسەن قزڵجی

١٩١٤ – ١٩٨٤

ژیانی

حەسەن کوڕی مەلا عەلی ناسراو بەحەسەن قزڵجی لە ساڵی ١٩١٤ لە بۆکان لە دایک بووە. سەرەتا لە لای باوکی دەستی بەخوێندن کردووە. لە دواییدا هەندێ لە بەرنامەکانی دیکەی خوێندنی مەلایی لە سابلاغ (مەهاباد) تەواو کردووە. ماوەیێک دەستی لە خوێندن هەڵگرتووە و لە پاشانا جارێکی دیکە گەڕاوەتەوە سەری. خوێندنی پچڕ پچڕ بووە، لەگەڵ ئەوە بەزیرەکی خۆی هوشیارانە سوودی وەرگرتووە و زۆر شت فێر بووە. لە ساڵی ١٩٣٨ بووە بەمووچەخۆر لە کارگێڕی فەرماندەیی مەهاباد. لەو سەردەمەدا پێوەندی لەگەڵ کۆمەڵەی ژ. ک. پەیدا کردووە و لە کۆوارەکانی «کوردستان» و «ئاوات» و «گەلاڵە» کارمەند بووە و شارەزایی لە ڕۆژنامەگەریدا پەیدا کردووە.

لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان لە مەهاباد ساڵی ١٩٤٨ مەڵبەندی ژیانی بەجێ هێشتووە و ڕووی کردۆتە کوردستانی عیراق و ماوەیێک شێخ لەتیفی شێخ مەحموود لە گوندی سیتەک لە سلێمانی میوانداری کردووە و پاراستوویەتی. لە پاشانا بەینێکیش لە سلێمانی ماوەتەوە ئینجا ڕووی کردۆتە بەغدا. بۆ دابینکردنی پارووی نانی کرێکاری و شەربەتفرۆشی و وێنەگری کردووە. تەنانەت لە ڕیستۆرانی عەبدوڵلا شەریفی بەناوبانگی بەغدا کاری کردووە. چاوی جاسووسی دەسەلاتی عیراق بەدوایەوە بووە چونکە بەقاچاغی لە کوردستانی ئەودیوەوە هاتووە بۆ کوردستانی ئەم دیو. لەسەر ئەمە گیراوە، لە ساڵانی ١٩٥٥ – ١٩٥٨ لەگەڵ عەبدولڕەحمان زەبیحی لە بەندیخانە بووە. لە دوای کوودیتا

سـوپاییـیـەکـەی ١٤ی تەمـووزی ١٩٥٨ی بەغـدا ئازاد بووە. دەسـتی کـردۆتەوە بەکاسبی، دوکانی بووە و لە ستۆدیۆی وێنەگری کاری کردووە.

لە سـەرەتای شـەسـتەکانی سـەدەی بیسـتـەم بەهۆی تێکچوونی باری سیاسی کوردستـانی عیراق و بەربەرەکانی کردنی کورد لە لایەن عەبدولکەریم قـاسـمـەوە قزڵجی ناچار بـووە بەغدا بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتی (کۆماری ئەڵمـانیـای دیمۆکـراتی) ئەو کـاتـە. لە پاشـانا چووە بۆ بولگاریا و لە سـۆفیـا نیشـتـۆتەوە. مـاوەیێک لە ئێـستگەی ڕادیۆی «پەیکی ئێران» بەشی کوردییـەکەی بەڕێوە بـردووە. سـاڵانێکی زۆر لە ئەوروپا مـاوەتەوە، لە سـەرەتای حـەفـتـاکـانی سەدەی بیستەم سەری لە بەغدا داوەتەوە، بەڵام چاوی جاسووسەکانی عیراق هەر بەدوایەوە بووە. لە پاش کوودیتا ئیسلامییـەکەی خومەینی قزڵجی گەڕایەوە ئێران و بەکـوڵ کـەوتەوە کـاری سـیـاسـی لەتـەک پارتی توودەی ئێـران تا گـەیشـتـە پلەی ئەندامـیـەتـی مـەکـتـەبی سـیـاسـی، هەروەها بـوو بەبەڕێوەبەری بـەشـی کـوردی لە ڕۆژنامەی «مَرْدُم = مەردوم»ی ئۆرگانی پارتی توودە. ڕژێمی ئیسلامی تازە ماوەی بەتـوودە نەدا، زوو هەناسـەبڕی کـرد. لە سـاڵی ١٩٨٣ گـەڵێک لەم توودەییـیـانە گیران، حـەسـەن قـزڵجییان لەگەڵ بوو. لە پاش سـاڵ و نیوێک لە پاییـزی ١٩٨٤ لە ژێر زەبر و زەنگ و ئازار و ئەشکەنجـەی زەبانییـەکـانی بەنـدیخـانە قـزڵجی دوا هەناسەی هەڵکێشا و هەواڵی مردنیان بەکەسوکاری گەیاند.

قزڵجیی نووسەر

دە دوازدە کورتـە چیرۆکی هونـەری وەکو بەرهەمـێکی داهێنراو حـەسـەن قـزڵجی دەکـەن بەنووسـەر و ناوی لە مێـژووی ئەدەبی کوردیدا تۆمـار دەکـەن. کـارەکـانی دیکەی دەبن بەمـایەی ئەوەی وەک ڕۆشنبیرێک تەماشا بکرێ و نایکەن بەنووسەر. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو کارانەی لە گێتیی داهێنان دەچنە دەرەوە و لە خانەی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەدا خۆیان دەبینن بەشێکی گرنگن لە کەسێتی ڕۆشنبیری قزڵجی.

ئەگەر بەپێی ڕێبازە ڕیالیستییەکانی چیرۆکی کوردی تەماشای چیرۆکەکانی قـزڵجی بـکرێ بێ گومـان وەک نموونـەیێکی بابەتی ڕیالیـزمی کۆمـەڵایـەتی خـۆیان دەنوێـنن. لە بنجـدا بـەگـشـتی چیـرۆکی کـوردی بـەم ڕێبـازە لە دایک بـووە و پێ گـەیشـتووە تا ئێـسـتـا. لە گێـتیی ئەم ڕێبـازە یەکجـار فـراوانەدا نووسـەر چۆتە ناو

گـۆشـەیێکی بچووک و تـەسک، بەڵام زۆر گـرنگ لە واقـیـعی ژیانـی چەوسـاوەکـان دەدوێ کە لە ئەنجامی دەست ڕۆیشتوویی چینەکانی سەرەوە پەیدا بووە. بەم پێیە قـارەمـانی بنچـینەیی لای قـزڵجی نوێنەری چینەکـانی خـوارەوە و سـەرەوەن لە ڕەنجبەری گوند و پاڵە و بۆرجوازی بچـووکی شـار و دەرەبەگ و شـێخ، دوو چینی دژ بەیەک. نووسـەر تـوانیـویەتی وێنەی هەسـتی دەروونـی ناوەوەی نـوێنـەرانی هەردوو چین بەشـێوەیێکی داهێنانی ئەدەبی بکێشـێ. بۆ ئەم مـەبەسـە شـێوازی کۆمیدی (گاڵتەجاڕی) وەک بەشێکی دراما بۆ کێشـەیێکی جیدی یا تراجیدی بەکارهێناوە.

نووسـەر ژنی نەکـردووە بەقارەمانی ناوەڕۆکی دڵداری، لای ئـەو دلبـەرە شـۆخ و شـەنگەکەی بووکی شـیعر نییـە، هەروەها قارەمانی میللیی خـەباتچیش نییـە بۆ بیـری کـوردایەتی، بەڵکو کـەسـێکی چەوسـاوەیە، ئایینیش غـەدری لێ کـردووە و هەوێی بۆ دروست کـردووە. بەم جـۆرە ژنیش دەچێتـە ناو چینی خـوارەوە بـەپێی دابەشکردنی خەڵکی ناو کۆمەڵ بەسەر چینەکانی کە فەلسـەفەی مـارکسی هێڵی بۆ کێشاون.

شـارەزایی قـزڵجی لە تەکنیکی نووسـینەوەی چیرۆک و قـووڵبـوونەوەی لە ناخی ژیانی کۆمـەڵایەتی دانیشـتوانی گوند و شـار لەگەڵ زانین و شـارەزایی لە زمـانی کوردی بوونەتە هۆی ئەوەی ئەم برە چیرۆکەی ببێتە نموونەی داهێنانی هونەری لە ئەدەبی کوردیدا.

قزڵجیی ڕۆشنبیر

نووسـەر باوەڕی بە هێزی بە فەلسـەفەی مـارکسـیزم بووە و هەندێکی لێ زانیوە، لە پراکتیکدا پێڕەوی مەشقی کۆمۆنیستە بۆلشـەڤیکەکانی ڕووسی کردووە (١٩١٧ – ١٩٩١)، ئەوانیش وەکو ئاشکرایە تاقیکردنەوەکەیان سـەری نەگرت و ڕووخا. ئەمە هیچ پێوەندییێکی بەزانینی فەلسـەفەی مارکسـەوە نییە وەک تیۆری. قزڵجی و گەلێ کەسـی سـەر ڕووی ئەم زەوییە کەڵکیان لێ وەرگرتووە.

قزڵجی بەهۆی چیرۆکەکانیەوە بووە بە نووسـەر. لە کاتی خۆیدا تاکە شـیعرێکی بۆ سـەرکەوتنی عـەبدولکەریم قـاسم (١٩٥٨) و ژێرکـەوتنی ئەمـپریـالیسـتی گێتی بەسـەرۆکایـەتی بەریتانیا و ئەمەریکا وتووە، بەڵام ئەو شـیعرە نەیکردووە بەشـاعیر

و ڕووی بڵاوکردنەوەی نەبووە هەرچەندە بڵاویش کراوەتەوە.

کارەکانی دیکەی لە وتار و لێکۆڵینەوەی زانستی دەکرێن بەدوو بەشەوە:

١- لە هەندێ وتاریدا لە شاعیرانی کورد دەدوێ، زانیاری بەکەڵک دەدا بەدەستەوە، ئاگا و هەواڵی تازە دەردەبڕێ لە بابەت ئەدەبی کوردییەوە.

٢- لەو وتارانەی بەناوی ڕەخنەوە بڵاوی کردوونەتەوە ئەگەر تا پلەیێک سەرکەوتوو نەبێ لەبەرئەوەیە درەنگ و لە تەمەنێکی بەساڵاچوو شارەزایی لە ئەدەب و ڕەخنەی نەتەوەکانی ئەورووپا پەیدا کردووە، لەبەرئەوەی لە هەموو لایێکی نەگەیشتووە، ئیتر ئەمەی تێکەڵ بەئەوەی ڕۆژهەڵاتی لای خۆمانی کردووە بۆیە مەبەسە زانستییە ڕاستەقینەکەی نەپێکاوە.

قزڵجی لە زمانەوانی کوردیدا دەستی باڵای بووە، لایەنە پراکتیکییەکەی پێشکەوتووە، چونکە شارەزای کون و کەلەبەر و نهێنییەکانی زمانی کوردی بووە، لایەنە تیۆرییەکەی کز بووە چونکە مەشق و کۆششی لەم لایەنەوە زۆر نەبووە.

لە وەرگێڕاندا نووسەر دەوری باڵای بووە، بەزمانە جوانەکەی لێکسیکۆنی زمانی کوردی جوانتر کردووە بەوەی هەندێ بەرهەمی گرنگی نووسەرانی گێتی لە زمانانی بێگانەوە وەریگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی، لەمانە هەندێ لە بەرهەمەکانی مەکسیم گۆرکی، ڤیکتۆرهیگۆ، ئێلین پێلین، ئەنتۆن چیخۆڤ، عەزیز نەسین و هی دیکە.

نموونەی چیرۆکی

نووسەر لە ساڵی ١٩٧٧ لە چیرۆکێکی بەناوی «وەڵامێکی زیرەکانە» دەڵێ:

«شەوی مابوو، مستەفای نانەوا لەگەڵ شاگردەکانی خەریکی تەندوور داخستن و هەویر شێلان بوو، لە بەرەبەیانەوە دوانیان گونتکی دەگرت، یەکێکیان دەیکردەوە، مستەفاش بەو چلەی هاوینە لەبەر تەندوورەکە وێستا بوو، نانی پێوە دەدا، یەکێ لە شاگردەکانیشی لەسەر پێش خوانەکە دانا بوو نانەکان بفرۆشێ. بەیانی زوو لە پێش هەموو کەسدا کارگەرەکان دەهاتن، هەریەکەی چەند نانی دەکڕی و بەپەلە دەڕۆیشت تا خێرا بگاتە سەر کارەکەی، نەوەکو ئەو ڕۆژە کاری دەست نەکەوێ یا هەقدەستی کەمتری بدەنێ. تاوبان گەرم بووبوو، هوروژمی نانکەر نەختێ هێدی بووبووەوە، مستەفا بە یەکێ لە شاگردەکانی گوت: ڕۆڵە

چایەکە لێنێ و بچۆ هێندێ پەنیر بکڕە با لە دەرەفەتدا نانەکەمان بخۆین.

لەو وەختەدا حاجی ڕەحیم وەکو مانگا و گوێرەکە نۆکەرەکەی وەدوای خۆی دابوو پێنج شەش نانی پێ هەڵگرت بوو، پەیدا بوو. هێشتا بەتەواوی نەگەیشتبووە بەر دوکانەکەی نەڕاندی: ئەوە کوا مچەی نانەوا؟. مستەفا گوێی لە دەنگی حاجی بوو، هات بەقۆڵی کراسەکەی ئارەقی تەوێڵی سڕی و گوتی: حاجی ئاغا فەرموو!

– چی فەرمووم، ئەوە نانە بۆ منت ناردووە؟ نابێ خەڵک بناسن و قەدری خەڵک بزانن!

مستەفا زۆر بەمەندی و لەسەرخۆ گوتی:

– حاجی ئاغا ببوورە، ئێمە نانی ڕاسپاردەمان نییە، نان دەکەین و دایدەنێین، هەرکەسێ دێ بۆ خۆی هەڵدەبژێرێ و دەیبا و دەڕوا.

– نابێ ئاگات لە دەمی خۆت بێ، ئەوە وەڵامە بەمنی دەدەیەوە؟

– بەڵێ وەڵامە و ڕاستییەکەشی هەر ئەوەیە، من تووڕە نابم و هیچی خراپیشم نەگوتووە، لە خۆڕایی تووڕە دەبی، نانەکان خراپییان چییە؟

– چۆن خراپییان چییە، ئەوەتا هەر هەویرن ناخورێن.

– حاجی ئاغا بڕوانە نانەکانی سەر پێش خوانەکە، برژاویان تێدایە، کەم برژاویان تێدایە، هەرکەسە حەز لە جۆرێک دەکا، کڕیار خۆی دەبێ هەڵبژێرێ، پێم گوتی ئێمە نانی تایبەتی بۆ کەس ناکەین.

– چۆن ئاوا لەگەڵ من دەدوێی، تۆ من ناناسی، نازانی من کێم؟

– بۆچی ناتناسم (جەنابت!) حاجی قۆیتاسی.

ئەم کابرایە لە پێشدا پێیان دەگوت قۆیتاس سووتخۆر، پاشان کە دەوڵەمەند بوو، چووە حەج و ناوی خۆی نا حاجی ڕەحیم.

– ئەی خوا موبارەکی نەکا، وامان لێ هات؟ من سەدی وەک تۆ کرێ نشینم هەیە، نەختێ بفامە و بزانە چۆن لەگەڵ خەڵک دەدوێی!

– زۆر باش دەفامم و دەزانم چۆن لەگەڵ خەڵک بدوێم، منیش سەدەها کەسی وەک تۆ نانخۆرم هەیە و لایێکی ئەم شارە نانی من دەخوا».

***

حەسەن قزڵجی نووسەر و ڕۆشنبیرێکە دەوری دیاری بووە لە پێشخستنی

پەخشانی کوردیدا . لە هونەری چیرۆکدا کۆششی بەرچاوە. لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا لەگەڵ ئەوەی دەبوو شیعری کوردی لە ناوەوە بێ چونکە ژیانی ئادەمزاد بەبێ شیعر نابێ بەڵام پێشکەوتنی پەخشان بۆ ئەدەبی کوردی گەلێک گرنگ بوو، چونکە لە قۆناغێکی خەباتی نەتەوەیی تایبەتیدا بوو، پێویستی بە وتار و چیرۆک و ڕۆمان و بابەتەکانی دیکەی پەخشان بوو. قزڵجی یەکێک بوو لەو نووسەرانەی فریای ئەوە کەوتن لەم ڕووەوە ئەدەبی کوردی دەوڵەمەند بکەن.

نموونەی چیرۆکی ڕیالیستی کۆمەڵایەتی لە لای قزڵجی ئەگەرچی بەژمارە و قەوارە کەم بوو، بەناوەڕۆک و بابەت فراوان نەبوو، بۆیە بوو بەو گەوهەرەی گێتیی ئەدەبی کوردی ڕووناک کردەوە.

شاكر فەتاح

بەشی بیستەم

شاکر فەتاح

١٩١٤ – ١٩٨٨

ژیانی

شاکر فەتاح یەکێکە لە نووسەرە بەراییەکان کە پەخشانی بۆ نووسینی کوردی هەڵبژاردووە، بەمە بووە بەیەکێک لە دامەزرێنەرانی چیرۆک لە ئەدەبی کوردیدا. نووسەرێکی دیار و کەسێکی بەدیمەنی کۆمەڵی کوردەوارییە. شاکر فەتاح لە ساڵی ١٩١٤ لە شاری سلێمانی لە دایک بووە. سەردەمی منداڵی لە گوندەکانی شارباژێڕ و شاری سلێمانی بەسەربردووە و خوێندنی سەرەتایی لەوێ تەواو کردووە. قوتابخانەی ئامادەیی لە بەغدا بەئەنجام گەیاندووە. لە پاش ئەمە ماوەیێک لە لبنان و فەلەستین ماوەتەوە، ئینجا گەڕاوەتەوە بەغدا و لەوێ کۆلێجی ماف (حوقووق)ی تەواو کردووە. لە دوای سێ مانگ بووە بەمووچەخۆری میری و لە گەلێ لە ناوچەکانی کوردستانی عیراق خزمەتی کردووە، تا گەیشتۆتە پلەی سەرۆکی شارەوانی و قایمەقامیەتی. لە ژیانی وەزیفەیدا ڕەوشت ڕاست و دروست بووە، بەشدارییێکی زۆری لە کاروباری کۆمەڵایەتی و بڵاوکردنەوەی خوێندەواریدا کردووە.

لەو شارۆچکانەی شاکر فەتاح کاری بەڕێوەبردنی کردووە لەگەڵ ئیش و کاری ڕەسمی بەتەقەلای ئەو گەلێ قوتابخانەی شەو و ڕۆژ و بنکە و یانەی ڕۆشنبیری دامەزراوە. هەندێ قوتابخانەی قەلاچۆکردنی نەخوێندەواری کردبووەوە. خۆی سەرپەرشتی دەکردن و گەلێ جار خۆشی وانەی لەو قوتابخانانەدا دەووتەوە. لە قوتابخانە و یانەکاندا ڕۆژنامەی دیواری بە مامۆستا و قوتابی و مووچەخۆری دیکە دەنووسییەوە، ئەمە هەمووی لەو سەردەمانەی کە لە قەزا و ناحیەکاندا قایمەقام و مودیر بووە.

نووسـەر زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی عێراق گەڕاوە، لە ناوەڕاستی سییەکانەوە، لە هەندێ شارۆچکەکاندا کاروباری بەڕێوەبردنی بەرزی بووە. لە ناوەڕاستی حەفتاکاندا (١٩٧٥) کە ئاواتەکانی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ بەدی نەهاتن، دەسەڵاتی بەغدا یەک لایی ئیدارەی ئەڤتۆنۆمی کوردستانی عیراقی دامەزراند و هەولێر کرا بەنێوەندی بەڕێوەبەرایەتی هەرێمی کوردستانی عیراق. شاکر فەتاح لەم دامودەسگایەدا بەشداری کرد. دوا کاری لێرەدا جێگری سەرۆکی ئەنجومەنی یاسا دانان بوو. لە ڕۆژانی ١٢ و ١٣ی ئاداری ١٩٨٨ لە هەولێر سیمینارێک بەناوی «سیمینارێکی زانستی لە بابەت کوردەوە لە بیری سەرکردە سەدام حوسێن»دا ساز کرا. کۆمەڵێک شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیری کورد ئامادە بوون. شاکر فەتاح بەشداری لەم سیمینارەدا کرد. دیار بوو بڕیاری ئەوەی دابوو لەگەڵ دەسەڵاتی بەغدا ڕووبەڕوو ببێتەوە. لەو ماوەیەدا دەسەڵاتی پارتی بەعس بەتوندوتیژی هەڵوێستی بەرامبەر بەهەموو کەسێک دەنواند ئەگەر بیزانیایە هێندەی تۆزقاڵێک پێوەندی بیری هەیە بەبزووتنەوەی نیشتمانی چەکداری کوردەوە کە لە ناو شاخەکانی کوردستاندا خەباتی چەکداری دەکرد. لەو وەزعەدا شاکر فەتاح نەیتوانی لەوە زیاتر خۆی بخەڵەتێنێ و دەروون و مێشکی کردەوە و بەئاشکرا وتی: باشترین چارەسەر بۆ مەسەلەی نەتەوایەتی کورد ئەوەیە دەسەڵاتی دەوڵەت لەگەڵ تێکۆشەرانی بزووتنەوەی ڕزگاری کورد لە عیراق ڕووبەڕوو دابنیشێ و بکەوێتە وتووێژەوە، بەم ڕێگەیە نەبێ، چەک و سیلاح مەسەلەکە ناگەیێنێتە ئەنجام، ئیتر لە پاش دوایی هاتنی سیمینارەکە شاکر فەتاح گیرا. پاش ماوەیێک لاشەکەیان بەمردوویی دایەوە دەست خێزانی. بەم جۆرە کۆتایی بەژیانێکی پڕ لە ڕەوشتی چاک و بەرهەمی ئەدەبی بەپێز هات و ڕووزەردی و سەرشۆڕیش بۆ ئەو ڕۆشنبیرانە مایەوە کە لە سیمینارەکە بوون و بەرگرییان لە شاکر فەتاح نەکرد.

ڕۆشنبیر و نووسەر

شاکر فەتاح کەسێکی دیاری ناو کۆمەڵ و ڕۆشنبیرێکی هێمن و لەسەرخۆی دوور لە هەڵەپاچی و بزێوی بوو. پێوەندی لەگەڵ هاوچەرخەکانی خۆیدا بەهێز بوو. زۆربەی شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمە پێوەندییان لەگەڵ شاکر

فـەتاحدا هەبوو، هـی وەکو شـاعیـرانی ناودار زێوەر و بێکەس، مـێژوونووسـانی سـەردەم ئەمین زەکی و تۆفیق وەهبی و حوسێن حوزنیی موکریانی، نووسـەرانی ناودار مـەحـمـوود جـەودەت و ڕەفـیق حـیلمی و شـێخ مـحـەمـەدی خـاڵ، کـەسی کـۆمـەڵایـەتی و ڕۆشنبـیـری دیار ئیـسـمـاعیل شـاوەیس و ئەمین ڕواندزی، خـۆی بەقەرزاری ئەمانە دەزانی چونکە زۆر شتیان لێوە فێر بوو.

له سـەرەتای ژیانی ڕۆشنبـیـریدا وتاری لە ڕۆژنـامـەکـانـی «هاوار» (١٩٣٢ – ١٩٤٣) و «ڕووناکی» (١٩٣٥ – ١٩٣٦) و «ژین» (١٩٣٩ – ١٩٦٣) و «یادگـــاری لاوان» (١٩٣٣) و «دیاریی لاوان» (١٩٣٤) بڵاوکردۆتەوە.

نووسینەکانی بەگشتی هەموو لایەنێکی ژیانی خوێندەواری کـورد دەگرێتەوە، لە قاڵبی وتاری ئەدەبی و چیرۆک و پەخشانە شیعردا دەست بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی منداڵان و ئەدەبی میللی و مێژوو و ئایینی ئێزیدی و ژیانی ڕۆشنبیری و گەورەپیاوان و ڕۆژنامەنووسی و شتی دیکەش درێژ دەکا.

کەسـایەتی ئەدەبی شـاکـر فـەتاح لە سـەرەتای سـییـەکانەوە دەست پێ دەکـا. یەکەمین کتێبی نووسەر بابەتێکی عەرەبی بووە، وەریگێڕابووە سەر زمانی کوردی. ئەمە کۆمـەڵێک کورتە چیرۆکی عەرەبی بوو، بەشێوەیێکی هونەری سەرکەوتوو لە بابەت ژیانی منداڵ و سـایکۆلۆجییـان دەدوێ. وەکو دەردەکـەوێ شـاکـر فـەتاح لە سـەرەتـای ژیانـی ئەدەبیـدا بایـەخـێکی تـەواوی بەئەدەبی منداڵان داوە، تەنیـا بەوەرگـێـڕان نەوەسـتـاوە بەڵکو لە دواییـدا چیـرۆک و ئەدەبیـاتی بۆ بچـووکـان نووسـیوە، بەمـەبەسـی پەروەردەکردنی منداڵ و مێردمنداڵان. بەم جـۆرە بەرهـەمی ئەم لایەنەی لە دوو کاردا خـۆی دەنوێنێ. یەکـەمیـان «چیرۆک بۆ منداڵان» (بەغدا ١٩٣٥) و دووەمـیـان «هاوڕێی منـاڵ» (بەغـدا ١٩٤٨). ئەمـانـە بریتین لـە کـۆمـەڵە چیرۆکـێکی کورت بـەمـەبەسی ئاراسـتـەکردنی منداڵی کورد بۆ ڕەوشـتی چاک و گونجان لەگەڵ کۆمەڵی تازەدا.

پەخشانە شیعر و چیرۆک

مـــاوەی پاش جــەنگی دووەمی گـێــتی، بەتایبــەتی ســاڵی ١٩٤٧ ســـەردەمی بڵاوکـردنەوەی دوو بـەرهـەمی گـەورە و پڕ بایەخی شـاکـر فـەتاح بوو. یەکـەمـیـان بەناوی «پرشنگ» و دووەمـیـان بەنـاوی «شـەبەنگەبەڕۆژ»ەوە. «پرشـنگ» کـۆمــەڵە

وتارێکی هونەرییە، هەندێ جار دەبێ بەشیعر، کەرەتی دیکە شیعر تێکەڵ بەپەخشان دەبێ، هەندێ بەشی پیەسە، هی دیکەی دیالۆجە لە نێوان ئادەمزاد و سروشتدا. هەرچۆنێ بێ داهێنانێکی بەرزە لە پەخشانی کوردیدا. باس لە هەژاری و نەخوێندەواری و زۆرداری و نالەباری دەکا. گەشبینی لە بیر نەچووە یادی زۆری دڵداری دەکاتەوە. لاوی کورد ئاراستەی زانست و ئەدەب و هونەر و ژیانی بەختیاری دەکا. ئەم کۆمەڵە داهێنانە بەرزە کارێکی گەورەی کردە سەر لاو و پێگەیشتوانی ئەو سەردەمە و دەورێکی باڵای هەبوو لە پەروەردەکردنی نەوەی ئەو ڕۆژگارە بەشێوەیێک چێژ لە جوانی ژیان و سروشت وەربگرن.

«شەبەنگەبەڕۆژ» کۆمەڵە چیرۆکێکە شاکر فەتاح هونەروەرییانە و ئازایانە پەردە لەسەر دواکەوتوویی ژیانی کۆمەڵایەتی کوردەواری هەڵدەماڵێ. بەهەموو هێزییەوە دژی وەستان لە جێی خۆ و کۆنسێرڤاتیزم دەوەستی لە پێوەندیی بنەماڵەییدا بەتایبەتی لە دژی ژن هێنان بەزۆر، وەزعی دیلایەتی ژن لە ناو خێزاندا، بەکارهێنانی ئایین بۆ کاری خراپە، دژی بیرۆکراتیزمی دامودەسگای دەوڵەت. بەم جۆرە چیرۆکەکانی «شەبەنگەبەڕۆژ» لە لووتکەی بەرهەمی شاکر فەتاح دەوەستن. یەکێ لە چیرۆکەکانی ئەم کۆمەڵە چیرۆکە «چۆن گرامافۆنەکەم کڕی» وەرگێڕاوەتە سەر زمانی ڕووسی.

لە وتاری هونەری و چیرۆکی کوردی شاکر فەتاح بابەتێکی ئەدەبی دیکەی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، بەهیوای ئەوەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لە کۆمەڵی کورداندا بڵاوببێتەوە. بۆ ئەم ئامانجە کتێبی «گەورەپیاوان» (بەغدا ١٩٣٨)ی بڵاوکردۆتەوە. ئەمە بریتییە لە زنجیرەیێک وتاری هونەری لە بارەی کەسایەتییە بەدیمەنەکانی گێتی لە زانستی و هونەر و سیاسەت و شتی دیکەدا. وتارەکان ژیانی کەسی وایان گرتۆتە خۆ وەکو: گوتنبیرگ، کریستۆفەر کۆڵۆمب، مارکۆنی، گاندی و هی دیکە. نووسەر خۆی لە بابەت کتێبەکەیەوە دەڵێ: سەرگروشتەی چەند گەورەپیاوێکە، ئامانجی پێگەیاندنی گەورە و پێکهێنانی گیانی گەورەیی و پێشکەوتنە لە کوردەواریدا». هەرچەندە بابەت و ناوەڕۆکی نووسینەکانی شاکر فەتاح کۆمەڵایەتییە بەڵام بەهەناسە و هەوایێکی ڕۆمانتیکی و هونەرییانە قانگیان دەدا. هەموو مەرجێکی داهێنانیان تێدایە و ئیستێتیک دەبێ بەماکی دروستبوونی بەرهەمەکانی. بۆیە دەبینین لە دوا ساڵی پەنجاکاندا دوو

بەرهەمی تازە بڵاو دەکاتەوە، یەکەمیان بەناوی «ئافرەتی کورد» (بەغدا ١٩٥٨)، دووەمیان بەناوی «ژینی نوێ» (بەغدا ١٩٥٩). ئەم دوو بەرهەمە لەگەڵ ئەوەی بەناو و ناوەڕۆک خەریکی ژیانی کۆمەڵایەتین، بەڵام بریتین لە وتاری ڕۆمانتیکی شیعرئامێز. لە یەکەمیاندا نووسەر بۆ پێشکەوتنی ژنی کورد تێدەکۆشێ، هەروەها بۆ ڕزگارکردنیان لە کۆت و پێوەندی ڕەوشت و خووی ڕزیوی کۆمەڵایەتی، بۆ گێڕانەوەی مافی داگیرکراویان، چونکە مایەی ژیانی ئادەمزادن.

شاکر فەتاح لە «ژینی نوێ»دا جێگە و ڕووداو و قارەمان لە کۆمەڵی خۆیدا پیشان دەدا، لە ژیانی میللیی نەتەوەوە وەردەگرێ و دەیخاتە قاڵبێکی هونەرییەوە. هەوڵ دەدا و تێدەکۆشێ بۆ ژینێکی نوێ، دوور بێ لە ئازار و هاوار، پڕ بێ لە ئازادی و کامەرانی، لەسەر بنچینەی زانست و هونەر و دادپەروەری دامەزرا بێ.

بەسەرهات و گەشت و یادداشت

لە پاش ڕووداوەکانی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا بەرهەمی شاکر فەتاح هەندێ کەم بووەوە. لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا بەگشتی خوێندەواری و ڕۆشنبیری کوردی لە کوردستانی عیراقدا لە لێژیدا بوو. لە دوا ساڵانی شەستەکاندا شاکر فەتاح دەستی کردەوە بەجموجۆڵی ئەدەبی و خوێندەواری، بۆ ئەم مەبەسە سێ پرۆژەی بڵاوکردنەوەی دامەزراند. کۆمەڵێک نامیلکە و سیپارەی نووسییەوە لە زنجیرەی یەکەمدا لە بابەت ژیانی بەشێک لە گەورەپیاوانی گێتی وەکو گاریبالدی، مادام کۆری، سوکرات، ئەفلاتوون، عومەر خەیام، زانیاریی گشتی خستۆتە ڕوو. زنجیرەیێکی دیکەی بڵاوکردەوە بەناوی گەشتنامە لە ئاوەدانییە جیاوازەکانی ناوچەی سلێمانی، لەمانە «گەشتی شاربازێڕ» و «گەشتی سرۆچک» و «گەشتی پێنجوین» و «گەشتێ بۆ هەڵەبجە و هەورامان». لە زنجیرەی دواییدا کۆمەڵێک کتێبی دیکەی بڵاوکردەوە لە بابەت ئایینی ئێزیدی و ژیانی کۆمەڵایەتی کورد و بەسەرهاتی هەندێ لە شاعیرانی کوردی وەکو حاجی قادر و زێوەر و بێکەس.

شاکر فەتاح تا ڕۆژی مردنی قەڵەمی لە کار نەکەوت، سامانێکی ڕۆشنبیری بەنرخی بۆ نەتەوەکەی خۆی بەجێ هێشت. لە بەرهەمە ئەدەبی و کۆمەڵایەتییەکانی نووسەردا گەلێ تەنگوچەڵەمە و ناگزووری و ناکۆکی ناوەوەی

خەڵکی کورد ئاشکرا دەبێ. شاکر فەتاح بانگی خەڵکی ناکا ڕاپەرن لە دژی زوڵم و زۆرداری، بەڕێگەی خوێن ڕشتن نایەوێ باری ژیان سووک بکا، لەبەرئەوەیە بەرهەمەکانی دەورێکی باڵایان هەبوو لەوەی کە خەڵکی بیر لە هەژاری و دواکەوتوویی خۆی بکاتەوە. لاوان بیر لە دوارۆژی نیشتمان بکەنەوە. هەوڵ بدەن بۆ دامەزراندنی کۆمەڵێکی سەربەست و بەختیار. ئەوەی سەیر بێ ئەوەیە شاکر فەتاح زۆر دوور بوو لە زەبر و زەنگ و تیرۆر، کەچی ژیانی خۆی بەتیرۆر و تراجیدییانە کۆتایی هات.

زمانی نووسینی شاکر فەتاح ئاسان و ڕەوان و بێ گرێیە، ئاراستەی زۆربەی خوێنەر و خوێندەوارانی کۆمەڵی کورد دەکرێ. تازە بابەتە و دوورە لە شێوازی ڕەوانبێژیی نووسینی کلاسکیی کۆن.

عەونی

بەشی بیست و یەکەم

عەونی

١٩١٤ – ١٩٩٢

ئەگـەر ڕاسـتت دەوێ مـێـژوو درۆیە
هـەمـــــــوو ڕووداو و ڕابـردوو درۆیـە
ئەوەی مـێـژوو دەنووسـێ وەک بـەڕۆژە
گــوڵێکە تـابـیــعـی ســـووڕانـی ڕۆژە

ژیانی

عوسـمـان کوڕی حـەبیب کوڕی عـەبدوڵڵا لە سـاڵی ١٩١٤ لە شـاری کۆیە لە دایک بووە. لە تەمـەنی مێردمنداڵی بووە لە سـاڵی ١٩٢٧ لە قـوتابخـانەی سـەرەتایی تا پۆلی پێنجـەمـی خـوێندووە. لەو کـاتەدا باوکی کـۆچی دوایی کـردووە نـاچار بووە قـوتابخـانە بەجێ بێڵێ و خەریکی بـەڕێوەبردنی دوکانـی باوکی و خێزانەکەی بێ. ئەمـە بەهیچ جۆرێ ڕێگەی لێ نەگرتووە هـاتوچۆی حـوجرەی خـوێندنی فەقێیـان لە مـزگـەوت بکا. لە مـزگـەوتـی حـەتک لە کـۆیـە لای مـەلا مـحـەمـەدی مـەلا برایمی عـەودالانی هـەندێ وانەی ئایینی ئیسـلامی وەرگرتووە. عەودالانی شـاعیر بووە، بە نازناوی شـیعری «دلاوەر» ناسراوە. جگە لەمـە لە دەرەوەی قـوتابخانە کتێبەکـانی پرۆگـرامی پۆلی شـەشـەمی سـەرەتایی خـوێندووە. لە سـەردەمی لاویەتیـدا نـاوی «عــەونی» وەک نازنـاو هەڵبـژاردووە و لە شــیـعــریدا بـەکـاری هـێناوە. هـەر لەو ڕۆژگارەدا گیانی نیشـتمانپـەروەری و کوردایەتی لە دڵ و مێشکیدا ڕسکاوە، وەک هـەندێ لە لاوانی ئەودەمـــە لە پارتی هیــوا نزیک بووە. بەم ڕەنگە کـــەوتۆتە ناو بزووتنەوەی نەتەوەیی لە کوردسـتانی عیـراقدا. بەم هۆیەوە چەند جارێک زینـدانی کراوە و خۆی لە گرتووخانە و بەندیخانەکانی کۆیە و هەولێر و کەرکووک و بەغدا

و کووت و نوگرەت سەلمانی باشووری عیراق دیوە. لە شوباتی ١٩٦٣ عەونی وەکو زۆربەی خوێندەوار و ڕۆشنبیری کورد تووشی بەندیخانە بوو، هەروەها لە ساڵی ١٩٦٥ ماوەی حەوت مانگ لە گرتووخانەی هەولێر دەستبەسەر بوو.

عەونی بەدرێژایی ژیانی مووچەخۆری میری نەکردووە، لەسەر ڕەنج و کۆششی خۆی ژیاوە، دوکانی هەبووە و ئالّوێری کردووە. دوا ساڵانی ژیانی بەنەخۆشی بردۆتە سەر و تا لە ڕۆژی ٢٠ی تەمووزی ١٩٩٢ لە کۆیە کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی باسکی عارەبیان بەخاک سپێرراوە.

شیعری

عەونی لە ناوەڕاستی سییەکانی سەدەی بیستەم دەستی کردووە بەشیعر وتن، لە ژیانیدا پێوەندی بەشاعیرانی کوردەوە بووە بەتایبەتی ئەوانەی لە کۆیە زیندەگانیان کردووە، هەروەها لە ڕۆژنامەگەری کوردییەوە نزیک بووە وەک ڕۆژنامە و کۆوارەکانی گەلاوێژ و بەیان و هەولێر و کاروان و هاوکاری و برایەتی.

شاعیرییەتی عەونی خۆڕسک بووە، بەگشتی مەسەلە لای ئەو بیر نەبووە بەڵکو جوانکاری بووە، خەیاڵی ئامادە بووە ئیلهام لە هەموو جۆرە بزووتنەوەیێک وەربگرێ و بەرهەمێکی داهێنراوی ئیستێتیکی دروست بکا.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

عەونی بەسەلیقە لە هەردوو جۆرە شیعری کوردی عەرووزی و سیلابی میللی خۆماڵی وتووە.

١- لە شیعری عەرووزیدا بەزۆری بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەلی بەکارهێناوە، کەچی لە موزاریعدا سێ چوار شیعر و لە بەسیتدا تاقە شیعرێکی هەیە. لە یەکێتی قافیە ئەم دەنگانەی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەکارهێناوە: ا ت ج د ر ش غ ق ک م ن (ە – ـە) و وو ۆ ی ێ. لە پاش قافیە ئەم وشانەی بەکارهێناوە: چبکا، دەکا، گرت، نەگرت، کرد، تر (دیکە)، عەشق، بم (ببم)، دەبزانم، چین، من، بوو (هەموو)، گەرەکە، لە کێیە، چی، دەوێ، دەکەم، کەم (بکەم)، ناکەم، کردم، بوو، نییە، بێ (ببێ)، دەوێ، نەبێ، نەدا، تۆ، ئیمڕۆ.

٢- لە شیعری کێشی خۆماڵی بەرهەمی زۆرە، هەموو کێشەکانی بەکارهێناوە. لە

ده بڕگەیی و حەوت بڕگەیی شیعری فرە زۆرە. قافیەی مەسنەوی لەم جۆرە شیعرەدا بەکارهێناوە، لەگەڵ ئەوەشدا قافیەی ڕەنگاوڕەنگیش لە شیعریدا بەرچاو دەکەوێ، لە پارچە شیعرێکدا قافیەی وەکو (ا ب ا ب جـ د جـ د) و هی دیکە دەبینرێ.

لە بنجدا شیعرە عەروزییەکانی لە بابەتی لیریکن، ژمارەی دێڕیان کەمە، لەسەر بنچینەی یەکێتی قافیە دامەزراون، کەچی چیرۆکە شیعرییەکانی بەزۆری درێژن، ئەمانە دەکرێ قەسیدە یا پۆییێمیان پێ بووترێ. کۆمەڵێک بەرهەمی لەم بابەتەی هەیە، ناوەڕۆکیان لە ئەدەبی میللی سەرزار (فۆلکلۆر) و حیکایەتی بەرگوێی ئاگردان وەرگیراون. لەم لایەنەوە جێی خۆیەتی هەندێکیان دەستنیشان بکرێن: سەرگوزەشتەی مام ڕێوی و وورچ، ڕێوی و دەهۆڵ، سەرگوزەشتەی وورچ و مەیموون، پیرێک، مامەی لادێ، مار و باغەوان، گوڵ و بلبل، بازرگان و تووتی.

لە پێنجیندا عەونی چەند پارچە شیعرێکی بەندی پێنجینی هەیە (ا ا ا ا ب) هەریەکەی لە حەوت بەند پێکهاتووە. جگە لەمانە کۆمەڵێک تاک و چوارین و هەڵهێن (مەتەڵ)ی هەیە. هەروەها بەشێک لە چوارینی خەیامی کردووە بەکوردی.

عەونی شیعری چەند شاعیرێکی کردووە بەپێنج خشتەکی، وەکو نالی، وەفایی، مەیلی (نازناوی شیعری مەلا سابیری مەلا حەبیبە لە ساڵی ١٩١٤ لە شاری کۆیە لە دایک بووە)، لە شیعری هێمن حەوت غەزەلی کردووە بەپێنج خشتەکی.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

عەونی لە نێوەندێکی ئەدەبیدا ژیاوە، لە شاعیر و نووسەرانەوە نزیک بووە. کەسێکی خودا پێداو بووە کە زوو ئاشنایەتی لەگەڵ دیوانی نالیدا پەیدا کردووە. نالی خۆشویستووە ئەوەندە شیعری ئەوی خوێندۆتەوە بووە بەیەکێ لە قوتابییە زیرەکەکانی قوتابخانەی شیعری کوردستانی باشوور. جگە لە نالی لە کۆنەکان کاریگەری مەحوی و وەفایی بەسەریەوە هەیە. لە تازەکانی سەرەتای سەدەی بیستەم شیعری ئەحمەد موختار و هێمن ئاسۆی خەیاڵیان فراوان کردووە. ئەمانە هەموویان بوون بەسەرچاوە بۆ شیعری عەونی. هەندێ جار لێیان وەردەگرێ بەدەسکارییەوە، هەندێ جاری دیکە ئیلهامی دەدەنێ بۆ وتنی شیعرێک دەبێتە زادەی خەیاڵی شیعری هەردوو لایان.

له ڕووی ناوەڕۆکەوە عەونی وەستای غەزەلی کلاسیکیی ئاساییە لە وەسف و دڵداریدا، لە کوردایەتی دەستێکی درێژی هەیە. ناوەڕۆکی نیشتمانپەروەری تێکەڵ بەدانایی و دڵداری کردووە، دەکرێ «غەزەلی نیشتمانی» پێ بووترێ. لە ناوەڕۆکی شیعرە نیشتمانییەکانیدا بەئاشکرا دیارە بیر بەسەر خەیاڵدا زاڵە، لەبەرئەوە لە ڕووی جوانکارییەوە ئەم شیعرانە ناگەنە پلەی شیعرە دڵدارییەکانی، بەڵام ئەگەر لە ژێر ڕۆشنایی شیعری پەروەردە (دیداکتیکی)یەوە تەماشا بکرێ ئەم شیعرە نیشتمانییانەش وەک بەرهەمێکی هونەری داهێنراو خۆیان دەنوێنن.

عەونی لە ناسیۆنالیزمی کوردی (کوردایەتییەوە) دەرباز بووە بۆ ئەنتەرناسیۆنالیزم. پشتی ڤێتنامی باکووری گرتووە و دژی دەستدرێژی ئەمەریکا وەستاوە، هەروەها لەسەر مافی فەلەستینییانی کردۆتەوە.

نموونەی شیعری

دڵداری و وەسف

١

له شیعرێکیدا عەونی دەڵێ:

گەلاوێژ کاتێ هەڵهات نیوەشەو بوو
کە چاوی مەستی ئەو شۆخە لە خەو بوو
بەیان بوو غونچە پشکووت و هەزاریش
خەواڵوو گفتوگۆی بێداری شەو بوو
هەناسەم زولفەکەی لادا لەسەر ڕوو
کە مانگ ئاوا بوو ئەمجا مانگەشەو بوو
گوتم بەختی خەواڵوو زووکە زووکە
دەهەستە هاتنی ڕۆژت بەشەو بوو
مەگەر وا تاریک و ڕوونی بەیانە
کە ڕۆژ هەڵهات بەبۆنەی کۆچی شەو بوو
کە ئەو ڕۆیی بزانن من نەماوم
کە بوونی من لە سایەی مانی ئەو بوو

له ڕێی هاتا نەهات ئەمجارە (عەونی)

له مەیدانی گرەو ئەسپی جدەو بوو

لەم شیعرەدا عەونی ئیلهامی لە نالی وەرگرتووە، هەندێ وێنەی داهێنراوی وێنەکانی نالی دێننەوە یادی خوێنەر، بەڵام وەستایی تێدا نواندووە. بەڵگەکانی بریتییە لە چەند ئەندامێکی وردی دلبەر لەگەڵ هەندێ لە دیاردەکانی سروشت بەراووردیانی کردووە.

٢

لەسەر بەرنامەی شیعری پێشوو لە لیریکێکیدا دەڵێ:

دوێنێ کە بە تەنیا بە چەمەن دا گوزەرم کرد
سەیری گوڵ و ڕەیحان و گوڵی نیلۆفەرم کرد
گوڵ ویستی بە ناز وێنەیی ڕووی تۆ بنوێنێ
ئیمڕۆکە بەیانی بەسەرت لێرە دەرم کرد
ڕەیحانە بە هیوا بوو وەکو پەرچەمی تۆ بێ
نەم هێشت بدوێ گرتم و بەندی کەمەرم کرد
لافی قەدی تۆی کەوتە سەری سەرو و سنەوبەر
ڕاستی لەمەدا سەرزەنشی نەی شەکەرم کرد
شەرحێکی موتەووەل بوو بەیانی سەری زولفت
ئیمشەو بە چرای کوڵمتەوە موختەسەرم کرد
من ئەودەمە زانیم چییە ئازاری جودایی
ئەو ڕۆژە کە نەمزانی بەبێ تۆ سەفەرم کرد
لەم مەجلیسە مەستانە لەبەر دیدەیی مەستت
من بۆ مەزە هێنام و کەبابی جگەرم کرد
موژگان و برۆت تیروکەوانن لە کەمین
لەم دیمەنە سامناکە بەڕاستی حەزەرم کرد
لەو ساوە دڵم داوە بە تۆ هەروەکو (عەونی)
لێی بێ خەبەرم تەسلیمی دەستی قەدەرم کرد

شاعیر گەشتی چەمەن و گوڵزار و دارستان دەكا، كۆمەڵێ گوڵ و دار و درەخت و دەوەن سەرنجی ڕادەكێشن و یادی ئەندامە جوانەكانی دلبەری دەكاتەوە، بۆی دەردەكەوێ ئەوانەی دلبەر لەوانەی سروشت جوانترن. ئەونیش وەكو مەستانی غەزەلی كلاسیكی كە لەگەڵ دلبەر كۆ دەبێتەوە بەزمی ڕەندان و مەی و مەیخانە دەست پێ دەكا. جگەری شاعیر دەبێ بەمەززە بۆ ئەو بەیەكتری گەیشتنە جاویدانییە.

٣

شاعیر هێلانە لەسەر كوڵمی دلبەر دروست دەكا:

دڵ لە من تۆراوە دیسان هەمدەمی یاری دەوێ
ئارەزووی گەشت و گوزارە باغ و گوڵزاری دەوێ
بولبول ئاسا وا خەریكی ئاشیان هەڵبەستنە
غونچەیێكی ناسكی وێنەی دەمی یاری دەوێ
پەرچەمی چین چین بەڕێز هێنایە دەوری ڕوومەتی
گەنجی ڕوخساری هەمیشە جووتێ پاسداری دەوێ

شاعیر ئارەزووی ئەوە دەكا لەسەر كوڵمی دلبەر وەكو بلبل هێلانەیێك دروست بكا. كەرەستەی ئەو هێلانەیە پەرچەمی دلبەرە لە دەوری ڕوومەتی ئاڵاوە. دەمی دلبەر غونچەیێكە لەوانەی بلبل گرفتاری بووە، دوو كەزییەكانیشی پاسەوانی هێلانەكەن. ئەمە وێنەیێكی هونەری داهێنراوی شاعیرانەیە.

٤

لە شیعرێكیدا عەونی ملوانكە لە شیعر دروست دەكا:

ملوانكەیێكی لە هەڵبەستی جوان
بۆی دەهۆنمەوە وێنەی مرواری
بەكێشان سووك بێ بەنرخ گران
پێشكێشی دەكەم بەناوی دیاری
كە كردیە ملی گەردانەی هونەر
وەك لەعلی سوورە شین وەك پیرۆزە

زۆر بەنرخـــتـــر لە دانەی گـــەوهـەر

ئەوە جـــەژنانـەی جـــەژنـی نـەورۆزە

نەورۆز لە لای شاعیر ئەوەندە پیرۆزە، دلبەر ئەوەندە خۆشەویستە، دەبێ چی شایانی دیاری بێ بۆ ئەو خۆشەویستە بەهۆی ئەو جەژنە پیرۆزەوە! هەموو گەنجینەی سەر رووی زەوی کەمە، ئەو کیژە شایانی دیارییێکە وێنەی نەبێ، ئەو دیارییە ئەم شیعرە جوانەیە کە شاعیر دایهێناوە.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە لیریکێکیدا عەونی بەناوی «بەرەو هەواری سەرکەوتن» دەڵێ:

کۆچبار کۆچی کرد بەرەو کۆساران

بنەوبارگـــەیان خـــست لە نزاران

بەرەو هەورازی ســەرکـەوتن دەڕۆن

مژدەی سەربەستی دەدەن بە یاران

دوا حەشارگەم بێ لانەی خوێناویم

دەگـەڕێمـــەوە لای گـیـان سـپـاران

بە خـوێنی سـووری زامی ناسـۆرم

دەبێ ڕەنگین بێ مەکۆگای جاران

کاروانی خەباتی میللەتی کورد کەوتۆتە ڕێ بەرەو ژوور، بەرەو لوتکە. لەوێ کاروان دەگاتە ئەنجام. ئەم کۆششە بۆ گەیشتن بەهیوا بەبێ خوێن ڕشتن و شۆڕش سەرناگرێ. ئەمە تیۆریی ڕۆشنبیری کورد بوو لەو سەردەمەدا. ئەو کاتە ڕاست بوو، لەبەرئەوە ئەو شیعرە بەهۆی هەوێنی جوانکارییەوە بۆ هەموو کاتێک دەست دەدا و کۆن نابێ. کاروانی خەباتی کورد ئەگەرچی تا ئێستاش نەگەیشتۆتە ئەنجام، بەڵام خوێن ڕشتن باوی نەماوە. ئەگەر شاعیرێک یا ڕۆشنبیرێک هەرچەندە ڕۆمانتیکیش بێ لە سەدەی بیست و یەکەمدا خوێن ڕشتن ناکاتە مەرج بۆ گەیشتن بەئامانج.

٢

عەونی گفتوگۆی لەگەڵ کچێکی کوردا هەیە، ئەو کچە ڕەمزی کچی دایکی نیشتمانە، بەم دێڕانە پرسیاری لێ دەکا:

گوتم ئەی کچ لە گەشتی
شارستانی یا دەشتی
وا جوان و پاک ڕەوشتی
مەسیحی یا زەردەشتی!

***

ئەو کچە کوردە نازدارە
ڕەنگ زەرد و لێو بەبارە
بەرگی ڕەشی پۆشیوە
وا مەلوول و غەمبارە

***

ئەو کچە کوردەی وا نازدار
کە من لێم دەکرد پرسیار
دەستی کرد بە گرینێ
فرمێسکی دەهاتنە خوار

***

گوتم ئەی کچ تۆ و یەزدان
بۆ دەستت کرد بە گریان
کە من وا تۆ دەبینم
جەرگم دەبێتە بریان

عەونی کچێکی جوان و نازداری کردووە بەڕەمزی کچی دایکی نیشتمان، جلی ڕەشی پۆشیوە و لێو بەبارە، لێی دەپرسێ بۆ وا پەشووکاوە! فرمێسکی کچ دێتە خوارێ، هەنسکە هەنسکییەتی، شاعیر لێی دەپاڕێتەوە، سوێندی دەدا باس لە کارەساتی خۆی بکا، کچی دایکی نیشتمان دێتە وەرام و دەڵێ:

گوتی ئەی برای کوردی من
گــــــەر بزانــی دەردی مـن
هـیـچ جــــاری تـر نـاپـرسـی
مـەلوولی و ڕەنگ زەردی من
***
کــیـــژێکم لێم قـــەومــــاوە
خـــــزم و بـرام کــــــوژراوە
هـانـام هـێـنـاوتـە بـەرتـان
نـازانـم کــێـــتـــان پـیـــاوە!
***
ئـەو گـــەورانـەی نـاســـــراون
دەڵێن کــــورد زۆر پـیـــــاون
هـەمـــوو مـــیـللـەت فـــرۆشـن
جـــــــــاهـیـل و نـاتـەواون
***
پـەنـام بردە بـەر گـشــتـیـان
لە ووردیان تا درشـــتـیـــان
هـەمـــوو لێم ڕوو گــرژ بوون
تفــوو لە چارەی ڕەشــیـــان
***
تـفـــــــوو لـە چـارەیـان بـێ
لـە مـــــــوڵـک و پـارەیـان بـێ
ئـەو ڕۆژە شـــەرمـــەزار بـن
ڕۆژی ژمـــــــــــارەیـان بــێ
***

حـــەیفم لە کـــوردەواری
بۆ لاوانی هـوشـــیـــاری
خـــۆڕایی ڕەنجـــەڕۆ بن
زۆرن تێکدەری کـــــاری

شـاعـیـر دواکـەوتن و بەجـێـمـانی خـەڵکی کـورد لە کـاروانی مـیللـەتان و ئەو کـارەسـاتانەی بەسـەریان هاتووە دەگـەڕێنێـتـەوە بۆ کـردەوەی خـۆپەرسـتی و چاوچنۆکی ناو میللەتی خۆی. خیانەتی میللەت فرۆشان و زەبروزەنگی سەرداران هێندەی سیاسەتی ناهەمواری هاوسێیانی کورد و بەرژەوەندی ئەمپریالیستەکانی ئەوروپا و ئەمـەریکا بەڵکو زیاتریش بۆتە هۆی هەمـوو ئەو گیـروگرفتـانەی کورد تیایاندا دەژی. شاعیر ناهەقی نییە بەزمانی ئەو کچەوە جنێو بەو سەرۆکانە دەدا.

٣

عـەونی لە شیـعرێکیدا باس لە کاوەی ئاسنگەری مێـژووی دێرینی ڕۆژگارانی ئەرکـیـۆلۆجی ئەفـسـانەیی دەکـا. ئەوجـا کـاوەیێکی دیکە دەدۆزێتـەوە لە سـەدەی بیستەمدا لە مستەفا بارزانی بەرجەستەی دەکا:

دوو هەزار ســاڵ لەمــەوبەر
هەســتــا کــاوەی ئاسنگەر
بـوو بەپێـــشـــڕەو و ڕابـەر
دەسـتی کـرد بەشـۆڕوشـەڕ
بەهـێــزی بازوو و مـــەچەک
نایە ســەرشـــانی کــوتەک
دژی زۆردار ڕاوەســـتـــــا
سوێندی خوارد بە ئاڤێستا

شاعیر دەڵێ لە مێژووی دێرینی کورد لە ناو هۆزەکانی باپیرانی کوردی ئێستا کە یەکێکیـان مـادەکان بوون قـارەمـانێکیـان لێ هەڵکەوت، ناوی کـاوەی ئاسنگەر بوو، شـۆڕشی هەڵگیـرسـاند و مـیللەتی خـۆی لە زۆرداری ئەژدەهـاک (زەحـاک)

ڕزگار کرد. لە نەوەی کاوە و میدیاییەکانی کۆن لە سەدەی بیستەمدا مستەفا بارزانی پەیدا بوو:

لەوسا ئاگر یەکجاری
دروشمە بۆ ڕزگاری
پشت بەپشت هەر مایەوە
بەهیچ هێز نەکوژایەوە
تاکو سەدەی بیستەم هات
پاش هەزاران کارەسات
لە کوردستانی بەرین
کاوەی سەدەی بیستەمین
کاوەی نەمر بارزانی
ئالآی خستە سەرشانی
شۆڕشێکی بەرپا کرد
مافی کوردی داوا کرد

لە ڕۆژگارانی مێژووی ئەفسانەیی کۆنەوە ئەو ئالآیەی کاوە هەڵی کردبوو هەر دەشەکێتەوە و پشتاوپشت قارەمانانی مێژوو لە یەکتریان وەرگرتووە، تا گەیشتە سەدەی بیستەم و کەوتە دەست مستەفا بارزانی. مەبەسی شاعیر هەڵگیرسانی ڕاپەڕینی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ە لە کوردستانی عیراقدا.

دانایی و مێژوو

١

بەلای شاعیرەوە گەورەیی ئەنجامی ئازایی و ژیرییە:

بەختیاری دوو جیهان تەنیا بەکۆشش کردنە
هەر کەسێکی کۆڵنەدەر بێ ڕووی بەرەو سەرکەوتنە
حەز دەکەی گەر بەرگی ئازاد بپۆشێ وەک کەوا
نرخی سەربەرزی لە ڕێگای سەرلەژێری کەوتنە

لافی سەرداری لە ژێر دارا دەبێ ترست نەبێ
دەست هەموو کەس ناکەوێ ڕێگا بەهیوا بردنە
چوونە کۆی لەیلا هەمووده‌م ڕێگەیێکە ترسناک
چاکترین کارێک لە بۆ ئەم ڕێگە خۆ شێت کردنە
چوونە مەیدانی خەبات بۆ بەختیاری قەومەکەت
دوودڵی پێناوی (عەونی) پشت بەیەزدان بەستنە

لەم شیعرە جوان و پڕ مانایەدا عەونی لەسەر ئەو باوەڕەیە گەورە ئەو کەسەیە لەسەر هەق لە سێدارە نەترسێ، ئازایی مەنسووری هەلاجی هەبێ، بیروباوەڕی سۆفیزمی مەجنوونی هەبێ، هیچ هێزێک لە گەردووندا نەبێ ڕێی لێ بگرێ و نەهێڵێ بەرەو مەڵبەندی لەیلا مل بنێتە ڕێ. لەیلای کورد بەدرێژایی مێژوو «ئازادی» بووە.

٢

عەونی لە ڕاستی دوور نەکەوتۆتەوە کە دەڵێ مێژوو درۆیە:

ئەگەر ڕاستت دەوێ مێژوو درۆیە
هەموو ڕووداو و ڕابردوو درۆیە
بەچاوی خۆت دەبینی کارەساتێک
دەگۆڕێ پێچەوانەی هەر لە کاتێک
ئەوەی مێژوو دەنووسێ وەک بەڕۆژە
گوڵێکە تابیعی سووڕانی ڕۆژە

لەم دێڕانەدا شاعیر کە هێرش دەباتە سەر زانستی مێژوو ناهەقی نییە، چونکە بەسەرهاتی ڕووداوێک وەکو بووە نانووسرێتەوە بەڵکو وەکو ئەوەی مێژوونووس یا دەسەڵات بەدەست دەیەوێ دەنووسرێتەوە. لەبەرئەوە بۆ دوارۆژ وەکو سامانێکی ڕۆشنبیری ئەو کەڵکەی نابێ، کەچی بەرهەمی ئەدەبی و هونەری داهێنراو (شیعر و پەخشان) سوودی بۆ کۆمەڵی مرۆڤایەتی هەمیشەییە، بەڵام زۆربەی مێژووەکە لە کەڵک دەکەوێ و کەمی دەبێتە سەرچاوەی ڕاستەقینە. بەتایبەتی مێژووی سیاسی کوردی سەردەم.

***

عوسمان عەونی شاعیرێکی ڕەسەنی گێتیی کوردەوارییە. لە شیعری دڵداری و کەسێتیی قانگدراو بەتارمایی ڕۆمانتیکی باڵادەستە. لە ڕووی کێش و قافیە و ڕیتم بێ کەم و کوڕییە، زمانی ئاسانە. لە ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی کۆن و شیعری میللیی سیلابی خۆماڵی دەوڵەمەندە. لە شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتیدا سەرکەوتووە. لە ڕووی هونەری شیعری و جوانکارییەوە بێ گومان ناگاتە شیعرە دڵدارییەکانی. ئەمە دیاردەیێکە لە لای زۆربەی شاعیرانی کورد بەم جۆرە دەکەوێتەوە. لە پاشانا عەونی بەدوو قۆناغی یەک لە دوای یەک تێنەپەڕیوە، لە پێشانا خەریکی دڵداری بووبێ و لە پاشانا بۆ نیشتمانپەروەری چووبێ. ئەو هەردووکیانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە و بەڕاستی بووە بەشاعیری «دڵداری و کوردایەتی».

ئیبراهیم ئەحمەد

بەشی بیست و دووەم

ئیبراهیم ئەحمەد

١٩١٤ – ٢٠٠٠

شـیـــرین! بەهـارە بەهـاری شـــادان
بێ بـەهـرەن لە ژین گــەلی نـامــرادان
جـەژن و بەهـار و سـەیران و خـۆشی
گــشــتی پیــرۆزی گــەردن ئازادان

ژیانی

ئیبراهیم کوڕی ئەحمەد کوڕی فەتاح لە بەهاری ساڵی ١٩١٤ لە سلێمانی لە دایک بووە. سـەرەتا لە سـاڵی ١٩٢٢ لە قـوتابخـانەی نموونەی سـەعادەت لـە سلێمـانی دەستی بەخوێندن کردووە. لە ساڵی ١٩٢٣ گواستوویـەتییەوە قوتابخانەی لەتیفیە ئینجـا چـۆتە قـوتابخـانەی سـەرەتایی یەکـەم. لە پاشـانا لە سـاڵی ١٩٣٢ لە قـوتابخـانەی ناوەندی سلێـمـانی بووە بەقـوتابی. بەهۆی دەست کـورتی مــاڵی باوکییەوە مامی گرتوویەتییە خۆی بردوویەتییە بەغدا. لەوێ قـوتابخانەی ناوەندی تەواو دەکـا ئینجا پۆلی چوارەم و پێنجـەمی ئامادەیی لـە قـوتابخـانەی ناوەندی و ئامادەیی لە بەغدا دەگەیەنێتە ئەنجام.

لە ساڵانی ١٩٣٤ – ١٩٣٧ کۆلێجی ماف (حـوقووق) لە بەغدا تەواو دەکا و دەبێ بەئەوقـات (مـحـامی). مـاوەیێک خـەریکی کـاری پـارێزەری دەبێ تا لە سـاڵی ١٩٤٢ کــاری دادوەری (قــازی) پێ دەســپــێــررێ کــارەکــەی لە هـەولێــر و هەڵەبجــە بەمووچەخۆری دەباتە سەر. لە سەردەمی جەنگی دووەمی گێتی (١٩٤٤) ئیبراهیم ئەحـمـەد لەگەڵ چەند ڕۆشنبیـرێکی کورد لقی «کۆمـەڵەی ژ. ک.»یان لە سلێـمـانی کردەوە. لە سـاڵی ١٩٤٩ گیراوە و فـەرمانی ساڵ و نیـوێک بەندی بۆ دەرچووە، ئەو

ماوەیەی لە بەندیخانەی ناوەندی بەغدا بردۆتە سەر. لە دوای ئازادبوونی (١٩٥١) خەریکی کاری ئەوقاتی بووە، هەر لەو ساڵەدا لە کۆنفرانسی پارتی دیمۆکراتی کوردی (لە دواییدا کوردستان) لە بەغدا بەسکرتێر هەڵبژێرراوە. ئیبراهیم ئەحمەد ڕۆشنبیرێک بوو لەسەر هەژارانی دەکردەوە، لە دژی کردەوەی دەرەبەگان بوو. ڕق و کینی ئەمانە گەیشتبووە پلەیێک هەوڵی کوشتنیان دەدا، لە ساڵی ١٩٥٤ تەقەیان لێ کرد و لە ئەنجامدا بریندار بوو.

لە ناوەڕاستی پەنجاکانی سەدەی بیستەم ماڵی ئیبراهیم ئەحمەد لە کەرکووک بوو. بەئاشکرا ئەوقات بوو، بەنهێنی خەباتی سیاسی دەکرد. لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا ماڵی لە کەرکووکەوە گواستەوە بەغدا و خەریکی سیاسەت بوو وەک کادیرێکی پارتی دیمۆکراتی کوردستان.

لە دووبەرەکییەکەی ساڵی ١٩٦٤ لە ناو ڕێزی ئەو پارتییەدا ئیبراهیم ئەحمەد لایێک بوو. لە پاشانا چەندوچوون لە ناو هەردوو بەرەدا تەشەنەی کرد تا گەیشتە ئەوەی لە ساڵی ١٩٦٦ شەڕی ناوەخۆ دەست پێ بکا. لەو ماوەیەدا ئیبراهیم ئەحمەد لە بەغدا بوو تا ساڵی ١٩٧٠ و دەرچوونی بەیانی ١١ی مارت. لەو ماوەیەدا هەردوو بەرەکەی پارتی لە یەکتری نزیک بوونەوە تا ساڵی ١٩٧٥ و کارەساتی کۆتایی هاتن بەشۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ی کوردستانی عیراق. لە دوای ئەمە ئیبراهیم ئەحمەد وازی لە کاری پارتیایەتی هێنا و نیشتمانی بەجێ هێشت لە پێشانا بۆ ئێران و لەوێوە بۆ لەندەن و بوو بەپەنابەری سیاسی. هەڵسوکەوتی لە ژیانی لەندەنیدا ڕۆشنبیرانە بوو، وەک کەسێکی بێ لایەن خۆی دەخستە ڕوو، دۆستی پارتی کرێکارانی کوردستان (pkkی کوردستانی تورکیا) بوو، خۆی لێیان نزیک کردبووەوە و بەئەندامی پەرلەمانی خۆیانیان هەڵبژاردبوو لە دەرەوەی نیشتمان. ڕۆژانە ئیبراهیم ئەحمەد کاتی بەخوێندن و نووسین و بڵاوکردنەوەی بەرهەمی بیروباوەڕی سیاسییەوە دەبردە سەر. تا لە ڕۆژی ٨ی نیسانی ساڵی ٢٠٠٠ لە لەندەن کۆچی دوایی کرد. لە ٢٠ی نیسانی ئەو ساڵە تەرمی گەیشتەوە سلێمانی و لە گۆڕستانی گردی سەلیم بەگ بەخاک سپێررا.

ڕۆشنبیر و سیاسی

ئیبراهیم ئەحمەد خۆی دەڵێ ڕاپەڕینی بەردەرکی سەرای سلێمانی لە ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ ڕووداوێکی گرنگ بووە بۆ بەهێزکردنی گیانی کوردایەتی لە دڵ و دەروونیدا. هەر لەو کاتەوە بیری لە چارەنووسی میللەتی خۆی کردۆتەوە، کێشەی نەتەوەیی کوردی بەمەسەلەی هەژاری کوردەوە گرێداوە، بۆ ئەم ئامانجە چۆتە ناو خەباتی سیاسییەوە. لە پێشانا لە کۆمەڵەی ژ. ک. و لە پاشانا لە پارتی دیمۆکراتی کوردستان بەنهێنی و بەئاشکرا خەباتی کردووە. کارەکەی دوو لایەنی بووە تیۆری و پراکتیکی، لە فێرکردنی خۆی دەوری گرنگی بووە، پیشەی ئەوقاتی ڕێی بۆ خۆش کردووە ئاسۆی بیری فراوان بێ لە زانیاری گشتیدا. ئاگاداری زانیاری بەگشتی و کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤایەتی بوو، بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بەکوردەوە هەبوو. لە سیاسەتیشدا نیوەی زیاتری ژیانی لەو مەیدانەدا بردۆتە سەر وەک پراکتیک، واتە لە ساڵی ١٩٧٥ کە لە ژیانی پارتییایەتی دوور کەوتەوە، وازی لە ژیانی سیاسی نەهێناوە وەک بێ لایەنێک تا دوا هەناسەی کوردایەتی کردووە.

ڕۆژنامەنووس

لەو سەردەمەی ئیبراهیم ئەحمەد هێشتا قوتابی بووە لە بەغدا لەگەڵ کۆمەڵێک لاوی کورد دوو بڵاوکراوەیان چاپ کردووە، یەکێکیان بەناوی «یادگاری لاوان» (١٩٣٣)؛ دووەمیان بەناوی «دیاریی لاوان» (١٩٣٤). ئەم دوو بڵاوەکراوەیە وەکو کۆوار کۆمەڵێک وتار و شیعریان بەزمانی کوردی گرتۆتە خۆ. جگە لەمە ئیبراهیم ئەحمەد لەم کۆوار و ڕۆژنامانەدا دەوری بووە:

١- گەلاوێژ: لە ساڵی ١٩٣٩ ئیبراهیم ئەحمەد پرۆژەی دەرکردنی کۆواری «گەلاوێژ»ی دانا. لەبەر جموجۆڵی سیاسی خۆی و نەپەرژانی بۆ سەرپەرشتی کردنی کۆوارەکە بەتەواوی، بەڕێوەبردنی بەعەلائەدین سەجادی سپارد. خوێندەوار و ڕۆشنبیری کوردی بەغدا و هەموو کوردستانی عیراق لە دەوری کۆبوونەوە. تا پلەیێکیش کوردانی ئێران و سووریا پێوەندییان بەکۆوارەکەوە هەبوو. بەڕاستی گەلاوێژ یەکێکە لە چاپەمەنییە گرنگەکانی ڕۆژنامەگەری کوردی. ئیبراهیم ئەحمەد و سەجادی دەوری دیاریان هەبوو لە

دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی کۆوارەکە. ئەم بڵاوکراوەیە تا ساڵی ١٩٤٩ مایەوە، ئیتر لە دەرچوون وەستا.

٢- شەفەق: لە پاییزی ساڵی ١٩٥٧ ئیبراهیم ئەحمەد لە کەرکووک بوو، لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٨ەوە تا تەمووزی ئەو ساڵە دەوری دیاری هەبوو لە دەرکردنی ئەو کۆوارە. یەکێک بوو لە دەستەی نووسەرانی، سەرکەوتنی کۆوارەکە دەگەڕێتەوە بۆ کۆششی هەموو ئەندامانی دەستەی نووسەران کە ئیبراهیم ئەحمەد یەکێک بوو لەوان.

٣- خەبات = النضال: لە ٤ی نیسانی ١٩٥٩ دەرکردنی ڕۆژنامەی «خەبات = النضال» بەکوردی و عەرەبی بەناوی ئیبراهیم ئەحمەدەوە بوو. ئەم ڕۆژنامەیە زۆری نەخایاند، لە پێش شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ بەماوەیێک لە ٢٨ی مارتی ١٩٦١ داخرا. ڕۆژنامەکە تەنیا سیاسی نەبوو، گشتی بوو، بۆ ڕۆژگاری خۆی سوودی سیاسی و خوێندەواری زۆر بوو، لە پاشانا بوو بەسەرچاوەیێک بۆ مێژووی ڕۆشنبیری کوردی.

٤- کوردستان: لە بەهاری ساڵی ١٩٦١ لە بەغدا لە لایەن ئیبراهیم ئەحمەدەوە پێنج ژمارە لە کۆواری «کوردستان» بڵاوکرایەوە. ژمارە یەکەمی لە ٤ی مارتی ١٩٦١؛ ژمارەی پێنجەم لە ١ی نیسانی ١٩٦١. لە دوای ئەمە کۆوارەکە لە لایەن عەبدولکەریم قاسمەوە داخرا. کۆوارەکە سیاسی و خوێندەواری گشتی بوو، لە کاتێکدا بڵاو دەکرایەوە گوریسکێشانێی نێوان بزووتنەوەی کورد و دەسەڵاتی عەبدولکەریم قاسم گەیشتبووە لووتکە.

٥- چریکەی کوردستان: لە دوای کارەساتی کۆتایی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ لە بەهاری ١٩٧٥ کە ئیبراهیم ئەحمەد بەماڵ و منداڵەوە وەک پەنابەری سیاسی لە لەندەن نیشتەجێ بوو یەکەم ژمارەی کۆواری «چریکەی کوردستان = صرخه كردستان»ی بڵاوکردەوە (تەمووز و ئاغستۆسی ١٩٧٩). نۆ ژمارەی لێ بڵاوکرایەوە، هەندێکیان بەزمانی عەرەبی بوون، ئەم کۆوارە تا ساڵی ١٩٨٥ بەردەوام بوو، لە ئەیلوولی ئەو ساڵەدا ژمارە (٨ - ٩)ی بڵاوکرایەوە. کۆمەڵێک کوردی دانیشتوانی لەندەن و وڵاتەکانی دیکەی ئەورووپا لە دەوری کۆوارەکە کۆ بووبوونەوە و بەنووسین یارمەتییان دەدا. لە ناویاندا تۆفیق وەهبی و محەمەد ڕەسووڵ هاوار یاریدەدەری بەکار بوون.

سلێمانی وەکو نێوەندێکی ڕۆشنبیری گرنگ لە کوردستانی عیراقدا دەوری دیاری بووە لە پەروەردەکردن و خەملاندنی گیانی هونەری بۆ نووسینی پەخشان و شیعر لە مێشک و خەیاڵ و دەروونی ئیبراهیم ئەحمەد و هەموو ئەوانەی لەوێ لە دایک بوون. ئەم نووسەرە زوو بەهرەی نووسینی تەقیوەتەوە، لە حوزەیرانی ١٩٣٢ لە ڕۆژنامەی «ژیان»دا وتاری بلاوکراوەتەوە. لە سەرەتاوە هەوڵی داوە نووسینی بەناوی نهێنی بلاو بکاتەوە، لە پێناوی ئەوەی خۆی لە چاوی سیخوڕانی دەسەڵاتی میری بشارێتەوە. بەدرێژایی تەمەنی ئەم ناوە نهێنییانەی لە بەشێ لە نووسینەکانیدا بەکارهێناوە: سیاپۆش، بلە، ب. هـ. ل.، ن. أ.، ا. ب. ج.، إ. أ.

بەرهەمی پەخشانی هونەری ئیبراهیم ئەحمەد لە دوو بابەتی سەرەکی دەکەوێتە بەرچاو:

١- چیرۆک: نووسەر ڕۆڵێکی دیاری بووە لە پەیدابوون و پەرەسەندنی چیرۆکی هونەری کوردی لە لایەن نەوەی یەکەمی ئەم بابەتە لە ئەدەبی کوردیدا. لە ساڵانی ١٩٤٢ - ١٩٤٥دا چەند چیرۆکێکی نووسیوەتەوە. خاسیەتی تایبەتی خۆیانیان هەیە، لە ناوەکانیانەوە هەست بەو سیمایە دەکرێ کە لە چیرۆکی دیکە جیا دەکرێنەوە. هەندێ لەو چیرۆکانە ئەمانەن: لە وڵاتی قارەمانانا (١٩٤٢)؛ خازێ (١٩٤٣)؛ کوێرەوەری (١٩٤٤)؛ کەرلۆتی مەنووچەر (١٩٤٥)؛ تۆڵە سەندن (١٩٤٥). ئەم چیرۆکانە وەکو زۆربەی چیرۆکی کوردی ئەو سەردەمە دەچنە ناو شێوازی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتییەوە. ئەو کۆمەڵایەتییەی پێوەندی ڕاستەوخۆی هەیە بەسیستێمی بەناو دیمۆکراتی و بەناوەڕۆک فەرمانڕەوایی دەرەبەگی ناوەوەی کۆمەڵ کە هێزی ئەمپریالیستی دەرەوە بەڕێوەی دەبا بۆ بەدیهێنانی بەرژەوەندی هەردوو لایان. چیرۆکەکانی ئیبراهیم ئەحمەد ڕەنگدانەوەی ئەم جۆرە کۆمەڵەن، بۆیە قارەمانەکانی لە لایێک ڕەنجبەر و جووتیار و چەوساوە و هەژارانی ناو کۆمەڵن، لە لایێکی دیکەوە مووچەخۆری گەورە و دەرەبەگ و دەوڵەمەند و دەست و پێوەندەکانیانن.

پۆلیس و هەندێ مووچەخۆر تاقمی یەکەم دەڕووتێننەوە بۆ چاکەی تاقمی دووەم. هەندێ لەم چیرۆکانەی ئیبراهیم ئەحمەد وەرگێڕاونەتە سەر زمانی عەرەبی

و ڕووسی و هی دیکە. وەرگێڕانی ڕووسی چیرۆکی «خازێ» و «کوێرەوەری» لە لایەن خوێنەری ڕووسەوە پێشوازی چاکی لێ کراوە.

٢- ڕۆمان: ئیبراهیم ئەحمەد دوو ڕۆمانی نووسیوەتەوە، یەکەمیان بەناوی «ژانی گەل» و دووەمیان بەناوی «درک و گوڵ»ەوەیە.

ڕۆمانی ژانی گەل لە ساڵی ١٩٥٦ نووسراوەتەوە، بەڵام بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٧٣ بڵاوکراوەتەوە. بەرنامەی ئەم ڕۆمانە بەگشتی هەر ئەوەیە ئیبراهیم ئەحمەد بۆ چیرۆکەکانی داناوە. جێگە کۆمەڵی کوردەوارییە، کات قۆناغی دوای جەنگی دووەمی گێتییە، قارەمانی ڕۆمانەکە شۆڕشگێڕی کوردە بەرهەڵستی زۆرداری دەسەڵات دەکا لە پێناوی مافی نەتەوەیی کورد و مافی سروشتی خەڵک لە یەکسانی و سەربەستی و ئازادی.

ڕۆمانی درک و گوڵ لە ماوەی ژیانی بەریتانیای ئیبراهیم ئەحمەد نووسراوەتەوە. بیری بنچینەیی ئەم ڕۆمانە لە هوشیاری ڕۆشنبیرییەوە هەڵقوڵاوە لە کۆمەڵی سەرمایەداریدا کە زەمینە خۆش دەبێ بەهۆی دەوڵەمەندییەوە منداڵیان ببن بەڕۆشنبیر. هەندێ لەم ڕۆشنبیرانە دەبن بەهەڵگری بیروباوەڕی پێشکەوتنخوازی لە دژی کۆمەڵی دواکەوتووی دەرەبەگی و فەرمانڕەوایی ئەمپریالیستی ئەوروپا. ئیبراهیم ئەحمەد قارەمانێکی وای دروست کردووە کوڕی دەوڵەمەندێکی کوردە. لە پێناوی بیروباوەڕی تووشی دەردی سەری دەبێ. بەزۆری لە ئەدەبی ڕووسیدا چیرۆک و ڕۆمانی لەم چەشنە دەکەونە بەرچاو.

وەرگێڕان

ئیبراهیم ئەحمەد دەستێکی درێژی هەبوو لە وەرگێڕان لە زمانانی عەرەبی و ئینگلیزییەوە بۆ زمانی کوردی. زوو دەرکی بەوە کردبوو بەبێ وەرگێڕان خوێندەواری لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا بەتەواوی سەرناگرێ. ئەم بیرەی ئیبراهیم ئەحمەد لە کۆواری گەلاوێژدا ڕەنگی دابووەوە، لەبەر هەندێ ئەو کۆوارە بایەخی بەوەرگێڕان دەدا.

لە کۆششی نووسەردا وەرگێڕان جێی تایبەتی هەیە. بایەخی بە وتاری کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئەدەبی و مێژووی ژیان دەدا. کردەوەی لە هەندێ لەم کارانەدا بەرچاو دەکەون:

١- کۆمەڵێک چیرۆکی نووسەرانی گەورەی گێتی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، کاریگەری ئەمانە بۆ سەر مشتومال کردن و دەوڵەمەندکردنی دەستووری چیرۆکنووسی بەسەر چیرۆکنووسانی کورد بەهێز بوو. سەرەڕای ئەمە بەشێ لەو چیرۆکانە ڕەنگیان لە چیرۆکی کوردی داوەتەوە. هەندێ لەو شاعیر و نووسەرانەی ئیبراهیم ئەحمەد چیرۆکیانی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی ئەمانەن: تۆماس ئالان، ولیەم شێکسپیر، مەکسیم گۆرکی، هانس ئاندرسن، موپاسان، چێخۆڤ، لێڤ تۆڵستۆی، ئەلفۆنس دۆدێ، رەئیف خووری، ئەناتۆل فرانس، جۆرج لینۆر، ئەنۆرێ دی بەلزاک، سیمیۆنۆڤ، ی. ل. بیرتس (چیرۆکنووسی زمانی عیبری).

٢- ئیبراهیم ئەحمەد بایەخی بەشیعری بێگانە داوە، کۆمەڵێک لە جوانترین شیعری نەتەوەکانی گێتی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. لە ناو ئەم جۆرە کارە ئەدەبییانەدا نموونەی بەرهەمی شاعیری ئەم میللەتانە دەبینرێ: ئینگلیز، ئەمەریکی، ئیتالّی، چینی، عەرەبی، هیندی، هەنگاری، یابانی، یۆنانی، ئەرمەنی.

٣- هەندێ وتاری لە بابەت مێژووی ژیان و بەسەرهاتی کۆمەڵێک کەسانی بەناوبانگ لە زمانانی بێگانەوە گۆڕیویەتییە سەر زمانی کوردی، لەوانە: ماتاهاری (ژنە جاسووسی ناودار لە جەنگی یەکەمی گێتی)، چێرچل، هیتلەر، ستالین، مۆسۆلینی، گالیلۆ، لووتەر، ڕۆسۆ، داروین، مارکس، فرۆید، ئەنشتاین، جەواهیر لال نەهرۆ، تاگوور، فۆرۆشیلۆڤ، ناپولیۆن، ماری کووری، گاندی، جەنگیز خان، مارشاڵ، نای (قوماندانی ناپولیۆن)، سیمۆن بۆلیڤار (قارەمانی ئەمەریکی)، فرانکلین ڕۆزفیلت، وۆرد ویلسن (٢٨ەمین سەرۆکی ئەمەریکا)، چیان کای چیک.

شیعر

پلەی هەڵچوونی شاعیرییەتی ئیبراهیم ئەحمەد گەیشتۆتە ڕادەیێک کەفوکوڵی پەخشانیشی داگیر کردووە، بەم ڕەنگە پەخشانی بووە بەشیعرئامێز، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ شیعریدا زیاتر لەگەڵ مێشک قسە دەکا و ئەوەندە لە تەلی سۆز و چێژی ئادەمزاد نادا. شیعری کەمە، لە دەوری بابەتێک دەسووڕێتەوە،

ڕەنگدانەوەی بیری کوردایەتی و ئەنتەرناسیۆنالیزمی و ئیدیۆلۆجییەتی سۆسیالیستی کۆمەڵایەتییە. ئەگەر دڵداری لە پەیکەری کچێکی جوان بدۆزێتەوە، ئەو دلبەرەش دەبێتە چەوسێنراوی دەرەبەگی زۆردار و دەوڵەمەند و مووچەخۆری چاوچنۆکی میری.

یادگار و هیوا

ئیبراهیم ئەحمەد ئەم قەسیدەیەی لەسەر ٢٦ بەندی چوارین لە ساڵی ١٩٣٣ هۆنیوەتەوە، لە هەندێ لە بەندەکانیدا دەڵێ:

لەبەر چاوی بەد لە ترسی بەدکار
دڵ خۆم ئەکەمە گۆڕی یادگار
بەگریانی ووشک بەناڵەی بێدەنگ
دێنمە لەرزین تەختی کردگار

***

شیرین! بەهارە بەهاری شادان
بێ بەهرەن لە ژین گەلی نامرادان
جەژن و بەهار و سەیران و خۆشی
گشتی پیرۆزی گەردن ئازادان

***

مەژی بۆ مردن بمرە بۆ ژیان
چۆن قازانج ئەکەی تا نەکەی زیان
لە زرەی زنجیر دڵت نەلەرزی
پێوەند بۆ لەشە نەوەک بۆ گیان

***

بێ دابنیشین جە بن چناران
لە چاوی مەستی دیدە خوماران
بەری بەیان و سەر لە ئێواران
بادە بنۆشین بەیادی جاران

بـەهـار هـاتـەوە وەسـەیرانـەوە
وە لـێ لـێ و لـۆ لـۆ وەحـەیرانـەوە
وە لـەنجـەولاری نـیـگـارانـەوە
وە دەنـگـی خـۆشـی هـەزارانـەوە

***

شـیـرین! هەتـاکـەی دووری بچـێـژم
فـرمـێـسکی خـوێنین تاکـەی برێژم
تاکـەی لـە گـۆشـەی دڵـی زارم دا
غـونچـەی جـوانی و گـەنجـی بنێـژم

***

ئەوا تـۆ ئەرۆی بـەخـوام سـپـاردی
پێم نەکـرا خـۆم بێم دڵم بـۆ ناردی
ڕێی ژیان سـەخـتـە پڕ ترس و لەرزە
نابێ بـتـرسی لە گـەرمی و سـاردی

***

چاوە وەک لێـزمـەی بـارانی بـەهـار
فرمێسکی خوێنت بۆ پیا دێتە خوار
گـریان کـردەوەی بـێ دەسـەڵاتـە
بـێ دەسـەڵاتـان ئـەرزێن لـە ژێر بـار

شاعیر لەگەڵ شیرین دەدوێ. شیرین لە لایێک دلبەری شاعیرە، لە لایێکی دیکە ڕەمزی سەربەستی و ئازادییە. بەلای شاعیرەوە سەیران و بەهار بۆ کەسانی ئازادە نەک دیلی ناو زیندان. بەشێوازێکی سۆفیزمیانە ئەوە دەخاتە ڕوو کە ئاه و ناڵەی بێ دەسەڵاتان ئەوەندە کاریگەرە تەختی کردگار دەهەژێنێ، لە دواییدا لە خەباتی ئاشتییانە لادەدا و دەست بەهێرش بردن و شۆڕش دەکا و دەڵێ گریان کردەوەی بێ دەسەڵاتانە، ماف بەهێز نەبێ وەرناگیرێ.

یادی پێشەوا

لە ساڵی ١٩٤٧ لە دوای لە سێدارەدانی قازی محەمەد و هاوڕێکانی ئیبراهیم ئەحمەد بەم پێشەکییە ماتەمنامەی بۆ نووسیوە:

یاران با بادەی پڕ مـــــەی بڕێژین
با کۆڕپەی خۆشی و شادی بنێژین
با بە ئاخ بە ئۆف بە حەسرەت بە داغ
تەمـــاوی بکەین ئاوێنەی دەمـــاغ

بەهەناسەیێکی ڕۆمانتیکیانە غەم و پەژارە و شێوانی ناو دڵ و دەروونی هەڵدەڕێژێ بۆ مردنی ئەو پیاوە بەکارەی لە دەست چوو و ڕووخانی ئەو کۆرپە نازدارەی کۆماری کوردستان کە جارێکی دیکەش هەرەسی بە دەسکەوتی هیوای نەتەوەیی هێنا.

ڕووبەڕووی مردن

لە ساڵی ١٩٥٩ پیلان بۆ کوشتنی عەبدولکەریم قاسم دانرا بوو، لەسەر شەقامی ڕەشیدی بەغدا تەقەی لێ کرا و بریندار بوو. بەم هۆیەوە ئیبراهیم ئەحمەد قەسیدەیێکی درێژی دەوروبەری هەشتا دێڕی هۆنییەوە، لە هەندێ لە دێڕەکانیدا دەڵێ:

کەریم لای گەڵ ئازادییە
ئاشتی ئاسایش شادییە
مـــانای ســـەربەرزی ژیانە
بۆ گەل بۆ ئەم نیشتمانە
بۆیە هەرچی کە هەمـــانە
گەر ماڵ و حاڵ و گەر گیانە
ئەیکەینە قوربانی کەریم

ئەو کاتەی هەوڵی کوشتنی عەبدولکەریم قاسم درا هێشتا خۆشەویست بوو لای خەڵکی عیراق. ئەم شیعرەی شاعیر لە ڕووی هونەرییەوە شیعرێکی ڕەوانە، لە

هەموو لایەنێکی هونەرییەوە لە ئەدەبی میللیی سەرزارەوە نزیکە، بەڵام شاعیر هەندێ زیادەڕۆیی هەیە. سۆزی هەڵچووی ناو دەروونی دەگاتە پلەی «پەرستنی ئادەمزاد» لەو کاتەی ماڵ و حاڵ و گیان و ئەوەی هەیە دەیکا بەقوربانی کەریم. تاک پەرستن دەگاتە پلەیێک لە جێی دیکەی قەسیدەکە کەریم لە گۆشت و ئێسقان دەردێنێ و دەیکا بەگیان و بیروباوەڕ، وەکو ئەو کەسانەی لە سەردەمی ئێستادا تاکە کەس دەگەیەننە پلەی پێغەمبەری و هەندێ جاریش دەبێ بەکردگار. ئەو بیروباوەڕە لە فیکری سیاسی لە هەموو گێتیدا مابوو تا دوا ساڵانی سەدەی بیستەم، بەڵام لە پاش ڕووخانی دەسەڵاتی سۆڤیەت (١٩٩١) زۆر کز بووە.

بۆ سەدام حوسێن

ئیبراهیم ئەحمەد لە ساڵی ١٩٨١ لە لەندەن شیعرێکی بۆ سەدام حوسێن وتووە:

سەدام! کوردستان موڵکی تۆ نییە
نە هی ئەتاتورک نە خومەینییە
مەلای لابەلا کوردی خستە داو
ئینگلیزیش ئێوەی لێ کردین بەپیاو
تاقە بستێکی ئەم کوردستانە
داگیر نەکراوە بەجەنگی مەیدان
هەمووی بەپاکی و دڵ سافی خۆمان
بە فرت و فێڵی زۆڵە موسوڵمان
کورد بێبەش کرا لە ماف و لە نان
لە ماڵی خۆیا بوو بەبێگانە
کوردی خاوەنی ئەم نیشتمانە
پڕ خێر و بێر و پڕ نەوت و کانە
خاوەنی مێژوو هی ئەم زەمانە
بەرگری هەموو گورزی زەمانە
بەگۆڕ سپێری سەد هاری وەک تۆ
بۆ نەگرێتە دەس چارەنووسی خۆ

بۆ هەقی نەبێ ئەویش وەک ئێـــوە
ئالای خـۆی هەڵکا لەم کـەژ و کێـوە

ئەم شیعرەش لە ڕووی هونەرییەوە وەکو شیعرەکەی پێشووە، شاعیر هەندێ زانیاریی مێژوویی خستۆتە قاڵبی کێش و قافیەی شیعرییەوە و بەرەو ڕووی سەدام حوسێنیان دەکاتەوە. داواکانی شاعیر ئەوەیە مافی کورد پێویستە وەکو مافی عەرەب بێ لە نیشتمانی عیراقدا. هەروەها لە تورکیا و ئێرانیش. ئەو هەڵسوکەوتەی کوردی تێکەوت لە کوردستانی عیراقدا لە ئەنجامی سیاسەتی چەوتی چاوچنۆکانەی ئەمپریالیستی ئینگلیزییەوە بوو.

ئەی مانگ

بەهۆی چوونە ناو مـانگی هاووڵاتی ئەمـەریکی ئارمـسـتـرۆنگ لە ڕۆژی ٢٩ی تەمووزی ١٩٦٩ ئیبراهیم ئەحمەد لە بەغدا بووە، قەسیدەیێکی درێژی هۆنیوەتەوە، لە هەندێ لە دێڕەکانیدا دەڵێ:

ئەی مـانگ کـە لە لا دۆسـتی دێرینم
ڕۆشن کـەرەوەی شـەوگـاری ژینم
هاوڕێ و هاودەمی دەسـتـەی یارانی
خـوێنمـژی گـەورەی سـەرمـایەداری
جـارانی دنیـا وەک مـاسـتی مـەییـو
جـارانی گـەلان کـاڵ و نەگـەییـو
ئەوسـایەی زەمین مـوڵکی زۆردار بوو
دنیـا بەهەشـتی سـەرمـایەدار بوو
ئارمـسـتـرۆنگ و ئەلاینی هاوڕێی
سێ پەیکی ئاشـتین ئازاریان نەدەی
ئازان چالاکن بەسـەزمـانن
لە فـاک و فـیکی نیکسـۆن نازانن
بەدڵی خـۆش و پڕ لە هیـواوە
نامـەی دایکیـان بۆ کـوڕ هێناوە

ئەوساکە مانگ و زۆر ئەستێرەی جوان
ئەکرێنە مۆڵگە و هەوارگەی ئینسان
ئەڕازێنەوە بەدەستی زانین
بەڕاستی ئەبنە بەهەشتی بەرین

لەم شیعرەدا ئیبراهیم ئەحمەد هەوڵی داوە میللەتی ئەمەریکا لە کاربەدەستانی جیا بکاتەوە. ئەو خراپەیەی بەناوی ئەمپریالیزم و کۆڵۆنیالیزمەوە لە میللەتان دەکرێ دەسەڵات بەدەستان تاوانبار دەکا. لەبەرئەوەیە ئافەرینی ئارمسترۆنگ دەکا لەو گەشتەی کە کەشتییە ئاسمانییەکەی لە ناو مانگ دابەزاند و لە پاشانا گەڕایەوە سەر رووی زەوی. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەو زانستی و تەکنیکەی ئەو ئامێرەی دروست کردووە پێویستە بۆ چاکەی هەموو مرۆڤایەتی بەکار بهێنرێ بۆ ئەوەی زەوی ببێ بەبەهەشتی بەرین.

بەرەو ڕووناکی

بەرەو ڕووناکی بەرهەمێکی ئەدەبی داهێنراوی ئیبراهیم ئەحمەدە، لە زیاتر لە سی دێڕ پێکهاتووە. لە هەندێکیدا شاعیر دەڵێ:

لە ناو جەرگی تاریکییەوە
دەست بەکەلەپچە و تەوق لە مل و زنجیر لە پێ
لە کانگای نەزانی و هەژاری و دیلییەوە
کەوتوومە ڕێ هاتووم ئەڕۆم بەرەو ڕووناکی
***
پشتم داڕزاوی جەزرەبەی قامچییە
ناوچەوانم تفی پیا دێتە خوارەوە
پێم شەلی دارکارییە
فرمێسک لە چاوما قەتیس ماوە
پێستم بەسەر ئێسکمدا ووشک بۆتەوە
بەڵام بەدڵێکی وەک پۆڵاوە ڕێم گرتۆتە بەر
ئەڕۆم بەرەو ڕووناکی...

ئەم کارەی شاعیر لە نێوەندی ئەدەبیدا زۆر بەناوبانگە، لە کاتی خۆیدا کە بڵاوکرایەوە، ڕووی ڕەخنەی لێ کرایەوە. هەندێ کەس بەپەخشانیان دادەنا، هی دیکە پەخشانەشیعریان پێ دەوت (یا شیعری پەخشانی) سێیەمیان بەشیعری نوێی تەواویان دەژمارد. هەروەها کە بڵاوکرایەوە خاوەنی بەو ناوە بڵاوی کردەوە گۆیا لە زمانی بێگانەوە وەرگێڕدراوە. ئەوی ڕاستی بێ ئەم بەرهەمە لە دانانی ئیبراهیم ئەحمەد خۆی بوو، بەئانقەست نووسیبووی وەرگیراوە بۆ ئەوەی سانسۆری میری بەچاوێکی دیکە تەماشای بکا، چونکە نووسینێک لە لایەن دەسەڵاتەوە پەسەند نەکرابایە و لە زمانێکی بێگانەوە بکرایە بەکوردی یا عەرەبی تاوانی خاوەنەکەی سووکتر دەبوو لەوەی ڕەسەن بێ و خاوەنەکەی خۆی دانەری بێ.

ئەم بەرهەمەی ئیبراهیم ئەحمەد نموونەیێکی بەرزی ئەدەبی کوردییە، دەچێتە ناو ئەدەبی بەرگرییەوە، لە پێناوی مافی ئادەمزاد، مافی چارەنووسی هەموو نەتەوەیێک بۆ دروستکردنی کۆمەڵێک هەموو کەس وەک یەک تیایدا بژین.

***

ئیبراهیم ئەحمەد جێگەی تایبەتی هەیە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا. نووسەر و شاعیر و ڕۆشنبیر و ڕۆژنامەنووس و سیاسییێکی بەدیمەن بوو. بەرهەمی لە شیعر و پەخشاندا بەرزە، شیعری لیریکی هۆنیوەتەوە، وتار و چیرۆک و ڕۆمانی نووسیوە، لە وەرگێڕاندا دەوری گرنگی هەیە. شێوازی تایبەتی خۆی هەیە لە نووسیندا، قەڵەمی بڕشت بووە لە بەپەتی کردنی زمانی کوردی لە نووسیندا، شارەزای زمانی میللیی کۆمەڵی گوندایەتی کشتوکاڵ و زمانی ناو بازاڕی شار بووە. لەبەرئەوە فەرهەنگی نووسینی دەوڵەمەند بووە و ڕستەی سفت و ڕەوان بووە.

ئیبراهیم ئەحمەد لە سیاسەت بەدوور نەبوو، ڕاستییەکەی ئەوەیە لە دوو دەرگای گەورەوە چووە ناو باڵەخانەی سیاسەت و ئەدەبەوە، بەڵام لە دوو دەرگای بچووکتر لێیان هاتە دەرەوە. لە سیاسەت وازی لە حیزبایەتی هێنا، ئەو قازانجەی پێویست بوو لێی نەکرد. لەم هەڵوێستەدا ئەدەب زیانی لێ کەوت چونکە ئیبراهیم ئەحمەد بۆ ئەدەب خوڵقا بوو، ئەگەر هەموو کاتی بۆ ئەمە تەرخان بکردایە مەسەلەکە بەجۆرێکی دیکە دەکەوتەوە. لەگەڵ ئەم هەموو بۆچوون و بیروباوەڕانە ئەو بەرهەمەی ئیبراهیم ئەحمەد بەجێی هێشتووە بەرز و باڵا و لووتکەی داهێنانە، ئەدەبی کوردی دەوڵەمەند کردووە.

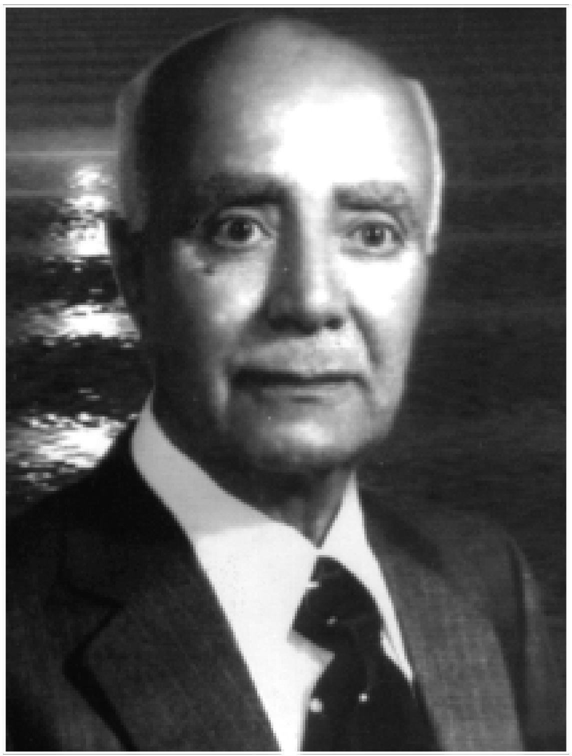

کاردۆخی

بەشی بیست و سێیەم

کاردۆخی

١٩١٦ – ١٩٨٢

به ووردی کاتێ سەیری کردەوەی ئینسانی لارم کرد
به دڵ پەست بووم و زوو هەستام له لایان کۆچ و بارم کرد

ژیانی

محەمەد ئەمین کوڕی کاکەشێخ کوڕی شێخ محەمەد (بەهائەدین) کوڕی شێخ عوسمانی تەوێڵەیە. له ڕۆژی ٢٥ی مارتی ساڵی ١٩١٦ له گوندی تەوێڵەی هەورامان له دایک بووە. له سەردەمی لاویەتیدا وشەی «کاردۆخی» وەک نازناوێکی شیعری و ناوێکی هونەری هەڵبژاردووە و هەموو نووسینێکی بەم ناوە بڵاوکردۆتەوە و لە ناو خەڵکیدا بەوەوە ناسراوە. وەکو خۆی دەیووت لەبەر خۆشەویستی کورد و کوردستان ئەم ناوە دێرینە ئەرکیۆلۆجییەی مێژووی کوردی له خۆی ناوە و هیچ ناوێکی دیکەی گەرەک نەبووە.

سەرەتا لای باوکی و خاڵوانی هەندێ له پرۆگرامەکانی حوجرەی مزگەوتی خوێندووە. له ساڵی ١٩٢٩ چۆتە قوتابخانە و خوێندنی سەرەتایی تەواو کردووە. له پاییزی ساڵی ١٩٣٥ ڕووی کردۆتە بەغدا و خانەی مامۆستایانی گوندایەتی بەئەنجام گەیاندووە و لە هاوینی ساڵی ١٩٣٩ بووە بەمامۆستای قوتابخانەی تەوێڵە و دوای ساڵێک گوێزراوەتەوە بیارە و چوار ساڵی لێ بووە، ئینجا بۆ گوندی عەبابەیلێ. له دوای ئەمە بۆ ماوەی شەش ساڵ له چەند ئاواییەکی ناوچەی سلێمانی مامۆستای قوتابخانە بووە، له پاشانا له هەڵەبجە بووە، ئینجا جارێکی دیکە گەڕاوەتەوە سلێمانی، دوو ساڵ مامۆستای قوتابخانە بووە. لەسەر داوای خۆی گوێزراوەتەوە بۆ بەغدا، شەش ساڵ لەوێ مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی

بووە. لەو ماوەیەدا خەریکی هۆنینەوەی شیعر و نووسینی وتاری ئەدەبی بووە و لە ڕۆژنامــە و کـۆوارە کـوردییــەکـاندا بڵاوی کـردۆتەوە. لە ســاڵی ١٩٧٠ لە بەغـدا خانەنشین کراوە، بەیەکجاری ماڵی گواستۆتەوە سلێمانی و لەوێ نیشتەجێ بووە. قـۆناغـی حـەفـتـاکـانی ســەدەی بیـسـتـەمی بەنـووسـینی شـیـعـر و پەخـشـان و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی بردۆتە سەر. لە ڕۆژی ٤ی ئـاغسـتـۆسی ١٩٨٢ لە سلـێمـانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری

کـاردۆخی لە بنەمـاڵـەیێکی ئەدەب دۆست بـووە و لە نێـوەنـدێکی کـۆمــەڵایـەتی و سـۆفـیـزمی نزیک لە ئەدەب و خـوێندەواری ژیاوە. لـە تەمـەنی هەڕەتی لاویـەتی لە ساڵی ١٩٣٥ هەوڵی داوە شیـعر دابنێ. لە سـاڵی ١٩٤١ تووشی دڵداریی کـچێکی خـزمی خـۆی بووە. بۆ بەدبەختی شاعیر کـچەکە زوو جـوانەمـەرگ بووە و شـاعیـر پێی شـاد نەبووە، بەڵام یادی ئەو دڵدارییە بووە بەهەوێن و سەرچاوەی ئیلهامی و شـیـعـری بەسـۆزی بۆ هـۆنیـوەتەوە. جـوانیی کوردسـتـان هـۆیێکی گـرنگـتر بووە و خـەیاڵی ناسکی بزواندووە و هەندێ پارچە شـیـعـری جـوانی هێناوەتە بەرهەم. لە سـاڵی ١٩٦٠ بـەمـلاوە کـەسێـتی شـیـعـری کـاردۆخی دیار دەکـەوێ و دەست دەکا بەبڵاوکردنەوەی شیعر و وتاری ئەدەبی، جگە لە بەرهەمی داهێنانی خـۆی هەندێ وردە چیرۆکی میللی پەخشـانی خۆماڵی بە شیعر وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی بۆ منداڵ و قـوتابیـان وەک شیـعری پەروەردەیی (دیداکتیکی) چوونەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. خۆشەویستی پڕ لە سـۆزی بەرامبەر بە ئەدەبی کـوردی پاڵی پێوە ناوە دیوانی شاعیری ڕەند شاهۆ ئامادە بکا بۆ چاپ و بڵاوی بکاتەوە.

شـیعـری کاردۆخی لە ڕووی ڕوخسـارەوە بەم تێبینییانەی لای خـوارەوە هـەندێ ڕوون دەبێتەوە:

١- لە شـیـعـرە عـەرووزییـەکـانیدا ئـەم بەحـرانەی بەکـارهێناوە: هـەزەج، ڕەمـەل، خـەفـیف. لـە ڕووی قـافـیـەوە دیاردەیێکی تازە لەم جـۆرە شـیـعـرەیدا دەکـەوێتـە بەرچاو. ئەویش ئەوەیە یـەکێتیی قـافیـەی تێدا نییـە، لەو کاتەی پێویسـتـە ئەم جـۆرە قـافیـەیەی هـەبێ، کـەچی شـیـعـری ئەم بابـەتەی هـەمـوو جـووت قـافیـەیە (مەسنەوی).

٢- له شیعره خۆماڵییەکانیدا کێشی سیلابی بەزۆری ده بڕگەیی بەکارهێناوه لەوانەی وەستان له ناوەڕاستیاندا هەیه (٥ + ٥)، له ڕووی قافیەشەوه هەمووی جووت قافیەیه (مەسنەوی).

٣- زمانی قسەکردنی ماڵەوەی کاردۆخی بەدیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی بووه، وەکو هەموو کەسانی وەک ئەو دیالێکتی کرمانجیی باشووریش لەتەک ئەو بووه، ئیتر لەو کاتەی شیعر وتن بەکرمانجی خواروو باو بووه شاعیرانی ئەم دیالێکته بۆ یادگار یا بۆ نوقلانەش بووبێ بەدیالێکتی گۆرانیش شیعریان وتووه، کاردۆخیش یەکێک بووه لەمانه. هەروەها هەندێ دەستووری شیعری ئەم دیالێکتەی هێناوەته ناو شیعری دیالێکتی کرمانجیی باشوور وەکو ئەوەی قافیەی شیعره عەرووزییەکانی لەسەر سیستێمی جووت قافیه دامەزراندووه له کاتێکدا دەبوو لەسەر بنچینەی یەکێتیی قافیەدا بن.

٤- زمانی شیعری ئاسانه، له ئەدەبی میللییەوه نزیکه. ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی تێدا نابینرێ. هەروەها شوێنەواری ڕەوانبێژی شیعری نوێش کەم بەرچاو دەکەوێ.

شیعری کاردۆخی له ڕووی ناوەڕۆکەوه بەزۆری دەشکێتەوه سەر بابەتەکانی لەو سەردەمەی ژیانیدا له ناوەوه بوون، بەتایبەتی شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و کۆمەڵایەتی. لەگەڵ ئەوەشدا وەسف و دڵداری و دانایی جێگەی دیاریان هەبوو له بەرهەمی شیعریدا.

نموونەی شیعری

دڵداری

له شیعرێکیدا بەناوی «هیوا و ئاوات» له ساڵی ١٩٦٢ له هەڵەبجه هۆنیویەتییەوه کاردۆخی دەڵێ:

شیرین خۆشەویست گیان و حەیاتم!
ئەزانی چییه هیوا و ئاواتم
وەره لای منی شێتی نیشتمان
عاشقی شاخ و دەشتی کوردستان

دەست کەمە ملت و تێر بکەم ئۆخەی
بگرم پەرچەم و زولف و لیمۆ و بەی
موژدەی ڕزگاری و ژینی سەربەستی
باری غەم لابات نەمێنێ پەستی
چەند ڕۆژ پێکەوە بەخۆشی بژین
هەوای بێگەردی سەر شاخ هەڵمژین
بەمەمک زولف دەستگیراو بەسراو
دەستم هەردووکی بەند بێ و گیرکراو
تۆی پەی پەی بادە بکەیتە دەمم
بە بەستەی کوردی لابەری غەمم
لەباتی مەزەش دوو لێوی شیرین
بخەیتە دەمم سارێژ کەی برین
بەبۆنی چنوور سوورە هەڵاڵە
شەوبۆ بەرزەلنگ گوڵ و گوڵاڵە
بێهۆش بکەوین لە شاخی ڕەنگین
لە دڵمان دەرکەین ژەهری تاڵی ژین
هەر ڕۆژ لە شاخێ هەر شەو لە شوێنێ
بگەڕێین بنووین تا گیان ئەمێنێ
من بەسەرین کەم بازووی نەرم و شل
لەسەر سەوزەگیا لەگەڵ تۆی وەک گوڵ
ڕابوێرم بۆ خۆم بەبێ دەردی سەر
سێ مانگەی هاوین تەواو سەرانسەر
ئاگام لە دونیا و درۆ و ڕاست نەبێ
لە ووتی و دەنگ و باس نەبێ

ئەمە لیریکێکی پڕ لە سۆزی دڵداریی هەرزەییـیە، بێ فڕوفێڵ دڵدارییـێکی ڕۆمانتیکییانەی ڕۆژهەڵاتییانەیە، ڕەنگدانەوەی ناو دڵ و دەروونی هەموو لاوێکە.

ڕاسـتـە هەندێ دەڵێن «دڵداری بەهێزترە» و هەندێکی دیکە دەڵێن «برسیەتی بەهێزترە»، بەڵام کاردۆخی دەیەوێ بڵێ «کوردایەتی بەهێزترە» لەبەرئەوە گەلێ شاعیری ئەو سەردەمە پێیان شەرم بووە لە شیعردا تەنیا دڵداری بکەن، بۆیە دڵداری و کوردایەتییان تێکەڵ بەیەکتری کردووە.

کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا کاردۆخی بەزمانی پیرێکی کوردەوە بۆ شپرزەیی میللەت دەلاوێنێتەوە:

پیرێک ڕیش سپی پڕ فام و دڵپاک
هێـمن و زانا تەواو پیاو چاک
هات و دی بەچاو بن بەرد و داران
گۆڕی شەهیدان لە لادێ و شاران
لەسەر مەزاری گردی شەهیدان
ئەگریا بەکوڵ ئەیووت ئەی یەزدان
بەکام نەگەییو لە کوردستانا
خوایە چەند زۆرن لە گۆڕستانا
دیم خۆی لە قوڕ نا بەگریە و زاری
پیری ڕیش سپی بەبێ قەراری
وەک کۆرپە کوژراو بەسۆز ئەگریا
خۆی لە قوڕ ئەنا و ئەیدا بەسەریا
ئەیووت با بەس بێ چەرخی ستەمکار
بەسە خوێنرێژی و کۆیلەیی و ئازار
کورد بێ گوناهە بێکەسە زەبوون
ئاوا بەناحەق بۆچی تیا چوون
دیم پیرە ئەوەند شین و زاری کرد
لە پەلوپۆ کەوت لەو شوێنەدا مرد

شاعیر پیرەمێردێکی هەڵبژاردووە و کردوویەتی بەقارەمانی شیعرەکەی بۆ ئەوەی وا پیشان بدا کارەساتی کورد گەیشتۆتە پلەیێک لە وزەی کەسدا نییە بتوانێ بیچێژێ، ئیتر ئەو پیرە بۆ خۆی لە خەفەتانا دەمرێ.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی «ڕقمە لە لار و خوار» لە ساڵی ١٩٤٢ لە بیارە هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

بەناو شێخم کەچی ڕقمە لە شێخی لاری کەچ ڕەفتار
بەخوێن کوردم کەچی دوژمن بەکوردی زاڵمی زۆردار
سەرم ڕووت کرد لە داخی مێزەر و چەتفەی نەسیمانە
ئەوانەی ڕۆژ لە مزگەوتان شەویش مەیخانە جێیانە
بە ووردی کاتێ سەیری کردەوەی ئینسانی لارم کرد
بەدڵ پەست بووم و زوو هەستام لە لایان کۆچ و بارم کرد
زمان و کردەوەی ئینسان ئەبێ دوور بێ هەتا مردن
لە ناپاکی و درۆ و دەعیە ڕیایی و فیتنەیی کردن
لە ڕێی ڕاست هەر کەسێ لادا خراپە لارە بێ بارە
مەراق و دەردی من زۆری لە دەس لار و بەد ئەتوارە
ئەوەی ڕاستە لە لام چاکە ئەگەر بۆرە وەگەر خزمە
پیاوی لار و ناڕاستیش لە لای من تا بڵێی نزمە
هەرچی خوارە لەسەر ئەرزا بەدڵ ڕقمە لە ڕەفتاری
هەتا مردن ئەکەم نەفرین لە گوفتاری لە کرداری
حەقیقەت ڕوون ئەکەم بۆ گەل بەبێ ترسی و بەبێ پەروا
هەمیشە ناحەزی لازم هەتا خوێنم لە لەش ئەڕوا

لەم شیعرەدا کاردۆخی هێرش دەباتە سەر هەندێ شێخ و مەلا بەناوی تەریقەت و شەریعەتەوە خراپە دەکەن. ئینجا دەکەوێتە ئامۆژگاری و داوا لە هەموو کەسێک دەکا پیاوی چاک بێ، لە بابەت کەسی خراپەوە بەلای ئەوەوە پێویستە ڕێزی لێ

نەگـیـرێ، ئەو کـەسـە خـزم بێ یا دۆست، چونکە مـافی خـەڵکی و چارەنووسی میللەتی خۆی لە سەرووی هەموو شتێکی دیکەوەیەوە.

کۆمەڵایەتی

لە شیـعرێکیدا بەناوی «خۆ سووتاندنی کچ»ەوە لە ساڵی ١٩٧٢ لە سلێمانی هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

کچ بـە نـەبـەدڵ گــــەر درا بـەشــــوو
لە دڵیـا هیـوای خـۆشی لە دەست چوو
خـۆی بەفـرۆشـراو کـەسـاس ئـەبینێ
ڕۆژ بـەڕۆژ غــــەمی پـەرە ئـەســــێنێ
ئـەگـــری و ئـەناڵێ لـە نیــــوەشـــەوا
بـەچـاک ئـەزانـێت کــــــاری نـاڕەوا
زۆر دڵ تەنگت کـرد خـۆی ئـەسـووتێنێ
چون مـردن لـە ژین خـۆشـتـر ئـەبینێ
نـەفــــرۆشــــرایـە کچ ئـەگـــەر بـەپارە
بۆچ خـۆی ئـەسـووتان جـوانی بێـچـارە
کچ ژینی خـۆش بێ خـۆی ناسـووتێنێ
گـوڵی عـومــری خــۆی هـەڵناوەرێنێ

ئەم شیـعرەی کـاردۆخی زادەی ڕووداوێکە لەو سـەردەمـەدا شـاری سلێمـانی شڵەژاندبوو، بەوەی کچێک بەنابەدڵی و بەزۆری بەمێرد درا بوو. لە داخانا خۆی سـووتاندبوو. بەڕاسـتی ئەم جـۆرە ڕووداوانە لـە کـۆمـەڵانی باوکـسـالاری و دواکـەوتوودا پێـوەندی ئـادەمزاد بـەیەکـتـرییـەوە دەشـێـوێنن. ئێـسـتـا ئـەمـە بووە بەکێشەیێکی زۆر گرنگ لە مافی ژناندا.

شیعر

شـاعـیـر لیـریکێکی بەناوی «شـیـعـر و مـیـعـر» لە سـاڵی ١٩٤٤ لە عـەبابـەیلێ نووسیوەتەوە:

شـیـعـریش ئەبێ ئاودێری گـوڵی ژین و ژیان بێ
مـۆسـیـقـەیی پڕ سـۆزی سـوپای زیندە دڵان بێ
مـــانگێکی چواردە شــەوی تاریکە شــەوان بێ
بـووکـــێکی بـەپـەرداخ و تەواو ڕێک و جـــوان بێ
ئـاوێنـە نوێـنـەر بێ لـە بـۆ قــــــەومی هـەژاری
حـاڵی وەتەن و خـۆشـیی و نـاخـۆشـیی و باری
شاعیر ئەبێ غەمـخـواری گەل و خاکی وەتەن بێ
ئـاگـــــای لە دڵـی دوژمـن و نـاپـاکـی وەتـەن بـێ
پەردەی دڵی زوو بێـتـە لەرین بەهـۆنراوە دەری خـا
حـاڵی گـەل و دامـاوییـەکـەی چۆنـە سـەری خـا
شـیعرێک نـەدڕێ پەردەیی جەهـل و خەو و سستی
شـیـعـرێک نەبڕێ داوی ئەسـیـری غـەم و پەسـتی
شیـعـرێک کە نەفەوتێنێ ووتـەی پووچ و خـەرافات
شیـعرێک کە نەسووتێنێ بینا و کۆشکی فەسادات
شـیـعـرێک کـە نەڕووخـێنێ بناغـەی سـتـەم و زۆر
ڕووناکی نەکـات جـاددەیی ئازادی وەکـو خـۆر
شـیـعـرێک کـە نەجـووڵێنێ دەمـار و ڕەگی فیـرەت
بێـــداری نەکـــات هۆش و حـــەواسی دڵی تیـــرەت
شیـعـرێک کە نەبێتە سـەبەبی خوێندن و هەڵسان
یەک بیـری نـەکـات کـۆمـەڵ و خـەڵقـانی پەرێشـان
شـیـعـرێک کە نـەکا باسی خراپـەی کەسی زۆردار
شـیـعـرێک کـە نەکـا چینی هەژاران هەمـوو بێـدار
کـەی شـیـعـرە برا مـیـعـرە بەکـێشـان و بەپێـوان
کـەی شـیـعـرە ئەوە هیـچـە بەئـایین و بەویجـدان
شیعرێک کە هەمووی باسی دەم و چاوی جوان بێ
یا باسی خـەت و خـاڵی کـچی شـۆخ و کـوڕان بێ

یا زەممی برای قوڕ بەسەری کوردی هەژار بێ
یا مەدحی بەگ و ئاغە وو ئەشخاسی کیبار بێ
یا شیعری خراپە و بەدیی و فیسق و فوجوور بێ
یا شیعری ڕیاکاری لەبەر قەسر و قسوور بێ
یا شیعری دیعایەی گەلی خوێنخواری بەلا بێ
یا شیعری لەبەر خاتری دینار و تەلا بێ
کەی شیعرە لە لای زیرەک و زانا وو ئەدیبان
کەی نافیعی دەردە بەقسەی ژیر و تەبیبان
ڕاستی ئەوە میعرە لە هەر شوێن و لە هەر کات
بێ قیمەتە ئەو میعرە حەیای شیعر ئەو ئەبیات
(کاردۆخی) ئەگەر ناقیسە ئەشعار و ووتارت
تۆیش کوردی پەرێشانی وەکو قەومی هەژارت

کاردۆخی لەم لیریکەدا دەمی بۆ مەسەلەیێکی ناسک بردووە، ویستوویەتی شیعر بەخەڵکی بناسێنێ، ئەوەی لەم شیعرەدا دەری بڕیوە نابن بەتەعریف بۆ شیعر، چونکە شیعر بەرهەمێکە تەعریف ناکرێ. ئەو قسانەی کاردۆخی لە بابەت شیعرەوە کردوویەتی هەوڵێکی دیکەن دەخرێتە سەر ئەو تەعریفە زۆرانەی پێش ئەو لەم بابەتەوە کراون. ئەوە هەیە شاعیر وەسفەکانی جوان هێناوەتەوە و تیایاندا سەرکەوتووە.

شیعری دیالێکتی گۆرانی

لە شیعرێکیدا بەدیالێکتی گۆرانی (هەورامانی) دەڵێ:

بولبول تۆ هێشتا ئومێدت مەندەن
بەڵام من دانو دڵ وەشیم کەندەن
تا ئا دەقیقە گیانم مسپاروو
دماو ئاو لێم وەشی مەو یاروو
خەفەت و مەینەت ئێندە جەم بیەن
هۆشم نەمەندەن فامم بەرشیەن

دڵ بە کـوڵ مـاچـۆ دەس دنیـای بازە
تـۆیـش پـەی لاو ئـادێ ئـاوات بـوازە

لەم شـیـعـرەیدا کـاردۆخی ڕاز و نـیـازی بۆ بلبل دەردەبڕێ، پێی دەڵێ ئەگـەر تۆ هێشـتـا ئومـێدت مـابـێ بەگوڵ شـاد بـی؛ من نـا، تا ئێسـتـا بێ ئۆقـرە و بێ یار و هـاودەم. غـەم و مـەینەت و پەژارە مـیـوانی منن؛ هـۆش و فـامم پـەرێشـان و بڵاوە، دڵ لە ئاسمانی ناهـەمواریدا پەرواز دەکا، تۆش لە ئاواتی خۆت دەگەڕێی.

ئەم شـیـعرەی بەزمـانێکی تێکەڵاو وتووە لە دیالێکتـەکـانی گـۆرانی و کرمـانجیی باشووری ناوچەی سلێمانی.

***

مـحـەمـەدئەمین کـاردۆخی خـوێندەوارێکی کورد بوو و کـوردایەتـی کردووە پێش ئەوەی شـێـخـێکی تەریقـەتی نەقشـبـەندی بێ. هـەر لەبەرئەوەیە نازناوی شـیـعـری و لەقـەبی خـۆی کـردووە بە«کـاردۆخـی». ئەمـە ناوی هـۆزێکە لـە باپیـرە گـەورەکـانی کوردی ئێسـتـا ولاتیـان لە جـێی هـەرێمی بۆتـان و شـاری جزیرەی ئێسـتـا بووە. مـینۆرسکی بەلانکی مـیللـەتی کوردی دادەنێ، واتـە لەو هـەرێمـەدا لە دایک بووە و لەوێوە بڵاوبۆتەوە.

کـاردۆخی نیشـتـمانپـەروەرێکی ڕاست و کوردێکی بێگەرد بوو. توانای بیری و شـاعـیـرییـەتی بۆ چاکـەی نـەتەوەی خـۆی تـەرخـان کـردبوو. شـیـعـری بۆ زۆرترین خـەڵکانی کـۆمـەڵ نـووسـیـوەتەوە. لە ڕووی ڕوخـسـار و نـاوەڕۆکـەوە شـیـعـری ڕەنگدانەوەی ئەدەبی کوردی سـەردەمی ژیانی خۆیەتی. لە کێشی شیعریدا بەحری عـەرووزی و کێشی سیـلابی خۆماڵی بەکارهێناوە. قـافیـەی مـەسنەوییـە (ا ا ب ب جـ جـ...)، لە یەکـێـتـیی قـافـیـە لای داوە. بـابەتـەکـانی دڵداری و وەسف و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و کۆمـەڵایەتی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. شـیعری لە هـەر بابـەتێک نووسی بـێ کـوردایەتی تێـدا کـردووە. لە زۆربەی شـیـعـردا بۆ هـەر مەبەسێک وترا بێ ناوی کورد یا کوردستانی تێدا هێناوە.

شێخ لەتیف

بەشی بیست و چوارەم

شێخ لەتیف

١٩١٧ – ١٩٧٢

نامـــەوێ ژینێ نەزانم من چیم
کەڵکی چی ئەگرم یا بۆچی ئەژیم
لاشـــەی ســـەردار و لاوانی گـەلم
کـەوا نەمردم بە چاوی خـۆم دیم

ژیانی

لەتیف کوڕی شێخ مەحموود کوڕی شێخ سەعید لە ساڵی ١٩١٧ لە سلێمانی لە دایک بووە. لە بنەماڵەی شێخانی بەرزنجی و نەوەی شێخ مارفی نۆدێیە. لە دواییدا بەشێخ لەتیفی حەفید و شێخ لەتیفی بەرزنجی ناسراوە. لە تەمەنی دوو ساڵیدا لە دوای بەدیل گیرانی شێخ مەحموودی باوکی لە ساڵی ١٩١٩ لە لایەن ئینگلیزی داگیرکەرەوە بەماڵەوە پەنایان بۆ ئیسماعیل ئاغای شکاک (سمکۆ) لە کوردستانی ئێران بردبوو. بەمنداڵی لەگەڵ باوکی بووە لە شەڕی ئاوباریکدا. لەبەر بێ ئۆقرەیی ماڵی باوکی خوێندنی ڕێکوپێک نەبووە. هەندێ جار لە حوجرەی مزگەوت خوێندوویەتی، جاری وا بووە مامۆستا و میرزای تایبەتی فێری خوێندن و نووسینی کردووە.

لە تەمەنی لاویدا لەگەڵ چەند برادەرێکی هەوڵی داوە ڕێکخراوێکی سیاسی بەناوی «کۆمەڵی برایەتی»یەوە لە دژی ئینگلیز دابمەزرێنێ، بەڵام لەم کارەیدا سەرنەکەوتووە. لە ڕۆژگارانی جەنگی دووەمی گێتی دەسەڵاتی بەغدای عیراق پیلانی دادەنا بۆ گرتنی، ئازایانە توانی خۆی بەدەستەوە نەدا و ڕووی کردە ناوچەکانی کوردستانی ئێران. لە دوای ساڵێک (١٩٤٣) گەڕایەوە سلێمانی.

بەکۆتایی جەنگی دووەم و دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد لە ساڵی ١٩٤٦ شێخ لەتیف لە بنەماڵەی قازی محەمەدەوە نزیک بوو، بەهەموو شێوەیێک یارمەتی دەدان. لە ساڵی ١٩٥٦ لەو کاتەی نووری سەعید سەرۆک وەزیرانی عیراق بوو شێخ لەتیف گیرا و لە پێشانا لە گرتووخانەی سلێمانی و لە پاشانا لە بەندیخانەی بەسرە زیندانی بوو تا کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی بەغدا. لەو دوو سێ ساڵەی پاش کوودیتاکە شێخ لەتیف جموجۆڵی سیاسی هەبوو، لە خزمەتی کاروباری کۆمەڵایەتی دوور نەبوو. لە کاتێکدا گۆڕانەکەی ١٤ی تەمووز لە پێشکەوتنخوازییەوە وەرگەڕایە سەر کۆنەپەرستی، لە ساڵی ١٩٦١ لە دژی دەسەڵاتی عیراق بوو لە گوندی سیتەک نیشتەجێ بوو تا ڕۆژی ١٢ی مایسی ١٩٧٢ لە نەخۆشخانەی ڕەبەنان (ڕاهیبات) لە بەغدا کۆچی دوایی کرد و تەرمەکەی هێنرایەوە سلێمانی و لە مزگەوتی گەورە لەتەک شێخ مەحموودی باوکی و کاک ئەحمەدی باپیرە گەورەی نێژرا.

شیعری

شێخ لەتیف لە ماڵێکی گەورە پەروەردە بووە، تەریقەتی دەروێشی و ڕەوشتی ئایینی و جموجۆڵی سیاسی سیفەتی دیاری ئەو خێزانە بووە. هەروەها شیعر و سەربردەی ئەدەب دیاردەیێکی گرنگ بووە لەو ماڵەدا. لە منداڵییەوە گوێی گۆش بووە بەشیعری کوردی، ئەو شیعرە خۆشەویست بووە لە لای. سەرەڕای ئەم هەموو سیفەتانە. شێخ لەتیف کەسێکی قسە خۆش و نوکتەچی بوو، زۆرزان و هەڵسوکەوتی دیمۆکراتیانە بوو. هاوڕێ و برادەری زۆر بوون، لە شاعیر و ڕۆشنبیر و خەڵکی ساکاری چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵەوە نزیک بوو.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

شێخ لەتیف هەردوو کێشی عەرووزی و خۆماڵی لە شیعریدا بەکارهێناوە. لە هەموو جۆرە قافیەکانی هەیە، یەکێتیی قافیە، جووت قافیە (مەسنەوی)، قافیەی ڕەنگاوڕەنگ. لە بابەت قەوارەی شیعرەوە بەزۆری بەرهەمی بریتییە لە پارچە شیعری کورت، لە بابەتی لیریک (غەزەل)، شیعری درێژ یا قەسیدە لە بەرهەمیدا بەدەگمەن بەرچاو دەکەوێ. شیعری کورتی پێنجین و شەشینی بەحری عەرووزی

هەیە، جگە لەوە لە هونەری چوارین و تاک هەندێ نموونەی هەیە لە ناو کۆمەڵە شیعریدا بەرچاو دەکەوێ. سەرەڕای ئەمانە شیعری بەدیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردیش هەیە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شێخ لەتیف شیعری کەمە، بەڵام ئاسۆی ناوەڕۆک و بابەتی فراوانە. لە وەسف و دڵداری و کۆمەڵایەتی و سیاسەت و نیشتمانپەروەری و کوردایەتی دەستێکی درێژی بووە. داهێنانی بەرچاوی هەیە لە شیعری گاڵتەوگەپ (کۆمیدی) و شیعری کراوە (ئیرۆتیک). هەندێ جار شێخ ڕەزایانە گاڵتەوگەپ و سێکسی مێبازی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. شێخ ڕەزا یەکێک بووە لە شاعیرە خۆشەویستەکانی کورد لای شێخ لەتیف، هەمیشە ستایشی کردووە و بەشاعیری گەورە ناوی بردووە.

نموونەی شیعری شێخ لەتیف

وەسف و دڵداری

١

لە پارچە شیعرێکیدا شاعیر دەڵێ:

شۆخەکەم! نازدارەکەم! نەونەمام ڕوومەت بلوور
تاقە پۆڕی مل بەخاڵی دەشتی جوانی شارەزوور
لێو بەچەشنی دەنکە شاتووی کاتی ناکام ئاڵ و سوور
دەنکە یاقووتی سەری کوڵمت بەشوعلەی پڕ لە نوور
وا دڵی پیری موغانی خستە ئاشووب و خەیاڵ
داخەکەم تازە مەحاڵە هەر خەیاڵە دوور بەدوور

شێخ لەتیف لادێییانە ڕوو دەکاتە کیژۆڵەیێکی جوانی دەشتی شارەزوور بە خەیاڵی خەڵکی ساکاری ناو عەشایەر لێوی بەدەنکە شاتووی سوور و کوڵمی بەیاقووت دەچوێنێ. ئەو کچەی پیری موغان بشێوێنێ چۆن لە شاعیر نزیک دەکەوێتەوە!.

٢

له وەسفی خۆشەویستە جوانەکەیدا دەڵێ:

خڕپنە ئەی کۆترە شینە ماسیـە پانکەی ساف و لووس
زۆر گــەڕاوم چین و مــاچین ئەورووپا تا خــەڵکی ڕووس
چاوی وا گەش زولفی وا ڕەش کوڵمی چەشنی پرتەقاڵ
لایێ سـێـوە لایێ لیـمـۆ جـوانـە نەخـشـی وردە خـاڵ
جوانی وەک تۆم هیچ نەدیوە دەستە گوڵ سەر گۆنە ئاڵ
بێ درۆ دڵ ڕاچـەنـی چـەشـنـی دڵێـکـی نـۆزدە ســـــاڵ
پان و پۆڕی نەخــتی تۆڕی ئاسکی ســمکۆڵ ئەکــەی
داخــەکــەم پیــری مــیــوانە هیچ نەمــاوە هـێــزی باڵ

شـاعیـر لە چێژە میللیـیە کوردییـە ڕۆژهـەڵاتییـەکەی نایەتـە خوارەوە. سووره لەسەر ئەوەی ئەندامە وردە جوانەکانی دلبەر لەگەڵ هەندێ میوەی جوان و بەتام و بۆن خۆش بەراوورد بکا. وەکو شاعیرانی دیکە زۆر جێ گەڕاوە چین و ماچینی دێرین، ئەورووپا و ڕووسیای ئێستا، جوانی وەک ئەوی نەدیوە. ئەمە خەیاڵی لاوێکی تەمەن نۆزدە ساڵییە، کەچی شاعیر بەرەو پیری دەڕوا، دەبێ ئەم هەمووو جوانییە تامی چی بێ بۆ ئەو!.

٣

لە زنجیرە شیعرێکی بابەتی چوارین و تاک شاعیر بەم جۆرە دەچێتە ناو گێتیی دڵدارییەوە:

ئەو گڕوگاڵەی کە ئێستـە دڵ خـەریکە فێر ئەبێ
وابزانم لێــــوی تۆ بمژێ تـەواوی تێــــر ئـەبێ
هـەر بـەسـاوایی بەسـێـوی ئاڵەوە فـێـرە دەمی
بۆیە هەرکەس حەز بەڕەنگی ئاڵە ئاخر خێر ئەبێ

شـاعیـر گفتوگۆ لەگەڵ دلبەردا دەکا و پێی دەڵێ ئەو مـەشـقـەی دڵ خـەریکە لە گـێـتـیی دڵداریدا دەیکا ئەگـەر لێـوی تۆ بمژێ تێـر دەبێ. زۆر جـوان کـۆتـایی

بەچوارینەکە دێنێ بەوەی ئەو کەسە بەختیارە کە لە سەرەتاوە فێری ڕامووسانی سێوی ئاڵ واتە ڕوومەتی سوور بێ.

لە چوارینێکی دیکەیدا لە ساڵی ١٩٦٩ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

چ شـــیـــرینـه کــاتێ ئارەق و پـەرچەم لـەســـەر ڕووتە
بەچەشنی سێوی ڕووتە ئاڵ و سوورە عەینی یاقووتە
لە کاتێ شـەمع ئەسـووتێ باڵی پەروانە شـکا تیا چوو
ئەگـەرچی مـردن و قــەبرە گـوڵ و پـەروانە تیـا چوونە

شاعیر ئاشقی میوەی کوردستانە، سێوی لاسوور ڕەونەقی لە کوڵمی دلبەر وەرگرتووە. کە مۆم دەسووتێ پەپوولە دەمرێنێ، ئەو مردنە چەندە خۆشە کە پەروانە و ڕووناکی مۆم بەیەکتری شاد دەبن.

لە تاکێکیدا دەڵێ:

گەردنت مەڕمەڕ وەکو کێڵێک بشێ بۆ گۆڕەکەم
جەننەتی چی! وا ئەزانم مەیلی حووری هەر نەکەم

ئەگەر ئەو گەردنە مەڕمەڕییەی نازدار ببێ بەکێڵی گۆڕی شاعیر، چی باکی بە بەهەشت دەبێ و پەرییەکانی بۆ چییە!.

لە تاکێکی دیکەیدا لە ساڵی ١٩٣٧ هۆنراوەتەوە دەڵێ:

وەکو پەروانەکەی شەیدا کە سووتاوم بەڕووی لالا
چ خۆشە ئەو شەوی وەسڵە کە لالا پێم ئەڵێ لالا

دیارە شێخ لەتیف واز لە پەروانە ناهێنێ، کارێکی بەجێیە لە خەیاڵیدا بێ ئەگەر ئیلهامی لێ وەربگرێ بۆ هۆنینەوەی شیعری نوێ. شاعیر پەپوولەیە و دەیەوێ بسووتێ چونکە بەو سووتانەی دەگاتە دلبەر کە ئاگرە و لە ناویدا دەتوێتەوە.

بەسەرهاتی شاعیر

لە شیعرێکیدا بەناوی «تەمەنی ژین» شاعیر ڕووداوی ئێستکە نالەبار و پڕ لە ئازارەکانی ژیانی خۆی دەگێڕێتەوە. شیعرەکە لە ساڵی ١٩٧٠ هۆنراوەتەوە، بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

سـەد و چوار جـەژنە تەمـەنی ژینم
جـەژنێکم نەدی خـۆشی ببـینم
یان لە غـەریبی یا بەندیخـانە
یـان دەربـەدەر بـووم لـەم ولاتـانە
ئێـران و عـیـراق هەتا باش قـەلاّ
وەک خـێـڵی قـەرەج گـەرۆک تەوەللا
یان باوک ئەسیر یان خۆم فیرار بووم
بەدەست بەسـەری خـاوەن ئازار بووم
بەسـزای دوژمن بێ وەفـایی دۆست
ڕیشەی گەنجێتیم دەرهێنرا لە پۆست
جـەژنێکم نەدی بەدرێژی سـاڵ
لای باوک و دایک و ناو عەشرەت و ماڵ
هەر ڕۆژ لە شـاخێ هەر ڕۆژ لە دێیێ
هەر ڕۆژ ولاتێ سـاتێ لە جـێـیێ
وەکو قژقـڕە سەد لەهجە فێر بووم
هێندە گـەڕاوم لە گـەڕان تێر بووم

ئەم بەسەرهاتە حیکایەتی ژیانی نالەباری زۆربەی خەڵکی کوردە. شێخ لەتیف وەکو کوڕی شێخ مەحموود گەلێ لەو ئازارانەی چەشتووە کە تووشی باوکی بوون. لە پاشانا شاعیر دەکەوێتە وەسفی ژیانی ئاوارەیی لە جێیێک بۆ جێیێکی دیکە:

چەند سـەگی دێهـات بەمن وەڕیوە
چەند سـەرما و گەرما نەخۆشیم دیوە
ئەم دێ بۆ ئەو دێ لەم شـاخ بۆ ئەو شـاخ
کـۆچا و کـۆچ ئەڕۆم بەکـەر و وولاّخ
پەنجا سـاڵ تەمـەن وا بەسـەر بەری
گـەرۆک و خـوێڕی وەکو سـەرسـەری

ئەم شـاخ بۆ ئەو شـاخ ئـەم دێ بۆ ئەو دێ
لـە گــشت جــێگایێک بێ لانـە و بێ جـێ
ئـەم مـــاڵ بۆ ئـەو مـــاڵ بەدرێژی ســـاڵ
تـەیم کــرد ژینـی عــومـــری ترش و تـاڵ
ئەم ژوور بۆ ئەو ژوور سـەرخـان و ژێرخـان
لەســـەر بەرەی شـــڕ یان گــوێی ئاگــردان
شـــــاخـی هـەورامـــــان هـەتـا گـــــەلاڵە
دێـهــــــــاتـی پـەڕپـووت لـەو چـەم و یـاڵـە
وەڵـلانـە و وێـڵـــــــــــە تـا بـنـاویـلـە
لـەگـــەڵ ئـەســـپـێ دا ئـەکـــەم تـەهلیلـە

لەم دێڕانەدا باس لەو ئاواییانە دەکا کە تیایاندا ئاوارە بووە، ناوی هەندێ لەو شــوێنانە دەهێنێ وەکــو نـاوچەکـانی نێــوان شــاخی هـەورامــان و گـــەلاڵە و ئاواییەکانی وەڵلانە وێڵە و بناویلە. ئینجا بەم دێڕانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ژێرخـــانـی پڕ کـــیچ هـالاوی شـــیـــاکـــە
خــۆ ڕشک و ئەســـپێ ئەوە قـــەی نـاکـــا
ئاوازی دەنگ خـــۆش زەڕەی نێـــرەکـــەر
قـسـە و باسـی خـۆش باسـی دزی و شـەڕ
دیـداری خــــــــــزم و ئـەولاد و مـنـداڵ
بـووەتە خـــەیالات شــتــێکی مـــەحـــاڵ

شـاعیر لەم دێڕانەدا وێنەی دواکەوتوویی چینی هەژاران دەخـاتە ڕوو، هەژاری دەبێـتـە هـۆی پیس و پۆخڵی و پەیدابوونی کێچ و ڕشک و ئەسـپێ. مرۆڤ لـەگەڵ مـــالات لە نـاو چوار دیواری تـەویلـە ئاســـایی پێکەوە دەژین. بـەشی زۆری ژیانی ئاوارەیی شاعیر بەم جۆرە بووە، جگە لەوەی لە ماڵ و منداڵیشی دوور بووە.

شاری نەجەف لە بیری شاعیردا

شـێخ لەتیف لە ســاڵی ١٩٥٢ لە شــاری حـیللـە زیندانی بووە ئەم شـیـعـرەی هۆنیوەتەوە:

لای دەسی ڕاستم حوسێنە و ڕووبەڕووی چاوم عەلی
سـەر خـەریکی خـۆ بڕینە تا فـیدای بێ ناوەکـەم
مـوددەتێکە من خـەریکم بچـمـە زیارەت بۆ نەجـەف
مـەنعی دیدارم ئـەکـەن پۆلیس لە مـاڵی باوەکـەم

شاعیر لە شاری حیللە دەستبەسەر بووە، نەیتوانیوە لە شار بچێتە دەرەوە. لەو کاتەی لای دەستی ڕاستی شاری کەربەلایە و حوسێنی لێ نێژراوە، بەرامبەر شاری نەجەفە تەرمی عەلی گرتۆتە خۆی، هەردووکیشیان لە شاری حیللەوە نزیکن، بەڵام پۆلیس ڕێگەی نادا زیارەتی ئارامگای ئەو دوو کەسە بکا.

ماتەمنامە بۆ کۆچی دوایی بێخود

لە پارچە شیعرێکیدا شێخ لەتیف شیوەن بۆ بێخود دەکا:

وا لەسەر چاوەی دوو چاوەی چەشمەگاهی چاوەکەم
هێـرشی لافـاوی حـەسـرەت تەم ئەخـاتە چاوەکـەم
چەم بە ئەسرین چەم بەلێلاو تاڤگەی ڕووی کردە ڕوو
هەوری ڕەش تانەی لە نێو خستە گلێنەی چاوەکەم
لازمـە سـاڵێ خـەزانێ بۆ قـڕانی شـاعـیـران
تا بە جارێک بێتە سوێ دیسان دڵە ئێشاوەکەم
داخی بێکەس ئێشی زێوەر نوکتەکانی پیرەمێرد
کـۆچی بێـخـود داغی نایە جەرگە هەڵقرچاوەکـەم

لەم شیعرە جوان و پڕ لە سۆزەدا شاعیر فرمێسک تەنیا بۆ بێخود ناڕێژێ، لەو سەردەمەدا چەند شاعیرێکی دیکەی وەکو بێکەس و زێوەر و پیرەمێرد ماڵئاواییان کردبوو. بەم پێیە شیعرەکە بووە بەماتەمنامە بۆ هەموویان.

پەرێشانی شاعیر و دواکەوتوویی کۆمەڵ

لە شیعرێکیدا شاعیر دەڵێ:

دۆستەکەی ئەهلی وەفا ئەی دەردەداری دەردەکـەم
ڕووحـەکـەم ئەی نووری چاوم ڕۆشنی دوو دیدەکـەم

گـــــەر ئـەپرسـی تۆش لـە ئـازاری دڵم وا مــــــردنم
زۆر نزیکه پـاییــزی عــومــر و خــەزانـی ژینـەکــەم
هەرچەندە خۆ ئەمری خـوایە لام خـەڵاتە ئەی ڕەفیق
داخی نا وەخـتی ئەلەرزێ جـەسـتـەیی بێ تینـەکـەم
زۆر ئەسـەف وا ئـەشکی حەسرەت چاوەکانی گرتووە
دەنگی ئـایوو ئۆیی دڵـە سـازی دەروونی سـینەکـەم
پێم ئەڵێت گەر دەسـتی ڕەحمەت بۆتە شیفایی بەزوو
تۆبـە لەو کـارەت بکەیت عــەیبی نەزانـان پینـەکــەم
گورگ و مـەڕ مـەعلووم نییە ئەمڕۆ لە دنیـادا عـەزیز
خزمـەتی سـەگ بـاشترە نەک خزمـەتی ئەو چینەکەم

شـێخ لەتیف ئەم شـیـعـرەی بەنـاوی «بۆ دۆسـتـێک» داناوە، ئەوە دەردەبڕی کـە سـتـایشی دۆسـتـێکی خـۆی دەکـا، بەڵام پـەژمـردەیی خـۆی بۆ دەگـێـڕێتــەوە، لە کەمـوکـووڕی ژیانی کۆمـەڵایەتی دەدوێ، شـیـرازەی کۆمـەڵ تێکچـووە، کەس نازانی گـورگ و مــەڕ کـامــەیان دۆسـتــە و کـامــەیان دوژمنە. شـاعـیـر لەسـەر ئـەو ڕایەیە خزمەتکردنی سەگ باشترە لە خزمەتکردنی ئەو چینە زۆردارەی فەرمانڕەوایی دەکا.

نیشتمانپەروەری و کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «سروودی ئەی کوردی فەقیر» شاعیر دەڵێ:

ئەی کـوردی فــەقـیـر بۆچی ئـەسـیـری
بۆچی گـــیـــرۆدەی بـەندی زنجـــیـــری
براگــــــەل بێـنـەوە بـەیەکــــــجــــــار
بــشـکـێـنن تــەوقــی غــــــــــــەددار
کـــوردە وەرە بڕوانـە
خـــاکـــمـــان وێرانـە

***

تاکــەی دوودڵی! دڵ پیس لەگــەڵ یەک
زڕەی فنجـــانی مـــەشـــرووبات بەپێک
دەست بەنە دەست یەک! ئێوە و خوداتان
بۆ پێـشکەوتنی خـاکی نیـشـتـمـان
کـــــــوردە بڕوانـە
خـــاکـــمـــان وێرانـە
***
ئەرخـــەوانەکـــەی گـــردەکـــەی ســـەیوان
ڕەنگ کـرا بەخـوێن گـەشی شـەهیـدان
بچـــۆرە خـــزمـــەت حـــوزووری باری
بـەشـین و ڕۆ ڕۆ بـەگـــــــریـە و زاری
بڵـێ خـوداکـــەی خـاوەن دوو جـیـهـان
بە چ ئـایەتـێک کـــــورد نـەیبـێ ژیان
کـــــــوردە بڕوانـە
خـــاکـــمـــان وێرانـە
براگـــــەل بێنەوە بەیەکـــــجـــــار
بـشـکـێـنن تـەوقـی غـــــــــەددار

شـاعیـر ئەم لیریکەی لە ساڵی ١٩٣٧ هۆنیـوەتەوە. لەم کـارەیدا بەشـداری لە بزووتنەوەی «شـیـعـری نوێ»ی کوردی کـردووە لە نێـوان هـەردوو جـەنگی سـەدەی بیسـتـەمدا. لە شـیـعرەکەدا زیاتر لە کـێشـێکی سـیـلابی خۆماڵی بەکـارهێناوە، هـەرچەندە سـروودی نیشتمانی کێش و قافیەی ڕەنگاوڕەنگ دەخـوازێ بەڵام شێخ لەتیف لە شـیـعری مـیللیی سـەرزار و بزووتنەوە شـیـعرییـە نوێکە دوور نەبووە. لە ڕووی ناوەڕۆکـەوە خـوێنەر هـان دەدا بۆ ڕاپەڕین لە دژی دواکـەوتوویی، وێرانی خاک، هەروەها شکاندنی کۆت و پێوەند و هەڵمەت بردن لە دژی داگیرکەر.

٢

له ساڵی ١٩٣٤ شێخ لەتیف پارچە شیعرێکی پێشکێش بە«شەهیدانی دەرسیم» کردووە:

نامەوێ ژینێ بەم نەوعە تاڵ بێ
دوژمن لە خاکما بەم جۆرە زاڵ بێ
تف لەو برنجە با نانی کاڵ بێ
دۆشەک و یاتاغ هەردە و سەریاڵ بێ

***

نامەوێ ژینێ نەزانم من چیم
کەڵکی چی ئەگرم یا بۆچی ئەژیم
لاشەی سەردار و لاوانی گەلم
کەوا نەمردم بەچاوی خۆم دیم

لاواندنەوەیێکە شاعیر بۆ شەهیدانی ڕاپەڕینی شۆڕشی کوردی دەرسیم لە کوردستانی باکوور دەکا. بەڕاستی ئەم شیعرە نموونەیێکە هەموو شەهیدانی ڕێگەی کوردایەتی دێنێتەوە یاد.

٣

لە چوارینێکیدا شاعیر لە بەسرە لە ساڵی ١٩٥٧ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

ڕۆژ لەبەر فرمێسکی چاو و شەو لەبەر ناڵانی دڵ
ئێشی چەند زۆرە برین و داغی غەمخۆرانی دڵ
وا پڵووسکی بەستووە فرمێسک خوێناوی جگەر
سەیرە ئارایش ئەکەن بەو خوێنە خوێنخۆرانی دڵ

شاعیر ئەم چوارینەی لە بەندیخانەی بەسرە وتووە. لەو ئاوارەییەدا بەڕۆژ فرمێسک و بەشەو پیشەی ناڵین بووە. جوانە کە دەڵێ دوژمنان خۆیان ئارایش دەکەن بەو فرمێسکە گەرمە و خوێناوی جگەرە.

له تاکێکی دیکەیدا له ساڵی ١٩٥١ له بەندیخانەی ناسریه هۆنیویەتییەوه دەڵێ:

وەتەن ڕووح و سەروماڵم له ڕێتا قوچی قوربانه
بەیادی ڕۆژی ڕووناکیت له تاریکی سزاخانه

سۆزی قووڵی بێ پایانی نیشتمانپەروەری و کوردایەتی شێخ لەتیف لەم شیعرەدا دەردەکەوێ، موناجاتێکه لەگەڵ خاکی کوردستانی دەکا.

شیعر بەهەوای دیالێکتی گۆرانی

شێخ لەتیف پارچه شیعرێکی لەم بابەتەی هەیه:

سیا شەوەزەنگ زولفی ماری ڕەش
جیلوەی نەما بوو دوو ئەستێرەی گەش
هەوارگە خاڵی جێ سەیران چۆڵەن
هەناسەی دەروون ساچون سەهۆڵەن
بارەگای چیمەن خەزان کردە بێ
لەیلام سەفەری تەشریف بردە بێ
چون مانگ له ئاسۆ وە دەم بانی کەل
مەیلی ئاوایی کردن جووتەی مەل
نه ئەستێرەی شەو ئەدرەوشا جه ڕوو
نه ماه و سەما ئۆقرەش کردە بوو
نه گۆشەی ئەبرۆ پرچی سیاتار
لەسەر سەفحەی ڕوو پەی مابوون قەرار

شاعیر ئەم لیریکەی بەزمانێکی تێکەڵاوی دیالێکتە بچووکەکانی کوردی سلێمانی و هەورامی وتووه. وەک گۆرانییێکی وەسفی دڵداری ناوچەی شارەزوور و هەورامان دەکەوێتە بەرچاو.

***

شێخ لەتیف کوڕی شێخ مەحموودە، شێخ مەحموود کەسێکه ڕۆژێ له ڕۆژان لەگەڵ شێخ سەعیدی باوکی میوانی سوڵتانی عوسمانی بووە. شێخ مەحموود ئەو

کـاته منداڵ بوو لەگـەڵ باوکی چاوی بەکـۆشک و سـەرا و شـانشـینی دەوڵەتی عـوسـمـانی کەوت، لە دوای ئەوە خـۆشـی گەیشـتـە پـایەیێکی بڵند لـە بەڕێوەبردنی سیاسەتی دەوڵەت، بوو بـەمەلیکی کـورد. لەو کاتەی خـوێنەر شیـعری شێخ لەتیفی کوڕی شێخ مەحموود دەخوێنێتەوە سەری سوڕ دەمێنێ. زۆری ئەو ژیانە ئاوارەیی و ئازار و بەندیخـانە و سـەرمـا و گەرمـا بووە. هەندێ جـار ڕشک و ئەسپێ لە سـەر و لەشی مۆڵیان بەستووە. هەلی بۆ هەڵنەکەوتووە خوێندنی بەڕێکوپێکی تەواو بکا، بەڵام خــەیـاڵێکی فــراوان و چێــژێکی باڵا و بینـینێکی قــووڵ ئیلهــامــیــان بۆ ڕەخسـاندووە شیعر بڵێ. لە شـیعری وەسف و دڵداریدا سـەرکەوتووە، بەشدار بووە لە هێنانی شـیعری کوردایەتی و نیشـتـمـانپـەروەری و کـۆمـەڵایـەتی بۆ ناو ئەدەبی کوردی. ئەگەر شـێخ لەتیف ژیانی بەخـەباتی باوکیـەوە نەبەسـتـایـە ڕۆشنبـیرێکی گەورەی لێ دەکەوتەوە. وەک شـاعیرێکیش سـەرکـەوتووە چونکە بەهرەی هونەری و خەیاڵی شیعری پێوەندییێکی ئەوتۆیان بەخوێندەوارییە بەرزەوە نییە.

جاهيد

بەشی بیست و پێنجەم

جاهید

١٩١٨ – ١٩٩١

بڵـێن بەو یارە شـیـرینەم لە سـەر ڕوو پەردە با لادا
ئەوی هەمبوو لە دنیادا بە بەحری حوسنی ویم دادا
فـیـغـانی گـوڵ لە بۆ بولبـول لە پاش مـردن دەوا نادا
ئەگـەر هـەیبـوو چ ئیـحـسـانێ بداتن پێم لە دنیـادا

ژیانی

بورهان کوڕی محەمەد کوڕی عەبدولڕەحمان دۆغرەمەچییە. لە ساڵی ١٩١٨ لە هەولێر لە دایک بووە. وشەی «جاهید»ی هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعر. قۆناغی خوێندنی سەرەتایی لە قوتابخانەی ئوولای (یەکەمی) هەولێر تەواو کردووە. لە تەمەنی منداڵیدا باوکی کۆچی دوایی کردووە. دایکی شووی بەشوبرای خۆی کردۆتەوە کە جەبار ئاغای کانی شاعیرە، واتە مامی جاهید، لەبەرئەوە لە ماڵی مامی گەورە بووە. لە دوای خوێندنی سەرەتایی لە قوتابخانەی ناوەندی هەولێر خوێندوویەتی. لە پۆلی دووەم لە ساڵی ١٩٣٤ لە قوتابخانە دوور کەوتۆتەوە، لەو سەردەمەدا دایکی کۆچی دوایی کردووە، بێ داڵدە ماوەتەوە، تووشی دەست کورتی و ئاوارەیی بووە. کە ناوی بۆ خزمەتی سوپا هاتووە خۆی نەدزیوەتەوە، لە ساڵی ١٩٣٧ تا ١٩٤٠ سەرباز بووە لە ئۆردووگاکانی کەرکووک و سلێمانی و کۆیە و ڕواندز. هەر لەو کاتەی لە عەسکەری ڕزگاری بووە خووی داوەتە سەرخۆشی و ژیانێکی بێ سەروبەری بردۆتە سەر. وەکو خۆی دەیگێڕێتەوە بێ جێگە و ڕێگە بووە. بەئاوارەیی هەر شەوێ لە جێیێک نوستووە و شەوانی بێگاری لە خان و مزگەوت و ماڵی برادەران بردۆتە سەر. زۆربەی ژیانی

ڕۆژانەی بەسەرخۆشی بەئەنجام گەیاندووە، بەڵام کەسێکی بێ وەی بووە و زیانی بۆ خۆی نەبێ بۆ کەسی دیکە نەبووە.

لە ساڵی ١٩٤٥ جاهید یەکێک بوو لەوانەی بەر لێشاوی هێرشی حوکوومەتی کۆنەپەرستی عیراق کەوتن بەهۆی بزووتنەوەی ئەو سەردەمەی بارزانییان و ماوەیێک لە گرتووخانە مایەوە. لە پەنجاکانی سەدەی بیستەم ژنی هێنا، ماوەی سەرخۆشی و ئاوارەیی لە ژیانیدا تا پلەیێک بەسەرچوو و هەندێ ئۆقرەی گرت. لەو کاتەدا بوو بەمووچەخۆر لە بەڕێوەبەرایەتی کاروباری ڕێگەوبان و هاتوچۆ لە هەولێر. لە پاشانا کارگێڕی نامەخانەی ناوچەیی عەنکاوەی پێ سپێررا لە هەولێر. لە دوای ماوەیێک خانەنشین کرا. ئەم مرۆڤە بەدبەختەی خێر نەدیوە لە ژیان لە ڕۆژی ٢١ی کانوونی دووەمی ١٩٩١ لە هەولێر کۆچی دوایی کرد و هەندێ شیعری جوان و بەپێزی لە دوای خۆی بۆ نەتەوەی بەجێ هێشت.

شیعری جاهید

جاهید لە ماڵی جەبار ئاغای کانی مامی بەمنداڵی چێژی شیعری لە لای دروست بووە، لە تەمەنی پازدە ساڵیدا هەوڵی داوە شیعر دابنێ. کە مامی مووچەخۆر بووە لە ڕواندز و بێخود گەشتی ئەو ناوەی بووە لە ماڵی مامی ئەو شاعیرەی ناسیوە و شیعری بۆ خوێندۆتەوە. سافیی هیرانی دیوە، لە ڕانیە دڵداری ناسیوە و بووە بەهاوڕێ لەگەڵی. لەو سەردەمەدا سەعدی مەلا ڕەئووفی برا گەورەی دڵدار مووچەخۆر بووە لە ڕانیە. لە پاشانا لە ساڵی ١٩٤٠ شیعرێکی داشۆرین ئامێزی سووکی داناوە لەگەڵ دڵدار شەڕ بەکانی شاعیر دەفرۆشن. لە شاعیرە لاوەکانی سەردەمی ژیانی خۆی ناسیاوی لەگەڵ ئەحمەد دڵزار و مەسعوود بێبەش و مەدحەت بێخەو و جەلال مەدحەت و پیربال مەحموود هەبووە.

ئەم نێوەندە شیعرییە دەورێکی گرنگی بووە لە مشتوماڵ کردنی هەستی شیعری لای جاهید. شیعرێکی زۆری کلاسیکی و نوێی لەبەر بووە، کۆمەڵێک وێنەی داهێنانی شیعری لە خەیاڵیدا دروست بووە. گوێی مۆسیقی دووبارە وێنەکانی داڕشتۆتەوە بەزمانێک هەندێ جیا لەو شیعرانەی لەبەری بووە. مەبەس لەو زمانە شێوە زارەکەی هەولێر یا سۆرانییە لە دیالێکتی کرمانجیی باشوور، لە هەندێ لە تەعبیرەکانیدا ئەدگاری ئەم شێوازە بەرچاو دەکەون.

شیعری جاهید لە ڕووی ڕوخسارەوە، بەتایبەتی لە کێش و قافیەدا، هەردوو کێشی بەحری عەرووزی و خۆماڵی بەکارهێناوە. هەروەها لە قافیەدا یەکێتیی قافیەی عەرووزی و جووت قافیەی خۆماڵی (مەسنەوی) بەکارهێناوە. زمانی شیعری ئاسانە، مانا لە ڕووە، لە شیعری میللیی سەرزارەوە (فۆلکلۆرەوە) نزیکە. بەگشتی هەموو شیعری جاهید دەچێتە ناو بابەتی لیریکەوە. شیعری بەقەوارە کورتە، چەند پارچەیێکی درێژی هەیە دەتوانرێ بەقەسیدە بژمێررێن. جگە لەوە شاعیر بایەخێکی زۆری بەچوارین داوە. زیاتر لە ١٦٠ چوارین لە دیوانیدا بەرچاو دەکەون. زۆربەیان لە زادەی بیر و خەیاڵی خۆی دەژمێررێن. لە هەندێکیاندا هەست بەتارمایی شێوازی عومەر خەیام دەکرێ.

شیعری جاهید لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بەشێک لە مەبەسەکانی شیعری کوردی گرتۆتە خۆی، لەوانە وەسف و دڵداری و ستایش و کوردایەتی و نیشتمانپەروەری و داشۆرین و کۆمەڵایەتی و هی دیکە. بەشی زۆری شیعری دەچێتە خانەی ئامۆژگاری و سەروسەربردەی کۆنینە و پەندی پێشینان و قسەی نەستەق و بیری فەلسەفی بەتایبەتی لە چوارینەکانیدا.

نموونەی شیعری جاهید

یەکەم شیعری جاهید

لەو شیعرەدا دەڵێ:

لە بۆ دەفعی غەمی دنیا
لە دەستم بادە بوو پەیدا
عەقڵ فەوتا جیگەر سووتا
بەجارێ کەوتمە سەحرا
غەمم یەک بوو هەزاری کرد
دەخیلی گوڵعوزاری کرد
خەریکی ئاه و زاری کرد
بەشەو تا ڕۆژ ئەبێ بیللا

نـەمـــا چارم کـــە بیـــمـــارم
بـەدڵ لـەم گـــیـــانـە بێـــزارم
لە هیـــجـــرانا چ بێـــچـــارم
بـەتیـــرێ بمکوژێ لـەیلا
فـــەلەک ســـووتا لە ئاهـی مـن
مـــەلەک گـــریا لە ڕاهـی مـن
عـەجـەب بەخـتی سـیـاهـی من
نەبوو جارێ لـە خـەو ئاگا
بەحـاڵی (جاهـید)ی مـەعسـووم
ئەگـەر ڕەحـمێ نەکـەن مـەعلووم
حـیسـابی مـن چ بێ مـەفـهـووم
ئەپرسن لێم لە مەحشەردا

ئەم لیریکە جـوانەی جاهـید تیـۆریی هـەنـدێ لە ڕەخنەگرانی ئەدەبی گێتی ڕەت دەکاتەوە، ئەوانەی لەسـەر ئەو باوەڕەن بەرهـەمی شاعیر لە ڕووی جوانکارییەوە لە گـۆڕان و پەرەسـەندندا دەبێ بەپێی گـۆڕانـی فـیکری و وەرگـرتنی زانیـاریی تازە بەدرێژایی ژیانی. ئەم بەرهەمە یەکەمین شیعری جاهیدە کەچی بەکامڵی لە دایک بووە، ئەمە سیفەتی هەمیشەیی داهێنانی ئەدەبی و هونەرییە.

وەسف و دڵداری

١

لە لیریکێکیدا جاهید دەڵێ:

گـوڵی باغی بەهەشـتی سـەرزەمـینی
ئەســەف بـۆ من غــەم و ئەزیەت ئـەچینی
چناری ســـەرچـناری ســـەر وولاتـی
بــەژن بــەرزی نــەزانـــی نــازەنــیــنــی
قـــەســـەم بەڕوومـــەتی ئاڵت کــە ئاڵە
شـیـفـا بەخش و تەبـیـبی گـشت برینی

تەبیـــعـــەت هـەر وەكـــو منداڵی ســـاوا
خـــــەریكە تێك بدات تـەرتیــــبی ژینی
ئەگـەر شــەقـڵاوە مـێـرگ و مـێـرغـوزارە
ئەتۆش شـاخێکی سـەر لەوحەی سەفینی
لە دەرسی مـەکتـەبی عـەشق و تەبیـعەت
شـــەهادەت من ئەدەم تۆ یەکـــەمـــینی
نەبوو جـارێ بپـرسی حـاڵی (جـاهـیـد)
لـەبەر چی وا کـــز و مـــات و حـــەزینی

لەم شیعرەدا جاهید ڕووی کردۆتە دلبەر و بەسەر جوانیدا هەڵدەڵێ. ڕەوانبێژی شیعرەکە هەر لەو وێنانەدا خۆی دەنوێنێ کە شاعیرانی کلاسیک دۆزیویانەتەوە یا دایانهـێناوە. ڕەوانی شـیـعـرەکە و ناوهـێنانی هەندێ جـێـگەی خـاکی نیـشـتـمـان جـوانییـێکی دیکەی داوەتە شـیـعرەکە وەکو ئەو وێنـەیەی شـاعـیـر کـێـشـاویەتی و شەقڵاوەی کردووە بەمـێرگ و مێرغوزار و دلبەریش بووە بەشـاخی سەفین و مایەی جوانی مێرغوزارەکە، چونکە قەدپاڵ و دەشتەکەش دەپارێزێ.

٢

لە شـــیـــعـــرێکیـــدا جـاهـیـد بەنـاوی «یادی ڕۆژانـی ڕابردوو» لە ســـاڵی ١٩٣٣ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

ڕۆژێ ئـەچـوومـــــــە مـــــــاڵـەوە
بـەس خــــۆم و تەنیـــا حـــاڵـەوە
بــێ ئـەزیـەت و مـــــــــــەلاڵـەوە
بێ مـــەقـســـەد و خـــەیاڵەوە
دیتـم لەســـەر کـــۆشک و ســـەرا
مــەحــبــووبێ عــەینی شـەوچرا
تـاقـــــەت و ســــــەبرم لـێ بڕا
ئـیـــشـــارەی کـــرد لە پاڵەوە

لای برد و چارۆکـــەی ســـەری
دەرچوو قـەمــەر بـۆ مـشـتـەری
نووســـرا لە بۆم ئاخـــر شـەری
خـسـتـمـیـە عـەیشـی تاڵەوە
غــەمــزە هـوجــوومی کــردە دڵ
نـەمـــزانـی حـــیـلـەبازە گـــوڵ
زنجـیـرەی شـێـتم خـسـتـە مل
بــەئــۆف و نــاڵــە نــاڵــەوە
چاوی ســــوپـەهـســـالاری ئـەو
حــەرامی کــرد لـە چاوم خــەو
خـوێندم وەکـو کـەو ڕۆژ و شـەو
بەحـوکـمی خـەت و خـاڵەوە
سـاعید و شـان و دەست و کەف
سـینـەیی ســافی وەک ســەدەف
دوو غـونچـە گـوڵ لە دوو تەرەف
لە ژێـر کـــــراسی ئاڵەوە
فـــەرمـــووی برۆ تـۆ ئەو دەمـــە
ئـەمما وەرە ڕۆژی شــــــەممـە
نەخـتی ئەکـەین کـەون و گـەمـە
بـەیـادی وەزعـی حـــــاڵەوە
چارەم نـەمــا غــەیر ســوکــووت
خــزیم و هـەروەک عــەنکەبووت
ڕۆژم حیساب کرد تاک و جووت
بۆ وەعـــدەیی ویســـاڵەوە
چوومـە دەرگـەی حـەسـارەکەی
وەخـــتی ویســـاڵە تـایـەکــەی
هـاتوومـــە دەگـــرم لێـــوەکــەی
بەجـــەرگی وەک زوخـــاڵەوە

وەختــی کــە دەرگـــەی کــردەوە
مـنـی لـە بـۆ خــــــۆی بـردەوە
بـە گــــوفـــــتـی نـەرم و وردەوە
بەفـــەرمـــوودەی عـــەســـالەوە
وتـی ڕۆژت هەڵات (جـــاهـیـــد)
تۆم خـۆش ئـەوێ خـودا شـاهـیـد
بـا بتـــەقـێ ورگی حـــاســـیـــد
بمـرێ بە قـــیـل و قـــاڵەوە
وتم ئــــــەی ڕووحـــــــی ڕەوانم
ئـەمـنـاسـی کــــــە مـن بـورهـانم
بــولـبـــــــــولـی بـاغــی دڵانم
بــێ پـــەڕ و پـــووچ و بـاڵـــەوە

لەم لیــریکەدا جـاهیـد بـەســـەرهـاتی دروست کـردووە پێـوەندی بەکـاتـەوە هـەیە، لەوەوە دەست پێ دەکا ڕۆژێکیـان بەرەو مـاڵ دەبێتـەوە، لەسـەر تەلاری کۆشکێکدا جوانێک دەبینێ. دڵی دەسمێ و گرفتاری دەبێ. ئیتر دەکەوێتە وەسفی ئەندامە بێ وێنەکانی لە جوانیدا. لێی نزیک دەبێتـەوە و گفتـوگۆی لەگەڵدا دەکا و بەڵێنی پێ دەدا ڕۆژی شـەمـوو بەیەکتری شـاد ببنەوە. لە کـاتـی دیاریکراودا جـاهـید دەچێتـە بەردەرگای و دەست لە ملی یەکتری دەکەن شەو خەریکی دەسبازی و ماچ و مووچ دەبن تا بەیانی.

لێرەدا شـاعیر بەپێچـەوانەی شـیعری کلاسیکی ئەم بەسـەرهـاتە کۆمیـدییـانە دوایی پێ دێ، بـەو مـانا کـلاسـیکیـیـەی کـە هـەمـوو ڕووداوێک ئەگـەر بەخـۆشی و هەلهەلە کۆتایی پێ بێ کۆمیدیای پێ دەڵێن بەپێچەوانەی تراجیدیایە.

٣

لە چوارینێکیدا جاهید دەڵێ:

بڵـێن بەو یـارە شـیـرینـەم لەسـەر ڕوو پـەردە با لادا
ئەوی هـەمبوو لە دنیـادا بە بەحری حوسنی ویم دادا

فـیـغـانـی گـوڵ لە بۆ بولبـول لە پاش مـردن دەوا نـادا
ئەگـەر هـەیبـوو چ ئیـحـسـانێ بداتـن پێم لە دنیـادا

جـاهید دەیـەوێ ئەوە لە دلبەر بگەیەنی ئەوەی لە گێتیدا هـەیەتی ئەو دڵدارییـەیە کە دڵی بەدڵی دلبەر گرێ داوە، لەبەرئەوەیە پێش مـردن دەبێ پێی شـاد بێ چونکە شینی گوڵ بۆ بلبل لە دوای مردن کەڵکی نییە.

وەسف و ستایشی خۆی

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «من چیم!»دا دەڵێ:

لە شـەڕ دوور و لە غـەم دوورم لـە ناو دڵ سـاف و خـالیمـە
لەبـەر ئەم حـالـەتەم دائیم لە ئـەم ئەفـلاکـە حـالیـمـە
ئەگەر سـەد سـاڵە عـومـرم بێ ئەسـەف نابەم بەژینی خۆم
بـەیەک سـاڵە ئـەزانم خـۆم لـە دەورێکی مناڵیـمـە
بەزاهیـر گـەرچی ئینسـانم لە باتین خـۆم ئەزانم چیم
بەڕەڵڵای دەشت و سـەحرا نیم مـەلێکی جوان و مـاڵیمـە
لـە ڕەوزەی زاتەکی عـالی ئەخـوازم بینی ئومـێـدم
ئـەگـەرچی دوورە ئەڕواحـم دەخـیـلی بابی عـالیـمـە
نەجـاتم هـەر بـووە بیلا لە وەحـشـەت یا لە ناو وەحـشـەت
شـوعـووری پاکی ئەفکارم لـە پەردەی پڕ خـەیالیـمـە
دڵم مـەفـتـوونی زاتێکە مـوحـەممەد نـاوی نووسـراوە
لە مـەیدانی عـەشـقـبـازی کـەمـالیـمـە جـەمـالیـمـە
منم (بورهـان)ی ئەم دەهرە بەشوهرەت پێم دەڵێن (جاهید)
نە فـیـردەوسی و نە مـەولانام نە کـانیـمـە و نە نالیـمـە

لەم شـیـعـرەدا هـەرچی خـوو و ڕەوشـتی باشـە جاهیـد بۆ خـۆی هـەڵدەبژێرێ و سـتایشی خـۆی دەکا، بـاوەڕی بەئایینی ئیسـلام هـەیە، بەهـەوایێکی سـۆفیزمـییـانە تەمـاشـای شـەریعەتی ئیسـلام دەکا. وەکو هەندێ لە شـاعیرانی کلاسیکی خـۆی

بەشاعیری گەورە لە قەڵەم دەدا، خۆی بەفیردەوسی و جەلالەدینی ڕۆمی و کانیی مامی و نالیی گەورەی شاعیرانی کورد نادا.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «دڵ دانەوە» دیسانەوە لە ستایشی خۆیدا دەڵێ:

وەها باشـــــە گـــــوڵی چاوم
ڕەحـم کـــــەی چونکە بورهـانم
ڕەشـــــیـــــدی بەزمـی ڕەندانم
نـەدیمـی جــــــەوری دەورانم
نەگـــــۆڕاووم هـەتا مــــــاوم
هـەتـا مــــــاوم لـە مــــــەیدانم
نـە لـەم دوو ڕۆژە بێـــهـــــۆشـم
بـەڕووزەردی عـــــــەباپـۆشـم
لـە بـۆ ئـەم ژیـنـە دامـــــــــاوم
هـەدەر بڕوا دڵ و گـــــیــــــانم
چـواندم ڕۆژی خــــــۆشـی دڵ
لەگـەڵ گـوڵ یا لەگـەڵ بولبـول
ئەمــێــســتــاش خـۆ فــەوتاوم
گـــوڵی حـــەلقـــەی مـــوریدانم
دەمێ شــــادم دەمێ خــــوڕەم
لەگـــەڵ زولف و لـەگـــەڵ پـەرچەم
لەگــەڵ شـــۆخــێکی ئالاوەم
ئـەزانم وەک شـــــەهیـــــدانم
بەبێ مــــەی مــــەست و بەربادم
شــوکـور فــەوتاوە گـشت یادم
لە دەست غـونچــەی نـەپشکاوم
مــەگــەر بەم حـاڵە سـوڵتـانم

نەجــەم مــابوو حــوكــمــڕانی
نـەمـــــا ئـەم حـــــاڵـەتی زانـی
دڵەی پـەسـت و نـەشـــــێـــــواوم
ئـەڵێت خـــــۆم یاری جـــــارانم
لە سـۆفی حـەی حـەیی و ئەڵڵاهـ
تـەواوی نـاکــــــــــرێ ئـیـکراه
مـــنـــیـــش لـــەم داوە وەک داوم
لـەگــــــەڵ دەرزی لـە دوورمـــــــانم
ئـــەدوورم بـــەرگـــی ئـــازادی
لە بـۆ عــــــالـەم بـەدڵـشـــــــادی
مــــەزانـن مـن گــــــەلـێ خـــاوم
نەخـــێـــر ڕووحـــێكی كـــوردانم
توخـوا کـەی یاری خـۆش دلبـەر
مـــەدە لـەم ســـینـەیە نشـــتــــەر
وەهـا بـاشـــــــە گـــــولّی چاوم
ڕەحـم کـــــــەی چونکە بـورهـانم

ئەم شیعرە لەسەر دەستووری بەندی چوارین دامەزراوە. بە کێشێکی ڕەوانی هەشت بڕگەیی باس لە هەست و نەستی ناوەوەی خۆی دەکا، ئەو سیفەتانە بۆ خۆی هەڵدەبژێرێ کە لە ناو کۆمەڵدا پەسەند کراون. لەگەڵ ئەوەی هەندێ جاریش پێچەوانەی یەکترین بەڵام پایەی هەڵگریان لە ناو کۆمەڵدا بڵندتر دەکەن.

پشیلەی ناو گرتووخانە

لە ســەردەمی ڕاپەڕینەکـەی بارزانیـیـان لە سـاڵی ١٩٤٥ جـاهیـد لـە لایەن دەسەڵاتەوە دەگیرێ. لە ناو گرتووخانەدا ئاشنایەتی لەگەڵ وەهاب ئاغای جندیان و حەمەد ئاغای مێرگەسۆر و برایم ئاغای کاولۆکان پەیدا دەکا. دیارە ئەوانیش بەناوی جموجۆڵی کوردایەتی گیرابوون. لە نیوەشەوێکدا پشیلەیێکی برسی لە گیراوەکان نزیک دەبێتەوە. ئەم دیمەنە دەبێتە سەرچاوەی ئیلهام بۆ جاهید و ئەم شیعرە دادەنێ:

پشـیلەیێکی وەک بەشـەر خـولقـاو
لێـمـان هاتە ژوور بە مـیـاو مـیـاو
تەسلیـــمـم کـــرا دامنا لە ڕۆخـم
ئەبێ بۆ ئەمـــە نەخــــتێ بکۆخـم
لـە دەمـــوچـاوی گـــەلێ تێـــفکریم
ئەو هەڵبـەسـتـەیەم من لـەوی کـڕیم
پاشی مـەرحـەبا نانم دەرخـوارد دا
زانیـم برسـیـیـە بەحـەقـقی خـودا
گـەلێ مـەغـدوورە گـەلێ بـرسـیـیـە
شـەریفی ئاشـچی لێی نـەپرسـیـیـە
وتم هـەی فـەقـیـر هـەی بەسـتـەزمـان
مــیـوانی ئـەتۆ لای کـاکـە بـورهان
مـن زمــانی تۆ لە کــوێ پەیاکــەم
بەکـامــە دوکـتـۆر دەردت دەواکـەم
بـۆ کـــامـــە حـــاکم دەردی تۆ بـەرم
کێ بێ بخـوێنـێ قـسـە و دەفـتـەرم
هـەزار مـحـامی هـەزار فـەیلەسـووف
لە تەشی ئەدرێ ئیمڕۆ وەکو سووف
هـەزار مـــەلا وو هـەزار خـــوێندەوار
فلســەکی ناکـا ئـیــمــڕۆ لە بازاڕ
هـەزار خــەریجی سـانـەوی و عـالی
لە کـون و قــوژبن بۆ خــۆی دەناڵی
هـەزار کاتبی خـۆش خـەت و ئینشـا
بوویتــە غــوڵامی چەلەبی و پاشــا
ئیـمـڕۆ بێ پارەی هـەتیـوی بێ باب
لـەشــی ڕزیوە لـە دەرد و عـــــــەزاب

حەپسخانەیە جێگە و مەسکەنی
لەسەر ئەو حاڵەش هەر پێئەکەنی
ئەگەر جارێکی ڕووی خۆی ترش کا
دەڵێن کفری کرد لە قاپی خودا
جا ئەی پشیلەی بێ چارە و زەلیل
کە تۆ وا هاتی بۆ لای من دەخیل
ئەتۆ بۆ زگت وا پەرێشانی
ئیمشەو میوانی برات بورهانی
شەرت بێ تێرت کەم برسیت نەهێڵم
وەها مەزانە لە تۆ بەفێڵم

جاهید لەم شیعرەدا لە ناگزووری کۆمەڵایەتی و دواکەوتوویی خەڵکی دەدوێ. دەسەڵات بەدەست کەسانێکەوەیە لە بەرژەوەندی خۆیان بەولاوە هیچی دیکە نابینن، فەیلەسووف و خوێندەوار نرخیان نییە. زانست و ئەدەب و هونەر بەهیچ ناچن. پارە و ناوی بێ ناوک مەبەسە، ڕۆشنبیر هەموویان لە خزمەت پاشا و چەلەبی و دەوڵەمەندی نەخوێندەواری دواکەوتوون. جاهید لەگەڵ پشیلە قسە دەکا، خۆی لەو کەسە بێهۆش و زۆردارانە جیا دەکاتەوە، بەپشیلە دەڵێ خۆشی دەوێ، ئەو شەوە میوانی ئەوە، زگی تێر دەکا، بەدڵسۆزییەوە هەڵسوکەوتی لەگەڵدا دەکا، ئەمەی بەڕاستییە و فێڵ و فەنەری تێدا نییە.

کوردایەتی

لە شیعرێکیدا جاهید دەڵێ:

هەتاکەی ئاو و خاکی تۆ نەسیبی خوێن مژی خۆت بێ
هەتاکەی دوو یاری ئەغیار لەگەڵتا هەم دەم و جوت بێ
هەتاکەی بەم خەیاڵاتە شەو و ڕۆژ ئاه و ڕۆ ڕۆت بێ
هەتاکەی دەست و پا وو گەردەنت بەسراوەیی کۆت بێ
هەتاکەی نایەڵی ئەم جەننەتە بێ ئاگر و سۆت بێ
هەتاکەی چاوی غەیرە هەر لە نان و لەززەتی دۆت بێ

بەخـــێـــری ئێـــوە غـــەیرە بوو بـەخـــاوەن تـۆپ و تەییـــارە
هـەتیـــو و بێـــوەژنتـــان بـۆ سـوالٚ لەم شـــار و ئـەو شـــارە
فـــیکر کـــەن بێکەســـینـە بەس نـەبێ ئـەم کـــار و ئینکارە
بەســــەرتـان وەرگـــەڕێ یاخـــوا بەســــە ئـەم بەیع و بازاڕە
......
بەچاو سـاغ و بـەسـەر سـاغ و بـەدەس ساغ و بـەپێ سـاغی
لە ناو ئـەم نیـشـتـمـانـەی خـۆت لـە ناو گـوڵزار و نـاو باغی
لـە بۆ قـــرتـانـدنی گـــوڵ پێم بڵـێ بـۆ قـــەید و یاســـاغـی
دز و جـــــــەردە ئـەحـــــــوبێـن لـە بـۆی بـاڵین و یاتـاغـی
......
وەتـەن مـــــەعنـای بزانـی بێ وەتـەن نابی لـە ژینی خـــۆت
بەیەک دوو مـەرحـەبای گـەورە تـەرک ناکەی سـەرینی خۆت
هـەوەس نـاتبـاتـە بەزمی ئـەو بەجێ نـایێـڵێ شــینی خـۆت
بەســـە تیـــمـــاری بێگانە تیـــمـــارکـــە تۆ برینی خـــۆت
......
لە کـــام بێگانـە ســـەندت تۆ ئـەدەب غـــەیری قـــســـە و پارە
لـە کـــامـــە ئـەجنەبی ســـەندت لـە بۆ دەردت دەوا و چارە
هـەتـا ئیـمـــڕۆ بزانـە چیت بەســەرهـات چیت دی لـەم کـارە
وەرە ڕێگای ســـەلامـــەت بەســیـــەتی ئەم شـــەرم ئـەم عـارە
......
گـــوڵی خـــۆت لێ نەکـــا بایێکی تـر خـــۆت بۆنیکە چاکـــە
هـەتاکـەی غـەیرە غـەسبی کات لە دەستت عـەردی وا پاکە
بەســـە غـــەیرە بکێـڵـێت و بچـــینی ئەم زەوی و خـــاکـــە
ئەســـەف ئـەم کوردە هـەردەم وا غورووڕ و مـەست و بێ باکە
......
بـرایـێکـین بـرایـیـنـە هـــەمــــــــوو یـەک دیـن و ئـایینـین
ئەگـەر یەکتـر بحـوببـێنین لە پێش چاو خۆش و شـیـرینین

بەســە ئەم هەندە مــوحــتــاجــی خــەراباتی ڕق و کــینین
هـەمـــوومـــــان چاوەنـۆڕی ڕۆژەکین نـاوی بـەجـێ بێــــڵـین
هـەتاکـــەی نـایەڵـی ئەم جــەنـنـەتە بـێ ئاگــر و ســـۆت بـێ
هـەتاکـــەی چاوی غــــەیرە هـەر لـە نان و لـەززەتی دۆت بـێ

ئەم شیعرە لەسـەر بنچینەی بەندی شەشین (شەش نیوە دێڕ شیعر) دامەزراوە، دوو نیوە دێڕ شیعری دوایی لە هەموو بەندەکاندا دووبارە دەبنەوە (ا ا ا ا م م، ب ب ب ب م م، جــ جــ جــ جــ م م...). لەم شـیـعـرەدا جاهـید ڕووی قسـەی کردۆتە میللەتی کورد، لە لایێک سـەرزەنشتی دەکا و لە لایێکی دیکەوە ئامـۆژگاری دەکا. لایەنە ڕەشـبینییەکانی ژیانی کوردەواری بۆ دەگێڕێتەوە، باس لە دواکەوتوویییان دەکـا، بەشـان و باهووی سـروشـتی کـوردسـتـان هەڵدەڵێ. ئەو خـاکـە ڕەنگینەی شـایانی ئەوە نییە وا بەدواکەوتوویی بمێنێتەوە، ڕۆڵەکانی لە خەودا بن، خـەڵکی دیکەش هوشـیـارانە مـەدەنییـەت بۆ خـۆیان دروست بکەن. بەلای شـاعیـرەوە کـورد نووستووە و هەوڵ دەدا لە خەو هەڵیسێنێ.

مەی و مەیخانەی جاهید

لە شیعرێکیدا جاهید دەڵێ:

تێکە لـە بۆ من کـــەم کـەمــە شـــەراب
دڵـم حــــــازرە بـۆ مــــەزە و کــــــەباب
مـــەڵێن بـۆ ڕەنگی بادە ســـوور ئـەکــا
گـــەلـێ شـــەرمـنە لێم ئەکــا حــیــجــاب
من بـەیەک دوو قـــوم تێناگــەم لە مـــەی
بـەیەک دوو پێکان تێـــر نـابم جــــەناب
مـــــەی مـن دایم لە مــــــەی خــــواردنـە
تـاکـــو ڕەحـــــەت بم لـە دەرد و عـــــەزاب
دڵـی شــــێــــواوم ڕۆژێ ســــــەد کـــەڕەت
ئەچێــتــە بەحـــری غـــەم و ئـیــزتـیــراب

لۆمــەمـــان دەکـا عــالەمی بێــهــۆش
ئاگـــای لـە چـیــــیـــە لێ دەدا ڕەباب
لە ڕۆژی مــەحـشـــەر زۆر چاک دەبینین
کـامــەمـان دەچین بۆ تەحـتـەلســەراب
گـەر مــەلەک هـاتن لێم بکەن ســوئال
بەڕاستی و مەستی باش ئەدەم جەواب
کـاکـە (جـاهیـد)تان زۆر بێ گـونـاهـە
بێ مــــەی و بادە نابینرێ حـــســـاب

جاهید بەشێکی زۆری ژیانی بەمەستی و سەرخۆشی بردۆتە سەر، لەو باوەڕەدا بووە سـەرخـۆشی هەمـوو ئێش و ئازار و مـەینەتی ژیانی لـە بیـر دەباتەوە. کـاتی ناخۆشی لە ژیانیدا زۆر بووە، سـەردەمی خـۆشی کـەم بووە. لەبەرئەوە مـاوەیێکی زۆر لە ژیانیدا هاوڕێ و هاودەمی مەی و مـەیخانە بووە. شاعیر ئەوەندە هۆگری سەرخۆشییە ئامادەیە دڵی خۆی بکا بەکەبابی مەزە، هەروەها ڕەنگی مەی سووره چونکە شەرم لە شاعیر دەکا. بەجامێک و دوو جام تێر نابێ، چونکە دەردی زۆرە و برینی پڕ لە ئێش و ئازارە.

هەولێر

جاهیـد قـەسـیـدەیێکی درێژی هەیە بـەناوی «هـەولێر»ەوە، بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

قــەڵەم بنووســـە باســێکی هەولێــر
تـا لـە دەس منی ئـەی کـــاکی دلێـــر
ئەم شـاره شـاری شـاهـ و سـوڵتـان بوو
ژیـا لـە نـاوی بـەهــەزاران نـێـــــــــر
ئەم شـــاره شـــاری بت و ســــەنـەم بوو
دەورەی درا بـوو بـەپڵـنگ و شــــێـــر
ئەم شـاره شـاری سـەخـا و کـەرەم بوو
شـــارێکی دڵ گـیـر و پڕ لە زیـو و زێڕ

سـولّتـان مـوزەفـەر لەم شـارەدا بوو

کە سولّتانێک بوو بێ نەفس و چاوتێر

پێغـەمـبـەر لە ناو گشت ئەم عـالەمـە

تەشـریفی هاتە خـەونی کـردی فـێـر

کـە ڕزگـاری کـات لـە دەس کـافـران

گوێ بگرە شـیعرم هەولێـر! دێڕ بەدێڕ

لەم بڕە شیعرەدا وەسفی هەندێ ڕووداوی مێژوویی شاری هەولێر دەکا. شاری سـولّتـان مـوزەفـەرەدینی گـۆگـبـەری بووە، لە پێش ئیـسـلام بت و سـەنـەمی لێ پەرسـتـراوە. شـاعـیر هـەولّی داوە ناوەرۆکی ئەو خـەونە بگێـڕێتـەوە کـە سـولّتـان موزەفەر دیویەتی. پێغەمبەر هاتۆتە خەونی و پێی وتووە چەند کافرێک ژێر زەویان کۆلّیوە و دەیانەوێ لەشی پێغەمبەر لە ناو گۆڕدا لە شاری مەدینە بدزن. جاهید لە شیعرەکەدا بەردەوامە و دەلّێ:

گـــەورە خـــــەریکی پوول و ئـانـەیـە

مل ئـەسـتـوور ئەکـا زەنگینەکـانمان

نە شـــێخ نـە مـــەلا هـۆشی لـە خـۆیتی

بەخـوا زۆر حـەیفـە هـەولێـری گـران

هـەمـوو بۆ ڕوتبـە و مـعـاش کـار ئەکـەین

بەپوول و پـارە ئـەفـــرۆشـین دینمـــان

نـالّێن بـا لـەســـــەر ئـەم زاتـە پاکـــە

مـزگـەوتێ بکەین بۆ مـێـژووی زەمـان

لە پاش خـەونەکـە سـولّتـان مـوزەفـەر خـۆی و هەندێ لە یـاوەرانی ڕوو دەکـەنە مـەدینە. بـۆیان دەردەکـەوێ چەند کـافـرێک لەمـێژە ژێر زەوییـان کـۆلّیـوە بۆ دزینی لەشـی پێغـەمبەر، بـەلاّم هێشتـا نەگەیشتبوونە گۆڕەکە. ئەو تاوانبارانە دەگیرێن و لە سێدارە دەدرێن. ئیتر لەو ڕۆژەوە بەهۆی ئەم کـارەی سولّتان موزەفەرەوە هـەموو سـالّێک لە ڕۆژی لە دایکبوونی پێغـەمبـەر ئاهەنگ دەگێـڕدرێ بەناوی مـەولوودەوە، ئەم نەریتە لە دواییدا لە هـەموو ولاّتانی ئیسلامیدا بلاّوبووەوە.

ئینجا شاعیر گلەیی دەکا، بەلایەوە خەڵکی بەتەنگ شارەکەیانەوە نین و بایەخێکی ئەوتۆیان بەگۆڕی سوڵتان موزەفەر نەداوە. لە گلەییەکانی بەرامبەر بەدواکەوتوویی هەولێر بەردەوامە و لەم لایەنەوە دەڵێ:

لە دەس حاڵەتی هەولێری نازدار
گەلێ غەمگین و زۆر خەفەتبارم
ئەم نیشتمانەی وا کۆن و بەناو
بەنرخ و بەتام خۆش و ئاودارم
تاکەی بێکەسی و بێ سامان بژیت
تاکەی کاول بی ناوچەی بازاڕم
تاکەی منداڵمان بێ عیلم و ئەدەب
بەڕەڵلا ببی نێتە هاوارم
تاکەی بێ کۆمەڵ بخوێنین ژیان
تاکەی بڕزێتن ئێسک و دەمارم
قەرز و قومار و شەراب بەس نەبی
ئەم تەرزە کارە نابیتە کارم
شاعیر و ئەدیب جگەری سووتا
هەموویان کەوتن لە ژێر دیوارم
حەیفە سەد حەیف بۆ ئەم میللەتە
کە چارەم ناکات زۆر بریندارم

شاعیر غەمبارە چونکە هەولێر پشتگوێ خراوە، غەمخۆری نییە، کاول بووە، منداڵی لە ئەدەب و زانستی دوورە. ئەوی ڕاستی بێ هەولێر لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە شارە دواکەوتووەکانی کوردستانی عیراق بوو. خەڵکەکەی بەتەنگ پێشکەوتنی شارەکەیان نەبوون. جۆرە نەریتێکی دواکەوتوو لە ناوەوە بوو ڕێگەی لە پێشکەوتن گرتبوو، بەتایبەتی لە بارەی مافی ژنان و خوێندنی قوتابخانە، هێشتا هەندێ نەریتی کۆنی دەرەبەگی دواکەوتوو لە ناوەوە مابوو.

ئینجا شاعیر باس لە کردەوەی ناپەسەندی دەوڵەمەند و کاربەدەستان دەکا:

پاشـــام خـــۆت بگره تا ڕۆڵەکـــانت
ئەبـن بـەپـیـــــاو لـەم چـەنـد ڕۆژانـە
ئەوسـا ئەو عـەردە بفرۆشـە بۆ خـۆت
پـارەی ســـەرف کـــە بۆ دیوەخـــانـە
بدە قاورمـە و شفتی و شێخ مـەحشی
قـــوزەڵقـــورتـت بی عـــەینی سندانە
چونکە بەناهـەق ئەم عـــەردە پاکـــە
کـــەوتـۆتە دەســـتـت بێ پـوول و ئانـە
ئەخـــۆی ئـەزانی لـێ ئەدەی دەعـــیـــە
بەڵام تـەمـــەعکار هـەر پەشـــیـــمـــانە
لەسـەر گـۆڕەکـەت ڕۆژێک بە ئەشـعـار
ئـەنووســـرێتـــەوە لەعنەت لـەمـــانە

شـاعیر ئەوە دەردەبڕێ دەوڵەمەند و کاربەدەستانی شار تەنیا خەریکی خۆیان بوون، لە پێناوی چاکەی خۆیان خەڵکی هەژار و بێ نەوایانیان دەڕووتاندەوە. بەڵام جاهید لەوە دڵنیا بووە ئەم کارە هەتا هەتایە بۆیان ناچێتە سەر، ڕۆژێ لە ڕۆژان ڕووڕەش دەبن و خۆیان و کردەوەیان دەچنە ناو گۆڕەوە.

جاهید بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

قـەڵەم بـنووســە باســێکی هـەولێـر
تا لـە دەس منـی ئەی کـــاکـی دلێـــر
بـنـووســـــە قـــەڵەم داخی گـــرانم
بۆ ئـەم عـالـەمـە قـەزات لە گـیـــانم
نە دوخـتـۆر هـۆشی مـاوە لە نەخـۆش
نە حـــاکم گـوێچکە ئەدا قـســـانم
نە فـەقێ ئاگـای لە دەرس و عـیلمـە
نە مـــەلا باری ســـووکـە لە شـــانم

مــەلا نووزە نووز ئەکـات بۆ زەکـات
فـەقێش هـەر چاوی لە یەک دوو نانم
غــەیرە بۆ مــانگ و مــەریخ ئـەڕواتن
مـنیش پـارەیە هـەمـــوو ئیــمـــانم
ئێـمــە بەم حــاڵە ناگــەینە ئامــانج
بــورهــانــی ڕۆژم زۆر چــاک ئــەزانم
بچـووکی هـەمـوو کـورد و ئیـسـلامم
بەشـوهرەت (جاهـید) بەناو بورهانم

شـاعـیر باس لە ئاژاوەی ناو کۆمـەڵ دەکـا، کـار لە کـار ترازاوە، کـەس خـەریکی کار و کردەوەی خۆی نییە، پزیشک و دادوەر و فـەقێ و مەلا و هـەموو خەڵکی کەس بەکـەس نییـە. لای ئێمـە ئاژاوە و وێرانەیە کـەچی خـەڵکی دیکـە وا لە ڕێگـەن بەرەو مـانگ و مـەریخ دەڕۆن. لای ئێـمـە هـەمـوو شـتێک پارەیە، لە دواییـدا جـاهـید خۆی بەبچووکی هـەموو کوردێک و ئیسلامێک دەزانێ.

ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و داشۆرین

لە ڕۆژگـارێکی فـەرمـانڕەوایی مـەلیکی عـیراق نەجـمـەدین سـائیب مـوتەسـەریفی هـەولێـر بووە. لەو سـەردەمـەدا شـار لە بـارودۆخـێکی ناخـۆش بووە. بـەم هـۆیەوە جـاهـید شـیـعرێک دەهـۆنێـتـەوە و لەسـەر کـاغـەز تۆمـاری دەکـا و لەسـەر دیواری سـەرای هـەولێر هـەڵیدەواسێ. بەیانی کـاربەدەسـتان چاویان پێی دەکەوێ جـاهـید لەسـەر ئەو کارە دەگرن و دەیخـەنە گرتووخانەوە.

لە شیعرێکیدا جاهید دەڵێ:

بازاڕی فــەلەک چـەوتە بەفلسێ نیـیــە ئەشـعــار
مــەیدانی عــەقڵ بۆتە تـەویلـەی کــەر و کــەردار
زیندانە مــەقـامـی عـوقـەلا ژێر دەســتی غــەددار
ئیــتــر بـە چ نەوعێ بکـەن ئەم عــالەمــە هاوار!
قـەســســابی ســەری مـیللەتە حـوککامی زەمـانە
جــەللادی کــەسی بێکەســـە پۆلیس و شـــەبانە

لێـــمـــان ئەســـتـــێنن بەهـەوەس باج و ســـەرانە

ئیـــتـــر بە چ نەوعێ بکەن ئەم عـــالەمـــە هاوار!

قـانوونی عـوقـووباتە مـەگـەر ئالەتی ئەزیەت

دانراوە لە بۆ مەنفەعەتی مـامـە حـوکـوومـەت

شێواوە لە دەس زوڵمی کەسانی هەموو میللەت

ئیـــتـــر بە چ نەوعێ بکەن ئەم عـــالەمـــە هاوار!

عـــالەم لە هـەمـــوو لاوە بریندارى جـــەفـــایە

مـەعلوومـە کـە ئەم چەرخـە چ بێ ڕەحم و وەفـایە

ئەم کـــــارە چ کـــــارە چ عـــــەزابە چ بەڵایە

ئیـــتـــر بە چ نەوعێ بکەن ئەم عـــالەمـــە هاوار!

(جـاهیـد) لە دەر و دەشت و بیـابانە هەمـوودەم

شـیـعـر و غـەزەلی زینەتی ئینسانە هەمـوودەم

بوێژێکی وەتەنپـەروەری کـوردانە هەمـــوودەم

ئیـــتـــر بە چ نەوعێ بکەن ئەم عـــالەمـــە هاوار!

ئەم شیعرە لەسەر دەستووری بەندی چوارین دانراوە، هەر بەندی لە چوار نیوە دێڕ پێکهـاتووە (ا ا ا م، ب ب ب م، جـ جـ جـ م...). ئەو ڕەخنانەی جاهیـد لە کـاربەدەسـتـانی حـوکوومـەتی عـیـراقی گـرتووە لەو سـەردەمـەدا کـەم کـەس ئەو ئازایەتیـیـەی تێدا بووە بوێرێ قـسـەی وا بکا. جاهیـد کـاربەدەست بەزۆردار و قـەسـاب و ئۆردیان ناودەبا. قـانوون بۆ ئازاردانی خـەڵکی بێ تاوان و چاکـەی دەوڵەمەند و کاربەدەستان دانرا بوو.

دانایی

لە شیعرێکی دانایی فەلسەفە ئامێزدا بەناوی «غەزەلێکی خەیاڵی» جاهید دەڵێ:

خـــــەیاڵاتی دڵی تەنگم لە دونیـــــامـــــا لە یەک پێکە

بفـــەرمـــا چاوەکـــەم ســـاقی هەتا ئەتوانی بۆم تێکە

عـەمـامـە و جـوببـە پۆشم دی نەیانتـوانی بدەن فـەتوا

بەڵام مـــەست و خـــەراباتی هەمـــوو فـتـوایەکـەی ڕێکە

له عـیلم و تەجـریبـەی دونیـا شـەهادەم سـەند بـەبێ باکی

قـوتـابی مـەدرەسـەی غـەم بووم دڵم لەم چـەرخـە بەینێکە

بەعـیلمی نەفس و کـەف نادەم عـولوومی بادەنۆشی خـۆم

هـەموو عیلمی بەشـەر لای من خـولاسـەی ئەلف و عـەینێکە

شـەرارەی ئاتەشی سـەودام بگاتە پووشـی حـوسنـی یار

لە سـووتانـی نەترسـاوم ئەویش هـەر ڕووی مـوعـەللێکە

تەریقـەت بێ شـەریعـەت بێ ئەبەد ناگـەیتـە ئەنجـامی

ئەگەر شـێخ و ئەگەر دەروێش لە بـۆ خـوا عـەینی عـەبدێکە

لە (جـاهیـد) وەرگـرن دەرسـی عـولوومـی دین و دونیـاتان

مـەڵێن بـێ دین و بێ فـیکرە کـولاوی دەرسـی عـەشـقـێکە

لەم شیعرەدا جاهید هەندێ زاراوەی فەلسـەفە و دانایی و عەشـقی حەقیقی و شەرابی کردگاری تێکەڵ بەیەکتری کردووە، حەقیقەت و مەجاز بەچاوێک تەماشا دەکا، ڕیالیزم و میتافیزیک لە تەرازوویێک دەکێشێ، ئەوجا لە دواییدا شەریعەت و تەریقـەت لەگـەڵ یەکـتـریدا دەگـونجـێنێ. کـامـڵـی ئادەمـزاد لەوەدا دەبینـێ لە هەردووکیـان بـێ، هەرچۆنێ بێ شـاعـیر توانـیویەتی ئەم هەمـوو تەنگوچەڵەمـە و پرسانەی دژ بەیەکترین بیانخاتە چوارچێوەی لیریکێکی جوانەوە.

چوارین

لە دیوانی جـاهیـدا هونـەری چوارین جێگەیێکی تایبـەتی هەیە، تەنیـا بایەخی بەم جۆرە شـیعرە نـەداوە، بەڵکو کۆمەڵێک لە شـیعری دیکەی لەسـەر دەسـتووری بەندی چوارین داناوە. لـەبەرئەوە جـاهیـد لە ئەدەبی کـوردیدا وەک پسـپـۆڕێکی هونەری چوارین دەکەوێتە بەرچاو.

١

لە چوارینێکیدا بۆ ئەو کەسەی تەنیا بیر لە خۆی دەکاتەوە دەڵێ:

حـاڵی نـەخـۆشـێک ناپرسێ جـارێک

بـۆ ڕووت و هـەژار هـەڵنـاگـرێ بارێک

مـــــەجلیس و بـەزمـی لـەگـــەڵ پارەیە
نـایێـــتـــە یادی ســـوحـــبـــەتی یارێک

٢

بێـزاری جاهیـد گـەیشـتـۆتە پلەیێک ئاواتەخـوازە هەمـوو شـتـێک بوایە، تەنیـا ئادەمزاد نەبوایە:

بریا وەک جـاران هـەر بـێ خـەبـەر بام
مـەڕ بام مـاڵات بام لە ناو لەوەڕ بام
دێو بام دەعبا بام نەوەک بەشـەر بام
بێ مـاڵ و حـاڵ بـام هـەر دەربەدەر بام

٣

شـاعیر وا هەست دەکا لە ژیانی ئادەمـزاد پچڕاوە، هاودەمی تەنیا غەم بووە و هـاوڕێی ڕاستەقینەیەتی:

چەند سـاڵان گـەڕام سـووک و ڕیسـوایی
بـێ یـار و هـاودەم تـاک و تـەنیـــــایـی
تـەنیـــا هـەر غـــەم بوو یـار و ئەنیـــسم
هـۆگـــــرم بـووبـوو زۆر بـەســـــانـایـی

٤

بەلای شاعیرەوە پیاو پێش هەموو شتێک پێویستە نیشتمانپەروەر بێ، ئینجا ئاگاداری پەروەردەکردن و پێگەیاندنی ماڵ و منداڵی بێ:

ســـینـەت هـەدەفی تیـــری قـــەدەر کـــە
بۆ نیـــشـــتـــمـــانت خـــوێنت هەدەر کـە
ڕۆژت مـــــەچوێنە بـەخـــــەیاڵی خــــاو
منداڵی ســـــاوات بـەس دەربـەدەر کـــە

٥

بەلای شاعیرەوە خۆشی لە ناخۆشییەوەیە، ئەگەر زستان نەبێ بەهاریش نابێ:

سـەیری بوهار کە چەند خـۆش و جـوانە
سـەیری زستان کە چەند قورس و گرانە
بێ زسـتـان بـوهار گـیـای سـەوز نـابێ
ئـەمـە ئـەحکامـی دونـیـا و زەمـانـە

٦

بەلای شـاعیرەوە قسـەی بێ مـانا نەبێ چاکترە، هەمـوو کەسێک ئەگەر شـوێنی خـۆی لـە کـۆمـەڵدا دیاری نەکـا، وەکـو ئەو کـەسـەیە دەهری بێ و باوەڕی بـەهیچ کردگارێک نەبێ:

قـسـەی لابـەلا کـە سـوودی نەبێ
وەکـو نـاوێـکە وجـوودی نـەبـێ
ئینسـان کـە هات و جـێی خۆی نـەناسی
وەک مـەخلووقـێکە مـەعـبـوودی نـەبێ

٧

شـاعیر دەڵێ مـەرجی سـەرەکی خـواناسی ئەوەیە ڕەوشـتت پاک بێ و بەڕاسـتی خوا بناسی:

ئەگـەر مـەسـیـحی ئەگـەر مـوسـوڵـمـان
هەمـوو خـوڵقـاون هەمـوو عـەبدی خـوان
دیانـەت یـەعـنـی ڕەوشـتت پـاک بـێ
بـەدڵـێـکـی ڕاسـت بـنـاسـی یـەزدان

٨

بەلای جاهیدەوە پیاو ئەو پیاوەیە بەگژ زۆرداردا بچێ نەک هەژار برووتێنێتەوە:

ئەگـەر ئەترسی تۆ لە عـەیب و عـار
پـەلامــــار مـــەدە بـەڕووت و هـەژار
ئەگـەر خـــەریکی غــیــرەت بنوێنی
پـەلامــــار بدە بـەکـــــەسـی زۆردار

٩

شـاعـیر لـەسـەر ئـەو باوەڕەیە پیـاو دەبێ ڕاست بـێ. دەروێشی لەسـەر ڕاسـتی دامەزراوە، پیاو ئەوەیە بەخۆیەوە بنازێ نەک بەباب و باپیرانی.

کەشف و کـەرامـەت لە ئیحتـیرامـە
شێخی بێ حـورمەت ڕەنجی حەرامە
کـردەوەت بـاش بێ بەکـەس مـەنازە
تـۆ چ دەخلێکت بەخـــاڵ و مـــامـــە

تاک

لە دیوانی جاهیدا هـەندێ تاک بەرچاو دەکەون.

لە تاکێکیدا دەڵێ:

عاقیبەت ئەرزێ لەشم هەرچەند بەنازی گەورەکەم
خزمەتی زگ چەند بکەم موحتاجی یەک نانم دەکا

مانای ئـەم تاکە لە دانایی شیعری کلاسیکی نەتەوەکانی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاست وەرگیـراوە. لەش هـەرچەندە خـزمـەتی بکەی ئەنجامی لەناوچوونە، زگیش هـەرچی بۆ بکەی پڕ نابێ.

***

بورهان مـحـەمـەد عـەبدولڕەحمـانی دۆغرەمـەچی لە شـیعـردا ناسـراو بە«جاهـید» یەکێکە لە شـاعـیرە دیارەکانی ناوچەی سـۆرانی هـەولێر. ژیانێکی سـەختـی پڕ لە نائومـێدی تووشـی مـەی و مـەیخـانـەی کردووە، لـە ژیانیـدا بەزۆری سـەرخـۆشی بەخـۆیەوە دیوە، بەڵام ئەوە هـەیە زیانی بۆ کـەس نەبووە، ئەگـەر هـەیبـووبێ بۆ خـۆی بووە.

جاهید ئاگاداری شیعری کلاسیکی کوردی بوو، له ئەنجامی خوێندنەوەی شیعر و له ژێر کاریگەری جەبار ئاغای کانی مامی چێژ و خەیاڵی ڕۆمانتیکی له لا دروست بووه. نوێکردنەوەی شیعری کوردی له لای جاهید له قاڵبی شیعری کلاسیکی عەرووزی و شیعری سیلابی خۆماڵی جووت قافیه (مەسنەوی)یەوه بووه. گیروگرفتی ڕۆژانەی سیاسی و کوردایەتی و کۆمەڵایەتی و هەندێ خاسیەتەکانی کۆمەڵی هەولێر له شیعریدا ڕەنگیان داوەتەوه. سەرەڕای ئەمانه جاهید بەشیعری عالەمی مەستی و سەرخۆشی ئەدەبی کوردی دەوڵەمەند کردووه.

مەدهۆش

بەشی بیست و شەشەم

مەدهۆش

١٩١٩ – ١٩٩٤

چەندم لا جوان بوو ئەو مەمکە قنجە
تومەز ئەو قنجە سوخمەی ئەسفەنجە
ئەو سمتە جوانە کە خرت وەستا بوو
شەرمی بردبووم دەسمی کێشا بوو

ژیانی

محەمەد عەلی کوڕی محەمەد ساڵح کوڕی محەمەد قوربانی لە ساڵی ١٩١٩ لە سلێمانی لە دایک بووە. لە زگی دایکی بووە کە باوکی مردووە. دایکی بەخێوی کردووە. لەو کاتەی هەستی بەشاعیرییەتی خۆی کردووە نازناوی «مەدهۆش»ی هەڵبژاردووە. لە ناو خەڵکی بە حەمەعەلی مەدهۆش ناسراوە. ژیان و شیعری لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا خاسیەتی تایبەتیی خۆیانیان هەیە. لە ژیانیدا مووچەخۆری نەکردووە، خاوەنی پیشەی بەرگدروویەتی بووە، لە شیعردا بەرهەمێکی داهێناوە لە ئەدەبی کوردیدا نوێیە.

لە تەمەنی حەوت ساڵیدا دایکی دایناوەتە بەر خوێندن لە حوجرەی مزگەوت. بەئێواران حەڵوای گەزۆ و کۆلارەی لە کاغەز دروستکراوی دەستی خۆی بەمنداڵانی گەڕەکی فرۆشتووە. لە پاشانا بووە بەشاگرد لە دوکانی حەمەسەعیدی خەیات و فێری پیشەی بەرگدروون بووە. بەمە بەشێ خوێندن و ماوەیێکیش بەشەو لە مزگەوتی شێخ ئەمین لە گەڕەکی دەرگەزێن لای کاکە مەلای پاوەیی لەگەڵ فەقێکانی خوێندوویەتی. هەندێ زانیاری لە بابەت ئەدەبەوە لەو فێر بووە. لە پاشانا لە قوتابخانەی زانستیی شەوان خوێندوویەتی. لە کۆڕی ئەدەبی شەوانی

سێشەموان بەشداری لە شیعر خوێندنەوەدا کردووە. بەهەوڵ و کۆششی خۆی لە ڕووی خوێندەوارییەوە پێگەیشتووە ئینجا دوکانی بەرگدروویەتی بۆ خۆی داناوە، قوماشی لە بەغداوە هێناوە، گوزەران و هەڵسوکەوتی دارایی باش بووە. دوکانەکەی بووە بەیانەی شاعیر و ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمەی سلێمانی، کەسانی وەکو فایەق بێکەس و بەختیار زێوەر و شاعیرانی دیکە هاتوچۆیان دەکرد.

لە ساڵی ١٩٤١ لە ترسی هەراکەی ڕەشید عالی گەیلانی مەدهۆش لەگەڵ دایکی چوونەتە هەڵەبجە، لە پاشانا بەغدا کە هەندێ هێور بۆتەوە گەڕاونەتەوە سلێمانی. لە ساڵی ١٩٤٨ لەسەر بیری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی گیراوە، ماوەیێک لە بەندیخانەی ناوەندی بەغدا بووە، ئینجا لە پاش ئازادبوون گەڕاوەتەوە سلێمانی. دایکی لە دوای ماوەیێکی زۆر بەسەر مردنی باوکی تێپەڕیوە لە ساڵی ١٩٥٩ کۆچی دوایی کردووە. ئەم دایکە دەوری گرنگی بووە لە پێگەیاندنی مەدهۆش، جگە لەوە لە ئەدەبدا گەلێ شتی لێ فێر بووە، چونکە ئەو دایکە لەگەڵ ئەوەی نەخوێندەوار بووە کەچی سەرچاوەی ئەدەبی میللیی سەرزار و قسەی نەستەق و پەندی پێشینان بووە.

لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا مەدهۆش چەند جارێکی دیکەش لەسەر سیاسەت گیراوە. لە دوای کوودیتا فاشستییەکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ی بەغدا لە دوکانی بەرگدروویەتی و بازرگانی قوماش زیانی لێ کەوتووە. قەرزێکی زۆر بەسەریدا بووە بەماڵ، ناچار سلێمانی بەجێ هێشتووە و ڕووی کردۆتە بەغدا؛ لەوێ دوکانی بەرگدروویەتی داناوە. ئەمجارەیان بووە بەبەرگدرووی ژنان. قازانجی زۆر بووە و گوزەرانی باش هەڵکەوتووە، بەهۆی خوێندنی منداڵەکانی لە زانستگای بەغدا ناچار بووە جارێ لەوێ بمێنێتەوە، لە پاشانا گەڕاوەتەوە سلێمانی و خانووی کڕیوە و دەستی کردۆتەوە بە بەرگدروویەتی. لە ساڵانی هەشتاکان و سەرەتای نەوەدەکان لە سلێمانی لە دووریی بەرگ نەکەوتووە و زیاتریش خەریکی ئەدەب بووە تا لە ڕۆژی ٢٦ی شوباتی ١٩٩٤ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

مەدهۆش خۆی مامۆستای ڕاستەقینەی خۆی بووە و کردوویەتی بەخوێندەوار. دەوروبەر هەلێکی لەباری بۆ ڕەخساندووە. لە پێش هەموویانا دایکی شارەزای ئەدەبی میللیی سەرزاری کوردی بووە. خزم و کەسوکاری دایکی هەندێکیان شاعیر بوون وەک نەجمەدین مەلا، مەلا سەعدی، ئەخۆل، کامەران موکری، میرزا غەفوور، مەلاحەسەنی قازی (شاهۆ). هۆگری خوێندنەوەی دیوانە کوردییە چاپکراوەکانی ئەو ڕۆژگارە بووە، بەتایبەتی دیوانەکانی بڵاوەخانەی کوردی – مەریوانی لە چاپیان دابوو. لەگەڵ ڕۆژنامەی «ژین» پێوەندی هەبوو. پیرەمێرد لە ئەدەبدا ڕێبەری بووە و دەستی گرتووە، لە ساڵی ١٩٤٠ بۆ یەکەمین جار لە «ژین» شیعری بۆ بڵاوکردۆتەوە. لە ناو شاعیراندا شیعری پیرەمێرد و کەمالی و گۆرانی بەدڵ بووە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

مەدهۆش ئەگەر شیعری کێشی میللیی خۆماڵی و شیعری نوێی نەووتایە، لە شیعری عەروزیدا دەبوو بەتازەکەرەوەی کلاسیک. لەو جۆرە شیعرەدا وەستا بوو، بەحری عەروزی و یەکێتیی قافیەی بەکارهێناوە بۆ مەبەس و ناوەڕۆکی تازە. ئەم جۆرە شیعرەی زۆر لە بابەتەکانی دیکەی کەمترە. ئەوەی هەیەتی هەمووی دەچێتە ناو لیریکەوە، خۆی لە قەسیدە (شیعری درێژ) لاداوە.

بەشی زۆری شیعری لە بابەتی کێشی سیلابی میللیی خۆماڵییە، لەمەدا زیاتر کێشی دە بڕگەیی بەکارهێناوە، هەشت بڕگەیی هەیە و لەو کەمتر حەوت بڕگەییە. لە شیعری نوێدا چەند لیریکێکی هەیە لە یەک کێش و یەک قافیە زیاتر لە تاکە شیعرێکدا بەکاری هێناوە. هەندێ لە هونەرەکانی شیعری کلاسیکی بەڕوخسار کۆن و بەناوەڕۆک تازە لە شیعریدا دەبینرێ وەکو: قەسیدەی پێنجین بەقافیەکانی (ا ا ا ا) و (ا ا ا ب)، قەسیدەی شەشین بەقافیەی (ا ا ا ب ب). جگە لەمە تەرجیع بەند لە دیوانیدا بەرچاو دەکەوێ: پێنج پارچە غەزەل، هەریەکەی حەوت نیوە دێڕ، نیوە دێڕی دوایی لە هەموویاندا دووبارە دەبێتەوە. لەگەڵ ئەمانەدا مەدهۆش پێنج خشتەکی هەیە لەسەر شیعری ئەدەب (میسباح) و ئەخۆل و کەمالی.

بەشـێکی زۆر لە شـیـعـری لە بابەت نەورۆز و سـەیران و بەهارەوەیە، ئەمـەی بۆ ئەوە بووە کچی جوان بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی ببن بەهەوێنی شـیعری. بەشێکی زۆر لە شـیـعری بەم ناوانە بڵاوکراونەتەوە: «نـەورۆز»، «نەورۆزنامـە»، «بەهار و سـەیران»، «گـوڵبـاران»، «هەمـیـشـە بەهار». بـەهۆی بەهـار و نەورۆزەوە لە سـاڵانی ١٩٤٠، ١٩٤٦، ١٩٥١، ١٩٥٧، ١٩٦٩، ١٩٧٠، ١٩٧٦ شیعری هۆنیوەتەوە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

لەگـەڵ ئەوەی بنج و بـناوانی شـاعـیـرییـەتی مـەدهۆش لە بەهرەی سـروشـتـی و زگماکی خۆی هەڵقوڵاوە، دەوروبەر یارمەتییێکی زۆری داوە شاعیرێکی چاکی لێ هەڵبکەوێ. لە شـیـعرە دڵدارییەکانیدا شـاعیر لەگەڵ هەست و نەست و دەروون و خـەیاڵی خـۆیدا ڕاسـتگۆ بـووە، جـوانـی پەرسـتـووە، لـە پەیکەری ژندا دیویـەتی، لە بزووتنەوە و خۆنواندن و ناز و فیزی مێیینـەیانەیدا بەدی کردووە، تا گەیشـتۆتە ئەوەی لە ژیانی بەغدایدا لە «شـەقـامی زێ» (شـارع النهـر)ی بەناوبانگ دوکـانی بەرگـدروویەتی بکاتەوە، بەڵام بەرگـدرووی ژنان. خـودا خـۆی دەیزانـێ، هەروەها شـاعـیـریش دەڵێ، چی لـەو ژنانەی جلی بۆ دووری بـوون فـێـر بووە! وەک لە خـۆی بیستراوە بەمنداڵی ئەگەر حـەزی کردبێ ببێ بەقـوتابی بۆ ئەوەی لە دواڕۆژدا ببێ بەئەفەندی (مـووچەخۆر) کەچی بوو بە بەرگدرووی مـۆدەی ژنانەی ئافرەتانی سنگ و باڵ ڕووت.

ناوەڕۆکی شـیـعری مـەدهۆش بەگشـتی خـەریکی دڵدارییـە، دەچێتـە خـانەی ئەو شـیـعرە دڵدارییـەی زەمینی پێ دەووترێ. خـۆشـەویستـییێکە لە نێوان نێر و مێ، بۆنی ماچ و مووچ و دەست لە ملانێ و چوونە ناویەکی دڵدار و دلبەری لێ دێ. ئەم شێوازەی شیـعری مـەدهۆش لە دوو کۆمـەڵە شیـعری «دڵـی کچان» و «دڵـی کوڕان» ڕەنگی داوەتەوە. شاعیر بەتەما بوو لە پاشانا ئەگەر بۆی بگونجێ «دڵی پیران»یش چاپ بکا.

مـەدهۆش لە شیـعرە دڵدارییەکانیدا خاسیـەتێکی هەیە وێنە لە ئەدەبی میلـلیی سـەرزار وەردەگرێ، بەزمانێکی ئاسـان و سـاکاری ناو خـەڵک بەشـێـوەیێکی تازە دایدەڕێژێتـەوە، خـوێنەر دەتوانێ شـیـعری مـەدهۆش بناسـێـتـەوە چونکە شـێوازی تایبەتیی خـۆی هەیە. شاعیر گرفتاری هەمـوو ئەندامە وردە جوانەکانی دلبەرە، لە

ناو ئەوانەدا لە هەمــوویان زیاتر لە مــەمک و چاو دەدوێ، ئەمــانە ســەرچاوەی زۆرینەی شیعرەکانین. بەگشتی شاعیرێکی گەشبین بوو، وێنەی جوانی لە مێبازی و مەکری ژناندا هەیە.

پرســیــارێکی گـرنگ لـە بارەی شـیـعـری مــەدهۆشــەوە لە ناوەوەیە، دڵ و بیـر پێوەندییان بەیەکترییەوە چییە و چۆن ڕەنگیان لە شیعری مەدهۆش داوەتەوە؟ دەکرێ بووترێ پێوەندییێکی ئەوتۆ لە نێوان دڵی شاعیر و ئەقڵییەوە لە ناوەوە نییە. مەدهۆش بەفیکر نیشتمانپەروەر و کوردپەروەر بوو، ئەنتەرناسیۆنالیست بوو، لەسەر چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵی دەکردەوە، لە دژی دەرەبەگی ناوەوە و ئەمپریالیستی ئەوروپا و ئەمەریکا بوو، بۆ ئەم ئامانجە بەپراکتیک سیاسەتی کردووە، ئازاری بەندیخانەی چەشتووە، کەچی ئەمە بەشێوەیێکی ڕوون لە بەرهەمیدا ڕەنگی نەداوەتەوە. ئەم دیاردەیە ئەوە دەگەیەنێ شاعیر دڵسۆزی سۆزی خۆی بووە، درۆی لەگەڵ خۆیدا نەکردووە، شاعیرێکی ڕەسەن بووە، وەکو خۆی دەڵێ لە پێشانا شیعری تەنیا بۆ خۆی وتووە، وای زانیوە شاعیر دەبێ شیعر بۆ خۆی و شاعیرانی دیکە بڵێ. بەهۆی دڵسۆزی و ڕاستگۆیی لەگەڵ خۆیدا شیعری بووە بەنموونەی داهێنانێکی ڕەسەن لە ئەدەبی کوردیدا.

لەوە گرنگتر لە مەیدانی دڵداریدا مەدهۆش لە ناو شاعیرانی کوردا سەرپشکە بەوەی شێوازی دڵداری بەزمانی کچ و ژنەوە بۆ کوڕ و پیاو هێناویەتییە ناو ئەدەبی کوردییەوە. ئەگەر ئاماژەیێکی بچووک لە شیعری کوردیدا لەم لایەنەوە هەبێ، مەدهۆش ئەم لاپەڕەیەی ئەدەبی نەتەوەکانی گێتی کردووە بەقوتابخانە لە ئەدەبی کوردیدا. بەگشتی شیعری کلاسیکی کوردی خۆی خەریک نەکردووە هەست و نەستی کیژ و لاوی هەرزەی تازە نەمام بخاتە قاڵبی شیعرەوە، بەتایبەتی هەستی کچان و ژنان بەرامبەر بەنێرینە. مەدهۆش هاتووە هونەروەرانە ئەو هەست و نەستەی کیژۆڵە و ژنان بەدزی و نهێنییەوە بۆ یەکتری دەگێڕنەوە لە بابەت دڵدارییەوە خستوویەتییە قاڵبی شیعرەوە. ئەوی ڕاستی بێ نێرینە دڵداری دەکا، مێیینەش دڵداری دەکا، کەچی هەستی یەکەمیان چۆتە ناو شیعرەوە و سەرانسەری ئەدەبی کوردی داگیر کردووە، بەڵام ئەوەی ژنان، لەبەر هەر هۆیێک بێ نەهاتۆتە دی. مەدهۆش بەم جۆرە شیعرەی ئەدەبی کوردی دەوڵەمەند کردووە.

شاعیر لە ڕەوشتی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی سیاسی ڕاست بووە، لە پێناوی

ئەوەوە چۆتە بەندیخـانە، هەروەها لـە دڵداریشـدا ڕاست بـووە ئەمـە لە بەرهـەمی شیعریدا دەردەکەوێ، یەکەمیان لە دووەمیاندا ڕەنگی نەداوەتەوە.

شاعیر کە لە ژیاندا بوو هەمیشە شانازی بەو قسەیەوە کردووە نووسەری ئەم کتێبە پێی وتووە «ئەگەر لە نزیکەوە تۆم نەناسیایە هەرگیز باوەڕم نەدەکرد لەسەر سیاسەت گیرا بی». ئەمەی لە یادداشتی تایبەتی خۆی نووسیوەتەوە ڕاستییەکەی ئەمەیە حەقیقەتی مەدهۆش.

پەخشانی

جگە لە شیعر مەدهۆش کۆمەڵێک چیرۆکی هەیە. چیرۆکەکان لە بنجدا دڵدارین، قارەمانە سەرەکییەکانیان کچن. نووسەر هەوڵی داوە لە دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی بدوێ و لەگەڵ ماکی درامی تێکەڵ دەکا، هەندێ جاریش کوردایەتی تێدا دەکا. برێک لەو چیرۆکانە بوون بەسەرچاوە بۆ کۆمەڵێک شیعر، بەڵام ئەو چیرۆکانە وەک بەرهەمێکی ئەدەبی نرخی خۆیان ماوە.

زمانی شاعیر ساکارە، وشە و ڕستەی مانا لە ڕووە. زۆری بەسەرهاتەکان وەک خـۆیان دەیانگێـڕێتـەوە. دەسکاری هـونەری نووسـەر لە پلەیێک دایە بەگـشـتی چیرۆکەکان لە نێوان چیرۆکی میللی (فۆلکلۆری) و چیرۆکی هونەری دەوەستن. ناوەڕۆکیان لە ڕووداوی ژیانی کوردەواری بەتایبەتی ژیانی شار هەڵقولاوە.

نموونەی هەندێ چیرۆکی مەدهۆش لەمانە بەرچاو دەکەون.

١- چیرۆکی سەرگوڵ

هەندێ لە ژیانی تایبـەتی مـەدهۆش لەم چیرۆکـەدا ڕەنگی داوەتەوە. سـامـان و دلێر دوو هاوڕێ بـوون، باوکی دلێر دەوڵەمەند بـووە، دلێر بۆ خوێندن چۆتە بەغدا. پێش ئـەوە حـەزی لە سـەرگـوڵ کـردووە، ئەمـەش ئەوی خـۆشـویسـتـووە. دلێـر لە بەغـداوە بـۆ خـوێندن دەچێـتـە ئـەمـەریکا، لـەوێ جـوولێت دێنـێ و دەگـەڕێتـەوە سلێمـانی. ژیانی ئەم شارە بەجوولێت خۆش نابێ. لە کۆمپانیای نەوتـی کەرکووک دادەمـەزرێ و مـاڵیـان دەچێتـە ئەوێ. بۆ ئاهەنگی کۆنسـێرتێک دلێر و جـوولێت هەردووکـیـان دەچن بۆ بـەغـدا، لە ئاهـەنگەکـە نێـوانیـان تێک دەچێ، مـاڵ جـیـا دەکەنەوە، دلێر دێتەوە سلێمانی و جوولێتیش دەگەڕێتەوە ئەمەریکا.

سـامـان لە کاتی خۆیدا حەزی لـە سەرگوڵ کردبوو، بەڵام سـەرگوڵ مـەیلی بۆی

نەبوو. دلێر کە گەڕایەوە سلێمانی سەرگوڵ لە ڕقی پێوەندیی نێوان دلێر و جوولێت ئەوە دەردەبڕێ کە حەزی لە سامان کردووە. سامان ئەوە دەزانێ سەرگوڵ دڵی بۆی نەچووە، بۆیە ئەوە بۆ دلێر ڕوون دەکاتەوە کە ئەویش وازی لێ هێناوە. بەم جۆرە دلێر بەسەرگوڵ شاد دەبێ.

سامان کەسێک بوو خەریکی سیاسەت بوو، لە ئاهەنگێکدا بەرەی دوو ڕێکخراوی سیاسی دژ بەیەکتری لێ بووە، یەکێک هێرشی بردۆتە سەر سامان، نەسرین ناوێک لەسەری کردۆتەوە، سامان لەگەڵ ئەو نەسرینە حەز لە یەکتری دەکەن. دلێر بۆ ڕابواردنی سەرچنار بانگیان دەکا، بۆ ڕۆژی دوایی سامان لە لایەن پۆلیسەوە دەگیرێ چونکە ڕێکخراوە سیاسییەکەی دیکە ڕاپۆرتی لەسەر نووسی بوو، بەم هۆیەوە دەخرێتە گرتووخانەوە. دلێر بەخۆی و کوڵێک دیاری و ئەموستیلەی زاوایەتی دەچێ بۆ گرتووخانە و لە پەنجەی سامانی دەکا و پیرۆزبایی لێ دەکا بۆ هاوسەریەتی لەگەڵ نەسرین.

٢- چیرۆکی ئاوات

قوتابییێکی عیراقی بۆ خوێندن دەچێتە تورکیا، لە ناو پاپۆڕی زەریای مەرمەڕە ناسیاوی لەگەڵ یەڵمازی کچە تورک پەیدا دەکا. کە ئەو کوڕە لە کۆلێجی پزیشکی دەبێ بەقوتابی ڕۆژێکیان چاوی بەو کچە دەکەوێ ئەویش لەوێ قوتابییە. ئارەزوو دەکا خۆی لێ نزیک بکاتەوە، کچەکە خۆی لێ دەدزێتەوە. هەرچۆنێ بێ کچەکە گازینۆیێکی بۆ دەسنیشان دەکا لەوێ چاویان بەیەکتری بکەوێ. لە گازینۆ یەکتری دەبینن، کچەکە ئەوەی تێ دەگەیەنێ لەبەرئەوەی بێگانەیە ناتوانێ لێی نزیک بکەوێتەوە. چەند جارێک لەو گازینۆیە دەگەنە یەکتری. جارێکیان یەڵماز بەتەنیا نایە بۆ گازینۆکە بەڵکو ژنێک و پیاوێک و دوو منداڵی لەگەڵدا دەبێ، ئەمانە دایک و باوک و خوشک و برای یەڵماز بوون. ئەم بنەماڵەیە کورد دەرچوون، لە بنجدا خەڵکی دیاربەکر بوون، لەساڵی ١٩٣٨ ئاوارە کراون. ئەو کاتە لە شاری ئەدەنە دەژیان. کوڕە کوردی عیراق و کچە کوردی تورکیا دەبن بەدڵدار و دلبەر. زۆری پێ ناچێ کوڕەکە لە قوتابیەتی دەردەکرێ، بەتاوانی بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی کوردایەتی. ناچار بۆ تەواوکردنی خوێندن ڕوو دەکاتە ئەورووپا. لەم ماوەیەدا کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا ڕوو دەدا. ئەمە بۆ

کوڕە کوردەکەی ئەورووپا بوو بەدوو خۆشی، یەکەمیان ڕزگاربوونی عیراق لە فەرمانڕەوایی مەلیکی، دووەمیان ڕێی بۆ خۆش بوو دەست لە ملی یەڵماز بکا.

٣- چیرۆکی دڵ و گل

کۆمەڵێک ڕۆشنبیر لە سلێمانی گیرابوون، لە دواییدا ڕەوانەی گرتووخانەکانی هەولێر و مووسڵیان کردبوون. لەپڕ ڕۆژێک یەکێکی پەشۆکاویان فڕێ دایە ناو بەندییەکان. ناوی دارا بوو، بەم جۆرە بەسەرهاتی خۆی گێڕایەوە: دراوسێیان ماڵێکی دەوڵەمەند بوون، کچێکی ناشیرینیان هەبوو، کەچی بەهێی کارەکەریان زۆر جوان بوو. دارا بۆ خوێندن رووی کردە بەغدا، لە ماوەی خوێندنیدا ماڵیان گواستبووەوە. کە لە پشووی نیوەی ساڵ گەڕایەوە سلێمانی بەهێ لە ماڵیان بوو. لە ماڵە دەوڵەمەندەکە دەرکرا بوو. دارا دڵی چووبووە بەهێ، پێش ئەوەی بچێ بۆ بەغدا خوشکی خۆی تێگەیاندبوو تامی زاری وەربگرێ بزانێ ئەویش دارای خۆش دەوێ! ئەگەر نا با بەشووی بدەن. ئیتر دەگەڕێتەوە بەغدا. خوشکی نامەی بۆ دەنووسێ و تێی دەگەیەنێ بەهێ لە خۆشیانا دەستی کردووە بەگریان کە زانیویەتی دارا حەزی لێ کردووە. پیاوێکی وەکو دارا بەکارەکەرێک ڕازی بێ.

نزیکی تاقیکردنەوەی سەری ساڵ لە مانگرتنێکی سیاسیدا دارا لە کۆلێج دەرکرا. هەندێ دیاریی بۆ بەهێ و ئەوانی دیکە کڕی و گەڕایەوە سلێمانی. دایکی دارا کە بەم دڵدارییەی زانی تووڕە بوو. هەر ئەو کاتە فەرمانی دەرکرد بەهێ تەنیا ئەو شەوە دەتوانێ لەو ماڵەدا بمێنێ، پێویستە بەیانی بڕوا. ڕۆژی دوایی کە لە خەو هەڵدەستن دەبینن بەهێ خۆی خنکاندووە و بەمردوویەتی لەوێ کەوتووە. کە دارا بەرامبەر ئەم کارەساتە دەوەستێ پۆلیس هێرش دەبەنە سەریان چونکە لە بەغداوە هەواڵ گەیشتووە لە کۆلێجی بەغدا لەسەر سیاسەت دەرکراوە، هەروەها بەهۆی ئەو وێنەیەی دارایان لە گیرفانی بەهێ دۆزیوەتەوە بەکوشتنی ئەویش تاوانباریان کردووە. ئیتر چۆن بەپەشۆکاوی نەکەوێتە بەرچاوی بەندە سیاسییەکانی دیکە!.

٤- چیرۆکی نەریمان چی بەسەرهات

نەریمان لە دەشتەوە دەکەوێتە شار، دەبی بەیەکێ لە منداڵە کۆڵ هەڵگرەکانی ناو بازاڕ. لە پاشانا دەبێ بەکۆڵ هەڵگر و ئیشکەری ماڵە حاجییێکی دەوڵەمەند.

حاجی کچێکی جوانی دەبێ بەناوی نازدار. ئەو کچە گوارەیێکی بووە تاکێکی لێ ون دەبێ. حاجیی باوکی بەمە نازانێ. ڕۆژێک نەریمان داوای پارە بەقەرز دەکا لە حاجی و ئەویش نایداتێ. نازدار تاکە گوارەکەی دەداتێ. کە دەیبا بۆ لای زێڕنگر کابرای ڕێزناس گوارەکە دەناسێتەوە. هەواڵ بەحاجی دەگا، نازدار ناوێرێ پێی بڵێ ئەو داویەتییێ. ئیتر نەریمان بەدز تاوانبار دەکرێ و لە ماڵ دوور دەخرێتەوە. بەم جۆرە نەریمان لەسەر دزی دەگیرێ، ئەو کاتە بۆ میری ئاشکرا دەبێ ناوی سەربازی هاتووە. دەکرێ بەسەرباز و دەنێررێ بۆ ڕواندز، لەوێ لە ئەفسەرێک نزیک دەبێتەوە کوڕی حاجییە. لەبەر دەست پاکی دەیکا بەپیاوی خۆی. نازدار دەچێتە ڕواندز بۆ لای برای، لەوێ چاوی بەنەریمان دەکەوێ، ماوەیێک پێکەوە دەبن. کە نازدار دەگەڕێتەوە سلێمانی بەڕێگەی کەرکووک، ئەفسەری برای نەریمانی لەگەڵدا دەنێرێ. حاجی بۆی ئاشکرا دەبێ نەریمان لای کوڕەکەیەتی، نامەی بۆ دەنووسێ باوەڕ بەو کوڕە دزە نەکا، ناچار دەبێ لەسەر ئارەزووی باوکی نەریمان بنێرێتەوە ناو سوپا. لە ساڵی ١٩٤٢ کە سوپای عیراق هێرش دەباتە سەر بارزانییان نەریمان لەو تیپە دەبێ کە شەڕ دەکا. لە شەڕێکدا ئەفسەرەکەی فەرمانی بۆ دەردەکا تەقە بکا، ئەو نایکا. پێی دەڵێ دەتکوژم! نەریمان ناچار دەبێ ئامیرەکەی دەکوژێ. ئیتر ڕادەکاتە ناو جەنگاوەرە بارزانییەکان، لەو کاتەدا فڕۆکە ئەو ناوە بەردوومان دەکا لە ئەنجاما نەریمان بریندار دەبێ و لە پاشانا دەمرێ.

لەو ڕۆژەوە کە لە سلێمانی نازدار و نەریمان لە یەکتری جیابوونەوە نازدار چاوەنۆڕ بوو. خەڵکی پێیان دەووت یەکێکی کوشتووە و چۆتە لای بارزانییان و لەگەڵ ئەواندا ڕووی کردۆتە رووسیا. لەم ماوەیەدا خوشکەکانی هەموویان شوویان کردبوو و تەنیا خۆی و دایکی لە ماڵەوە مابوونەوە. کە بارزانییەکان گەڕانەوە وولات، نازدار چووە لایان. لێیانی پرسی، پێیان ووت کەسێکی وا لەگەڵیاندا نەبووە. ئیتر نازداری غەمگین وا مایەوە تا دایکی کۆچی دوایی کرد. ناچار بوو شوو بکا، لە ژیانا شاد نەبوو. زوو بەسەر منداڵەوە ئەویش مرد. پێش مردن وەسیەتی کردبوو ناوی کوڕەکەی بنێن نەریمان، بەڵام بەقسەیان نەکردبوو.

نموونەی شیعری

دڵداریی ئاسایی

١

لە لیریکێکیدا لە ساڵی ١٩٤٠ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

دڵم بۆ خـۆش نـەبێ یارم بـەرامـبـەر من کـە وەسـتـاوە
لە سـایەی خـواوە هێشـتـا عـەشـقـی جارانی لەلا مـاوە
ئەگـەر لوتـفی ببێ سـاتێ لە لام دانیـشێ ئەو شـۆخـە
هـەتـا ئـەمـرم مـنـەتـبـاری ئـەبم دایم لـەمـەولاوە
وەرن سـەیری جـوانی و دڵفـڕێنی بەژن و بـاڵای کـەن
بەشـەر بەم ڕەنگە هـەر نابێ سـەرم لەم جـوانە سوڕمـاوە
ئەگـەر نـازیش بکا توخـوا دڵی مـەشکێنن ئـەی یاران
کـە داوای چی بکا دلبـەر بەسـەر ڕووح و بـەسـەر چاوە
نـەوەک هـەر من بە تەنیا بێ قەرار و کوشتـەیی عـەشـقم
هـەزاران عـاشـقی بێـچـارە هـەر بەم ڕەنگە فـەوتاوە
بە لەنجەولار و هات و چۆی جوانی شێت و (مەدهۆش)م
لە سـەرتا پای تەمـاشا کـەن چ خـەوشـی تیا نـەبینراوە

لەم شـیـعـرەدا مـەدهـۆش لە دۆخـی هـەندێ شـاعـیـرانـی کـلاسـیـک چۆتە دەرەوە، ئەوانەی تەنیا دلبـەریان بۆ خۆیان ویستـووە و ڕەقیبیان ڕیسوا کردووە. دلبـەری شـاعـیـر ئەوەندە جـوانە هـەمـوو کـەس بووە بۆی بەدێوانە، لەبـەرئەوە شـانازی بەجوانییەکەوە دەکا بۆیە بەتەنگ ئەوەوە نییە خەڵکی خۆشیان بوێ.

٢

لە شیعرێکیدا مەدهۆش گەردوون لە ناو جوانی دلبەردا دەتوێنێتەوە، ئەو هەموو شتێکە بۆی، لە ساڵی ١٩٤٢ هۆنیویەتییەوە:

قـوربان وەرە زوو دەسکە ملم مـاڵ و سـەرم تۆی
فـەوتاوی دەسـی تۆم و بەڵێ چارەسـەرم تۆی

بەینێکە لە ژێر دەستی جەفا و تەعنەیی عەشقم

یەک دەفعە دڵم بێنەوە جێ خێر و شەڕم تۆی

ڕوو دەرخە پەچەت لابەرە لێو بێنەرە پێشێ

ماچێک ئەفرێنم لە دەمت نەشئە دەرم تۆی

من بولبول و تۆ غونچەیێکی سەرچڵی عەشقی

ئێشکچییە دڵ شەو کە ئومێدی سەحەرم تۆی

عەشقت کە هەموو ئان و سەعاتێک لە دڵم دا

کردوویە بەغەوغایە کەچی بێخەبەرم تۆی

(مەدهۆش) کە وەکو شایە لە ژێر سێبەری عەشقا

غەم لەشکر و دڵ دوژمنە مایەی زەفەرم تۆی

لەم شیعرەدا مەدهۆش لەگەڵ دلبەر دەدوێ. وتەکانی ئاسایین، وێنەکانی لە شیعری کلاسیکی وەسف و دڵداری بەرچاو دەکەون، بەڵام ئەوە هەیە شاعیر بەزمانێکی کوردی پەتی دەریان دەبڕێ، وشەی فەرهەنگی و زاراوەی بێگانەی کەمتر بەکارهێناوە.

٣

لە بابەت ڕق هەڵسانی دلبەرەکەیەوە لەساڵی ١٩٤١ لە پارچە شیعرێکدا بەناوی «تۆ»وە وتوویەتی:

بیستوومە کە یارم ڕقی هەڵساوە لەبەر چی!

تێناگەم و سووچم چییە تۆراوە لەبەر چی

مەعلوومە لە لای من کە جوان عادەتی وایە

ئەم ڕەسمە لە چەند کۆنەوە هەر ماوە لەبەر چی

هەر ناوی منی بێکەسی بەدبەختە لە ناوا

سەد شێخ و مەلا مێزەری داناوە لەبەر چی

لەم لەوحی دڵەم نەخشە دە تێفکرە بزانە

ئەم عەشقە بەڕەنگی چییە نووسراوە لەبەر چی

کـەس حـەددی نیـیـە نـاوی بەرێ دلبـەری خـۆمـە
(مەدهۆش)ی هەژار خواردنی خوێناوە لەبەر چی!

لێرەدا پیـاو نازانێ شـاعیر ناز بـەسـەر دلبـەری دەکا یا خـۆشـەویسـتی ئەوەندە قـووڵە دەربەسـتی ئەوە نیـیە ئەگـەر ڕقـیشـی لێ بێتـەوە، ئەو هـەر خـۆشـی دەوێ. شـــاعـــیـــر مـــەبەســی ئەوەیە بڵێ لـە دڵداریدا ســۆز هـەیە، ڕق و کین ئەو ســۆزە دەسڕێتەوە، چونکە ئەو لە چاکە بەولاوە شتێکی دیکەی نەبووە بەرامبەر بەدلبەر.

٤

لە پارچە لیریکێکیدا بەناوی «دیاری»یەوە لە ساڵی ١٩٥٩ بۆ دلبەری نووسیوە دەڵێ:

گـیـانەکـەم دیـاریت بۆ من نـاردبوو
بـۆینبـــاغـــێکت هـەڵبـــژاردبـوو
بەیانی جـەژن مـاچم کـرد بـەسـتم
بـەڵام بۆینبـاغ نـەبوو مـــەبەســـتم
من ویستم دەستی خـۆت لە ملما بێ
نـەک پـارچـە پـەڕۆ بـەپـەت چـنـرا بێ

دلبەر کراڤێتی بۆ مەدهۆش ناردووە وەک دیاری جەژن. شـاعیر بەخۆشـییەوە لە ملی کردووە. بەدلبەر دەڵێ دەستی خۆت لە ملمدا بوایە، نەک ئەم پارچە پەڕۆیە!.

٥

لە شـیـعرێکیدا مـەدهۆش بەنـاوی «گوڵبەهار»ەوە لە سـاڵی ١٩٧٢ هـۆنیـویەتییـەوە دەڵێ:

لەسـەر گوڵبـەهار گـەر بمدەن لە دار
بەچەپڵـە لێـدان دەرم کـەن لـە شـار
هـەتا چـەند مـاچێک نـەکـەم لە لێـوی
دەســتێ نەگـێـرم لە باغـی سـێـوی
ئەو دەستە نەرمەی نەگرمە ناو دەس
وەها نـەگـوشـم کـە خـۆی بڵـێ بەس

ئەو قـــژە خـــــاوەی نەئاڵۆزێنم
دەســـتێ بەشـــان و ملیـــا نەهێنم
دەم نەخـەمـە سـەر كوڵمی یاقـووتی
نەیگێـڕم هەتا سـەر سنگی ڕووتی
دەس لە کـەمـەریا نەکـەم بەکـەمـەند
لێـدانی دڵمـان نەکـەم بەیەک دەنگ
شـەرمی نەشکێنم لێم سـوور بێتـەوە
دوو مـسـتـەکۆڵەم پـیا کـێشـێتـەوە
پێم نـەڵێ هەتیـو تۆ زۆر بێ حـەیای
بەچاکم زانیت نەمـــــزانی ئـاوای
هەرگـیـز ئەم دڵەم ئاو ناخـواتەوە
کـــەس ئەم ئاواتەم بیـــر ناباتـەوە

گوڵبەهار ناوی خۆشەویستی شاعیرە. وەسفێکی ساکار و ڕووکەشی دەکا. ئەندامە وردە جوانەکانی دەکاتە سەرچاوەی دەسبازی. لێوی گەرمی ماچ دەکا، مەمکی تورتی هەڵدەپشێوی و دەستی نەرمی دەگوشی. دەست دەئاڵێنێتە کەمەری بۆ ئەوەی لێدانی دڵیان ببێ بەیەک دەنگ. کە دلبەر بە ناز و نووزەوە بەشاعیر دەڵێ هەتیو تۆ بێ ئابڕووی، ئەو کاتە شاعیر دەگا بەمرازی.

مەمک

١

لە پارچەیێکی بەناوی «مەم»ەوە مەدهۆش لە ساڵی ١٩٦٣ وتوویەتی:

مـن کــە بە مــەمک بەخـێـو کـرابم
چۆن هـەتا مـــردن مــــەم پەرست نابم
ئێـســتـەش بۆ مــەمک ئەڵێی منداڵم
هـەر بۆ باوەشـــە خـــەو و خـــەیاڵم
هەرچەند ئەم مـەمکە لەو مـەمکە جـیـایە
چی بکەم تـەمـــەنم لەگـــەڵ مـــەمـــایە

لەم پارچەیەدا شاعیر باس لە هەردوو دیوی مەمک دەکا. یەکەمیان کانگای ژیانی منداڵانە بەشیرەکەی بەخێو دەکرێن. دووەمیان سەرچاوەی دەسبازی دڵدارییە، ئەگەر کاری یەکەمیان وەختی بێ، کاری دووەمیان هەمیشەیی و نەمرە.

٢

دیسانەوە لە بابەت مەمکەوە لە شیعری «هەر جوانە» لە ساڵی ١٩٦٤ داینواە دەڵێ:

ئەو مەمکە توندەی لە چنگ ڕائەکا
پیر وەکو منداڵ بۆی سەما ئەکا
لەرزەی لە ترسی دەستی نەزانە
بە شاراوەییش دیمەنی جوانە
مەم هێندە جوانە تا خۆی منداڵە
کەوتە دەم منداڵ سیحری بەتاڵە

لەم پارچەیەدا وەسفی مەمک دەکا. توندە خۆی بەدەستەوەدا نادا، تەنیا بەڕووتی جوان نییە بەشارراوەییش ڕەنگینە. کە لە دەمی منداڵدا دەبێ تەلیسمی دەشکێ، تەنیا لەو کاتەدا جوانە کە مەمک خۆی منداڵە و مایەی دەسبازییە.

کچ شیعری دڵداری بۆ کوڕ دەڵێ

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «چار چییە؟»وە لە ساڵی ١٩٦٦ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

دایە گیان من سەیری شێوەی خۆم ئەکەم لە جوان ئەچم
تۆش دڵم خۆش کە بەیانی جەژنە بۆ ماڵان ئەچم
خۆ لەگەڵ ئاوێنەکەم دایم بەرەو ڕووی یەکترین
ئەمگرێتە باوەشی ئەو حەز ئەکا من لا نەچم
هەرچی تووشم دێ لە ڕێگا تێڕوپڕ سەیرم ئەکا
وەختە هەر قووتم بدەن کاتێ بەرەو ڕوویان ئەچم

لەم هەمـــوو لاوانەدا تەنیـــا یەکـــێکم خـــۆش ئەوێ
بێت و بانگم کـــا بەلاچاو من بەســـــەر چاوان ئەچم
داخـەکـەم هەروەک نەزانێ پێی ئەگـەم خـۆی گـێل ئەکا
چەند بەلایا دێم بە لەنجـــــەولار و خــــۆ بادان ئەچم
ڕوومـەتی بۆ ســوور ئەکـەم درزی سنگی پیشـان ئەدەم
پێکەنینـی بۆ ئەکـــەم دایم بەشـــێـــوەی جـــوان ئەچم
چونکە ناسـیاوین بەخـێزان هات و چۆی یەکمـان هەیە
گـــەر ســـەریشی لێ بدەم لای وایە بۆ ســـەردان ئەچم
خـــۆ لە ڕووشـم نایە باسی خـــۆشـــەویســـتی لا بکەم
ڕەنگە ئەو شـــەرمن بێ یا لووت بەرزە من هەرزان ئەچم
با ئەویش خـــۆشی نەوێم من هەر لەســـەر ئاوات ئەژیم
نەک دڵی داگـــیـــر کـــرا بێ بۆیە بۆ فـــەوتان ئەچم
شـیـوەنێکی مـەرگی پێشکەوتووم بکەم بەم جـوانییـە
تووشـی گـڵـپـەی ئاگـری دڵ بووم بەرەو ســووتان ئەچم

لە ئەدەبی کوردیدا شیعری دڵداری بە زمانی کچەوە بۆ وەسفی کوڕ نەووتراوە. هەرچی شاعیری ژنیشـە لە ئەدەبی کوردیدا ترووسکاییێک بەدی دەکرێ ژنی شـاعیر غەزەلیـان بەپیـاو کردبێ (ئامینە و جیـهان ئارا، ناویان لەم کتێبـەدا هاتووە). بەڵام مـەدهۆش وەک پیاو هەست و نەستی دڵداری مێیینە دەخاتە ڕوو بەرامبەر بەنێرینەوە، بەمە بووە بەداهێنەری ئەم جۆرە شیعرە لە ئەدەبدا.

لەم شیعرەدا ئەو کچە بەجوانی خۆی هەڵدەڵێ، لەگەڵ دایکی گفتوگۆ دەکا، هەرچی لە دڵی دایە بۆی هەڵدەڕێژێ و دان بەوە دادەنێ لە ناو ئەو لاوانەی حەزیان لێ کردووە یەکێکیانی خۆش دەوێ. هەرچەند هەوڵ دەدا کوڕەکە تێبگەیەنێ کە گیرۆدەی بووە و خۆشی دەوێ بەڵام کوڕەکە ئەقڵی پێ ناشکێ، لەگەڵ ئەوەشدا کـچەکـە هەر خۆشی دەوێ تا ئەگـەر کوڕەکـە مـەیلیشی بۆ نەبێ. کـچەکـە لەوە دەترسێ پەیمانی لەگەڵ یەکێکی دیکە بەست بێ، خـوانەخـواسـتـە ئەگـەر وابێ کچەکە لە ناو بۆتەی دڵداریدا دەتوێتەوە و لە دواییدا لەناودەچێ.

٢

له بەندی یەکەمی لیریکێکی دیکەیدا بەناوی «بەیانی ئەتبینمەوە» له ساڵی ١٩٧٧ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

دەمم بشکێ من ئەو لاوەم بۆچی تۆران
ملم بشکێ ئەو خۆشەویستەم بۆ ڕەنجان
ئەمویست وەکو کچانی تر
فێری ناز و مەکر نەبم
گەر دوانمی
بە ووشەی وورد
ئەگەر داوای ماچێکی کرد
منیش بە نەرمی بیدوێنم
گڕی لێوی دامرکێنم

لەم پارچە شیعرەدا مەدهۆش دیسانەوە هەست و نەستی ناوەوەی کیژ دەردەبڕێ بەرامبەر بەو کوڕەی خۆشی دەوێ. دیارە کوڕەکە داوای ماچی لێ کردووە، ئەویش نەیویستووە بەئاسانی بیداتێ، بەڕەقی وەرامی داوەتەوە، له پاشانا پەشیمان بۆتەوە. بەلایەوە دەبوو بەنەرمی بیدوێنێ و ماچەکەشی بداتێ، چونکە کیژەکە خۆشی حەزی لێ بووە.

دڵداریی هەرزان

١

جوانی ژن بەهۆی ئارایشی دەسکردەوە ئیلهامی داوەتە مەدهۆش و شیعری «ئارایشی تازە»ی لە ساڵی ١٩٥١دا هۆنیوەتەوە:

ئێستاکە سروشت باوی نەماوە
هونەری ڕووکەش وا لە بەرچاوە
باڵای بەرز هەمووی پاژنەعانەیە
پەرچەم ڕازاوەی نەخشە و شانەیە

لێــو نە قــەیتــانە و نـە وەک یاقــووتە
باشـی ســــەیر بکەی ڕەنگێکی ڕووتـە
لێــو کــە لە خــۆیا فــێــرە درۆیـە
بـەدەســــــەڵاتـە و هـەر بۆیـەی بۆیـە
پێ و پووز بە بەرگی نایلۆنی ڕەنگ کاڵ
ســەرنج ئەکـێـشن بـۆ دەرگـای خـەیاڵ
چەندم لا جـوان بوو ئەو مـەمکە قنجـە
تومـەز ئەو قنجـە سوخمـەی ئەسفەنجـە
ئەو سمتـە جوانـە کە خـرت وەسـتـا بوو
شـەرمی بردبـووم دەسـمی کـێـشـا بوو
نوقــورچم لێ گــرت هـیچ نـەئەیـەشــا
تومـەز لاسـتـیک بوو مـن ڕامـئـەکـێشـا
ئەمـجـا کـە ویسـتم خـۆم دامـەزرێنم
لەباتـی کــــچێ کــــۆگـــــایە دێنم

لەم شـیعرەدا مەدهۆش بەچاوێکی نزم تەماشای ئەو کچانە دەکا بەسووراو و سپیاوی ماکیاج خۆیان جوان دەکەن. ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە جوانییە سروشتییەکە نرخی خۆی هەیە، بەڵام ڕووکەشەکە هەرچەندە بۆ ماوەیێک نرخی هەبێ وەکو سەراب وایە زوو بەسەردەچێ. شاعیر کۆمیدیانە باس لە هەندێ دیاردەی ئەم جۆرە جوانییە دەکا، وەکو باڵای بەرزە چونکە پێڵاوی پاژنە عانەی بەرزی لە پێیە. مەمکی توندوتۆڵە لە ئەسفەنج دروست کراوە، پەیکەری سمتی خرت و جوان بەلاستیک دروست کراوە. هاوار بەماڵی ئەو کەسەی دەکەوێتە دڵداری جوانی ڕووکەشی بێ ناوەرۆکی واوە. لە دواییدا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ لەو کچانە لە کۆگاکاندا زۆرن، مەبەسی پەیکەری لە شووشە دروستکراوی ئەو کچانەیە جلی جوانیان لەبەر کردوون بەمەبەسی پروپاگەندە بۆ ئەو کەلوپەلانەی لە کۆگاکاندا دەفرۆشرێن.

٢

لە بابەت کچێکی گومناوی گۆشەی بیرکراو لە شیعرێکیدا بەناوی «بێ پارەیی» لە ساڵی ١٩٥٤ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

ئەو کچەی ئێستە پێی ئەڵێن جوانە
یەکــەم پەســەندی دەســتــەی لاوانە
لە ســووچێکا بوو کـەس نـەیئـەناسی
جار جار دەرئەکەوت زۆر بەکەساسی
خـۆی نـەیئـەزانی کـە نرخی چییـە
وەیزانـی بەشـی لـە ژینـا نیــــیــــە
دامـنـا لـە دڵـمـــا ئـەمــــە یـارم بێ
لابـەری غــــــەمـی ڕۆژگـــــــارم بێ
ووتم ئـەی پەریـە کـــەس نەنـاســیــوە
زوو ڕاوی ئـەکــەم تـا کــەس نـەیدیوە
بەڵام بـەر لەوەی مـن بیـــخــەمــە داو
کـــەوتە بـەرچاو و نـاوی کـــەوتە نـاو
ژمـارەی عـاشـق لە حـیـسـاب دەرچوو
دەوری هـەژاری وەک مـن بەســـەرچـوو
ئێـسـتـا ئەو کـەسـەی دیار نەبێ منم
خـــــۆم خـــــۆ نـابیـنـم ئـەوەنـدە وونم
لـەشـکـری پـارە دەوری لـێـــــــداوە
بـەدیـنـاری زۆر دەوری گــــیــــراوە

مـەدهـۆش ئەم شـیـعرەی بۆ کچێک وتووە بەرچاو نەبووە، ئەمـەی بـەهـەل زانیـوە بیکا بەیاری خۆی، بەڵام لەو کاتەدا ناوی کەوتە ناوەوە، ژمـارەی دڵدارانی ئەوەند زۆر بوون، شـاعیـر لە ناویاندا وون بـوو. بەمـەکری خۆیان لای ئەوان شـیرین بوو، پارەی دەوڵەمەندان لە شاعیری دوور خستەوە.

پیری و دڵداری

لە بابەت پیری و دڵدارییەوە مەدهۆش لە شیعری «پیری»دا لە ساڵی ١٩٧٦ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

هەتاکو گەنج بووم هێزم تیا بوو
خێزانم وەکو ناترم وا بوو
کە سەرمام ئەبوو پشتی ئەشێلام
کە دەرئەکەوتم شەو دائەپۆشرام
ئێستا کە بوومە پەککەوتە و داماو
خراومە لاوە وەک دەوری قوپاو
نەوەکو جاران مشوورم ئەخۆن
نە جلم ئەگۆڕن نە پشتم ئەشۆن
بە لەشی چڵکن دێمەوە ماڵێ
حەمام گەرم ئەکەن کەس بەمن ناڵێ
بەڵام بەڕووکەش دۆستی بەڕێزم
کە میوانمان بێ گەورەی سەرمێزم
کچان ئەمدوێنن ئەو پێئەکەنی
وەک جاران دڵی هیچ ڕاناچەنێ
ئاخ پیری توخوا چونکە بێ خێری
بەدۆستی خۆیشت ئەبێ نەوێری

لە دڵداری ڕاستدا پیری ون نابێ، لە دڵداری ڕووکەشدا مۆدەی بەسەر دەچێ. لەم شیعرەدا مەدهۆش کۆمیدییانە و بۆ پێکەنین باس لە پیری و دڵداری دەکا. ئەوەی دەیڵێ بەسەر خۆی نەهاتووە، بەڵام ڕەوشتێکە لە ناو کۆمەڵدا هەیە. دیارە پیاو هەرچەندە بەساڵا بچێ زیاتر ڕێزی دەگیرێ، کەچی لە ڕووی خزمەتکردنەوە ئەوەی پێویستییەتی بۆی ناکرێ، مەبەسی شاعیر ئەوەیە لە پاڵ دڵداری و بەناوی ئەوەوە گەلێ کاری نابەجێ دەکرێ.

***

محەمەد عەلی مەدهۆش لە ناو شاعیرانی کوردا کەسێتی و شێوازی تایبەتی خۆی هەیە. شاعیرێکە لە حوجرەی مزگەوت خوێندوویەتی، لە قوتابخانەی ئێواران فێر بووە. ڕاستییەکەی ئەوەیە خۆی مامۆستای خۆی بووە. جۆرە شیعرێکی ئەڤینی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردی نوێیەوە. بۆ یەکەمین جار بەزمانی کچەوە شیعری دڵداری هۆنیوەتەوە بۆ کوڕ. واتە ئەگەر بووترێ پیاو شیعری مێبازی دەنووسێ بۆ دەبێ کچ شیعری نێربازی بۆ پیاو نەنووسێ، با خۆشی داینەنێ و یەکێکی وەکو مەدهۆش بەناوی ئەوەوە بیڵێ! هەرچۆنێ بێ بایەخی شاعیر بەگشتی بۆ مەبەسی دڵداری زەمینی بووە.

شاعیر لە هەموو بابەتەکانی شیعری کوردی سەدەی بیستەمی نووسیوە لە ڕووی ڕوخسارەوە وەکو شیعری عەرووزی کێشی سیلابی خۆماڵی و شیعری نوێ. زمانی وشە و زاراوەی فەرهەنگی شیعری ئاسان و کوردی پەتییە، لە هەموو ڕوویێکەوە شیعری لە بەرهەمی ئەدەبی میللیی سەرزارەوە نزیکە.

مەدهۆش چیرۆکی پەخشانی هەیە، ناوەڕۆکیان دڵدارییە، تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتییان تێدایە، زۆربەیان دراماتیکن، تارمایی نیشتمانپەروەری و کوردایەتیشیان تێدایە.

عەلی عەبدولڕەحمان

بەشی بیست و حەوتەم

عەلی عەبدولڕەحمان

١٩٢٠ – ١٩٩٤

کوردستانا مە تو چقاسی شرینی
تو بۆ کـــوردا رۆنایا چەڤـــانی
ناڤێ تە هەر دلەکـــیـــدا گـــولە
چاوا خـوون ناڤ دلدا دوخـولخـولە

ژیانی

عەلی کوڕی عەبدولڕەحمان کوڕی محەمەد لە ساڵی ١٩٢٠ لە هەوارگەی گۆلی چلوور لە قەزای وان لە کوردستانی تورکیا لە دایک بووە. ماڵی باوکی سەر بەلقی برووکی لە عەشرەتی زیللییە. لە دەوروبەری دامرکاندنەوەی هەڵسانی شێخ سەعیدی پیران ماڵی عەلی وەکو هەزارانی دیکەی کورد ئاوارەبوون و لە دواییدا لە نەخچەوان نیشتنەوە. تا سەردەمی تەمەنی مێردمنداڵی بۆ عەلی ڕێک نەکەوت چاوی بەقوتابخانە بکەوێ. لە ساڵی ١٩٣٣ ماڵیان گوزرایەوە ئەرمەنستان لە گوندی حەسەنلوو لە ناوچەی ئیچمیادزین نیشتەجێ بوون. عەلی خوێندنی سەرەتایی لەو گوندە تەواو کرد و یەکسەر بوو بەقوتابی لە ئامۆژگای مامۆستایانی زمانی کوردی، لە ساڵی ١٩٣٧ باوەڕنامەی ئەو دەسگایەی وەرگرت. لەو ساڵەوە تا ١٩٤٠ مامۆستا بووە لە قوتابخانەی مووساکەند و عەمۆ بەهەردوو گوندەوە یەک قوتابخانەیان بووە. لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگی ڕووسیا و ئەڵمان لە ساڵی ١٩٤١ عەلی بوو بەپارتیزانی تیپێکی سوپای ڕووسیا. خەباتی چەکداری پارتیزانی لە سەنگەرەکانی سوپا قورستر بوو. عەلی لە کۆمارەکانی ئۆکرانیا و بێلۆڕووسیا جەنگاوە، لە ناو شاخ و هەردەکانی ڕۆمانیا و پۆڵۆنیا و

چیکۆسلۆڤاکیا و ئەڵمانیا خەباتی کردووە. چوار میدالیای پێ بەخشراوە: نمرە یەکی پارتیزانی، سەرکەوتنی جەنگی نیشتمانی، ڕزگاربوونی قەفقاس و ڕزگاربوونی مۆسکۆ. لە دوای کۆتایی جەنگ لە مایسی ١٩٤٥ گەڕایەوە ئەرمەنستان و خۆی بەکاروباری ئەدەبییەوە خەریک کرد، دیسانەوە هەوەسی خوێندنی هەڵسایەوە و ڕووی کردە ئازربێجان و بوو بەقوتابی لە ئامۆژگای مامۆستایان لە باکۆ و لە ساڵی ١٩٤٩ دیبلۆمی ئەو دەسگایەی وەرگرت. لە دوای ئەمە کرا بەبەڕێوەبەری قوتابخانەی دە ساڵی سەرەتایی و ناوەندی. لەم کارەیدا زۆر نەمایەوە، لە پاشانا بەڕێوەبەرایەتی پەروەردە و زانستی پێ سپێررا. لە ساڵی ١٩٥٣ کرا بەسکرتێری وەزارەتی زانیاری ئەرمەنستان بۆ کاروباری زمانی کوردی و ئازەری.

ڕۆژنامەی «ریاتازە» مەیدانی مەشق بوو بۆ خەملاندن و فراوانکردنی ئاسۆی بیری عەلی لە ساڵی ١٩٥٥ەوە تا ١٩٦١ نووسینی تێدا بڵاو دەکردەوە. دەستەی نووسەرانی ئەو ڕۆژنامەیە وەک یەکێک لە خۆیان حسێبیان دەکرد. لە ساڵی ١٩٦١ عەلی بوو بەسەرۆکی سۆفخۆزی کالینین، ئەمە یەکێک بوو لە سۆفخۆزە گەورەکانی ئەرمەنستان.

سۆفخۆز دەسگایێکی ئابووری کشتوکاڵی دەوڵەت بوو لە یەکێتیی سۆڤیەتی کۆندا. عەلی لەم کارەیدا مایەوە تا سەردەمی خانەنشینی و کۆتایی ژیانی. لە دوای ڕووخانی دەسەڵاتی سۆڤیەت لە قەفقاس (١٩٩١) و لە ئەنجامی شەڕی نەتەوەیی و ئایینی لە نێوان ئەرمەن و ئازەرییان بنەماڵەی عەلی ئاوارە بوون و خۆشی لە ساڵی ١٩٩٤ کۆچی دوایی کرد.

بەرهەمی ئەدەبی

عەلی کۆمەڵێک زمانی دەزانی و شارەزای ئەدەبیاتیان بوو. جگە لە زمانی کوردی، ڕووسی و ئەرمەنی و تورکی (ئازەری) و قەرەغیزی و ئۆزبەکی و فارسی دەزانی. لە نزیکەوە ئاشنای ئەدەبیان بوو. ئەو زەمینە و سەرچاوانەی ڕێگەیان بۆ عەلی خۆش کردبوو ببێ بەنووسەرێکی بەرچاو دەتوانرێ لەم خاڵانەی لای خوارەوە ببینرێن:

١- عەلی وێنەی ڕاستەقینەی ژیانی نەتەوەی خۆی بوو. لە تەمەنی شەش

سـاڵییەوە تووشـی ئاوارەیی و ئەشکەنجە و دەردی سـەری ژیان بووە، لە تافی لاویدا ڕێگەی پارتیزانی هەڵبژاردووە، ئینجا بووە بەمـامۆستا، لە پاش ئەمە لە ڕۆژنامەگەریدا کاری کردووە، ئەوجا لە کشتوکاڵ، بەڵام ئەم هەمـوو کارەی کە بەشێکە لە ژیان بۆ خوێندن و نووسین بووە، چونکە ژیانی ڕاستەقینەیەتی.

٢- وەزیری نادری خـزمی عـەلی بووە، لە بـابەت ئەوەوە دەڵێ: وەزیر مـامـۆسـتـای یەکەمم بوو، سوودی زۆرم لێ وەرگرتووە و گەلێکیشی لێ فێر بووم.

سـەرەتای پشکووتنی بەهرەی ئەدەبی عـەلی لە سـاڵی ١٩٤٠ دەسـتی پێ کـرد، بەڵام بـەهۆی بەشـداربوونی لە جـەنگی ڕووسـیـا و ئەڵمـانیـا (١٩٤١ - ١٩٤٥) مـەشـقی نووسـینی لـەم مـاوەیەدا نەبوو. لـە دوای جـەنگ عـەلی بەڕاسـتی وەک نووسـەرێک کەوتە سـەر پێ و ناوبانگی پەیدا کرد. ئەوەی مایەی وتنە ئەوەیە عـەلی وەکو عـەرەبی شـەمۆ بـەرهەمی ئەدەبی لە چوارچێوەی پەخشـان نەچووە دەرەوە. ئەو دە دوازدە پارچە شـیعـرەی ئێسـتا لە ناوەوەیە بـەڵگەی ئەوەن، ئەگـەر بابەتی شـیـعـری بۆ بەرهەمـی ئەدەبی هەڵبـژاردایە شـاعـیـری باشی لێ دەکـەوتەوە. لە نێوەندی ئـەدەبی ئەو وڵاتە ئەگەر عەرەب بـەنووسـەری یەکەم لە قـەڵەم درا بێ، ناوی عەلی لە دوای ئەوەوە هاتووە.

عـەلی بەرهەمی ئەدەبی خـۆی بەگشتی بـەڕێگەی پەخشان نووسـیوەتەوە. چەند پارچە شـیـعـرێکیـشی هۆنیـوەتەوە. پەخـشـانەکـانی لەو بابەتـانەن کە لـە ئەدەبی نەتەوەکانی گێتیدا لە ناوەوەن، وەکو وتار و چیرۆکی کورت و چیرۆکی ناوەڕاست (پۆڤیست) و ڕۆمان.

ئەو سـەردەمەی لە «ریاتازە» کاری کردووە و نووسـینی تێدا بڵاوکردۆتەوە ماوەی مـەشق و پێـشکەوتنی بووە لە نووسـیندا و بەرهـەمێکی زۆری هێناوەتە ناوەوە. لە سـاڵی ١٩٥٧ لە کتێبی «نڤیسارکارێد کوردایە سۆڤێتی یێ» چیرۆکی «مۆرۆڤ»ی بڵاوکـراوەتەوە. ئەم کـتـێـبـە بەرهەمی گـەورەترین شـاعـیـر و نووسـەرانـی ئەو سـەردەمەی کوردی قەفقاسی ڕووسیای گرتبووە خۆ.

خاتێ خانم

خـاتێ خـانم یەکەمین کۆمـەڵە چیرۆکی عەلییە لە کتێبێکدا بڵاو کرابێتـەوە، لە سـاڵی ١٩٥٩ لە یـەریڤـان دەرچووە. عـەلی نۆبـەرەی بەرهـەمی ئـەدەبی بەم جـۆرە

پێشکێش کردووه «ئەز ڤێ کتێب، خوەیە پێشنە چووک، پێشکێشی نڤیسکارێ کوردایی عەیان دەرسدارێ خوەیی عەزیز ڕەحمەتی وەزیرێ جەبار نادری و برێ خوەیی بێ مراز قولی خان دکم».

خاتێ خانم بریتییە لە چوار چیرۆک «ژنا کورد»، «مرۆڤ»، «بەختێ وی زلامێ»، «بەختەواری یا عەمر». چیرۆکی سەرەکی لەم کۆمەڵەدا «ژنا کورد»ە ناوی خاتێ خانمە لەبەرئەوە چیرۆکەکانی بەو ناوەوە بڵاوکردۆتەوە. دوو چیرۆکی بەرایی لە چیرۆکە درێژەکانن بەقەوارە نزیکەی سەد لاپەڕەن، دووانەکەی دیکە کورتە چیرۆکن.

دێ (دایک)

لە بەرهەمە گرنگەکانی دیکەی عەلی ئەو کۆمەڵە چیرۆک و شیعرەیە لە ساڵی ١٩٦٥ بەناوی «دێ»وە لە یەریڤان بڵاوی کردۆتەوە، شەش چیرۆکی گرتۆتە خۆ، لەمانە «دێ» و «ڕاست هاتن» و «دوو دلێ حز کری» لە چیرۆکە درێژەکانن. ئەوانی دیکە «بەردێلی» و «دوو ژی ین» و «سەیران» چیرۆکی کورتن. هەروەها لەو کتێبەدا یازدە پارچە شیعری عەلی بڵاوکراوەتەوە لەگەڵ پێنج پارچە شیعری لە زمانی بێگانەوە کراوە بەکوردی. ئەوەی پێویستە لەم ماوەیەدا بووترێ ئەوەیە پێشەکیی ئەم بڵاوکراوەی عەلی لە لایەن عەرەبی شەمۆوە نووسراوەتەوە.

هشیاربوون

عەلی عەبدولڕەحمان پێوەندی لەگەڵ نووسەر و ڕۆشنبیرانی کوردی کوردستانی باشوور بووە. لە سەردەمی کۆماری کوردستان لە مەهاباد (١٩٤٦) کۆمەڵێک لاو بۆ خوێندن چووبوونە باکۆ، لە دوای ڕووخانی کۆمار بەپەنابەری سیاسی لەو وڵاتەدا مانەوە. لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا ڕەحیمی قازی و عەلی گەلاوێژ کۆمەڵێک شیعر و حیکایەتی ئەدەبی میللیی سەرزاری کوردییان وەرگێڕابووە سەر زمانی ئازەری بەناوی «اویانماق»ەوە (هوشیاربوون یا لە خەو هەڵسان) وا دەردەکەوێ بۆیان نەڕەخسا بوو بڵاوی بکەنەوە، وا دیارە تا ئێستاش بڵاو نەکراوەتەوە. ئیتر عەلی ئەو تێکستە ئازەرییانەی جارێکی دیکە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی (دیالێکتی کرمانجیی باکوور) بەناوی خواستراوی «کوڕی کورد»ەوە لە ساڵی ١٩٥٩ لە یەریڤان بڵاوی کردۆتەوە.

عەلی لە کوردستان نابێتەوە، وەکو خۆی دەڵێ لە کوردستان نەژیاوە، بەڵام بیرەوەری و یادگاری باوک و دایک و کەسوکاری خۆشەویستی ئەو خاکەیان بەجۆرێک لە ناو ناخی دڵ و دەروونیدا چاندووە هیچ هێزێک ناتوانێ هەڵیبکەنێ. لەبەرئەوە زۆربەی بەرهەمی بۆ مەبەسی مەسەلەی ڕزگاری نەتەوەیی تەرخان کردووە. ئەو کۆمەڵەی تێیدا ژیاوە بەلایەوە خۆشەویست بووە، هیچ ڕق و کینێکی بەرامبەر بەهاوسێیانی کورد نەبووە، دڵسۆزی دەسەلاتی ڕووس و ئەرمەن بووە ئەوەی لەبەر تیشکی بیروباوەڕی سۆسیالیزم کۆمەڵیان بەڕێوە بردووە. عەلی یەکێک بووە لەوانەی لەو وڵاتەدا بوون مەسەلەی کوردایەتی لە بیروباوەڕیان لە هەموو شتێکی دیکە گرنگتر بووە. چونکە وەنەبێ هەموو ئەو کوردە خوێندەوارانەی ئەوێ لەم بابەتە بووبن.

نووسینی لە دەوروبەری ویست و ئارەزووی کوردی لای خۆیان و هەموو کوردستانە. ئەمەی تێکەڵ کردووە بەهیوا و ئامانجی ئەو میللەتە زۆرانەی هاوسێی کوردن. قارەمانەکانی لە هەموو لایێک هەڵبژاردووە. گەشبینە بەرامبەر بەهەموو کەسێکی خراپەی نەکردووە، دەرگای دۆزەخیش بۆ هەموو کەسێک دەکاتەوە دوژمنی کورد و بیروباوەڕی سۆسیالیزم بێ.

عەلی لەسەر ئەم ڕێبازە ڕۆیشتووە لە سەرەتای ژیانی ئەدەبییەوە. هیچ جۆرە شێوانێکی ئیدیۆلۆجی لە لا دروست نەبووە. لە بارەی ناوەرۆکی بەرهەمەوە ئۆقرەی بیری لە لای بەهێز بووە، تووشی هیچ بابەتە شلەقانێک نەبووە. گۆڕانی لە ڕوخساری بەرهەمی ئەدەبیدا بووە. هەرچەندە بەسالاچووە، زمان و شێوازی بەرەو پێشکەوتن چووە. لە بابەت و قاڵبی نوێ گەڕاوە بۆ تۆماری ناوەڕۆکی بیروباوەڕی، لە پێشانا بایەخی بەوتار و چیرۆکی کورت و درێژ داوە، لە ناوەڕاستی شەستەکان و سەرەتای حەفتاکانی سەدەی بیستەم پرۆژەی نووسینەوەی ڕۆمانی بەدەستەوە بوو، لەو ماوەیەدا خەریکی ئامادەکردنی ڕۆمانی «گوندێ مێرخاسا» بوو.

شیعری عەلی عەبدولڕەحمان

عەلی شیعر وتنی نەکردووە بەپیشە، مەگەر هەندێ جار بەهەوەس بۆی هاتبێ و بێ دڵی خۆی نەکردبێ و ئەو شیعرانەی نووسیبێتەوە.

لە شیعرێکیدا بەناوی «کەچا کوردا» دەڵێ:

قیـزا کوردا تو حوسلجەمالی
تـو دلـێ مـن دا زەعـف دەلالـی
بەژنا تە زراڤە چا سـپـیندار
قالچیچەکا کانیا سەردار

قیـزا کوردا قیـزا کـوردا
تو لەتیـفـا ئەشـقـا دلا

ئەز بەنگیـمـە تو یارا منی
دەڤێ تە چووک دران مـرجـانی
گـولی یی یارێ گـاز و نیـڤـەک
نۆلی کەسکە سۆر، رحان گولەک

***

ل زۆزانێ مـە کـال و باڤـا
شـەمـال ددی تەر هیـڤـا شـەڤـا
ئەز ئاشـقـم تو قـودوومێ من
قـەوەت تو نەبە مـەری هێـچـن

***

تـەمـام دنـێ وێ یـەکێ زانـە
بەدەوییـا کـەچا کـورد عـەیانە
قـیـزا کـوردا هیـڤـا یەکشـەڤـە
شەمال گەش چاستیرک دەردکەڤە

***

کــەچا کــوردا کـــارا غـــەزالە
ئـــەو دلــێ مــن دا زەعــف دەلالــە
قــیــزا کــوردا بۆی مـن عـــەمـــرە
روحـێ من شـــەڤــرۆ وێ دگـــەرە

***

تو کـەچا کـوردا ئـەز کـورێ کـورد
بـەســـە ل من خـی کـــولا ئـو دەرد
ئـەز بـۆی تـە دنـالـم – دکـــــالـم
گـــەلۆ خـــوونا تـەدا ناگـــەرم؟

قــیـزا کـوردا قــیـزا کــوردا
تـو لەتیــفــا ئـەشــقــا دلا

لەم شیعرە جوانەدا عەلی گفتوگۆ لەگەڵ کچی کورد دەکا، بەزمانێکی ڕەوان و ساکار، کوردییێکی پەتی، وەسفی جوانی دەکا، بەبەژن و باڵای هەڵدەڵێ، ئەو نهێنییەی لە ناو دڵیدا هەیە بۆی ئاشکرا دەکا و دەیەوێ تێی بگەیەنی خۆشی دەوێ، کە ئەو خۆشی بوێ پێویستە کچەکەش عەلی خۆش بوێ، بەڵگەی شاعیر ئەوەیە کچەکە کوردە، عەلی پێی دەڵێ کە تۆ کورد بی منیش کوردم بۆیە پێویستە بۆ یەکتری بین.

لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «کوردستانا عەزیزرا» دەڵێ:

کـوردســتـانا مـە تـو چـقـاسـی شـرینی
تـو بـۆ کـــــوردا رۆنـایا چـەڤـــــانـی
نـاڤـێ تـە هـەر دلەکـــیـــدا گـــولـە
چـاواخـــوون ناڤ دلدا دوخـــولخـــولـە

***

راستـە ئەز چووک بووم لێ کـال و باڤ
وور دبێن خـوون کـشـیـایە وەکـە ئاڤ

لێ کوردا شەرکرییە مێرخاسی
وەتەنێ خوە نەفرۆتییە تو کەسی
***
خوونخۆرا تو بریندار دکری
ئو کۆکا ملەتێ مە دبری
مالهەبوونا تە ژی تالان کر
دوور دسەکنی ب تە قەلف کر
***
ئەز لاوەکی کوردایی ناڤسەرە
تاریقا تە دخوونم سەرانسەرە
دل و هناڤێ من دپەرتە
لەما ژی سوژدەدارم ئەز بەر تە
***
ئو من خاندییە فەقی یێ تەیرا
ئەحمەدێ خانی دەلالێ دلا
مەللەیێ جزیری ئو جەگەرخوون
دل – هناڤێ من بوونە کاف و نوون
***
ئەو نالیانە کالیانە ژ دەردا
ریا ئازایێ دا نە پێشیا کوردا
هەر شەرەکەوان بۆ مە ئۆجاخە
تو قەوەت تو نە ژ دلا دەرخە
***
دلێ منی زەلوول هێسا نابە
قەلبێ منی رەشە قەت قەنج نابە
سەبا تە قدوومێ من شکەستنە
ئەز زانم کوردستان جییێ مێرانە

کوردستان تو مەسکەنە بۆک – بەرانا
تاریق شـــــەدەیە بۆی وان تالانا
کوشتنا مێرا میرات بوونا مالا
ڕەشـــهـــەشێ ژ نا ئو داغـــا دلا

***

کوردستانا مە تو چقاسی شرینی
تو بۆ کـــوردا ڕۆنایا چەڤـــانی
ناڤێ تە هەر دلەکـــیـــدا گـــولە
چاوا خـــوون ناڤ دلدا دوخـــولخـــولە

عەلی ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٦٢ هۆنیوەتەوە، لەو کاتەی دەسەڵاتە عەسکەریتارییەکەی عەبدولکەریم قاسم لە بەغدا دەستی کرد بەبۆمباباران کوردستانی عیراق لە دژی مافە ڕەواکانی کورد و شۆڕشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ دەستی پێ کرد. شاعیر لەم لیریکەیدا لەگەڵ ئێش و ئازاری نەتەوەکەی دەژی. شاعیر ئەگەرچی لە نیشتمان نەژیاوە و زۆر منداڵ بووە کە لەوێ ئاوارە بووە، ئەمە زیاتر خۆشەویستی خاکی لە ناو دڵیدا چەسپاندووە. لەو شیعرەدا عەلی یادی هەندێ لە ڕەمزە ڕۆشنبیرییەکانی دەکاتەوە، بە شانازییەوە ناوی فەقێ تەیران و ئەحمەدی خانی و مەلای جزیری و جیگەرخوێن دەبا.

***

عەلی عەبدولڕەحمان یەکێکە لە ڕۆشنبیر و نووسەرانی کوردی قەفقاسی ڕووسیا. دەوری گرنگی بووە لە پەرەپێدان و پێشخستنی خوێندەواری لە کۆمەڵی کوردی ئەو وڵاتەدا. مامۆستای قوتابخانە بووە، لە ڕۆژنامەگەری کاری کردووە، کێڵگەی کشتوکاڵی بەڕێوە بردووە، جەنگاوەری سەنگەرەکانی جەنگی ڕووسیا و ئەڵمانیا بووە لە ماوەی پێنج ساڵدا بەڵام پیشەی بنچینەیی ئەدەب بووە. بەرهەمە ئەدەبییە داهێنراوەکانی لە وتار و چیرۆک (کورت و درێژ) و ڕۆمان نموونەیێکی بەرزن لە کولتووری نەتەوەیی کورد.

هەژار

بەشی بیست و هەشتەم

هەژار

١٩٢٠ - ١٩٩١

دەڵێن ئەوانەی خۆشەویستمانن
تا لە بەر چاون لە بەر دڵانن
یەکتر نەدیتن لێک دووربوونەوە
دەبن بە مایەی لە بیرچوونەوە

ژیانی

عەبدولڕەحمان شەرەفکەندی لە گوندی شەرەفکەندی سەر بە شاری مەهابادی ناوچەی موکریان لەساڵی ١٩٢٠ لە دایک بووە. باوکی مەلا بووە لە گوزەراندا دەستی کورت بووە وەکو زۆربەی مەلایانی کوردەواری، دیارە هەر لەبەرئەوەش نازناوی «هەژار»ی هەڵبژاردووە، لە مەیدانی شیعر و ژیانی کۆمەڵایەتیدا بەو ناوە ناسراوە. خوێندنی سەرەتایی هەژار لای باوکی بووە، لە حوجرەی چەند مزگەوتێکی جیاواز خوێندوویەتی، لە منداڵییەوە لەگەڵ فەقێ و شاعیر و خوێندەوارانی ئەو سەردەمە هەڵساوە و دانیشتووە. بەکۆششی خۆی فێری زۆر شت بووە بەتایبەتی لە بابەت ژیانی گوندایەتی و کۆمەڵی کشتوکاڵییەوە. لە دەوروبەری جەنگی دووەمی گێتی و پەیدابوونی ڕێکخراوی سیاسی کوردی وەکو (ژ. ک.) لە مەڵبەندی هێزی سیاسی نزیک بۆتەوە تا گەیشتۆتە ئەوەی ببێتە یەکێک لە نزیکەکانی قازی محەمەد. لە پاش ڕووخانی کۆماری کوردستان ماوەیێک خۆی شاردۆتەوە ئینجا لە ساڵی ١٩٤٨ وڵاتی بەجێ هێشتووە و لە بەغدا نیشتۆتەوە. بۆ دابینکردنی نانی ڕۆژانەی هەموو جۆرە کارێکی کردووە: شاگردی چایچی، شاگردی چێشتخانە، پالەیی، دانانی ستۆدیۆی وێنەگرتن.

لە ساڵی ١٩٥٣ لە فیستیڤاڵی لاوانی گێتی لە شاری بوخاریستی ڕۆمانیا بەشدار بووە. ماوەی دوو سێ ساڵێک لە ئاوایی توربەسپیان لە سووریا حاجۆ ئاغای دەوڵەمەندی کورد بەخێوی کردووە و لە سایەی ئەودا ژیاوە. لە ساڵی ١٩٥٧ لەوێ بووە، لە پاشانا گەڕاوەتەوە بەغدا. کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی بەغدای ١٩٥٨ دەرگای گوشادی لە ڕووی هەژاردا کردەوە، لە هەژاری ڕزگاری بوو، بەتایبەتی لە دوای گەڕانەوەی مەلا مستەفای بارزانی لە ئاوارەییەکەی ڕووسیایەوە بۆ وڵات. ناسیاوی لەگەڵ بارزانی پەیدا کرد و بوو بەیەکێک لە هەرە نزیکەکانی. ماڵ و حاڵی لە بەغدا ڕێکخست و خۆشی لە هاتوچۆدا بوو لە نێوان بەغدا و شاخەکانی کوردستانی عیراق بەتایبەتی لە کاتی هەڵگیرسانی شۆڕشی کورد لە ساڵی ١٩٦١.

لە ساڵی ١٩٧٥ لەگەڵ هەرەسی شۆڕشی کورد ماڵی هەژار لە بەغدا تاڵان کرا و خێزان و منداڵەکانی لە ئێش و ئازار ڕزگارییان بوو و هەموو ڕوویان کردەوە مەڵبەندی ژیانیان لە ناوچەی موکریان. ئیتر لە دوای کوودیتا ئیسلامییەکەی خومەینی هەژار کاتی خۆی تەرخان کرد بۆ دانانی فەرهەنگی زمانی کوردی و وەرگێڕان و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردیدا. هەژار لە ساڵی ١٩٩١ کۆچی دوایی کرد و لە مەهاباد بەخاک سپێررا.

بارزانی لە بیری هەژاردا

هەژار بەشێوازێکی تایبەتی بەخۆی کوردایەتی دەکرد، چارەنووسی کوردی دەبەستەوە بەسەرۆکی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، لە پێشانا لە کوردستانی ئێران ئەو سەرۆکەی لە کەسێتی قازی محەمەد دەدی. لە دوای ڕووخانی کۆمار و هاتنی خۆی بۆ بەغدا و گەڕانەوەی بارزانی بۆ نیشتمان، وێنەی ئەو سەرۆکەی لەودا دەدی. بۆیە لێی نزیک بووە و خۆشەویستی بەرامبەری گەیشتە پلەیێکی گیانی و بوو بەجۆرە پەرستنێک. جا هۆی ئەمە بێ گومان بیری کوردایەتییەکەی هەژارە، ڕەنگە ئایین و تەریقەتی دەروێشی نەقشبەندی بنەماڵەی بارزانییان دەوری هەبووبێ. شاعیر لە ساڵی ١٩٥٨ەوە تا کۆچی دوایی زۆربەی هەرە زۆری شیعری تەرخان کرد بۆ پێداهەڵدان و شانازی کردن بەکەسێتی مەلا مستەفای بارزان و بنەماڵەی بارزانییان.

شیعری

هەژار شـیـعـری کـەم نیـیـە، بەدرێژایی ژیـانی شیـعـری وتووە. شـیـعـر لای ئەو بۆ ڕووداوی سیـاسـییـە، بۆ هەڵوێسـتـێکی کۆمـەڵایەتیـیە. ئەگەرنا هەژار زیاتر ئامـادە بووە لە پەخـشـانـدا سـەربکەوێ. مـەبەس پەخـشـانی هونەرییـە، کـەچی تا ڕادەیێک ئەوەی پشتگوێ خستووە. لە کاتێکدا پەخشانی نووسیوە ئەگەر ڕۆژنامەنووسێک داوای وتارێکی ئەدەبی لێ کردبێ.

شیعری هەژار لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیـعری بەحری عەرووزی کـلاسیکی لە بەرهـەمی هەژاردا کـەمە. ئەوەی هـەیەتی ئەویشـی بۆ دڵداری بەکـار نـەهێناوە بـەڵکو بۆ بیـری کـوردایەتی. بەڵام شـیـعـری میللیی خۆماڵی یەکجار زۆرە، کێشە بنچینەیییەکانی شیعری میللی بەکارهێناوە، قـافیـەی جـووتە (مـەسـنـەوی). گـەلێ لەم جـۆرە شـیـعـرەی لە بەیتـی میـللی سـەرزار بەرچاو دەکەون (فـۆلکلۆر)، ئەگەر لە ناوەڕۆکدا هەست بـەهەندێ وێنەی ڕووداو و زانیـاریی ڕۆشنبیـرانە نەکرێ پیاو وا دەزانێ ئەو شـیـعـرانە بەشێکن لە ئەدەبی مـیـلـلیی سـەرزار. لـەبەرئەوە ئەم جـۆرە بـەرهـەمـانـەی هـەژار دەچنە ناو شـیـعـری پەروەردەییـیـەوە (دیداکـتـیکی). هـەندێ لـەو شـیـعـرانـەی زۆر بڕ نـاکـەن، زوو بەسـەردەچن، چونکە وەک برووسکەیێکی هەواڵی سـیـاسـی دەکـەونـە بەرچاو پاش ماوەیێک جوانکارییەکەیان نامێنێ.

شیعری هەژار لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

بەشـێکی کـەم لە بـەرهـەمی هـەژار دەچێـتـە ناو خـانەی دڵداری و وەسـفی سـروشـتـەوە. بەشی هـەرە زۆری سـتـایش و پێداهـەڵدان و شـانازی کـردنە، ئەمـەی تێکـەڵ کـردووە بەسـیـاسـەت بەمـانـای ئەو ڕووداوانـەی بەسـەر کـورد هـاتوون لە ڕۆژگارانی ژیانی شاعیردا. لەم ڕووەوە شیعری بەچوار قۆناغدا تێپەڕیوە:

١- سـەرەتا تـا سـاڵی ١٩٤٨: لەم مـاوەیـەدا شـیـعـری بـریتی بووە لە سـتـایش و پێداهـەڵدان. ئیلهامی لە خۆشویستنی قـازی محەمەد و دامـودەسگای کۆماری کـوردسـتـان وەرگـرتـووە. خـۆی بە سـتـالین و سـوپای سـووری سـۆڤـیـەتی کـۆن خـەریک کـردووە، داس و چـەکوشی کـردووە بەڕەمـزی مـرۆڤـایەتی. چونکە

دەسەڵاتی سۆڤیەت دەستی هەبوو لە دامەزراندنی کۆماری کوردستان.

٢- قۆناغی بەغدا ١٩٤٨ - ١٩٥٨: لەم ماوەیەدا شاعیر دوو سێ ساڵ لە سووریا ژیاوە. لەم قۆناغەدا شیعری ڕەنگدانەوەی بیری کوردایەتییە. ئەگەر لە پێشانا زۆرتر خەریکی ئەوە بووبێ هێرش بباتە سەر عەجەم، لەم دەورەدا زیاتر باس لە خراپەی هەموو هاوسێکانی کورد دەکا وەکو تورک و عەرەب و عەجەم.

٣- قۆناغی بەغدا و کوردستان ١٩٥٨ - ١٩٧٥: ئەوی ڕاستی بێ ماڵی خێزانی هەژار لەم ماوەیەدا لە بەغدا بووە، خۆی لە هاتوچۆدا بووە لە نێوان بەغدا و ناو شاخەکانی کوردستانی عیراق بەپێی پلەی پێوەندی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ بەدەسەڵاتی بەغداوە، چونکە ئەو پێوەندییە لە هەڵبەزین و دابەزیندا بووە. لەم قۆناغەدا زۆربەی شیعری هەژار لە ستایشی بارزانی و شۆڕشی کورد بووە، هەروەها لە دژی خراپەی هاوسێیانی کورد بەتایبەتی عەرەب.

٤- قۆناغی دوایی لە ماڵی خۆی لە مەهاباد ١٩٧٥ - ١٩٩١: لەم قۆناغەدا هەژار خۆی بەشیعر وتن خەریک نەکردووە، بەڵام ئەو شیعرەی وتوویەتی هەمووی لەسەر بارزانییە، بەهۆی یادی کۆچی دواییەوە، لە یادی ساڵی یەکەمەوە ١٩٨٠ دەستی پێ کردووە تا یادی ساڵی یازدەمین ١٩٩٠. واتە لە هەموو ساڵێکدا شیعرێکی داناوە بۆ یادی کۆچی بارزانی تا کۆچی دوایی هەژار خۆی.

هەژار لە بابەت شیعری خۆیەوە ڕاستییێک دەردەبڕێ کە دەڵێ هەرکەسێکی بێگانە لە هاوسێکانی کورد یا هەر دەوڵەتێکی گەورەی ئەوروپا ئەگەر چاکەی لەگەڵ کورد کردبێ ستایشی کردووە، لە پاشانا ئەگەر خراپەی کردبێ لە دژی نووسیوە، لەوانە بۆ بەڵگە دەوڵەتێکی وەکو سۆڤیەتی کۆن و ڕووسیا، یا دەسەڵاتێکی وەکو عیراق و عەبدولکەریم قاسم. ئەمە لە ڕووی سیاسی و کۆمەلایەتی و مافی مرۆڤەوە، بەڵام لە ڕووی جوانکارییەوە پلەی بەرزی و نزمی هونەری بەرهەمەکە بڕیار لەسەر ئەوە دەدا دەچێتە ناو ئەدەبی نەتەوەوە یا لێی دوور دەخرێتەوە.

نموونەی بەرهەمی شاعیر

١

لە شــیـعــرێکیــدا بەناوی «هەر کــوردم» هەژار لە ســاڵی ١٩٤٨ لە بەغـدا نووسیویەتییەوە دەڵێ:

بە دەربەدەری یان لە مــاڵی خــۆم
لە خــاکی عــەرەب لە ئێــران و ڕۆم
کۆک و پۆشتە بم ڕووت و ڕەجاڵ بم
کـۆشـکم دە قـات بێ وێرانـە مـاڵ بم
ئازا و ڕزگـار بم شــادان و خــەندان
یان زنجیر لە مل لە سووچی زیندان
ساغ بم جحێڵ بم بگرم گوێسوانان
یان زار و نزار لە نەخــۆشـخــانان
دانیــشم لەســەر تـەختـی خـونکاری
یـان لـە کــــــۆلانان بکـەم هـەژاری
کوردم و لە ڕێی کورد و کوردستان
سەر لە پێناوم گیان لەسەر دەستان
بەکــوردی دەژیم بەکــوردی دەمــرم
بـەکــوردی دەیدەم وەرامـی قــەبرم
بەکــوردی دیســان زیندوو دەبمەوە
لەو دنیاش بۆ کورد تێـهەڵدەچمەوە

هەژار لەم شـیعرەدا سـوورە لەسـەر ئەوەی کـوردە و هیچ شـتێکی دیکە نییە. ئەگەر دەست کورت و بێنەوا بێ، ئەگەر دەربەدەر و ئاوارە بێ، ئەگەر ژێردەست و دیل بێ، واز لە کوردایەتی ناهێنێ و هـەوڵ دەدا لەم هەمـوو مـەینەتیـیـە خـۆی و میللەتەکەی ڕزگـارییان ببێ. لە پاشانا هەژار کوردایەتی دەکا بەبیـروباوەڕ و ئیدیۆلۆجییەت دەیگەیەنێتە پلەی ئایین بەوەی بەکوردی دەژی و بەکوردی دەمرێ،

ئەگـەر لە ڕۆژی حـەشـردا جـارێکی دیکەش زیندوو بێـتـەوە هەر کـوردە، واتە لە بەهەشت و دۆزەخدا کوردایەتی دەکا.

٢

لە شـیـعرێکی دیکەیدا بـەناوی «کوردم» نزیک لە مـانای شـیـعرەکەی پێشـوو لە بەغدا لە ساڵی ١٩٦١ نووسراوەتەوە دەڵێ:

بـرا زۆر سـەیرە نەمـنـاسـی من هـەر زۆر لـە زوو کـوردم
کە تۆ پێنج شەش کەڕەت گۆڕاوی من بێ سێ و دوو کوردم
لە تـەکـیـە بـوویە جـێگر ڕێگر و مـێگر لە بن بەرمـاڵ
ئەمـن لەوسـاوە جێ و بانم لە بـانی بێـشـکە بوو کـوردم
عەجەم بووی بوویە تورک و بوویە عارەب ئێستە سەرشێواو
ئەمن بێ گێلمە گێلم و کەشـمـەکەش بێ «چاشنو» کوردم
سـپی بووی بوویە شـین و بوویە سوور و ئێسـتە ڕوو زەردی
ئەمـن یەک ڕەنگ و ڕوو وەک پیـاوی خـاوەن ئابڕوو کـوردم
کـە تۆ بۆ مـز لە ناو مـزگـەوتی کـوردسـتـانـە ڕووگـەی من
کـە تۆ دەروێشـی زەرگ و مـەرگی من بێ هـایوهوو کـوردم
کە تۆ پەل بۆ هەمـوو جێیێک ئەکێشی و بێ ڕەگ و بنجی
ئەمن گـەر پەلپـەلیـشـم کـەن لەسـەر یەک ڕێگەم و کـوردم
دڵت بـۆ پـارە پارە بیـر لـە لیـرەگـیـرە دەم بـۆ دەم
سـەراپا ڕەگ بەڕەگ ئێسقان بەئێسقان موو بەموو کوردم
کـە تۆ دەرپێت فـڕێدا و چاکـەتی چاکت دەبەر خـۆ کـرد
ئەمن شـەرمم بـەخۆ و شـاییم بەخـۆمـە جل شـڕ و کـوردم
کـە تۆ گـیـرفـان پڕی گـیـرفـان بڕی من هـەر (هەژار) مـاوم
کـە تۆ خـۆت دا بەخـواردن مـن لەگەڵ گـاڵ و بەڕوو کـوردم

لە شـیـعرەکـەی پێشـوودا هـەژار سـوورە لەسـەر ئەوەی کوردە. ئەم شـیـعرە وەکو شـیکردنەوەی شـیـعرەکـەی پێشـوو دەکەوێتە بەرچاو. لەمـەدا دەیەوێ ئەو دەرببڕێ

ڕۆژێ لە ڕۆژان لە کوردایەتی خۆی خۆش نابێ و ناگۆڕی. لێرەدا باس لەو کەسە بێبارانە دەکا، بیروباوەڕی چەسپاوی نەگۆڕاویان نییە. هەردەمە هەڵسوکەتێکیان هەیە بەتەرازووی بەرژەوەندی خۆیان دەیکێشن. لەم شیعرە جوانەدا شاعیر وێنە و مانای داهێنراوی تازەی دروست کردووە، هەندێ ڕەوشتی موتڵەقی هێناوەتە ناوەوە کەس لە ڕاستی و دروستی ئەو ئەخلاقە لاری نییە، ئەمە خاوەنی شیعرەکە و خوێنەریش دەگرێتەوە.

٣

لە وەسفی بەهاردا لە شیعرێکی بەناوی «بەزمی بەهار» هەژار دەڵێ:

مــزگــێنی دا بەســروە بای بەهاری
وا هاتەوە نەورۆزی کــــــوردەواری
بەتیشک تێک شکا سوپای کرێوە
هەواری ڕۆژ گەیشتە خاکەلێوە
فەرمان درا بەسەوزە سەر هەڵێنێ
چیدی لە بەندی خاکی ڕەش نەمێنێ
با دەرکەون کوڵ و کەسەر بنێژن
با ڕۆژی ڕزگاری بکەن بەجێژن
شەماڵ گەواڵ گەواڵ هەور بنێرێ
ئاهەنگ و بەزمی جەژنی پێ بسپێرێ

ئەم شیعرە کورتە بەهارییە تام و بۆنێکی تایبەتی هەیە، لەو هەموو شیعرە زۆرەی لەم بابەتەوە وتراوە جیا دەبێتەوە. شاعیر باس لە شەڕ و زۆرانبازی زستان و بەهار دەکا، زستان وەک بەڵگەی ناخۆشی و بەهار وەک بەڵگەی خۆشی. لێکچواندنەکانی و هەندێ وێنەی دیمەنی زستان و بەهار کە بەراوورد دەکا و شەڕ لە نێوانیان دروست دەکا و لە دوا جاریش بەهار سەر دەکەوێ، وەکو بڵێی شاعیر شێوازێکی ڕەمزی (سیمبۆلی) بەکارهێناوە و زستانی کردووە بەڕەمزی دیلیەتی و بەهاریش بووە بەڕەمزی سەربەستی. مانای دیار و مانای شارراوە لەم پارچە شیعرەدا هەردووکیان جوانن.

٤

هەژار بۆ قازی محەمەد لە شیعری «پاڵەوانان ناترسن»دا دەڵێ:

دەرگــای شــێــران کــرایەوە
دار و بــەرد دەنــگــی دایــەوە
گـوێ لـە زرەی زنجـیــر بگرن
پــاڵــەوان نــاتــرســن بمــرن
بـۆ مـــــــەرگ دێن بەئـازایـی
دەڵێی دەڕۆنـە ســـەرشـــایـی
مـــــەردانـە هـەنگاو هـەڵدێنن
بەدکــــــار بەتـوندی دەدوێـنن
ڕوو گـرژن بەرامــبـەر دوژمن
دەم بـە بـزەن بـەرەو مـــــــردن
وا پێـشـــەوای کـوردان قــازی
پێــشـــەوایە بـۆ گــیــان بازی
گـورەی مـاتـی شـەو دەشکێنێ
دڵـــی زۆردار دەلــەرزێـــنـــێ

شـاعـیــر لە خـاوەن بیــروباوەڕێکی وەکـو قـازی مـحـەمـەد دەدوێ، دەیزانی لە خـەباتیدا لە ڕێی کوردایەتی ئەگەر سـەرنەکەوێ ئەنجامی مـەرگ دەبێ. لەبەرئەوە ئازا و نەترس بوو. شـاعیر باس لەو هێزە نهێنییە دەکا کە قازی محـەمـەد باکی بەمردن نەبێ و لە کاتی پێویستدا ئازایانە پێشوازی بکا. هەواڵێکی وا لە ناوەوەیە گۆیا پیـلانیـان بۆ دانابوو ڕزگـاری بکەن بەوەی بۆ وڵاتی دەرەوەی ئێرانی بنێرن. بەڵام وتبووی: بۆ شـەرمـەزارم دەکەن بەرامـبـەر بەکورد، ئەگـەر من ڕا بکەم ژیانی ئەوان دژوارتر دەبێ، ئەو کاتە چیم پێ دەڵێن!.

٥

هەژار بۆ مستەفا بارزانی بەهۆی یادی حەوتەمین ساڵی کۆچی دوایی (١٩٨٦) لە شیعرێکیدا بەناوی «ئەستێرەیێکی گەش» دەڵێ:

دەڵێن ئەوانەی خۆشەویستمانن
تا لە بەرچاون لە بەردڵانن
یەکتر نەدیتن لێک دووربوونەوە
دەبن بەمایەی لە بیرچوونەوە
بەڵێ بۆ کەس و دۆستی ئاسایی
سەبووری دەرە مەودای جودایی
نەک بۆ مەردێکی بەلەش نەدیوە
ناوی تەواوی دنیای تەنیوە
ئەو مەردەی کە بۆ لە بیرچوون نابێ
با بەرِوواڵەت لە گڵکۆشدا بێ

لەم شیعرەدا هەژار بەراوورد لە نێوان دوو جۆرە مردن دەکا، یەکێکیان لە بیر دەچێتەوە زوو بێ یا درەنگ، ئەوی دیکەیان لە بیر ناچێتەوە. یەکێکی وەکو بارزانی هەرچەندە لەگەڵ ئەوانەیە کە لە بیر ناچنەوە، بەڵام لە ناو ئەوانیشدا جێگەی تایبەتی هەیە، هەژار لە ژیان و مردندا بەدیاردەیێکی تایبەتی دادەنێ وەکو لە سەرانسەری ئەو شیعرە زۆرانەی بۆ ئەوی وتووە دەردەکەوێ.

***

عەبدولرەحمان هەژاری شەرەفکەندی موکریانی یا تەنیا هەژار. زۆرتر شیعر و کەمتر نووسینی ئەدەبی هەیە. لە رووی هونەرییەوە پەخشانی لە شیعری بەهێزترە، یا راستتر شێوازی شیعری لە وتارە ئەدەبییەکانیدا بەکار دێنێ. پەخشانی نموونەی کوردی پەتییە، زۆرتر دەشکێننەوە سەر تەعبیر و لێکسیکۆنی کۆمەڵی گوندایەتی و کشتوکاڵی. بەگشتی شیعری لە شێوازی میللی فۆلکلۆرییەوە نزیکە، ناوەرۆکی کوردایەتی و کۆمەڵایەتی و سیاسی و رووداوی رۆژانەی بەسەرهاتی کوردە. بەشێکی زۆر لە شیعری بۆ ستایش و پێداهەڵدانی بارزانی و بنەماڵەی بووە. پێوەندی بەوەوە گەیشتۆتە پلەی سۆفیزم لەبەرئەوە دەکرێ بەشاعیر بارزانی ناو ببرێ.

جگە لە شیعر و پەخشانی ئەدەبی، دانانی فەرهەنگی زمانی کوردی، لێکۆڵینەوە

لە ئەدەبی کوردی و وەرگێڕان لە زمانانی بێگانەوە کاری بنچینەیی هەژار بووە لە دوا قۆناغی ژیانی لە مەڵبەندی لە دایکبوونیدا. تەنانەت قورئانیشی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

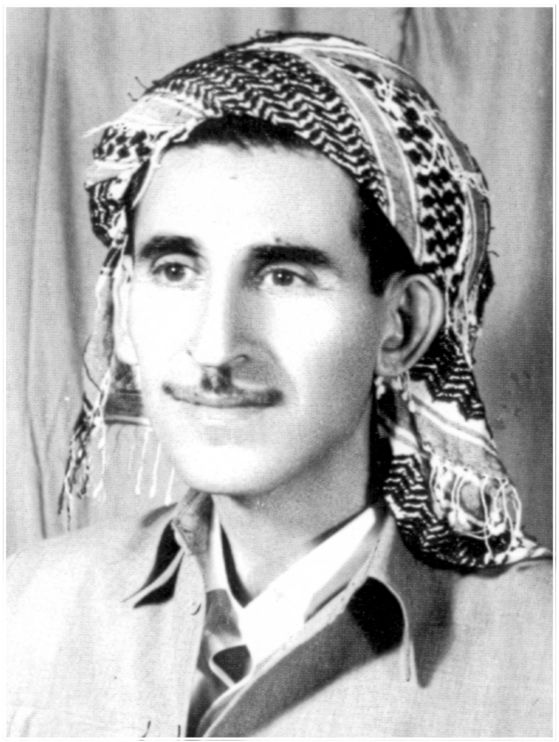

دڵزار

بەشی بیست و نۆیەم

دڵزار

١٩٢٠ – ....

دڵ دەڵێ دڵزار لە بۆچی سـینـە کـوورەی ئاگـری
بۆچی فرمێسکت بەسروەی بەحری ئەبیەز ناسڕی
بۆچی داری غـەم بە تـەوری کـەیف و شـادی نابڕی
بۆچی بەرگی زیللەت سـەر تا بەخـوار دانادڕی

ژیانی

ئەحمەد کوڕی مستەفا کوڕی محەمەد ئاغای حەوێزی لە ٨ی کانوونی دووەمی ١٩٢٠ لە شاری کۆیە لە دایک بووە. لە تەمەنی حەوتساڵیدا ماوەی دوو ساڵێک لە حوجرەی مزگەوت خوێندوویەتی و لە ساڵی ١٩٢٩ چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی، لە پاشانا قوتابخانەی ناوەندی و لە ساڵی ١٩٤١ کۆتایی بەم قۆناغە هێناوە و دەستی لە خوێندن هەڵگرتووە. لەو کاتەوە کە دەستی کردووە بە شیعر وتن نازناوی «دڵزار»ی هەڵبژاردووە و بووە بەو ناوەی کە پێی دەناسرێتەوە.

لە ناوەڕاستی جەنگی دووەمی گێتی (١٩٤٢) بووە بەسەرباز لە تیپی تایبەتی «لیڤی». ئەم تیپە سوپاییە لە لایەن ئینگلیزەوە دامەزرا بوو لە دوای داگیرکردنی عیراق (١٩١٨). سەربازەکانی لە هەموو میللەت و کەسانی دانیشتوانی عیراق پێکهاتبوو، زۆریان لە ئاسوورییەکان بوون لە ناو کوردەواریدا تەیارییان پێ دەڵێن. دڵزار نزیکەی سێ ساڵ و نیو لە ڕیزی ئەم تیپە سوپاییە مایەوە. بەشێکی ئەم ماوەیەی لە فەلەستین بردە سەر.

لەو کاتەی لە خزمەتی سوپا ڕزگاری بوو لە ساڵی ١٩٤٦ گەڕایەوە کۆیە. لەو کاتەدا پێوەندی بەکۆمۆنیستانەوە کرد، لە دوای ماوەیێکی کەم لە لایەن

دەسەڵاتەوە بۆ یەکەمین جار گیرا، لەوساوە تا ئێستا کار و پیشەی مووچەخۆری نەبووە بۆ دابینکردنی گوزەرانی، بەڵکو کادیرێکی حیزبی بووە، بەئاشکرا و نهێنی لە ڕیزی ڕێکخراوی کۆمۆنیستاندا کاری کردووە.

دڵزار بۆ جاری دووەم لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٤٨ گیراوەتەوە، لە کۆیەوە ڕەوانەی هەولێر کراوە. لە سەرەتای ١٩٤٩ دادگا فەرمانی شەش مانگ بەندکردنی دەرکردووە و نێرراوە بۆ بەندیخانەی نێوەندیی بەغدا. لە ناو بەندیخانە لەسەر جموجۆڵی سیاسی تاوانبار کراوە و دادگا فەرمانی سێ ساڵ بەندکردنی بۆ دەرکردووە و ناردوویانە بۆ بەندیخانەی کووت. لە هاوینی ١٩٥٢ ئازاد بووە و گەڕاوەتەوە کۆیە. ئیتر دەستی کردووە بەژیانی نهێنی لە ڕیزی کۆمۆنیستاندا. لە ساڵانی ١٩٥٢ – ١٩٥٣ لە هەولێر بووە، ئینجا نێرراوە بۆ سلێمانی، لە پاشانا لە ئاغستۆسی ١٩٥٤ گوێزراوەتەوە کەرکووک. لەو ماوەیەدا دەسەڵات هەوڵی دەدا بیگرێ، بەڵام خۆی بەدەستەوە نەدەدا. لە دوای ماوەیێک چووە بۆ هەڵەبجە لەوێ گیراوە و بە بەندکراوی نێرراوەتە کەرکووک، ئینجا بەدەستبەسەری ڕەوانەی بەندیخانەی نوگرەت سەلمان کراوە لە سارای باشووری عیراق. لە ساڵی ١٩٥٦ ئازادبووە و گەڕاوەتەوە کۆیە و بەنهێنی ژیاوە تا کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا. لەم ماوەیەدا تا ساڵی ١٩٦٠ خەریکی کاروباری سیاسی کۆمۆنیستەکان بووە لە کۆیە. لەو ساڵەدا کراوە بەدەستەی نووسەرانی ڕۆژنامەی «ئازادی» لە بەغدا.

لە دوای کوودیتا فاشستییەکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ چۆتە ناو ڕیزی کۆمۆنیستە چەکدارەکان کە بنکەیان لە گوندی کەڵکەسماق و لە پاشانا لە گوندی ئاوەگرد بوو لە ناوچەی کۆیە. لە ساڵی ١٩٦٧ بەملاوە چاوی دەسەڵات زۆر بەدوای کۆمۆنیستەکانەوە نەبوو، بە تایبەتی لە دوای بەیانی ١١ی مارتی ١٩٧٠.

لە ماوەی ١٩٧٠ – ١٩٧٢ بەشداری لە دەورەیێکی ڕۆشنبیری کردووە لە مۆسکۆ لە بارەی فیکری مارکسییەوە، هەروەها لە ئەکادیمیەی بوڵگاریا لە سۆفیا باوەڕنامەی زانستییە کۆمەڵایەتییەکانی وەرگرتووە و ئینجا گەڕاوەتەوە وڵات. لە ساڵانی ١٩٧٢ – ١٩٧٣ بووە بە وانەبێژ لە قوتابخانەی کۆمۆنیستەکان لە گوندی دەرگەڵە و مێژووی پارتی کۆمۆنیستی سۆڤیەت و بزووتنەوەی کرێکارانی گێتی وتۆتەوە.

له دوای ئەوەی له سـاڵی ١٩٧٢ کـه دەسـەڵاتی عـیراق بەدەست پارتی بەعسـەوە بوو پەیمانی سـتراتیجی لەگەڵ یەکێتیی سـۆڤیـەتی ئەو سـەردەمـه مـۆر کـرد و له بەهاری ١٩٧٤ لەگەڵ شـۆڕشی کورد تێکچوو، شایلۆغان و دەست له ملانێ بوو له نێوان پارتی بەعس و پارتی کۆمـۆنیست. بەرەی نیشـتمانییـان دامـەزراند، دڵزار لەگـەڵ نۆ کـەسی دیکه بەناوی کـۆمـۆنیسـتـەوە بـوون بەئەندام له ئەنجـومـەنی یاسـادانانی ناوچەی ئەڤـتـۆتـۆمی کـوردسـتـان. ئیـتـر لەو کـاتەوە حـاڵ و باڵ و گوزەرانی دڵزار و کۆمـۆنیسـتان باش بوو تا ناوەڕاستی ساڵی ١٩٧٩، لەو کاتەی بەعس لەمـانەش هـەڵگەڕایەوە، ئیـتـر دڵزار نـاچار بـوو چووە پاڵ ڕێکخـراوی کۆمـۆنیسـتـەکـان له ناوزەنگ و پشت ئاشان تا سـاڵی ١٩٨٣. لەو سـاڵەوە چووە سـووریا، ئینجـا بولگاریا له پاشـانا سـوید و بوو بەپەنابەری سـیـاسـی تا سـاڵی ١٩٩٤ و بەیەکجاری گەڕایەوە نیشـتمان و هـەولێری کردە نیشتـەجێی هەمیشـەیی خـۆی و ئێسـتـا خـەریکی حـەسـانەوە و خـوێندنەوە و نـووسـینـی یادداشـتـەکـانی خۆیەتی.

شیعری

شیعری له ڕووی ڕوخسارەوە

دڵزار له سـاڵی ١٩٤٠ دەسـتـی داوەتە شـیـعـر و له هـەمـوو بابەتەکـانی وتووە ئەوانەی لـه ناوەڕاسـتـی سـەدەی بیسـتـەمـدا باو بوون، زۆربەی مـەبەسـه کـۆن و نوێکانی له ڕووی ناوەڕۆکەوە لەگەڵ ئەو بابەته شیعرانەدا گونجاندووە. له شیعری عـەرووزیدا بـەحـرەکـانـی هـەزەج و ڕەمـەل و مـوتەقـاریب و ڕەجـەز و سـەریعی بەکـارهێناوە. له دەنگەکـانی ئەلفـوبێی عـەرەبی و کـوردی ئەم دەنگانەی کـردووە بەقـافیـە: ا ت د ر ز ل م ن (ه – ـە) و وو ی ێ. کۆمـەڵێک وشـەی کـردووە بەپاش قـافیـە: ئەدەین، ئەکـا، بێ، نەبێ، ڕۆ (ڕۆیشت)، تۆ، من، کـەم (بکەم)، مـحـەمـەد، گرتووە.

هەردوو جۆرە قافیەی لەم بابەته شیعرەدا بەکارهێناوە، یەکێتیی قافیه و جووت قافیه (مەسنەوی). له شیعری میللیی کێشی سیلابی خـۆماڵیدا دڵزار دەوڵەمەندە، زۆربەی کـێـشـەکـانی بەکـارهێناوە بەتـایبـەتی دە و هەشت و حـەوت بـڕگـەیی. له قـافیەشـدا گـەمـەی هونەری زۆرە. لەم بەشـە شـیـعـرەیدا یەکێتیی قـافیـە دەبینرێ،

هەروەها قافیە خۆماڵییەکانی (ا ب ا ب)، (ا ا ب ب جـ جـ)، (ا ا ب ا)، (ا ا ا ا)، (ا ا ا ب) و هی دیکەی بەکارهێناوە.

شیعری لەم بابەتەی بەقەوارە کورتن دەچنە ناو لیریکەوە، قەسیدە (پۆیێم)ی کەمە. لە هونەرەکانی شیعر جگە لەم دوو بابەتە پێنجینی هەیە، دوو جۆرە قافیەی تێدا بەکارهێناوە (ا ا ا ا ب)، (ا ا ا ب ب)، هەروەها قەسیدەی شەشینیش بەرچاو دەکەون بەقافیەی (ا ا ا ا ب ب). لەمانەش زیاتر دڵزار بایەخی زۆری بەموستەزاد داوە و هەندێ دەسکاری هونەری تێدا کردووە لە ڕووی ڕوخسارەوە واتە ژمارەی دێرە کورت و درێژەکانەوە.

دڵزار یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی سەردەقی «شیعری نوێ»ی کوردییان شکاندووە و ئەو جۆرە شیعرەیان هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا. شاعیر لە لیریکێکدا چەند کێشێک بەکار دێنێ، کێشە بنچینەیییەکانی دە و هەشت بڕگەیی کەرت دەکا، خۆیان و کەرتەکانیان لە شیعرێکدا بەکار دێنێ. قافیەی ئازاد کردووە و هارمۆنیای ناوەوەی پاراستووە. لە پێنج خشتەکیدا دەستی هەیە، شیعری نالی و ڕاجی کردووە بەپێنج خشتەکی.

وشەی فەرهەنگی زمانی شیعری ئاسان و ڕەوانە. لە بەپەتیکردنی شیعری کوردی دەوری هەیە. جار جارە وشە و لێکسیکۆنی دیالێکتی ناوچەیی شێوازی کۆیە بەکار دێنێ. هەندێ جار وشە بەفۆنێتیکی دەشت و ئاوەدانییەکانی کشتوکاڵی تۆمار دەکا. دڵزار بایەخی زۆری بەڕەوانبێژی داوە بەتایبەتی ئەو لایەنانەی پێوەندییان بەڕیتم و مۆسیقای دەنگەکانی وشەوە هەیە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

دڵزار شاعیرێکی خۆڕسکی ڕەسەنە، لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە زۆربەی مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی و شیعری سەردەمی خۆی وتووە. لە سەرووی هەموویانەوە دڵداری و وەسفی بووکی شیعر و سروشتی ڕەنگینی کوردستان. لەو کاتەی شیعری بۆ ستایش و پێداهەڵدانی ئیدیۆلۆجییەتی مارکسیزم و دەوڵەتی یەکێتیی سۆڤیەت تەرخان کردووە لە ڕووی ئیستێتیکییەوە بووە بەدوو بەش:

١- بەشێکی شیعرە ڕەسەنە خۆڕسکییە سروشتییەکەیە کە دەستی پێ کردووە. لێرەدا شاعیر لە ئیلتیزامی جوانکاری نەچۆتە دەرەوە، لەبەرئەوە فیکر

(ئیدیۆلۆجییەت) بووە بەملکەچی جوانکاری (ئیستێتیکی، شیعرایەتی) و شیعرێکی جوانی بەرهەم هێناوە.

٢- بەشێکی دیکەی شیعری بەپێچەوانەوە، ناوەڕۆکەکەی لە بیروباوەڕی ئەنتەرناسیۆنالیزمی و چینایەتی و مارکسیزم هەڵقولاوە، لێرەدا ئیستێتیکا بووە بەملکەچی ئیدیۆلۆجییەت و لە خەیاڵ و چێژی هونەری شۆراوە و لە شیعری پەروەردەیی (دیداکتیکی) نزیک کەوتۆتەوە. ئەمەیان ئەو جوانکارییەی تێدا نییە، یا زۆر کەمە لەبەرئەوە تا پلەیێک لە شیعرایەتی کەوتووە.

دڵزار لەم جۆرە شیعرەیدا بەگشتی هەندێ تیۆری بەشیعر دەگێڕێتەوە، ڕووداوی ڕاستی مێژوو وەکو خۆی دەخاتە ڕوو، دروشمی سیاسی هێناوەتە ناو شیعرەوە، بۆ هاندانی خەڵک شۆڕش بکەن، تەخت و تاراجی کۆنەپەرست سەراوژێر بکەن، جەستەیان بپلیشێننەوە و لەناویان ببەن. داواکاری جەماوەر ئەوەیە نەیاری مارکسیزم تۆزیان نەمێنێ. بەم جۆرە زەبروزەنگ دەچێتە ناو شیعرەوە.

بەناوی سۆسیالیزمەوە هەڵوێست بەرامبەر بەڕەمزەکانی مارکسیزم گەیشتۆتە ڕادەی پەرستن، بۆیە میللەتەکانیشیان وەکو ڕووس و چین و بولگار و ئەوانی دیکە، لە هەموو میللەتانی سەر ڕووی زەوی جیا دەکرێنەوە. ئەمانە ئادەمزادی سووپەرمانن چونکە سۆسیالیستن، ئەوانی دیکە کەم فام و دواکەوتوون چونکە بۆرجوازین! ئەم جۆرە شیعرانەی لای دڵزار و شاعیرانی دیکە دەوری پڕوپاگەندەیان بۆ ئیدیۆلۆجییەتێکی دیاریکراو هەیە، کاریگەرییان کاتییە و زۆر بڕ ناکەن.

بەشە ڕەسەنەکە لە شیعری دڵزار ڕەنگدانەوەی لایەنی ڕووناکی ژیانی ئادەمزادە، خۆی لەم وێنانەدا دەبینێ: دڵداری و وەسفی سروشت و ژیانی کۆمەڵایەتی و کوردایەتی و سۆزی مرۆڤایەتی بەرامبەر بەهاوڕێیەتی و ژیانی خۆشی و مردن و چەوساندنەوەی هەژاران و زوڵم و زۆری کاربەدەست و دەرەبەگی ناوەوە و ئەمپریالیست و کۆڵۆنیالیستی دوژمنی مرۆڤایەتی لە دەرەوە، وەکو دەسەڵاتە پڕ لە زەبروزەنگەکانی دەوڵەتانی بەریتانیا و فەرەنسا و ڕووسیا و ئەمەریکا. شاعیر هەیە توانیویەتی ئەم بابەتانە بکا بەشیعری ڕەسەن و جوان. بەڵام دڵزار شیعری ڕەسەن و جوانی هەیە لە لایەکەی دیکە.

نموونەی شیعری

١

لە کاتێکدا دڵزار لە ساڵی ١٩٤٥ سەرباز بووە لە فەلەستین بەناوی «دڵ و دڵزار» ئەم دیالۆجەی نووسیوە:

دڵ: دڵ دەڵێ دڵزار لە بۆچی سینە کوورەی ئاگری!
بۆچی فرمێسکت بەسروەی بەحری ئەبیەز ناسڕی!
بۆچی داری غەم بەتەوری کەیف و شادی نابڕی!
بۆچی بەرگی زیللەت سەر تا بەخوار دانادڕی!
بۆچی ڕێگەی ڕەوشەنی ژینی بەرز داناگری؟
دڵزار: ئەی دڵا بای بەحر و بەڕ ئەشکم ووشک ناکاتەوە
باغی ڕەنگینی فەلەستین دڵگەشیم ناداتەوە
کێوەکەی قودسی موقەددەس بەنیەتم ناباتەوە
حەسرەتی دووری وەتەن خوێنی جگەر دەخواتەوە
ناعیلاجم غەم دەخۆم کەس غەم لە بۆ خۆی ناکڕێ
دڵ: باشە گەر تۆ ڕاست ئەکەی بۆچ ئەو غەمەت پەیدا دەکرد
بۆچی لەو خاکی بەهەشتی کوردگەلەت حاشا دەکرد
بۆچی بەقسەی ناحەز و بەد خۆت وەها ڕیسوا دەکرد
بۆچی سیرەی خۆت لە خاکی غوربەتا توونا دەکرد
ڕابەری لای خۆت لە زۆر کەس ماهیر و زاناتری
دڵزار: گەر موقەددەر بێ مرۆ بێهۆش و نابینا دەبێ
سەد هەزار جار مورشید و ڕابەر بێ هەر گومڕا دەبێ
ڕاستەڕێش بگرێ گەلێ جار تووشی چاڵی وا دەبێ
دوو بەشی عومری لە ناویا بەخت ئەکا و توونا دەبێ
چەشنی مردووی دێ بەسەر هەرچەند بەدیمەن نامرێ

دڵزار لەم دیالۆجەدا باس لە سۆزی ناوەوە و گیرۆدەیی خۆی دەکا بەخاکی نیشتمانەوە و ئەو دەردەبڕێ بەبێ ئەو ناتوانێ بژی. دڵ لێی دەپرسێ کەوا بێ بۆچ

لێی دوور دەکەوێتەوە! لێرەدا دەڵێ: ئەوەیە بێهۆشی ئادەمزاد کە فیکری دەجووڵێ بیر لە دڵی ناکاتەوە. دەبێتە مەتریاڵێکی بە لەش زیندوو بەگیان مردوو.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی «ئەفسانەی گوڵی شەرمن» دەڵێ:

دەڵێن کە خولْقا گوڵ لە گوڵستان
سپی بوو سپی وەک بەفری کوێستان
بەڵام لەودەمەی دەمی کردەوە
بۆ ماچ کردنی رووناکی بەیان
هەستی کرد ئادەم تەماشای ئەکا
بۆیە ڕوخساری سوور بوو لە شەرمان
ڕاستی ئاوا بوو سەر کوڵمی یارم
پێش هەڵمژینی بەر لە ڕامووسان

شاعیر لەم وەسفە شیعرییە جوانەدا بۆ سووری سەر کوڵمی یار لەو ئەفسانەیە دەدوێ ئەوەی دەڵێ گوڵ لە پێشانا بەڕەنگی سپی خولْقاوە، لە دواییدا کە هەستی بەوە کردووە سەرنجی خەڵکی ڕاکێشاوە و تەماشای دەکەن لە شەرمانا سوور هەڵگەڕاوە، ئەو ڕوخسارەی یاریش وەکو دڵزار دەڵێ لە شەرمانا یا لە خۆشیانا سوور بووە.

٣

لە پێنجینێکیدا بەناوی «هەستە مەوەستە» لە ساڵی ١٩٨٤ لە دیمەشق نووسیویەتییەوە دەڵێ:

دە دەی هەستە مەوەستە دەستە بەستە
نیگارەی مەم هەنارەی دیدە مەستە
دڵم ئەمشەو بەڕاستی تەنگ و پەستە
لە ئەو ڕووحی ڕەزەی زۆر کۆن و خەستە
لە بۆم تێکە پەیا پەی بێنە هەستە

له ئاواز و ڕیتمی ئەم هەموو وشانەی دەنگی «س»یان تێدایە و سێیەکی هەموو وشەکانی شیعرەکەن دڵزار سروودێکی وەسفی دڵداری دروست کردووە پێش ئەوەی قسە لەگەڵ بیر و خەیاڵدا بکا، وەک ئاوازێکی خۆش لە ناو گوێدا دەزرنگێتەوە.

٤

شاعیر لە لیریکێکیدا بەناوی «یەکگرتنی کورد» لە ساڵی ١٩٩١ هۆنراوەتەوە بیر لە دوارۆژی کورد دەکاتەوە و ئامۆژگارییان دەکا:

زازا و کرمانج و سۆران | لوڕ و کەلهوڕ و گۆران
هەر شەش بەدەست و بردن | بڕبڕەی پشتی کوردن
گەر یەک دڵ بن ئەمانە | هەموو بەلای زەمانە
زۆردارانی سەر زەوی | سەرمان پێ ناکەن نەوی

شاعیر لە سەرەتای ساڵی ١٩٩١ کە هەستی بەوە کردووە لە ئەنجامی شەڕی عیراق و کوێت گۆڕانکارییێک لە کۆمەڵی کوردەواریدا ڕوو دەدا، لەبەرئەوە دەڵێ ئەگەر کورد بەهەموو تیرە و هۆز و توێژەکانی کۆمەڵ یەک نەگرن سەرناکەون، ئەگەر یەک بگرن هەموو زۆردارانی سەر ڕووی زەوی بۆیان ناکرێ سەریان شۆڕ بکەن.

٥

بەیادی بینینی شاعیری کورد سافی، دڵزار شیعرێک دادەنێ بەناوی «گەشتێک بۆ هیران» لە ساڵی ١٩٣٦:

ڕۆژمان کردەوە شەوێک لە هیران
بەشادمانی و سوحبەت و سەیران
ئینجا سبەینێ بەری بەیانی
کە تیشکی ڕۆژێ ڕەوشەنی هانی
وەحشی و دڕندە و حەیوانی کێوی
لە شاخ هاتنە دەر کەروێشک و ڕێوی

ئێمـەش لە قیـژە و قـاسـپە قـاسـپی کەو
چاومــان کـردەوە هـەڵسـتــاین لـە خــەو
ســـەرنجـــمـــان دایە دیمەنی بـاغــان
دیمەنـی گـرد و ســەر کـێـو و شـاخــان
ســەراسـیــمــە بووین لـە جـوانی بـەهار
لـە سنعـــەت و نـەخـــشی پـەروەردگــار
ســـووڵاوی شـــاخـــان دەبریقـــایەوە
بەتیـــــشـکـی ڕۆژێ دەدرەوشــــــایەوە
پـــاشـــی دیـــتـــنـــی ئـــەم دیمـــەنــانـــە
ڕوومــــان کـــــردەوە لای دیوەخــــانە
لە دوای نان خواردن چووینە ناو گوڵزار
دامــان بـەست یاری لـە ناو مـێــرغـوزار
ئـەوێ ڕۆژێـکە بـەشـــــــادمـــــــانی
ڕۆژمـــان بەڕێ کـــرد لـە دنیـــای فـــانی
جـــەنابی ســـافی قـــەدری زۆر گـــرتین
بەخـوا بێ قـوسـوور خـزمـەتی کـردین
(دڵزار) ئـەو ڕۆژەی هـەروا لـە بیـــــرە
کـــە چەندە خـــۆش و چەندە دڵگیـــرە

دڵزار وەک یادداشتێکی ڕۆژانەی ئەدەبی بەشیعر باس لەو گەشتە دەکا کە بۆ مەڵبەندی ژیانی سافی کردوویەتی لە گوندی هیران. سروشتی بەهاری ڕەنگین و جووڵە و قاسپەی کەو و زریکەی کەروێشک و خوڕەی جۆگەکانی بناری شاخ بوون بەسـەرچاوەی ئەم گەشتنامەیە. خانەخوێی شاعیر بوو بەهەوێنێکی گرنگ بۆ داهێنانی ئەم لیریکە لە وەسفی بەهار و هاوین.

٦

دڵزار وەک هەندێ لە شاعیرانی دیکەی کورد سەرسامی شیعرەکەی بێخود بووە «لەو ڕۆژەوە ڕۆیشـــتـــووە تۆراوە دڵی من». بەناوی «پەرێشـــانە دڵی من»

قەسیدەیێکی بەندی چوارینی ڕێکخستووە بەم چوارینە دەست پێ دەکا:

قــوربان وەرە ئـەمــڕۆکــە پـەرێشـــانە دڵـی من
بێـــهـــۆش و بەبێگۆشـــە لـە زیندانە دڵـی من
بێــئـــاگــر و بێگڵـــپـــە لـە ســووتـانە دڵـی من
سـووتاوی ڕوخ و کـون کونی مـوژگانە دڵـی من!

بەم چوارینە کۆتایی پێ دەهێنێ:

دلبـــەر چـیــیـــە بەم تاقـی برۆت دڵ دەرفـــێـنی
چیم کــردووە خــوێنم بەغـــەزەب وا دەڕژێنی
(دڵزار)ی هـەژار بۆچی لە هیجران دەسووتێنی
نازانـی کــە پڕ ئـاگــری هیـــجــرانە دڵـی من!

لێـرەدا دڵزار بـەڕوخـسـار لاسـایی بێـخـود دەکاتـەوە، بەڵام ناوەڕۆک بابەتێکی دیکەیە. خـەریکی لاواندنـەوەیە بۆ شـپـرزەیی حـاڵی لەبەر دووری لە دلبـەری نازدار. شـاعیر لە ڕێبازی شیـعری لاسایی کلاسیکی دوور نەکەوتۆتەوە کە شـاعیران لە جیابوونەوە و دووری لە دلبەر دەدوێن.

٧

دڵزار بـەهـۆی کــوشــتـنی بـەکــر ســدقی عـــەسـکەری لـە بیــرەوەری چـوارەمی شـەهیـدکردنی لە ١١ی ئـاغسـتـۆسی سـاڵی ١٩٤١ بەناوی «شـینی بەکـر سـدقی» ماتەمنامەی بۆ نووسیوە:

دیســـان دووکـــەڵ و بوخـــاری ئەســـتـــەم
کـوردسـتــانی گـرت چەشنی تۆز و تەم
بـاغـی ژینـی کــورد دیســـان ســـاوا بوو
ئەســـتـــێـرەی بـەخــتـی لە کــەل ئـاوا بوو

***

بەگـوللەی گــەرمـی دەسـتـی دوژمن چوو
لـە نـامـــــەی ژیـنـدا نـاوبـانـگـی وون بـوو

ئەسـەف بۆ گەورەی شـەهیدانـی کورد
حــــەیف بـۆ بـاوکـی هـەژارانـی کـــورد
دریّغ بۆ شـــێـــری نێـــری مـــەیدانم
بـۆ بەکــر ســـدقـی ڕەئیس ئـەرکـــانم
بـۆ جــــەنگـاوەری بەهـێــــز و گـــوردم
بـۆ نـاپولیـــۆنی مـــیللـەتی کـــوردم

***

بلّیّ ئەی (دلّزار) هـەژاری غــەمــبـــار
بـەڕۆڵەی ووردی کـــوردی ســـیـــاچـار
گەر پرسیـار ئەکەن لە مێژووی مـەرگی
لـە ڕۆژی ڕەشـی پـچـــڕانـی جـــەرگـی
لە چەرخی بیستـەم سـاڵی سی و حەوت
یازدەی ئاغستۆس لە ژێر خـاکا خـەوت

دلّزار لەم شـیـعـرەدا شـیـوەن بۆ بەکـر سـدقی دەکـا لەبەرئەوەی کـوردە و وەک سـوپاییـێک لە سـەردەمی دەسـەلاّتی عـوسـمـانی و عـیـراق ناوبانگی دەرکـردووە. پیلانی کوشتنی ڕاسـتـەوخـۆ پێوەندی بەمـەسـەلەی بزووتنەوەی ڕزگاری کوردەوە نەبووە، بەلاّم وەکو کوردێک لە ناو شۆڤێنیستە عەرەبەکاندا خۆشـەویست نەبووە. تا ئێسـتاش دوژمنانی کورد بەپیـاوخراپ لە قەڵەمی دەدەن تەنیا لەبەرئەوەی کورد بووە. هـەسـتی دلّزار دڵسـۆزانەیـە و لە جێی خـۆیـەتی کە فرمـێسکی بۆ کـەسـێک ڕشتووە کوردبوونی هۆیێکی گرنگ بووە بۆ کوشتنی.

٨

دلّزار لـە ســـاڵی ١٩٨٧ لـە لیـــریکێکیــدا بـەناوی «بـۆ دەوڵەمــــەندێکی ڕەزیل» دەنووسیّ:

سـگەســـــتـــووری وورگن بـەرازی بەزیـو
هــەتـاکـــــــــەی دەنــازی بـەزێـڕ و بـەزیـو

بەهارت بەسەر چوو ڕەزیلی ڕزیو
ژیانت لە دەس چوو بەرەو گۆڕ خزیو
لە بۆ کات و ڕۆژانی پڕ تەنگەبەر
شتێکی بەکەڵکت نەچاند بێتە بەر

لەم شیعرەدا دڵزار بەشێوازێکی داشۆرینی قەشمەری ئامێز وەسفی دەوڵەمەندێکی چاوچنۆک دەکا، نموونەی ئەم جۆرە دەوڵەمەندە لە ناو کۆمەڵدا زۆرە، تەنیا کەڵکیان بۆ خۆیانە لەو کاتەی توانای ئەوەیان هەیە کاری خێرخوازی لە هەموو ڕوویێکی ژیان بگەیەننە ئەنجام.

٩

لە شیعرێکیدا «بۆ هەڤالانی کوردستانی» لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٦٥ دڵزار دەڵێ:

هەڤالانی کوردستانی
گوێم لێ بگرن زۆر بەجوانی
ئەگەر ئێوە ڕاستە کوردن
بۆ کوردستان پەیژە و پردن
ئەبێ خزمەتکاری کورد بن
خاوەن هۆش و بیری وورد بن
ئازاردانی ئێمەی دڵسۆز
خزمەتە بۆ دوژمنی هۆز
گەر دژی سۆسیالیستی بن
دیارە ئەبێ فاشستی بن
پیاوی باش و دیمۆکراتی
هەرگیز نابێ بەشەلاتی
ڕێ لە جاسووس و جاش بگرن
ڕێگە لە پیاوی باش مەگرن

تکام وایە تاقـــمی شـــێـــرە
گــوڵزاری گــەل نـەکـا گـێــرە
هـیـــــوادارم ئـەی هـەڤـــــاڵان
کــەمێ عـــەقڵ نەخـــتێ ویژدان
بـەکــــاربێـنن تـا بێگومـــــان
بـکـەونـەوە ســــــەر ڕێـی ژیـان

لەو ساڵەدا دڵزار لەگەڵ تیپی چەکدارانی کۆمۆنیستەکان بنکەیان لە گوندی ئاوەگرد بووە. لە پاش کوودیتا فاشستییەکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ و سەرهەڵدانی دووبەرەکی لە ناو ڕیزی شۆڕش لە ساڵی ١٩٦٤ ناخۆشی و چەندوچوون کەوتە نێوان کۆمۆنیستەکان و بەڕێوەبەرایەتی شۆڕشی کورد. دڵزار گلەیی لەو فەرماندەیە دەکا گۆیا بەربەرەکانی کۆمۆنیستەکانی کردووە، بەلایەوە ئەمە کارێکی باش نەبووە، ئەوەی ئەمەی کردووە بەپیاوچاک ناژمێررێ. وەک لە شیعرەکە دەردەکەوێ ئەوەی دەوری ئازاردانیانی بووە تاقمەکەی شێرە بوون، مەبەسی خورشید شێرەیە لەو کاتەدا لە جموجۆڵی سوپایی دەوری بووە.

١٠

لە شیعرێکیدا بەناوی «هەژارین» لە ساڵی ١٩٤٨ لە کۆیە هۆنیویەتییەوە دڵزار دەڵێ:

بـرا وەرزێر و جـــووتیـــار و ســـەپانـین
بـێ بـەرگ و نـانـین
ئەگــەرچی هەڵگری هەوجـارِ و داسین
هەردەم کـەسـاسین
لـە چـنگ ئـاغـــا جگەرپارە و پەلاسین

***

گــەنم چێنـین و غـــەیری هەرزن و گــاڵ
نـابـەینە نـاو مـــاڵ
کـــەچی ئـاغـــا بـەزۆری قـــەندەهـاری

بێ غــــەم دەهـاری
لە ســـایەی ئێــمـــە لیــرەی بۆ دەباری
***
قـوبـوولّ ناکــەین ئیــتـر ئـەم ژینە تـاڵە
ئـەم تـەرزەحــــــاڵە
ســەروسـامـانی خـۆ ناخـەینە بـەرچنگ
دوژمـنـی دڵتــــەنگ
هـەمـوو هـاوارکــەین تێکڕا بـەیەک دەنگ
***
هـەژار و حـەق خـوراو و ڕووت و برسـین
ئـێــــمــــە نـاترسـین
لە گوللەی خائین و جـاسـووس و زۆردار
یاخـۆ ئیسـتیعمـار
ئـەکــۆشین بـۆ نەمـــانـی زوڵـمی زۆردار
***
لـەســـــر ڕێگەی ڕەوانی عـــەدل و دادا
ئـێـــــمــــــە لانـادا
تەقـــەی تۆق و زڕەی زنجـیـر و زینـدان
مــەینەتی و لـێـدان
تـەنـانـەت ســـــەربڕین و گــــوللـەبـاران

لەم شیعرەدا دڵزار باس لە چینەکانی خوارەوەی کۆمـەڵ دەکا، ئـەمانە ژیانیـان هـەژارانەیە، ڕەنجیـان بۆ ئاغـای دەرەبەگە. بۆ ئەوان ڕەنجی ئەمـانە و بۆ ئەمـانەش چەوســانەوە. شـاعـیـر چەوسـاوەکـان هـان دەدا بۆ تـۆڵەســەندنەوە لە هـەمـوو چەوسێنەرەوەکـان، لە سـەرووی ئەمـانە هەموویـان، ئەمـپریالیسـتی ئەورووپایە، لە بەرژەوەندی خـۆی دەگەڕێ. پێویسـتـە ئەوەی لێ وەربگیـرێتـەوە و یەکسـانی باڵی بەسـەر خەڵکی کۆمەڵدا بگرێ.

***

ئەحمەد مستەفا دڵزار شاعیرێکی بەدیمەنی ئەدەبی کوردییە. پێش ئەوەی لەسەر هەر بیروباوەڕێک بووبێ یا نەبووبێ شاعیر بووە. شیعری بۆ جوانی ژن وتووە، ژن هەوێنی دڵدارییە. ئینجا سروشتی ڕەنگینی بەسەرکردۆتەوە چونکە سەرچاوەی ئیلهامی وەسفی بووە. دڵداری و سروشتی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە لە زۆربەی بابەت و هونەرەکانی شیعری وتووە. بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی و سیستێمی «شیعری نوێ»ی کوردی و هەموو جۆرە قافیەکانیشی بەکارهێناوە.

لە دوای ئەوەی باوەڕی بەئیدیۆلۆجییەتی کۆمۆنیزم هێناوە، شیعری بۆ ئەم مەبەسە تەرخان کردووە. هەوڵی داوە ئیدیۆلۆجییەت بەسەر جوانکاریدا زاڵ بێ لەم جۆرە شیعرەیدا، لەبەرئەوە بەرهەمی لەم بابەتەی لە شیعری پەروەردەیی (دیداکتیکی) نزیک بۆتەوە. لە شیعری دیکەیدا ڕەچاوی هەموو مەرجە پراکتیکی و مەعنەوییەکانی کردووە، بۆیە بە بەرهەمێک دەکەونە بەرچاو مێژووی ئەدەبی کوردی شانازییان پێوە دەکا.

د. مارف خەزنەدار. ب٧ (٢٨)

مارف بەرزنجی

بەشی سییەم

مارف بەرزنجی

١٩٢١ - ١٩٦٣

شاخی بەرز و جوان وولاتی کوردان
قەلا و سەنگەر و پشت و پەنامان
چەن هەزار ساڵە ژینمان تێکەڵە
بووی بە نیشانەی کورد و کوردستان

ژیانی

مارف کوڕی شێخ عەبدولکەریم کوڕی شێخ حوسێن بەرزنجی لە ١٠ی شوباتی ١٩٢١ لە ئاوایی قادر کەرەم لە دایک بووە. باوکی وەکو شێخێکی تەریقەتی قادری تەکیە و دامودەسگای دەروێشی بووە، بەڵام لە ڕووی داراییەوە دەوڵەمەند نەبووە. خوێندنی لە قوتابخانەی سەرەتایی قادر کەرەم دەست پێ کردووە، لەو سەردەمەدا خوێندنی ئەو قوتابخانەیە تا پۆلی چوارەم بووە. ئیتر لەبەرئەوەی باوکی نەیتوانیوە بینێرێ بۆ کەرکووک بەهۆی دەست کورتییەوە دوو ساڵ ماوەتەوە. ئینجا لەگەڵ شێخ حوسێنی برای چوونەتە کەرکووک و لە تەکیە کۆنەیێکی خۆیان ژیاون. گوزەرانیان زیاتر لە کوڵەمەرگییەوە نزیک بووە. لە پۆلی یەکەمی قوتابخانەی ناوەندی لە کەرکووک پێوەندی لەگەڵ پارتی هیوا کردووە. لە ساڵی ١٩٤٣ قوتابخانەی ئامادەیی تەواو کردووە. لەو کاتەدا باوکی خوازبێنی کچێکی بۆ کردووە بەبێ ئەوەی چاوی پێی بکەوێ. لە دوای ژن هێنان بۆ ماوەی ساڵێک کارێکی مووچەخۆری بچووکی دەست کەوتووە، لە ساڵی ١٩٤٤ ڕووی کردۆتە بەغدا و لە کۆلێجی ماف (حوقووق) بووە بەقوتابی. لەبەر دەست کورتی ماوەیێک لە کارگێڕی تووتن لە بەغدا دامەزراوە بۆ ئەوەی خوێندنی کۆلێجی ماف بباتە سەر.

له بەغدا پێوەندی ناسیاوی لەگەڵ ئازادیخواز و نیشتمانپەروەران کردووە. له خۆپیشاندانەکانی ئەو سەردەمانەی بەغدا بەشدار بووە. لە کانوونی یەکەمی ١٩٤٧، فەرمانی گرتنی لە لایەن دەسەڵاتی میرییەوە دەرچووە. ماوەیێک خۆی شاردۆتەوە. لە هاوینی ١٩٤٨ کۆلێجی مافی تەواو کردووە و لە پاییزی ئەو ساڵەدا فەرمانی ئەوقاتی بۆ دەرچووە و بوو بەمحامی. لە کاروباری ئەوقاتیدا شتێکی وای دەست نەکەوتووە پێی بژی، بۆیە کارێکی لە کۆمپانیای نەوت چنگ کەوتووە، بەڵام زۆری پێ نەچووە وازی لێ هێناوە چونکە کاربەدەستە ئینگلیزەکان بەچاوێکی سووک تەماشایان کردووە، بەوەی لە بن دەستی کابرایێکی ئاسووری نەخوێندەواریان داناوە وەک یاریدەدەرێکی.

لە مارتی ١٩٥٠ بەهۆی جموجۆڵی سیاسییەوە ناچار بوو چوار مانگ خۆی بشارێتەوە، بەدەربەدەری لە سەنگاو و قەرەداغ و شارباژێڕ ئەو ماوەیەی بردە سەر. وەکو خۆی دەیگێڕێتەوە لە ساڵانی ١٩٥١ – ١٩٥٢ تووشی گرێیێکی سایکۆلۆجی بوو، واتە حاشاکردن لەو بیر و ئیدیۆلۆجییەتەی باوەڕی پێی هەبوو، بەڵام زوو خۆی دۆزییەوە. ئەم دان پێدانانەی مارف بەرزنجی لە مرۆڤێکی ژیر و زیرەک و دڵسۆز هاتۆتە دەرەوە، دوور لە بیری عەشایەری ڕۆژهەڵاتییانەی دواکەوتوو، ئەم جۆرە کردەوانە دەشارێنەوە بۆ ئەوەی لەسەری بڕۆن، بەڵام مارف ئاشکرای دەکا بۆ ئەوەی لەسەری نەڕوا.

لە ساڵی ١٩٥٦ لەبەرئەوەی پشتی میسری گرتبوو لە دەست درێژییەکەی مەسەلەی سوێس خرایە بەندیخانەوە. لە دواییدا ئازاد کرا. لە ساڵانی پێش کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ لە کەرکووک خەریکی کاری ئەوقاتی بوو. لە پاییزی ساڵی ١٩٥٧ەوە یەکێک بوو لە ئەندامە بەکارەکانی دەستەی نووسەرانی کۆواری «شەفەق» تا هاوینی ١٩٥٩.

لە دوای کوودیتاکەی تەمووزی ١٩٥٨ بەسکرتێری ڕێکخراوی ئاشتیخوازانی کەرکووک هەڵبژێررا. لە پاشانا کرا بەسەرۆکی شارەوانی کەرکووک، بەڵام ئەمە زۆری نەخایاند و لە دوای مانگ و نیوێک پاش ئاهەنگی بیرەوەری یەکەمی ١٤ی تەمووز، لە ساڵی ١٩٥٩ لەگەڵ ١٨ کەس لە نیشتمانپەروەران گیرا و هەموویانیان ڕەوانەی گرتووخانەی بەغدا کرد.

ئاژاوەی تەمووزی ١٩٥٩ لە شاری کەرکووک پیلانێک بوو کۆمپانیای نەوتی

کەرکووکی سەر بەئینگلیز داینا بوو لە دژی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد و دەسکەوتەکانی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ لە سەرانسەری عیراق. ئەم پیلانە بەهۆی کۆنەپەرستانی عیراق و بەشێک لەو تورکمانانەی سەر بەدەوڵەتی تورکیا بوون و تا پلەیێک دەست تێوەردانی ئێران و سووریا و میسر گەیشتە ئەنجام. کارەساتێک بوو کورد لە هەموو کەسێک زیاتر زیانی لێ کەوت.

مارف بەرزنجی لە هاوینی ساڵی ١٩٥٩ەوە لە گرتووخانەی بەغدا مایەوە تا ڕۆژی ١٥ی حوزەیرانی ١٩٦٢ فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرچوو لە دادگای بەغدا. لە دوای کوودیتا فاشستییەکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ گوێزرایەوە بەندیخانەی کەرکووک و لە ٢٣ی حوزەیرانی ١٩٦٣ لە کەرکووک لە سێدارە درا.

شیعری

مارف بەرزنجی لە ساڵی ١٩٣٦ کە لە پۆلی چوارەمی قوتابخانەی سەرەتایی بووە یەکەم شیعری هۆنیوەتەوە. بڵاوکردنەوەی شیعری دواکەوتووە، لە ساڵی ١٩٥٣ لە ڕۆژنامەی «ژین»ی سلێمانی دوو پارچە شیعری بڵاوکراوەتەوە. بەرهەمی شیعری دەوروبەری ٣٠ پارچە شیعری لیریکییە.

مارف بەرزنجی شاعیرێکی خۆڕسکی ڕەسەنە، لە کۆمەڵی دەوروبەری بەتایبەتی باوکی چێژی شیعری بەهێز بووە و خەیاڵی لە مەشق و تاقیکردنەوە بووە لە هەموو بابەتەکانی شیعری کوردی، بەحری عەرووزی بەکارهێناوە، کێشی میللیی سیلابی خۆماڵی بەشی زۆری شیعری گرتۆتەوە. لە شیعری نوێدا کێشی زۆر و قافیەی ڕەنگاوڕەنگی لە لیریکێکدا بەکارهێناوە. گەمەی لە قافیەدا کردووە. یەکێتیی قافیە و مەسنەوی و هەمەڕەنگی هەیە. بەزۆری شیعری وێنەی لیریکی ئەوروپاییان وەرگرتووە. زمانی ئاسان و مانای لە ڕووە. هەندێ لە ڕۆمانتیکییەت نزیکە، بەڵام لە سیمبۆلیزم دوورە. لیریکی سەر بەقوتابخانەی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتین، هەندێ جار وەکو شیعری پەروەردەیی (دیداکتیکی) دەکەونە بەرچاو.

١

له شیعرێکیدا دڵداری دەکا بەهەوای غەزەلی کلاسیکی:

لە چاوی تۆوەیە تاریکی دڵ ئێستاکە چراخانە
لە جێی پەیمانە وو جەژنانە قوربان نێو نیگاتانە
بەئێمەی گەر ڕەوا بێنن غەریبین دڵ بریندارین
ڕەهەندەی دەستی جەورین سایەتان ئەمرۆکە جێمانە
ئەزانم کەی منت دیوە لەبەر وەی وا پەسەندم لات
لە پۆلی پێشرەوی گەل دا و لە جەنگی سەر شەقامانا
منیش لەوساوە تۆم دڵ خست کە غونچەت کردبوو ئیکلیل
بەبیست و حەوتی کانوونا لە پێش تەرمی شەهیدانا
دەمێکی دیش لە خۆ دەرخستنێکا چوویتە سەر مینبەر
بەدەنگ و ڕەنگ و کردار چووی بەدڵما قارەمانانە
ئەوا زانیم بناغەی خۆشەویستمانە ئازادی
وەکو سەرچاوەیی هەست و دروستی و بەرزی گیانمانە

مارف بەرزنجی لە کاتێکدا لە گوندی داریکەلی لە ساڵی ١٩٤٩ خۆی لە چاوی جاسووساندا دوور خستۆتەوە یادی خۆپیشاندان و ڕێڕەوەکانی سەر گۆڕی شەهیدانی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ی کردۆتەوە. لە گۆڕەپانی ئەو خەباتەدا چاوی بەکچە قوتابییێکی جوان کەوتووە، چۆتە دڵیەوە نەک تەنیا لەبەرئەوەی جوان بووە، بەڵکو لەبەرئەوەی هاوبیر و بەجەرگ و نەترسیش بووە. ئەو خۆشەویستییەی لە کۆڕی خەباتدا لە پێناوی ئازادی دروست بووە، ئەڤینی ڕاستەقینەی مرۆڤایەتییە.

٢

لە چوارینێکیدا مارف بەرزنجی دەڵێ:

شاخی بەرز و جوان وولاتی کوردان
قەڵا و سەنگەر و پشت و پەنامان

چەن هەزار ساڵە ژینمان تێکەڵە
بووی بەنیشانەی کورد و کوردستان

ئەم چوارینە لەساڵی١٩٦٠لەگرتووخانەی بەغدا هۆنراوەتەوە. شاعیر ڕاستییێکی ژیانی کوردی خستۆتە بەرچاو، بەوەی بەدرێژایی مێژوو شاخ کوردی لە توانەوە و لەناوچوون پاراستووە، بۆیە شاخ بووە بەبەشێک لە کورد و نیشانە و دروشمی ئەو میللەتەیە.

٣

بۆ گەشتە ئاسمانییەکەی یووری گاگارینی ڕووس شاعیر دەڵێ:

ئێمەی دەستبەستەی ناو زیندان
وا باڵ ئەگرین
ئەفڕین لە خۆشیانا ئەفڕین
چونکە هاوڕێیێکی شیرین
وەک گاگارین
کوڕی جووتیارێکی زەمین
مژدەی سەرکەوتنی لینین
وەک فریشتە
ئەبا بۆ ئاسمانی بەرین

لە ڕۆژی ١٢ی نیسانی ١٩٦١ هاووڵاتی ڕووس فڕۆکەوان یووری گاگارین بەکەشتیێکی ئاسمانی و بە(١٠٨) دەقیقە بۆ یەکەم جار لە جازیبییەی ئەرز چووە دەرەوە و لە ناو کۆزمۆس بەدەوری زەویدا سووڕایەوە. ئەم شیعرە جوانەی مارف بەرزنجی ئاماژەیێکە بۆ دەست ڕەنگینی ئادەمزاد لە پێشکەوتنی زانستی و تەکنیکدا. ئەوەی شیاوی باسە لەو ڕۆژگارەدا یەکێتیی سۆڤیەتی کۆن و ئەمەریکا تەنیا لە سیاسەتدا بەرامبەر بەیەکتری نەچووبوونە مەیدانەوە، بەڵکو لە گۆڕەپانی دۆزینەوەی نهێنییەکانی ئەودیوی سروشت خەباتیان لە دژی یەکتری تیژتر بوو، لەبەرئەوەیە شاعیری کوردی ئێمە دەڵێ: گاگارین مژدەی سەرکەوتنی سیاسەتی لینین دەبا بۆ ئاسمانی بەرین. لە ڕووی بیروباوەڕەوە ئەم وێنە شیعرییە قسە

هەڵدەگرێ، بەڵام هەرچۆنێ بێ داهێنانی تێدایە و جوانە.

٤

مارف بەرزنجی لە شیعرێکیدا بەناوی «پرتەوی لۆمۆمبا» بەهۆی کوشتنی ئەم نیشتمانپەروەرە ئەفەریقییە دەڵێ:

ئەستێرە نییە کە نەکوژێتەوە
ژیانێک نییە کە نەبڕێتەوە
کوژانەوەی پاتریس لۆمۆمبا
پرتەوێکی دا ناکوژێتەوە

***

شەوچرایێک بوون بۆ شەوی کۆنگۆ
درەخشان تابان وەک مانگی ئاسمان
نموونەیێک بوون لە بەرزی ئینسان
مەسیحی سەردەم بۆ ئەفریقای تۆ

***

بناغەی هێز و سەرچاوەی پرتەو
خواستی گەلەکەت هەموو ئەفریقا
بۆیە چەشنی کێو هەرگیز نەلەقا
گۆی مەردایەتیت بردەوە بەگرەو

***

چونکە بەڕاستی ئازادیتان ویست
بۆیە ئیستیعمار ئێوەی نەئەویست
دەستەمۆ ئەکرێن کورسی پەرستان
ئێوە گەلخواز بوون نەک کورسی پەرست

***

کۆنگۆ وەک دڵی ئەفریقیایە
ئەو دڵەش دڵی کاک لۆمۆمبایە

نە کــۆنگۆ ئەمــرێ نە ئەفــریقــیــا
تــۆیش بــۆیــە ئــەژیــت هــەتــا هــەتــایــە

***

دڵ پڕ لە کـــوڵە و دیـدە پڕ گـــــریان
لە هـەمـوو لایێک سـەراسـەر جـیـهـان
دەسـتی کـرێکار جـووتیـار خـوێندەوار
بۆ تۆڵەسـەندن بەرزە تا ئاسـمـان

پاتریس لۆمۆمبا یەکێک بوو لە نیشتمانپەروەرەکانی بزووتنەوەی نەتەوەیی ئەفەریقا لە کۆنگۆ. لە ڕۆژی ١٧ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦١ بەهۆی پیلانێکی ئەمپریالیستی ئەمەریکی لۆمۆمبا کوژرا. ئەو کاتە مارف بەرزنجی لە گرتووخانەی بەغدا بوو ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە. سۆزی بەکوڵی شاعیر بەرامبەر بەم نیشتمانپەروەرە لەوەوە هاتووە مەسەلەی نیشتمانی کۆنگۆ و ڕەشەکانی ئەفەریقا هەندێ لە مەسەلەی نیشتمانی کورد دەکا، لەبەرئەوە ڕووداوەکە شاعیری کوردی وورووژاندووە و نەفرەت لەو دوژمنە دەکا کە خراپەی بۆ ئەفەریقییەکان هەیە، چونکە هەر ئەویشە دوژمنایەتی کوردیش دەکا.

٥

مارف بەرزنجی لەگەڵ هەموو بایەخێکی بەدوارۆژی ئادەمزاد دڵداری لە ناخی دەروونیدا بووە چونکە دڵداری ماک و هەوێنی ئازادی و بەختیارییە:

لە خەوما یارەکەی جاران لە تافی جوانییا ماوین
وەکو دوو کۆتری نەخشین بەتەنیا وا لە گوێی ئاوین
وەکـــو ئەم دەهری هیـــجـــرانە
وە یا ئەم لێک بەجـــێـــمـــانە
نــە بــووبــێــت و نــە ڕووی دابــێ
وەکو ئەم دەست لە یەکتر شوشتنە
ئـــەم بـــێ و لـــە دڵ ڕابـــێ

له گوێی ئاوێ بەجووتە بێ خەفەت ڕاز و نیازمانە
نە ترسی چاوی بەدکار و نە ئازاری ژیانمانە
چ خۆشە دڵ وەها سادە
وەها پڕ خۆشەویستی بێ
لە ڕوخساری نیگارێکا هەموو ئاوات و هەستی بێ

شاعیر خەونی دیبێ یا نەیدیبێ کێشەیێک نییە پێویستی بەجێبەجێکردن بێ. شاعیر وزەی ئەوەندە بەهێزە لە ناو ئەم چوار دیوارە تاریکەدا بەتاوانی گەورەی وا تاوانبار کراوە سەری لەسەر دادەنێ کەچی یادی دڵداری دەکاتەوە، ئەوەی بەشێکە لە بوونی ئادەمزاد لەگەڵ ئازادی بوون بەو هیوایەی مرۆڤایەتی بەدوایانا وێڵە.

چیرۆکی

مارف بەرزنجی لە تەمەنی هەژدەساڵی دەستی بەنووسین کردووە، ماوەیێکی زۆر تەنیا خۆی زانیویەتی توانای نووسینی شیعر و پەخشانی هەیە. تا ساڵی ١٩٥٧ بایەخێکی ئەوتۆی بەچیرۆک نەداوە، هۆی بنچینەیی بۆ مەبەسی چیرۆک نووسین لە پاییزی ساڵی ١٩٥٧ لە لای دەرکەوتووە، لەو کاتەی ئەفسەری خانەنشین عەبدولقادر بەرزنجی بەهۆی کۆمەڵێک ڕۆشنبیرەوە خەریکی بڵاوکردنەوەی کۆواری «شەفەق» بوو لە کەرکووک. مارف بەرزنجی خۆی یەکێک بوو لە دەستەی نووسەرانی. ماوەی دوو ساڵ بەشێکی زۆر لە بەرهەمی ئەدەبی لەو کۆوارەدا بڵاوکرایەوە، بەتایبەتی چیرۆکەکانی. سەردەمی بڵاوکردنەوەی یەکەمین چیرۆکی دەکەوێتە ساڵی ١٩٥٨.

چیرۆکی مارف بەرزنجی دەچێتە ناو ڕێبازی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتی، مەسەلەی سەرەکی لای ئەو بیری کوردایەتی و ڕزگاری مرۆڤە لە چەوساندنەوە.

لە هەندێ لە نووسینەکانیدا ئەم دوو مەبەسەی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. پیلانی هێزە ئەمپریالیستییەکانی ئەوروپا و فێڵ و فەنەری دەرەبەگ و کاربەدەستانی دەوڵەت و هەڵخەڵەتاندنی هەژار و ڕەش و ڕووتی ناو کۆمەڵ لە لایەن پیاوانی ئایینی و شێخی تەریقەتەکانی دەروێشی دەخاتە بەرچاو. سوودی لە چیرۆکی ئەوروپایی و میسری وەرگرتووە، شێوازی ئەوانی هێناوەتە ناو چیرۆکی

کوردییەوە، بەمە پێشکەوتووە و دەوڵەمەند بووە. هەندێ لە چیرۆکەکانی ئەمانەی لای خوارەوەن:

ئاواز و کەباب

نووسەر ئیلهامی ئەم چیرۆکەی لە هێرشە سێ قۆڵییەکەی بەریتانیا و فرەنسا و ئیسرائیل وەرگرتووە لە ساڵی ١٩٥٦ بۆ سەر میسر، لە دواییدا بەهەرای قەناڵی سوێس ناوی دەرکرد. لە چیرۆکەکەدا فەلامورز ڕەمزی هێزی ئاشتییە، میرزاش ڕەمزی هێزی جەنگە. لە ئەنجامی خەباتی ئەم دوو هێزە، ئاشتی سەردەکەوێ. دیارە جەمۆلی چاپچی کە ڕەمزی میللەتە بچووک و ژێردەستەکانە ئەویش ڕزگاری دەبێ. ئیتر ئاسنی هەموو چەکەکان دەتوێنرێنەوە و دەکرێن بەشیشی کەباب و چەقۆی مەتبەق و ئامێری مۆسیقا.

گای پیرۆز

تابلۆیێکی زیندووە لە ژیانی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمەی کوردستان. دووبەرەکایەتی کۆن و تازە لە ناوەوە بوو. مامۆستای قوتابخانە و حەمەڕەشید نموونەی هێزی تازەی کوردستان بوون. شێخ و کوێخا و پۆلیس نموونەی هێزی کۆن بوون. کەسایەتی شێخی تەریقەتی دەروێشیش بەگای پیرۆزی هیندستان دەچوێنێ.

شەتڵ

موعادەلەیێکی سیمبۆلییە باس لە کۆمارە ساواکەی عیراق دەکا لە ئەنجامی کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا، کۆمەڵە ڕێکخراوە دیمۆکراتییەکان نەمام بوون تازە سەریان دەرهێنا بوو، قوتابیانی گوندەکان وەک شەتڵ وا بوون. جووتیارانیش لەوە دەترسان دیوەخانەکان وەکو جارانی لێ بێتەوە. ئەمە پێشبینییێکی هونەروەرانە بوو مارف بەرزنجی لەم چیرۆکەدا خستییە ڕوو. بەڵام لە دواییدا کۆماری تازە نەمام وا ویران کرا لە مێژووی میللەتانا کەم کارەساتی وا ڕووی داوە یەکێ لەوان مارف بەرزنجی و شێخ حوسێن بەرزنجی برای لە سێدارە دران.

جەژنێکی شادی

نووسەر ئیلهامی ئەم چیرۆکەی لە بەسەرهاتی ژیانی گرتووخانەی بەغدای وەرگرتووە. وێنەی داهێنراوی لە واقیع وەرگرتووە و خەیاڵبازی تێدا کردووە و لەوەوە ڕووداوێکی تازەی دروست کردووە. ئەم بیرورایە دەتوانرێ لە ڕستەی «هەژاران زوو نامرن... نامرن...» بەمانای ئەوەی هەزاران میر و شا بەرێ دەکەن کەچی خۆیان نامرن.

سەرلەبەیانی نەورۆزێک

ئەم چیرۆکە بیری باوکێکە بەراووردی ژیانی سادە و ساکاری سەردەمی ڕابردوو دەکا کە نە کارەبا هەبوو نە ئۆتۆمۆبیل، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا خەڵکی شاد و دۆست بوون، بەڵام کە کارەبا و ڕادیۆ و سینەما پەیدابوون هەموو کەسێک دڵ تەنگ و شپرزەیە.

دنیا چڕوپڕ و هەڵڵایە. ئەوسا باغەکان تەنیا بۆ خواردن بوون، ناوی فرۆشتن نەبوو، ئێستا هەرچی میوەی باشە بۆ فرۆشتنە و ڕەزای میوان گران بووە کە جاران زۆر ڕەزا سووک بوو. دنیای ئێستا چاولێکەری و چاوچوینی و خەفەتە. بێجگە لەمانەش سەرباز یاساغ و قەدەغە و ناو نووسین و گرتن و خەفیە وا زۆربوون ژیانیان تاڵ کردووە. کوڕە لاوەکە تێی دەگەیەنی مەسەلە کارەبا نییە. هیچ وەختێک قوتیلەی نەوت لە کارەبا خۆشتر نییە، بەڵام مەسەلە ئیستیعمار و دەست و پێوەندییەتی کە نایەڵن خۆشی لە شتی خۆش وەربگرین. بەئازار و گرتن و یاساغ و ڕاونان و خەفیە ژیانیان تاڵ کردووین.

شانۆگەری

بەرهەمی ئەدەبی مارف بەرزنجی دوو کورتە چیرۆکی شانۆگەری دەور دەکاتەوە: «زەوی زەوی خۆمانە» و «کۆمیدیا ئادەم و هارووت».

زەوی زەوی خۆمانە

چیرۆکێکی شانۆگەرییە لە چوار پەردە پێکهاتووە. ناوەڕۆکی بریتییە لە خەباتی ڕەنجبەرێک لە دژی بەگزادەیێکی دەسەڵاتداری سەر بەحوکوومەت. کابرایێکی درۆزن و تەڵاق خۆر و دەردەدارە، نەخۆشیی دڵ و گورچیلەی هەیە.

کۆمیدیای ئادەم و هارووت

ئەم شانۆگەرییە لە یەک پەردە پێکهاتووە، بریتییە لە دیالۆجێکی فەلسەفی لە نێوان خودا (کردگار) و هارووت. لە ئەفسانەی ئایینە کۆنەکانی میللەتانی سامی ناوی دوو فریشتە «هارووت و مارووت» هاتووە. لە کاتێکدا کردگار فەرمانی دەرکردووە ئادەم و حەوا لە بەهەشت دەربکرێن بۆ سەر زەوی، دوو فریشتەی هارووت و مارووتیش بنێرێتە ئەوێ. ئەمانە تکا لە کردگار دەکەن ئەم کارە نەکا، چونکە ئەوان لە رووناکی (نوور) دروست کراون، کەچی ئادەم و حەوا لە قوڕ. بەڵام بۆیان ناکرێ بەقسەی کردگار نەکەن. ناچار دێنە سەر ئەرز و لە فەرمانی خودا دەردەچن، ناکۆکی و ئاژاوە دەنێنەوە. کردگار ناچار دەبێ لە بیرێکدا لە وڵاتی بابل هەرەسیان پێ بێنێ و لە ناویان ببا.

مارف بەرزنجی دیالۆجێکی فەلسەفی دروست کردووە لە نێوان خودا و هارووت. شێوازی سیمبۆلی بەکارهێناوە، پەردەیێکی رۆمانتیکی بەسەردا گرتووە. نووسەر ئادەم و حەوا، واتە مرۆڤایەتی کردووە بەهێزی چاکە و هارووت و مارووتی کردووە بەهێزی خراپە. ئەم دوو هێزە لە رۆژی دروستبوونیانەوە بەرامبەر بەیەکتری چوونەتە مەیدان و تا ئێستا کێشەکەیان نەگەیشتۆتە ئەنجام.

«ئەلف» و «یێ»

«ئەلف» و «یێ» پرۆژەیێکی ئەدەبی گرنگ بوو مارف بەرزنجی بەتەما بوو لەسەر لاپەڕەکانی کۆواری «شەفەق» بیگەیەنەتە ئەنجام، لەم بابەتەوە خۆی دەڵێ «لە ئەلفەوە تا یێ هەموو شتێکی لێ پێک دێ، نامانەوێ هەر بەووتن بێ، بەڵکو کردارمان ئەوێ، لەم دەرگایەوە لە گیروگرفتی ژیانمان ئەدوێین». پرۆژەکە ئەوە بوو لە هەر تیپێکی ئەلفوبێی کوردی چەند ووشەیێک هەڵبژێرێ و بیکا بەوتارێکی کورت و ناوەرۆکی هەموو ووتارەکان خەریکی هەموو لایەنێکی ژیان بێ و بەشێوازێکی ئەدەبی و هونەری دەریان ببڕێ. ئەم جۆرە داهێنانە ئەدەبییە بابەتێکی تازە و تایبەتی بوو لە ئەدەبی کوردیدا.

نووسەر لە ژمارە یەکەمی شەفەقەوە خەریکی ئەم گۆشەیە بوو تا ژمارە حەوتەم. بەرپابوونی کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ساڵی ١٩٥٨ی بەغدا بووە هۆی ئەوەی بۆی تەواو نەکرێ. لە نووسینەکەیدا لە تیپی ئەلفەوە دەستی پێ

کرد تاکو تیپی ژێ. ئەو وشانەی بوون بەبەڵگەی تیپەکانی «ئە – تا – ژ» ئەمانە بوون: ئاو، ئاگر، بابەگوڕگوڕ، برادەر، پێ، پیاو، ترس، جیاوازی، جەژن، چەرمگە (چاڵکەی ڕۆمی)، حوکوومەت، خەبات، دەرد، دەرمان، دەستی بێگانە، ڕێگا، زەوی، ژن.

نامەکانی

مارف بەرزنجی دەستێکی باڵای هەبوو لە نووسینی نامەی ئەدەبی، ئەو بەهرەیەی لەو کاتەدا دۆزرایەوە لە ساڵانی ١٩٦٠ – ١٩٦١ لە گرتووخانەی بەغداوە پێنج نامەی بۆ نووسەری ئەم کتێبە ناردووە لەودەمەی کە قوتابیی خوێندنی باڵا بوو لە مۆسکۆ و سانت پیترسبورگ (لینینگرادی ئەوسا). نامەکان لەوە دەرچوون تەنیا ڕەنگدانەوەی سۆزی قووڵی دوو هاوڕێی خۆشەویست بن، بەڵکو بوون بەبەرهەمێکی ئەدەبی داهێنراو لە ئەدەبی نەتەوەکانی گێتیدا بەچاوێکی بەرز تەماشا دەکرێن و بە بەرهەمێکی بەکەڵک لە قەڵەم دەدرێن.

ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی

جگە لە داهێنانی ئەدەبی بەشیعر و پەخشان مارف بەرزنجی لە سەرەتای ژیانی ئەدەبییەوە بایەخی بە ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی داوە. لەم لایەنەوە بەتوانا بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێی وابوو لەو سەردەمەدا، لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم کورد پێویستی بەداهێنان بوو لە مەیدانی پەخشاندا. واتە چیرۆک و ڕۆمان. بۆ ئەم مەبەسە پرۆژەی نووسینەوەی ڕۆمانی دانابوو هەندێکی لێ نووسیبووەوە بەڵام تەواوی نەکردبوو. ئەوەی نووسرابووەوە ئەم دەست و ئەو دەستی کرد و لە ئەنجامدا ون بوو.

مارف بەرزنجی لە ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا نووسینی هەیە، بەڵام زۆر نییە. هەندێکیان لە گۆوارەکاندا بەم ناوانە بڵاوکراونەتەوە: «کامەران و دیارییەکەی»، «بووکی پەردە» و «شانۆی کوردستان»، «دوو شانۆگەری عەبدولڕەزاق بیمار»، وتاری «کۆن و تازەیی لە شیعرا»، وتاری «گۆرانی دووبارە نەمر»، «ئەرکی سەرشانی ئەمڕۆی ئەدەبەکەمان» و هی دیکە.

***

مـارف بەرزنجـی لە دوو لاوە دیاردەیێکی گـرنگ بـوو لە کـۆمـەڵـی کـوردەواریدا، یەکەمیان وەک مرۆڤ و دووەمیان وەک نووسـەر. مرۆڤێک بوو لە واقیعی خۆی وەک ئادەمزاد گەیشتبـوو، وەک نووسـەرێک ئەوەندە بێ فـیز بـوو، هەمیشـە دەیووت من هیچی لێ دەزانم! لە کـەسێتی خۆیەوە دەسـتی بەشۆڕش کردبوو. کوڕی شێخێکی خـاوەن تەریقـەتی دەروێشـی و خـاوەن جێگە و ڕێگەی کۆمـەڵایەتی بـوو، بەڵام پێی خۆش نەبوو شێخی پێ بڵێن، لە مارف بەرزنجی بەولاوە خۆی بەهیچ شتێکی دیکە حـسـێب نەدەکـرد. لە ناو ڕۆشـنبـیـری کورد و هـەمـوو خـەڵکی ڕۆژهـەلات، ئەگـەر کەسێک هەڵەیێکی کردبێ کـەس گوێی لەوە نەبوو بێ دان بەو هەڵەیەدا بنێ. مارف بەرزنجی دەڵێ سـاڵێکیـان لە خـوو و ڕەوشـتـی خـۆم وەرگەڕام، بیرم لەوە دەکردەوە چۆن خـەریکی خـۆم بم چۆن دەوڵەمـەند بم، بەڵام زوو هـوشـیـار بوومـەوە. ئەگـەر مـارف بەرزنجی لەگـەڵ خـۆی و لەگەڵ کورد و لەگەڵ هەمـوو مـرۆڤـایـەتی ڕاسـتگۆ نەبوایە پاڵەوانانە پێشوازی مەرگی نەدەکرد.

مـارف بەرزنجـی نووسـەر و شـاعـیـر نموونەی ڕۆشـنبـیـری هـاوچەرخی کـۆمـەڵـی کــوردەواری بوو. کــولتــووری ڕۆژهەلات و ڕۆژئـاوای کــۆ کــردبـووەوە و تێکەڵ بەکـولتـووری نەتەوەیی کـورد کـردبوو و کولتـوورێکی تازەی لێ دروست کـردبوو، لەگەڵ هیوا و ئامانجی سەردەمی کورد بگونجێ.

بەرهـەمی ئەدەبی لە ڕووی ڕوخسـار و ناوەڕۆکەوە دەوڵەمەندە. نموونەی شـیعری کلاسیکی ڕەندە، ئەوەی خـۆماڵی و شـیـعری نوێی بەرزە. چیرۆکی بالآیە، ئەلف و یێ و نامەکانی دیاردەی تازەن لە ئەدەبی کوردیدا.

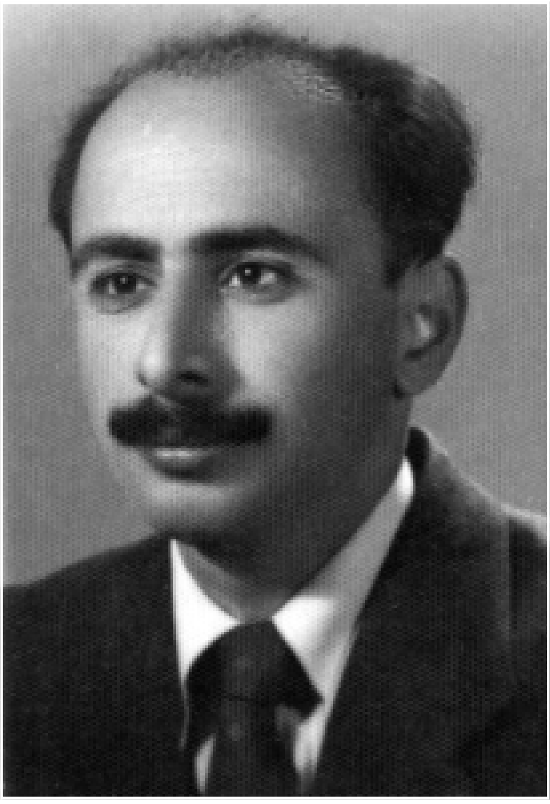

موحەڕەم محەمەد ئەمین

بەشی سی و یەکەم

موحەڕەم محەمەد ئەمین

١٩٢١ - ١٩٨٠

ژیانی

موحەڕەم محەمەد ئەمین یەکێکە لە نووسەرە دیارەکانی نەوەی تازە کە لە سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا هاتنە ناو مەیدانی ئەدەبی کوردییەوە. نووسەر لە ساڵی ١٩٢١ لە شاری سلێمانی لە دایک بووە، هەر لەوێ قوتابخانەی سەرەتایی و ئامادەیی تەواو کردووە. لە ساڵی ١٩٤٨ لە کۆلێجی ماف (حوقووق)ی بەغدا وەرگیراوە، بەڵام زوو لەبەر هەندێ هۆی سیاسی نەیتوانیوە لەسەر خوێندن بەردەوام بێ. ئیتر بووە بەمووچەخۆری میری و گوزەرانی لەسەر ئەوە بووە. لە ژیانی مووچەخۆریدا لە کارگێڕی ئازووقە (تەموین) و پەروەردە و نامەخانەی گشتیی سلێمانی و قەلاچۆکردنی مەلاریا و شارەوانی و هی دیکە کاری کردووە.

نووسەر دەوری لە ڕۆژنامەگەری ئەدەبی کوردیدا بووە، لە ساڵانی ١٩٦٠ - ١٩٦١ بەشداری لە دەستەی نووسەرانی کۆواری ئەدەبی مانگانەی «ڕۆژی نوێ» کردووە، هەندێ بەرهەمی تێدا بڵاوکردۆتەوە. هەروەها لە زۆربەی ڕۆژنامە و کۆوارە کوردییەکانی ئەو سەردەمەدا بەرهەمی بڵاوکردۆتەوە و نووسینەکانی بۆنی ئازادی و سەربەستییان لێ دێ.

موحەڕەم محەمەد ئەمین کەسێکی کڕ و بێ دەنگ بوو، بەڵام لە ناوەوەی خۆی هوشیار بوو. گیانی نەتەوەپەرستی و ئازادیی بیروڕا لە لای بەهێز بوو. کاری مووچەخۆری تەنیا بۆ بەسەربردنی گوزەرانیماڵەوەی بوو لە ڕووی دارایییەوە، دڵسۆزی کاری ئەدەبی خۆی بوو و کاتی بۆ تەرخان کردبوو. نووسەر لە ٢٣ی ئاغستۆسی ساڵی ١٩٨٠ لە سلێمانی مەڵبەندی لە دایکبوون و ژیانی کۆچی دوایی کردووە.

نووسەر لە تافی لاویدا هەردوو تای لەنگەری تەرازووی ژیانی یەکسان بوو، تایێکی کۆڕی تێکۆشان و جـوولانەوەی سیاسی بووە، لەم ڕێیەدا سزای چەشتووە و خراوەتە بەندیخانەوە. تایەکەی دیکەی قەڵەم و داهێنانی ئەدەبی و نووسینی یەکەڵک بووە. هەر لە سەردەمی قوتابیەتیدا مەیلێکی تەواوی بووە لە خوێندنەوەی چیرۆک و ڕۆمان، ئەمە ڕێگەی بۆ نووسەر خۆش کردووە ڕوو بکاتە چیرۆک نووسین.

قارەمانی چیرۆکەکانی موحەڕەم محەمەد ئەمین نوێنەری هەژار و بێ دەرامەت و بێ دەسەڵاتی ناو کۆمەڵن. لەمانە چیرۆکی «مام هۆمەر». کە ئەمە ناوی کۆڵهەڵگرێکی هەژارە هەندێ تەنگوچەڵەمەی کۆمەلایەتی بەشێوازێکی ساکار دەخاتە ڕوو. ئەم چیرۆکە ڕەنگە بۆ کۆمەڵێکی پێشکەوتوو لە پلەی هونەرێکی بەرزدا نەبێ، بەلام بۆ کۆمەڵی کوردەواری کە تازە بابەتی چیرۆک لە ئەدەبیدا پەیدا بووبوو دەوری هەیە. کۆڵهەڵگرێکی هەژار ئەگەر ڕۆژێک کار نەکا نان نابێ بیخوا. لەبەرئەوە مام هۆمەر ناچار بوو دزی بکا. جارێکیان لێی ئاشکرا دەبێ، سێ مانگ دەخرێتە بەندیخانەوە، لەو ماوەیەدا خێزانی بەناچاری لەشی خۆی دەفرۆشی بۆ ئەوەی نانی منداڵەکانی دابین بکا.

لە دوای بلاوبوونەوەی ئەم چیرۆکە نووسەر پێشکەوتنێکی دیاری بەخۆیەوە دی لە نووسینی چیرۆکدا. لە ساڵی ١٩٥٧دا نووسەر دوو چیرۆکی «سەیرانێک لە ئەزمڕ» و «زیندووی مردوو»ی لە کتێبێکدا بلاوکردەوە بەناوی «گۆمی شلەقاو»ەوە. چیرۆکی سەیرانێک لە ئەزمڕ نموونەی وەستایەتی نووسەرەکەیەتی. قارەمانەکان لاوی بێکاری ناو شارن. کاری تایبەتییان نییە، هەرچی کارێکی هەبێ دەیکەن، لەگەڵ دەست کورتی و هەژاریدا لە گیانی گاڵتەوگەپ و قۆشمەیی دوور نین، هەندێ جار وا دەکەونە بەرچاو بەتەنگ ژیانەوە نەبن، بیر لە ئەمڕۆ دەکەنەوە و لایان وایە بۆ سبەینێ خودا کەریمە.

موحەڕەم محەمەد ئەمین لە چیرۆکەکانیدا هەوڵ دەدا ڕووی ڕاستەقینەی ڕەنجبەر و کرێکاران بخاتە ڕوو، بەوەی هەمیشە لە ژیانی بێکاری و نەبوونی ئیش دەترسن. بەگشتی چیرۆکەکانی ڕەخنە لە ناهەمواری کۆمەلایەتی و نەبوونی یەکسانی دەگرن.

توانای نووسـەر لە دوای کوودیتا سـوپاییـیەکەی ١٤ی تـەمووزی ١٩٥٨ی بـەغدا زیاتر کـەوتە ڕوو. هەرچەندە زمـان و شـێواز و پێویسـتـییـەکانی چیـرۆک لە لای نووســـەر بەهـێـــز بـوون، بـەڵام نـاوەڕۆکی چیـــرۆکـــەکـــانی دەتوانـرێ هـی چیرۆکنووسـەکانی دیکەی ئەو ڕۆژگارەش بەدیاردەیێکی سـیاسی ڕۆژانە دابنرێ. ناوەڕۆکی بەرهـەمی ئەو ســەردەمــە بوو بـەپڕوپاگـەندە بۆ کـوودیتــاکــە. لە لای موحەڕەم مـحـەمـەد ئەمین بەجوانی و ڕێکی ڕەنگیان لە چیرۆکی «ڕێگەی ئازادی» (١٩٥٩) داوەتەوە. لێرەدا نووسـەر دەسەڵاتی کۆمـەڵی دەوری مـەلیکی پێش ١٩٥٨ تاوانبـار دەکا بەوەی بۆتە هۆی دواکەوتوویی کۆمـەڵ، ئەوەی خـەڵکی دەڕووتاندەوە بۆ چاکـەی کـاربەدەســتــە دەوڵەمــەندەکـان و وڵاتانی بێگانەی دەرەوە. هـەروەها نووسـەر ئەو هـۆیانە دەخـاتە ڕوو کـە بوون بـەپاڵپـشت بۆ سـەرکـەوتنی کـوودیتـا سوپاییـیەکە.

لە قـۆناغی ژیـانی ئەدەبیـدا مـوحـەڕەم مـحـەمـەد ئەمـین دوو ڕێچکەی گـرتبـوو، یەکەمـیـان بەردەوام بوو لەسـەر چیـرۆک نووسـین و لەو مـاوەیەدا چیـرۆکی «گردی شــەهـیـدان» (١٩٥٨) و کـۆمــەڵە چیـرۆکی «ئادەمـزاد» (١٩٦٩)ی بـڵاوکـردەوە. دووەمـیـان خـزمـەتێکی گەورەی ڕۆشنبیـری کوردی دەکرد لە ڕێگەی وەرگێڕان لە زمــانانی بێگانەوە بۆ زمـانی کـوردی. لەمــەشـدا نـووسـەر بـابەتی هەمــەجــۆری هەڵدەبژارد لـەمــانە چیـــرۆکی «یادی گــۆڕســتــانەکــە»ی نـووســەری ڕووس دەستۆیێڤسکی. هەروەها بابەتی مێژوویی و فەلسەفی و مـاف و کۆمەڵایەتی، بەمە بەڕاستی بەشداریییێکی بەهێزی دەکرد لە دەوڵەمـەندکردنی نامەخـانەی کوردی، بەتایبەتی لەو ڕۆژگارەدا وەرگێڕان دەوری گرنگی هەبوو، چونکە هەموو تواناییێکی داهێنانی ئـەدەبی و هونەری لەو کاتەدا تەرخـان کرابوو بۆ پڕوپاگەندە لە پێناوی پاراسـتنی دەستکەوتەکانی کوودیتا سوپاییـیەکە، بۆیە وەرگێـڕانی ئەو بابەتانەی ڕاستەوخۆ پێوەندییان بەکوودیتا و شۆڕشـەوە نەبوو، نرخێکی تایبـەتییان هـەبوو لە ڕۆشنبیری کوردیدا.

زانینی زمـانی کـوردی و خـۆ پەروەردەکـردن لە خـوێندەواری کـوردیدا لە لای موحەڕەم مـحەمـەد ئەمین وەکو زۆربەی نووسـەر و شـاعیر و ڕۆشـنبیـرانی دیکە لە خـۆیانەوە بووە، واتـە خـۆیان خـۆیـانیـان فـێـر کـردووە. خـوێندنی ڕێکوپێکی قوتابخـانەیی لەو ڕۆژگارەدا بەزمانی کوردی نەبووە، لە هیـچ لایێکی کوردسـتـاندا

دامـودەسگای زانیـاری و زانسـتی نەبووە بـۆ فـێـربوون و لێکۆڵینەوە لە سـامـانی نەتەوەیی کورد. ئەوە هـەبوو لە هـەندێ وڵاتانی ئەوروپا لە دەسگا زانستییەکانیاندا لە مەیدانی ڕۆژهەڵاتناسیدا کولتوور و خوێندەواری کوردی پارێزرا بوو.

زمانی نووسـینی موحـەڕەم محـەمـەد ئەمین بەتایبەتی چیرۆکەکانی ئاسان و بێ گرێ و مـانا لە ڕووە. لاکۆنیـزم واتە کورتی و وردی لە دەربڕینـی بیر لە نووسـینیدا دیارە. نـووسـەر بەتـوانا بوو لە دۆزینـەوەی شـتی تازە، ڕێگەی تازە، بەم پێـیـە لە دواڕۆژدا گـۆڕانی تێـدا دیار بوو. لەگـەڵ ئـەوەشـدا نووسـینی بـەقـەوارە لەگـەڵ تەمـەنیـدا ڕێک ناکـەون، واتە کـەمـتـرن، ئەمـەش وەنەبی تایبـەتی بێ بـەموحـەڕەم مـحـەمـەد ئەمین، بەڵکو ئـەمـە سـیـفـەتی زۆربەی داهێنـەرانی کوردە لە شـاعیـر و نووسـەران. هۆی ئەمـە بـێ گـومـان ڕەنگدانەوەی سـەخـتی ژیان و نارێکی باری سـیـاسی کـۆمـەڵە. هـەندێ جـاریش زانست و زانیـاری و هونەر و ئەدەب دەکـەونە مەترسـییەوە لە هـەمـوو پارچەکانی کوردسـتاندا، وەکو ئـەم دیاردەیە لە ناوەڕاستی شـەسـتـەکانی سـەدەی بیـسـتـەم (١٩٦٣ – ١٩٦٧) لە کـوردسـتـانی عیـراق کـەوتە ناوەوە.

سـەرجەمی بەرهـەمی مـوحەڕەم مـحـەمـەدئەمـین پێویسـتـیـان بەکۆکردنەوە هـەیە، پێویستە ئەوەش بزانرێ بەرهـەمی وای هـەیە تا ئێستا بڵاونەکراوەتەوە.

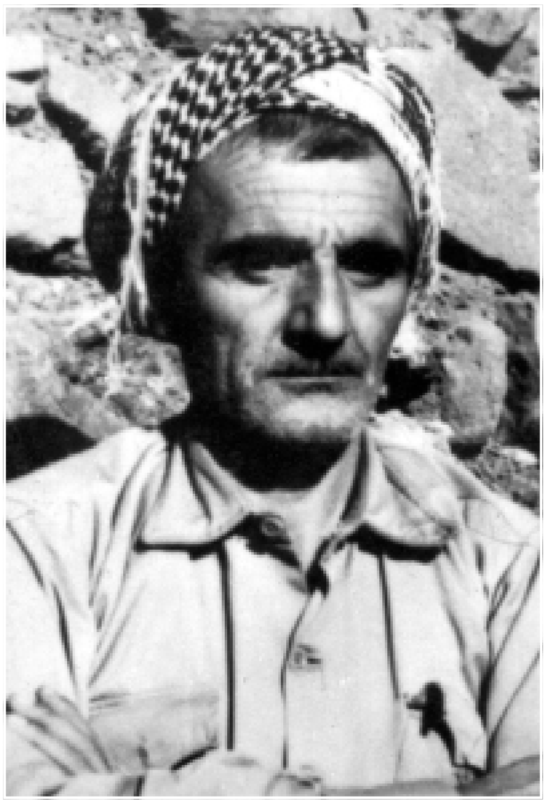

هێمن

بەشی سی و دووەم

هێمن

۱۹۲۱ – ۱۹۸٦

گەرچی تووشی ڕەنجەڕۆیی و حەسرەت و دەردم ئەمن
قەت لە دەست ئەم چەرخە سپڵە نابەزم مەردم ئەمن
من لە زنجیر و تەناف و دار و بەند باکم نییە
لەت لەتم کەن بمکوژن هێشتا دەڵێم کوردم ئەمن

ژیانی

محەمەدئەمین کوڕی سەید حەسەن شێخەلئیسلامی موکری لە ساڵی ۱۹۲۱ لە گوندی لاچین لە نزیک مەهاباد (سابڵاغ) لە دایک بووە. لە دواییدا بەهۆی «کۆمەڵەی ژ. ک.»ەوە «هێمن» بووە بەناوی نهێنی بۆی و لە پاشانا وەک نازناوی شیعری بەکاری هێناوە، ئینجا لە ناو خەڵکدا بەم ناوەوە ناسراوە.

هێمن لە بنەماڵەیێکی دەوڵەمەند و دەستڕۆیشتوو پەروەردە بووە. سەرەتای خوێندنی ئەلفوبێی لای عەبدوڵڵای مستەوفی (سەعید ناکام) بووە. لە پاشانا لە گوندەوە ناردوویانەتە مەهاباد بۆ خوێندن لە قوتابخانەی سەعادەت. چوار ساڵ لەم قوتابخانەیەدا بەفارسی خوێندوویەتی، هاوینان لە ماڵەوە لە گوند بەردەوامی خوێندن بووە. لە پاشانا وازی لە قوتابخانە هێناوە و چۆتە حوجرەی خانەقای شێخی بورهانی لەمەڕ خۆیان. چوار ساڵیش لەوێ خوێندنی بردۆتە سەر.

لە ساڵی ۱۹۳۸ دەستی لە خوێندن هەڵگرتووە، دەوڵەمەندی ماڵی باوکی وەکو جاران نەبووە، بۆیە دەستی بەکار و کاسبی کردووە. لە کاروباری کشتوکاڵ و بەخێوکردنی مەڕوماڵات لێزان بووە، لەبەرئەوە کە لە ساڵی ۱۹٤۱ دەستی داوەتە ئەم کارە سەرکەوتووە. لەگەڵ ئەوەشدا لە نزیکەوە ئاگاداری نێوەندی ئەدەبی و

ڕۆشنبیریش بووە. لە ساڵی ١٩٤٢ کە کۆمەڵەی نهێنیی «ژ. ک.» دامەزراوە، هێمن بووە بەئەندام، ناوی نهێنی «هێمن» و ژمارەی ئەندامیەتی «٥٥» بووە.

لە ســاڵی ١٩٤٦ کــچی خــاڵیــان بۆ هێناوە بەبێ ئەوەی چاوی پێی بکەوێ. هەرچەندە لە سەرەتادا بەدڵی نەبووە بەڵام لە پاشانا خۆشیویستووە. لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان و لە سێدارەدانی قازی محەمەد و هاوڕێکانی، لە مەڵبەندی خۆی دوور دەکەوێتەوە و سنوور دەبڕێ و خۆی دەگەیەنێتە قەڵادزە، ماوەیێک لە مزگەوتێکدا بەنهێنی دەژی، لە دواییدا کە سیاسەتی دەسەڵاتی ئێران بەرامبەر بەکورد هەندێ نەرم دەبێ و بڕیاری لێبووردن لە ساڵی ١٩٤٨ بۆ عەشرەتەکان دەردەکا، هێمن دەگەڕێتەوە زێدی خۆی و دەست دەکاتەوە بەکاسبی و بایەخدان بەشیعر و ئەدەب، هەروەها تا ساڵی ١٩٦٥ لە ژیانی سیاسیشەوە دوور نەبووە.

لە ساڵی ١٩٦٨ لەگەڵ ئەوەی گوزەرانی باش بووە و دەست ڕۆیشتوو بووە لە ڕووی داراییەوە، بەڵام نەیتوانیوە بەرهەڵستی دەستدرێژی دەسەڵاتی شای ئێران بکا بەرامبەر بەکورد، ناچار بووە سەری خۆی هەڵگرتووە و پەنای بردۆتە بەر کوردستانی عیراق. لەو دەمەدا بەشێکی زۆر لە ناوچە شاخاوییەکان لە ژێر کۆنترۆڵی هێزی چەکداری شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ بوون. هێمن لە ناوچەی حاجی ئۆمەران میوانی شۆڕش بوو.

لە دوای بەیانی ١١ی مارتی ١٩٧٠ هێمن توانی بەئازادی لە هەموو عیراقدا بسووڕێتەوە. گەشتی شارەکانی هەولێر و کەرکووک و سلێمانی کرد. لە پاشانا لە بەغدا نیشتەجێ بوو لەگەڵ پەنابەرە سیاسییەکانی کوردستانی ئێران، ئەو کاتە مەڵبەندی لیجنەی ناوەندی و مەکتەبی سیاسی حیزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران لە بەغدا بوو، لە ڕێزی ئەواندا کاری دەکرد. جموجۆڵی حیزبییان هەبوو، ڕۆژنامە و چاپەمەنی دیکەیان دەردەکرد.

لە ساڵی ١٩٧٥ لەگەڵ کارەساتی ڕووخانی شۆڕشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ هێمن لە بەغدا تووشی نەخۆشیی مێشک بوو، ماوەیێکی زۆر لە نەخۆشخانە مایەوە. هەر لەو ساڵەشەوە ئەگەرچی پێوەندی ڕێکخراوەکەیان لەگەڵ دەسەڵاتی بەغدا وەکو خۆی مایەوە، بەڵام هەرچۆنێ بێ کاری کردبووە سەر جموجۆڵییان. ئیتر هێمن لەگەڵ هاوڕێکانی تا کوودیتا ئیسلامییەکەی خومەینی لە کوردستانی

عیراق مایەوە، ئینجا گەڕایەوە مەهاباد. ماوەیێک لە کۆواری «سروە»ی کوردی لە ورمیێ کـاری کـرد، تا لە ڕۆژی١٧ی نیـسـانـی ١٩٨٦ کـۆچـی دوایی کـردووە و لە گۆڕستانی مەهاباد نێژراوە.

شیعری

هێمن لە منداڵییەوە شیعری وتووە، ئەو دەوروبەرەی تێیدا ژیاوە دۆستی شیعر بووە و کـاری لێ کردووە. بەهـرەی خـۆڕسک لە هەمـوو شـتـێکی دیکە زیاتر بووە، شیعری بۆ خۆی نووسیوە، لە تەمـەنێکی هەراش لە ساڵی ١٩٤٢ یەکەمین شـیعری «کوردم ئەمن» لە کۆواری «نیشتمان»ی کۆمەڵەی «ژ. ک.» بڵاوکراوەتەوە.

مـاوەی منداڵی لە گوند بردۆتە سەر و عەیامێکیش لە مەهاباد (سـابڵاغ) ژیاوە، ئەم شـارۆچکەیەش لـە گوندەوە نزیکتـر بووە نەوەکـو لە شـاری گەورە. لـەبەرئەوە فـەرهـەنگی زمـانی کوردی دەشت و دەر و ناوچـە کشـتـوکـاڵیـیـەکان لـە لای هێمن دەوڵەمەندتر و بەهێزتر بووە لە فەرهـەنگی زمانی ناو شـار. ئەم دیاردەیە لە هەموو بەرهـەمـە ئەدەبییـەکانیدا لە شـیعر و پەخشـان ڕەنگیـان داوەتەوە. ئەگەر ئەمـە لە شیعردا کەڵکی بووبێ لە پەخشاندا بەگشتی ئەوە نەبووە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

شـیعری بەحری عـەرووزی لە دیوانی هێمندا کەم نییـە، بەڵام ئەو بەحـرانەی لە کـێشـی شـیـعـریدا بەکـاری هێناون زۆر نین. سـێ بەحری بـەکارهێناوە هـەزەج و ڕەمەل و خەفیف. وەکو دیارە ئەم بەحرانە لە کێشە سووک و ڕەوانەکانی عەرووزن و لە کێشی سیلابی خۆماڵییەوە نزیکن.

لە قـافیـەی شـیعرە عەرووزییـەکانیدا ئەم دەنگانەی ئەلفوبێی کوردی و عـەرەبی بەکارهـێناوە: ا ت د ر م ن (ە – ــە) ۆ ی ێ. پاش قـافیـەی هـەیە، ئەو وشـانـەی بۆ ئەم مـەبەسـە بەکـاری هێناون ئەمـانەن: ئەمن، من، تۆ، کورد، نەبێ، کـەم (بکەم)، هـەڵاتم، دەگریم، نابێ، تر (دیکە)، دەوێ، چبکەم، دەکەم.

جگە لە یەکێتیی لە شیعرە عەرووزییـەکانیدا جووت قافیە (مەسنەوی)شی بەکار هێناوە. لە هونەرەکانی شـیعری عەرووزی بایەخی بەپارچەی کورت (لیریک) داوە. قەسیدەی کەمە، چەند پارچە قـەسیدەی پێنجین لە دیوانیدا بەرچاو دەکەون لەسەر

قافیەی (ا ا ا ب) و (ا ا ب ب) ڕێکخراون.

زۆرینەی شیعری هێمن لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی هۆنراونەتەوە. کێشی دە بڕگەیی لەم جۆرە شیعرەدا زاڵە بەسەر کێشەکانی دیکە. هەندێ کێشی حەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەییشی هەیە، لەمانەدا بەگشتی قافیەی مەسنەوی (ا ا ب ب جـ جـ...) و (ا ب جـ ب)ی بەکارهێناوە. جگە لەوە هەندێ شیعری لەسەر دوو کێش داناوە، جاری وا هەیە تێکەڵ بەیەکتری دەبن بەتایبەتی ئەگەر کێشەکان لە ژمارەی بڕگە لە یەکترییەوە نزیک بن، وەکو بەکارهێنانی حەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەیی لە شیعرێکدا.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

هێمن لەو ڕۆژەوە خۆی ناسیوە هەستی بەجوانی سروشت و ژن کردووە، لە پاشانا خۆشەویستی نیشتمان گەیشتۆتە پلەی ئەو دڵدارییە. هەرسێ جەوهەری ژن و سروشت و کوردایەتی لە بەرهەمیدا دیارە. زۆرجار تێکەڵی کردوون و هەندێ جاریش شیعری تایبەتی بۆ داناون. بەم جۆرە هێمن دەچێتە ناو بازنەی ئەو شاعیرانەی ژیانی ئادەمزاد بەهەموو لایەنەکانیەوە لە بەرهەمیاندا ڕەنگیان داوەتەوە، جا ئەم لایەنانە گرنگتر و گرنگترینیان نییە، بەڵام ئەوە هەیە ئەو لایەنانەی کاریان لە شیعری هێمن کردووە لەگەڵ سەردەمی ژیانیدا ڕێک دەکەون، بەتایبەتی لایەنی کوردایەتی و نیشتمانپەروەری. بەم ڕەنگە بەهەناسەیێکی هونەری توانیویەتی شیعری بکا بەسەرچاوەیێکی گرنگ بۆ چاندنی سۆزی نیشتمانپەروەری لە ناو دڵ و دەروونی هەموو کوردێکدا.

هێمن سیاسەتی کردووە، چۆتە ناو ڕێکخراوی سیاسی نهێنییەوە، بەڵام بەوەی باش بووە شیعری نەکردووە بەپڕوپاگەندە بۆ حیزب. خۆ ئەگەر لە بنجدا حیزبایەتی نەکردایە باشتر بوو، چونکە هێمن شاعیر و نیشتمانپەروەر بوو، لە سیاسەتدا لەو هوشیارانە نەبوو ببێ بەئەندام لە دەستەی هەرە باڵای ڕێکخراوی سیاسی.

هێمن جگە لە شیعری لیریکی، چیرۆکی شیعری (پۆیێمی) فۆلکلۆر ئامێزی هەیە، واتە بەیتی ئەدەبی میللی. بەشێک لە بەرهەمە هەرە گرنگەکانی چیرۆکی شیعری ئەمانەن:

١-ناڵەی جودایی: لە زیاتر لە سەد دێڕە شیعر پێکهاتووە، لە ساڵی ١٩٧٤ لەو کاتەی لە بەغدا بووە هۆنیویەتییەوە، شێوازێکی سیمبۆلیانەی بەکارهێناوە ڕەنگدانەوەی دڵ و دەروونی شێواویەتی لە ئەنجامی تێکچوونی نێوان دەسەڵاتی بەغدا و شۆڕشی ئەیلوولی کوردستانی عیراق و دەستپێکردنەوەی شەڕ. لەو شیعرەدا موناجات لەگەڵ مەیگێڕ دەکا، بۆ ئەوەی سەرخۆشی بکا تا بتوانێ ئەوەی لە دڵی دایە هەڵیڕێژێ.

٢- ئێوارەی پاییز: قەسیدەیێکی درێژە لە ٣٦ چوارین پێکهاتووە (١٥٦ نیوە دێڕ شیعر)، ئەمەش لە ساڵی ١٩٧٤ لە بەغدا نووسراوەتەوە ئیلهامی لە دەستپێکردنەوەی شەڕ لە کوردستانی عیراقدا وەرگرتووە. هێمن لەم شیعرەدا ڕەشبینە، ڕۆژگار ناو دەروونی هەڵتەکاندووە لە حەژمەت ئەوەی لە ژێر ئازاری دوژمنان دەتلێتەوە. پاییز لە لای شاعیر بووە بەبەڵگەی لەناوچوون. لەم شیعرەدا هێمن وێنەی زۆر پیشانی خوێنەر دەدا، وەکو کوندەبوو، بێوەژن، برا کوژراو، خوشک هەتک کراو... هتد. سروشتیش هەمووی هەورەتریشقە و بوومەلەرزە و هەرەس هێنانە، ژنانیش ئەوەی ماون پیشەیان واوەیلا و سنگ کوتانە، لە قوڕ دەگەڕێن بۆ ئەوەی بیکەن بەسەریانا.

٣- سووری دەوران: چیرۆکێکی شیعری درێژە لە زیاتر لە (٣٠٠) دێڕە شیعر پێکهاتووە، لە ساڵی ١٩٧٨ نووسراوەتەوە. سەرچاوەی ئەم کارە ئەدەبییە لە بەیتی فۆلکلۆری میللیدا هاتووە. ڕووداوی ساکارە، هێمنیش فۆلکلۆرییانە دایڕشتۆتەوە. کوڕێکی ڕەنجبەر و کچی میر پەیمانی دڵداری لەگەڵ یەکتریدا دەبەستن، لە ئەنجامدا دەکوژرێن. شاعیر ڕووداوی تازەی بۆ بەسەرهاتەکە دروست کردووە. هەوڵی داوە دڵداری ئەم دوو کەسە بخاتە قاڵبی سۆفیزمەوە و بە بەسەرهاتەکەی شێخی سەنعانی گرێ بدا. لەم شیعرەدا دەیەوێ بڵێ «دڵداری بەهێزترە»، مەسەلەی دەوڵەمەندی و هەژاری ڕەت کردۆتەوە، بەهەموو جۆرێ ئەم بابەتە بەرهەمەی هێمن دەچێتە ناو ئەدەبی میللیی نووسراوەوە.

پەخشانی

گیانی شاعیری لە هێمندا خوڕسکە، لەگەڵ ئەویشدا کوردی زان و پەخشان نووسێکی دیارە. شێوازی تایبەتی خۆی هەیە. زیاتر لە وتارە هونەری و

ڕۆمانتیکییەکانیدا دەردەکەوێ، دەستێکی باڵای لەمەدا هەیە چونکە فەرهەنگی وشە و زاراوە لە لای دەوڵەمەندە بەتایبەتی ئەوەی پێوەندی بەئەدەب و هونەر و ژیانی گوندایەتی و کشتوکاڵەوە هەیە. لە فەرهەنگی وشە و زاراوەی زانستییە پراکتیکییەکاندا کزە، چونکە مەشقی ئەو جۆرە خوێندەوارییە لە کوردستانی ئێراندا نەبووە. ڕۆژێ لە ڕۆژان و تا ئێستاش کتێبێکی کوردی لە قوتابخانەکانی کوردستانی ئێران نەخوێندراوە.

بەگشتی بەرهەمی هێمن لە پەخشاندا لەم وێنانەی خوارەوە دەکەونە بەرچاو:

١- وتاری هونەری: نووسینی لەم بابەتەی هێمن بەرزە، کوردییەکەی پەتی و ڕەوانە، چونکە پێویستی بەوشە و زاراوەی زانستییە پراکتیکییەکانەوە نییە، دەکرێ ئەم جۆرە نووسینەی شاعیر لە پەخشاندا بەشێوازی شیعری بزانرێ، بەتایبەتی لە سەردەمێکدا ئەوە باو بوو لە پێشەکی هەموو شیعرێکدا پارچە پەخشانێکی کورتیان دەنووسی.

٢- وتاری زانستی: کۆمەڵێک وتاری لە بابەت مێژووی ئەدەبی و کوردی و ڕەخنەی ئەدەبییەوە هەیە. نرخی ئەم وتارانە زیاتر لەوە دایە زانیاری بەکەڵکیان تێدایە لە بارەی مێژووی ژیانی شاعیران و مێژووی نووسینی هەندێ لە شیعرەکانیان و ڕووداوی نێوەندی ئەدەبی لە کوردستانی ئێران. بەڵام کە مەسەلە دێتە سەر ڕەخنە و دەربڕینی بیروڕا بەرامبەر بەشاعیر و خوێندەوار و ڕۆشنبیران بەرنامەیێکی زانستیی دیاریکراو لای هێمن نییە، هەروەها هەندێ لە بڕیار و بۆچوونەکانی سۆزی کەسێتی بەسەر بیری زانستیدا زاڵ دەبێ. لەگەڵ ئەوەشدا نرخی خۆیان هەیە وەک سەرچاوەیێک بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی.

٣- وتاری گشتی: لەم وتارانەیدا هێمن دەست لە سیاسەت و ژیانی کۆمەڵایەتی و گوزەرانی خەڵکی و نایەکسانی لە کۆمەڵدا دەدا. ئەمانە بێ گومان زانیارییان تێدایە و بە سەرچاوە دەژمێررێن بۆ لێکۆڵینەوە، بەڵام خۆیان وەکو بەرهەمێکی ئەدەبی داهێنراو نانوێنن، یەکێتیی بابەتیان تێدا نییە، گەلێ جار هەردوو بابەتەکەی پێشوو «وتاری هونەری» و «وتاری زانستی» تێکەڵ بەیەکتری دەکا و لە پاشانا بابەتی لاوەکی دێنێتە ناوەوە، ئەم هەموو مەسەلانە بەیەکتری دەبەستێتەوە، وەک بەرهەمێکی سەربەخۆی مەبەس دیاریکراو

ناکەوێتە بەرچاو. ئەم جۆرە نووسینانەی زیاتر خزمەتی مێژووی ئەدەب و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی دەکەن.

نموونەی شیعری

دڵداری

١

لە غەزەلێکی بەناوی «ماچی شیرین» لە ساڵی ١٩٥٩ لە تەورێز نووسیویەتییەوە دەڵێ:

بەمنداڵی لە لێوی ئاڵی تۆم ئەستاندووە ماچێ
بەپیریش لەززەتی ئەم ماچە شیرینەم لە بیر ناچێ
بەسەد دوکتۆر و دەرمان و پەرستار ناکرێ چارەی
کەسێک تیری مژۆڵی ئەو کچە کوردەی لە دڵ ڕاچێ
دەکا گیرۆدەتر پیرانی دڵتەڕ ئەو کچە کوردەی
بچێتە مەکتەب و بسکی بەمۆدەی تازە هەڵپاچێ
غەم و دەردی زەمانە پیری کردم ووشک و بێ زەوقم
کە شاعیر ووشک و بێ شۆر بوو لە ناو خەڵکی دەبێ لاچێ
لە گۆشەی بێکەسیدا ئێستە وا دڵتەنگ و غەمبارم
نییە باکم ئەگەر ماڵم بەجارێکی بەقوڕدا چێ
بەشی کوردێکی زانا لەم وولاتە مەینەت و دەردە
ئەوەی نەتویست بڵێ ڕەببی بەدەردی کوردی زانا چێ
لە ناو بازاڕی ئەوڕۆکەی ئەدەبدا شیعری تۆ (هێمن)
وەکو پووڵی چرووکە هیچ ڕەواجێکی نییە ناچێ

ناوەڕۆکی ئەم شیعرە دڵدارییە، لە وێنە و قاڵبی کلاسیکی شاعیر لای نەداوە. بەڵام لێرەش دەیەوێ کوردایەتی بکا لە ناو ئەو ماچەی بەمنداڵی ئەو کیژۆڵەیە داویەتییێ، دەیەوێ لە پاشانا ئەو کچە کە گەورە بوو ئەو ماچە بۆ شاعیر ببێ بەماچی دڵداری. ئینجا گلەیی لە چارەنووس دەکا بەوەی زانای کورد لە کۆمەڵی شێواودا نرخی نییە، بۆیە کەسیش گوێ لە شیعری هێمن ناگرێ.

٢

له لیریکێکیدا بەناوی «کچی مەهاباد» له ساڵی ١٩٤٧ نووسیویەتییەوە دەڵێ:

له باری نازەنینی نەرم و نۆڵی دڵتەڕی شادی
له چاوی بەد بەدوور بی ئەی کچی جوانی مەهابادی
له جوانیدا له پاکیدا نییە هاوتان و نازانم
فریشتەی ئاسمانی یانە پەروەردەی پەریزادی!
سەری کوڵمت گەشە هەروەک گوڵی کوێستانی کوردستان
لەبەر بەژنت دەبێ سەر دانوێنی خەڵفی شمشادی
دڵی سەد عاشقت کردە نیشانەی تیری موژگانت
کچی کوردی له تیر ئاوێتنا مەعلوومە ئوستادی
بەشمشێری دوو ئەبرۆت جەرگی خەڵکی لەت دەکەی دیارە
دەزانی چەک له کار بێنی کچیش بێ تۆرمەیی مادی
له سوێیانت وەها دێوانە بووم چاومەستی خوێن شیرن
له قەڕنی بیستەما ڕەنگە ڕەچاو کەم کاری فەرهادی
ئەوێستا تۆ لەوێ دیلی دەسی بێگانەی و ئەمنیش
له دووری تۆ دەکێشم ڕەنج و دەرد و داخی بێ مرادی
زەمانە (هێمن)ی تۆی وێڵی دەشت و چۆڵ و سەحرا کرد
فەرامۆشی مەفەرموو جاروبارە هەر بکە یادی

لەم شیعرەشدا هێمن سووره لەسەر ئەوەی بەشان و باهووی جوانی کچی کورد هەڵبڵێ. ئەمجارەیان کچەکە کوردە و خەڵکی شاری مەهابادی خۆیەتی. شاعیر بەبێ یادی نیشتمان ناژی. ئەم شیعرەی له کاتێکدا وتووە کە له مەڵبەندی خۆی دوور کەوتۆتەوە و ڕای کردووە بۆ کوردستانی عیراق و ماوەیێک له مزگەوتێکی قەڵادزە خۆی شاردۆتەوە. له شیعرەکەدا دەیەوێ باس له دوو شتی ناو دەروونی بکا. یەکەمیان دڵداری لەگەڵ کچی مەهابادی و دوور نییە خێزانی خۆی بێ چونکە لەمێژ نەبوو هێنابووی، دووەمیان یادی نیشتمان کە هەرگیز له مێشکی ناچێتە دەرەوە.

٣

لە چوارینێکیدا بەناوی «دڵی شاعیر» لە ساڵی ١٩٧٤ لە بەغدا وتوویەتی:

دڵی شـــاعـیــر وەکــو ئاوێنە دەچێ
گــوڵەکـــەم! تۆ دڵەکـــەم مـــەشـکێنە
ڕاسـتـە زۆر ناسکە ئەمما کە شکا
وەکـــو خـــەنجـــەر دەبڕێ ئاوێنە

شاعیر لەم چوارینەدا وێنەیێکی نوێی هونەری داهێناوە. دڵی وەک ئاوێنە وایە، بەڵام دلبـەر ئەگـەر ئەو دڵە بتـۆرێنێ، دەبێـتـە خـەنجـەر و ئاوێنەکـە دەبڕێ و دەیشکێنێ.

٤

لە چوارینێکی دیکەیدا بەناوی «بۆ کچە کوردێک» شاعیر دەڵێ:

کـچە کـوردێکی نەشـمـیل و لەباری
بەوەی نییە ماوەیێکە چوویە شاری
ئەگەر پێت خۆشە هـەروا بتپەرستم
نەکـەی لادەی لە دابی کـوردەواری

شاعیر ئەوەندە گیرۆدەی داب و نەریتی کوردەوارییە ڕوو دەکاتە کچە کورد و پێی دەڵێ، لە گوندەوە بۆ شار چووی، ئەگەر دەتەوێ لەسەر دڵداریی خۆم بمێنم، پێویسـتـە تۆ لە خـوو و ڕەوشـتی کـوردەواری دوور نەکـەویەوە و شـار ڕەوشـتت نەگۆڕێ.

٥

لە پارچە لیریکیکیدا بەناوی «سنوور» لە ساڵی ١٩٧٢ لە بەغدا هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

ئەی ئەو کـەســەی دەتپــەرســتم و لێم وونی
تۆ خـــودا نی تۆ خـــۆشـــەویســـتی منی

له ئاسمان نی تا ویت ڕانەگا دەستم
له قاف نی کاڵەی ئاسنت بۆ هەڵبەستم
تۆی له من وون کرد و منی له تۆ دوور
ئەو بستۆکەی دوژمن ناوی نا سنوور

ئەو کەسەی هێمن ئەو شیعرەی بۆ نووسیوە سەلاحی کوڕیەتی. ئەو کاتە شاعیر له بەغدا بوو. بەهەر ڕێگەیێکی نهێنی بێ کوڕەکەی له شاری مەهابادەوە وێنەیێکی بۆ باوکی ناردبوو. ئەو ڕۆژە هێمن میوانی ماڵی نووسەری ئەم کتێبە بووە له بەغدا، هەر لەوێ له پشتی وێنەکە ئەم پارچە شیعرەی نووسییەوە و بەدیاری پێشکێشی نامەخانە و ئەرشیفی ئەو ماڵەی کردووە. ئەم شیعرە پڕ له سۆز و هەست و نەستی باوکیەتی له خەیاڵی شاعیرێک هەڵقولاوە ڕۆژگارێکە له کوڕەکەی جیابۆتەوە. هۆی ئەو لێکدابڕانە ئاشکرا دەکا، هەردووکیان لەو کاتەدا (ساڵی ١٩٧٢) له نیشتمانی کورد دەژین کە کوردستانە، بەڵام ئەو بستە زەوییەی دوژمن ناوی ناوە سنوور لێکیانی کردۆتەوە و هەریەکەیان سەر بەوڵاتێکن بەپێی ڕەوشتی نێودەوڵەتی بێگانەن و هەریەکەیان ناسنامەیێکی هەیە له یەکتری ناکەن.

کوردایەتی

١

یەکەمین شیعری هێمن بەناوی «کوردم ئەمن»ەوەیە:

گەرچی تووشی ڕەنجەڕۆیی و حەسرەت و دەردم ئەمن
قەت لە دەس ئەم چەرخە سپڵە نابەزم مەردم ئەمن
ئاشقی چاوی کەژاڵ و گەردنی پڕ خاڵ نیم
ئاشقی کێو و تەلان و بەندەن و بەردم ئەمن
گەر لە برسان و لەبەر بێ بەرگی ئیمڕۆ ڕەق هەڵێم
نۆکەری بێگانە ناکەم تا لەسەر هەردم ئەمن
من لە زنجیر و تەناف و دار و بەند باکم نییە
لەت لەتم کەن بمکوژن هێشتا دەڵێم کوردم ئەمن

هێمن ئەم شیعرەی لە گوندی شیلاناوێ لە ساڵی ١٩٤٢ وتووە و لە کۆواری «نیشتمان» بڵاوکراوەتەوە. لووتکەی بیروباوەڕی کوردایەتییە، باوەڕی بەشۆڕش هەیە، خۆی ئامادە کردووە بۆ خەبات، هیچ هێزێک ناتوانێ لەم بیروباوەڕەی بکا. لە ڕووی هونەرییەوە شیعرێکی بەرزە. جارێکی دیکەش ئەم شیعرە ئەو تیۆرییە هەڵەیە ڕەت دەکاتەوە کە دەڵێ شاعیر وەک زانا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە دانانی شیعر توانای زیاتر دەبێ. پێچەوانەی ئەمە ڕاستە، هەموو شیعرێک بەرز بێ بەکامڵی لە دایک دەبێ. لە سەردەمی لاویەتی شاعیر بێ یا ڕۆژگاری پیری.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی«تۆم هەر لە بیرە» لەساڵی١٩٤٤ لە گوندەکەی خۆیان وتوویەتی:

لە شاییدا لە وەختی هەڵپەڕینا
لە خۆشیدا لە کاتی پێکەنینا
لە کۆڕی ماتەم و گریان و شینا
ئەمن ئەی نیشتمان تۆم هەر لە بیرە
بەشەو تاکو بەسەرما زاڵ ئەبێ خەو
بەڕۆژ تاکو دووبارە دێتەوە شەو
لە کاتێکدا کە دەدوێنم ئەم و ئەو
ئەمن ئەی نیشتمان تۆم هەر لە بیرە
زەمانێکی کە دەچمە سەیری گوڵزار
لەگەڵ پۆلی ڕەفیقانی وەفادار
تەنانەت وەختی دەسبازی لەگەڵ یار
ئەمن ئەی نیشتمان تۆم هەر لە بیرە
لە کوێستانێ دەمی ڕاووشکارێ
لە مەزرایێ کە خۆم هەڵکرد لە کارێ
لە جێژوانێ کە دەگوشم مەمکی یارێ
ئەمن ئەی نیشتمان تۆم هەر لە بیرە

دەکـــەم تـەرخـــان لـە ڕێـی تـۆدا ژیـانم
لـە ســــەنگەردا بـەرەو ڕووی دوژمـنـانم
بـەخــــاکی تـۆ دەمـی ئـاویـلـکـەدانم
ئەمن ئەی نیشـتمـان تۆم هەر لە بیرە

لەم شـیعرەدا هێمن دەیەوێ بڵێ تەنیا نیشـتمانی خۆش ناوێ وەک هەوەسێک ناوە ناوە سەری لێ دەدا، بەڵکو هەمیشە لە بیریەتی لە هەموو دەمێکدا، لە هەموو هەڵسـوکـەوتێکدا. لـە شین و شـایی، لە خـۆشی و ناخـۆشی، بەشـەو و بەڕۆژ، لە سەیرانا، لە دەسبازی لەگەڵ یارا. بێ گومان لە ناو سەنگەریشدا هەر لە بیریەتی چونکە لەوێ بۆ نیشتمان دەجەنگێ.

٣

لە شیعری «ڕەق هەڵاتم» لە ساڵی ١٩٦٨ وتوویەتی:

من لە داخی خـزمی خوێڕی و ئاشنای ئەحمەق هەڵاتم
من لـە ترسـی زاق و زووقی ئـەمنیـەی چاوزەق هەڵاتم
کوا بەخـۆشی خـۆم بەجێ دێڵم وواڵتی خۆشەویستم
مـن لە تـرسی زلـلە وو بـاتووم و دار و شـــەق هـەڵاتم
هـەر بەر پێـیـان و بەکـۆمـە کـۆمـە گـەیمە ئەم وواڵتە
ڕەنگە پێت وابێ بەسـواری مـایـەنی گـوێ لـەق هەڵاتم
(نۆکـەری بێگانە ناکـەم) هاتە جێ فـەرمـایشی خـۆم
وا لە بـرسـان و لـەبەر بێ بـەرگی ئـیــمــڕۆ ڕەق هەڵاتم

هێمن ئەم شیعرەی لە کوردستانی عیراق وتووە، لەو کاتەی لە دەست تیرۆری شـای ئێران پەنای بۆ شـۆرشی ئەیلولی ١٩٦١ی کوردسـتانی عیـراق بردبوو لە ناوچەی حاجی ئۆمەران وەک پەنابەرێک میوانی شۆرش بوو.

باس لە ئـاوارەیی خـۆی دەکـا. هەڵاتنی لـەودیوی کـوردسـتـانەوە بۆ ئـەمـدیو، لە ترسـی خـزمی خـراپ و تـیرۆری دەسـەڵاتـی ئێـران بوو. بەپێ سنـووری دەسکردی بڕیوە تا خـۆی ڕزگـار کـردووە. لێرەدا ئـامـاژە هـەیە بۆ شـیـعرێکی خـۆی کـە دەڵێ «نۆکەری بێگانە ناکەم تا لەسـەر هەردم ئەمن»، بەم کـارەی وەکـو خـۆی دەریبـڕیوە

ئەو بەڵێنەی داویەتی بەهەر نرخێک بێ لەسەری دەڕوا.

٤

لە شیعرێکیدا بەناوی «ڕقی پیرۆز» لەساڵی ١٩٧٤ لە بەغدا نووسیویەتی دەڵێ:

دەمگرێ ئەمما لە گرتووخانە ڕق ئەستوورترم
لێم دەدا ئەمما لەسەر داوا ڕەواکەم سوورترم
دەمکوژێ ئەمما بەگژ جەللادەکەم دادێمەوە
کوردم و ناتوێمەوە ناتوێمەوە ناتوێمەوە

ئەم شیعرە ئەستووری بیروباوەڕی کوردایەتی هێمنە، هێز نییە لە گێتیدا لە کوردایەتی بکا.

٥

لە شیعری «مەحکەمەی ئیستیقلال» لە ساڵی ١٩٤٣ هۆنیویەتییەوە بەناوی یادی لە سێدارەدانی شێخ عەبدولقادری نەهری لە لایەن دەسەڵاتدارانی کۆماری تورکیای خوێنڕێژ:

دوێ شەوێ گریام هەتا ڕۆژ پێت بڵێم بۆچی برا
مەحکەمەی مەنحووسی ئیستیقلال وەبیرم هاتەوە
ڕیزەیان بەستبوو لە پێش چاوی منا گشتی هەموو
ئەم شەهیدانەی کە خنکاون بەسەد ئاواتەوە
پاک بەکفنێکی لە خوێنا شەتڵ و لێوێکی بەبار
پاک بەڕەنگێک و قیافێکی پەڕیوو و ماتەوە
هاتە گوێم لێکرا دەیان گوت: ئێمە کوژراین بێ خەتا
میللەتی کورد تا بەکەنگێ تۆڵەمان ناکاتەوە
من لەسەر لووتکەی بڵندی کێو لە حەق داوا دەکەم
تۆش بپاڕێوە جەنابی شێخ لەسەر ڕووی تاتەوە
بەڵکو ڕوحمێکی بکا پێمان خوداوەندی ڕەحیم
چیدیکە ژێردەس نەبین دیسان وەسەرمانخاتەوە

(هێــمن)ا پێت وا نەبێ یەزدانی بێ هاوال و فـــەرد
کــەیفــەری ئەم زوڵم و زۆرە بێ حــیــســاب ناداتەوە

هێمن و زۆربەی شاعیر و نووسەر و ڕۆشنبیری کوردستان لە هەر پارچەیێکی کوردستان بووبن هەمیشە کوردیان بەیەک میللەت داناوە و کوردستانە پارچە کراوەکەیان بەیەک نیشتمان ژماردووە. کارێکی ئاساییە شاعیری کوردی کوردستانی ئێران بۆ شەهیدانی کوردستانی تورکیا بلاوێنێتەوە و هیچی بۆ نەمێنێتەوە ئەوە نەبێ لە خودا بپارێتەوە تۆڵەی ئەم کوردە لێقەوماو و مافخوراوە بکاتەوە.

***

محەمەد ئەمین کوڕی سەید حەسەن شێخەلئیسلامی موکری ناسراو بەهێمن شاعیرێکی بەدیمەنی سەدەی بیستەمە، شاعیر و نووسەر و کوردپەروەر بوو. بۆ ئەم ئامانجە بوو بە سیاسی، بەلام بەڕاستی نەدەبوو سیاسەت بکا، چونکە بۆ ئەم کارە ئامادە نەبوو، دەبوو تەنیا خەباتی شۆڕشگێڕی بەشیعر و پەخشان بێ. ئەگەر سیاسەتی ڕۆژانە هیچی لێ قازانج نەکردبێ، خۆشی هیچی لە سیاسەت قازانج نەکرد. لە ژیانیدا ئەوەی قازانجی خۆی و نەتەوەی بوو دیوانی شیعر و نووسینە پەخشانییەکانی دیکەی بوون.

لە شیعردا بەتوانا بوو، بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی و یەکێتیی قافیە و مەسنەوی بەکارهێناوە. لەو کاتەی شیعری بۆ زۆرترین خەڵکی کوردی نووسیوە، هەر لەو کاتەدا لاسایی قوتابخانەی کلاسیکی کوردستانی باشووری کردووە، واتە بۆ چینی ڕۆشنبیری ناو کۆمەڵی نووسیوە.

هێمن شـیـعری بۆ دڵ و بیری خۆی هۆنیوەتەوە، ڕەنگدانەوەی ناو دەروونی هەموو کەسێک بووە، چونکە ئادەمزاد لە هەموو ڕۆژگارێکدا بەبێ دڵ و دڵداری هەڵناکا. لە کـۆمـەڵی کـوردەواریشـدا زۆربەی خەڵک بەبێ بیـرکـردنەوە لە چارەنووسی کورد ناژی.

لە پەخـشـاندا دەوری گرنگی هەیە، تابلۆ ڕۆمـانتـیکیـیەکانی نموونەی وتاری هونەری کـوردین. بەزمـانێکی ئاسـان و خـاوێنی کـوردی پەتی نووسـراون. سەرچاوەی بەکەڵکن بۆ مشتوماڵ کردنی بیری لاوی کورد، هەروەها بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردیدا.

هـەردی

بەشی سی و سێیەم

هەردی

١٩٢٢ – ....

ئازادیخوای کوردین ئێمە
شوورەی پۆڵا و بەردین ئێمە
پشتی جووتیاری زەبوونین
ئاڵای بەرزی چون یەک بوونین

ژیانی

ئەحمەد کوڕی حەسەن بەگ کوڕی عەزیز بەگ لە ساڵی ١٩٢٢ لە سلێمانی لە دایک بووە. لە ساڵی ١٩٣٨ نازناوی «هەردی» هەڵبژاردووە بۆ شیعری و لە دواییشدا هەر بەم ناوە ناسراوە. خوێندنی بەرایی لە قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندییەکانی سلێمانی بووە، ئینجا خانەی مامۆستایانی گوندایەتی لە بەغدا تەواو کردووە و لە ساڵی ١٩٤١ کراوە بەمامۆستای قوتابخانە لە هەندێ لە ئاواییەکانی ناوچەی هەورامان، ئەوجا گوێزراوەتەوە سلێمانی. لە ساڵی ١٩٤٩ بەهۆی جموجۆڵی سیاسی و کاری نهێنیی حیزبایەتی لە ڕیزی کۆمۆنیستانی عیراق لە مووچەخۆری لابراوە، بەڵام لە ساڵی ١٩٥٢ گەڕاوەتەوە سەر کاری جارانی. ماوەیێکی زۆر مامۆستایەتی قوتابخانە سەرەتاییەکانی کردووە.

هەردی لە ساڵی خوێندنی ١٩٧٣ – ١٩٧٤ لە زانستگای سلێمانی وانەی ڕەخنەی ئەدەبی پێ سپێرراوە. لە دوای چەند مانگێک لە بەهاری ١٩٧٤ بەهۆی سیاسەتی دوژمنانەی دەسەڵاتی عیراق بەرامبەر بەکورد و داخستنی زانستگای سلێمانی ئەم کارەی لە دەست چوو.

شاعیر تا ساڵی ١٩٨١ وەک مامۆستایێکی قوتابخانەی سەرەتایی مایەوە، لەو

ساڵەدا خانەنشین کرا. لەوە بەدواوە ژیانی خێزانی ئاسایی نەبوو. لە جێگەیێکی دیاریکراو ئۆقرەی نەدەگرت. دەمێ لە ئێران و دەمێ لە وڵاتانی ئەوروپا تا لە دواییدا لە لەندەن نیشتەوە. ماوەیێکی زۆر وەکو پەنابەری سیاسی لەوێ مایەوە تا ساڵی ٢٠٠٢ بەیەکجاری گەڕایەوە نیشتمان و ئێستا لە شاری سلێمانی دەژی، خەریکی خوێندنەوە و پێشوازیکردنی ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەرانی ئەم سەردەمەیە.

شیعری

هەردی لە تەمەنی لاویدا لە ساڵی ١٩٤٤ دەستی بەشیعر وتن کردووە، بەڵام وەکو خۆی دەڵێ نەیکردووە بەپیشە، بەهرەی خۆڕسک و توانای هونەری و ڕۆشنبیری هەبووە، بەبەڵگەی ئەو بڕە شیعرە کەمەی هەیەتی خۆی بکا بەکەسێک وەک شاعیر ناو دەربکا، ماوەی دانانی شیعری کەم بوو لە سنووری نیوەی دووەمی چلەکان و پەنجاکانی سەدەی بیستەم نەچووبووە دەرەوە. بۆیە هەردی لە شاعیرانی ئەو سەردەمە کورتەی ناوەڕاستی سەدەی بیستەم دەژمێررێ.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

بەرهەمی شاعیر لە ڕووی ڕوخسارەوە لە چوارچێوەی مەرجەکانی شیعری کلاسیکی لاسایی نەچۆتە دەرەوە. ئەدگاری شیعری لەم وێنانەی خوارەوە دەکەوێتە بەرچاو:

١- شیعری هەردی بەگشتی لەسەر بەحری عەرووز هۆنراوەتەوە، زۆربەیان لەسەر بەحری هەزەج و سێ چوارێک لەسەر بەحری ڕەمەل هۆنراونەتەوە. لە موزاریع و ڕەجەزیش لە هەریەکەیان پارچە شیعرێکی هەیە. کێشی شیعری لەم بابەتەی لەبەرئەوەی لەسەر بەحرە سووکەکانی عەرووزن بەکێشی سیلابی خۆماڵی حەوت و هەشت و دە بڕگەییش دەکێشرێن، لە هەندێ شیعریدا دوو کێشی بەکارهێناوە.

٢- لە قافیەدا یەکێتیی قافیەی کەمە، جووت قافیە (مەسنەوی) زۆرە. هەندێ جار لە شیعرێکدا لە یەک قافیە زیاتر بەکار دێنێ تا دەگاتە چوار قافیە.

٣- بەگشتی شیعری لیریکییە، لە ڕووی قەوارە و ژمارەی دێڕەکانیەوە کەم و کورتن.

٤- تەنیا یەک پێنج خشتەکی هەیە لەسەر شیعرێکی نووری شێخ ساڵح.

٥- بەشێکی زۆر لە شیعری هەردی لەسەر بنچینەی بەند (کووپلە) ڕێکخراون. وێنەی ئەم شیعرانە بەم جۆرە دەکەونە بەرچاو:

(أ) قەسیدەی پێنجین (ا ا ا ب ب).

(ب) قەسیدەی شەشین (ا ا ا ا ب ب)، لەم بابەتەی زۆرە.

(ج) قەسیدەی شەشین، نیوە دێڕی یەکەم و شەشەم کورتن، چوارەکەی دیکە درێژن (ا ا ب ب جـ د).

(د) قەسیدەی بەندی حەوت نیوە دێڕی (ا ا ا ب ب جـ جـ).

(ھ) قەسیدەی بەندی هەشت نیوە دێڕی، دوو نیوە دێڕی کورت لەگەڵ شەش نیوە دێڕی درێژ، هەمووی جووت قافیەیە (مەسنەوی) (ا ا ب ب جـ جـ..).

(و) قەسیدەی بەندی نۆ نیوە دێڕی (ا ا ا ا ا ا ب ب ب).

(ز) قەسیدەی بەندی نۆ نیوە دێڕی، شەشی درێژ، لەگەڵ سێی کورت (ا ا ب ب جـ جـ د د د).

٦- زمانی شیعری هەردی دەوڵەمەندە، لە بە پەتیکردنی زمان دەوری باڵای هەیە. وشەی بێگانە کەم بەکار دێنێ، زاراوەی شیعری ڕێبازی ڕۆمانتیکی و سیمبۆلی ئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژئاوا لە بەرهەمیدا دیارە. بەم جۆرە شیعری هەردی بەشێکە لەو شیعرە نوێیەی کوردی کە لە ڕووی زمانەوە لە وشەی فەرهەنگی شیعری عەرووزی ئیسلامەوی دوور کەوتۆتەوە.

٧- لە ڕەوانبێژیدا دەستێکی درێژی هەیە. ئەو شیعرەی هەردی کە بەنوێ ژمێرراون لە ڕووی ناوەڕۆکەوە ئەو جۆرە وێنە ڕەوانبێژییانەیان تێدایە هەندێکی لە ڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی کوردی و زیاتریش لە شیعری ڕۆمانتیکی ڕۆژئاوایی وەرگیراون و شاعیر وەستایانە گیانی کوردی پێ بەخشیوون.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شیعری هەردی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە دوو مەبەس یا ڕێبازی سەرەکی نەچۆتە دەرەوە. یەکەمیان شیعری ڕیالیزمی کۆمەڵایەتی موتروبە کراو بەهەناسەی ڕۆمانتیکی لە دەوروبەری ئیدیۆلۆجییەتی جیاوازی چینایەتی و ئەمپریالیستی

گێتی و کێشەی نەتەوەیی کورد دەسوورێتەوە؛ دووەمیان شیعری ڕۆمانتیکی (وەک قوتابخانە و ڕێباز) قانگدراو بەسیمبۆلیزم لە دەوری چێژ و خەیاڵی دڵدارییێکی بێ هیوا و ئەنجام لە کۆمەڵێکی پڕ لە ئاژاوە و تەنگوچەڵەمە دەسوورێتەوە.

بەڕاستی ئەم دوو جۆرە شیعرە ڕەنگدانەوەی ئیدیۆلۆجییەتی هەردییە لەو دوو قۆناغە پێچەوانە یەکترییەی بیروباوەڕی.

١- قۆناغی یەکەمی شیعری هەردی بابەتی شۆڕش و هەڵمەت بردن بوو. سەرەتا بەدانانی شیعری دڵداری دەستی پێ کرد بەڵام زوو لە دوای جەنگی دووەمی گێتی وەکو بەشێک لە لاوانی عیراق بەگشتی و لاوانی کورد بەتایبەتی بوو بەهەڵگری بیروباوەڕی مارکسیزم و ئەنتەرناسیۆنالیزم، کۆمەڵێک شیعری داناوە ناوەڕۆکیان بریتییە لە دروشمی سیاسی ئەوەی لە خۆپیشاندانەدا هەڵدەکران. هەڵمەت و هێز و زەبروزەنگ و هاندانی تێدایە بۆ هەڵگیرساندنی شۆڕش و لەناوبردنی دەسەڵاتی دواکەوتوو لە عیراق و هێزی دەوڵەتە ئەمپریالیستەکان لە هەموو گێتیدا. ئەو شیعرانە لە سروودی شۆڕشگێڕی دەکەن، لەبەرئەوە بەزۆری دەچنە ناو شیعری پەروەردەییەوە (دیداکتیکی).

دەتوانرێ ئەو ماوەیەی هەردی ئەم شیعرانەی تێدا هۆنیوەتەوە بەنیوەی دووەمی چلەکانی سەدەی بیستەم دیاری بکرێ. لە دوای ساڵی ١٩٥٠ کە سەردەمی گواستنەوەی بیروباوەڕی بووە لە هەردوو شیعری «ست فاتیمە» و «دڵداری کچی تازە» هێشتا شوێنەواری بیری جیاوازی چینایەتی تیایاندا دیارە.

٢- قۆناغی دووەمی شیعری هەردی ڕەشبینی و دوورکەوتنەوە بوو لە شۆڕش. لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا ئینقیلابی گەورە لە بیر و خەیاڵی شیعری هەردی ڕووی دا، لە بابەت لایەنی بیرییەوە هەموو تاقیکردنەوە کۆنەکانی مارکسیزمی پراکتیکی لە بیری خۆی بردەوە و بوو بەهەڵگری بیری ناسیۆنالی (کوردایەتی). ئەم کوردایەتییە لە دەوروبەری پێش کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا لە ناو هەندێ لاوانی کوردی عیراق پەیدا بوو. ئەمە نە «کوردایەتی کۆمۆنیستە کوردەکان» بوو، وە نە «کوردایەتی لیبیرالی دیمۆکراتی کوردەکان» بوو. ئەمانە خۆیان بەهێزی سێیەم دادەنا لە ڕووی تیۆری و پراکتیکییەوە لە کۆمەڵی کوردستانی عیراقدا. هەردی هەڵگری ئەم بیروباوەڕە بوو لەو ماوەیەدا خەریکی خوێندنەوەی کتێبی

فەلسەفی و مێژووی ئیدیۆلۆجییەتی ئەو حیزبانەی ئەوروپا بوو کە باوەڕیان بەسیستێمی تاکە حیزبی هەبوو، ئەوانەی هەریەکەیان تەنیا دانی بەخۆی دەهێنا و فەلسەفە و حیزبی دیکەی ڕەت دەکردەوە.

ئەمە لە ڕووی ئیدیۆلۆجییەوە، بەڵام لە ڕووی خەیاڵەوە هەردی خەریکی ئەو شیعرانە بوو کە لە ساڵی ١٩٥٧ بەناوی «ڕازی تەنیایی» بڵاوکرانەوە. کۆمەڵە شیعرێکە لە دەوروبەری دڵدارییێکی ناکامی بەئەنجام نەگەیشتووی خنکاو لە ناو ڕەشبینیدا دەسووڕێتەوە.

لە کاتی چاپکردنی «ڕازی تەنیایی» هەردی دوودڵ بوو لە چاپکردنی کۆمەڵە شیعرەکەی، وای دەزانی بیرە تازەکەی کە پێچەوانەی بیرە کۆنەکەیەتی دژی بیروباوەڕی ئەم شیعرە ڕەشبینییانەیە، لەبەرئەوە نەیدەزانی چۆن بڕیار بدا. هەڵوێستی سیاسی و ئیدیۆلۆجی تێکەڵ بەچێژی هونەری و ئیستێتیکی بوو، هەوڵی دەدا خۆی دوور بخاتەوە لەو جۆرە شیعرە چونکە بەلای هەڵگرانی بیروباوەڕە کوردایەتییە تازەکە ئەو شیعرانە جوان نەبوون. بەڵام لە دوای چاپکردنی شیعرەکان و بڵاوبوونەوەیان، بەڕاستی دەنگی دایەوە، ئینجا هەردی کەوتە ئەوەی شانازییان پێوە بکا و جارێکی دیکە «ڕازی تەنیایی» لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٨٤دا چاپ بکاتەوە. بەڵام ئەوە نازانرێ بۆچ شیعری قۆناغی یەکەمی شاعیرییەتی لەو چاپەدا بڵاو نەکردەوە؟!

هەرچۆنێ بێ لە ڕووی جوانکارییەوە هەرچەندە شیعری قۆناغی یەکەمی هەردی لە پلە و پایەی شیعری قۆناغی دووەمی نین، بەڵام بەزیادەوە لە مێژووی ئەدەبدا بەنموونەی شیعری سەرکەوتووی کوردی دەژمێررێن.

ماوەی شاعیرییەتی هەردی دیاریکراوە، لە نیوەی دووەمی چلەکان و پەنجاکانی سەدەی بیستەم بووە. دوا شیعری «پەیامی یار» لە ساڵی ١٩٥٨ هۆنراوەتەوە. ئەو شیعرە کەمەی هەردی کە لە چوارچێوەی ناوەڕۆکی دڵداریی بەئومێد نەگەیشتووی ڕەشبینی دایە، لووتکەی داهێنانی هونەرییە و دەلاقەیێکی دیکەی لە مێژووی ئەدەبی کوردی پڕکردۆتەوە، ئەو دەلاقەیە بەتاڵ بوو هەردی فریای کەوت.

نموونەی شیعری

هێرش و شۆڕش

١

هەردی لە بەندی یەکەمی سێ بەندەکەی سروودی «ئازادی خوا» دەڵێ:

ئازادیخــوای کــوردین ئێــمــە
شــوورەی پۆڵا و بەردین ئێــمــە
پشــتی جــووتیــاری زەبوونین
ئالای بەرزی چون یەک بوونین
شیری دەستی لێقەوماوین
لە ڕووی زوڵما هەڵکێشراوین
ئاغــا و بەگــزادانی زۆردار
جەردەی گیانی گەلی هەژار
خوێن خۆری ئەم نیشتمانەن
ئالەتی دەســـتی بێگانەن
ڕۆژی خۆی گیانیان دەردێنین
تۆڵەی گەلیان لێ ئەستێنین
ئازادیخــوای کــوردین ئێــمــە
شــوورەی پۆڵا و بەردین ئێــمــە

کوردە کۆمۆنیستەکانی عیراق ئەم شیعرەیان کردبوو بەسرووی ڕەسمی خۆیان. بەرامبەر بەمە کوردی دیکە شیعری «ئەی ڕەقیب»ی دڵداریان کردبوو بەسرووی ڕەسمی وەکو پاشماوەیێکی کۆماری کوردستانی ئێران لە مەهاباد (١٩٤٦)، ئەو کاتە ئەم شیعرە ناوبانگی دەرکرد.

لەم شیعرەدا هەردی جەنگاوەرێکی تووڕەیە، هەڕەشە لە دوژمن دەکا، چوونە مەیدانی لەم لایەنەوە لە پلەی کردەوە نابەجێ و نامرۆڤایەتی دوژمن بەرامبەر بەبێ دەســەلات و هەژاران زیاترە. بێ نەوایان دڵنیا دەکا لە دواڕۆژدا دوژمنان لەناودەچن و تۆڵەی زۆربەی میللەتیان لێ دەکرێتەوە.

٢

له دوای ئەم هەڕەشەیە لە دوژمنان ڕوو دەکاتە کرێکاران:

کــوڕانی ڕۆژی مــەیدانی شــەڕ و ئاشــووب و ئاژاوە
براکـــانم! کـــرێکاری هـەمـــوو ئەم لانە ڕووخـــاوە
هەمــوو دایکێ کـە تاقـانەی لەســەر سـێدارە خنکاوە
بەکــورتی مــیللەتی برسی پەنای بۆ ئێــوە هێناوە
دەسا تۆ حەققی ئەم خاکەی کە خاکی ئەشک و خوێناوە
هەتا خــوا هێــزی پێ داون هەتا دنیــا خــرۆشــاوە
هەموو پڕ دەم بقیـژێن کـە ئیسـتیعـماری ئینگلیسی
بڕووخێ تەفـروتوونا بێ سـەر و فـەسـسـاڵی نەگریسی
بڕووخێ تەخت و تاراجی بتــۆپێ نۆکــەری پیــسی
لە ڕۆژێکی وەها ســوورا کــە تەئریخی شــەهیــدانە
چ تەئریخێ! ئەوی جـــەرگی نیگاری خــوێنی لاوانە
چ خــوێنێ! هەر دڵۆپێکی نموونەی خــوێنی ئینســانە
چ ئینســـانێ ئەوەی گــیـانی لە لا بێ نرخ و هەرزانە
لە تاو بێدادی ئیستیعمار هەڵاتووی کێو و هەردانە
هەرا بۆ ڕۆژی وا چاکـە کـە دڵ وەک جـۆشی بورکـانە
دەســا پڕ دەم بقیـژێن کـە ئیسـتیعـماری ئینگلیسی
بڕووخێ تەفـروتوونا بێ سـەر و فـەسـسـاڵی نەگریسی
بڕووخێ تەخت و تاراجی بتــۆپێ نۆکــەری پیــسی

شاعیر باوەڕی بەهێزە بەوەی لە ناو کۆمەڵدا هیچ هێزێک نییە جگە لە چینی کرێکار شایانی ئەوە بێ ئەمپریالیستی ئینگلیزی لەناوببا. ئەوەی ئاشکرایە تا کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ ئینگلیز فەرمانڕەوا بوون لە عیراق، لەو سەردەمەدا ئەوان و کاربەدەستانی دەوڵەتی عیراق گەورەترین دوژمنی بیروباوەڕی کۆمۆنیزم بوون.

٣

لە شـیـعـرێکی دیکەیدا هەردی بانگی خـەڵکی دەکـا هەڵمـەت بەرن و ئاگـری شۆڕش هەڵگیرسێنن:

بەیادی ئەو شـەهیـدانەی کـەوا بێ ناز و بێ گـیـانن
لە ژێر پۆسـتاڵی پۆلیسا هـەموو پێـخوستی کـۆلانن
بەیادی ئـەو هـەتیـوانەی کـە برسی و ڕووت و عـوریانن
بـەیادی ئـەو پڵـێـنگانەی کـە دیلی کـۆنی زیندانن
وەرن ئەی مـیللەتی برسی ئیـتـر وا ڕۆژی مـەیدانە
بچـینە سـەر تەلار و کـۆشکی ئەو مـیللـەت فـرۆشـانە
کـە خـوێنی ئێـمـەیان بـەخشـی بەپارە و زێڕی بێگانە

شـاعیر بەناوی شـەهید و چەوسێنراو و ئازاردراو و هەتیو و ئەو پڵێنگانەی لە بەندیخانەن (مەبەسی کۆمۆنیستە بەندکراوەکانە) جەماوەری میللەت بانگ دەکا هێرش ببەنە سەر کۆشک و باڵەخانەی میللەت فرۆشان و تەفروتوونا و خاپووریان بکەن.

٤

ئینجا شاعیر بەرنامە دادەنێ بۆ لەناوبردنی سەرداری ناشایستە:

ئەوی خـوێنـی هەزارانی مـژی و نامـووسی ژێر پـێ نا
بەفـێڵ و جـەردەیی پارەی لـە چنگی خـەڵکی دەرهێنا
بەزۆر تۆ ناوت نا (سـەردار) و ئیـمـانیـشت پێ هێنا
هـەتا خـاکی بـەدیل گـرتیت و ئیـستـیـعمـاری تێ هـێنا
قوڕی بۆت گرتەوە و ئەوسا سـەری بەدبەختی تۆی تێنا

شـاعیر دەڵێ ئەو سـەرۆکەی خوێنی هەزاران دەمژێ، خـەڵکی دەڕووتێنێتـەوە، خاکی نیشتمان پێشکێش بە ئەمپریالیستەکان دەکا، پێویستە ئەو جۆرە سەردارە لە فەرمانڕەواییدا نەمێنێ.

دڵداریی ناکام

١

لە شیعرێکیدا هەردی دەڵێ:

بناغە و چینی دیواری
تەلاری بەرزی دڵداری
بەســەر لانەی دڵا ڕووخـا تەپوتۆزی غــەمی هێنا
بەدووی باڵداری ئاواتی فــریوی بێ ســەروشــوێنا
دەسا ئەی پاییزی ماتەم ئەوەندەم تاسە پێ ماوە
هەموو ئەو یادگارەی لەو ژیانی عەشقە جێ ماوە
بەجارێ وەک گەڵا سروەی خەزانت گشتی ڕامالێ
بە ووردی هەر گــەڵایێکی ببا بۆ قــوژبن و چاڵێ

شاعیر خۆی دان بەوە دادەنێ ئەم شیعرە زادەی دەم و ساتی هەڵسوکەوتێکی سایکۆلۆجییە، گرێیێکی لا دروست کردووە. لێرەدا وێنەی هەستی دڵدار دەگرێ لە کاتێکدا ڕاستیییێکی شارراوە لە دلبەردا دەدۆزێتەوە. ئەو دڵدارییەی بەرەو ڕووی دڵداری دەکاتەوە بەڕاستی نییە. ئیتر شاعیر ئەم هەموو درۆیەی کراوە بەشێوەیێکی داهێنەرانە ڕەتی دەکاتەوە و بیرەوەرییەکان لە بیر خۆی دەباتەوە.

٢

قەسیدەی «دڵێکی شکاو» لە سی و سێ دێڕ پێکهاتووە، شاعیر لە دوو دێڕی سەرەتاییدا دەڵێ:

بەسەرسامی لەسەر لووتکەی بڵندی گەنجی وەستاوم
شریتی عومری ڕابردووم وەکو خەو دێتە بەرچاوم
شریتی چی! سەراپا سەرگوروشتەی نائومێدیمە
فلیمی پڕ لە ناسۆری هەرەس هێنانی لاویمە

لە دوو دێڕی دواییدا دەڵێ:

له پاشـا گـەرد و تۆزقـاڵی کـە وەک کـەرتی دڵـی من بوو
یەکێ ڕووی کردە سـووچێک و لە تاریکی شـەوا وون بوو
بەڵێ ئێـــســـتـــا ئـەوی جێ مـــاوە بـۆ من یـادگـــارێکە
بـەســـــەرهـاتی دڵـی وورد و بـەســـــەرچوونـی بـەهـارێکە

هـەردی ئەم شـیعرەی لە سـاڵی ١٩٤٦ هۆنیـوەتەوە، ئەو کاتە حـەوت دێڕە شـیعر بووە. لە پاش ٣٧ سـاڵ لە سـاڵی ١٩٨٣ تەواوی کـردووە. ئەوی ڕاسـتـی بێ دەبوو تەواوی نەکا. لە دوای ئەم هـەمـوو ماوە درێژەدا شـاعیر خـەیاڵ و مێشکی ٣٧ سـاڵ گەڕاندۆتەوە پاشـەوە، بۆ شـیعرێک لیریکییە، کـات و جێگەی تێدا نییـە، لەبەرئەوە تەواوکـردنی ئـاسـانە لە هـەمـوو کـات و سـاتێکی شـاعـیـر ئارەزوو بکا. وا دیارە هـەردی پێی نـاخـۆش بووە کـە پێـیـان وتووە لە دوای پەنجـاکـانی سـەدەی بیسـتـەم وازی لە شیعر هێناوە، ئەویش دەیەوێ بڵێ ڕاستە وازم هێناوە، بەڵام لە شـاعیری نەکـەوتـووم. هـەرچۆنێ بـێ نەدەبوو لەبەر ئـەم قـسـانە شـیـعـرەکـە تەواو بکا. کـە تەواویشـی کـردووە کـارێکی چاکی کردووە و ئەو شـیـعرە نایاب و جوانە تـەنیا بۆ سـاڵی ١٩٤٦ حـسـێب دەکرێ، بەڵام بـۆ هـەمـوو کـات و سـەردەمـێک دەست دەدا. بەهـەمـوو جـۆرێک ئەم شـیـعـرە و هـەمـوو شـیـعـری دیکـەی لەم بابـەتەی هـەردی لاپەڕەیێکی زێڕینیان لە دیوانی شیعری کوردیدا ڕەنگین کردووە.

٣

لە شـیـعـری «خـەرمـانە» هـەردی لە سـاڵی ١٩٥٣ داینـاوە لەگـەڵ فـریشـتـە نادیارەکەی موناجات دەکا:

چ ســـرڕێکت لـە ناو دڵدا حـــەشـــار داوە بەپـەنهـــانـی
کـــە چاوت چـەشنی ئـاوێنە وەها بـێ پـەردە درکـــانـی
ئەزانم دڵ هـەیە وەک مس کـــە ژەنگ دێنێ بـەئاســـانـی
دڵـی تۆ زێڕی تیـــزابە لـە کـــوێـوە ژەنگی هـەڵهـــانی
ئەمـــانە گـەرچی تـێ ناگـەم بـەڵام پێـویسـتـە بیـــزانی
هـەتا مـــاوم لە دنیـــادا فـــریشـــتـــەی باغی ئـاواتم
بەدڵ هەر چەشنی خـەرمـانـە لە دەوری مـانگی گـۆناتم

ئەوەی ئەم شـیـعرەی بەرزکـردۆتەوە ئەو تەنگوچەڵەمـانەیە شـاعـیـر هەوڵ دەدا بەشـێـوازی سـیـمـبـۆلیـزم چارەسـەریان بکا، بەڵام ئـەم شـێـوازە زیاتر گـیـروگرفت دەخـزێنێتـە ناوی. نهێنی لە ناو دڵی دلبەردا هەیە. دڵ ئەگەر لە مس بێ زوو ژەنگ دەگرێ، بەڵام دڵی دلبـەر زێڕی تیزابە، ئەمە ژەنگ هەڵناهێنـێ، کە ژەنگیش هەڵێنێ مـانـای ئەوەیە دڵدار لێڵ بووە. جگە لەمـە وێنـەی شـیـعری کلاسـیکی ئاسـایی لەم لیریکەدا هەیە، بەڵام شاعیر هەندێ چێژی ڕۆمانتیکی ئەوروپایی تێ ئاخنیوە.

ست فاتیمە

لە شـیـعـری «چەپکە گـوڵێک بۆ ست فـاتیـمـە» لە سـاڵی ١٩٥٠ لە سلێـمـانی هۆنراوەتەوە. شاعیر دەڵێ:

فـاتیمـە! دوو چاوی مـەسـتت پڕ تـەلیسـمی جوانییـە
پڕ شــەرابی خـۆشــەویسـتی و عـارەقی یەزدانیـیـە
بـەژن و باڵاکــەت نموونـەی هـەیکەلی یۆنـانیــیــە
لار و لەنجـەت مـۆسـیـقـایە بەسـتـەیە گـۆرانییـە
بووکی ڕازاوەی خـەیاڵم گـیـانەکـەم ست فـاتیـمـە
تـاقــــە پـڕشـنـگـێکی چـاوت ئـەوپـەڕی ئـاواتمـە
گـەرچی دڵداری لە خـاکی ئێـمــەدا ئـەفـسـانەیە
هـەر بەتـەنیــا بۆ کــوڕی خــاوەن تـەلار و ئانەیە
گـیـانـەکـەم! ئەمما دڵی من لەو دڵە شـێـتـانـەیە
بێ ئەوەی هـیچ شک بەرێ کــوژراوی ئەو چاوانەیە
هـەر بە تەنیا خۆشـەویستی شک ئەبەم ست فاتیمـە
ســــــەروەتم نـاوێ بـزەی تـۆ ئـەوپـەڕی ئـاواتمـە
خۆشـەویستی وا کە نامـەی خـوایە بۆ پێغـەمبـەران
بەرز و نـاسک وەک هەناســەی پڕ گـوڵاوی دلبــەران
نەک وەکـو حــەزکـردنی دینـار و گـەوهـەرپەروەران
ئەو کــەســانـەی بۆ قــڕانـێ چەندە دڵیــان هـەڵوەران

خـــەڵقی تر پارە پـەرسـتـی با بکەن ست فــاتیــمــە
من بـەتـەنـیــــا تـۆ پـەرســــــتـی ئـەوپـەڕی ئـاواتمـە
زۆر کـــــەڕەت هـانم ئـەدا داخی دەروونـی پڕ گــــڕم
بـۆتـی هـەڵڕێژم سـکاڵای نـاسـکـی گـــەرم و گــــوڕم
داخـــەکـــەم کـــاتێ کــە دێمـــە بەردەمت واقی ووڕم
وام ئـەشـــێـــوێنـێ بـەجـــۆرێ نـایـەڵێ هـیـچ دەربـڕم
بووکی ڕازاوەی خـەیاڵم! گـیـانـەکـەم ست فـاتـیـمـە
گـــوێیـــە بـۆ ئەم ڕازە شـل کـــەی ئەوپەڕی ئـاواتمـە

هەردی موناجات لەگەڵ کیژێک دەکا تازەپێگەیشـتوو و تازە دەرچووی خانەی مامۆسـتایانی قوتابخانەی سەرەتایی کچانە لە بەغدا. ئەو کیژە مامۆستایە لە یەکێ لە قوتابخـانەکـانی کـچان لـە سلێـمـانی، هەردی خـۆشی ویسـتـووە و ئەم شیعرەی بۆ نووسیوە.

ئەمەیە بۆچوونی ئەو کەسەی شیعرەکەی دەخوێنێتەوە. ئەمە ئەگەر ڕاستیش بێ ڕاسـت نیـیــە، چونکە لە مــەبەسـی داهێنانی شــیــعـری دەردەچێ. ئەو ست فاتیمەیە موتڵەقە، بووکێکی تازەیە خەیاڵی شیعری هەردی دروستی کردووە. ئەو ست فـاتیـمــەیە پەرییێکی بەهەشـتـە بۆ ئەو کەسـەی ئیلهـامی لێ وەرگرتووە کە هەردییە و ئەم شیـعرەی بۆ داناوە هەروەها بۆ هەموو خوێنەرێکی کە شیـعرەکە دەخوێنێتـەوە. ئینجا لەو سـەردەمەدا، لە ناوەڕاستی سـەدەی بیسـتـەمدا شاعیر دەتوانێ ئیلهام لە کـامـە کچ وەربگرێ و ببێـتـە هۆی ئەوەی شـیـعـری بەسـەردا هەڵبلێ؟! دەبێ لە مامۆستایێکی قوتابخانەی کچان وەربگرێ، چونکە تەنیا ئەوانن لە دەرەوەی مـــاڵ بەرچاو دەکـەون. بەم جــۆرە هــەردی بووکــێکی دیکەی بەناوی «فـاتیمـە»وە خسـتۆتە ناو پۆلی بووکە شیـعرییەکانی کورد لە فاتیمـە لەرەی بابا تاهیرەوە تا شیرینی محەمەد ساڵح دیلان.

پەیامی یار

دوا شــیــعــری هەردی بەناوی «پەیامی یار»ەوە لە سـاڵی ١٩٥٨ لە سلێـمـانی هۆنیویەتییەوە، لە بەندی یەکەمیدا دەڵێ:

له یارەوە
له شۆخ و شەنگی پارەوە
له ڕازی پڕ نیهانی یا
لەتەک شنەی بەیانییا
پەیام له یاری جوانەوە
گەیشتە لام

ئەمە سرووديکە شاعیر بۆ گۆرانی دایناوە، لە وێنە و مانا ساکارە وەکو هەموو شیعرێکی بۆ ئاواز دادەنرێ، دەنگی گۆرانیبێژ و ئاوازی مۆسیقا نرخی هونەری بەرز دەکاتەوە.

***

ئەحمەد حەسەن هەردی جێگەیێکی دیاری هەیە له ئەدەبی کوردیدا، دوو هۆی سەرەکی سنووری ئەو جێگەیە دیاری دەکەن:

١- شاعیر له سەرەتای بیستەکانی سەدەی بیستەمەوە گەیشتۆتە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەم، کەچی کەسایەتی شیعری له نیوەی دووەمی چلەکان و پەنجاکانی سەدەی بیستەم بووە (١٩٤٥ – ١٩٥٨)، لەو ماوەیەدا بڕێک شیعری نووسیوە.

٢- ئەو بڕە شیعرە داهێنانێکی ڕەسەنە لە ئەدەبی کوردیدا. له ڕوخساردا بێ کەموکوورییە، له ناوەڕۆکدا بەشداری له داهێنانی «شیعری نوێ»ی کوردی کردووە، بەوەی جەوهەری شیعری ڕۆمانتیکی و سیمبۆلی ئامێزی ئەوروپایی تێکەڵ بەداهێنانی خۆی کردووە. له دوو مەبەسی پێچەوانەی یەکتری شیعری شۆڕشگێڕی و دڵداریی ڕۆمانتیکی ڕەشبینی سەرکەوتووانەی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. هەردی له شاعیرە ناودارەکانی کوردی ناوەڕاستی سەدەی بیستەم دەژمێررێ.

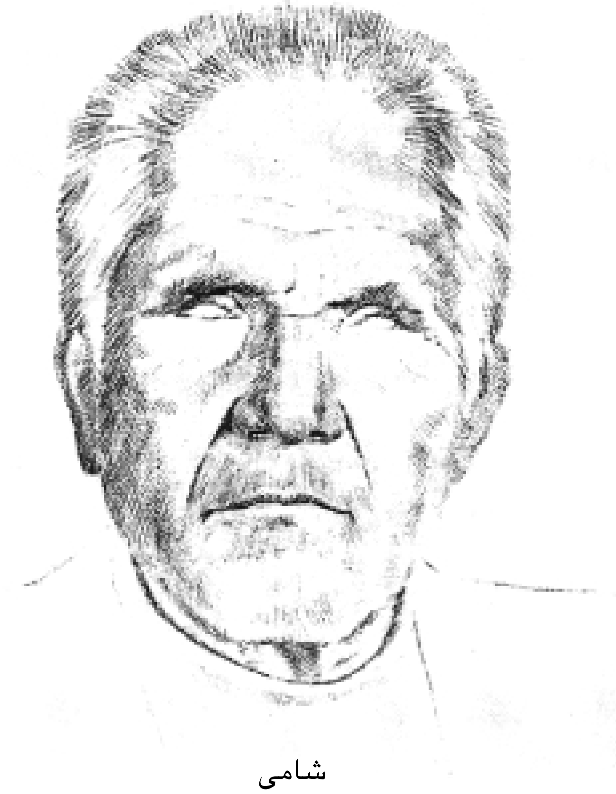

شامی

بەشی سی و چوارەم

شامی

١٩٢٣ - ١٩٨٧

لە ڕۆژی ترسم ئەجـــــەل بدەی زەنگ
عومرم تەمام بوو لە دونیای دوو ڕەنگ

ژیانی

شامراد موشتاق ناسراو بەشامی لە ساڵی ١٩٢٣ لە کرماشان لە دایک بووە. لە تەمەنی سێ ساڵیدا لە ئەنجامی نەخۆشیی ئاوڵە (خوریکە) هەردوو چاوی کوێر بووە. لەم لانەوە دەڵێ:

هەنووز نەشناسـم چەپ ژاسْ دەست
دەستْ جەهاندار جەهانبینم بەست

هێشتا منداڵ بووە بەمردنی دایکی لە سۆزی دایکێتی بێ بەش بووە. کارەسات لە دوای یەک ڕووی تێ کردووە. لە دەوروبەری تەمەنی دوازدە ساڵیدا باوکیشی مردووە و بێ کەس ماوەتەوە، ناچار مامۆژنی خۆی کردووە بە بەرپرسیار و گرتوویەتییە خۆی و پەروەردەی کردووە. لە پاش ماوەیێک مامۆژنی دەینێرێ بۆ ماڵی حاجی ئەمانوڵڵای موعتەزیدی و لە ژێر چاودێری ئەو خێرخوازە دەمێنێتەوە تا دەبێ بەپیاو.

لەبەر کوێری نەیتوانیوە فێری خوێندن و نووسین ببێ، لە لایێکی دیکەوە ئەم دیاردەیە بووە بەهۆی ئەوەی گوێی مۆسیقی بەهێز بێ و چێژ لە خوێندنەوەی شیعر وەربگرێ. بەشەوانی زستان کە هاوڕێ و برادەران لە ماڵاندا کۆڕیان بەستووە گوێی لە دەمەتەقێ و حیکایەت خوێندنەوە گرتووە. گفتوگۆی ئەدەبی بەدڵ بووە و شیعری ئەڵماس خان و غولام ڕەزای لوڕ و سەید ساڵحی

نیعمەتوڵڵاهی بزواندوویەتی. وەکو لە گێڕانەوەکانی خۆیدا دەردەکەوێ توانای ئەوەی بووە ئەگەر نیوە دێڕە شیعرێکی بۆ بخوێنرابایەوە نیوە دێڕەکەی دیکە خۆی بیڵێ.

کە بەتەمەن گەورە دەبێ ماڵی ئەمانوڵڵاخان بەجێ دێڵێ و خۆی خەریکی کاسبی دەکا. وردەواڵە لە قەسری شیرین دەکڕێ و دەیبا لە کرماشان دەیفرۆشێ. لەگەڵ ئەم هەژارییەی چاو تێر بووە، بەو کاسبییەی توانیویەتی خانوویێکی بچووک پێکەوە بنێ، چەند ژوورێکی تێدا بووە، ژوورەکانی بەکرێ داوە و لە سەردەمی پیریدا بەو کرێیە ژیاوە.

وەکو خۆی دەیگێڕێتەوە شیعری زۆری وتووە، لەبەر کوێری بۆی نەنووسراوەتەوە، کەسیش نەبووە بۆی بنووسێتەوە، بۆیە زۆریانی لە بیرچۆتەوە، ئەوەی لە بیری ماون تۆمار کراون و لە پاشانا بڵاوکراونەتەوە. ئەمەو کارێکی بەجێیە شاعیرێکی کوێر دیوانی شیعری هەبێ، هەروەها ڕۆشنبیریش بێ. شامی یەکێکە لەم جۆرە شاعیرانە تەنیا ئەوە هەیە لەبەر کوێری خوێندن و نووسینی نەبووە. ئەو دیوانەی لە بەردەست دایە ماجید ڕووحانی لە دەمی شامی خۆی وەریگرتووە و تۆماری کردووە و لە پاشانا بڵاوی کردۆتەوە. شامی لە هاوینی ساڵی ١٩٨٧ لە کرماشان کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش نێژراوە.

شیعری

زۆربەی شیعری شامی لە ڕووی کێشەوە خۆماڵی سیلابی دە بڕگەیی و قافیەی مەسنەوییە. شیعری بەحری عەرووزی هەیە، ئەگەرچی بەژمارە کەمە بەڵام لە ڕووی هونەرییەوە بەهێزە. ئەم جۆرە شیعرە عەرووزییەی شامی لە ئەدەبی کوردی ناوچەی کرماشان کەمە، لەبەرئەوە بوونەتە نموونەی نوێگەری لە ئەدەبی کوردی ئەو ناوچەیەدا.

زمانی شیعری شامی ئاسایی و ساکارە، وشە و تەعبیری میللی بەکار دێنێ، لە زمانی ئەدەبی میللییەوە (فۆلکلۆرەوە) نزیکە. زمانی تێکەڵاوە تایبەتییە لە دیالێکتە گەورە و بچووکەکانی زمانی کوردی وەکو گۆرانی و لوڕی و بەختیاری و فەیلی و لەکی و کەلهوڕی پێکهاتووە.

شیعری شامی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە باس لە تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی دەکا.

شیعرێکه وێنەیێکی ڕاستی ڕێبازی ڕیالیزم دەخاتە ڕوو له کۆمەڵی ئێران بەگشتی و کوردەواری ئەوێ بەتایبەتی. له ساڵی ١٩٥٢ شامی شیعرێک به ناوی میللەتی ئێرانەوە دادەنێ. ڕوو دەکاتە محەمەد موسەددەق (١٨٨١ – ١٩٦٧) و داوای لێ دەکا ئێران له دەسەڵاتی بەگ و ئاغا و خان ڕزگار بکا و نەوت و سامانی وڵات له دەست دەرەبەگ و کۆمپانیای دەوڵەتە ئەمپریالیستەکان دەربێنێ.

نموونەی شیعری

کرانشینی "کرێچیەتی"

شامی قەسیدەیێکی درێژی بەناوی (کرانشینی)یەوە له ساڵی ١٩٥١ دایناوە، له ٢٨ بەندی هەشت نیوە دێڕ شیعری پێکهاتووە، کێشی دە بڕگەیی و قافیەی (ا ا ا ا ب ب ب)یە. هەندێ له بەندەکانی ئەم شیعرە بەم شێوەیە خۆیان دەنوێنن:

بەندە یەی نەفەر کرانشینم
چو عەزیز مردی دایم غەمینم
نە خاریج مەزەب نە جوداش دینم
ئەر دوعات گیراس بکەر نفرینم
شایەد لەی دونیا دیتر نەمینم
راحەت بووم له دەس کرانشینی
چ بکەم وە دەس کرانشینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی

بەس کە کرادام لەی تەویلە چوخەر
عومر وە بەدبەختی هاوردم وەسەر
بیمەسە موونس چەن گر و بەشەر
لوڕ لە لوڕستان کورد له دینەوەر
سنەیی و پاوەیی جاف و کەمانگەر
کورد و لوڕ و فارس تورک قەزوینی
چ بکەم وە دەس کرانشینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی

یەی شــەو دوو نەفــەر بینە مــیـمــانم
نیم ساعەت بیشتر لە بەرق سووزانم
ســوب بینە ئاگــر ڕشــیــانە گــیـانم
ئاغـای ساحـێـو مـاڵ وە گـەرد خـانم
ئاو پاشــــینە بان تەپڵ ئامـــــانم
هـەم لافـــە شـــــڕە دریا وە شـــانم
ووتـن: تا غـــرووب لـەیردا نـەمـــینی
چ بکەم وە دەس کـــــرانـشــــینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی
چو کـاوڕ وە گـورگ لەلی ڕەم کـردم
یەی پا هاتە وەر سێ پا دوور گــردم
وە هـەوڵ گـــیـــانم ســـڵامی کــردم
ووت: کـاری داشــتی! ناو ئۆتاق بردم
ووت: تۆسـرکـانیت؟ ووتم: نە کـوردم
ووت: کورد کورەیت؟ ووتم: هەرسینی
چ بکەم وە دەس کـــــرانـشــــینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی

لەم دێڕانەدا شـامی گیروگرفتی کرێچیەتی دەخـاتە ڕوو لە نـاو چینە هەژار و بێ دەرامـەتەکانی کۆمـەڵ. ئازاری خۆی لەم لایەنەوە دەگاتە پلەیێک ئاواتەخوازی ئەوە دەبێ بمرێ چونکە لەو گێـتـیـیـەدا کرێچـیـەتی نیـیـە. هەمـوو تەمـەنی بەفـیـڕۆ چووە لەبەرئەوەی خـانووی خـۆی نەبووە، لەگەڵ خـەڵکی جیـاواز ژیاوە، سـنەیی و پاوەیی و جاف و تورکی قەزوینی. ئەگەر شەوێک میوانێکی بوایە خودا خۆی دەیزانێ لە ڕۆژی دواییدا خـاوەن مـاڵ چی بەزمـێکی پێ کردووە. شـامی ئەوە دەردەبڕێ هاوار بەمـاڵی ئەوەی بیـەوێ ژوورێک بەکـرێ بگرێ. بۆ بەڵگە دەڵێ ئارەزووی ئەوەم هـەبوو ژوورێک بەکرێ بگرم. سڵاوم لە خاوەن ماڵ کرد لە ناو ژوورەکە، وتی: کارت هـەیە؟ وتم: بەڵێ. وتی: تۆسـرکـانی؟ وتم: نا کـوردم. وتی کـوردی کـوێی؟ وتم: هـەرسـینی. ئەم هەمـوو پرسیارانە دەسەڵاتی شای ئێران لێی داوا کردووە بۆ پاراستنی ئاسایشی دەوڵەت.

شاعیر لەسەر گێڕانەوەی بەسەرهاتی کرێچیەتی دەڕوا و دەڵێ:

سێ مـانگم پەس کـەفت کـرایەی خـانی
یە سێ مـانگی تر هـات نیـشـتـە بـانی
بـاورو پیم نیـەوت خـودا خـۆی زانـی
چشـتی کـەشک بـەم مـەجـمـە و قـازانی
ئـەویش دی نـیـەیلـم ژنم بـزانـی
سـوب هـەراجی کـەم نیـەیلم بمینی
چ بکەم وە دەس کـرانشـینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی
کـەس خـەوەر نیـیـە وەحـاڵ دەردم
گـووشی کـەس نیـیـە وە ئاهی سـەردم
چل سـاڵ وە ئیـران زندگی کـەردم
کـرای زەمـین دەم وەبانی گـەردم
ڕۆزگـار مـوحـتـاج کـرد وە نامـەردم
نـە ڕۆمـی ڕۆمـیم نـە چینی چینی
چ بکەم وە دەس کـرانشـینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی
ئـۆتـاقـی گـردم بی بـەرق و بی ئـەو
دەر و پەیکەر خـویرد چوار دیوار خـرەو
داغـی پیـرم کـرد کـردمـە قـولەو
ڕۆژ نیـمـەڕۆ وە لیم کـردە شـەو
دی چەتوای وەلیم؟ ئاسـمـانْ کـەو
حـەقـقی من تـا حـەشـر لـە لات بمینی
چ بکەم وە دەس کـرانشـینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی

چو ســـــەگ وڵگەرد دەروەدەر وەخـــــۆم
شەو تا سوب نەخەف ڕەنج بیوەر وەخۆم
دڵگیــر وە دونیــای دوون پـەروەر وەخــۆم
لە دەس ساحێو ماڵ خوون جگەر وەخۆم
مشتی خاک نەیرم خاک وەسـەر وەخۆم
لە زیندەی ئایەم بی خـــەوەر وەخـــــۆم
نیـــەزانم (شـــامی) دی تاکـــەی مـــینی
چ بکەم وە دەس کـــــرانشـــــــینی
داد وەهەر کەس بەم حەقم نیەسینی

شاعیر بەڵگە و کێشە و ئازارەکانی کرێچیەتی لە گەڵێ وێنەدا دەبینێ. سێ مانگ کرێی خانوو کۆبۆتەوە، ناچار بووە بەدزییەوە قاپ و قاچاغ بفرۆشێ بەبێ ئەوەی خێزانی پێی بزانێ. ئەوەندە لە گیانی خۆی بێزارە دەڵێ چل ساڵ لە ئێران زیندەگانیم کردووە کرێی ژوورم نەبووە بیدەم، لەو کاتەی ئەو ژوورە نە ئاوی لێ بووە نە کارەبا. دیواری ڕزی و ڕووخاو. ئەم حاڵە پیری کردم و ڕۆژم لێ بوو بەشەو. لە دواییدا شامی داوای مردن دەکا و بۆ خۆی دەلاوێنێتەوە: وەک سەگی بەڕەڵڵا دەربەدەرم، شەو تا بەیانی ناخەوم، لە دەست خاوەن ماڵ جگەرم بووە بەخوێناو، بستێک خاکم نییە بەسەر خۆمی داکەم، نازانم تاکەی لەم پەرێشانییەدا دەبم.

لەم شیعرەیدا بەشێوازێکی هونەری شامی گیروگرفتێکی کۆمەڵایەتی دەخاتە ڕوو لە بەرهەمێکدا نزیک لە شیعری میللی.

باغەوان وەفای بۆ کەس نییە

بەناوی «باغەوان وەفای بۆ کەس نییە» شامی پۆێمێکی (١٥٠) دێڕی هەیە. کێشی خۆماڵی سیلابی دە برگەیی و قافیەی مەسنەوییە لە ساڵی ١٩٥٨ دایناوە. ناوەڕۆکی بریتییە لە گێڕانەوەی ڕابواردنی شەوانی زستان لە دەوری ئاگردان و سەماوەر و گۆرانی و حیکایەتی میللی.

سەرەتا بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

بنام بی چوون جـــەهاندار فـــەرد
موخبیر جە هەر کار تەبیب جە هەر دەرد
زاتەش بی زەواڵ لوتفـــەش بی پایان
خـــودایش وە خـــەلق عـــالم نمایان

لەسەر دەستووری شیعری کۆن، بەتایبەتی بەیت و قەسیدەی درێژ، شامی بەموناجات لە ستایشی خودا دەستی بەشیعرەکەی کردووە.
لە پاشانا دەڵێ:

سەحەر وە نەغمەی مورغْ خۆش ئاواز
سـەبا مـەجـوونبـاد گـەهوارەم وە ناز
لالەی سوپاخیر سەحرا و کووهـ و دەر
وە فـەرش دیبـا پووشـا و سـەراسـەر
گولان سەف کیشاون لە ئەترافْ جوو
هەر گـولی ڕەنگی هەر ڕەنگی یەک بوو
خـار وێنەی سـەرباز سـوپای پیـادە
سـەرتاسـەر گـرتو ئەترافْ جـادە
بوو عەتر گول سورخ غونچەی نەشکوفتە
نەغمەی ڕەوان بەخش مورغْ ئاشفتە

لەم دێڕانەدا شامی وەسفی جوانی سروشت دەکا، بەهار بەخۆی و باڵندەی خۆش ئاواز و فەرشی سەوزی مێرغوزار و گوڵاڵەی کەنار جۆبار و دڕک و داڵ وەکو سەرباز پاسەوانی ئەم جوانییە دەکەن.
بەم دێڕانە کۆتایی بەپۆیێمەکەی دێنێ:

یەی دەستەی گووش کوو خەستەی گووشتْ گاو
چوار جـامی ڕووحین یەی سـەتڵ جـا ئاو
لافـەکـەی (شـامی) فـەسلی تاوسـان
وە نـاو سـەوەتـە بـایەس بـوەیدەی بـان

غەزەلی کلاسیکی

بەڕاستی شامی لە سەرانسەری دیوانی شیعری خۆی بەشاعیری میللیی ڕاستەقینە پیشان دەدا لە ڕوخسار و ناوەڕۆکدا. کەچی ئەو شیعرە کەمە عەرووزییەی بەڵگەی شاعیرییەتێکی ڕەسەنی شارەزای خەیاڵ و چێژی شیعری کۆنی کلاسیکی ئەدەبی کوردی و نەتەوەکانی دیکەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستە.

١

لە غەزەلێکیدا لە پاییزی ساڵی ١٩٧٥ وتراوە دەڵێ:

خێش و بیگانە بزانن قاتڵ گیانم تونی
باعیسی ئاه و فەغانی شامی هیجرانم تونی
بی سەبەب بارانی دیدە دامەنی کەس تەڕ نەکرد
مایەیی ئەشکی عەیان و ئاهی پەنهانم تونی
خوەم شناسم دو زووخاو دیدە وو ئارامْ دڵ
توهمەتی ناحەق وەکی کەم! بی وەفا زانم تونی

لەم شیعرە ڕەوانەدا شامی مەرجەکانی ئەم جۆرە شیعرەی بەکارهێناوە، بەحری عەرووزی و یەکێتیی قافیە و تەنانەت پاش قافیەشی هەیە، «تونی» بەواتای (تۆی، ئەتۆی). لە شیعرەکەدا شامی ئاه و ناڵەی گەرم دەڕێژێنێ لە ڕاست دووری و بێ وەفایی دلبەر.

٢

لە غەزەلێکی دیکەیدا لە ساڵی ١٩٧٣ وتوویەتی دەڵێ:

دڵ وە زنجیری فیراقت راهی ئازادیش بەنە
کاری دڵ هەر دەم وە دووریت داد و ئاه و شیوەنە
داد و بەد عەهدی خووبان هەر کەسی دیریت وەلی
گووشی گەردوونی ستەمگەر کەڕ وە فەریاد مەنە
دڵ وە فەریاد و فەغان کرخیش و بیگانە مەلوول
بی وەفا یایا دڵی تو سەنگ سەخت یا ئاهەنە

سـەنگی ئومیـدی ویسـاڵت شـیـشـەیی سـەبرم شکاند
بەرقْ شـمـشـیـری فـیـراقت قـاتڵی گـیـان و تەنە
خـوەم عـەجـەب دیرم وەتاڵەی شـوومی کـەچ بنیـادی خـوەم
مـیـهـرەبانی گـەردی هـەر کـەس کـەم وەگـەردم دوشـمـەنە
بی سەبەب سەرگەشتە مەجنوون چی وەسەحرایی جنوون
مـەر نە زانست ڕەسـمـی خـووبـان بی وەفـایی کـەردەنە
تـا دەمـی مـــــردن دەمـــــا دەم دەم وەدیـدار تـو دەم
تـا بزانـی دڵ ئەسـیـری چاهـی تورک چون بیـژەنە
گـیـان وە چەنگاڵْ فـەراقی دەرینەکـەی (شـامـی) نەکـە
داد وە بەد عـەهـدی خـووبـان مـایەی خـوون خـوەردنە

شامی لەم لیریکەیدا موناجات لەگەڵ دلبەر دەکا. هەوڵی داوە بەرگی تازە لەبەر هەندێ وێنەی شیعری کلاسیکی بکا. شیعرەکە وەکو دیاردەیێکی نوێ دەکەوێتە بەرگـوێ بەتایبـەتی شـیـعـری بەحـری عـەرووزی لە شـیـعـری شـامـی و هـەمـوو شـاعیـرانی هەورامـان و ناوچەکانی کرمـاشـان و لوڕسـتان باو نەبووە. جگە لەوە وێنەی ڕەوانبێژی و شارەزایی خوێندەوارانەی شیعری کلاسیکی لەم بەرهەمەدا دەبینرێ، شاعیر لەگەڵ ئەوەی خوێندن و نووسینی نەبووە بەڵام ڕۆشنبیر بووە. هەندێ وێنەی جوان لەم شیعرەدا بەرچاو دەکەون وەکو: بەردی هیوای گەیشتن بەدیدەنی تۆ شووشەی سەبرمی شکاند؛ ڕووناکیی شمشێر دووری تۆ گیان و تەنی من لەناودەبا.

***

شامراد موشتاقی کرماشانی ناسراو بەشامی بەشیعرە جوانەکانی لاپەڕەی مێژووی ئەدەبی کوردی ڕەنگین کردووە. کابرایێکی کوێری دوور لە خوێندن و نووسین، دەست کورت و هەژار، بۆ دابینکردنی نانی خۆی سەربڵندانە لە دژی سروشت و ناگزووری کۆمەڵایەتی و بێ چاوی چۆتە مەیدانەوە. دێوەرەیی کردووە، شتومەک و وردەواڵەی لێرە کڕیوە و لەولا فرۆشتوویەتی. مەیدانی کڕین و فرۆشتنی لە ئاواییەکانی دەوروبەری شارانی کرماشان و کرند و قەسری شیرین بووە.

شیعری شامی ڕەنگدانەوەی لایەنێکی نالەباری ژیانی کۆمەڵایەتی کوردەواری ئێـــــران بوو، هەروەها بەڵگەی ناسکی دڵ و ئاوەدانی دەروونی بوو. لە ڕووی ڕوخسارەوە مەرجەکانی شیعری بەحری عەرووزی و کێشی خۆماڵی پاراستووە، ئەمە ئەوە دەگەیێنێ شامی ئەگەرچی خوێندن و نووسینی نەبووە، بەڵام ڕۆشنبیر بووە لەبەرئەوە توانیویەتی شیعری نالییانە بڵێ، بۆیە چۆتە ناو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە.

ع ح ب

بەشی سی و پێنجەم

ع ح ب "عەین حێ بێ"

١٩٢٣ - ٢٠٠٠

به سووژن سەد چاو کوێر کە
بە دزی پارە پەیدا کـــــــە
چەند دینارێکی کەم خێر کە
بۆ باغی بەهەشت ڕاکـــــــە

ژیانی

محەمەد کوڕی حوسێن کوڕی محەمەد بەرزنجی لە ساڵی ١٩٢٣ لە گوندی بەرزنجەی سەر بەقەزای چوارتای سلێمانی لە دایک بووە. هێشتا منداڵ بووە ماڵی باوکی گواستوویانەتەوە گوندی سەرکان نزیک بەرزنجە لە لای ڕۆژهەڵاتەوە. لەو کاتەی دەستی بەنووسین و بڵاوکردنەوە کردووە «ع ح ب»ی بۆ خۆی داناوە وەک ڕەمزێکی نهێنی. لە ڕاستیدا تیپی یەکەمی ناوی سێیانی برای خۆی «عەلی حوسێن بەرزنجی» وەرگرتووە و کردوویەتی بەناوی خاوەنی ئەو نووسینانەی بڵاوی دەکردنەوە بەمەبەسی ئەوەی لە لایەن دەسەڵاتی میری نەناسرێتەوە و لە چاوی سانسۆر ڕزگاری ببێ.

سەرەتای خوێندنی لای شێخ ئەمینی باپیری بووە (باوکی دایکی) لەسەر بەرنامەی حوجرەی مزگەوت. لە ساڵی ١٩٣٢ ماڵیان گواستراوەتەوە سلێمانی و لەوێ قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەنجی تەواو کردووە و لە ساڵی ١٩٤٦ بەمووچەخۆری میری دامەزراوە تا ساڵی ١٩٦٣ لەسەر ئەو کارەی ماوەتەوە. لە دوای کوودیتا کۆنەپەرستییەکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ وەکو زۆری مووچەخۆرانی کورد لە کار دوور خرایەوە، بەدرێژایی شەستەکانی سەدەی بیستەم دوور بووە لە

ژیانی ئاسایی، دەستی کورت بووە، ماوەی بڵاوکردنەوەی نەبووە. ئەو ڕۆژگارە نالەبارترین سەردەمێک بووە لە مێژووی کوردی کوردستانی عیراق بەتایبەتی لە ڕووی خوێندەوارییەوە. لە ساڵی ١٩٦٨ وەکو زۆربەی خەڵکی دیکە گەڕاوەتەوە سەر کارەکەی پێشووی خۆی.

ع ح ب بەهێمنی و لەسەرخۆ دڵسۆزی بیروباوەڕی بووە، شیعر بەشێکی گرنگ بووە لە ژیانی گیانی ئەو شاعیرە تا ڕۆژی ٦ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٠ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری

شاعیری ئەم ماوەیە ع ح ب لە ساڵی ١٩٤٦ دەستی داوەتە شیعر، لە ساڵی ١٩٤٧ لە کۆواری گەلاوێژ بەرهەمی بڵاوکردۆتەوە. شاعیرێکە لەسەر سیستێمی لیریکی نوێی کوردی شیعری داناوە، فرە کێشی سیلابی خۆماڵی و فرە قافیەیی ڕەنگیان لە شیعری داوەتەوە. بەلای شیعری عەرووزی نەچووە و بەدەگمەن هەندێ دێڕە شیعری خۆماڵی جووت قافیەی مەسنەوی لە ناو لیریکیدا دەبینرێن، ئەم جۆرە دێڕانە لە ناو لیریکەکاندا بزر دەبن.

بەگشتی دێڕی شیعری ع ح ب کورتە چونکە بەزۆری کێشی حەوت بڕگەیی و هەشت بڕگەیی بەکار دێنێ، تەنیا بەمە ناوەستێ ئەمانەش کەرت دەکا واتە دێڕی کورتتر لە حەوت بڕگە و هەشت بڕگەشی زۆرە. شیعری ع ح ب لە ڕووی کێش و قافیە و زمان و لێکسیکۆنی شیعرییەوە کاری ئەدەبی میللیی سەرزاری پێوە دیارە. زمانی ساکارە، وشە و زاراوەی کوردی پەتی بەکار دێنێ، قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و ئیدیۆمی هەیە. ئەم هەموو ئەدگارانە خوێنەر حەیران دەکەن بەوەی شاعیرییەتی ع ح ب توانیویەتی بەناوەڕۆک هێزێکی ئەوتۆ بداتە شیعرەکەی وەک بەرهەمێکی داهێنراوی بەرز بکەوێتە بەرچاوی خوێنەر. واتە بەڕوخسار میللییانە (فۆلکلۆرییانە) و بەناوەڕۆک بەرز مێشک و خەیاڵی زۆرینەی خەڵکی کورد زمان دەبزوێنێ.

بەگشتی شێوازی شیعری ع ح ب دەچێتە ناو خانەی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتییەوە. بۆ ئەم مەبەسە وەستایانە ماکی سیمبۆلی و ڕۆمانتیکی بەهەناسەی شیعری ڕۆژهەڵاتییانە و هەندێ جاریش ڕۆژئاواییانە (ئەوروپاییانە) دەخاتە ناو

شیعرییەوە، لەبەرئەوەیە وێنەی ڕۆمانتیکییانەی ئەدەبی نەتەوەکانی ئەورووپا لە شیعریدا بەرچاو دەکەوێ.

مەیدانی شیعری ع ح ب فراوانە، سەرچاوەی دەوڵەمەندە، بەشێکی زۆری ژیانی ئادەمــزادی گـرتۆتەوە. ژن و دڵداری لە لای ئەو بایەخـێکی تایبـەتی پێ دراوە. سـروشت بۆ سـروشت خـۆی و بۆ زۆربـەی شـیـعـری دیکەی هەوێنێکی گـرنگە. میللەتی کورد و نیشتمانی کوردستان و چەوساوەکانی سـەر ڕووی زەوی جێگەی دیاریان لە شـیـعریدا هەیە. شـاعیر بەهەناسـەیێکی پڕ لە سـۆزی مرۆڤـایەتی لە پێناوی بـەرگـری لە چەوسـاوەکـان هێـرش دەباتە سـەر چەوسـێنەرەکـان لە کاربەدەست و دەرەبەگ و دەوڵەمەندی ناوەوە و ئەمپریالیست و کۆڵۆنیالیستەکانی دەرەوە لە ئەورووپایی و ئەمەریکییان.

شـاعیـر هەندێ لە بەسـەرهاتنەکـانی سـەردەمی ژیانی خـۆی دەور کـردۆتەوە. ڕاپەڕین و ڕووداوە سیاسییەکانی عیراق و کوردستانی عیراق. شینی بۆ کۆماری کوردستانی ساڵی ١٩٤٦ و کۆچی دوایی شێخ مەحموود کردووە، لە کوردستانی تورکیا دواوە، نەورۆزی پیرۆز کردووە، گەلێ بۆنەی لەم ڕووەوە لە بیر نەچۆتەوە.

ئاوڕی زۆری لە دەرەوەی نیـشـتـمـانی خـۆی داوەتەوە. بەگـیـانێکی ئەنتەرناسیۆنالیزمی لەسەر مافی نەتەوەکانی گێتی کردۆتەوە، وەکو ڤیتنام و فەلەستین و میسر. باسی قارەمانیەتی سپارتاکۆس و لۆمۆمبا و گیڤارای کردووە، میهرەجانی لاوانی بەرلینی (١٩٧٢) پیرۆز کردووە، لە دژی بەکارهێنانی بۆمبای ئەتۆم بووە.

بەپێی تاقیکردنەوەی خۆی شاعیر لەسەر ئەو باوەڕە بووە شیعر وتن بەهرەیە. لەم لایەنەوە زۆر جار ویستوویەتی شیعر بڵێ بۆی نەهاتووە، لە جاری دیکەدا شیعر لە خەیاڵیدا نەبووە کەچی لەپڕ بۆی هاتووە. هەروەها بیروڕای دیکەشی دەربڕیوە لە بارەی شیعرەوە وەکو ئەوەی شاعیر هەرچەندە بچێتە ساڵەوە توانای شیعر وتنی کەمتر دەبێتەوە. ڕەنگە ئەمە حاڵەتێک بێ بۆ ع ح ب خۆی، چونکە شاعیریش هەیە لە شیعر ناکەوێ، هەندێ جار شاعیری پیر بەرهەمی بەرز دادەهێنێ بەپێی ئەو تیۆرییەی دەڵێ بەرهەمی جوان و ڕەسەن بەکامڵی لە دایک دەبێ لە هەر قۆناغێکی ژیانی شاعیردا بێ.

زۆرینەی شـیـعـری ع ح ب لە بابەتی لیـریکی کـورتە، لەگەڵ ئەوەشـدا هەندێ

قەسیدەی درێژی هەیە (پۆیێم). ئەمانە لە بەرهەمە جوانەکانی دەژمێررێن. لە ناویاندا پێویستە ئاماژە بۆ برێکیان بکرێ:

١- ڕەنجی فەرهاد: ئیلهامی ئەم شیعرەی لە چیرۆکی شیعری «شیرین و فەرهاد»ی خانای قوبادی وەرگرتووە، لە دەوروبەری ٣٥٠ دێڕە شیعر پێکهاتووە. بەشێوازێکی سەردەمانە بەرهەمێکی تازەی لە ئەوەی خانای قوبادی دروست کردووە.

٢- داستانی دمدم خانۆی لەب زێڕین: لە نزیکەی ١١٠٠ دێڕە شیعر پێکهاتووە. گێڕانەوەی ئەدەبی میللیی سەرزار بووە بەسەرچاوە بۆ دانانی ئەم پۆیێمە.

٣- مەم و زین: لە دەوروبەری ٣٨٠ دێڕە شیعر پێکهاتووە. شاعیر ئیلهامی لە گێڕانەوەی میللیی سەرزار وەرگرتووە.

٤- برایمۆک: لە دەوروبەری ٣٣٠ دێڕە شیعر پێکهاتووە. ئەمەش لە بەیتی ئەدەبی میللیی (فۆلکلۆری) وەرگیراوە. شاعیر ئەو سێ کارەی دوایی لەو بەرهەمە ئەدەبییانە وەرگرتووە کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمان ئۆسکار مان لە ناوچەی موکریانی کوردستانی ئێران کۆی کردبوونەوە و لە پاشانا لە بەرلین لە ساڵی ١٩٠٤ بەچاپی گەیاندبوون.

٥- سلێمانی: لەم پۆیێمەدا بەنزیکەی ٢٤٠ دێڕە شیعر ع ح ب باس لە دایکبوونی شاری سلێمانی و پەرەسەندنی دەکا کە بەڕاستی لە مێژووی کورد و کوردستاندا شایانی ئەوە بوو بە«شاری هەڵمەت و قوربانی» ناوی پیرۆز بکرێ.

نموونەی شیعری

نیشتمانپەروەری

١

شاعیر بەشێوەیێک هۆگری کوردستانە لە چوارینێکیدا دەڵێ:

کەسێ لێی پرسیم ئەم خاکە جوانە
پێم ووت ئەوەتەی زەمـــان زەمـــانە
ئێمە پێشێلی دڕندە و دەعبـاین
بەڵام کوردستـان هەر کوردستـانە

لەم چوارینەدا شاعیر ئەوە دەردەبڕێ لە خۆشی و ناخۆشیدا نیشتمانی خۆش دەوێ و قەت لە ئاسۆی بیریدا ئاوا نابێ، هەمیشەییە و هەر دەمێنێتەوە.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی «ئەختەر»ەوە دەڵێ:

دوارۆژێکی خۆش
پڕ جۆش و خرۆش
ئەختەری نازدار
گەڕایەوە بۆ شار
لەوێ شاڵاو
گرتیە ناو
کە لە تەرمی شێخی گەورە
درا بوو دەورە
خەڵکی بەشان
بەرەو سەیوان ئەیانفڕان
لە بەردەمی سەرا
ئەبێ بەهەرا
ئەختەر سنگ
لە دەزگای کوشتن ئەکا تونگ
خوێنی ئەڕژێتە داوێنی
ئەختەر شۆڕەژنی سەختی وەک قولە
سینە و مەمکی ئەداتە بەر
ڕەهێڵەی گوللە
ئەو ئافرەتە
گەردنی بەرزی ئامادەی پەتە
لە زوڵم و زۆری هەراسانێ بوو

شۆڕەسواری مەیدانێ بوو
کچە قارەمانێ بوو
هەڵکەوتووی سەردەم و زەمانێ بوو
یەکێکە لەو تاکە تاکە
فیداکاری ئاو و خاکە
ئەختەر

لە ساڵی ١٩٥٦ شێخ مەحموود لە بەغدا کۆچی دوایی کرد، کە تەرمەکەیان هێنایەوە سلێمانی. جەماوەری شار بەخۆپیشاندانێکی گەورە تابووتی شێخیان گرتە باوەش. دەسەڵاتی عیراق تەقەی لە خەڵکی کرد. یەکێک لە کوژراوەکان ئەختەر بوو. ع ح ب لە ساڵی ١٩٨٣ بەیادی کوژرانی ژنە کوردی قارەمان ئەختەر خان ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوە. ئەم لیریکەی بۆ ئەختەری نازدار داناوە، مایەی ژیان بوو، نەرم و ناسک بوو، سنگ و مەمکی دایە بەر گوللە لە پێناوی ئەو قارەمانەی لە پشت بەردە قارەمان لە بازیان وەکو سەربازێک بریندار کرا. دەسەڵاتی کۆنەپەرستی عیراق دەبوو کچە قارەمانی سلێمانی ئەختەر بکوژن، چونکە لایەنی شێخ مەحموود بوو. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە تاوان لەوە گەورەتر نییە سنگ و مەمکی ئەختەر بدرێتە بەر گوللە.

کوردی کوردستانی ئێران

١

لە شیعرێکیدا بەناوی «سکاڵای لاوێکی کوردی ئێران» دەڵێ:

ڕوو ئەکەمە هەر کوێ
ئاگرە و بۆم دێ
دەستم سووتا هەستم سووتا
ماڵم سووتا مناڵم سووتا
ژوور سەرم تارە
کراسی بەرم ژارە

دەمم پڕ لە خۆڵە
دەوروپشتم چۆڵە
نازانم ڕووی دەم
لە کام و کێ کەم
هەرچی ئاوە
ژاری تێ ڕژاوە
هەرچی نانە
هۆی مردن و ژانە
ئەی وولاتی پڕ ئاگرم
جێت ناهێڵم هەتا ئەمرم

هەڵوێستی دوژمنانەی دەسەڵاتی ئێران بەرامبەر بەکورد بەگۆڕینی ئەوەی فەرمانڕەوایە ناگۆڕێ. ع ح ب ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٨٤ نووسیوەتەوە. ئەو دەمە ماوەیێک بەسەر کوودیتا ئایینییەکەی ساڵی ١٩٧٩ی ئێران تێپەڕی بوو، کەچی هەڵوێستیان بەرامبەر بەکورد هەر ئەوەی سەردەمی فەرمانڕەوایی شا بوو، بەچاوێکی سووک تەماشای کوردیان دەکرد. شاعیر لەسەر زمانی کوردێکی کوردستانی ئێران سوورە لەسەر ئەوەی نیشتمان بەجێ ناهێڵێ، ئەمە تەنیا زمانی حاڵی ئەو کوردەی ئەوێ نییە، بەڵکو هەست و نەستی شاعیریشە.

٢

لە چوارینێکیدا شاعیر لەم بابەتەوە دەڵێ:

شایێکی ڕەوشت وەک گورگی ئێران
کوردێکی لەسەر ئاگر ئەبرژان
ئەیانویست وولات جێبێڵێ و بڕوا
تا مرد هەر ئەیووت خاکمە کوردستان

ئەم هۆگرییەی شاعیر بەخاکی کوردستانەوە، لە ئەنجامی پارچەکردنی خاکەکەیە، هەر پارچەی میللەتێک داگیری کردووە، تورک و عەجەم و عەرەب، ئەگەرچی ئەوانیش لە ناوخۆیاندا لەگەڵ یەکتری ڕێک نین بەڵام بۆ مەسەلەی

بزووتنەوەی بیری کوردایەتی یەک دەنگن. مەبەسی هەموویان دەرکردن یا توانەوەی کوردە. ئیتر شاعیر پەیمان دەدا لە خەبات نەکەوێ و خاک بەجێ نەهێڵێ.

دادی کۆمەڵایەتی

لە شیعرێکیدا ع ح ب بەناوی «نرخی پارە» دەڵێ:

بۆت هەیە چوار ژن بێنی
یا ئەگەر پیاوێکت کوشت
بەپارە ئەکڕی خوێنی
پارەیە بڕبڕەی پشت

***

بەسووژن سەد چاو کوێر کە
بەدزی پارە پەیدا کە
چەند دینارێکی کەم خێر کە
بۆ باغی بەهەشت ڕاکە

***

فێڵ و دەست بڕین و سوو
تاوانێکی وای نییە
مەگرە سی ڕۆژەی ڕۆژوو
تێر کە دوو سێ برسییە

***

لێرە ڕابواردن و گەشت
بۆ خاوەن دەسەڵاتە
بۆ پارەدارە بەهەشت
جەهەننەم شوێنی لاتە

***

لە وڵاتی وێرانا
لە ناو کەڕ و کوێرانا

ئەمــــــــە ڕای ڕابـەرانـە
بـۆیـە مــــــــــردن هـەرزانـە

لەم شـیـعرەدا ع ح ب باس لـە ڕەوشت و نەریت و دەسـتـوورێک دەکا هەنـدێکی نـەنووســـراوە و دروست کـــراوە، هـەرچۆنـێ بێ ئـەوەی نـووســـراوە بخـــرێتـــە پـراکـــتــیـکیــشـــەوە ڕێی تـێ دەچێ، بـەڵام ئەوەی نـەنووســـراوە خـــەڵکی پـێ هەڵدەخـەڵەتێنرێ. نویشکی بیـروڕای ئەوەیە پارە هـەمـوو شـتێکە، ناهـەقـیشـی پـێ دەکرێ، پیاوی فاسق بەپارە خێر دەکا، چوونە بەهەشتی مسۆگەرە.

٢

لە شیعری پێشوویدا ع ح ب باسی لـەو کۆمەڵە کردووە بەزەبری پارە دەسـتوور دادەنرێ بۆ چاکـەی دەوڵەمـەند، کەچی لە شـیـعرێکی دیکەیدا بـەناوی «شـیـعر و هات» بـاس لە ســـایکۆلـۆجــیـــەتی نـاوەوەی ئادەمـــزاد دەکـــا لە دابـەشکردنی جەوهـەرەکانی مەتریاڵی و گیانی لە ژیانیدا:

کە ئافرەتێکی ناشیرین
لە کەسێ ئەبێ بەهەنگوین
ئەبێ بەحەڵوا
کەس ئەموستی پێوە ئەخوا
وە یا ئافرەتێکی شەنگ
ئەبێتە هاوسەری کەسێ
هەمیشە ئاژاوەیە و جەنگ
هەردەم هاواری لێ هەڵدەستێ
یا پیاوێکی دانا
ئەبێتە هاوەڵی ژنێ
لە یەک نان دانانا
ڕۆحی ئەجنێ
وا ئەکا پیاوە
ژەهری باشتر بێ بەلاوە

لەو نانە
پڕ لە ئاشووب و ژانە
وە یا گەمژە پیاوێ
بەپلارێکی هات
ئەوەندەی لێکنانی چاوێ
سامانی بە کەشکەشان ئەگات
زانایێکی ووریاش
ئەبێتە ئاشەوانی ئاش
شیعریش ئاوایە
شیعری گەن
نووزەی دەرنایە
دەسا و دەس ئەیبەن
کەچی شیعری جوان
ئەوەی لە ناخەوەیە بۆ هەموان
وەک بەئەنقەست
تێناپەڕێ لە یەک دوو دەست
کا لە بەردەمی سەگایە
بۆ ئەسپیش ئێسکی ڕووت
ژیان بەشی زۆری وایە
زێڕ بۆ کەرە و بۆ دانا زەقنەمووت

لەم بەرهەمـەدا وێنەی هـونەری داهێنراو دەبیـنرێ. بەڵگەکـانی لە دابەشـکردندا هـەمـووی ئاوەژوو و پێـچەوانەیـە. «کا و سـەگ» و «ئێسـقان و ئەسپ» هـەموو کـەس دەیزانێ. یا لە ڕۆژانی ئەمڕۆدا دەڵێن: دەسەڵات بەدەست پیاوە بۆ کار نادۆزێتەوە، بەڵام بۆ پیـاو کـار دەدۆزێتـەوە، دیارە ئەو پـیاوەش شـایانی ئەوە نیـیـە. ع ح ب ئەم بیروڕایە دێنێتە ناو گێتیی شیعرەوە. ڕاسـتییەکەی ئـەوەیە شیعر شیـعرە، چاک و خراپی نییە. کە شیعر بێ مانای چاکە. کە چاک نەبوو مانای ئەوەیە شیعر نییە. بۆیە کورد وتوویەتی ئەمە میعرە و شیعر نییە!.

٣

لە چوارینێکیدا شاعیر دەڵێ:

مـن ئێــســتــە دیلـم لە بیــابانـێ
سک هەڵئـەگــوشم بۆ پارچە نانـێ
ڕۆژی چەن جــارێ فـەلاقــەم ئەکـەن
ئـەڵـێن وا ئـەبی تـا دێـر زەمــــــانـێ

لەم چوارینەدا شـاعـیـر باوەڕی بەگـۆڕان هەیە، ئەو شـیـعـرەی بۆ ئەوە وتووە هـەژاری و زۆرداری هـەتا هـەتایە نامێنن، ڕاستە تا ڕۆژگارێکی درێژیش دەمێننەوە، بەڵام یەکسـانی و داد و ئازادی لە دوارۆژدا باڵیـان دەکێشنە سـەر هـەمـوو لایێکی ڕووی زەوی.

٤

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

داغیان ئـەکردم بەشیشی ئاسن
ناوی خۆم گۆڕی بەڵکو نەمناسن
ناسیاوێکی خۆم ئاشکرای کردم
سینەیان کێـلام بەلووتی گـاسن

لەم چوارینەدا شـاعیر باس لە تاوانی جاسـووسی دەکا. کەسێکی بێبار خـراپە بە نزیکێکی خـۆی دەگـەیەنێ. بۆ بەڵگە نیـشـتـمـانپـەروەرێکی کـورد ناوی خـۆی دەگۆڕێ بۆ ئەوەی دوژمن نەیناسـێتـەوە، کەچی ناسـیـاوێک ناوی ئاشکرا دەکا بۆ دەسـەڵات بەدەست.

کچی قارەمان

لە شیعرێکیدا بەناوی «کچە عارەبێ» شاعیر دەڵێ:

بەبەستەڵەک و نسێوا
هەڵئەزنا بەکێوا

کچە عارەبێکی چاو ڕەش
وەک گوڵاڵە گەش
لە ڕۆژئاواوە
گەیبووە ئەم ناوە
وەک قارەمانێکی وێنەکەم
شیری هەڵکێشا بوو لە ستەم
کچە عارەبێکی شاخەوان
تا دڵ حەز ئەکا جوان
وەک میوان
هاتبووە لامان
شەیدای سەربەستی بوو
دڵی لەسەر لەپی دەستی بوو
کچە عارەبێکی ئاسک
نازدار و ناسک
لە بنارێکی بێدەنگا
بۆ کورد ئەجەنگا
لە ڕۆژێکی ئاڵۆزا
پڕ تەپ و تۆزا
بێچوە گورگی شاخ
کرد و دەماخ
لەناکاو
خستییە داو
کچە عارەبێکی ئازا
کوژرا بەسزا

ع ح ب شاعیری ڕاستە، لەبەرئەوە عەوداڵی ژنە، ئەگەر قارەمانیش بێ دەبێ جوان و ناسک و نازدار بێ. ئەو کچە عارەبە بەپێی فیکری ئەنتەرناسیۆنالیزمی

هاتۆتە کوردستان و بۆ کورد جەنگاوە. بیری مرۆڤایەتی و وەکیەکی هەموو ئادەمزادێک بووە بەهەوێنی ئەم شیعرە. کچێکی جوان پێش هەموو شتێک سەرچاوەی داهێنانی شیعری دڵداری بووە، کەچی بوو بەقارەمانی کارەساتێک بۆ سەندنی مافی میللەتێک. کچێکی عەرەب لەسەر مەسەلەی کورد شەهید دەکرێ.

***

محەمەد حوسێن بەرزنجی ناسراو بە ع ح ب (عەین حێ بێ) شاعیرێکی کورد بوو، بەشیعری نوێی کوردی دەستی پێ کرد، هەر بەئەویش کۆتایی پێ هێنا. کێشی سیلابی خۆماڵی و قافیەی ڕەنگاوڕەنگی بەکارهێناوە. زمانی ئاسان و کوردی پەتی بوو، لیریکی تازە بابەت بوو، بەو مانایەی دڵداری ژن و بزووتنەوەی سروشتی وەک سەرچاوەیێک بەکار دەهێنا بۆ هەموو جۆرە شیعری کە لایەنێکی زۆری ژیانی گرتبووەوە. ئەو لایەنانە لەم بابەتانەدا دەکەوتنە بەرچاو: نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و مرۆڤایەتی و ئەنتەرناسیۆنالیستی و دژی دەرەبەگ و سەرمایەدار و ئەمپریالیزم و کۆلۆنیالیزم و بەرگری کردن لە جووتیار و کرێکار و هەژار و ڕەش و ڕووت لەبەر ڕۆشنایی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتی و شێوازی ڕۆمانتیزمی و سیمبۆلیزمی.

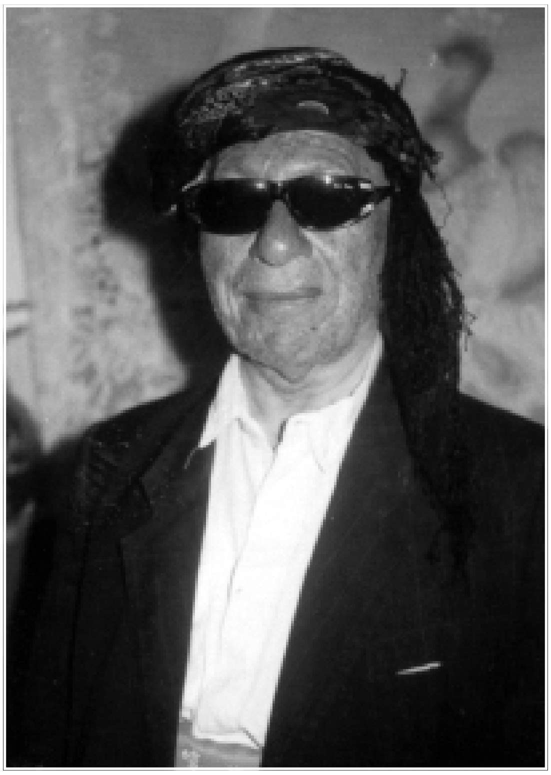

تیرێژ

بەشی سی و شەشەم

تیرێژ

١٩٢٣ – ٢٠٠٢

گەر شا بە دل جهان خوەشە
گەر گول هەبی بلبل گەشە
نە وەک (تیرێژ) ئەو بەخت رەشە
دەرد و غەمان ژێ هش برن

ژیانی

نایف کوڕی حەسۆ لە ساڵی ١٩٢٣ لە گوندی نەجمۆک (نجیمێ) لە ناوچەی قامیشلی لە دایک بووە. لە تەمەنی شەش ساڵی ماڵی باوکی چۆتە گوندی تووکی لەو ناوچەیەدا. ئەوجا ڕووی کردۆتە گوندی سێ مەتکی لە نزیک شاری عاموودە. سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بووە، زانستییەکانی ئایینی ئیسلامی و زمانی عەرەبی فێر بووە، لە تەمەنی مێردمنداڵی لە ساڵی ١٩٣٨ وازی لە خوێندنی حوجرە هێناوە. لە شاری عامووده نیشتەجێ بووە، نزیکەی پێنج ساڵ لە قوتابخانە خوێندوویەتی، لەم ماوەیەدا مەیلی لەسەر ئەدەب بووە، هۆگری شیعر بووە، لە پێشانا خوێندوویەتییەوە و لە پاشانا مەشقی هۆنینەوەی کردووە. ئەوجا وشەی «تیرێژ»ی هەڵبژاردووە، بەمانای (تیشک) و (بڵێسە) هاتووە، کردوویەتی بەنازناوی شیعری.

تیرێژ لەبەر هەژاری و دەست کورتی خوێندنی تەواو نەکردووە، بەتەمەن زۆر گەورە نەبووە کە دەستی داوەتە خەباتی سیاسی و جموجۆڵی کۆمەڵایەتی و هۆنینەوەی شیعر. ئەندامێکی زیرەک و کار ڕاپەڕێنەر بووە لە «یانەی دیدەوانی و وەرزینی کوردستان» لەگەڵ جیگەرخوێن و عوسمان سەبری و ڕەشیدی کورد و

یووسف حرسـان و قـەدری جـان هـاوکـار بووە لەو ڕێکخـراوەدا. پێـوەندی لەگـەڵ ڕۆشنبیر و نووسـەر و شـاعیرانی کوردی ئەو سـەردەمـەی سووریا بەهێز بووە. لە دوای دەرچوونی فـرەنسـا لە سـووریـا و دەسـتپـێـکردن بەعـەرەبکردنـی کـورد لەوێ تیـرێژ سـوور بوو لـەسـەر خـەبـاتی ئەدەبی و کـۆمـەڵایەتی و سـیـاسـی. بـەدرێژایی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم لە مەیدانی کوردایەتیدا دوورنەکەوتەوە.

شـاعیر مـەقامێکی بەرزی لە ناو کۆمـەڵی کوردی سووریا هـەبوو، خـەڵکی وەکو شاعیرێکی میللی تەماشایان دەکرد، ڕۆشنبیران بەشاعیرێکی بەرزی داهێنەر لە قەڵەمیان دەدا. شیعری لەسەر زاری هەموو کەسێک بوو. گۆرانیبێژە میللییـەکان بەئاوازەوە شیعریان دەچڕی.

لە بەهاری ساڵی ٢٠٠١ کوردی ئاوارەی ئەڵمانیا میوانداری تیرێژیان کرد، لە مـانگێک زیاتر گـەشـتی چەند شـارێکی گـەورەی ئـەو وڵاتەی کـرد. شـیـعـری بۆ دەخـوێندنـەوە، ئامـۆژگـاری ڕۆشنبـیـرانی دەکـرد بگەڕێنەوە نیـشـتـمـان، چونکە سـیاسـەتی سـووریا هەرچەند خـراپ بێ بەرامـبەر بەکـورد، ناوەوەی وڵات جـێی خەباتی ڕاستـەقینەیە. لەو گەشتەدا تیرێژ شاد دەبوو کە لە ئاهەنگەکاندا شیعری خۆی بەئاوازی خۆشی دڵڕفێنەوە دەبیست.

تیرێژ لە ڕۆژی ٢٣ی مارتی ٢٠٠٢ لە شاری حەسـەکە کۆچی دوایی کرد، لەسەر وەسیەتی خۆی تەرمی گوێزرایەوە گوندی کرکفتار و لەوێ نێژرا.

شیعری

تیـرێژ خـوێندەواری کۆنی حـوجرەی مـزگـەوت و خـوێندەواری تازەی قـوتابخـانەی وەرگرت، لەگەڵ ئەوەی لە سەرەتادا ناوی بەمەلا نایف ڕۆیشتبوو بەڵام بەتەواوی لە ڕووی پراکتیکەوە لە گێتیی خوێندنی حوجرە پچڕا، لەگەڵ ئـەوەشدا سـوودی لێ وەرگرتبوو. شیعری تیرێژ لە هەمـوو ڕوویێکەوە دەچێتـە خانەی «شیـعری نوێ»وە. دیاردەیێکی داهێنەرانە و هـونەروەرانەی دروست کـردووە لەو کـاتـەی شـیـعـری لەسـەر بەحری عـەرووز و یەکێتیی قـافیـە و پاش قـافیـە وتووە بەناوەرۆکێکی زۆر تازە لە شیـعری کوردسـتـانی باکووردا بـاو نەبووە. لەو قـاڵبـە کۆنەدا وەسـتـایانە شیعری کۆمەڵایـەتی و سیاسی و نیشتمـانپەروەری و کوردایەتی وتووە. کێشی خۆماڵی و هەموو مەرجەکانی شیعری نوێ لە بەرهەمیدا بەدی دەکرێن.

وەک لە ڕەخنەی ئەدەبیدا هاتووە شاعیری بەهێز ئەو کەسەیە بتوانێ چەند ڕێبازێکی ئەدەبی تێکەڵ بەیەکتری بکا و لە بەرهەمێکدا وێنەیان بکێشی. لە شیعری تیرێژدا بەگشتی هەست بەتەموژی ڕۆمانتیکی دەکرێ لە ناو قاوغی ڕیالیزمدا، سیمبۆلیزم وەک شێواز لە هەندێ شیعریدا بەرچاو دەکەوێ.

تیرێژ لە هەموو ناوەرۆکەکانی شیعری کلاسیکی کوردی دوور کەوتۆتەوە، بەتایبەتی ستایش و پێداهەڵدان و شانازی کردن و داشۆرینی نییە. دڵداری لە ناو سروشت تواندۆتەوە.

ڕەمزی سروشتی کوردستان کەژی بەهارە. شێتی بەهارە، ئەم خۆشەویستییەی لە ناخەوە بۆ ئەوەیە لە کورد بدوێ، لە دواکەوتوویی، بۆ ئەوەی پێش بکەوێ؛ لە دیلیەتی بۆ ئەوەی ئازاد بێ. لە شیعریدا هەست بەدڵداری و وەسف و لەرزی سایکۆلۆجی دەروونی دەکرێ، دەتوانرێ لە خانەی تایبەتی شیعر دابنرێ لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە، بەڵام ئەوەندە هەیە هەمووی لە ناو مەبەسی سەرەکی تیرێژ تواوەتەوە کە میللەتی کورد دلبەریەتی لەسەر خاکێک ناوی کوردستانە.

تیرێژ بەرهەمی شیعری کەم نییە. لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا هەوڵی بڵاوکردنەوەی هەندێکیانی داوە بەنهێنی و ئاشکرا گەیشتوونەتە خوێنەری کورد. بەشێ لەم بەرهەمانە لە دوای چاپکردن قەدەغە کراوە، لەسەر هەندێکیان گیراوە و خراوەتە بەندیخانەوە. هەرچۆنێ بێ لە نەوەدەکانی سەدەی بیستەم کۆمەڵە شیعرەکانی بەناوی «خەڵات» و «زۆزان» و «جوودی» لە دیمەشق و بێرووت بڵاوکراونەتەوە. جگە لەم بەرهەمانە تیرێژ «مەلوودنامە»ی کوردیشی هەیە.

نموونەی شیعری

١

لە شیعرێکیدا تیرێژ دەڵێ:

گەر ڕا نەبی تو سەر خوە وەلات ب پێشڤە ناچی
ئەو ڕێبەرێن مللەتان ئەڤ وەک تەنەب هەممەت
وەلاتێ خوە ب زۆرێ ژ بن دەستان دەرئانین
کەتن ڕوو پەلێ تاریخ ب مێرانی ب شوهرەت

هـەتاكــو ئەم وســا بن دێ تم حــالێ مــە ئەڤــەبە
پەریشــان و بەلـەنگاز ژار و بێ ســەر و ســیککەت
تـو گـــــوهـ دێـری ل (تیـــــرێژ) پـەسـن د دەژ بـۆتـە
دەست هلینی ب مـەردی خـۆش بژی ئەڤ دەم و وەخت

شـاعیـر لەم لیـریکەدا ئـامـۆژگـاری کـورد دەکا. ڕەنگە ئەو قسـانەی دەیکا هیچ شتێکی تازەی تێدا نەبێ لە ڕووی مـاناوە. دەڵێ ئەگەر ڕانەپەڕی وڵات پێش ناکەوێ. توانای تۆ لە میللەتانی دیکە کەمتر نییە. ئەوان سەربەخۆییان وەدەست هێنا، تۆش چاو لەوان بکە. شاعیر توانیویەتی بەگیانێکی هونەری ئەم ئامۆژگارییانە قانگ بدا و کار بکاتە سەر خوێنەر و بەقسەی شاعیر بکا و ڕاپەڕێ.

٢

لە بابەت بەهارەوە تیرێژ دەڵێ:

بــوهــار دەم و دەورانــا مـنــێ
ســـــەرپـشـک هـەم یـارا مـنـێ
بـاغ و گـــــولیــــــزارا منـێ
مـێـرگ و گـولیـســتــانا منێ
خــەمـــلاتە نیــشــانا زەمـین
کـولیلک ب سـەد رەنگ و ب بین
شــاعـیـر ل ســەر تە هـار و دین
ئادار و نیـــــســـــانا مـنـێ

شـاعـیـر بەسـروشت کـەژی بەهاری خـۆشـویسـتـووە. بەسـەرچاوەیێکی لە بن نەهاتووی ئیلهامـی شـاعیرانی دانـاوە. بەهار بەمـانای سـەربەسـتی و ئازادییـە، ڕەنگدانەوەی بەهار بەشێوەیێکی فراوان لە بەرهەمی شیعری تیرێژ زەمینە خۆش دەکا بۆ شیعر دۆستان بۆ ئەوەی بڵێن لەم لیریکەدا بەهار ڕەمزە بۆ نیشتمانی کورد، چونکە گومان لەوەدا نییە، مەبەسی سەرەکی لە شیعری ئەو شاعیرەدا هەڵسوکەوتی ئێستای کوردە و هەوڵ و تێکۆشینە بۆ گەیشتن بەئامانج، بۆ ئەوەی خۆی خاوەنی خۆی بێ.

٣

له شیـعرێکی درێژی چوارین بەند تیـرێژ بەم جۆرە دەست بـەقسـەکردن دەکا لەگەڵ بلبل:

ئـەی بلـبلـێ دلشـــادی هـەلا وەرە بکـە فـــیـــغـــان
دەردێ مـــە گـــرانـە هـەی برا برینـامـــە کـــوورە
گـۆری تە بکن جـەرگ و دل و مـێـلاک و هـەم جـان
دەنگـێ تـەیـە خــــوەشـــــتــــر ژ نـەی و بلـوورە

***

سێ هـاوێ تە دەنگەک ژ ســران بایـێ سـبـێـیـە
هـاوێ دی ژ دەنگـی خــــوەشـــینا دەهـل و رەزایـە
هـاوێ ســـسـیـێ ژ بێـهنا شـــمـــامـۆک و گـــولایە
لـەورا کـــو ل دنیـێ تـو ب ناڤ و تـو مـــەشــــهــوورە

***

مـــەیدان مـــە ژ بۆ هـرچ و چەقـــەل رۆڤی و کـەفـتـار
گـــۆری تەمـــە بلبل ژ ســــەرێ دارێ تو وەرخـــوار
دا تێکدە مـــژوول بن ب خـــوە چەند رۆژێن د دژوار
ئیـــرۆ ل مـــە فـــەرمـــانـە ل ســـەر گـەردەنێ شـــوورە

***

دەسـتێ تەوقێیـە یێ ئیرۆ کـو ئەم هـەرد و بدن هەڤ
چەند سـال و زەمـانن دخـەراب ژین ئەم دگـەل هـەڤ
دنیـا ب خـوە دەورانـە بزان گـەهـ رۆژە گـەهـ شـەڤ
گـــەهـ تـاری و دومــــانە و گـــەهـ رەوشـــەن و نـوورە

بلبل و تیرێژ و کورد هەرسێکیان دڵدارن، دلبەری بلبل گوڵە، دلبەری تیرێژ و کورد ئازادییە. گوڵستان کوردستانە مەڵبەندی ئەو سێ دڵدارەیە. لە لێکدانەوەی ئەم شـیـعرە ئەبسـتراکت دروست دەبێ. دەکرێ وێنەکە ڕەنگدانـەوەی هەسـتی دەروونی شـاعیر بێ. تەنیا ئەو خۆی لە جێی بلبل دانەناوە، گەلێ لە شـاعیران

ئەمەیان کردووە. هەروەها دەکرێ وێنەکە ڕەمز بێ بۆ ئازادی کە کورد دەمێکە خەبات دەکا بۆ گەیشتن بەخاکی ئازادیستان. وێنە هونەرییەکانی لەم بەشەدا تیرێژ دایهێناون لە زەمینەیێکی واقعییەوە هەڵقولاون لە کۆمەڵێکدا چاکە و خراپە لە جەنگ دان و بۆ یەکتری چوونەتە مەیدانەوە. شاعیر پارچە شیعرەکەی بەهەندێ بیری دانایانە لە قاڵبی ئامۆژگاریی ڕۆژهەڵاتیانە ڕازاندۆتەوە.

تیرێژ شیعرەکەی بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

بیهنا خوە ددەنک بایێ بارین ئەی برادەر
ستێرکا سبێ ئیرۆ ژ شەرقێ ل مەدا دەر
ڕەوشەن کری کوردستان ب جارەک وێ سەرانسەر
نیشانا سبێیە فەرەجا خێرێ نە دوورە

***

پشتی وێ ستێرێ ب خوە بەربانگا سبێیە
وێ ڕۆژهلێ ڕۆهنی دکەڤێ شوونا شەڤێیە
کاروانێ مە وێ بگهێ جێ و وارێ مەقسەدێیە
چەرخا فەلەکێ هەردەم ب فتل و گەر و دەورە

***

کاروانێ مە ڤا ب ریکەتی لێ شەڤرەش و تاری
سەرمایە تەرەز کولی یێ بەرفێ هەر دیاری
بەهرۆزە چەلپەک تێنەمە ژ هەر چار کەناری
وارێ مە وەلاتە ئەی هەڤال ڕێگا مە دوورە

***

چەرخا فەلەکێ هەردەم ب فتل و گەر و دەوران
هێڤی و هەوارا مە ژ یەزدانێ دلۆڤان
قەت جار و ئومێدا مە ل سەردارێن د کوردان
وەک (تیرێژ) دبێژە ژین دڤێ کۆتەک و زۆرە

شاعیر کە بیر لە چاکە و خراپە دەکاتەوە، لەودەمەی کۆمەڵی کورد لە خانەی

خراپەدا دەبینێ ڕەشبینە. بەڵام کۆڵی نەداوە و باوەڕی بەدواڕۆژ هەیە، لەبەرئەوە لە ڕەشبینییەوە وەردەگەڕێتە سەر گەشبینی، بەخەونیش بێ ئەستێرەی دواڕۆژی کورد لە ئاسۆی ڕۆژهەڵاتدا هەڵدێ و کوردستان ڕووناک دەکاتەوە. دڵسۆزی تیرێژ لەوە دایە ژیرانە ئامۆژگاری کورد دەکا بەو مانایەی «بیناکردن لە ڕووخاندن قورسترە» پێویستە بکەونە خۆ بۆ دروستکردنی ئەو کۆمەڵەی کورد تێیدا دەحەسێتەوە.

لە ڕووی هونەرییەوە تیرێژ لەم لیریکەدا واقیعێکی سیاسی دەخاتە قالبێکی شیعرایەتییەوە، پەنا بۆ شێوازی جیاواز دەبا، وێنەی ڕۆمانتیکی دروست دەکا، هێمای سیمبۆلیزمییانەی هەیە خوێنەر دەتوانێ بەڕووکەش لە سەرەوە بگاتە مانایێک لە وشەکان، هەروەها بەقووڵی لە ژێرەوە بگاتە مانایێکی دیکە لە وشەکان.

٤

لە لیریکێکی دیکەیدا تیرێژ دەڵێ:

ئەڤ بەغچێ پر خوەش یێ منە
تەڤدە گولێ سۆر و زەرن
تەیر و تلۆر پر تێ هەنە
هەردەم دگەل هەڤد و شەرن

***

تێدە دژی هەودەکا ئاڤ
هەردەم دلبەری ژێ خناڤ
ژ وان چاڤێن هوور و زراڤ
هۆستا د نیڤ هەود چێکرن

***

ڕەوشا دنێ کێفا دلان
ئاڤێن زەلال بەغچێ گولان
ئاواز و دەنگێن بلبلان
وەختا سەحەر سەیران کرن

***

گەر شا بە دل جهان خوەشە
گەر گول هەبی بلبل گەشە
نەوەک (تیرێژ) ئەو بەخت رەشە
دەرد و غەمان ژێ هش برن

شاعیر لە گێتیی خەیاڵی ڕۆمانتیکی و ڕەمز و ئیشارەت و بەهار و بلبل و گوڵ نایێتە دەرەوە. ئەم سروودەش وەکو زۆربەی شیعری دیکەی لە دەوری وشە و زاراوە و وێنەی پرناسی دەسووڕێتەوە، ئەگەر بشێ پرناسی بۆ ئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەکار بهێنرێ! باغچە و بەهار نیشتمانی شاعیرە، بەڕاستی بەهار هی هەموو کەسێکە تەنیا هی شاعیر نییە، بەڵام کوردستان هی هەموو کەسێک نییە تەنیا هی تیرێژە بەو مانایەی ئەویش کوردە. مانا ڕووکەشی ئەم لیریکە وەسفی بەهارە، بەگوڵ و موڵ و جۆگە و جۆباریەوە، بەبلبلی دڵدارییەوە، ڕەنگە هەموو کەس بەبەهار گوشاد بێ، کەچی تیرێژ بەدبەختە و دەرد و غەم بێهۆشی کردووە.

***

نایفی حەسۆی ناسراو بەتیرێژ شاعیرێکی خۆڕسک و دڵسۆزی بیروباوەڕی خۆی بووە. خوێندەواری هەردوو گێتیی مەلایەتی کۆن و قوتابخانەی تازە بابەتی وەرگرتووە. لە خاکی کوردستانی سووریا لە دایک بووە، هەموو ژیانی لەوێ بردۆتە سەر. بەشداری لە جموجۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی کوردی کردووە. شاعیرێکی نوێخوازە، شیعری کلاسیکی ئاسایی تازە کردۆتەوە و بۆ مەبەس و ناوەڕۆکی نوێ بەکاری هێناوە. هەناسەی لە «شیعری نوێ»ی کوردیدا درێژە. بایەخی زۆری بەجوانکاری داوە لە شیعردا، یەکێکە لەو شاعیرە کەمانەی توانیویەتی جەوهەری ئیستێتیکی لە شیعری سیاسی و نیشتمانپەروەری و کۆمەڵایەتی بچەسپێنێ و ئاسۆیێکی بەرفراوانی بداتێ.

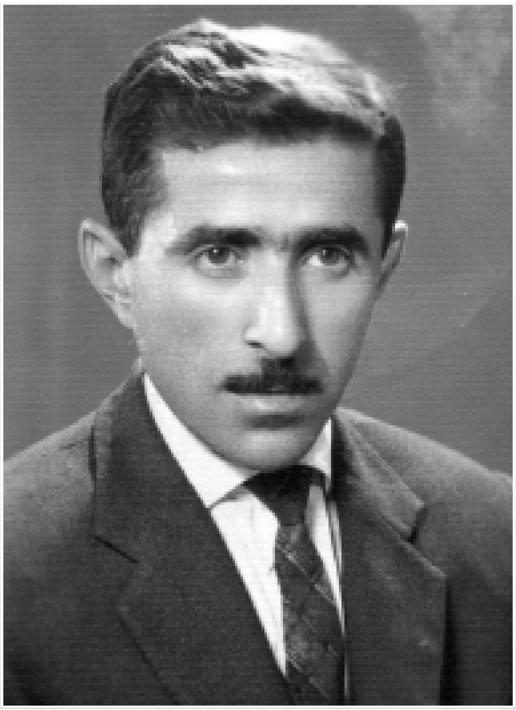

محەمەد مەولوود (مەم)

بەشی سی و حەوتەم

محەمەد مەولوود "مەم"

١٩٨٧ – ١٩٢٧

ژیانی

محەمەد مەولوود لە ساڵی ١٩٢٧ لە ناوچەی سابڵاغ (مەهاباد)ی موکریان لە دایک بووە. لە تەمەنی منداڵی بەهۆی هەژاری و دەست کورتی خێزانی کەوتۆتە دیوی کوردستانی عیراق و بەهەتیوی گەورە بووە. زۆربەی ژیانی لە شەقڵاوە بردۆتە سەر. خوێندنی قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی تەواو کردووە و لە ساڵی ١٩٤٤ بووە بەمووچەخۆری میری لە برادۆست. لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا بەهۆی مووچەخۆری میرییەوە لە کۆیە و پیرمام (هاوینەهەواری سەلاحەدین) و شەقڵاوە ژیاوە. لە سەرەتای شەستەکانەوە گوێزراوەتەوە هەولێر و مووچەخۆری میری بووە لە کارگێڕی شارەوانی.

محەمەد مەولوود لەو کاتەی دەستی بەنووسین کرد بیری لەوە کردەوە نازناو بۆ خۆی دابنێ، ڕاستییەکەی هەڵبژاردنی ناوی «مەم» بۆ ئەم مەبەسە ئەوەیە وشەی «مەم» هیچ مانایێک ناگەیەنی، لە کۆبوونەوەی هەردوو «میمی» ناوی خۆی و باوکی وشەی «مەم»ی دروست کردووە و لەگەڵ ناوی خۆی و باوکی یا بەتەنیا بەکاری هێناوە.

مەم لە پاڵ کاری ڕەسمی لە شارەوانی هەولێر ماوەیێکیش خەریکی دەرکردنی کۆواری «هەولێر» بوو بەزمانی کوردی شارەوانی دەری دەکرد. وا بوو لە ساڵانی ١٩٧٠ – ١٩٧١دا چەند ژمارەیێکی لێ بڵاو کردەوە. زۆری پێ نەچوو گیروگرفت کەوتە ناوەوە لە نێوان کارگێڕی شارەوانی و مەم بەهۆی ئەوەی سانسۆریان خستە سەر ئەو نووسینانەی تێیدا بڵاو دەکرانەوە لە ئەنجامی ئەوەی مەم لە چەند

نووسینێکدا ڕەخنەی لە بیرۆکراتییەتی دەسەڵات گرتبوو. جگە لەمە مەم کۆششی دیکەی هەبوو لە ڕۆژنامەگەری. لە ساڵی ۱۹۷۰ دەوری دیاری هەبوو لە یارمەتیدانی بڵاوکراوەی «دەفتەری کوردەواری» لە بەغدا. لە هەرسێ ژمارەی ئەم بڵاوکراوەیە نووسینی هەبوو بەتایبەتی چیرۆکی «پێشوازی» لە ژمارە دووەمیدا لە ساڵی ۱۹۷۰ بڵاوکرایەوە.

مەم وەکو خوێندەوار و ڕۆشنبیرێک بیری دەکردەوە، نەک وەک سیاسییێک، ئەمە هەندێ کێشەی بۆ دروست دەکرد، بەڵام لەبەرئەوەی لە نزیکەوە بێ لایەن بوو و دوور بوو لە حیزبایەتی تووشی سەرێشەی بەندیخانە و ئازار نەبوو، بەتایبەتی لە شەستەکاندا بەهۆی شۆڕشی ئەیلوولەوە کەم کەس لە ناو ڕۆشنبیرانی شارەکاندا ڕزگارییان لە گرتووخانە و بەندیخانە بووبوو. مەم لە منداڵیدا ئازاری برسیەتی و نەخۆشی چەشتبوو کەچی لە ماوەی ژیانیدا لە هەولێر لە سەرەتای شەستەکانەوە تا کۆچی دوایی هەڵسوکەوتی دارایی و گوزەرانی ماڵی باش بوو. ئەمە بەفریای نەکەوت و نەخۆشی کۆنی تەنگی پێ هەڵچنی بوو تا لە ڕۆژی ۷ی مایسی ۱۹۸۷ لە هەولێر کۆچی دوایی کرد و تەرمیان بردەوە شەقڵاوە و لەوێ نێژرا.

مەمی مرۆڤپەروەر

بیرکردنەوەی مەم لە مرۆڤ هەمیشەیی بوو. دواڕۆژی مرۆڤ لە ئاسۆی بیریدا ئاوا نەدەبوو، چارەنووسی مرۆڤ بەتایبەتی مرۆڤی هەژار و دەست کورت و بێ دەسەڵات دڵ و دەروون و مێشکی داگیر کردبوو، وێنەی ئەو هەژارانەی لە خۆیدا دەدی، لەبەرئەوە هەستی ڕاست و پاک و بێگەرد بوو بەرامبەر هەموو ئەو کەسانەی ڕۆژگار یاریدەی نەدابوون توانای بیر و بازوویان بۆ چاکەی ژیانی خۆیان و کۆمەڵ بەکار بێنن.

بێ کەسی و ئاوارەیی و دەست کورتی هەندێ گرێی سایکۆلۆجی لە ئادەمزاددا دروست دەکەن، هەزاران هەزار کەس دێنە سەر ڕووی ئەم زەوییە و ئەو گرێیە لە ژیاندا دەیانتلێنێتەوە. لە ئەنجامدا بەهێمنی و بێ دەنگی، بەبێ ئەوەی کەس ئاگادار بێ مەرگ کۆتایی بەژیانیان دێنێ، بەڵام تەنگوچەڵەمەی گیانی کە تووشی مەم بووە لەبەر بێ کەسییە، کۆمەڵ دەتوانێ ئەم بۆشایی و بێ کەسییەی

بە«بەکەسی» پڕ بکاتەوە، مەبەس لە کۆمەڵ خوێندەوار و ڕۆشنبیر و ئەدەبپەروەرانن. ئایا خوێندەواری کورد دۆخێکی وایان ڕەخساندبوو مەم هەست بەبێ کەسی نەکا؟!

مەم ناحەزی هەبوو، ئەمانە خەڵکی جیاواز بوون، یەک ئیدیۆلۆجی کۆی نەدەکردنەوە، هەریەکەیان بەبەڵگەیێکەوە لە ناخەوە مەمی بەناحەزی خۆی دەکەوتە بەرچاو. لە سەردەمی ژیانی ئەودا باو باوی «پێشکەوتنخواز» و «کۆنەپەرست» و «پرۆلیتار» و «ئەمپریالیزم» و شتی دیکە بوو. لەبەرئەوەی مەم لەو ڕێکخراوانەی ئەم دروشمەیان هەڵگرتبوو، دوورەپەرێز بوو، لایەنگری ئەو ڕێکخراوانە بە چاوی گومانەوە تەماشای مەم و هەموو بێ لایەنەکانیان دەکرد، واتە ئەو کەسانەی ناسنامەی هیچ ڕێکخراوێکیان لە گیرفانا نەبوو. بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ مەم وەکو کەسێتی بەگشتی و بەرهەمە ئەدەبییەکەی بەتایبەتی بەتەرازووی «پێشکەوتنخوازی» و «کۆنەپەرستی» ناکێشرێن. نووسینی لە پلەیێکی بەرزی داهێنان دان، بۆ مشتومال کردنی بیر و هەست و نەست و خەیاڵی خوێندەوار لە ڕووی ئیستێتیکییەوە بوون بەسەرچاوەیێکی گرنگ. بەمەش گەلێ خزمەتی چاک کردنی باری ژیانی ئادەمزادی کردووە، هەروەها لە پێناوی هێنانە دی هەموو ئامانجە نەتەوەییەکاندا بووە، لەبەرئەوەیە مەم ڕۆڵەی دڵسۆزی نەتەوەی خۆی بوو، هەمیشە ئەوەی لە بەرچاو بوو نەتەوە دەبێ تێر و ئازاد بێ. ئەمە دروشمێکی ڕاست بوو.

لەو کاتەی تەنیایی دڵ و دەروونی مەمی داگیر کردبوو، بەوەی باش بوو بەهوشیارییەوە ئەمەی بەکۆمەڵەوە بەستبووەوە. واتە خۆی و کۆمەڵ هەردووکیان هەستیان بەتەنیایی دەکرد، ئەمە بەجۆرێک کاری تێ کردبوو بیری لە قەڵەمی تیژتر و بەهێزتر بێ. هەرچەندە زمانی قسەکردنی مەم پاراو و ڕێکوپێک بوو، نووسینیشی لە قسەکردنی پاراوتر و ڕێکوپێکتر بوو، بەڵام نووسینی لە پلەی بیرکردنەوەی دانەبوو، ئەمیان لەویان بەهێزتر بوو.

مەم یەکێکە لەو چیرۆکنووسانەی بەرهەمی لە پلەیێکی بەرزی هونەری دایە، بەڵام لە ڕووی ڕاگەیاندنەوە لە نێوەندی ئەدەب دۆستاندا بەختی یار نەبوو، هەندێ کەس خۆشیان نەدەویست چونکە دەیانزانی چیرۆکنووسێکی باشە، ئەوەی ئەو دەیکا ئەوان بۆیان ناکرێ، هی دیکەش پشتیان تێ دەکرد چونکە پارێزگاریی

ناوی بەرزی «نووسەر»ی دەکرد. بێ گومان نەبوونی ناسنامەی ڕێکخراوێکی سیاسی لە گیرفانیدا بووە هۆی ئەوەی ئەم دڵ پڕ لە گرێیانە ئەگەر بەسەریشیدا هەڵنەڵێن، لەسەری نەکەنەوە.

مەمی چیرۆکنووس

لە ناوەڕاستی پەنجاکانی سەدەی بیستەم مەم دەستی کردووە بەچیرۆک نووسین. ساڵی ١٩٥٧ ساڵێکی گرنگ بووە لە ژیانی ئەدەبی نووسەر، لەو ساڵەدا لە تشرینی یەکەم چیرۆکی «پەنجا فلس»ی بڵاوکرایەوە. چیرۆکەکە دەنگی دایەوە و بوو بەبەڵگە بۆ ناوی مەم. واتە چیرۆکی «پەنجا فلس» و ناوی «مەم» بوون بەیەک مانا. ناوی هەریەکێکیان بهاتایە ناوەکەی دیکە دەهاتەوە یاد.

چیرۆکەکانی مەم لە گۆوار و ڕۆژنامەکاندا بڵاودەکرانەوە، بەزۆری لە دوای نووسینەوەیان پێشکێش بەچاپەمەنییەکان دەکران. لە پاشانا چیرۆکەکان لە دوو بەرگدا بڵاوکرانەوە. یەکێکیان لە ساڵی ١٩٧٠، ئەوی دیکەیان لە ساڵی ١٩٨٤.

مەم بەگشتی لە چیرۆکەکانیدا جەوهەرە بنچینەییەکانی پاراستووە، هەندێ جار تێکەڵ بەحیکایەتی میللی (فۆلکلۆری) دەکا، هەندێ جاری دیکەش بەپێچەوانەوە پەنا بۆ سیمبۆلیزمی چیرۆکی ئەوروپایی دەبا و تووشی تەمومژ و گرێی سایکۆلۆجی دەبێ، بەهەموو جۆر شەقڵی کوردەواری و کوردایەتی بەسەر چیرۆکەکاندا زاڵە، ناوەڕۆک هەرچی بێ، ڕوخسار نەتەوەییە، واتە کوردییە.

لای مەم بەگشتی جێگەی چیرۆک کوردستانی گەورەیە، بەڵام بەزۆری لە کوردستانی عیراق لە دایک دەبن. کات بەزۆری لە دوای جەنگی دووەمی گێتییەوە دەخایێنێ تا کۆتایی حەفتاکان. مەم هوشیارانە سەردەم بە بەسەرهات و مێژووی کۆنی کورد دەبەستێتەوە. قارەمان چینە هەژارەکانی خوارەوە و چینە دەوڵەمەندەکانی سەرەوەن، هەروەها ئەمپریالیستی ئەوروپا و دەوڵەتە دراوسێکانی عیراق لە تورک و عەجەم، بێ گومان دەسەڵاتی سیاسی عیراقیش کە لە دەستی عەرەب دایە دەچێتە ڕێزی ئەم دوژمنانەوە.

لە ڕووی ڕاگەیاندنی ناوەوە چیرۆکەکانی مەم خوێنەریان لە کوردستانی عیراق و ئێران هەبوو، بەشەوقەوە پێشوازی دەکران، بۆیە وەک نووسەر ناوبانگی دەرکردبوو. لە ڕاگەیاندنی دەرەوەش تا پلەیێک بەختەوەر بوو. هەندێ لە

چیرۆکەکانی دەکران بەعەرەبی و لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی عیراق بڵاو دەکرانەوە. جگە لەوە مەم یەکەمین چیرۆکنووسی کورد بوو سێ چیرۆکیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی ڕووسی. لە ساڵی ١٩٦٥ لە مۆسکۆ لە کتێبی «کۆمەڵە چیرۆکی نووسەرانی عیراق» چیرۆکەکانی «پەنجا فلس» (١٩٥٧) و «ئاوارەکان» (١٩٦١) و «بێ وڵات» (١٩٦١) بڵاوکرایەوە. ئەو کتێبە لە نێوەندی ئەدەبی ڕووسی و ئەدەبی نەتەوەکانی یەکێتی سۆڤیەتی ئەو سەردەمە دەنگی هەبوو.

لە ساڵانی دوایی ژیانیدا دوو کاری هونەری گرنگی بەدەستەوە بوو، ڕۆمانەکانی «پایزە خەون» و «ڕێگا». ئەم دوو ڕۆمانە شیکردنەوە و فراوانکردنی ئاسۆی چیرۆکەکانیەتی، لەگەڵ ئەوەشدا گرنگییەتی خۆیان پاراستووە و وەک نموونەیێکی داهێنراو لە ڕۆمانی کوردیدا دەکەونە بەرچاو.

لە گفتوگۆییێکیدا لەگەڵ دۆستێکی مەم وتی:

– ڕاستە هەر ڕێییێک شێوەیەکی هەیە، «ڕێگا»کەی منیش شێوەی تایبەتیی خۆی هەیە.

– «ڕێگا»کەی یەڵماز گۆناییش بابەتێکە.

– هەموو شت ڕێگەی هەیە.

– گرنگ سەرەتای ڕێگە نییە، بەڵکو ڕووداوەکانی، لەویش گرنگتر ئەنجامە.

– بەڵێ! ژیان ڕێگەیە، ڕێگەی بێ ئەنجامیش کارەساتە.

ناسینی چەند چیرۆکێکی مەم

پەنجا فلس

نووسەر باس لە دوو منداڵی هەژاری شاگردی قوتابخانەی سەرەتایی دەکا، یەکێکیان خۆیەتی. ئەو ژمەی دوو منداڵەکە نان و چایان هەبوایە خۆیان بەبەختەوەر دەزانی. بەڕێکەوت لە ڕێگەی قوتابخانە پەنجا فلس دەدۆزنەوە. ئەو پارەیە بۆ دەوڵەمەند هیچ نەبوو، بۆ هەژار زۆر بوو. ڕۆژانەی پاڵەیێک بوو. دەست کورتەکان دەیانتوانی دوو ڕۆژ یا سێ ڕۆژ بەم پارەیە بژین. دەبێ چی گۆڕانێکی سایکۆلۆجی لە دڵ و دەروونی ئەم دوو منداڵە هەژارەدا پەیدا بووبێ! بەم جۆرە خەونیان بەهەموو شتێکی خۆشەوە دەدی بەهۆی ئەم پەنجا فلسەوە بۆ یەک دوو

ڕۆژ ئەوەی دڵیان ئارەزووی دەکرد دەستیان کەوت. وەستایەتی نووسەر لە هونەری چیرۆک نووسین لەوەدایە ڕاستییێک دەردەبڕێ، بەوەی شتێکی کەم لە جێییێک کەمە و لە جێییێکی دیکە زۆرە.

بێ وولآت

لەم چیرۆکەدا مەم لە دابەشکردنی خاکی کوردستان دەدوێ، گۆڕەپانەکە پارچە کراوە و دابەش بووە. خەڵکی هەر لایێکیان بووە بەبێگانە لە لایەنەکانی دیکە. پیرەمێردێک خەڵکی ناوچەی بیتوێنە لە کوردستانی عیراقدا. لە گرانی گەورە خۆی و خێزانی لە برسانا ڕوویان کردۆتە کوردستانی ئێران و لە دەشتی مەرگەوەڕ شەش ساڵ ڕەنجبەری و جووتیاری کردووە. لەوێش هەژار و دەست کورت بووە، لە شەپۆڵی نەخۆشییێکی گشتیدا ژن و کوڕ و کچی گەورەی مردوون، تەنیا خۆی و کچێکی ساوای ماونەتەوە. ناچار هاتوونەتە شنۆیە. لەوێ دەکەونە تۆڕی ئاسایشەوە. بەناوی سنوور بەزاندنەوە کە کارێکی قەدەغەیە پیرەمێرد و کچە منداڵەکەی سنووورداش دەکرێن. لە دیوی عیراق پێشوازی ناکرێن و دەیانگێڕنەوە ئێران، بەم جۆرە حەوت جار ئەمبەر و ئەوبەریان پێ دەکەن.

سەیرە! لە پێش پێنسەد شەشسەد ساڵ بەر لە ئێستا (پێش جەنگی چالدیران ١٥١٤) خەڵکی کورد لە شنۆ و سابڵاغەوە دەچوون بۆ وان و باشقەڵا، لە سلێمانی و خانەقینەوە ڕوویان دەکردە دیاربەکر و مرعش.

لەم سەین و بەینەدا کیژۆڵەی بچووکی بەستەزمان لە باوکی دەپرسی: بابە ئەوە بۆچ هەر دەڕۆین؟ کەنگێ دەگەینە ماڵی خۆمان؟ کەینێ دایکم دەگەڕێتەوە؟ بابە ئەوە بۆچ خانوومان نییە؟ لە دایە تووڕە بووی؟ وەرامی قسەی ئەم کچە نەخۆشە بێچارەیە ئەوەیە ئەم سنوورە دەسکردە بەدفەڕە بشکێنرێ و تێکومەکان بدرێ.

ئەگەڕێمەوە وولآتم

لە دوای جەنگی دووەمی گێتی ئەمەریکا دەستدرێژی کردە سەر وولآتی کۆریا. بۆ بەشداربوون لەم جەنگە تورکیای دۆستی ئەمەریکا لەشکرێکی ناردە کۆریا لە دژی ئازادیخوازانی میللەتی کۆری بجەنگێ. زۆربەی لەشکرەکەی تورکیا کورد بوون. لەم کارەدا دەسەڵاتی تورک دەیویست دوو چۆلەکە بەبەردێک بکوژێ.

یەکێکیان ئەوە بوو ئەوەی دەکوژرێ ڤیروسیا با لەناوبچی چونکە کوردە. ئەوی دیکەیان هەر جۆرە سەرکەوتنێکیش بەدەست بێنن بەناوی تورکەوەیە.

سەربازێکی لەشکری تورک بەدیل دەگیرێ و دەیبەن بۆ سەر سنووری کۆریای باکوور لەگەڵ مەنشووریای چین. لەوێ کۆری و چینییەکان دەکەونە گفتوگۆ و پشکنینەوە، بەڵام ناگەنە هیچ ئەنجامێک چونکە سەربازەکە لەوان ناگا، ئەمانیش لەو ناگەن. سەربازەکە تەنیا لەوە دەگا ئەوان کە پێی دەڵێن تۆ سەربازی تورکی. لە وەرامدا دەڵێ: نا تورکیش، ئەز کوردم، ئەز کوردیش نا تورکیش. خەڵکەکە وا بۆ مەسەلەکە دەچن، ئەم دیلە لەوانەیە پیاوی چاک بێ، بەزۆر دەسەڵاتی وڵاتی خۆی بەفیتی ئەمەریکا ناردبێتی بەشداری لەو جەنگەدا بکا.

ئیتر گەنجۆی دیل لەسەر سنووری کۆریای باکوور و چین هەر کوردستان، کوردستانی بوو، خەڵکەکە نەیاندەزانی «کوردستان» چییە! یەکێ دەیووت ئەمە ناوی باوکیەتی. یەکێکی دیکە دەیووت ناوی دایکیەتی. لەولاوە دەنگێک دەیووت دەزگیرانیەتی. یەکێکی دیکە لە هەموویان ڕاستتر بوو دەیووت خۆشەویستترین کەسیەتی.

نامەیێک بۆ بەندیخانە

کوردێک لەسەر بیروباوەڕی کوردایەتی دەگیرێ، کە دەخرێتە بەندیخانە ژن و کوڕ و کچێکی بێ کەس و بێ دەر دەمێننەوە، کوڕەکەی منداڵ بوو ناوی ڕەشکۆ بوو. کچەکەی لەو بچووکتر بوو ناوی نازێ بوو. دایک کارەکەری و ئیشی ماڵانی دەکرد، ڕەشکۆ بەپێخاووسی و جلی پیناوییەوە هاتوچۆی قوتابخانەی دەکرد. توانای ئەوەیان نەبوو نازێ بخوێنێ، یارمەتیی دایکی دەدا لە کارەکەری ماڵاندا. لە دوای هەشت ساڵ ڕەشکۆ دەگاتە پۆلی پێنجەم، دەست دەداتە قەڵەم و نامە بۆ باوکی دەنووسێ بۆ بەندیخانە. بە ووردی ئەوەی لەو هەشت ساڵەدا بەسەر ئەو خێزانەدا هاتووە بۆ باوکی دەنووسێ. ئەوەی گرنگ لە چیرۆکەکەدا ئەوەیە ڕەشکۆ باوکی زۆر خۆش دەوێ، لە نێوان قسەیێک و قسەیێکی دیکەدا «بابە گیان» و «تۆم خۆش دەوێ» و «دەستت ماچ دەکەم» دووبارە و سێ بارە دەکاتەوە. لەم نامەیەدا خوێنەر لەوە ناگا ئەم باوکە ماوەی بەندی تەواو بووە و بەم زووانە ئازاد دەبێ، یا وەکو نوقلانەیێک ڕەشکۆ داوای دیاری لێ دەکا کە ئازاد بوو بۆی بێنێتەوە!

ڕەشکۆ باس لە هەژاری ماڵیان دەکا، جلوبەرگیان پیناوییە، خۆی پێڵاوی نییە، ئەگەر بۆی نەکرا هیچی بۆ بێنێتەوە پێڵاوەکە زۆر پێویستە.

چیــرۆکنووس ســـووره لەســـەر ئەوەی ئەم بنەمـــاڵەیە یەکگرتوون لە ســـۆزی بنەماڵەییدا، لە ناو یەکتریدا لە سۆزی دایکییەتی و باوکییەتی تواونەتەوە، لەگەڵ سەرداری خێزانیانن. پشتیان گرتووە، لایەنگری بیروباوەڕی ئەون، بۆیە لە پاش بەندکردنی سەرداریان لە لایان خۆشەویستتر بووە.

مۆمەکەی شەماشە دنحە

کات لەم چیرۆکەدا ساڵانی شەستەکانی سەدەی بیستەمە. لە کوردستانی عیراق شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ لە جموجۆڵی و چالاکیدا بوو. دەسەڵاتی نێوەندی بەغدا سەرەڕای شەڕی سەختی زەمینی و بۆمبابارانی فڕۆکەی جەنگی ئابڵوقەی ئابووریشی خستبووە سەر هەرێمی کوردستان.

ئۆتۆمۆبیلێکی گواستنەوە بەڕێوە بوو لە هەولێرەوە بۆ شەقڵاوە. خەڵکی ناو ئۆتۆمۆبیلەکە ئاغایێکی کورد بوو لەگەڵ غولامی، شەماشە دنحەی مەسیحی شەقڵاوەش لەگەڵیانا دەگەڕایەوە ماڵی خۆی. ئاغا بۆڵە بۆڵی بوو، لەبەر خۆیەوە دەیووت: چیان دەوێ؟ بۆ وا دەکەن؟ مەبەسی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد بوو. بەڵام خەڵکی کورد ئەم پرسیارە ڕەت دەکەنەوە، بەپێچەوانەوە دەڵێن: دەسەڵاتی بەغدا چی لە کورد دەوێ؟!

شەماشە دنحە هەندێ شتومەکی بۆ دیاری کڕیبوو، لەناویاندا چەند مۆمێکی ڕەنگاوڕەنگی بۆ سەر گۆڕی پیرۆزی ووسوو ڕەحمان کڕیبوو ئەوەی لە ناو ئەشکەوتێکی چیای سەفین نێژراوە و کەسێکی پیرۆزە لە لای هەموو ئایینە ئاسمانییەکان.

لە نێوان ئاواییەکاندا دەسەڵات بنکەی پشکنینەوەی دانا بوو. شووفێر ڕووی کردە دانیشتوانی ناو ئۆتۆمۆبیل پێی ووتن شتومەکی قەدەغە فڕێ بدەنە خوارەوە. شەماشە دنحە پرسی: چی قەدەغەیە! شووفێر وتی: شەکر، چای، گەنم، دەرمان، قەڵەم، کاغەز، نەوت، ڕووناکی... شەماشە دنحە کە ناوی نەوت و ڕووناکی بیست، دڵی کەوتە خورپە! پرسی: خۆ مۆمیش قەدەغە نییە؟ شووفێر ڕاچڵەکی و قیڕاندی: هەی هاوار نەمووت، ڕووناکی، مۆم، نەوت، چاکە، پیاوەتی، شەرەف، غیرەت،

نامووس، بەزەیی، مرۆڤایەتی هەمووی قەدەغەیە! شەماشە دنحە هەموو مۆمەکانی فڕێ دا.

شەماشە دنحە لە ناو ئۆتۆمۆبیل بیری دەکردەوە، بڕیاری دا شەوی یەک شەموو لە دار و دەوەنی زۆری شەقڵاوە ئاگرێکی گەورە لەسەر لووتکەی سەفین بکاتەوە بەناوی پیرۆزی ووسوو ڕەحمانەوە، ئاگرەکە بێ گومان دەبێتە ڕەنگدانەوەی هەزاران مۆمی ڕەنگاوڕەنگ.

***

محەمەد مەولوودی مەم سەرەتا بەشیعر دەستی پێ کرد، بەڵام هیچی بڵاو نەکردەوە. لە پاشانا وازی لە شیعر هێنا و بوو بەیەکێ لەو چیرۆکنووسانەی تاقیکردنەوەی شیعری نەبووە. لەبەرئەوەی خوێندنی ڕێکوپێک و هەموو قۆناغەکانی تەواو نەکردبوو بەتەواوی بەسەر زمانی نووسیندا زاڵ نەبوو، کەچی بەپێچەوانە هەستی هونەری و تێگەیشتنی ناگزووری کۆمەڵایەتی و بەهرەی دۆزینەوەی گیروگرفتی دڵ و دەروونی هەژاران یارمەتیی داوە ناوەرۆکی لەبار هەڵبژێری و بیکا بەچیرۆکێکی هونەری سەرکەوتوو. ژیانی تایبەتیی نووسەر و سەردەمی زیندەگانی، سنووری ناوەڕۆکی چیرۆکەکانیان کێشاوە، لە ژن و دڵ و دڵداری هەندێ دوور بووە و لە گیروگرفتی کۆمەڵایەتی و کوردایەتی نزیک بووە.

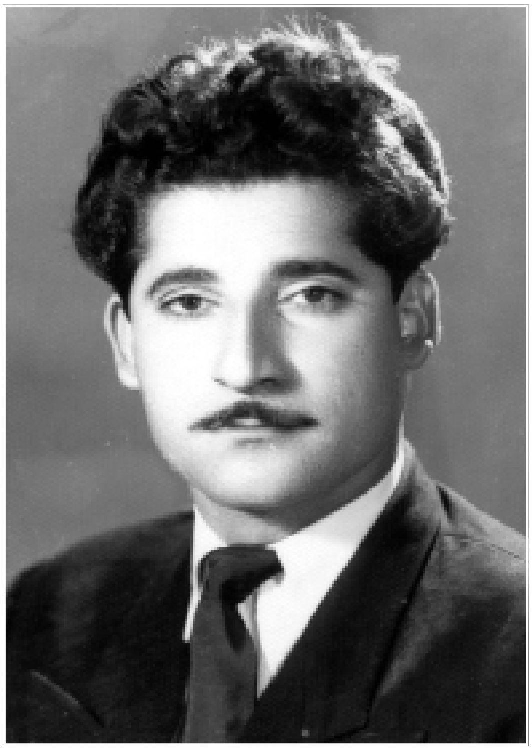

دیلان

بەشی سی و هەشتەم

دیلان

١٩٢٧ - ١٩٩٠

دیلان بەخەیام دەڵێ:

تۆ لەسەر باکەی شووشەکەی شکان
لەگەڵ خودادا کردت بەزۆران
هەڵسە بەرەو ئەم ناوە هەڵتووتێ
نەک شووشە شکا وا ڕەز ئەسووتێ

ژیانی

محەمەد ساڵح کوڕی مەلا ئەحمەد دیلان کوڕی مەلا ساڵح کوڕی مەلا قادری شەوخوێن. ماڵی باپیری لە قەلاچۆلانەوە هاتوونەتە سلێمانی. لە ساڵی ١٩٢٧ لەو شارە لە دایک بووە. لەقەبی باوکی «دیلان»ی کردووە بەنازناوی شیعر و ناوی هونەری خۆی. سەرەتا لە مزگەوتی بابا عەلی لە سلێمانی خوێندوویەتی، ئینجا قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی تەواو کردووە تا پۆلی سێیەمی خوێندووە، بەهۆی دەست کورتی و خۆ خەریک کردن بەسیاسەتەوە لە پێناوی مافی کورد و دژی دەسەڵاتی عیراق و دەست تێوەردانی ئەمپریالیستی ئینگلیز لە کاروباری وڵات وازی لە خوێندن هێناوە. لە ساڵی ١٩٤٧ لە کارگێڕی تووتن لە سلێمانی بەمووچەخۆر دامەزراوە. زۆری پێ نەچووە هەر لەو ساڵەدا لەسەر خۆپیشاندان گیراوە و لە پاشانا ئازاد کراوە. لە ساڵی ١٩٤٨ جارێکی دیکە گیراوەتەوە و لە کاری میری دەرکراوە.

لە ساڵی ١٩٤٩ لە سلێمانی گیراوە و بردوویانە بۆ بەغدا تا لە ساڵی ١٩٥٠

دادگـایی کـراوە و بەکـەفـالـەت بەردراوە. لە کـاتێکدا بردوویانە بۆ کـارگـێـڕی لێکۆڵینەوەی تـاوانبـاری (ئاسـایـشی ئەو سـەردەمـە) ڕەفـیق چالاک لـەوێ پیـاوی ئاسـایش بـوو بەگـرتنی داوە و ئیـتـر بـردوویانە بۆ ژوورێکـی تاریکی بەندیخـانەی ئەبوغرێب لە بەغدا، هەشت مـانگ لەوێ ماوەتەوە. ئینجا دراوە بەدادگا و سـاڵێک بەند و سـاڵێک دەستبەسـەری بۆ دەرچووە. ئەو ماوەیەی لە بەندیخانەکانی بەغدا و کووت و سلێمـانی بردۆتە سـەر. لە دوای ئەمـە جـارێکی دیکەش گیـرایەوە دادگا فـەرمـانی سـاڵێک دەستبـەسـەری بۆ دەرکرد، لە شـاری عـەمـارە ئەم مـاوەیەی بردە سەر و لە دوا ڕۆژانی سـاڵی ١٩٥١ گەڕایەوە سلێمانی. هەر لەو سـاڵەدا بەئەندامی لیجنەی ئاشتیخوازانی سلێمانی هەڵبژێررا. لەسەر ئەمە گیرایەوە بەڵام زوو ئازاد کرا. لە سـاڵی ١٩٥٢ بەهۆی ڕێکخراوی ئاشتیـخوازانەوە نێررایە شـاری ڤیـەننا لە نەمسا بۆ ئامادە بوون لە «کۆنگرەی نەتەوەکان بۆ بەرگری لە ئاشتیخوازی». لەوێ ئاشنایەتی لەگەڵ نووسـەری ڕووس ئیلیا ئەهرینبورگ پەیدا کردبوو، لەو گەشتەیدا سـەردانی ئیـتـاڵیا و سویسرە و چیکۆسلـۆڤاکیا و ڕۆمـانیـای کردبوو. کە لە ئەوروپا گـەڕایەوە فـەرمـانی گـرتنی دەرچووبـوو. خـۆی شـاردەوە ئەو مـاوەیەی لە بەغـدا و کەرکووک و گوندی دەرگەزێن و مـورتکەی لای سلێمانی بردە سـەر. لە پاشـانا لە سـاڵی ١٩٥٣ خـۆی ئاشکرا کرد و بەدەسـتبـەسـەری نێررایە بەغدا و لە ئەنجـامی دادگا ئازاد کرا.

لە سـاڵی ١٩٥٤ جارێکی دیکە گیرایەوە، لە کەرکووک دادگایی کرا و فەرمـانی سـاڵ و نیـوێک دەستبەسـەری بۆ دەرچوو، ماوەکەی لە نوگرەت سـەلمان بردە سەر و لە ناوەڕاسـتی سـاڵی ١٩٥٦ گـەڕایەوە سلێمـانی. لەو سـاڵەدا بەهۆی هێرشـە سێ قۆڵییەکەی بەریتانیـا و فرەنسا و ئیسرائیل بۆ سـەر میسر دیلان دادگایی کرا و فەرمانی دوو ساڵ دەستبەسەری بۆ دەرچوو، ماوەکەی لە سلێمانی بردە سەر.

سـاڵی ١٩٥٧ هەنگامێکی گرنگ بوو لە بیری سیاسی و ئیدیۆلۆجییـەتی دیلان، تا ئەو سـاڵە بیری سوسیـالیزمی (ئیشـتیـراکی) و ئەنتـەرناسـیۆنالیزمی کردبووە ڕێبـاز لـە پێناوی هێنانە دی ئامـانجی بیـری کـوردایەتی. ئـەو سـاڵە مـاوەی گواستنەوەی فیکری بوو، لەوەوە دەرباز بوو بۆ بیری ناسـیۆنـالیزمی (قـەومی) و فـیکری دیمۆکـراتی. دیلان ئەم گـۆڕانەی بەشـتـێکی بنچـینـەیی دادەنا لـە ژیانی سـیـاسی تایبـەتی خـۆیدا. ئەوەی پێـویسـتـە لـەم لایەنەوە ڕوون بکرێتـەوە ئەوەیە

کۆمەڵێک ڕۆشنبیر و نووسەر و شاعیر و سیاسی کورد ئەو گۆڕانە لەو کاتەدا لە فیکریان ڕووی دا.

لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٨ لە کارگێڕی بەڕێوەبردن لە پارێزگای سلێمانی بەمووچەخۆر دامەزرا. ڕۆژگاری پاش کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا سەردەمی پشووودانی بەندیخانە بوو بۆ دیلان، ماوەی حەسانەوە دەستی پێ کرد، لەبەرئەوە لە ناوەڕاستی ئەو ساڵەدا ژنی هێنا، لە ساڵی ١٩٥٩ جارێکی تریش لە «میهرەجانی گێتیی لاوانی دیمۆکراتی» لە شاری ڤیەننا بەشداری کرد. لە دوای ئەمە جارێکی دیکە دەرگای بەندیخانەکان لە ڕووی دیلاندا کرانەوە. لە ساڵی ١٩٥٩ لە جموجۆڵیی دەستەی دامەزراندنی یەکێتیی لاوانی دیمۆکراتی کوردستان بەشدار بوو، لەسەر ئەوە گیرا، بەڵام زوو ئازاد بوو. لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٦٠ بەتاوانی ئەوەی لە دژی دەسەڵاتی عەبدولکەریم قاسم خەبات دەکا گیرایەوە بەڵام زوو ئازاد بوو. لە ساڵی ١٩٦١ دیسانەوە هەر بەو تاوانە گیرایەوە و نێررایە شاری کووت. لە ساڵانی نەهاتی کورد ١٩٦٣ – ١٩٦٤ دیلان لە گرتووخانەکانی کەرکووک و بەغدا بە دەستبەسەری مایەوە.

لە ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی بیستەم دیلان گەڕایەوە سەر کاری پێشووی لە کارگێڕی بەڕێوەبردن لە پارێزگای سلێمانی. ئەمجارە کارگێڕی نامەخانەی گشتیی شاری سلێمانییان پێ سپارد. خزمەتێکی زۆری ئەم دەسگا زانستییە گرنگەی کرد. تا ساڵی ١٩٨٣ لەم کارەیدا مایەوە ئینجا لەسەر داوای خۆی خانەنشین کرا.

دیلان لە دەنگخۆشە بەناوبانگەکانی شاری سلێمانی بوو. شارەزای ئاوازی مەقام و گۆرانی و بەستە میللییەکان بوو. ئەم هونەرەی لە باب و باپیرانیەوە بۆ مابووەوە. دوا ساڵانی ژیانی خانەنشینی بەشیعر وتن و دۆستایەتی برادەرە نزیکەکانی بردە سەر لە ڕۆشنبیر و نووسەر و شاعیران.

دیلان تەنیا شاعیر و دەنگخۆش نەبوو، نووسەر و ڕەخنەگر بوو، پسپۆڕی ئەدەبی کوردی بوو. لەبەر کاری نهێنی زۆربەی بەرهەمی ئەدەبی بەناوی خواستراو بڵاو دەکردەوە. لە ڕۆژنامە و کۆوارەکاندا گەلێ نووسینی بەم ناو و ڕەمزانە بڵاوکردۆتەوە: (م. ص. د.)، (د.)، (دیلان)، (م. ص. دیلان)، (ژیل)، (نالید)، (ص.).

دیلان له ڕۆژی یەک شەمووی ٢٨ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٩٠ له سلێمانی کۆچی دوایی کرد و له گۆڕستانی گردی سەیوان نێژرا.

شیعری

شیعری دیلان له ڕووی ڕوخسارەوە

دیلان یەکێکه له گەورە شاعیرانی کوردی سەدەی بیستەم، ئەوانەی بابەته جیاوازەکانی ڕێباز و قوتابخانەکانی شیعری کوردی دەور دەکەنەوە. شیعری له هەر یەکێک لەو قۆناغانەدا له ڕووی هونەری و جوانکارییەوە گەیشتۆته لووتکه. دیلان بەگۆڕان و پەرەسەندن له ڕێبازێکەوە دەربازی یەکێکی دیکه نەبووە، بەڵکو له سەرەتاوە مەشقی له هەموو ڕێبازەکاندا کردووە، دیارە سەرکەوتنی هەرە گرنگیش لەوەدا بووە کە ئەو ڕێبازانەی تێکەڵ بەیەکتری کردووە و تا دوایی ژیانی لەگەڵ هەموویاندا بووە. بۆ بەڵگە بەشێوازی کۆن لەسەر بابەتی تازەی نووسیوە، یا بەپێچەوانەوە بەشێوازی تازە لەسەر بابەتی کۆنی نووسیوە. لای دیلان ئاسایی بووە له دوا ساڵانی ژیانیدا شیعر لەسەر بەحری عەرووزی دابنێ، ناوەڕۆکەکەی کلاسیکی کۆن بێ یا ڕووداوی تازە و سەردەم بێ. دیلان هەرسێ قوتابخانە شیعرییەکەی ئەدەبی کوردی دەور کردۆتەوە.

شیعری عەرووزی

شیعری عەرووزی دیلان لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەل و موجتەس و موزاریع ڕێکخراون. بەشێک له دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی کردووە بەقافیە. پاش قافیەی زۆر نییە. ئەوەی جێی تێبینییە دەبوو بەشێک له شیعرە عەرووزییەکانی یەکێتیی قافیەیان هەبێ، کەچی لەسەر جووت قافیە (مەسنەوی) ڕێکخراون و کەمیان لەسەر یەکێتیی قافیەیە.

شیعری کێشی سیلابی خۆماڵی

دیلان له بەرهەمی شیعری دا هەموو کێشە خۆماڵییەکانی شیعری کوردی بەکار هێناوە:

١- حەوت بڕگەیی (٤ + ٣)، (٣ + ٤).

٢- هەشت بڕگەیی (٤ + ٤).
٣- دە بڕگەیی (٥ + ٥).
٤- یازدە بڕگەیی (٤ + ٤ + ٣).
٥- دوازدە بڕگەیی (٤ + ٤ + ٤).
٦- سێزدە بڕگەیی (٥ + ٥ + ٣).
٧- پازدە بڕگەیی (٥ + ٥ + ٥).

بەشی هەرە زۆری ئەم جۆرە شیعرەی لەسەر کێشی دە و هەشت و حەوت بڕگەیی داناوە، لە قافیەدا مەسنەوی (ا ا ب ب جـ جـ...)ی بەکارهێناوە. جگە لەمە ئەو شیعرانەی لەسەر بنچینەی بەند ڕێکخراون، ئەم جۆرە قافیانە دەکەونە بەرچاو (ا ا ا ا)، (ا ا ا)، (ا ب ا ب). هەروەها سیستێمی یەکێتیی قافیە لە شیعری خۆماڵیدا لای دیلان زۆرە. بەپێچەوانەی شاعیرانی دیکە بەزۆری یەکێتیی قافیە بۆ شیعری عەرووزی و جووت قافیە (مەسنەوی) بۆ شیعری خۆماڵی بەکار دێنن.

شیعری نوێ

ئەم جۆرە شیعرە لە ڕووی کێش و قافیە گەڕاوەتەوە سەر ئەو دەستوورانەی لە شیعری میللیی نووسراو و شیعری میللیی نەنووسراو (فۆلکلۆر) بەکار دەهێنران، واتە کێشە سیلابییە میللییە خۆماڵییەکان، تەنیا ئەوە هەیە کێشە میللییەکانیشیان وەکو خۆی بەکاریان دەهێنان، هەندێ جاریش کەرتیان دەکردن و دێڕە شیعریان لەو کەرتانە دروست دەکرد، دەسکاری شاعیر دەگەیشتە ئەو ڕادەیەی دێڕی شیعر لە وشەیێکی یەک بڕگەیی دروست بکا. لە شیعری نوێی دیلاندا ئەم دیاردانە لە ڕووی کێشی خۆماڵی دەکەونە بەرچاو. شاعیر بەم جۆرە کێشە خۆماڵییەکانی لە شیعری نوێدا کەرت کردووە.
١- حەوت بڕگەیی (٤، ٣)، (٣، ٤).
٢- هەشت بڕگەیی (٤، ٤).
٣- نۆ بڕگەیی (٢، ٣، ٤).
٤- دە بڕگەیی (١، ٢، ٣، ٤).
٥- دوازدە بڕگەیی (٤، ٨).
٦- چواردە بڕگەیی (٢، ٣، ٤، ٥).

تاقیکردنەوەی دیلان لە مەیدانی شیعری نوێدا بەردێکی بنچینەیی بوو لە بناغەی کۆشک و تەلاری بزووتنەوەی شیعری نوێی کوردی کە بەڕێبازی ڕۆمانتیکیش ناو دەبرێ. ئەم جۆرە شیعرەی دیلان و هەندێ لە شاعیرانی دیکە بوون بەسەرچاوەی ئیلهام بۆ ئەو شیعرە نوێیە کوردییەی کە ناوی بە«لیریکی نوێ» دەبرێ و بووە بەدیاردەیێکی عالەمی لە ئەدەبی هەموو نەتەوەکانی گێتیدا.

زمانی شیعری

فەرهەنگی وشە و زاراوەی شیعری دیلان تایبەتە بەخۆی. لە دوو گێتیی پێچەوانەی یەکتری دەسووڕێتەوە. هەندێکیان ئاسان و ساکارن، مانایان لە ڕووە لەگەڵ وێنەی تیپی وشەکاندا خۆیان بەدەستەوە دەدەن، لە زمانی ستاندارددی قسەی خەڵکی کورد وەرگیراون؛ هەندێکی دیکەیان قورس و دژوار و داخراون، لە زاراوەی دەشتی کوردەواری و کۆمەڵی کشتوکاڵی وەرگیراون، یا لە هەندێ دیالێکتی گەورە و بچووکی دەرەوەی سلێمانی بەکارهێنراون. جا لەو کاتەی دیلان ئەم وشە قورسانە بەکار دێنێ لە شیعرێکدا بەشێوازی سیمبۆلی دەیهۆنێتەوە تێگەیشتنی مانای شیعرەکە قورستر دەبێ. هەرچۆنێ بێ بەگشتی مانای شیعری دیلان لە ڕوو نییە، شارەزای ژیری گەرەکە بۆ ئەوەی لە ماناکانی بگا.

ڕەوانبێژی

دیلان وەستا و لێزانی ڕەوانبێژییە بەو مانایەی خۆی وێنەکان دروست دەکا. هەندێ جار لە ئەدەبی میللیی سەرزار وەریان دەگرێ، لە جاری دیکەدا وێنەکان وەک پەندی پێشینان و قسەی نەستەق دەکەونە بەرچاو، جگە لەوە تەعبیری فۆلکلۆری کۆمەڵی کشتوکاڵی کوردەواری لە بەرهەمی دیلاندا بۆ یەکەمین جار لە ئەدەبی نووسراودا دەبینرێ. هەروەها شارەزایی قووڵی لە نەریت و خوو و ڕەوشتی کورد لە شار و دێهاتدا یارمەتی ئەوەی داوە گەلێ جەوهەری تازە لە ناو شیعریدا ببینرێ و لەوە پێش بەنووسین نەکەوتوونەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

لیریک

بەشی زۆری بەرهەمی دیلان لە بابەتی غەزەل و قەسیدەیە بەپێی زاراوەی کلاسیکی، واتە شیعری کورت و شیعری درێژ. شیعری لە هەر بابەتێک بێ لە

ڕووی ناوەڕۆکەوە، ئێستا کورتەکە بەغەزەل (لیریک) ناوی دەبرێ و درێژەکە بەقەسیدە (پۆیێم) دەناسرێ.

پێنج خشتەکی

لە ناو سێ دامەزرێنەرەکەی شیعری کوردستانی باشوور نالی و سالم و کوردی، دیلان تەنیا شیعری سالمی کردووە بەپێنج خشتەکی. شاعیر لە هەموویان زیاتر لە سالمەوە نزیک بووە زیاتر لەبەر شیعرە نیشتمانپەروەری و کوردایەتییەکانی بووە.

موستەزاد

بابەتی موستەزاد لای دیلان نوێیە، کورتە، کێشی خۆماڵییە. بەڕاستی لیریکێکە و شاعیر گەمەی هونەری لەگەڵدا کردووە، هەر نیوە دێڕێکی درێژ نیوە دێڕێک یا دوو نیوە دێڕی کورتی داوەتێ. چەند شیعرێکی لەم بابەتەی هەیە.

شیعری دیلان لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

دیلان لە ساڵی ١٩٤٩ دەستی کردووە بەشیعر هۆنینەوە تا ڕۆژی کۆچی دوایی لەگەڵ شیعردا ژیاوە. ناوەڕۆکی بنچینەیی شیعری دیلان لە ناخی سۆزی کەسێتی و مەسەلەی نیشتمانی کورد و هیوا و ئامانجی داوڕۆژی مرۆڤایەتی هەڵقولاوە. بەرهەمی شیعری دەچێتە خانەی داهێنانی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتییەوە. لەم ڕێبازەدا شێوازی سیمبۆلی و ڕۆمانتیکی بەکار دێنێ. لەبەرئەوەیە هەندێ شیعری داخراوە تا دەگاتە پلەیێک ئەوەی شارەزای ئەدەبی کوردی و نەریت و سامانی ڕۆشنبیری نەبێ ناتوانێ گرێی ئەو تەلیسمانە بکاتەوە کە شاعیر بەستوویەتی، بۆیە هەر لێکۆڵینەوەیێک لە شیعریدا کرابێ تا ئێستا سەرکەوتوو نەبووە.

نووسەری ئەم کتێبە دەتوانێ شانازی بەوەوە بکا لە پێش کۆچی دوایی دیلان هەموو هۆی وتنی شیعری و سەرچاوەی ئیلهامی بۆ گێڕاوەتەوە بەتایبەتی شیعرە سیمبۆلی و داخراوەکانی.

بابەتەکانی شیعری دیلان

دڵداری کان و بنکەی سۆزی ناو دڵی دیلانە. لە سێ پەیکەردا پیشانیان دەدا.

یەکەمیان کچێکی جوان ناوی شیرین یا نازەنین یا ئەختەر بێ گرنگ نییە؛ دووەمیان کوردستان و سێیەمیان مرۆڤایەتی. لە زۆربەی شیعریدا هەرسێکیانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە بەتایبەتی لە سەرەتای شیعر نووسینەوەیەوە تا ساڵی ١٩٥٧، لەمە بەملاوە هۆش و بیر و خەیاڵی تەنیا بۆ کچی جوان و کوردستان مایەوە. ئەگەر بەرهەمی شیعری دیلان ورد بکرێتەوە ئەم مەبەسانە بەرچاو دەکەون:

١- دڵداری: ئەم جۆرە شیعرەی سۆزێکی کوڵیوە بەرامبەر بە ژن. مەسەلەکە لەبەر ڕۆشنایی دڵداری زەمینییەوە تەماشا دەکا.

٢- کۆمەڵایەتی سیاسی: ناوەڕۆکی ئەم بەشە شیعرەی تێکەڵ بەنیشتمانپەروەری و کوردایەتی دەکا.

٣- ئەنتەرناسیۆنالیزمی و مرۆڤایەتی: ئەمەی بۆ چاکەی هەژار و بێ نەوایان وتووە، لەسەریانی کردۆتەوە، لە دژی چەوسێنەرانیان لە دەوڵەمەند و کاربەدەست و دەرەبەگ و ئەمپریالیست و کۆڵۆنیالیستی ئەوروپا و ئەمەریکا وەستاوە. لەم شیعرانەی دیلاندا داهێنان بەدی دەکرێ لەو وێنە ڕەوانبێژییانەی سیمایان لە خەیاڵی فراوان و بیری قووڵ وەرگرتووە، نەک دروشمی سیاسیی ڕۆژانەی دوور لە داهێنان.

ڕووداو و مەبەس و کەسانی شیعری دیلان

ناوەڕۆکی بەشێکی زۆر لە شیعری دیلان لە ڕووی مەبەسەوە تا پلەیێک ئەم مەسەلە و دیاردانە ڕوون دەکاتەوە:

١- لە ساڵی ١٩٥٠ تا ١٩٥٧ لە لیجنەی ڕێکخراوی ئاشتیخوازانی سلێمانی ئەندام بووە، بەشێک لە شیعری لە بابەت بزووتنەوەی ئاشتیخوازییەوەیە.

٢- لە ساڵی ١٩٥٣ شیعری بۆ مردنی ستالین وتووە.

٣- شیعری بۆ کچە ئەڵمانی دەنگخۆش پۆڵدی نووسیوە، لە ساڵی ١٩٥٣ گۆرانی بۆ کۆنگرەی ئاشتیخوازان چڕیوە لە شاری ڤیەننا.

٤- لە ساڵی ١٩٥٤ بەهۆی هێرشی ئەمەریکا بۆ سەر گواتیمالا شیعری هۆنیوەتەوە.

٥- لە ساڵی ١٩٥٦ بۆ کۆچی دوایی بێخود شینی کردووە.

٦- له ساڵی ١٩٥٧ بۆ کۆچی لاوی جوانەمەرگ ڕۆشنبیر حەسەن تۆفیقی هاوڕێی شینی کردووە.

٧- بەشیعر پیرۆزبایی نووسیوە بەهۆی دەرچوونی گۆواری «شەفەق» لە ساڵی ١٩٥٨ لە کەرکووک.

٨- بەشادییەوە پێشوازی لە کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدای کردووە و شیعری بۆ نووسیوە.

٩- له ساڵی ١٩٦٠ بۆ ستایشی پاتریس لۆمۆمبای کۆنگۆ شیعری داناوە وەک قارەمانێکی نەتەوەیی لە ئەفەریقا.

١٠- ستایشی نیشتمانپەروەری کوردستانی ئێران غەنی بلووریانی کردووە کە لە ساڵی ١٩٥٩ فەرمانی خنکاندنی بۆ دەرچوو بوو لە لایەن حوکوومەتی کۆنەپەرستی شای ئێرانەوە. لە دواییدا فەرمانەکە بوو بە بەندیخانەی هەتا هەتایە.

١١- لە ساڵی ١٩٥٩ شینی بۆ هاوڕێیێکی خۆشەویستی کردووە، ناوی جەمیل بووە، لە تەمەنی لاویدا جوانەمەرگ بووە.

١٢- لە ساڵی ١٩٨٤ شینی بۆ عەزیزی مەلا خالیدی مەحوی کردووە.

قەسیدە درێژەکانی دیلان

دیلان کۆمەڵێک قەسیدەی درێژ (پۆیێم)ی هەیە، لە کارە ڕەند و هونەرییەکانی شیعری کوردی دەژمێررێن، لەوانە:

١- شەڕ و ئاشتی: داستانی مامەی پیرەیە بەشیعر. چیرۆکێکە بەزمانی پیرێکی سەفەربەرلک (ڕۆژگارانی جەنگی یەکەمی گێتی) دەگێڕێتەوە. لە زیاتر لە سەد و بیست دێڕە شیعر پێکهاتووە. لە ڕۆژی نەورۆزی ساڵی ١٩٥٤ لە سەیرانێکی قەراغ شاری سلێمانیی ئەو کاتە تووی مەلیک خوێنراوەتەوە و دیلان لەسەری گیراوە.

٢- چیرۆکێ: لە زیاتر لە دووسەد و چل دێڕە شیعر پێکهاتووە. بەسەرهاتی ژنێکی نانکەری لێقەوماوی بۆردوومانەکانی کوردستان دەگێڕێتەوە. شاعیر لە ساڵی ١٩٦٩ ئەم بەرهەمەی هۆنیوەتەوە.

٣- سلێمانی: ئەم شیعرەی دیلان لە قەوارەی زیاتر لە هەشتا دێڕ دایە. شاعیرانە حیکایەتی دروستکردن و بەسەرهاتی سلێمانی دەگێڕێتەوە. بەندەکانی بەم ناوانەوە هاتوون: سەرچنار، شاری تازە، لاپەڕەیێکی شاردراوە، وەڵام، شادی، ناسۆر و داخ.

٤- شێخ مەحموودی زیندوو: مەلحەمەیێکە لە سەد دێڕە شیعر پێکهاتووە. دیلان لە ساڵی ١٩٥٦ بەهۆی کۆچی دوایی شێخ مەحموود دایناوە.

گەشتی گوڵزاری دیلان

شیرین

یەکێ لە ڕەمزەکانی دیلانی کردووە بەشاعیر لیریکی «شیرین»ە. ئەمە شیعرێکە لەوانەی شاعیری پێ دەناسرێ. کە ناوی «شیرین» لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم لە سلێمانی دەهات دیلان بیر دەکەوتەوە. شیرین لووتکەی سیمبۆلی شاعیرە، نێوەندی ئەدەبی خەریک کردووە. گەلێ بۆچوون لەم لایەنەوە کەوتوونەتە ناوەوە، دیلان مەبەسی هەموو ئەو بۆچوونانەیە و زیاتریش. «شیرین» لە پێش هەموو شتێکدا ڕەمزی نیشتمانە، ئینجا چیای شیرینی سەرکەش، لە پاشانا کیژێک ناوی شیرینە، ئەگەر شیرینی فەرهادەکەش بێ لەگەڵ ناوەڕۆکی شیعرەکە دەگونجێ، بەمەرجێ دیلان فەرهاد بێ. لەو سەردەمەی ئەم شیعرەی وتووە (١٩٥٤) ئازادی مەسەلەیێکی گرنگ و سەرەکی بوو لای شاعیر، لە ئاشتی و ئازادی دەگەڕا بۆ هەموو کەسێک. جارێکیان لێیان پرسی بوو ئەم شیرینە دەبێ ناوی نهێنیی کیژێکی خەڵکی سلێمانی نەبێ و دیلان حەزی لێ کردبێ و ئەم شیعرەی بۆ وتبێ؟ لە وەرامدا بزەیێک لەسەر لێوی هەڵفڕی بوو. وا زان دەکرێ ئەم شیعرەی بۆ ئەو کچە وتبێ لە دوای سێ چوار ساڵ بوو بەهاوسەری.

شیعرەکە بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

شیرین بەستەی گوڵاڵەی سوور   تریـــــفەی مانگم
شیرین گەشەی ئەستێرەی دوور   گـفتـــوگۆ و بانگم
شیرین تیشکی ڕۆژی دەم کـــەل   بـــۆ وێـــرانەی دڵ
شیرین هـــاژە و جریـــوەی مەل   بۆ وەنەوشە و گوڵ

٣- سلێمانی: ئەم شیعرەی دیلان لە قەوارەی زیاتر لە هەشتا دێڕ دایە. شاعیرانە حیکایەتی دروستکردن و بەسەرهاتی سلێمانی دەگێڕێتەوە. بەندەکانی بەم ناوانەوە هاتوون: سەرچنار، شاری تازە، لاپەڕەیێکی شاردراوە، وەڵام، شادی، ناسۆر و داخ.

٤- شێخ مەحموودی زیندوو: مەلحەمەیێکە لە سەد دێڕە شیعر پێکهاتووە. دیلان لە ساڵی ١٩٥٦ بەهۆی کۆچی دوایی شێخ مەحموود دایناوە.

گەشتی گوڵزاری دیلان

شیرین

یەکێ لە ڕەمزەکانی دیلانی کردووە بەشاعیر لیریکی «شیرین»ە. ئەمە شیعرێکە لەوانەی شاعیری پێ دەناسرێ. کە ناوی «شیرین» لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم لە سلێمانی دەهات دیلان بیر دەکەوتەوە. شیرین لووتکەی سیمبۆلی شاعیرە، نێوەندی ئەدەبی خەریک کردووە. گەلێ بۆچوون لەم لایەنەوە کەوتوونەتە ناوەوە، دیلان مەبەسی هەموو ئەو بۆچوونانەیە و زیاتریش. «شیرین» لە پێش هەموو شتێکدا ڕەمزی نیشتمانە، ئینجا چیای شیرینی سەرکەش، لە پاشانا کیژێک ناوی شیرینە، ئەگەر شیرینی فەرهادەکەش بێ لەگەڵ ناوەڕۆکی شیعرەکە دەگونجێ، بەمەرجێ دیلان فەرهاد بێ. لەو سەردەمەی ئەم شیعرەی وتووە (١٩٥٤) ئازادی مەسەلەیێکی گرنگ و سەرەکی بوو لای شاعیر، لە ئاشتی و ئازادی دەگەڕا بۆ هەموو کەسێک. جارێکیان لێیان پرسی بوو ئەم شیرینە دەبێ ناوی نهێنیی کیژێکی خەڵکی سلێمانی نەبێ و دیلان حەزی لێ کردبێ و ئەم شیعرەی بۆ وتبێ؟ لە وەرامدا بزەیێک لەسەر لێوی هەڵفڕی بوو. وا زان دەکرێ ئەم شیعرەی بۆ ئەو کچە وتبێ لە دوای سێ چوار ساڵ بوو بەهاوسەری.

شیعرەکە بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

شیرین بەستەی گوڵاڵەی سوور　　　تریفەی مانگم
شیرین گەشەی ئەستێرەی دوور　　　گفتوگۆ و بانگم
شیرین تیشکی ڕۆژی دەم کاڵ　　　بۆ وێرانەی دڵ
شیرین هاژە و جریوەی مەل　　　بۆ وەنەوشە و گوڵ

شـيرين ئەوپەڕی جـوانی شـێـوەی   نیگـــاری سـروشت
شیرین تۆ ئەو تـــــاقە سێـــوەی   کە فـەرهـادی کوشت
شـیرین تـۆ بـــــووی یـەکــەم بینین   کارەبـــای نـــازت
چاو هـەڵبــــــڕین زەردەخـــەنەت   ســـــروەکـــەی ڕازت
لێی شـێـــــــــــوانم تەلـــی تاری   هـەڵبەست و خـەیاڵ
بـــووم بەو مــــــەلەی بــێ لانەیە   زامـــــدارە و بێ باڵ

لەم دێڕانـەدا دیلان مـوناجـات لەگـەڵ شـیـرین دەکـا. سـروشـتی ڕەنگین لە ناو جوانی ئەودا دەتوێنێتەوە. لە یەکەم بینیندا گرفتاری بووە، سەری لێ شێواوە وەک ئەو مەلەی بریندار بووە و هێلانەی ڕووخاوە.

لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

ئـیـتر نە مانـــــــگ نە ئـــەستـــێرە   نە گـــــــزنگی زەرد
نە فــووی شـمـشــاڵ قـاسـپــەی کــەو   لەم بەرد و لەو بەرد
نە بریـــــقـــــــەی شـــــەونمی ســـەر   چیـــــمەنی قـــەراغ
نـە خـــەندەکـــەی تـازە غـــونچـــەی   درەخـــــتـــانی باغ
نە کـەروێشـــــــکەی دەغـڵـی بنـــار   نـــە هـــــاژەی چاوە
نـە ئـەو بۆنە ســـەرمـــەست کـــەرەی   ئەگـــریجـــە خـــاوە
نە کـــڕنـووشـــــی ســـەوز و ســــووری   پەلـــــــــــکەزێڕینە
نە بەهــــارێ کــــە خەریــــــــــکی   عیـشــــــــــوە کڕینە
نە تەبیـعـەت نـە جـوانیــــــــــیەکـەی   نە فــــــــــەڕ و نرخی
جارێـــــکی تـــر وای تەمـــــــا بێ   خـۆش بکــــا مرخی
وا بزانــێ بە پــــــــەڕەی گـــــــوڵ   بەسیـــحری جـــوانی
ڕاچڵـەکـــــــــــــێنێ ئا ئەو دڵـــەی   کـە تــۆی مـیــوانی
چونکە لەگـــــەڵ هەچ کـامێـــــکیـان   بـــــەراوورد بـــکرێی
تۆ پێی بـەرزی بەرەو ئـاســـــمـــــان   بەســــــــەریـا ئەنێی

شـاعـیـر وێنە و دیاردەکانی سروشت بۆ شیرین دەژمێرێ، ئەمانە هەمـوویان ئەگەر لە ناو تەرازوو بنرێن و تایەکەی دیکەی دڵی شاعیری تێدا بێ کە شـیرین

لێی میوانە، بێ گومان تایەکەی شیرین قورستر دەبێ، ئەمە ئەوە دەگەیەنێ هیچ جوانییێک لە ناوەوە نابێ ئەگەر جوانی شیرین لە گۆڕی بێ.

دیلان لەسەر شیعرەکەی بەردەوامە:

ئیتر شیرین داری فیزت — باش ڕاوەشێنە
تۆ جێگاکەت هەرچەندە وا — لەسەر گلێنە
تا ئێوارێ شەپۆڕم بێ — و نالەی جگەردۆز
ئۆقرە نەگرێ کاتێ ساتێ — دڵەکەی گرۆز
منی کەساس منی کڵۆڵ — یا منی هەژار
چۆن ئەتوانم ئاشی هیوات — بۆ بخەمە کار!
چۆن ئەتوانێ پشت کۆماوەی — زنجیری دوژمن
دەستی لەرزۆک بەئاسانی — بنێتە گەردن
چۆن ئەتوانێ دەمی ووشکی — چەوساندنەوە
لێوی قرچی ووشک هەڵاتووی — ڕووتاندنەوە
نزیکی خا لە دوو لێوێ — دەوری تەنراوە
بەدڕکەزی چاولێکەری — ئەم بەند و باوە

لە لای دیلان کەس لە شیرین خۆشەویستتر نییە، لەبەرئەوە هەرچی بکا بەلایەوە خۆشە، ئەگەرچی خۆشی هیچی بۆ ناکرێ، چونکە زنجیری دوژمن لە ملیەتی. کەسی دیل چۆن دەتوانێ دەمی بۆ دڵداری درێژ بکا!.

دیلان بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

هەیهوو! هەیهوو! ماوە پانە — ڕێ پڕ لە خێوە
کۆسپی بەر لووت بڵندترە — لەو شاخ و کێوە
ئەبێ شیرین پەلەقاژەی — دڵەی مندالم
نوێنی لێژ و شەو بێداری — شەوگاری تاڵم
هەڵیگرم بۆ ئەو کاتەی — ڕژێمی ڕاستی
ئەگاتە دەس ئەو کەسانەی — بەخوێنی خواستی

ئەوســـا مـنیش بەداخــی دڵ   تێــر تێـــر ئەڕێـــژم
لەو هـەنگوینـەی گـوڵی لێـوت   تۆزێ ئەچـــــــــێژم
یا وەک بلبل هـەر بـەتەمـــــای   گـەیـــین بەئـــاوات
بەرەو هیـــــوا باڵ ئەکـــوتم   بمبـــات و بمبـــات

بەلای دیلانەوە دڵداری لە وڵاتی تاڵانستاندا ناچێتە سەر، لەبەرئەوە دوای دەخا تا ڕژێمی ڕاستی سەردەکەوێ، مەبەسی کۆمارەکەی ئەفلاتوونە. شاعیران خەون بەو سۆسیالیستی و یەکسانییە دەبینن. ئەگەر لە ژیاندا نەیەتە دی، خەونەکە دەبێتە ئەفسانە، ئەفسانەش شادی بەئادەمزاددا دەگەیەنێ. دیلان سوورە لەسەر ئەوەی ڕژێمی ڕاستی باڵی بەسەر مرۆڤایەتیدا دەکێشی، لەبەرئەوەیە دڵداری دوا دەخا تا ئەو کاتە، چونکە دیلان لەسەر ئەو باوەڕەیە هەموو شتێک کۆتایی پێ بێ، دڵداری نەمر و هەمیشەییە، بۆیە تەنیا بۆی هەیە دوا بخرێ.

شێخ مەحموودی زیندوو

دیلان کە شیعری «شێخ مەحموودی زیندوو»ی هۆنییەوە شەش حەوت ساڵ بوو دەستی دابووە شیعر، ناوبانگی پەیدا نەکردبوو و لە لایەن هەموو کەسێکیشەوە نەببووبوو بەشاعیری تەواو. لە دوای ئەم شیعرە دۆستانی ئەدەب وتیان دیلان بوو بەشاعیر. دەبێ چی نهێنییێک لە ناو ئەم شیعرەدا هەبێ! پێش هەموو شتێک سۆزی کەسێتی دیلان بەرامبەر بەشێخ مەحموود. پێوەندی ئەو بەشێخەوە زۆر لە تەمەنی باوکی دیلان و باوکی شێخ کۆنترە، ئەمە دەگەڕێتەوە سەردەمی ژیانی باپیرە گەورەی هەردوو لایان و کاتی دروستکردنی شاری سلێمانی. هەرچی مەسەلەی شێخیشە لە ڕووی سیاسی و وەک دەروێشێکی تەریقەتی قادری و نەوەی کاک ئەحمەدی شێخ ئەمەیان لە لای دیلان لە پلەی دووەم دەوەستێ و کاریگەری کەمترە لە سۆزە کەسێتییەکە.

هەرچۆنێ بێ خۆشەویستی بێ سنووری دیلان بۆ شێخ مەحموود بووە هۆی لە دایکبوونی ئەم شیعرە بەرزەی یەکێکە لە نموونە هەرە جوانەکانی شیوەن و ماتەمنامە لە ئەدەبی کوردیدا.

دیلان بەم جۆرە دەست بەشینەکەی دەکا:

پاییـــز خـــەزانی تـەمـــاوی و مـــەنگە

گـــەڵا لق و پۆپ غـــونچـــە بـەژەنگە

ئاســـمـــان نە شـــینە نە پیـــرۆزەیی

نە شـەو جـریوەی ئەسـتێرەی شـەنگە

نە سـروەی شـەمـاڵ نە سـەدای مـەلە

چـاوە ووشـک و ڕەش بـەبێ ئـاهـەنـگـە

ڕۆژ کـــە ڕووناکی دەری ســـروشـــتـــە

تەرازووی تیـــشکی نەوی و لاســـەنگە

تـەلی تـار خــــاوە بێ ســــۆز و ســـازە

شـمـشـاڵ لەگـەڵ فوو بەشـۆر و جـەنگە

ئەگـــەر پێکەنین ببێ بەخـــەنجـــەر

لای گـوڵخـەندەران شـەق بردن نەنگە

پۆلە چۆلەکـــەی مـــۆلی ئێـــواران

کـــڕ و کش و مـــات وور و بێـــدەنگە

سـەرچنار ڕەشـە ڕەشـتـر ئاسـمـانی

پـرچی ژاکـــــــاوە چـرە زەبـەنـگـە

بـلـبل بێ ئـارام بـەبێ ســــــرەوتـە

دنیـــای فـــراوان لای گـــۆڕی تەنگە

خاڵ خاڵی لووتکەی شیرین و هەڵگورد

لەگـــەڵ فـــرمـــێـــسکا تـوواوەی پەنگە

پشـــــــتكۆ تـەمی نـارد بۆ ئـارارات

هـەنـاوی ئـەزمـــــڕ بە کـــــاژاو بـەنگە

بەڵام کـــوردســـتـــان با لە شـــینا بێ

گـــوێ هـەڵخـــــراوی ئاوازی زەنگە

کـــورد با ســـــەراپا مـــاتـەم دایگرێ

جـــۆش و خـــرۆشی وەک پووره هەنگە

دیلان بەسەر پاییزدا هەڵدەڵێ چونکە ڕەمزی مردن و لەناوچوونە. سروشت هەمووی بەگوڵ و گوڵاڵەوە ڕەشپۆشە، تەنانەت گوڵخەندەرانیش شەق نابا، چونکە یەکێک بەدەمیەوە پێنەکەنێ ناکرێتەوە. چۆلەکە کش و ماتە، سەرچنار ڕەش هەڵگەڕاوە، لووتکەی شاخەکانی شیرین و هەڵگورد لە حەژمەتانا فرمێسک دەڕێژن، بەفری سەر لووتکە و قەدپاڵ دەتوێنەوە. شاخەکانی پشتکۆ و ئارارات و ئەزمڕ و کوڕەکاژاو لەگەڵ هەموو کوردستانا لە ماتەم دان.

ئەوجا دیلان دەڵێ:

سیا کەژ سیا سیا کێوانە
سیا بەرگ دیارە هەر هەورامانە
لە کێ بپرسین سۆراغی ڕاستی
دیارە نزیکتر هەر بەرانانە
بەرانان دەخیل دراوسێی دڵسۆز
ئێستە ئەوپەڕت کێی لا میوانە
هەواڵی پرسە لە داریکەلی
شێخ لەوێ ماوە یا لە سەیوانە
ئێستە سێبەری سەر جەستەی کفنی
هەتاوی سوورە یا ئەرخەوانە
ئێستە پێخەفی نەرم و نۆڵی شەو
بەردە یا خاکی کانی ئاسکانە
بەردە قارەمان لە جێی خۆی ماوە
هەر لە دەربەندە یا لە پیرانە
ئێستە ئاوباریک وەک بوومەلەرزە
هەر هەڵئەلەرزێ یا لە وەستانە
کوا شێخ! کوا نەوەی ئەحمەدی کاکی
کوا نەبەردەکەی ئەم نیشتمانە
بەرانان دیارە قوڕگت گیراوە
چاوت لیخنی خوڕی گریانە

سـەرت چەپۆکی کـۆچی بێ وادەی
شـێخ خـولی داوە سـستی فـغـانە
بەڵام بەرانـان گـویم لێ ڕاگـرە
من کـوردم کـوردیش گـەلە ئینسـانە
هـەزار ئەوەندە بـخـرێتـە بینی
دەسـتی گـەردوون و چنگی زەمـانـە
کورد شۆڕەسواری وەک شێخی بووبێ
سـەر نەوی ناکـا لە بۆ بێگانە

دیلان لەسـەر دەسـتووری گۆرانیی «سیاچەمانە = چاوڕەشان»ی هەورامانیـان دەڵێ، هەورامـان ڕەشی پۆشیوە. لە شاخی بەرانان دەپرسێ ئایا شێخ مەحمـوود لە گـوندی داریکەلی مـاوە یا لە گـۆڕسـتـانی گـردی سـەیوانە. داریکەلی جـێی زیندەگـانیی شـێخ بوو لە قـەدپاڵی شـاخی بەرانانە. هەروەهـا دەپرسێ ئایا شـێخ ئێستا لە کانی ئاسکانە! ڕاستییـەکەی ئەوەیە شێخ لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی نێژراوە. ئەو مزگـەوتە لە گەڕەکی کانی ئاسکانە و ماڵی شێخیش لە کۆڵانێکی ئەو گەڕەکەیە و بەناوی کۆڵانی شێخان ناسراوە. دیلان لەسـەر پرسیـارەکانی دەڕوا و دەڵێ بەردە قـارەمـان لە جـێی خـۆیـەتی یا لە ئـاوایی پیـرانە. بەردە قـارەمـان لە دەربەنـدی بازیانە، پیـران گـوندێکە لە مـەریوان، شـێخ مـاوەیێک لەوێ ژیـاوە. لە شیعرەکەدا ئاماژە هەیە بۆ گوندی ئاوباریک لە نزیک کفری. شێخ مـەحمـوود لەو جێیەدا بەشداری لە شەڕێکدا کردووە.

شـاعیر لەو دێڕانەدا جارێکی دیکە ڕوو دەکاتەوە چیای بەرانان لە پێشـانا بۆی دەلاوێنێتەوە، ئەوجا هانی دەدا، تێی دەگەیەنێ کورد هەیە، کورد ئادەمزادە، هەزار ئەوەندە گەردوون خـراپەی لەگەڵدا بکا، شـۆڕەسـواری وەک شـێخـی هەبێ سـەری نەوی ناکا.

شاعیر دەگەڕێتەوە لای پاییز:

پاییـز خـەزانـی تاریک و تاڵە
یا فـرە قـەلە یا هاشـەی داڵە

ترونتـــــەی دەوران تیـــــژ و بـەباڵە
بە ســـەر شـــەهێنی کـــوردانا زاڵە
ســـەروو دەمـــێکە باغی هیـــوامـــان
گـۆپکەی درەخـتـی هەر کـرچ و کـاڵە
ڕێگەی بەردەممان مـاوەیـێ تەخـتــە
ئـەوەنـدەت زانـی پـڕ چـۆڵ و چـاڵـە
نە شـەو ئاسـوودەین ڕۆژیشـمـان درێژ
بەخـت سـەرنگوون مـاڵمـان نا حـاڵە
هێـــشــتـــا برینـێ تیـــمـــار ناکــرێ
کـــەچی شـــەبەقێ هاوار بـەحـــاڵە
بەڕاســـــتی چەرخ بـێ بەزەییـــانـە
بەم گـەلی کـوردە باش ئەکـا گـاڵە
بەڵام ئەی پاییـــز ئەی گـــەڵاڕێزان
تۆش گـــوڵی ئاڵی ســـەرداری ژاڵە
شـێخ با مـاڵ ئاوا لە کـوردسـتـان کـا
ئەم خـــاک و خـــەڵکە بخـــاتە ناڵە
ئێستـە کوردستـان ئامـانج و سەودای
لـە بۆتـەی ســـەخــتـی دواڕۆژا قـــاڵە

سـەردەمی ناخـۆشـی بۆ کورد بەدرێژایی مێژوو زۆر بووە، کـاتی گوشـادی کەم بووە. تیماری برینێک ناکرێ، برینێکی دژوارتر دەردێنێ، بەڵام کورد کۆڵ نادا، کە شێخ ماڵئاوایی لە کوردستان دەکا کورد ئازاتر دەبێ بۆ ئەوەی هیوا و ئامانجی شێخ بهێنێتە دی.

دیلان بەم دێڕانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

پاییـــز ئاخــــری گـــەڵاڕێزانت
وورووژمـی تیـــژ و توندی خـــەزانت

کــزەی بای ســاردی دەمــە و بەیانت
گـەردەلوولی ڕەش سـەر لووتکەکـانت
ئـالآیە گـــەردن ســـەرۆکی ناشـــاد
کـردی بـەنێـچـیـر مـەرگی دەورانت
کەوا بوو سـەرۆک مەحمـوودی کوردان
سـووک لێکی بنـێ پێـڵـووی چاوانت
بـنـوو لـە بـاوەش دایکـی دڵســـــۆزا
بۆی هـەڵبــژێرە دەرد و هیــجــرانت
لەگــەڵ یـەکـتــری بکـەونە گـفـتــار
ئـەو بـەئیـــشـــارەت تۆ بەزمـــانت
بۆی بگێـــڕەوە ڕەنجــووری کــوردان
پـیـــشـــانی بدە برینی گــیـــانت
بـنوو نـووســـتنـی دوای هیــلاکی ڕێ
پرخــەت بگاتـە گـشـت کـوردسـتـانت
ئـەو ڕێیـــەی کـــە تۆ گــرتت لە ژینا
ئێستەش بەجێت هێشت بۆ ڕۆڵەکانت
کـوردســتـان بگرە چەپکـە نێـرگـسێ
سـووک دایـهـێـڵـە و بـیـخـە گـوڵدانت
بـا بـۆنـی خــــــۆشـی هـەتا هـەتـایە
ببـێ بەمـــایەی شـــەوکــەت و شـــانت
با هـەنگی لاوی نـیـشـتـمـانپـەروەر
ئـەو بۆنـە بـبـــا بـۆ دەردەکـــــانت
لێـی دروست بـکا شـــانەی هەنگوینی
مـەبەست و بڕوا و جـۆش و فـەرمـانت

شاعیر دەکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ ئەو پاییزەی دوایی بە ژیانی شێخ هێنا، ئینجا ڕوو دەکاتـە شێخ و پێی دەڵێ: لـە باوەشی خاکی کـوردسـتان بنوو و بحەسێوە،

پێکەوە گفتوگۆ بکەن، بەسەرهاتی ڕەنجەڕۆیی کوردان بۆ خاک بگێڕەوە. دیلان ئەم هەموو فرمێسکە لە دواییدا دەکاتە نوقلانە بۆ دوارۆژی نەتەوە. شێخ مەحموود وەکو ڕەمزێک دەبێتە هۆی هاندانی لاوان بۆ خەبات لە پێناوی ئەو هیوا و مەبەسەی بەدرێژایی تەمەنی بۆی لە جەنگدا بوو.

مامە کوڕنوو

لە شیعرێکیدا دیلان مامە کوڕنووی کردووە بەبەڵگە بۆ دوان لەو ئاژاوە و تیرۆرەی دەسەڵاتی عیراق نابوویەوە بەگشتی لە کوردستانی عیراق و بەتایبەتی لە سلێمانی:

مامە کوڕنوو ڕاکشاوی گردەکەی سەیوانەکەم
سەر ڕەحەت دڵ بێگرێ گوێ شلکە بۆ داستانەکەم
سەیرە بەزمە هەڵپەڕینە پڕ لە قاقا و خەندەیە
نەعرەتەی گوێ کەڕ ئەکا جۆش و کوڵی سەیرانەکەم
ئەرخەوان سوورە بەهارە گوڵشەنە ڕازاوەیە
دەشت و کۆ ڕەنگین و پڕ شۆیە وەنەوشەی یانەکەم
خەرمەنی لالە لە کۆساران و پێدەشت و نشێو
سوورترە لەو خوێنە باریوەی کوڵی گریانەکەم
دلبەران سرک و بە ناز و ڕەوتی نەرم و ئیستەکەی
سەد توانج ئەگرێتە ئاهووی دەشتەکەی شێروانەکەم
هەڵبڕە چاوی نومایش تێر سرنجی وورد بدە
وەک بەجێت هێشت وا نەماوە شارەکەی جارانەکەم
ئەو بەهارەی تۆ بەجێت هێشت پڕ برینی تازە بوو
پڕ لە ئافاتی لەپڕ بوو بۆ گوڵی ئینجانەکەم
ئەو گوڵەی ئاواتی کورد بووبێتە پشکووتن دەمێ
ڕایوەشێنێ بای شەماڵی نەرمی کوردستانەکەم
ئەو کەسەی دەستی ئەنایە بێن و قوڕگی ئەو گوڵە
چنگی خوێناوی ئەنایە ناو دڵە پڕ ژانەکەم

ئێـــمـــە ئـارەق ڕشتن و بـازوو وەشــانـدن بێـــخـــەوی
ئەو گـڕ و پشکۆی ئەخـســتــە ژێر بنی خـەرمـانەکـەم
ئێـســتــە وا خـۆی دائەنێ بـۆتە فـریشـتــەی ئـاسـمـان
بـۆتـە دوکــتـــۆر و بـرین پێـــچی برینی گـیـــانەکـــەم
مـامــە کـوڕنوو! چی بڵـێم زیاتر لـەوەی خـالیس ئەڵێ
(فێست و ڕێوی و مێزەر و مەیموونە سـەیری بانەکەم)
وەک ووتم ســــــەیرە لە بـانـە یـا وەکــــو نـالـی ئـەڵێ
زیندەگـیم تاڵە کــە زەلکاو بـێ بەتیــمــارخــانەکــەم

ئەم شیعرە نموونەیێکی دیکەی بەرهەمە سیمبۆلییەکانی دیلانە بەهەناسەیێکی درامی تێکەڵ بەکۆمیدی لە سـاڵی ١٩٥٧ نووسـیویەتییەوە. مـامـە کوڕنوو، ئەحـەی کوڕنوو کەسێکی بەناوبانگ بووە لە سلێمـانی لە سـەدەی نۆزدەمدا. کـابرایێکی قسـە خۆش و بەتوێکڵ و نوکتەچی بووە. کردەوە و قسـەی بوون بـەمایەی بەراوورد بۆ دەرخستنی خراپە و ناگزوورییەکانی کۆمەڵ.

لە دوای جـەنگی دووەمی گـێـتـیـیـەوە دەسـەڵاتی نێـوەندی لە بەغدا لە پێناوی بەربـەرەکـانی بزووتنەوەی ڕزگـاریخـوازی کـورد چاوی لـە هەمـوو نـاوچەکـانی کوردستـانی عیراق بوو بەتایبـەتی سلێمـانی. لە پەنجاکاندا عومەر عەلی ناوێکی کۆنە ئەفسـەری سـوپای بە موتەسـەریفی ئەو شـارە دامـەزراند. کـابرا تورکچی و تۆرانی بوو، کوردی خۆش نەدەویست کینی بەرامبەر بەکورد لە پەنای ئیسلامەتی و نزیکی لە عەرەب شـاردبووەوە. جۆرە تیرۆرێکی نـابووەوە لە دژی خەڵکی نـاوچەی سلێمـانی بەتایبـەتی بـنەمـاڵەی شـێخ مـەحـمـوود. لەو ڕۆژگـارەدا نـاو نووسـینی ئەو کـەسـانە لە نـاوەوە نەبوو کـە لە نێـوان شـارەکـاندا هـاتوچۆیان دەکـرد، تـەنـیـا لـە سلێمانی نەبێ هـەر ئۆتۆمـۆبیلێک لە کەرکووکەوە بهاتایە سلێمـانی کە لە بەکرەجۆ و سـەرچنار ڕەت دەبوو پۆلیس خەڵکی دەپشکنیەوە و ناونووسـی دەکردن.

لەو شـیـعـرەدا دیلان یـادی ئەحـەی کـوڕنوو دەکـاتەوە، ئەوەی تێدەگـەیەنـی شـار وەکـو سـەردەمی ئەو نـەمـاوە. ئەوانەی لـە ئـازادی دەگـەڕان بۆ کـورد ئێـسـتـا بوون بەدژی، کـەچی لەگـەڵ ئەوەشـدا خـۆیان بەپیـاوچاک دەزانن. شـیـرازەی کـۆمـەڵ تێکچووە، ئاژاوەیە دار لەسـەر بەرد نەمـاوە. دیلان ئەوە بەئەحەی کوڕنوو دەگەیەنێ

هیچی پێ نەماوە پێی بڵێ نیوە دێڕە شیعرەکەی خالیسی کوڕی شێخ ڕەزا نەبێ کە فێسی لەسەری ڕێوی و مێزەری لەسەری مەیموون داناوە.

سروودی کوردستان

دیلان لە ساڵی ١٩٥٧ مارشێکی بۆ لاوانی کورد هۆنیوەتەوە بەناوی « سروود »ەوە:

کوردستان بەهەشتی زەمین
جێی تێکۆشان و ڕاپەڕین
مەڵبەنی کاوەی قارەمان
بەڵگەی سروشتی نەوجەوان
کوردستان کوردستان
ئەی نەتەوەی کوردی دلێر
ڕۆڵەی نەبەرد و بێچوە شێر
هەستە هەستان دەرمانە بۆ
دەرد و ئازاری جەستەی تۆ
کوردستان کوردستان
وا نەورۆزە جەژنی گەلە
ئاسۆ ڕازاوەی دەم کەلە
با نەورۆز و بەهاری کورد
پێگەیێنن بەدەست و برد
کوردستان کوردستان

ئەم سرووده مارشێکی بەناوبانگی ناو کۆمەڵی کوردەوارییە. دیلان لەم شیعرەدا ڕەچاوی لایەنی گەشبینی ژیانی کردووە، لەو کاتەی ئاماژە بەمێژووی میتیۆلۆجی دێرینی کورد دەکا و ناوی کاوەی ئاسنگەر دەبا و بە جەژنی نەورۆزی دەبەستێتەوە کە پێوەندی لەگەڵ هەڵسانەکەی کاوە هەیە. ئەم نەورۆزە هەموو ساڵ تازە دەبێتەوە.

من ئینسانم

دیلان ئەم شیعرەی لە ساڵی ١٩٦٠ وتووە بۆ ئەوەی خۆی لە ئادەمزادی سەر ڕووی زەوی جیا نەکاتەوە:

پێستم ڕەشە وەک شەوەزەنگ
لێوم ئەستوور لچم زەقە
نیگام ماتە وەک گۆمی مەنگ
بزەم نەرم و سەرم ڕەقە
من ئێستاش لە هەندێ جێگا
ڕەشیم مایەی تێز و بێزە
لەم کۆڵان بێ و لە ئەو ڕێگا
سپی لێم دوورەپەرێزە
بەڵام من ئێمڕۆ شێرانە
پێم لە زەوی گیر کردووە
ئەنەرێنم دلێرانە
زراوی سپیم بردووە

شاعیر بەزمانی ڕەشێکی ئەفەریقی دەدوێ، باس لە ڕەنگ ڕەشی و لێو ئەستووری خۆی دەکا. هەندێ بزووتنەوە و کردەوەی خۆی ڕوون دەکاتەوە، ئەوە دەردەخا هەرچەندە کەسی لەش سپی بەچاوێکی سووک تەماشای دەکا بەڵام ئەو خۆی سەپاندۆتە سەری و وای کردووە لێی بترسێ.

ئینجا بەزمانی ڕەشەکە دیلان دەڵێ:

من لە کۆنگۆ یا لە کینیا
ئەڵێم وەک سپی ئینسانم
دەنگم چوو بۆ بنی دنیا
ئیتر خۆم خاوەن فەرمانم
من ڕەنگم زەرد و لووت پانم
ڕووم پڕ بوو لە لۆچ و چرچی

تفت و تاڵ بوو گــــوزەرانم
بەری ژینم هەر بەکـــرچی
دوژمن ئەیبرد منی نەخۆش
جێی زۆر بەم بەندیخانە بوو
دیلی ڕژێمی خـــۆفـــرۆش
بـەشم توانج و تانـە بوو

بەزمانی ڕەشی دوو وڵاتی ئەفەریقا کۆنگۆ و کینیا شاعیر قسە دەکا، ئەوە دەردەبڕێ ئادەمـــزادە وەک سـپی، ئازاری زۆری چەشــتـــووە، ژیانی دیلی لە بەندیخانەکاندا بردۆتە سەر.

ئینجا دیلان بەزمانی خەڵکی هەندێ لە نەتەوەکانی ئاسیا قسە دەکا و دەڵێ:

بەڵام ئیـمـــڕۆ منی ڕەنگ زەرد
خــۆم خـــاوەنی کـــاروبارم
سکم تێــــرە و دوورم لە دەرد
ســــەرفــــرازە لادێ و شــــارم
من بووم لە شەش یەکی جیهان
ئــاواتم گـــــــــرتە باوەشــم
ڕەگی دوژمنم هەڵتــــەکـــان
بەزەبری شـــۆر و شـــــۆرشم
منم لە چین من ئینســــــانم
مـن ڕێکـخـــــــــــەری ژیانم
فـــێـــرکـــردنە تێکۆشـــانم
خـۆم گـەورەی نیشـتـمانم

لەم دێڕانەدا دیلان باس لە ڕزگاربوونی کۆمەڵێکی دیکەی خەڵکی ئاسیا دەکا. ئەم قسانەی بەزمانی ڕەشی ئەفەریقا و زەردی ئاسیایە، چونکە هەردوو لایان ئادەمزادن، بەشێکن لە مرۆڤایەتی. باس لە ڕزگاربوونی شەش یەکی خەڵکی سەر ڕووی زەوی دەکا، مەبەسی وڵاتی سۆڤیەتی سۆسیالیستی کۆنە (١٩١٧ –

١٩٩١)، هەروەها وڵاتی چینیش کە دەوڵەتی سۆسیالیستیان دامەزراند.
ئینجا شاعیر بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

منم بەتەنیا و بەتاکی
لێم قەدەغەیە و تاوانە
دووان بە ووشەی زگماکی
ئەنجامی کۆت و زیندانە
منم لە کوێ! لە تورکیا
سەیر گۆڕاوە ناونیشانم
بەمن ئەڵێن تورکی چیا
وەک ڕووچوو بێ کوردستانم
بەڵام منی کورد ئینسانم
وەکو تۆ ئەی برای ڕەشم
خاوەنی ترکە و هەستانم
هەرچەندە ئێستا دابەشم
منیش وەکو تۆ ئینسانم
ئەی کاکە ئەی برای زەردم
دۆستی گەلانی جیهانم
ڕۆڵەی مەیدان و نەبەردم
سا ئیمڕۆ بێ یاخو سبەی
ئەگەمە سەودا و مەبەسم
هەڵئەکێشم پشووی ئۆخەی
تێر لەو بایەی کە پێی مەستم

لەم دێڕانەدا دیلان باس لە ئادەمزادی کورد دەکا. دەڵێ ئەفەریقا ڕزگاری بووە، بەڵام کورد هێشتا بەدیلی ماوەتەوە. لە هەندێ جێگە قسەکردن بەزمانی خۆی لێی قەدەغە کراوە. لە تورکیا نابێ کورد بەزمانی خۆی قسە بکا، هەروەها نابێ کوردیش بێ، لەوێ پێی دەڵێن «تورکیا چیا» وەکو کوردستانەکەی ڕووچوو بێ.

لە دواییدا دیلان ڕوو دەکاتەوە برا ڕەشە ئەفەریقاییەکەی ئینجا برا زەردەکەی (نەتەوەکانی ناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی باشووری ئاسیا) پێیان دەڵێ منی کوردیش وەکو ئێوە ئادەمزادم و بەڵێنیان دەداتێ ئیمرۆ بێ یا سبەی وەکو ئەوان بای ئازادی هەڵدەمژێ.

تاوان

ئەم شیعرە دانەیێکی دیکەیە لە شیعرە سیمبۆلییەکانی دیلان لە ساڵی ١٩٦١ هۆنیویەتییەوە. بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

تاوان سەختە تاوان باری گرانە
بارکردنی لە ئەستۆدا هەرزانە
کام سەر گەورە کام مل بەرز و بڵندە
کام دەم و لێو مەست و پڕە لە خەندە
ئەتوانرێ بەیەک بزەی ژەهراوی
تیری توانج بەردی تانەی بۆ هاوی
وەک چۆن پووشێ بای تیژ ئەیبا بەپەلە
بەو شێوەیە ناوبانگ بخەیتە مەلە
ئا ئەتوانی سەر لە سەرین بسێنی
تۆوی نەفرەت بێزکردنەوە بچێنی

دیلان دانایانە وێنەی بەرزی هونەری دادەهێنێ. تاوان کردن کارێکی قورسە، بەڵام بۆ ئەو کەسەی دەیکا ئاسانە. ئینجا کچێکی شۆخی نازەنین دەکا بەڕەمزی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد و دەڵێ:

ئەی نازەنین! ئەی بەرگ ئەرخەوانی
ووتەی گەرمم لەگەڵ تۆیە و ئەیزانی
سەوداسەری ئەو گفتوگۆ دێرینەم
لەپ سووتاوی ئەو یەکەم دەس گوشینەم
لەو دەمەوە تۆم کردووە بەتاسە
بێ مەودایە کۆی دووکەڵی هەناسە

بێ دواییيه ئەشک با سوور و سوێر بێ
نایێ له بن ئەگەرچی دیده کوێر بێ
ئیتر بۆچی ئەمدەیته بەر تیغی دەم
هیچ ناترسی بتسووتێنێ هەناسەم

شاعیر گفتوگۆ لەگەڵ نازەنین دەکا، ڕەمزی ئازادی کوردستان، بەرگی لە ڕەنگی خوێن دایە، لەو ڕۆژەوە ئەو ئازادییەی ناسیوە، خەباتی بۆ دەکا، ڕەنجی بۆ دەدا. هەرگیز کۆڵ نادا.

ئینجا شاعیر باسی هەڵسوکەوتی ناهەمواری گێتی بۆ دەکا:

ئەی نازەنین! ئەی ڕوو جوانتر لە شەست پەڕ
ئەی گوێچکەی دڵ هیچ نەمبیستووە تەمەن شەڕ
هێجگار سەیرە هەروەک ترازوو وایە
هەڵسەنگاندن لە لای ئا ئەم دنیایە
دنیا سەیرە و سەیر شێواوە پۆی کێشان
قورس بۆ زەوی و سووکە ئەچێ بۆ ئاسمان
زەهر شیرە مار ئەهێنن بۆ بێرە
گا لە شۆخی و خاوەن خەرمان بۆ گێرە
گورگ پاسەوان شوان دانی لە گۆشت جیرە
مر بۆ چەقەڵ مل درێژە بێ قیرە

لەم دێڕانەدا دیلان بەئازادی دەڵێ، خوم شێواوە، هەموو شتێک لە کۆمەڵدا ئاوەژووە، بەڵام بۆ خاوەنی بەچاکە دەگەڕێتەوە. گورگ پاسەوانە کارێکی باشە بۆ خۆی، مەڕ دەخوا، بەڵام بۆ خەڵکی کارەساتە. مریشک بۆ چەقەڵە، بۆ کۆمەڵی خەڵک ماڵ وێرانییە.

لە دواییدا شیعرەکە بەم دێڕانە کۆتایی پێ دێنێ:

ئەی نازەنین! ئەی بەرگ ئەرخەوانی
ووتەی گەرمم لەگەڵ تۆیە و ئەیزانی

لـەگـــــــەڵ ئـەوەی دڵ پـەرۆشـی ڕووی ئـاڵـە
دەروون سـەودای لووتکەی بەرز و خـاڵ خـاڵە
خـــــەیاڵ ووڕی بینینێکی چیــــایـە
لەبەر دووری لە مـێـرگ و سـەوزە گـیـایە
ڕەنگی گـــەڵای تێکەڵ بەشـــۆی نزاران
ئەکـــســــیــــرێکە بۆ دڵی دەردەداران
بەکـورتی فـەڕ لەگـەڵ جـوانی وولاتم
هۆی ترووسکەی ئامـــانجـــمـــە و ئاواتم
کـە نەتەوەم گـەیشـتـە دوا مـەبەسـتی
نامـەی کـردار هـەچ کـەمی درایە دەسـتی
ئەوسـا ئەگـەی لە خـەبات و تێکۆشـان
کـە بۆ کـوردە و بۆ ڕزگـاری کـوردسـتـان

دیلان لـەم دێڕانەدا وێنەی ڕەوانبـێـژی جـوان دەکـێـشـێ، سـۆزی بەرامـبـەر بەنیشـتمان لە پلەی شاخە بەرزەکانە، وزەی خـەباتی لە بەردی چیاکان بەهێزترە. دوا ئامۆژگاری بۆ نازەنین ئەوەیە دەڵێ ئەو کاتەی کوردستان ڕزگاری دەبێ ئەوسا لە مـانای خـەباتی من دەگەی و دەزانی بۆچی من هـەمیـشـە لە مـەیدانی جـەنگدا بووم.

ڕەز

ئەم شـیـعرە بـەرزەی دیلان لە سـاڵی ١٩٦٢ هۆنراوەتەوە، لە کـاتێکدا دەسـەڵاتی عـیـراق لە بـەغـدا لە دەست عـەبدولکەریم قـاسم بوو. ئەم کـابرا سـەرلێشـێـواوە کوردستانی بۆمباباران دەکرد.

شاعیر بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

بەهار! ئەی مـەی ئەڵوەن و سـادە
نـەتـدیوە پـەترۆی پـیـــاڵەی بـادە
جـەسـتـەکە شـەنگە هـەناسـە سـوارە
ســـــەر ووڕی لـەپـە دڵ بـرینـدارە

هەناسـە ڕەشـە هەست پلیـشـاوە
بانگ لەبەر بین و قـوڕگـا خنکاوە
پێست بەسەر ئێسکا قرچ هەڵگەڕاوە
لەشـــە جنراوە ســـەرە بڕاوە
لە کوێیە شەراب! لە کوێیە شەراب!
بۆ لە ئێمە بوو بەڕێچکەی سەراب!

لەم شیعرە سیمبۆلی ڕۆمانتیکییەدا شاعیر لە ڕەز و ترێ و شەراب دەدوێ، ئەم دیاردەیە بەفـەلسـەفـەی ئەفـلاتوون و بزووتنەوەی ڕزگـاری نەتەوەی کـورد دەبەستێتەوە. مەینەتی کوردی عیراق بەلای دیلانەوە گەیشتۆتە ئەوەی هەناسە و هەست و قسە کۆتاییـیان هاتووە، لەش داڕزاوە، سەر لە لەش جیا کراوەتەوە. چارەسەری ئەمە تەنیا مەیخانە دەیکا.

شاعیر دەڵێ:

ئەبێ لە کــوێ بێ بۆن و بەرامــەی
ئەو ڕەنگە ئاڵ و ئەو تفـتــە تامــەی
ئەبێ لە کــوێ بێ درەوشــەی ســووری
ڕووناکی تیشک و بڵـێـسـەی دووری
وا دیارە هەڵپــە و ئاوات و ئۆخــەی
ئەبێ ببــەینە پەنا شــووشــەی مــەی
ئەی گــــەردن ڕەوان وێنەی نازداران
ســاف هەروەک نیگای چاوی خومـاران
بێگەرد هەر وەکــو دەروونی مـــەردان
بێخـەوش وەک گوڵی سای پەنا بەردان
لە کـوێیە شـەراب! لە کـوێیە شـەراب!
بۆ مــەزەی ئەوا گــیــان بوو بەکــەباب
وا دیارە هەڵپــە و ئاوات و ئۆخــەی
ئەبێ ببــەینە پەنا کــووپەی مــەی

لەم دێڕانەدا شاعیر وەسفی جوانی مەی دەکا. لێی دەگەڕێ، وێنەی ڕەوانبێژی هونەرییانە دادەهێنێ، ڕەنگە تارمایی ئەم وێنانە لە ئەدەبی کلاسیکیدا بەرچاو بکەون، بەڵام دیلان بەشێوەیێکی نوێ و بەکوردییێکی پەتی و تەعبیرێکی تازە دەریان دەبڕێ. لە پاشانا بەم جۆرە لە کووپەی شەراب دەگەڕێ:

سەبوو! ئەی کانگای بیری ئەفلاتوون
پیاڵە و شووشە وا بوون بە هەپروون
ووڕن هەروەکو ئەستۆی نالەبار
خاشن بەوێنەی زنجیری زۆردار
وونن بەوێنەی تۆزی با بردوو
تەفرن بەوێنەی کەسی پەک کەوتوو
لە کوێیە شەراب! ئەوا تاسەی مەی
هەست نوقوم ئەکا وەک زەریای بێ پەی

سەبوو کووپەی شەرابە. دیلان ئاماژە بۆ «بیری ئەفلاتوون» دەکا. لە ئەفسانەی گریکی کۆن ئەوە هاتووە، ئەم فەیلەسووفە ئەگەر ئارەزووی کردبێ تیۆریی فەلسەفەیێکی تازە بدۆزێتەوە چۆتە ناو کووپەیێکی بەتاڵی مەی و لەوێ بیری کردۆتەوە و فەلسەفەیێکی تازەی بۆ هاتووە، کە لە کووپەکە هاتۆتە دەرەوە لە ناو خەڵکی جاڕی داوە. دیلان لە کووپەیێکی وا دەگەڕێ بۆ ئەوەی ڕێگەیێک بدۆزێتەوە بۆ چارەسەری مەینەتی کورد، بەڵام شاعیر هێشتا نەیدۆزیوەتەوە.
ئینجا دیلان دەڵێ:

ئەی داری مەمک پڕ لە شیلەی ئاڵ
کۆرپەی مێشکی برسی شیری تاڵ
گرۆزە بۆ یەک مژ و یەک دڵۆپ
بۆ شەوی خەیاڵ ببێ بەگڵۆپ
ڕۆشن کا دنیای هەستی من هەروەک
چرایە بۆ ناو بیرێکی نووتەک

ئـای کـێ بـێ بـانـگ و هـاوار و پـەیـام
بگەیێنێــتــە گــوێی گــۆڕی خـــەیام
بڵێ هەی سەرشێت کوشتەی گڕی تەڕ
گـەر تێـتـا مـاوە یەک تۆز نرخ و فـەڕ
تۆ لەسـەر باکەی شـووشـەکـەی شکان
لەگـــەڵ خـــودادا کـــردت بـەزۆران
هـەڵســـە بـەرەو ئەم نـاوە هـەڵتــووتێ
نەک شــووشـــە شکا وا ڕەز ئەســووتێ

شـاعـیـر لـە داری مـێـو دەپرسێ، مـەمکی پڕە لە شـیلـەی تاڵ، ئارەزوو دەکـا هەندێکی پێشکێش بکا، بۆ ئەوەی سەرخۆش بێ و هەموو شتێکی لە بیر بچێتەوە، بەڵام کـوا ئەو شـەرابە! ئینجا دەقیـژێنێ و بـەدەنگی بەرز دەڵێ کێ بێ بگاتە لای گۆڕی عومـەر خەیام لە شاری نیشابوور و پێی بڵێ: سەرشێتی بێهۆش، تۆ لەگەڵ کردگار کردت بەهەرا لەبەرئەوەی شووشـەی شـەرابەکەی شکاندی، هەڵسـە وەرە ئەم ناوە، شەرم لە خۆت بکە تەنیا شووشە نەشکاوە، ڕەز دەسووتێ. عەبدولکەریم قاسم بەفڕۆکەی ڕووس و ئینگلیز و فرەنسی و ئەمەریکی کوردستان دەسووتێنێ و لە ناوی دەبا.

دیلان بەم دێڕانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

سـروشت بەپێـچـە خـوار و چەپ گـەردە
لـە جـــێـــیـێ ئاو بێ ڕەقـــەن و بـەردە
لـە جـــێـــیـێ زەوی نـەرم و هـەڵۆڵ بـێ
ئەبـێ خـــــوڕەی ئـاو تـۆزێ دەهـۆڵ بـێ
ئەگـینا شـەراب لە مـامـۆسـتـای مـاف
بۆ ئەگـەیشـتـە ئەوپەڕ قـولـەی قـاف
قـاتـی شـــەرابـە گـیـــانـی ئـەفـلاتـوون
ســـەر دەرکـە هەتا نەبووی بـەمـــەیموون
بەرەو مـــەڵبـەنـی کـوردســتـــان ڕەوتێ
نـەک کـــووپـە شکـا وا ڕەز ئـەســــووتێ

کێشەی کورد پڕ لە تەنگوچەڵەمەیە، دەردێکە دەرمانی نییە، تیۆری ئەگەر هەبێ بۆ مەسەلەی کورد ناخرێتە پراکتیکەوە، ئەگەر نا لەبەرچی شەرابەکە گەیشتە قولەی قاف و ئەفلاتوونیش هیچی بۆ نەکرا. ئینجا گفتوگۆ لەگەڵ گیانی فەیلەسووف دەکا و پێی دەڵێ: سەر دەرکە بۆ ئەوەی نەبی بەمەیموون، وەکو خەیام وەرە بۆ کوردستان و بەچاوی خۆت ببینە تەنیا کووپەکەت نەشکاوە، ڕەز سووتاوە.

برسیمە

لە ساڵی ١٩٦٩ دیلان کارگێڕی نامەخانەی گشتیی شاری سلێمانی بوو. بۆ مەبەسی ڕێکخستنی نامەخانەی قوتابخانەکان کۆبوونەوەیێک بەسەرۆکایەتی دیلان لە قوتابخانەی ناوەندی کچاندا کرا بوو. لە پاش کۆبوونەوە مامۆستا ژنەکانی قوتابخانە میوانداری دیلانیان کردبوو. شاعیر لیریکێکی بۆ خواردنە خۆشەکان و لەشولاری مامۆستا ژنە جوانەکان هۆنیبووەوە:

برسیمە من! دەکوڵمت بێنە وەکو تەماتە
با قاشیکەم بەتیغی دانی وەکو سمارتە
لا مل لە دەم نزیکخە بۆ ماچی لێوی زبرم
تویژاڵ کرینە هەروەک چەقۆ بۆ سەر پەتاتە
ئای چەندە سوور و سوێرە دڵۆپی ئەشکی دیدە
وەک گۆشتی ناو قەزاتمە کەچی لە ئێمە قاتە
بەڕۆژ مەمک ئەبینم شەو گیپەیە لە خەوما
بەیانی دەستەوئەژنۆ درۆ هەمووی هەلاتە
کراسی کورت لەبەردا دوو ڕانی گردی تێدا
سپی هەروەک پلاوی مەولوود بەسوور و ساتە
پووز چی بڵێم خڕ و پڕ پتەو بەزەرد و زۆڵی
وەک کفتە سەر شکێنە بەئەرک و شاتە شاتە
قوربانی ئەو دەمەت بم بچووک و ئاڵە هەرگیز
مزر وەکو هەڵووژە شیرین ئەڵێی نەباتە

حـــەیرانی بـاغی ســـینەم پڕ بۆن و پڕ بـەرامـــە
وەک شـیلەیی مـورەببـای بەهـێـیـە یا کـەباتە
بـۆ نالـەبارە بـەجـــێی لـەوەڕ لـە هـەردوو جــێـــدا
بۆ ئـێـمـــەش ئاو لـە دەم چووت لە ڕێگایی نەهـاتە

لەم وەسفە جوانەدا تارمایی کۆمیدیاییێکی نەرم و ناسک بەرچاو دەکەوێ. دیلان لەو لیـریکەدا بـەراووردێک دەسـازێنێ لە نێـوان هـەندێ لـە ئەندامـە جـوانەکـانی لەشولاری ئـەو مامۆسـتا ژنانە و خـواردەمەنییەکان لە چێشت و میوە و شیرینی. بەو هۆیەوە پێویـستە ئەوە بزانرێ دیلان کـەسێکی نەوسن بوو، حـەزی لە خواردنی خـۆش دەکرد. لـەسـەر ئەو باوەڕە بوو خـۆشی لە ژیانـدا لەوەدایە پیاو خـواردەمـەنی خۆش بخـوا و ژنی جوان ببینێ. بۆ ئـەو لەو میوانداریـیـەدا ئەگەر یەکەمیان دەست کەوتبێ دووەمیانی بۆ نەبووە، چونکە بۆی نەکراوە ئەوەی جوانە لەو ژنانە ماچیان بکا.

شیوەن

دیلان شیعرێکی لە سالّی ١٩٧٧ بۆ هـەموو شەهیدانی کوردستان وتووە:

ئەو گــولاّنەی دەشت و کـێــوانە بەرەو ســامـــانی دڵ
ڕەنگی ئـالّی هـەڵمـــژیوە ســــەر هـەتا دامــــانی دڵ
ئەرخـەوان ســووره شـەرابی کۆنی خـوێنی چێشـتـووە
بۆیـە یاقـــوتـە هـەمـــوو بـەردێکی گــۆڕســـتـــانی دڵ
هێندە تفـتــە کـامی لێـوی نەوشـکۆفـەی غـونچـەیی
بـۆیە ســــوێرە ئـەشکی چاوی بێ پـەیی گـــریانی دڵ
دەک نمەکگیر بی بەهـار وەک ئەو گوڵەت زوو هەڵوەران
خــۆت لـەبەر پێـدا بنێــژە کــوشـــتنە دەرمــــانی دڵ
مـــەی مـــەزەی برژاوە برژانە هـەمــیــشــە کـاری ئەو
بۆ چرووکی مـەست ئەکـا هـەرگـیـز جـزەی بۆرانی دڵ

دیلان لەم شــــیـــعـــرەدا دیمەنی بەهـاری بۆ دڵتــەنگی و نـاســۆری دەروونی

بەکارهێناوە. بە بینینێکی هونەری ورد خوێنی شەهیدانی کوردستانی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. هەموو گوڵە سوورەکانی بەو خوێنانە ئاودراون، بەردی یاقووتی ڕەنگیان لەو وەرگرتووە. ئەم لیریکەی دیلان شایانی ئەوەیە لە ژێر پەیکەری ڕەمزی شەهیدانی کورد تۆمار بکرێ یا لە ژێر ئاگردانی هالاوی سەربازی نەناسراوی کورد بنووسرێ.

درەخت

دار بەڕوو کۆنترین و دێرینترین درەختێکە لەو خاکەی ئێستا کوردستانی پێ دەڵێن. تۆفیق وەهبی بەدارێکی پیرۆزی داناوە، چونکە یەکەمین ڕووەکە لەسەر ئەم خاکەدا شین بووە. دیلان لە شیعرێکیدا لە ساڵی ١٩٦٢ لە دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ وتوویەتی، بەم جۆرە دەستی پێ دەکا:

دار بەڕوو
گەلای ئەستوور
لقی دوایی ئەبێ بەموور
ئەیپەڕێنن
ئەیشکێنن
شەتەک ئەدرێ
ئەیجەڕێنن
ئەیکەن بەبار
ئەیهێنن بۆ بازاڕی شار
ئەیفرۆشن
بەوەی بۆ ماڵ بەپەرۆشن
ئەیسووتێنن
نانی پێ هەڵئەبرژێنن
ئەیکەنەوە بەگڕی سوور
ئەیکەن بەچاووگ بۆ تەنوور

لەم دێڕانەدا دیلان وەکو خەڵکی دیکە سەرپێیی تەماشای ئەم درەختە دەکا. بۆ

ژیانی ڕۆژانە کەڵکی هەیە، بۆ گەرمایی و نان کردن و چێشت لێنان سەرچاوەیێکی گرنگە. تەنووری ماڵی کوردەواری بەبێ دار نابێ، بەڵام دار بەڕوو لەمە گەورەترە، بەشان و شکۆترە، پیرۆزترە، شاعیر دەڵێ:

بەڵام ئێستا
ئەی کتێبەکەی ئاڤێستا
سێبەری تۆ
ئاخۆ ئاخۆ
بۆ چەن بریندار دەرمانە
پەنای چەندەها خێزانە
بەڵام ئێستا
ئەی کتێبەکەی ئاڤێستا
سێبەری تۆ
لەم پەڕ ئەو پەڕ پێیا بڕۆ
لەو شاخانە
لەو ملە و لووتکە بەرزانە
سێبەری خەست
جێگەی دوانە بۆ مەبەست

لێرەدا شاعیر دار بەڕوو لەبەر ڕۆشنایی تیۆرییەکەی تۆفیق وەهبی تەماشا دەکا. بووە بەرەمزێک وەکو کتێبەکەی ئاڤێستا، بەڵکو لەویش کۆنترە. ئەوەی لەو کتێبەدا نووسراوە دەستوورێکە لە هەموو سەردەم و کاتێکدا دەبێ بەڕێ پیشاندەر بۆ ئەو قارەمانانەی خەریکی خەباتن لە پێناوی هێنانە دی ئامانجی بزووتنەوەی ڕزگاری کوردستان. ڕێ پیشاندەرێکە بۆ ئەوانەی خەریکی خەباتی چەکدارین لە ناو دارستان و لووتکەی بەرزی شاخەکاندا. شیعرێکی سیمبۆلییە لە ساڵی ١٩٦٢ بۆ کوردستان و دەستدرێژی و دیکتاتۆرییەتی عەبدولکەریم قاسم لە دژی کورد وتراوە.

تەپڵ

«تەپڵ» ناوی شیعرێکە دیلان لە ساڵی ١٩٥٧ هۆنیویەتییەوە. ئەگەر لایەنی جوانکاری و هونەری لەم شیعرەدا ڕەچاو بکرێ و شێوازی سیمبۆلی و ڕۆمانتیکی بخرێتە سەری دەبێ بەداهێنانێکی بەرز لە ئەدەبی کوردی نوێدا، نموونەی وا کەم دەکەوێتە بەرچاو. دیلان ئەم شیعرە بالآیەی بۆ ئەوە داناوە باس لە گواستنەوەی بیری (ئیدیۆلۆجی) خۆی بکا، دان بەوە دادەنێ لە فیکری ئەنتەرناسیۆنالیزمییەوە دەرباز بووە بۆ ناسیۆنالیزم (کوردایەتی). ئەمە ئەوە ناگەیەنی وازی لە یەکەمیان هێناوە، بەڵکو دووەمیانی کردووە بەیەکەم، واتە لە پێش هەموو شتێکدا مەسەلەی نیشتمانی کورد و کوردستان.

دیلان لە لیریکی «تەپڵ»دا دەڵێ:

کام گێژە کەوتوومە ناوی
بۆ کام گێژە مەلەی سستم!
پەلەی باڵی لە گۆ کەوتووم
کام چڵە کەوتۆتە مستم!
بۆچی بوو هەڵپەی جارانم
بۆ کوێ بوو بازرەقەی بەستم!

***

بۆ کام ریسی بەخوری بوو!
هەڵم تەکان شان و باڵم
بۆ کام نیوەڕۆی ڕووناک بوو
بێداری شەوگاری تاڵم
یا بۆ کام هەنگاوی دوور بوو
تەووژمی ئاواتی کاڵم
وام پێ ئەڵێ وای ئەژەنێ
تەپڵی ئەو تەشییەی ڕستم
خڕ بیژەنە دنیا کپە
ماوە تەخت و فراوانە

بشیرێنە نەک بەچپە
کوتەک بۆ سەری تاوانە!
تاوانم کرد نرا پێما
مۆری ئەو جووتە چاوانە

***

هەرچیم هەیە لێم وەرگرە
لەشم ناوم جووڵەم تینم
بیگروو پێستی ئەندامم
بیکە بە بەیداغی ژینم
بەرەڵڵای کە هەوری توانج
بۆ ئەستێرەی بەختی شینم

***

بەڵام شتێ لە مۆخمایە
ئەتۆم نایهێننە دەرێ
هیچ دەسەڵاتێ ناتوانێ
پەنا و زەفەری پێبەرێ
ئەزانی چی! ئەمن کوردم
گەڵای کوردانەم ناوەرێ
دەبیژەنە دنیا کپە
دڵ لە تووێی ئاراما خپە

دیلان ئەوە دەردەبڕێ بۆ ماوەیێک خۆی لە گێژاوی ڕێ بزرکردندا دیوە، پڕوپاگەندەی کردووە، تەپڵی بۆ مەبەستێک لێداوە، مەبەسێکی گرنگتر لە ناوەوە بووە. پووزشت دەخوازێ، داوای لێبووردن دەکا. ئەوە دەردەبڕێ، هەرچی بووە و چۆن بووە و چۆن نەبووە گرنگ نییە. لەوە پاش تەنیا یەک شت لە مێشکیدا ماوە، هێزی ئەتۆم نایهێنێتە دەرێ، هیچ کردارێک کپی ناکا، ئەویش ئەوەیە کوردە و گەڵای ئەو کوردایەتییە هەتا هەتایە ناوەرێ.

پاییزی جاران

دیلان شیعری «پاییزی جاران»ی له ساڵی ١٩٦٨ نووسیوه بۆ ئەو درز و دووبەرەکییەی کەوتە ناو شۆرشی کوردستانی عیراقەوه له ساڵی ١٩٦٤، له پێشانا فیکری و تیۆری و لەسەرخۆ بوو. له پاشانا شەرەنگێزانه گۆرانی بەسەردا هات، هەردوو بەره بوون بەدوژمنی یەکتری و کەوتنه شەری چەکداری و خوێنرشتن.

دیلان شیعرەکەی بەم دێرانه کۆتایی پێ دێنێ:

شەوی جاران شەوگاری پاییزی درێژ
تا سوورایی ئەپەریه چاوی گێژ و وێژ
ئەم وولاته پر له پیت و پر سامانه
جێگای فەر بوو پر بوو له شەقڵی پیاوانه
ئەوا دیسان پاییز هات گەڵارێزانه
هەوری پەڵه رووەو شاخ و بەرەو کوێستانه
بەڵام ئێستا و شەوی ئێستا چۆن بەجۆش کەم
گری کۆری ساردەوه بوو بەچی خۆش کەم
شەوگاری تاریک و نووتەک چۆن رۆشن کەم
ئەم سەره گێژ و شێواوه چۆن هۆشن کەم
ئەی هەورەکە دایرێژه سەری تشرینه
وادەی پەڵه و ناشتنی تەرمی هاوینه
نۆرەی تۆیه بگری بەسەر هەموومانا
بەسەر ئێسک و پرووسکی رابردوومانا
بیشۆرەوه با سەر له دەسی دیاری بێ
با قور خەست بێ بۆ سەری شەرمەزاری بێ

دیلان ژیرانه پاییز دەکاته رەمزی خۆشی و ناخۆشی. شەوانی پاییزی درێژ هەنگامی دڵداری بوو. شەوی یەڵدا له پاییزدا بەڵگەی دەست له مل یەکتری کردنی دڵدار و دلبەران بوو. شەوی درێژ ماوەی گێرانەوەی بەسەرهاتی نەتەوه بوو. ئەمه

لایەنە جوانەکەی پاییز، لایەنە ناخۆش و ناشیرینەکەی، گەڵاڕێزانە ڕەمزی مردن و لەناوچوونە. شاعیر لە هەوری پەڵە داوا دەکا بەسەر هەموو کوردێکی کە ماوە ببارێنێ، هەروەها گوزەر کاتە شوێنی ئێسک و پریسکی هەموو ئەوانەی نەماون، بۆ ئەوەی ئەوانەی دووبەرەکییان نایەوە لە ناو شۆڕشی کوردی عیراق (١٩٦١ – ١٩٧٠) شەرمەزار بن. هەردوو لا هیچ بەڵگەیێکی مێژوویی و لۆجیکییان بەدەستەوە نەبوو ببێتە هۆی نانەوەی دووبەرەکی.

***

محەمەد ساڵح دیلان یەکێکە لە شاعیرە مەزن و بەدیمەنەکانی سەدەی بیستەم لە کوردستانا. خاوەنی شێوازی خۆیەتی، قوتابخانەیێکی سەربەخۆیە، بەگشتی شیعری دەچێتە ناو خانەی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتی قانگ دراو بەسیمبۆلیزم و ڕۆمانتیزم. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی هەندێ لە شیعری داخراو و تەمومژاوی بن. فەرهەنگی زمانی شیعری دەوڵەمەندە، زۆر جار وشەی قورس و کەم بەکارهێنراو دەخاتە ناو شیعرییەوە، ئەمە زیاتر تەماوی دەکا و وەک تەلیسمێک دەکەوێتە بەرچاو، پسپۆڕێکی شارەزا نەبێ ناتوانێ لە مەبەسی شاعیر بگا، مەگەر خۆی مانای ئەو شیعرانە بۆ خوێنەر لێک بداتەوە.

لە بەرهەمی دیلاندا هەرسێ قۆناغی شیعری عەرووزی و شیعری کێشی سیلابی خۆماڵی و شیعری نوێ (ڕۆمانتیکی) کۆبوونەتەوە. هەموویانی تاقی کردۆتەوە و داهێنانی هونەری و جوانکاری تیایاندا بەرچاوە. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دیلان ئیلهامی لە سۆز و ترپەی دڵ و هەست و نەستی ناوەوەی دەروونی خۆی وەرگرتووە. ژنی پەرستووە لە ناو سروشتدا تواندوویەتیەوە، ئینجا بۆ مەسەلەی ڕزگاری نەتەوەی کورد دەرباز بووە. ئەمەیان بووە بەمەسەلەی سەرەکی لە لای. لە پاشانا ئاسۆی خەیاڵی فراوانتر بووە تا هەموو گێتیی گرتۆتەوە، لەگەڵ هەموو هەژار و بێ نەوا و بێ دەسەڵاتان بووە. هیوا و ئامانجی ڕەشی ئەفەریقا و زەردی ئاسیای لە شیعریدا دەور کردۆتەوە. لە ئەنجامدا لەبەرئەوەی نەتەوەی کوردی خۆی لە هەموو کەسێکی دیکەی سەر ڕووی زەوی بەدبەختتر بووە، لە هەموویان زیاتر خۆشی ویستووە و یادی کردۆتەوە.

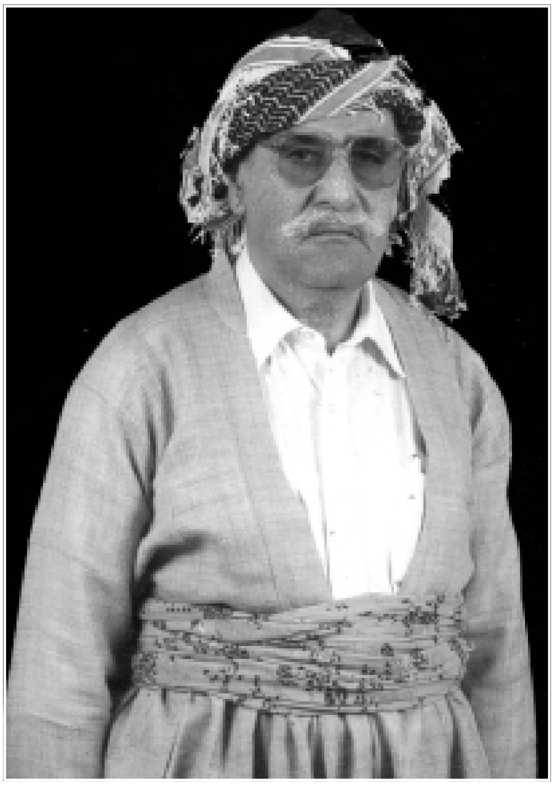

هێدی

بەشی سی و نۆیەم

هێدی

١٩٢٧ – ....

ئەمن جـــاران لە دەس دوژمـن دەناڵیـم
چەکی دوژمن دەهـات ئێـسکی دەهاڕیم
بە دەستی کورد ئەوەی پێم دەکرێ ئەورۆ
ئەوەی دوێنـێ لـە دەســـتی دوژمنـان دیم

ژیانی

خالید کوڕی حەمەد ئاغای موکری لە ساڵی ١٩٢٧ لە گوندی شێخاڵی لە نێوان مەهاباد و بۆکان لە دایک بووە. لەقەبی بنەماڵەی «حیسامی»یە، لە عەشرەتی دیبۆکرین. ناوی «هێدی» وەک نازناوی شیعری بۆ خۆی هەڵبژاردووە، لە ناو خەڵکی بەخالیدی حیسامی ناوبانگی دەرکردووە. سەرەتای خوێندنی لە گوندی خۆیان لای مامۆستای تایبەتی بووە. دەوڵەمەندی بنەماڵەی بۆتە هۆی ئەوەی هیچ جۆرە کارێک نەکا بۆ بەڕێوەبردنی خۆی، لە ڕووی ئابوورییەوە. لە ساڵی ١٩٤١ کە کۆمەڵەی «ژ. ک.» دامەزراوە لێی نزیک کەوتۆتەوە. هەر لەو ساڵەدا سوپای سووری ڕووسیا (سۆڤیەتی کۆن) بەهۆی جەنگی دووەمی گێتییەوە هاتۆتە ناو ئازربێجان و کوردستانی ئێرانەوە. لە ڕێگەی باوکیەوە لە سیاسەت نزیک بووە، بەشداری لە ڕووداوەکاندا کردووە تا ڕووخانی کۆماری کوردستان لە مەهاباد لە ساڵی ١٩٤٦، بەڵام لە ئەنجامی ئەم کارەساتە بنەماڵەی هێدی زیانی لێ نەکەوتووە. دووجار هەوڵ دراوە بگیرێ، خۆی بەجێ گۆڕین و چوونە ناو شاخ ڕزگار کردووە. لە ساڵی ١٩٤٥ بۆ یەکەمین جار لە مەهاباد مەلا مستەفا بارزانی ناسیوە و ئاشنایەتی لەگەڵدا پەیدا کردووە، ئەمە بووە بەسەرەتای سۆزی کەسێتی تا ئێستا هێدی ئەو سۆزەی پاراستووە و ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بەکوڵتر بووە بەرامبەر ئەم بنەماڵەیە.

لە ماوەی پەنجاکانی سەدەی بیستەم لە مەڵبەندی خۆی مەهاباد بووە، هاتوچۆی تەورێزی کردووە، دوور و نزیک ئاگاداری بزووتنەوەی چەکداری نهێنی کوردستانی ئێران بووە. لە دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ی کوردستانی عیراق هێدی چۆتە ناو شۆڕشەوە بۆ دووەمین جار چاوی بە بارزانی کەوتۆتەوە لە دوای بینینەکەی ساڵی ١٩٤٥ لە مەهاباد. لەسەر دەستی ئەو بووە بەخەباتگێڕی چەکدار لە ناو شۆڕشدا. ماوەیێک لە ڕانیە و سەنگەسەر و قەڵادزە ژیانی پێشمەرگەیی بردۆتە سەر.

لە ماوەی گفتوگۆکەی نێوان شۆڕشی کورد و دەسەڵاتی عەبدولڕەحمان عارف لە بەغدا، هێدی لە لایەن شۆڕشەوە کراوە بەقایمەقامی قەڵادزە، لە پاشانا گواستراوەتەوە ڕانیە، ماوەیێکیش لە ڕادیۆی «دەنگی کوردستانی عیراق»دا کاری کردووە. لە دوای وەستانی ڕادیۆ گواستراوەتەوە ناوچەی باڵەک، چاپخانەی شۆڕشی لێ بووە و کاری لە چاپکردنی ڕۆژنامەی خەباتدا کردووە.

لە دوای بەیانی ١١ی مارتی ١٩٧٠ گەشتی بەغدای بووە، دوکتۆر حەسەن حیسامی برای لە ئەڵمانیا دەژیا هاتبووە بەغدا و پێکەوە چووبوونەوە ئەڵمانیا. گەشتەکەی هێدی زیاتر لە دوو مانگی خایاندبوو، لەوێوە ڕووی کردبووە سوید، لە پاشانا گەڕابووەوە کوردستان.

لەگەڵ کۆتایی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ لە بەهاری ساڵی ١٩٧٥ هێدی گەڕابووەوە ئێران، ماوەیێک ئاسوودە بوو. پێشنیازی بۆ کرا بوو لە ڕادیۆ و تەلەڤیزیۆنی بەشی کوردی تاران کار بکا. بەینێک کاری کردووە و لە پاشانا بەجێی هێشتووە. لەو ماوەیەدا پێوەندی لەگەڵ بارزانییان بووە لە ئێران تا ڕاپەڕینی ١٩٩١ و لەگەڵ ئەوانا گەڕاوەتەوە کوردستانی عیراق. لەو کاتەوە تا ئێستا لە شاری هەولێر نیشتەجێ بووە و خەریکی هۆنینەوەی شیعر و خوێندنەوەی چاپەمەنی و نووسینی یادداشتەکانیەتی.

شیعری

هێدی لە سەرەتای ژیانیدا ئەوەندەی خوێندووە فێری خوێندن و نووسین ببێ و خوێندەواری لێ بکەوێتەوە. نەیویستووە ببێ بەمەلا و پێی بژی. لە ماڵی باوکی کە ژیانی باشی بۆ مەیسەر بووە هەوڵی داوە بەکۆششی خۆی لە ڕووی

خوێندەوارییەوە خۆی پێ بگەیەنی. کاری سیاسی و پارتییایەتی و خەباتی نهێنی و نیوە نهێنی لە کوردستانی ئێران و عیراق یارمەتی داوە وەک خوێندەوارێک پێ بگا و بەهرەی شیعری بیکا بەشاعیر.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

هێدی شیعری بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی وتووە. لە بەحری عەرووزیدا تەنیا کێشەکانی هەزەج و ڕەمەل و موزاریعی بەکارهێناوە. دەنگەکانی قافیە و وشەکانی پاش قافیەی کەمە چونکە شیعری لەم جۆرەی زۆر نییە. لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی ئەم تیپانەی بەکارهێناوە: ا س م ن (ە – ــە) ۆ ی ێ. لە پاش قافیەشدا ئەم وشە و ڕستانەی بەکارهێناوە: تۆ، نەدەبوو، نەبێ، دێ، دەکەم، هەیە، بڵێ چی، دەبێ، دەبوو، هێمنە، بوو، بڵێ، دەچێ، بەسەری تۆ، هەیە.

شیعرە عەرووزییەکانی بەگشتی بریتین لە پارچەی بچووکی غەزەل (لیریک) لە هۆنینەوەیاندا یەکێتیی قافیەی بەکارهێناوە. لە هونەری شیعرییەکانی دیکە قەسیدەی پێنجین (ا ا ا ا ب) و قەسیدەی شەشینی هەیە (ا ا ا ا ب ب). کۆمەڵێک چوارینی کلاسیکیشی داناوە. شیعرە میللییەکانی زۆربەیان لەسەر کێشی دە بڕگەیی و هەشت بڕگەیین و قافیەیان مەسنەوییە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

شیعری هێدی لە دەوروبەری دوو مەبەسە سەرەکییەکەی شیعری کوردی ئەو سەردەمە دەسوورێتەوە، دڵداری و کوردایەتی، ئەمانەی تا پلەیێک تێکەڵ بەیەکتری نەکردووە. لە وەسفدا داهێنانی هەیە. لە شانازی و ستایش و پێداهەڵداندا شیعری کەم نییە، بەشی زۆری ئەم جۆرە شیعرەی بۆ مستەفا بارزانی وتووە وەک خەباتگێڕێکی بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد. دەتوانرێ بەڕاستی بەشاعیری بنەماڵەی بارزانی بژمێررێ. بەم جۆرە کەمتر ستایشی چەکدار و شۆڕشگێڕانی بزووتنەوەی کوردی کوردستانی ئێران و عیراقی کردووە. جگە لەمە ستایشی هەندێ لە شاعیرانی کوردی هەیە، وەکو: خانی، حاجی، قانیع، بێکەس، گۆران، هێمن، جیگەرخوێن.

له ناو شیعره میللییەکانیدا کۆمەڵێک چیرۆکی شیعری (پۆیێم) بەرچاو دەکەون، لەوانە:

١- خدره شێت: له زیاتر له سەد دێڕه شیعر پێکهاتووه، له بەیت و بالۆرەی ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) دەکا. باس له گێله پیاوێک دەکا هەرچی ڕەوشتی شێتی هەیە لەگەڵی دەکەن کەچی تووڕه نابێ و هەر پێدەکەنێ، وەکو بڵێی شاعیر دەیەوێ ئەوە دەربخا شێتی وا ڕەمزی ئاسوودەییە.

٢- نامەیێک بۆ کاوه: له هەشتا دێڕه شیعر زیاتره. بەیتێکه هێدی له ساڵی ١٩٧٩ له دوای کوودیتا ئیسلامییەکەی خومەینی دایناوه به ناوی «کاوه»وه. ئەمه منداڵێکی خزمی شاعیره، له شیعرەکەدا ئامۆژگاری دەکا، ئەوه دێنێتەوه یادی که به ناوی کەسێکی گەوره کراوه، کاوەی ئاسنگەر، هەروەها کوردایەتی دەکا و یادی ماد و میدیا دەکاتەوه وەک باپیرانی دێرینی کورد.

٣- چیرۆکی خۆش: له زیاتر له دووسەد دێڕه شیعر پێکهاتووه. له ساڵی ١٩٩٤ له هەولێر هۆنیویەتییەوه. به حیکایەت هەڵگیرسان و ڕووداوەکانی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ی کوردستانی عیراق دەگێڕێتەوه.

نموونەی شیعری

دڵداری

١

له شیعرێکیدا بەناوی «ئاوات»ەوه له شاری ورمێ له ساڵی ١٩٨٦ دایناوه دەڵێ:

ناسرەون هەست و خەیاڵ خۆزگە من دێوانه بام
خۆزگە دەست و پێم له ناو زنجیری بایه و وا نەبام
زوڵفی سەرشانت عەزیزم کاتێ هاتی شانەکەی
من گوتم سەد خۆزگە دەنکی شانه بام و شا نەبام
کەس وەک ئاوێنه به ووردی ناژمێرێ خاڵی ڕووت
بۆیه ئاواتم بوو ئەو ئاوێنه بەستەزمانه بام
شەو جەق و جۆی جووتێ بەی وام دەگرێ ڕۆژێ ڕەنگه من
وا نەلەرزی بام لەسەر سینگی ئەگەر لەرزانه بام

نـابێ ڕزگـــارم لـە دانەی خـــاڵ و داوی کـــەزیـەکـــەی
من کــە دەمــویست قــەت لە گـیـری داو و دانەدا نـەبام
زەردە خـــەندەی لێـــوەکـــانت هـەر هەناســێکی دەوێ
ئەو تەلیـسـمـەم پێ نـەدەشکا من کـە وەک شـەوبا نەبام
تا پـەرەنگ و پیـاڵە وا لاجـانـگ و لێـوت مـاچ دەکـەن
مـن دەڵێم قـەیدی چبـوو خـوایە یـەکێ لـەو دووانە بـام
کێ هـەبوو وەک شــەم بسـووتێ بۆ مـنی شــەیدا ئەگــەر
خـــــۆم لـە دەوری وی وەکــــو پـەروانـە بـێ پـەروا نـەبام
شەو بوو ئەو بوو مەی بوو بسکی باوەشێنی ڕووی دەکرد
هـەر مـنـی بێـــــچـــــارە لـەو نـاوە دەبـوو بێگانـە بـام
خـۆزگـە بۆ ئەو پێنج و دوو ڕۆژەی ژیانی خـۆم منیش
هـەروەکــو (هـێــدی) مـــەلـی تـۆفـانـی بـێ هێـلانە بـام
مـاڵ و سـەر ویسـتم بەجـارێ وا فـیـدای تۆ کـەم وەتەن
ئەوڕۆ چیـرۆک بێ لە نـاو گـەلدا سـبـەی ئەفـسـانـە بام

ئەم شیـعـرەی هێدی لە قـاڵبی غـەزەلی کلاسیکی نەچۆتە دەرەوە، بەڵام هەندێ وێنەی ڕەوانبێـژی کـلاسـیکی جـوانی تێدایـە، لە غـەزەلە لاسـاییـیـەکـان جـیـای دەکاتەوە. شاعیر ئەوە دەردەبڕێ دەنکی شـانـە بێ لە لای خۆشترە لەوەی شاهنشا بێ، چونکە شــانـە پـرچی دلبـــەر شـــانە دەکـا. هـەروەها ئـاوێنە بـوایە بـۆ ئەوەی خاڵەکانی ڕوومەتی بژماردایە. وێنەی جوانی تریش لەم شیعرەدا دەست دەکەوێ.

٢

لە غـەزەلێکی دیکەیدا بەناوی «گـۆوەند»ەوە لە کـەرەجی ئێـران لە سـاڵی ١٩٨٦ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

ئـەو دەم کـــە ئـەتـۆ دوگـــمـــە بـەرۆکت دەترازێ
ســـەیری دڵـی دێوانە کــــە چـم لێ دەخــــوازێ
خـــۆی دی لـەبـەر ئـاوێنە بـزەی هـاتـێ کــــە یـانـی
گـوڵ بەو دوو گـەڵا سـیـسـەوە بـا هێندە نـەنازێ

کــەس نـەیدی لە تـۆ هاتن و ڕۆیشـــتنی بێ نـاز

چـبکـەم لـە ڕوانـینـی تـۆپـێک نـایـە نـیـــــازێ

من چم کـەمـە لەو شـەمعـە کـە شـەوگاری جـودایی

ڕووناکــیــیـــە بۆ کــۆڕ و بەســـووتانێ دەســـازێ

نە ئەتۆ چت کەمە لە جوانی نە گەنجی مەحموود

حــــــەوجـێ بـوو بەژێری و دەم و ڕاوێژی ئـەیـازێ

دنیـــایەکـــە ســـەرلەنوێ بـەبووک بەرنەوە تـازە

هـەر مــەگـێـرانی دەکـا و شــیـرنـی وەک تۆ نازێ

من باڵی هومـای تۆم بەسـە بۆ بەخـتـەوەری سـەر

وەک لووتکە چیــا نابـەمـــە بەر شـــاپـەڕی بازێ

تۆ دێی و ســـەمـــا دێن ووشـــە لـەو ناوەکــە ئاوا

ئـاوێتـــە دەبن بـەســـتـــە لە مـن ناڵە لە ســـازێ

ڕیسـوا دەبێ بەو نامـەیە مـەیخـوێنـەوە (هێـدی)

هـەر بـەیتـێ دەنـا هـەڵدەگـــــرێ پـەردە لـە ڕازێ

لەو شیعرەدا هێدی باس لە هەندێ بزووتنەوە و ئاوڕدانەوەی پڕ لە ڕاز و نیازی دلبەر دەکا. وێنەی شیعری زۆرە لەوانەی شاعیرانی کلاسیکی دایانهێناوە و بوون بەنموونەی قسـەی جوان، یەکێ لەوانەی ناو ئەم شـیعرە ئەوەیە، شـاعیـر لەگەڵ دلبــەر دەدوێ و پێی دەڵێ: ئەوەندە جـوانی پێـویسـتـیت بـەجـوانی دیکە نـیـیـە، خەزێنەی سـوڵتان مـەحمـوودی غەزنەوی ئەوەندە پڕە پێویستی بەزێڕی دیکە نییە، ئەگەر سوڵتان پێویستی بەهەیاسی خاس بێ، تۆ پێویستیت بەڕاوێژکار نییە.

٣

لە وەسفی مەمکی دلبەر لە چوارینێکیدا لە هەولێر لە ساڵی ١٩٩٥ دایناوە، دەڵێ:

ئـەوەی ســـــەیرە نـە نـارنجن نـە لـیـــمـــۆ

لـەوانیش خــــڕترن جـــووتـە مـــــەمی تـۆ

کـە نرخـی وان کـەسـیـش نـەیزانـێ چەندە

لە دەس مـنیـــان بنـێ و ئیــتــر مـــەڵێ بۆ

بە دلبەر دەڵێ مەمکەکانت ئەوەندە جوانن کەس نازانێ نرخیان دیاری بکا، تەنیا من نەبم، تۆ بیاندە دەست من، تەنیا من نرخیان دەزانم.

کوردایەتی:

١

لە شیعرێکیدا هێدی بەناوی «سروود»ەوە لە ساڵی ١٩٤٣ هۆنیویەتییەوە موناجات لەگەڵ نیشتماندا دەکا:

مەزرەعەی قەلبی مە ویشکە ئەی وەتەن کوا ئاوی تۆ!
بێ زەوادن ڕۆڵەکانت کوانی شەکری خاوی تۆ!
زەردە ڕەنگی غونچەکانت سێبەری زوڵم و جەفا
لادە بەو هاوینە کوانێ تیشک و تینی تاوی تۆ
بێ سروودی جاویدانی بولبولت بێ نەشئە بوون
دەستە دەستە لاوەکانت وەک گوڵی تێراوی تۆ
لێم دەپرسێ دڵ بەدایم بۆچی سەرگەردانی تۆ
ژەهری تاڵی چی دەچێژی هەرکە سەر شێواوی تۆ
دەردی دڵ ناکەم دەزانم دەردی بێ دەرمانی من
خەستەمە کەس بێ دەوای کا غەیری بەرزی ناوی تۆ
ئەی وەتەن کەنگێ ڕەوایە مەستی خەو بێ پاسەوان
گورگی دوژمن کەوتە کۆزی مێگەلی پاراوی تۆ
شەرتە هەر خاری دڵم بێ هەرچی عەیش و شادییە
تا لە دەس دەگرم وەنەوشە و سووسن و لاولاوی تۆ
دڵ ئەگەر بۆ تۆ بناڵێ چۆن ئەبێ ژیر بێتەوە
تا لە ژێر پێمدا دەبینێ دوژمنی خنکاوی تۆ
ئەی وەتەن گریانی تۆمە و بۆت دەڕێژم ئەشکی سوور
ئیشی تۆیە زامی جەرگ و شیوەنی شێواوی تۆ

لەم شیعرەدا هێدی سۆزی بەکوڵی دەردەبڕی بەرامبەر بەنیشتمان، ئەوەندەی

خـۆش دەویٚ نایـەوێ بەدڵ شکاوی چاوی پێی بکەوێ. پەنا بۆ سـروشـتی بـەهار دەبا، دەیکا بەیەکێ لەو هۆیانەی نیشتمانی جوان کردووە، کە جوان بێ دەبێتە دلبەر، کە دلبەریش بێ لەو خۆشەویستتر لەسەر ڕووی زەوی نییە. شایانی ئەوەیە بەشادی بژی.

٢

لە شیعرێکیدا بەناوی «ئەشکەوتی خەزاڵێ» هێدی دەڵێ:

ڕێ سـەرەوژوورە گـەلێک بڕ ناکـەم
بۆ ووچان جێـیێک ئەبێ پەیدا کـەم
لەسـەر ئەشکەوتی خـەزاڵیش تاوێ
با خـەیاڵی سـەرەڕۆ خـۆی باوێ
سـێـبـەری فـێنکی هەیە بۆ ڕێبـوار
وەکـو یەک ڕادەگرێ پیادە و سـوار
مـاڵی بۆ دەربـەدەران ئـەنوایە
خـانەخـوێی دەربەدەر هەر وایە
زگی پڕ سـووچ و کـەلێن و قـوژبن
سـەر بەلاّم پووچەک بێ نێـو ئاخن
کـەچی بەو حـاڵەوە چی بێـتە گـوێ
ئەویش ئەیڵـێـتەوە بۆت سـەرلەنوێ
هێشتە هەر ئەیڵێ کە عەولاّ ناسـر
پێی لە خـۆبوردنی نا ناو ئاگـر
کاتێ وا دەستی لە ژینی خۆی شوت
چەند بەسەربەرزی دەمرد و دەیگوت
حەز دەکەن نەبنە مەکۆی داخ و دەرد
پشت مـەبەستن بەهەڤـاڵی نامـەرد

ئەشکەوتی خـەزاڵێ لە ئاوایی «ئەڵوەتان»ی ناوچەی سـەردەشتە. لەو ناوەدا

شەڕێک لە نێوان چەکدارانی شۆڕشی کوردستانی ئێران و سەربازی دەسەڵاتی شا ڕووی داوە. لەو شەڕەدا عەولا ناسری چەکداری شۆڕشگێڕ لەگەڵ هاوڕێییێکی لە سەنگەردا جەنگاون، لە ئەنجامدا هاوڕێکە لە ترسانا هەڵاتووە و خۆی شەهید کراوە. لەم شیعرەدا هێدی ئەو بەسەرهاتەی گێڕاوەتەوە.

٣

لە شـیـعـرێکیـدا بەناوی «نەورۆز»ەوە بۆ نـەورۆزی ساڵی ١٩٦٦ لە گـەڵاڵەی کوردستانی عیراق دایناوە، بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

جێـژنی کۆن و ساڵی تازەی کـوردەواری هاتەوە
هاتـەوە ئاگـری خـەباتی ئەو گـەلە خـۆش کـاتەوە
هاتەوە جوانتر لە جاران جێژنی کاوەی قارەمان
شـوێنەواری مـیـدیا باپیـرە گـەورەی کـوردەکـان
هاتـەوە بگرێتـە باوەش کـوردەواری سـەرلەبەر
هاتـەوە نەورۆز و بۆ زسـتـانە ئیـتـر چارەسـەر
جـێـژنی نـەورۆزە وەتەن وا کـاتی پیـرۆزباییـیـە
جـێـژنی لاو و کـیـژ و کـاڵی تۆیە ڕۆژی شـاییـیـە
هـەر هـەڵاڵـەی زەردە بۆنـی دێ لـە ڕێـگـەی دوورەوە
هەر چڵووکی دارەزەردەی دێ بەغونچەی سوورەوە

شاعیـر لەم دێڕانەدا باس لەو جـەژنە هەمیشـەییـیە دەکا لە کـۆنەوە بووە و لە دواڕۆژیشـدا هەر دەمـێنێ، یادی کـاوەی ئاسنگەر و شـارسـتـانیـیـەتی مـیـدیا دەکـاتەوە، بەسـەر سـروشـتی ڕەنگینی بەهـاردا هەڵدەڵێ، چونکە لووتکە هەرە جوانەکەی لە ڕۆژانی جەژنی نەورۆزدا دەبێ.

بەم دێڕانە شاعیر کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

دڵ کە ڕۆژ و شەو دەسووتێ ئاگری تۆی تێبەر بووە
بۆیە پیـاوانە لەگـەڵتـا مـەرجی خـوێنی بەسـتـووە
باسـی خـوێنی پاکی تۆیە و شـۆڕشی ڕزگـارییـە
یان بەسـەربەسـتی ژیان یا مـردنی یەکـجـارییـە

گـەر تۆ ئـەورۆ نی لە نێـومـانا کـوڕی دڵسـۆزی تۆ
هـەڵگری ئاڵای خـەبات و شـۆڕشـی پیـرۆزی تـۆ
قـارەمـانـی کـوردی ئازا مـاوە کـاوەی بـارزان
ئەو کـوڕە کوردەی بناغـەی دوژمنی تۆی هەڵوەشـان
دڵنیـا بە جـێـژنە پیـرۆزەی دوای نەورۆزی مـن
جـێژنی ئازادی گـەلە و سـەرکـەوتـنی پیـرۆزی من

لە سـاڵی ١٩٦٦ هێدی لە ناو شـۆرشی ئەیلوولی ١٩٦١ی کـوردسـتـانی عـیراق بووە. لەو شیـعرەدا لە نەورۆزی شـۆرش دەدوێ. شـۆرش ئەگـەر بۆ ڕزگـاری کورد بێ، نەورۆزیش ڕزگاری دەبێ، چونکە ڕۆژگارێکی دوورودرێژ نەورۆز قـەدەغە بووە، لەبەرئـەوەی مـیللەتەکـەی دیل بـووە. شـاعـیر ئومـێـدی بەسـەرکـەوتنی شـۆرش و ئازادبوونـی نەورۆز هەیە، زیاتریش بەهۆی ئەوەی شـۆرشـەکـە لە ژێر چاودێری و فـەرماندەی کاوەیێکی وەکو بارزانییە. لە دواییدا کـورد سـەردەکـەوێ و نەورۆزیش پیرۆز دەبێ.

٤

لە سـاڵی ١٩٩٤ کـە کوردسـتـانی عیراق لە ژێر کۆنترۆڵی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمـەریکا بوو شـەڕ لە نێوان دوو هێزی سیاسیی چەکداری کورد هـەڵگیرسـا. بۆ ئەم ڕووداوە هێدی لە ١٠ی ئاغستۆسی ١٩٩٥دا چوارینێکی هۆنیوەتەوە:

ئەمـن جـاران لە دەس دوژمـن دەناڵیـم
چەکی دوژمن دەهـات ئێـسکی دەهاڕیم
بە دەستی کورد ئەوەی پێم دەکرێ ئەورۆ
ئەوەی دوێنێ لـە دەسـتـی دوژمنـان دیم

شـاعیر سـەری سـوڕماوە لەوەی ئەگـەر دوژمن زۆری کردبێ لە دژی کـورد ڕەنگە کـارێکی ئەوەندە گـران نەبـووبێ چونکە دوژمنی بێگانە کـردوویەتـی، بەڵام ئەوەی کورد بەکوردی دەکا چی پێ دەووترێ!.
لە چوارینێکی دیکەیدا هـێـدی لـە دوای نۆزدە ڕۆژ پاش چوارینەکـەی پێـشـوو نووسیویەتییەوە (٢٩ی ئاغستۆسی ١٩٩٥) دەڵێ:

هێندی دیومە ڕۆژێ تورک و ڕۆژێ عارەب دەمکوژێ
ڕۆژێ فارس دێ بەفەتوای دین و مەزهەب دەمکوژێ
گەر لەسەر ئەو بستە خاکە هەرچی دێ پێم دادەدا
کوردەکەی خۆم چی دەوێ! ئەو بۆچی یارەب دەمکوژێ

لەم چوارینانەدا شاعیر ناوی ئەو دوژمنە یا دوژمنانە ئاشکرا دەکا، لە چوارینی پێشوودا ناویان هاتووە، ئەمانە تورک و عارەب و عەجەمن. شاعیر دەڵێ ئەمانە و خەڵکی دیکەش ئەوەی دێ لە کورد دەدا، ئەمە هەمووی ئەگەر ڕێی تێ بچێ، کورد لە کورد بدا ئەمەیان هەر نابێ!.

٥

لە شیعرێکیدا بەناوی «چلەی بارزانی» هێدی لە مانگی نیسانی ١٩٨٠ ماتەمنامەی بۆ مستەفا بارزانی نووسیوە:

کە هات هەواڵی جەرگ بڕ
باوک هۆشی بڕا لە کوڕ
خەفەت ئەباری لەو ناوە
باوکی کورد سەری ئەناوە
ئەو ڕۆژە باوکی خۆشەویست
سروێک ئەهات تۆ نەت ئەبیست
هەناسەی پێشمەرگەی تۆ بوو
ڕووحیان لەسەر گڵکۆی تۆ بوو
چل ڕۆژ تێپەڕی لەو کاتە
بەڵام کوردستان هەر ماتە
هەڵگورد و پێرس و مەتین
قەندیل و کوڕەک و سەفین
هەڤاڵانی بەوەفای خۆت
ئامێزیان ئاواڵەیە بۆت

***

تۆ بووی شانازی گەلی کورد
زۆر شانازیت لەگەڵ خۆت برد
کۆچت دەردێکی بەسۆ بوو
کوردستان حەوجێی بەتۆ بوو
گڵ تۆ لە دڵ دەرناهێنێ
خاکی کورد تۆ ناشەمزێنێ
دایک کوڕ لە باوەش ئەگرێ
سەد جاریش لەبەری ئەمرێ

ئەمە شیعرێکی پڕ لە سۆزی کەسایەتییە، پێش ئەوەی بۆ گەورەپیاوێک وترا بێ. بێ گومان هێدی هەردوو لایەنی بارزانی مەبەست بووە، بارزانی وەک خۆشەویستێک و وەک گەورەپیاوێک. لەم شیعرەدا هەندێ داهێنانی شاعیر لە بەرچاوە. بڕێکی لە ئەدەبی میللیی سەرزار وەرگرتووە. وێنەی ڕەوانبێژی جوانیش لە دێڕی دواییدا خۆی دەنوێنێ: خاک کوردستانە و بارزانی کوڕیەتی، کۆچ کردووی گرتۆتە باوەشی.

***

خالیدی کوڕی حەمەد ئاغای موکری، ناسراو بەخالیدی حیسامی، نازناوی شیعری «هێدی»یە، لە پێشانا شاعیری کوردایەتی ئینجا شاعیری دڵداری و غەزەل. هێدی ئەوەندەی لە شیعری نیشتمانپەروەری و کوردایەتیدا گەرمە ئەوەندە لە شیعری دڵداریدا ساردە، مەبەس لێرەدا سۆزە نەوەکو داهێنانی شیعری.

شاعیر بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی لە شیعریدا بەکارهێناوە، لە هەموو جۆرە قافیەکانی شیعری کلاسیکی و قافیەی مەسنەوی خۆماڵی هەیە. بەهۆی ئەوەی هەموو ژیانی لە ڕێزی ڕاپەڕین و هەڵسان و شۆڕش بردۆتە سەر. زۆربەی شیعری ڕەنگدانەوەی خەباتی میللەتی کوردە لە هەموو کوردستانەکاندا بەتایبەتی لە کوردستانی عیراقدا، چونکە ماوەیێکی زۆری ژیانی لەو خاکەدا بردۆتە سەر. دیارە بۆ هێدی و هەموو کوردێکیش هەموو جێیێکی کوردستان ماڵی خۆیانە.

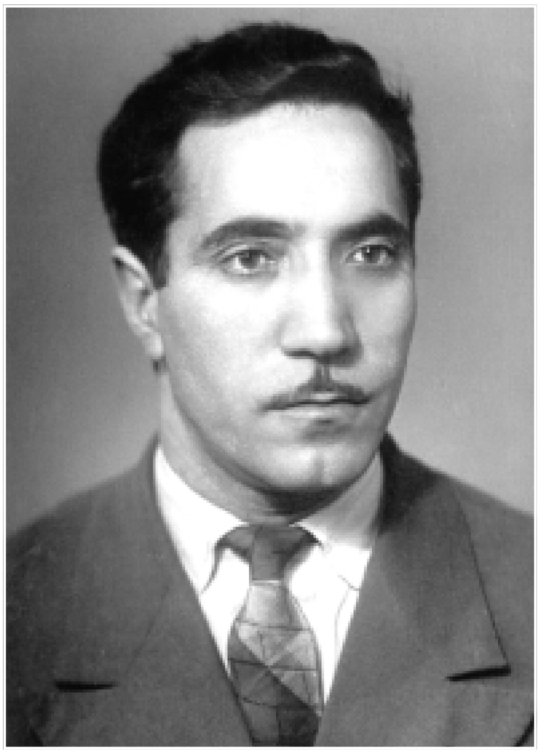

شكۆی حەسەن

بەشی چلەم

شکۆی حەسەن

١٩٢٨ - ١٩٧٥

شەرە، شەرە لالێ جان
د شـەوتە کـوردسـتـان
ژ ناڤ مـــژا بـارووتـێ
دەنگی شین و گری تێ

ژیانی

شکۆ کوڕی ئەحمەد کوڕی حەسەنی مدۆیە لە گوندی جامووشوانی بچووک لە ناوچەی ئاقبارانی ئەرمەنستان لە ساڵی ١٩٢٨ لە دایک بووە. ماڵی باوکی لە بنجدا لە گوندەکانی ناوچەی قارس لە کوردستانی عوسمانی ژیاون. شکۆ لە تەمەنی پێنج ساڵی بووە کە باوکی کۆچی دوایی کردووە. سۆفی کوڕی حەسەنی مدۆی مامی گرتوویەتییە خۆی و بەخێوی کردووە. خوێندنی سەرەتایی بەچوار ساڵ لە گوندی خۆیان تەواوی کردووە. قۆناغی ناوەندی لە قوتابخانەی ئەلەگەزی کوردان گەیاندۆتە ئەنجام. لەگەڵ تەواوکردنی خوێندنی ناوەندی لە ساڵی ١٩٤٨ بووە بەقوتابی زانستگای یەریڤان لە بەشی ڕۆژهەڵاتناسیدا لە ساڵی ١٩٥٣ باوەڕنامەی ئەو دەسگا زانستییەی وەرگرتووە.

لە ساڵی ١٩٥٤ لە گوندی باگنار لە ناوچەی گاگرا (ئەبخازیای گورجستان) شکۆ بووە بەمامۆستا لە قوتابخانەی ئەو گوندەدا، وانەی زمان و ئەدەبی ئەرمەنی وتۆتەوە تا ساڵی ١٩٥٧ لەو کارەیدا ماوەتەوە. لە ساڵی ١٩٥٩ لە بەشی کوردی ڕادیۆی ئەرمەنستان لە شاری یەریڤان دامەزراوە، کاری نووسینەوە و وەرگێڕان و ئامادەکردنی بەرنامە ئەدەبییەکانی پێ سپێرراوە. لە ساڵی ١٩٦١ لە

تاقیکردنەوەی تایبەتی سەردەکەوێ وەک قوتابی خوێندنی باڵا لە ئەکادیمیەی زانستی ئەرمەنستان وەردەگیرێ. بەمەبەسی تەواوکردنی خوێندن ڕوو دەکاتە شاری سانت پیترسبورگ (لینینگرادی ئەوسا) لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی، لە بەشی کوردناسیدا دادەمەزرێ. لە ساڵی ١٩٦٥ خوێندنی باڵا تەواو دەکا. لەم ماوەیەدا تووشی نەخۆشی گەدە دەبێ. ئازاری زۆر دەچێژی و بێ ئارامی دەکا. بەدەم نەخۆشییەوە لە کار ناکەوێ تا دوایی ژیانی. لە ساڵی ١٩٧٥ کۆتایی بەژیانی دێ و کۆچی دوایی دەکا.

شیعری

خەیاڵی شیعری لە لای شکۆ لە سەردەمی قوتابیەتیدا پشکووتووە. هەندێ شیعری لە ڕۆژنامەی زانستگای یەریڤان بڵاوکراوەتەوە. هەروەها ڕۆژنامەی «ریاتازە» مەیدانی مەشقی شکۆ بووە لە شیعر نووسیندا. لە پاشانا شیعرە بڵاوکراوەکان و شیعری تازەی دیکەی لە دیوانی تایبەتیدا بڵاوکردۆتەوە. لەوانە کۆمەڵێک شیعر بەناوی «قالچیچەک» (١٩٦١) و «تەمبوورا کوردا» (١٩٦٥) و «مەرەمێ دلێ کورد» (١٩٧٠)ی بڵاوکردۆتەوە. بەشێک لەم بەرهەمانەی بەزمانی ڕووسی و گورجی و ئەرمەنی لە سانت پیترسبورگ و تفلیس و یەریڤان بڵاوکراونەتەوە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری شکۆ لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی هۆنراونەتەوە، هەموو جۆرە کێشەکانی بەکارهێناوە بەتەواوی و بەکەرت کراوییەوە. لە ڕووی کەمی و زۆری برگەکان (تەفعیلەکان) شاعیر دێڕە شیعری زۆر کورت و زۆر درێژی هەیە، لەم لایەنەوە لە دابەشکردنی ئەو بیرانەی دەیانخاتە ناو شیعرییەوە سەرکەوتووە، بۆ بەڵگە دێڕە شیعری هەیە لە دوو برگە پێکهاتووە، دێڕی دیکەی بریتییە لە پازدە برگە.

شکۆ لە هەموو بابەتەکانی شیعری نوێکردنەوەیدا وشە و زاراوەی فەرهەنگی پێوە دیارە، ئەگەر شاعیرانی دیکەی ئەو وڵاتە نوێکردنەوەیان لە وشەی تازە بابەت بێ لە ئەنجامی دامەزراندنی کۆمەڵی سۆسیالیزم، نوێکردنەوەی شکۆ لە هەموو

بەرهەمەکەیەتی بەگشتی واتە بەکارهێنانی ئەو وشانەی ڕۆشنبیر و خوێندەوار دەیکەنە کەرەستە بۆ بیروباوەڕ و بینینێکی لە مێشکێکی تەرکیبییەوە هەڵقوڵا بێ دوور لە بینینی ڕووکەشی شاعیری میللیی نەخوێندەوار. شاعیر ئەدگاری هەستی نەتەوەیی پاراستووە، بەڵام تێکەڵ بەبینینی هەستی شیعری ڕۆژئاوایی کردووە لە ڕێگەی ئەدەبی ڕووسییەوە، تا پلەیێکیش لە ڕێگەی ئەدەبی گورجی و ئەرمەنییەوە.

زۆربەی بەرهەمی شیعری دەچێتە ناو بابەتی لیریک و پۆیێم. لیریکەکانی لە ڕووی قەوارەوە ئاسایین، بەزۆری کورتن و درێژیان کەمە. هەرچی پۆیێمەکانیشن بەقەوارە ناوەنجین درێژیان زۆر نییە. جگە لەمە لە ناو شیعری کوردی قەفقاسی ڕووسیا بابەتی چوارین بەرچاو ناکەوێ. شکۆی حەسەن یەکێکە لەوانەی ئەم بابەتە گرنگەیان هێناوەتە ناو شیعری خۆیانەوە. زیاتر لە پەنجا چوارین لە کۆمەڵە بڵاوکراوەکانی شکۆ دەکەونە بەرچاو، لە کێشدا ڕەنگاورەنگن لە ڕووی کورتی و درێژی برگەدا، کورتترین دێرە شیعری چوارینەکان چوار برگەیە، درێژترینیان پازدە برگەیە. لە قافیەدا لاسایی چوارینی شیعری کلاسیکی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کردووە لەسەر سیستێمی (ا ا ب ا) دایمەزراندووە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ئەوەی بەرهەمی شیعری شکۆ لە شاعیرانی دیکەی ئەو وڵاتە جیا دەکاتەوە ئەوەیە لیریکی بەرزی شیعری ئەوروپایی ئامێزی لە وەسفی سروشت و دڵداری تێکەڵ بەغەزەلی کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی کردووە و بابەتی تازەی هێناوەتە ناوەوە لەگەڵ چێژی مرۆڤی سەردەم دەگونجێ. ئەم داهێنانەی شکۆ ئینقیلابێکی گەورەیە لە ناوەڕۆکی شیعری کوردی لە قەفقاسی ڕووسیا لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا. کچە کوردی ڕەخنەگر ئێما بەکۆیێڤا لە پێشەکی کۆمەڵە شیعری شکۆی حەسەن «مەرەمێ دلێ کورد» (١٩٧٠) دەڵێ: «دوشورمیش بوونا شاییر ب شکل و سفەتن. تەبیەت و عەمرێ جمەعەتا مە، سفەتێ مێرخاسێ شاییرە لیریکی یێ راست تێنە نتراندنێ، بە ژن و بالا دۆتا کوردایە ب شووتک و شراڤ و رەشکالێ کوردایی چەک و رحالێ ملەتێ یێ، کو راستی مە تێن عەفراندنێد شکۆیێ حەسەن دا، نە خوەش نە رند ددنە شیێرا». ئەم جۆرە شیعرەی شکۆ لەو

کۆمەڵەدا ئاسایی نەبوو، چونکە لە شیعری نووسراو گوێیان بەوە ڕانەهاتبوو بەم جۆرە دڵداری لەگەڵ کچدا ببەسترێ و دەست لە ملی بکرێ. لەبەرئەوە هەرچەندە ئەوانەی شیعری شکۆیان بەداهێنان لە قەڵەم دابوو زۆریان لەسەر نووسیبوو و ستایشیان کردبوو بەڵام چەند کەسێکیش دەنگی بێزارییان دەربڕی بوو. بێ گومان هۆی ئەو بێزارییە زیاتر لەوەوە بووە، ئەوەی شکۆ کردبووی ئەوان پێیان نەکرابوو، ئیتر تووشی گرێی سایکۆلۆجی بوون لە ئەنجامی داهێنانەکەی شکۆ.

شیعری شکۆ لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە دەوروبەری ئەم مەبەسانە دەسووڕێتەوە:

١- وەسف و دڵداری: مەبەسێکی تازەیە شاعیر ئەدەبی کوردی قەفقاسی ڕووسیای پێ بەرز کردۆتەوە. گێتییێکی ڕۆمانتیکی دروست کردووە. وەسفی شیعر و دڵداری و باران و کەژەکان و شەو و ڕۆژ و بەیانی و ئێواران دەکا. ماچی تەنیا لە کچی کورد ناوێ، لە کچە جوانەکانی قەفقاس و ئەوروپاش داوا دەکا.

٢- کوردایەتی: مەسەلەی نیشتمانی کورد کێشەیێکی گەورە بووە لە ناو دڵ و دەروونی شکۆ، وەک مەبەسێکی سەرەکی لە بەرهەمیدا دەکەوێتە بەرچاو، دیاردەی کوردایەتی لە سەرانسەری شیعری شکۆ بەدی دەکرێ، لە هەموو ئەو شیعرانەی بۆ مەبەسی دیکە هۆنراونەتەوە. لە پێش هەموو شتێکدا کورد و کوردستان وەک زاراوەیێکی مێژوویی و جوگرافی شیعری شکۆی داگیر کردووە. کوردستانی من، کوردستان دەسووتێ، کوردستانی عەزیز. یادی ڕەمزەکانی کورد دەکاتەوە فەقێ تەیران، ئەحمەدی خانی، ئەمینی عەبدال. ئەلەگەز و جەژنی نەورۆز و زمانی کوردی و دڵداری مەم و زین و گوڵناز و کەلەش و گەلێ دیاردەی دیکە سەرچاوەی داهێنانی شیعری شکۆ بوون. شاعیر پڕ باوەڕ بوو لە دواڕۆژی ڕووناکی کورد، دەیووت لەبەرئەوە شیعری بۆ دەڵێم، ئەگەر بمزانیایە ئەو دواڕۆژە - خودا نەخواستە - نایەتە دی شیعرم نەدەوت.

٣- نیشتمانی سۆڤیەتەکان: شکۆ وەکو شاعیرانی دیکەی کوردی ئەو وڵاتە بەشێ لە مەبەسەکانی شیعری بۆ دەسەڵات و سۆسیالیزم تەرخان کراوە. جا ئەم شیعرانە بەزۆر سەپێنرابنە سەر شاعیر یا لە ناخی دەروونی ڕاستی خۆی هەڵقوڵا بن گرنگ نییە. بەشێک لەو بەرهەمانە داهێنانی جوانکارییان تێدا

هەیە، بەتایبەتی ئەوانەی پێوەندییان بەوەسفی سروشت و ڕەنگینی شار و جوانی ژنانەوە هەیە. لەم جۆرە شیعرانەیدا یادی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و جەژنی کرێکاران و لینین و سوپای سوور دەکاتەوە. سانت پیترسبورگ (لینینگراد) وەک شارێکی یەکجار جوان لەسەر ڕووی زەوی و ئەبخازیا وەک سروشتێکی زۆر جوان لە گورجستان جێگەی بایەخی شاعیر بوون، لەو شار و ناوچانەدا ژیا بوو. شاعیر لە دوای پەنجاکان و سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەم لەسەر خەباتی دەوڵەتە عەرەبەکانی کردۆتەوە لە دژی ئەمپریالیستی ئینگلیزی و ئەمەریکی و فرەنسی چونکە هەندێ لەو وڵاتە عەرەبییانە دۆستی ڕووسیا بوون.

شکۆی حەسەن یەکێک بوو لەو شاعیرانەی تەعبیریان لە ویست و ئارەزووی کوردی قەفقاسی ڕووسیا دەکرد. بەشیعری جوان و ڕەنگینەوە مێشکیان دەکردنەوە و خەیاڵیان فراوان دەکرد.

نموونەی شیعری

١

لە وەسفی ئەلەگەز شکۆ دەڵێ:

هەمێز کرن پەنجێ رۆیێ
ئەلەگەزا کاو ئو ناز
وێ چەڤ مزدان رابوو خەوێ
وەرگرت خەملا خوەیە خاس
کوبار هوونا زلف و گولی
مینا زەریا دەعوەتێ
موحبەت گورکر هەزار دلی
عەڤد و ئیسان، تەبیەتێ
کۆنی کوردی ل سینگێ وێ
بوونە هەزار خال ئو خەت
هەزار هەزار وار بنگێ وێ
بوونە رەوشا خەون، قودرەت

ئەلەگــەز ڕەمــزی کــوردی ئەو وڵاتەیە، وەک دەشــت قــشــلاقــە، مــەڵبــەندی ژیانی زستـانانە، وەک شـاخ زۆزان و هـاوینەهـەوارە، ڕەشـمـاڵی کوردان وەک خـاڵی گۆنای جـوانانە نیشـتۆتە لـووتکە و قەدی شـاخ. واتە ئەلەگەز بەزسـتـان و بە هـاوین بەهـار بۆ ئەو کوردانە دێنێ. شـاعیر وەک نێوەندێکی پیرۆز تەماشای دەکا.

٢

شکۆ چوارینەکانی بەشـێوازی ڕۆمـانتیکی هۆنیـوەتەوە، لە هـەندێکیـاندا هـەست بەهەناسەی سـیمبۆلیـزم دەکرێ و لە هـی دیکەیاندا گیـانی خەیام دەجووڵێتەوە، لە هـەندێ لە چوارینەکانیدا ناویشی دەبا.

لە چوارینێکیدا دەڵێ:

ئەز جـارەکێ سـەر پێگاسـێ هـەیلۆ چوومـە عـەرشی عـەزمین
ئەحمەد خـانی روونیشت بوو سـەر پارنـاسـێ مەیی هێشـین
سـاز – تەنبـووریٚ خـوە نهێری، کـە سـەرهـاتێ، کرە ئاخین
گـۆ، بێـژە من، بێـی کـوردسـتــان کـورد دنێـدا هـەلا دژین؟

لەم چوارینە جوانەدا شاعیر بەسواری ئەسپی پێگاس دەچێتە عەرشی ئاسمان (کۆزمۆس). پێگاس ناوی ئەسپێکە ئیلهام دەدا بەشاعیران لە ئەفسانەی گریکیدا. لەوێ چاوی بەئەحمەدی خـانی دەکەوێ لەسەر شاخی پارناس دانیشـتووە، ئەمەش ناوی شاخێکی ئەفسانەیی گریکە پەرستگای شاعیرانی لێ بووە. ئەحمەدی خانی لەو پەرسـتگایەدا دانیشـتووە، بیر دەکاتەوە سـەری سـوڕمـاوە، دەپرسێ پێم بڵێن کـورد بەبێ کـوردسـتـان مـاوە! خـانی باش دەزانی خـاکی کـوردسـتـان لە دەست خاوەنی خۆی نییە.

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

من گـولەک دیت ل ناڤ مـێـرگێ
قــــورچـمی بوو دەر پا زەرگێ
گــــۆ مــــالخــــراڤ تەزە هـاتـی
ئـیــــدی من هـات بـایێ مــــەرگێ

دواکەوتن کـارەسـاتی لێ دەبێتـەوە. نـەخـۆش لە کـاتی خـۆی دەرمـان نەکرێ بێ

سووده. ئەو گوڵەی ناو مێرگی بەهار ڕەمزە بۆ خۆشەویست و هەموو شتێکی مرۆڤ ئارەزووی دەکا، ئەگەر لە کاتی خۆیدا فریای نەکەوێ بێ سوودە. چونکە گوڵ تەمەنی کورتە زوو سیس دەبێ و دەمرێ.

لە چوارینێکی شکۆ ئەمە هاتووە:

ئاخ چەڤێ رەش ئاخ چەڤێ رەش ئەز کوشتم
وەلاتێ دوور ئو غەریبی یێ ئەز هیشتم
بەژنا نازک، بەژنا سۆسن ئو رحان
دل من سۆتن ئو کەربا وان ئەز هەلیام

شکۆ ئەم چوارینەی لە ساڵی ١٩٦١ لە شاری سانت پیترسبورگ (لینینگرادی ئەوسا) نووسیوەتەوە، ئەو کاتە تازە هاتبووە ئەوێ. جوانانی وڵاتی خۆی هەموویان چاویان ڕەشە، کچانی هاوسێیانی کورد بەتایبەتی گورج و ئەرمەنی ئەوانیش چاویان ڕەشە، چاوی بەچاوی کچە ڕووسە چاوکاڵەکان ڕانەهاتبوو، هەر بیری لە چاوڕەشەکانی خۆیانی دەکردەوە، بەڕاستی لە دەست ئەوان وڵاتی خۆی بەجێهێشت و ژیانی ئاوارەیی هەڵبژارد.

لە چوارینێکی دیکەدا دەڵێ:

ئەڤێ حۆری یێ، ئەڤێ زەری یێ هات حوبا من خوەرا بر
وێ ئەز دامە بەر خەنجەرا دل و سەری من ژێکر
سەبەب کی بوو، سەبەب کی بوو، گەلۆ کی بوو، گەلۆ کی؟
مالخرا بۆ، تو نزانی حالێ دلێ خوەیی بەنگر

لەم شیعرەدا شکۆ ئەوە دەردەبڕێ دلبەرەکە هات دڵدارییەکەی لێ سەند، بەمە پەریشانی کرد، ماڵوێران ئایا تۆ نازانی بەمە حاڵی دڵی خۆی شێواند.

٣

لە وەسفی شەودا دەڵێ:

شەڤە تەریە، شەڤە رەش
نە هیڤ هەیە، نە ستێر

نـه چڤــــیکه نـه ژی تـەیر
هـەر تـشت نـهــــا رازایـه
تـەنـێ فــیـــتــینا بـایـه
دلـــەرزم ڤــێ هــنــداڤــێ
هـۆلی تـەلیـــا نـاڤـــا ئاڤـێ
بـۆی ڤـێ کـــــاوێ، بـەدەوێ
دکم گــازی بـەر پـەنجـــەرێ
دبـێـم: بــەدەو، ده تـو دەرێ
ده تـو دەرێ، دەرێ ژ مــــال
چـــەڤــێ نـــەده دلــێ یـــار
دلــێ مــنـــی بـــریـــنـــدار
ده، تـو دەرێ، دەرێ ژ مـــال
کــو رامــووســانی ئاگــری
بـدم لێــــڤـێ شـــــەکـــری

ئەم دڵدارییەی شکۆ شارستانییە لە ڕەوشتی ساکاری گوندایەتی هاتۆتە دەرێ. شـەوە کشـوماتە، هەمـوو شت لە خەودایە. لە بەرپەنجەرە لە دلبەر دەپاڕێتەوە لە ماڵ بێتە دەرێ بۆ ئەوەی لێوی بمژێ و ماچێکی ئاگرینی لێ بکا.

٤

لە شیعرێکی بەناوی «تو من حزکە» دەڵێ:

گـــەردەن گـــازی، گـــولا نازی، گـــولا نـوور
ئەز نەخـوەشم، ئەز سـەرخـوەشـم حـوبا کـوور
دەمـێ گـــولاڤ، حـــوبا ئالاڤ، حـــوبا دل
ئەوقــاس شـاییـر، ئەوقـاس دەنگبـێـژ و بلبل

***

هیشـتن سـەفیل، هیشـتن مەحرووم، هیشـتن ژار
برنـه گــۆرێ قــیــز و خــورتێ بـێ پەرگـــال

چقـــا بلبل، چقـــا شـــاروور ئو دەنگبـــێـــژ
کـــــو بێن هـەرن ئو دەرباز بـن، بـبن کـــێش

***

تـــو یـــەک وانـــا، تـــو یـــەک وانـــا نـــکـــاره
ب کـــــلامـێ حـــــوبـا دنـێ خـــــلاس کــــه
حـــوب کـــو هـەیە، هەم ئۆکـــیـــانە، هەم بـەره
کـا ســـۆبەکـــار، بەر ئۆکـیـانا مـــەقـــەسکە؟

***

تو مـن حـــزکـــه، تو من حـــزکـــه، قـــیـــزا قـــەنج
ئـەزی خـــــورتم، ئـەز جـــاهـلـم، ئـەزی گــــەنج
ســـــــەری حـــــوبـا، ســـــــەری دله، ئـەز ئـو تـو
کـــو ئـەم شـــابن، بەخــتـــەوار بن تەڤ هـەڤـدو

لەم شـیـعـرەدا شـکۆ گـفـتـوگـۆ لەگـەڵ دلبـەردا دەکـا، ئەوەی لە دڵـی دایە بۆی هەڵدەڕێژێ، لە پێشـانـا باس لە جـوانـی دەکـا، ئەوەی بۆ دەگێڕێتەوە ئەو جـوانییـە بووەتـە هۆی ئەو دڵدارییـەی دڵ و دەروونـی داگـیـر کـردووە. لـە پاش ئەوەی تێی دەگـەیـەنێ کـە حـەزی لێ کـردووە، داوا لە کـیـژەکە دەکـا ئەویش خـۆشـی بوێ، هەردووکیان لە تەمەنی لاویەتی دان و بۆ یەکتری دەگونجێن.

٥

لە شیعری «کوردستان د شەوتە»دا دەڵێ:

شـــەره، شـــەره لالێ جـــان
د شـــەوتە کـــوردســـــتـــان
ژ نـاڤ مـــــــژا بـارووتـێ
دەنگی شـین و گـــــری تێ

***

نـالینێ کـــــال تـفـــــالا
تـێ ژ چـیـــــا ئـو نـەوالا

قـــيــژينا قـــيـــز، دايكا
كــە تيـــە مــێـــشێ واويكا
***
قـــوورينا شـــێـــر عـــەفـــاتا
مـــينانی شــــوور ئو بالتـــا
ئو زلفـــەقـــار و خـــــەنجـــەر
قـوتكر دژمن دل – جـەگـەر
***
شــــەرە، شـــەرە، لالێ جـــان
د شـــــەوتە كــــوردســــتـــان
ژ نـــاڤ مــــــــــژا بـــارووتـــێ
دەنگی شـين و گـــــری تێ

لە ناوەڕاسـتی شـەسـتـەكانی سـەدەی بيسـتـەم كـوردسـتـانی عيـراق لە لايەن دەسەلاتی بەغداوە بۆردوومان دەكرا، شۆڕشی ئەيلولی ساڵی ١٩٦١ لە جەنگەی دابوو. ڕۆژنامـەكانی ئەوروپا هەواڵی وێرانكردنی كوردسـتـانيـان بلاو دەكردەوە، زۆربەی بـرووسكەی ڕۆژنـامـەكـان بەناوی «كــوردســـتـــان دەســـووتێ»وە بـوو. لەو سـەردەمـەدا لە سـاڵی ١٩٦٥ شكۆ ئەم ليريكەی لە شـاری يەريڤان نووسـيوەتەوە. هەستی شـاعيرێكە بەرامبەر خاكێک خۆی نەيديوە، بەلام باب و باپيرانی لەوێ لە دايک بوون و ئەوە دەزانێ نيشتمانی خۆيەتی.

***

شكۆی حەسـەن شاعيرێک بوو شيعری ئەدەبی كوردی لە قـەفقاسی ڕووسـيا لە چوارچێوەی هونەری ناوچەييـەوە گواستيەوە گێتيی شيعری بەرزی لە دواڕۆژدا پێی بلـێن كلاسيكی. لە قالبی شيـعری كێش و قـافيـەی ميللی خـۆمـاڵی جـۆرە شـيـعرێكی نوێی دروست كرد بەرامـبـەر ليريكی نەتـەوە پێشكەوتووەكـانی ولاتی ڕووسـيـای ئەو سـەردەمـە بوەسـتێ. لەبـەرئەوە كەوتە بەر نەشـتـەری ڕەخنەگـرانی دواكـەوتـوو، ئەوانەی گـوێيـان بەو شـيـعرەی لەناوە بـوو ڕاهـاتبـوو. بەلام داهـێنانی نوێ مـاكی ئـەوەی تێـدا هـەبوو لـەســەر پـێ بوەسـتێ و شـــيـعـری شكۆ بمێـنێ و ڕەخنەگرە نەفامەكان ببنە سەد قەل و بەردێ.

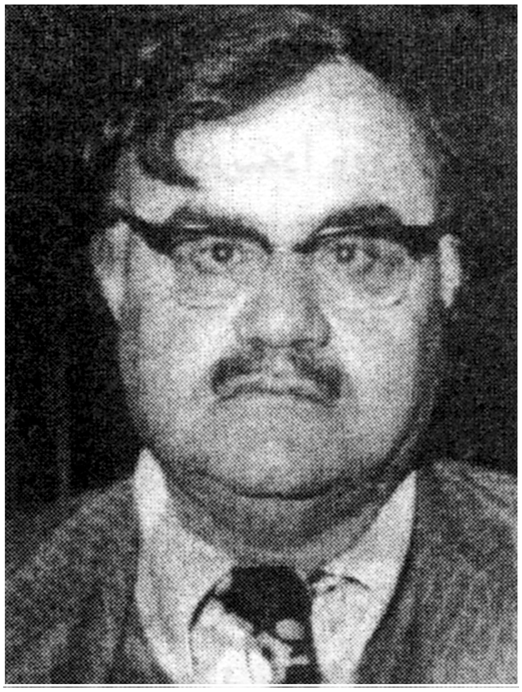

کاکەی فەللاح

بەشی چل و یەکەم

کاکەی فەللاح

١٩٢٨ – ١٩٩٠

ئەگەر غەم ڕۆژ و شەو دەستەو یەخەم بێ
ئەبێ خۆم غەم نەخۆم غەم تووشی غەم بێ

ژیانی

محەمەد کوڕی محەمەدئەمین کوڕی قادر لە ساڵی ١٩٢٨ لە شارۆچکەی چوارتا لە دایک بووە. لە خێزانێکی دەست کورت و هەژار و نەخوێندەوار پەروەردە بووە. لە ساڵانی ١٩٣٩ – ١٩٤١ لە قوتابخانەی سەرەتایی چوارتا خوێندوویەتی لەو کاتەی عەبدولواحید نووری بەڕێوەبەر بووە. لە پاشانا چووە بۆ سلێمانی بۆ خوێندنی قۆناغی قوتابخانەی ناوەندی. هەندێکی دەخوێنێ و بۆی تەواو ناکرێ و دەکەوێتە ناو خەباتی سیاسی نهێنییەوە. لە ساڵی ١٩٤٧ لە کۆبوونەوەیێکی جەماوەری لە سلێمانی شیعرێک دەخوێنێتەوە، لە بەندێکی پێنجینیدا دەڵێ:

کرێکار و قوتابی و چینەکانی ڕووت و بێ نانت
سەپان و کاکی فەللاحی بەرەی تالان کراوانت
لەگەڵ کیژ و هەتیوانی کزی بێ سووچ و تاوانت
ئەڵێ دەی ڕاپەڕە و گوێ بگرە کففەی خوێنی لاوانت
بەدەنگی بەرز ئەڵێ نێزیکە جەژنی بەش خوراوانت

لە دێڕی دووەمی ئەم شیعرەدا ڕستەی «کاکی فەللاح» هاتووە. لە دوای ئەمە لە لایەن خەڵکی سلێمانییەوە ڕستەی «کاکەی فەللاح» دەسەپێنرێتە سەری و دەبێ بەنازناو و ناوی هونەری و تەنیا بەم ناوە دەناسرێتەوە. لە دوای ئەم کۆبوونەوەیە

کاکەی فەللاح بەتەواوی دەچێتە ناو گۆڕەپانی خەباتی سیاسی نهێنییەوە.

بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٤٨ دەگیرێ بەناوی ئەوەی خۆی لە خزمەتی سەربازی شاردۆتەوە، بەڵام دادگا بەرەڵڵای دەکا. لە دوای ئەمە جارێکی دیکەش دەگیرێ لەبەر جموجۆڵی سیاسی دادگا بڕیاری ساڵێک بەندیخانە و ساڵێک دەستبەسەری بۆ دەردەکا. ئەو ساڵانە لە بەندیخانەکانی بەغدا و کووت و ناسرییە و ئەبووغرێب دەباتە سەر. لە دوای ئەمە ماوەی شەش ساڵ بەخۆشاردنەوە و خەباتی نهێنی لە ژیانیدا بەئەنجام دەگەیەنێ. هەرچۆنێ بێ دەسەڵات دەیدۆزێتەوە، ئەمجارە فەرمانی پێنج ساڵ بەندیخانە و سێ ساڵ دەستبەسەری بۆ دەردەچێ. لە دوای ڕزگاربوونی لە ژیانی بەندیخانە و ئاوارەیی بەیەکجاری واز لە سیاسەت و حیزبایەتی دێنێ. چاپخانەیێکی بچووک پێکەوە دەنێ، هەندێ کتێبی دەگمەنی کوردی دووبارە چاپ دەکاتەوە، خەریکی شیعر و نووسینی خۆی دەبێ. هەر لەو ماوەیەدا چوار ساڵ ڕۆژنامەی «ژین»ی پیرەمێرد بڵاودەکاتەوە. ئەم کارەی پڕ سوود دەبێ لە رووی خوێندەوارییەوە خزمەتی کۆمەڵ دەکا و لە رووی داراییەوە ماڵ و منداڵی پێ بەڕێوە دەبا. کاکەی فەللاح لە ڕۆژی ٩ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٩٠ لە سلێمانی کۆچی دوایی کردووە و لە گردی سەیوان نێژراوە.

شیعری

کاکەی فەللاح لە خێزانێکی هەژاری نەخوێندەواری دەشتی کوردەواری پێ گەیشتووە. لە منداڵییەوە هەستی بەدەست کورتی باوکی و زۆربەی خەڵکی ئاوایی کردووە لە ئەنجامی بەرژەوەندی دەرەبەگ و کاربەدەست و مووچەخۆرانی گەورەی میری. خوێندنەوەی سەرچاوەی ڕەنگاورەنگی زانیاری زەمینەیان بۆ خۆش کردووە بیر لە دوارۆژی هەژاران بکاتەوە، خەیاڵیان زاغ داوە لە شیعر نووسین نەترسێ، ماوەیێکی ژیانی بۆ ئەمە تەرخان کردووە، ئیتر ئازار و چەرمەسەری ژیانی بەندیخانەی چەشتووە، ماوەیێک میوانی ئەو ئێستگە سەختانەی ژیان بووە. لە دواییدا نەیتوانیوە بەرهەڵستی ئەم هەموو ئێش و ئازارە بکا لە پێناوی بیروباوەڕی سیاسی، لەبەرئەوە وازی هێناوە و کەوتۆتە ناو ژیانی هێمنی و ماڵداری لە پێناوی پێگەیاندنی منداڵ و بەڕێوەبردنی ماڵ.

کاکەی فەللاح توانیویەتی شتێک بخاتە سەر سامانی شیعری نەتەوەی کوردەوە

شەقڵی تایبەتی خۆی هەبێ. لە ساڵانی دەوروبەری کۆتایی جەنگی دووەمی گێتی دەستی داوەتە شیعر. شیعری لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە بەسێ قۆناغی گۆڕینی شیعری کوردی تێپەڕیوە لە سەدەی بیستەمدا. لە ڕووی پراکتیکییەوە کاکەی فەللاح لە هەرسێ قۆناغدا مەشقی هەیە و بەرهەمی شیعری هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

شیعری عەرووزی و یەکێتیی قافیە

لە نموونەی شیعری کلاسیکی قوتابخانەی کرمانجیی کوردستانی باشوور لە سلێمانی کاکەی فەللاح وەک شاعیرێکی لە ڕوو دەکەوێتە بەرچاو، شارەزا لە هەموو مەرجەکانی شیعری کلاسیکی. هۆنینەوەی ئەو شیعرانەی هوشیارانەیە، لاساییکردنەوەی ئەوە نییە لە ئەنجامی خوێندنەوەی زۆری شیعر گوێی مۆسیقی لا دروست بووبێ، بەڵکو زادەی توانایی بەهرەی ناوەوەی خۆیەتی. لە شیعرێکیدا بەناوی «لەسەر شێوەی کۆن» لە ساڵی ١٩٥٧ هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

لە وەسفی خۆشەویستیتا زمانی لالە هەڵبەستم
ئیتر تۆ پێ بزانی یا نەزانی من چ دەربەستم
ئەپرسی بۆچی جامی دڵ بەنەشئەی بادە مەست نابێ
ئەڵێ لێوڕێژی بادەی عەشقی تۆم و هەر بەتۆ مەستم
ئەگەر باوەڕ بەمن ناکەی وەرە سەیری دەروونم کە
لە دنیای خۆشەویستی تا چ دەریاییکی پڕ هەستم
لەبەر سۆزی دڵم دوور و نزیکی بۆ نییە چاوم
خوڕەی دێ ئاوی سەرچاوەی ئەگەر شادم ئەگەر پەستم
جگە لەو بادە شیرینەت سەرانسەر تاڵە ژینی من
کەچی ئەتوێتەوە غەم چون لەگەڵ ئەو بادە پەیوەستم
بەتاجی عەشقی تۆوە شام لە ناو بەرگی گەداییدا
کە بەندەی تۆم و ئازادەی چەرخ دیلێکی سەربەستم
بەهیوای ئاوڕێکی تۆیە خۆ هەڵبەستەکانی من
لە ڕێی تەیری نیگاێکتا ئەبێ هێلانە هەڵبەستم

لە ناوی شـیـعرەکـەوە ئەوە دەردەکـەوێ کـاکـەی فـەللاح ئاگـاداری شـیـعری کـلاسـیکی کـۆن و شـیـعری نوێیـە، لەبەرئەوە ناوی نـاوە (لەسـەر شـێوەی کـۆن). خـوێنەر لەم شیعرەدا بەهەڵە ناچێ ئەگەر وابزانێ وەسفی دلبەرێکی شاعیرانی کۆنە چونکە بۆ ئـەوە دەشێ، کەچی شاعیر سیمبۆلییانە بۆ مەسـەلەکە چووە. ئەو خـۆشـەویسـتـە یا دلـبەرە «ئـازادی و بەخـتـیـارییـە» بـۆ گـەل و بووە بەسـەرچاوە بۆ دانانی ئەم لیریکە.

شـاعـیـر ئاشنـایەتی لـەگـەڵ بەندیخـانـەدا بووە، لیـریکێکی لـە سـاڵی ١٩٥٦ هۆنیوەتەوە بەناوی «بەندیخانە لە جەژنا» تیایدا دەڵێ:

شــوێنە ســەیرانگای بەهـارم ئێــسـتــا بەندیخـانـەیە
خـــواردنم نان و پیـــازە و بـەرگــەکـــەم هـی کـــانەیە
شـــەربـەت و خـــۆشـــاوی جـــەژنم چایە یان ئاوی پەتی
چێــشــتــە خـۆشـــەی بەربـەیانم نیــسـکی دانە دانـەیە
پێ لـە ناو زنجـــیـــر و کـــۆتا دەست و دەم گـیـــرۆدەیە
دڵ لـە گـــۆشـــەی مـــەینەتی دا عـــابیـــد و دێوانەیـە

شـاعیـر لەم دێڕانـەدا باس لە گـوزەرانی بەندیخـانە دەکـا، لە بابەت خـواردن و کەلوپەل و شتوومەکی ئەوێ دەدوێ. زاراوەی «کانە» بەکار دێنێ ئەمە ناوی هەموو ئەو شـتـانەیە کـە بەندیخـانە دەیداتە بەندییـەکان لە جلوبەرگ و خـواردەمـەنی و سـابوون و شـتی دیکە. شـیـعرەکـە هونەروەرانە وێنەی ژیانی مـەتریالی و گـیانی بەندییـەکـانی ناو بەندیخـانەی گـرتووە، بەتـایبـەتـی ئەوەی پێـوەندی بەبەندکـراوی سیاسییەوە هەیە.

لە تاکە شیعرێکیدا کاکەی فەللاح دەڵێ:

ئەگەر غـەم ڕۆژ و شـەو دەسـتـەو یەخـەم بێ
ئەبێ خۆم غەم نەخۆم غەم تووشی غەم بێ

بەمەبەسـی داهێنانی وێنەی ڕەوانبێژی لەم دێڕە شیعرە جوانەدا کاکەی فەللاح حـەوت وشـەی بەکارهێناوە چواریان «غ»ی تێدایە و سـێیـانیـان «خ»ی تێدایە، ئەم دوو دەنگە لە یەکترییـەوە نزیکن، نیـوەی وشـەی شیـعرەکە لەم دەنگانە پێکهـاتوون

بەمەبەسی ڕەوانبێژی لە ڕووی ڕیتم و مۆسیقاوە، جگە لەوەی مانای شیعرەکە پلەی بەرزی شاعیرییەتی کاکەی فەللاح دەخاتە ڕوو.

شیعری سیلابی خۆماڵی

قافیەی مەسنەوی

شاعیر لەم بابەتە لیریکەی کەم نییە، بەزۆری هەموو کێشە بنچینەییەکانی شیعری سیلابی خۆماڵی حەوت و هەشت و دە بڕگەیی بەکارهێناوە. یاری بەقافیە کردووە وەکو (ا ا ب ب جـ جـ) و (ا ب ا ب).

لە لیریکێکیدا بەناوی «ڕێگای بەختیاری» لە ساڵی ١٩٤٧ دایناوە دەڵێ:

ئەوەی ئەیەوێ ببێ بەختیار
بیروباوەڕم بکا ئیختیار
پێش هەموو شتێ بەرەو نیشانێ
خۆی بکوتێ خۆشی با لەسەر دانێ
چاوی نەترسێ بچێ بێ پشوو
گیانی نەبەزی بکا بەتێشوو
ئەبێ بزانێ لەسەر ئەو ڕێیە
کە نەبێ هەزار چوتورمی لێیە
دوژمنی خاوەن چەکی هەمەڕەنگ
لەسەر چوونی ئەو لەو ڕێیە بوون بەنگ
ئەویش لە سایەی ئەو هێز و تینەی
میللەت داویتێ لەو وەرسی ژینەی
لەگەڵیان بکا بەربەرەکانی
تاکو بلێسەی گڕی تەکانی
ڕۆشن کەرەوەی بەردەرکی شادی
دەریخا بۆتە شیری ئازادی

ئەم لیریکە دە بڕگەیی خۆماڵی مەسنەوییە ئەستووری بیروباوەڕی ئەو

سـەردەمـەی کـاکـەی فـەللاح بووە. کـەسـێکی عـەقـاییـدی باوەڕی بەشـۆڕش بووە بۆ ڕەشـوڕووت و هـەژاران، ئـامـادە بووە گـیـانـی بکا بەقـوربـانی بۆ ئەو بیـروباوەڕە. ئامۆژگارییەکانی شاعیر لەم بەرهەمەدا هەوێنی داهێنانی شیعری نییە، بەڵام ئەو توانیویەتی تەکانێکی هونەری بداتێ و سووک و خۆش بکەوێتە بەرگوێی خوێنەری هەڵگرتووی ئەم ئیدیۆلۆجییەتە. دەبێ ئەوەش بزانرێ ئەگەر شیعرەکە جوانیش بێ لە ڕووی پراکتیکییەوە لە خاوەنی پچڕاوە چونکە لە ناوەڕاستی ژیانیدا وازی لەو ئیدیۆلۆجییەتە هێنا.

لە شیعرێکیدا بەناوی «لەگەڵ شەپۆلەکانا» لە ساڵی ١٩٦٣ دایناوە دەڵێ:

ئەی زسـتـانـی کـرێوە و تۆف
پێم بڵێ چیت لێـمـان ئەوێ
سـەرمـا و سـۆڵەی بەئاخ و ئۆف
بۆ وەیشـوومـەی تۆ ناخـەوێ
لەو ڕۆژەوە کـە خـەزانـە
دڵی گـەڵا و گـوڵ ئـەشکێ
بـەو درکـی گـەڵاڕێـزانـە
بـلـبـل خـوێنـی لێ ئـەتکێ
ئاسـمـانـی بەرزی دڵسـووتاو
بۆ حـاڵی سـەر زەوی ئەگـری
بەخـوڕ فـرمـێسکی دێ لە چاو
بـەلێـزمـەی بـارانـی هـەوری

لەم لیریکەدا کاکەی فەللاح سیمبۆلییانە لە ساڵی ١٩٦٣ دەدوێ، لەو ساڵەدا گۆڕانی سیاسی لە عیراقدا هەبوو، وەکو کوودیتا کۆنەپەرست و شۆڤێنییەکەی ٨ی شوبات ئازار و ئەشکەنجەیێکی جەرگبڕ بەگشتی تووشی خەڵکی عیراق و بەتایبەتی تووشی ڕاپەڕینی کورد بوو. شاعیر کەژی زستانی کردووە بەڕەمزی فرمێسک و باران و ڕەهێڵە بۆ ئەو کارەساتەی بەسەر عیراقدا هاتووە.

شیعری نوێ

شاعیر بەشداری بەرچاوی هەبوو لە دەوڵەمەندکردنی شیعری نوێی کوردی. ئەو شیعرە لیریکییەی لە یەک کێشی خۆماڵی زیاتر لە تاکە شیعرێکدا بەکار دەهێنرا، هەروەها ڕەچاوی ڕەنگاوڕەنگی قافیەش دەکرا.

لە لیریکێکیدا بەناوی «بۆچی نابێ» لەساڵی ١٩٧٥ دایناوە دەڵێ:

نازدارەکەم
گەر نەختێ گوێ ڕاگری لێم
پێ لێ ئەنێم
خۆم خۆش ئەوێ
هەرگیزاو هەرگیز نامەوێ
مۆمی داگیرساوی ژینم
بتوێتەوە
هیچ حەز ناکەم
پشکۆی خۆزگە و خەو بینینم
بکوژێتەوە
خواپەرست بم لە خوا زیاتر
خۆم خۆش ئەوێ
ئەگەر دنیاپەرستیش بم
زۆر زۆر لەم دنیایە زیاتر
خۆم خۆش ئەوێ
ئەزانی بۆ نازدارەکەم
ئەوەندە من خۆم خۆش ئەوێ
لەبەر تۆیە تۆم خۆش ئەوێ
پەیکەری خۆشەویستی بم
بۆچی نابێ
تا ئەم دنیایە دنیا بێ
هەر بمێنم هەر بمێنم هەر بمێنم

کاکەی فەللاح بینای ئەم شیعرەی لەسەر کێشی هەشت بڕگەیی داناوە. هەندێ دێڕی وەکو خۆی هێشتۆتەوە، هەندێ دێڕی کەرت کردووە و بووە بەچوار بڕگە. چوار پێنج جۆرە قافیەی بەکارهێناوە. بێ گومان ئەم شیعرە و هەموو ئەو شیعرانەی بەنوێ ژمێرراون گەمەیێکی تەکنیکی لە دێڕی شیعری عەرووزی و خۆماڵی تیایاندا کراوە تازە دەکەونە بەرچاو، کەچی ئەدگاری شیعری عەرووزی و خۆماڵییان تێدا ماوە.

بۆچوونی شاعیر لە بارەی خۆشەویستییەوە ناسک و هونەروەرانەیە. نویشکی ئەوەیە بەدلبەر دەڵێ لەبەرئەوەیە من خۆم خۆش دەوێ چونکە تۆم خۆش دەوێ بەواتای ئەوەی ئەگەر دلبەری خۆش نەویستایە خۆی خۆش نەدەویست. ئەم بیرە ئەگەر لە ناو قاڵبی کێش و قافیەشدا نەبێ هەر شیعرە.

کاکەی فەللاح لە شیعرێکیدا بەناوی «ئەوە پێرێ، ئەمە دوێنێ، بەلام ئەمڕۆ» لە ساڵی ١٩٧٨ دایناوە دەڵێ:

ئەژدەهاکەکانی سەردەم
هەموو هەورەکانی مێژوو
کۆبوونەوە
هەموو زام و
برینەکانی ڕابردوو
هەرچی کۆن و نوێیە هەموو
بەناسۆری ڕاست بوونەوە
لە زۆر لاوە
ڕەهێڵەی باران و لافاو
جێ پێی ستەم ئەشواتەوە
لە زۆر لاوە
هەوری ژان خۆی ئەخواتەوە
بۆ دەمی تەووژمی بەتاو
تامەزرۆیە و

تینووه بۆ ماچی هەتاو
تا نەورۆزی ڕاستەقینە
بۆ مرۆڤی ڕاستەقینە
وەکو خۆرێ لە ئاسۆوە
پرشنگ ببەخشێ بەهیوای
ڕەنگاوڕەنگی
هەزاران پەلکەزێڕینە

ئەم شیعرە نموونەیێکی دیکەی شاعیرە لە شیعری نوێدا، سیمبۆلییانە لەو هێزانە دەدوێ کە دەستدرێژی دەکەنە سەر بێ دەسەلاتان، بەئەژدەهاک ناویان دەبا، ئەمانە تەنیا بێگانە نین، بەڵکو ئەژدەهاکەکانی ناوەوە زۆرداریيان لە ئەوانەی دەرەوە کەمتر نییە.

کاکەی فەللاحی ڕۆشنبیر

کاری سەرەکی کاکەی فەللاح شیعر بوو، تێیدا سەرکەوتوو بوو. شارەزایی لە مێژووی ئەدەبی کوردی هەبوو، بەتایبەتی قوتابخانەی کوردستانی باشوور و شیعری دیالێکتی گۆرانی. توانای ئەوەی هەبوو لە هەندێ لایەنی ئەدەب بکۆڵێتەوە، هەروەها تێکستی هەندێ دیوانی شیعری کوردی ساغ بکاتەوە و لە پاشاندا بەچاپیان بگەیەنێ. چاپخانەی خۆی لەم کارەدا دەوری هەبوو. بەشێکی زۆر لە نووسینی خۆی لە ڕۆژنامەی «ژین» بڵاوکراونەتەوە لەو سەردەمەی خۆی بەرپرسی دەرکردنی بوو. جێ پەنجەی هەوڵ و کۆششی کاکەی فەللاح لە پەرەسەندنی سامانی ئەدەبی کوردی دیار و ئاشکرایە. لەگەڵ ئەوەشدا کاکەی فەللاح پێش هەموو شتێک شاعیر بووە.

***

حەمەی حەمەمین ناسراو بەکاکەی فەللاح شاعیرێکە دەچێتە ڕیزی ئەو شاعیرانەی دەستیان هەبوو لە نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا. لە ڕووی ڕوخسارەوە مەشقی هەموو جۆرە شیعرەکانی هەبوو لە عەرووزی و خۆماڵی و نوێ. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە خۆی لە هەندێ لە

مەبەسـەکانی شـیـعری کلاسـیکی کۆن داوە، بەڵام زۆرتر بۆنـی لیـریکی تازەی لێ دێ، واتە شـۆڕشگێـڕی و سـیـاسـی و کـۆمـەڵایەتـی بەشـێـوازێکی ڕۆمـانـتـیکی و سیمبۆلییانە، ئەم هەمـوو شێوازانە لای ئەو و شـاعیرانی دیکە دەچنە ناو ڕێبازی ڕیالیزمی کۆمەڵایەتییەوە. شـاعیر ئەوەندەی بایەخی بەبیری ئەنتەرناسیۆنالیزمی و چینـایەتی داوە وەک ڕەنگدانەوەیێکی مـارکسـیـزم ئەوەندە بیـری لە مـەسـەلەی ناسـیـۆنالیـزمی کورد «کوردایـەتی» نەکردۆتەوە بـەتایبـەتی لە بـەرهـەمی شـیـعری خۆیدا.

عەلی فەتاح دزەیی

بەشی چل و دووەم

عەلی فەتاح دزەیی

١٩٢٨ – ١٩٩٢

نە بێهۆشی
نە سەرخۆشی
خەونێکی خۆش و شیرین بوو
بووکی خەونەکەش هێلین بوو

ژیانی

عەلی کوڕی فەتاح کوڕی حەوێز کوڕی سلێمان باب و باپیرانی لە ئاغایانی خێڵی دزەیین، لە ساڵی ١٩٢٨ لە گوندی دووگردکانی لای باشووری شاری هەولێر لە دایک بووە. لە تەمەنی منداڵی سەرەتای خوێندنی لە گوندی دووسەرەی خۆیان لای مەلای گوند مەلا خەلیلی سنجاوی (موخلیسی شاعیر) بووە، کە لە گوندی قازیخانە قوتابخانەی سەرەتایی کراوەتەوە پۆلی یەکەمی لەوێ تەواو کردووە. لە ساڵی ١٩٣٦ هاتۆتە هەولێر قۆناغی سەرەتایی لە قوتابخانەی ئوولا تەواو کردووە. لە ساڵی ١٩٤٢ ڕووی کردۆتە قوتابخانەی ناوەندی و ئینجا ئامادەیی لە ساڵی ١٩٤٨ خوێندنی ئەو قۆناغانەی بەئەنجام گەیاندووە.

لە پاییزی ساڵی ١٩٤٨ لە کۆلێجی مافی بەغدا (حوقووق) وەردەگیرێ، هەمووی چەند مانگێکی پێ ناچێ لە کانوونی دووەمی ١٩٤٩ لەسەر جموجۆڵی سیاسی دەگیرێ. دادگا بڕیاری سێ ساڵ بەند و ساڵێک دەستبەسەری بۆ دەردەکا. ماوەی سێ ساڵەکە لە بەندیخانەکانی بەغدا و کووت و کەرکووک دەباتە سەر و ئینجا دەگەڕێتەوە هەولێر. ماوەی دەستبەسەرییەکەی لە هەولێر دەبێ. لە ساڵی ١٩٥٣ داوای گەڕانەوە دەکا بۆ قوتابیەتی لە کۆلێجی مافی بەغدا، بەڵام ڕێگەی نادەن. بۆ تەواوکردنی خوێندن ڕوو دەکاتە شاری دیمەشق و لە بەشی زمانی عەرەبی

کۆلێجی ئەدەبیاتی زانستگای دیمەشق دەبێ بەقوتابی. ساڵی یەکەم تەواو دەکا و سەردەکەوێ بۆ پۆلی دووەم، بەڵام کەسوکاری کۆلێجەکەی پێ دەگۆڕن و کۆلێجی مافیان پێ باشتر دەبێ. بەم جۆرە کۆلێجی ئەدەبیات بەکۆلێجی ماف دەگۆڕێتەوە و لە هاوینی ١٩٥٨ باوەڕنامەی زانستگا وەردەگرێ.

لە ساڵی ١٩٥٩ بەمووچەخۆر لە دادگای هەڵەبجە دامەزراوە، لە ساڵی ١٩٦٠ گوێزراوەتەوە و بووە بەکارگێڕی پێنجوین. لە دوای ئەوە وەک مووچەخۆرێکی میری گوێزراوەتەوە بۆ هەندێ لە شارەکانی باشووری عیراق. لە ساڵی ١٩٦٦ گەڕاوەتەوە کوردستان بووە بەکارگێڕی میری لە برادۆست و دیانە. لە دوای بەیانی ١١ی مارتی ١٩٧٠ کراوە بەقایمەقامی شارباژێڕ، لە پاشانا بۆ قایمەقامی دەربەندیخان گوێزراوەتەوە، تا ساڵی ١٩٧٤ لەوێ ژیاوە. لەگەڵ تێکچوونی نێوانی دەسەڵاتی بەغدا لەگەڵ شۆڕشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ی کورد، شار و کاری ڕەسمی بەجێ هێشتووە و ڕووی کردۆتە ناو شاخ. لە دوای کارەساتی لەناوچوونی شۆڕش لە بەهاری ساڵی ١٩٧٥ گەڕاوەتەوە سەر کاری میری لە هەولێر. لە ساڵی ١٩٧٧ گوێزراوەتەوە شاری ناسرییە لە باشووری عیراق.

لەو ماوەیەدا عەلی هەوڵی دابوو لە کاروباری میری دوور بکەوێتەوە، لە ساڵی ١٩٨٣ خانەنشین کرا و گەڕایەوە هەولێر، بۆ یەکەم جار دەستی کرد بەکاروباری ئەوقاتی (محامیەتی)، بەڵام زۆری نەبرد لە ساڵی ١٩٨٦ تووشی نەخۆشیی شێرپەنجەی قوڕگ بوو، چەند ساڵێک ئازاری ئەم نەخۆشییە کوشندەیەی چێشت تا لە ڕۆژی ٢٦ی کانوونی دووەمی ١٩٩٢ کۆچی دوایی کرد و لە هەولێر نێژرا.

شیعری

عەلی لە گوندی دووسەرە کە چاوی کردۆتەوە و خۆی ناسیوە لەگەڵ مەلای گوند شاعیری نازناو موخلیس ئاشنایەتی پەیدا کردووە، ماوەیێک لە حوجرە لای ئەو خوێندوویەتی و بووە بەڕێبەری، بۆیە لە دواییدا کۆمەڵێک شیعری لە ستایشی ئەو مامۆستایەی وتووە. لە منداڵییەوە مەیلی ئەوەی بووە بەپیشە ببێ بەئەوقات (محامی) و بەهەوەس ببێ بەشاعیر، بەنووسین و بەقسە ئەم ئارەزووەی دەربڕیوە. وەکو خۆی دەڵێ لە ساڵی ١٩٤٤ بیری لە شیعر وتن کردۆتەوە، بەڵام لە ساڵی ١٩٤٦ شیعری نووسیوە، لە ساڵی ١٩٤٧ شیعری بۆ ئاهەنگی نەورۆزی ئەو ساڵە

وتووه كه له هەولێر نیشتمانپەروەران له مێرگی بەهاری قەراغ شار گێڕاویانه.
بەلای شاعیرەوه قۆناغی دووەمی شیعری له ساڵی ١٩٥٣ دەست پێ دەکا.

شیعری له ڕووی ڕوخسارەوه

شیعری عەلی له ڕووی ڕوخسارەوه لەم تێبینییانەدا ڕوون دەبێتەوه:

١- بەرهەمی شیعری له کێشدا دەوڵەمەنده، هەردوو بابەته کێشی عەرووزی و خۆماڵی بەکارهێناوه، کێشی یەکەمیانی کەمە، ئەوەی دووەمیان زیاتره. له تاقیکردنەوەکانی نووری شێخ ساڵح و گۆران کەڵکی وەرگرتووه، بەتایبەتی ئەوان له هەندێ بەحری عەرووزی و کێشی خۆماڵی کێشی تازەیان داهێناوه وەکو حەوت بڕگەیی (٤ + ٣) خۆماڵی هاوئاهەنگی هەزەجی مەجزووئی مەحزووفه (مفاعیلن فعولن)؛ کێشی یازده بڕگەیی (٤ + ٤ + ٣) هاوئاهەنگی ڕەجەزی مەقتووعی مەخبوونه (مستفعلن مستفعلن فعولن) و هەندێ کێشی دیکەش.

٢- له شیعریدا هەموو جۆره قافیەکانی شیعری کوردی بەکارهێناوه، وەک یەکێتیی قافیەی شیعری کلاسیکی و مەسنەوی و شیعری خۆماڵی و قافیەی ڕەنگاوڕەنگی شیعری نوێ.

٣- شیعری بەزۆری بەقەواره و ژمارەی دێره شیعر درێژ نین، دەچنه ناو بابەتی لیریکەوه. قەسیده(شیعری درێژی)کەمە، هەروەها قەسیدەی چوارین و پێنجین و شەشینی هەیه.

٤- زمانی شیعری ئاسان و خاوێنه، شێوەی دیالێکتی سۆرانی ناوچەی شار و دەشتی هەولێری پێوه دیاره.

شیعری له ڕووی ناوەڕۆکەوه

شیعری له ڕووی ناوەڕۆکەوه زۆرتر خەریکی مەبەسه تازەکانه و کەمتر بۆ مەبەسه کلاسیکییەکان چووه. هەندێ جار ئەمانەی تێکەڵ بەیەکتری کردووه و وەک لیریکی نوێی هەموو نەتەوەکانی گێتی دەکەوێتە بەرچاو. مەبەسه بنچینەییەکانی شیعری عەلی له دەوروبەری نیشتمانپەروەری و کوردایەتی و دڵداری و وەسفی سروشت و کۆمەڵایەتی و ماتەمنامه دەسووڕێتەوه.

پەخشانی

قەڵەمی بەبڕشت و داهێنەری عەلی لە سێ مەیداندا کەوتۆتە جووڵە:

١- وتاری ئەدەبی: ئەمەیان زۆری دەسنووسە و کەمی بڵاوکراوەتەوە. زۆربەی وتارەکانی پێوەندییان بەشیعرەوە هەیە، پەخشانی لە پێناوی ناسینی شیعر بەکارهێناوە، بایەخی بەڕووداوی مێژووی نەتەوەی کورد داوە.

٢- لێکۆڵینەوە: لە لێکۆڵینەوە زانستییەکانی ئەدەب سەرکەوتووە. ئەحمەدی خانی جێگەی تایبەتی بووە لە بیری عەلیدا، تێبینی و بۆچوونی ژیرانەی هەیە لە بابەت مەم و زین و نۆباری بچووکان، هەندێ لایەنی نهێنی ئەم بەرهەمانە ئاشکرا دەکا.

٣- شاعیر بایەخی بەوەرگێران داوە. لە عەرەبی و ئینگلیزییەوە نووسینی داهێنراو و زانستی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی.

نموونەی شیعری

١

بەناوی «غەزەل»ەوە لە شیعرێکیدا عەلی دەڵێ:

مەڵێ گیانم بڵند پەروازە ئیمشەو
لەگەڵ دڵ چونکە یارم سازە ئیمشەو
چ ئاهەنگێ دەگێڕێ دڵ لە سینە
هەزارێکی چ خۆش ئاوازە ئیمشەو
لە دوو چاوی نیگارم دا دیارە
ستارەی بەختەکەم هەورازە ئیمشەو
بەڕاستی دڵ گوشاد و بەختیارم
لە لام جەژن و شەوی دڵخوازە ئیمشەو
دەوامی بێ خودایە نیعمەتی تۆ
کە نازی یارەکەم شانازە ئیمشەو

خـەیاڵم بۆ شکاری شـیـعـری نـاسک
لە ئاسـمـانی غـەزەلدا بازە ئیـمـشـەو

لەم شـیـعـرەدا عـەلی گـەشـبـینە، هەر خـۆی دەزانێ چی بزەیێکی پڕ لە ناز و نیگاییێکی تێـلاوی چاوی پڕ لە نووزی دیوە، ئـەوەندەی شـاعـیـر نزیکبـوونەوەی دلبـەری پێ خـۆشـە، زیاتر ئەم مـژدەیە دەبێـتـە هۆی ئیلهـام بۆ نـووسـینـەوەی غەزەلێکی تازە.

٢

لە پارچەییێکی دیکەیدا عەلی دەڵێ:

بـەقـــوربان ئاگـــری دووریت لە دڵدا جـــۆشی تەندووره
ئەگـەر مـەیلێ نەفـەرمـووی تاقـەت و خـۆشـیم لە تەن دووره
وەکـــو یاقـــووب نـەمـــاوە نـووری چـاوم هـێندە بـنـوارم
وەکـو یاقـووت ئەوەنـدەی گریەکـەم فرمـێسکەکەم سـووره
شەو و ڕۆژ بێ خـەو و خۆراک و بێ وەسـتان و سـەرگەردان
دەســـوورێم ئۆقـــره نـاگـــرم زامـی دڵ هێنده بـەناســـووره
وەهات شـێـواندووم خـەڵکی بەشـێت نـاوم دەبەن هێـشـتـا
لـە لام هـەروەک خـــــەڵاتی لێـــــوتـە ئەم نـاو و نـاتووره

لەم شیعرەدا عەلی لاساییـیەکی وەستـایانەی شیعری کلاسیکی کردۆتەوە، لە شـیـعردا بـێ گومـان نوێخوازە، ئەو چەند شـیعرەی لەسـەر مـەرجـەکـانی بەحری عـەرووزی دایناون بۆ ئەوەیە بڵێ دەتوانێ هـەمـوو جـۆره شـیـعرێک دابنـێ. لەمـەدا ئاوڕی لە هـەندێ وێنەی ڕەوانبێژی کلاسیکی داوەتەوە وەکو «تەندوور» بۆ مانایێک «تەن دوور» بۆ مـانایێکی دیکە. هـەروەکـو ئەو «یاقـووب» و «یاقـووت»، هـەرچەنده مۆدەیان لە سـەدەی بیستەمدا بەسـەرچوو بوو، بەڵام وەک وێنەی هونەری جوانییان تێدا ماوە.

٣

لە شیعرێکیدا بەناوی «کەسک و سۆر» شاعیر دەڵێ:

هەموو ڕۆژێکی بەهاران
کە تاو تاو دەبارێ باران
کە دەردەکەوێ شۆخ و شەنگ
جوان بووکی ژێر ئاڵای حەوت ڕەنگ
سەیری دەکەم مەست و دڵشاد
پەرواز دەکا گیانی ئازاد
دەمەوێ وەک جاری جاران
ڕاکەم و تەڕم کا باران
ئەی کەسک و سۆرەکەی بەهار
بەبیرت دێ دەهات بەغار
منداڵێک تەمەن هەشت نۆ ساڵ
مەستی نەشئەی خەون و خەیاڵ
ئێستاش ئەو دڵ منداڵە هەر
پیری نەکردووە دەردی سەر
هەموو ڕۆژێکی بەهاران
کە تاو تاو دەبارێ باران
دەیەوێ وەک جاری جاران
ڕاکات و تەڕی کا باران

خوو و ڕەوشتی مرۆڤ بەسەر ناچێ، چێژ و خەیاڵ پیر نابێ، یادگار و بیر کۆن نابێ و لە بیر ناچێتەوە، لە سەرووی هەموویانەوە دڵداری بەڕوخسار دەگۆڕێ و بەناوەڕۆک نەمر و هەمیشەییە. هەندێ وێنەی جوانی عەلی لەم شیعرەدا لە پەراوێزی ئەم بیروباوەڕەدا خۆیان دەنوێنن.

٤

لە شیعرێکیدا بەناوی «سکالا» عەلی دەڵێ:

نە کاغەزی بۆ دەنێرم
نە بای شەماڵ ڕادەسپێرم

نە هـەڵدەکـێـشم ئاخـی سـەرد
نە کـەللەی سـەر دەدەم لە بەرد
نـە ڕۆژ یـادی بـەهـار دەکــــەم
نە بـەشـەو شـینی پار دەکـەم
نـە خــــەیاڵ نـە بیــــرەوەری
هـیچ نـەمـا گـشـتی هەڵوەری
وەک گــەڵای ئەم دارســتــانە
بـەم وەرزی چلـەی زسـتــانە
درەخـــتـــێکم ڕووت و بـێ بـەر
بەفـری سـپیم نیـشتـۆتە سـەر

شـاعیر تووشـی ڕەشبینی بووە، وا دەزانێ ئەوەی هـەوڵی بۆ دەدا قـەت دەسـتی ناکـەوێ، لەبـەرئەوە سـوورە لەسـەر ئەوەی واز لەو دڵدارییـە بێنـێ، بەڵام مـەسـەلە بەدەست خـۆی نیـیـە، لەو کـاتەدا نایەوێ نـامـەی بۆ بنێـرێ، بەڵام لـە دواییـدا بێ گومـان پەشیـمـان دەبێتـەوە چونکە پێش ئەو دڵداران لـە قسـەی ئەویش زلـتریان وتووە.

٥

لە شـیـعـرێکیـدا بەناوی «خـەونێکی خـۆش»ەوە لە سـاڵی ١٩٥٧ لە دیمـەشق هۆنیویەتییەوە دەڵێ:

مــاچێک لـەم دوو لێــوەی پـڕت
بۆنێک لـەم بن مــەمکـەی خـڕت
بــــــەنــــــاز بـــــــڕۆ
وەک ئـاوازەی فـــۆکــســـتـــرۆ
وەک شـــــــنـــــــەی بـــــا
پـێ دانێ ســـەر باری ڕۆمـــبـــا
خـــێـــرا وەرە نێـــو بـاوەشـم
ئـەی ئـاواتم بـەخـــــــتـم بـەشـم

دەســــتــــەکـــانت بکە ملـم
مـــەمکۆڵەت دانـێ ســــەر دڵم
ســـا دەی ئۆخـــەی ئۆخـــەی
ئوخـــەخـــەخـــەخـــەی

***

نــە بێـــــــــهـــــــــۆشـی
نــە ســــــــەرخـــــــۆشی
خـەونێکی خـۆش و شـیـرین بوو
بووکی خــەونەکــەش هـێلین بوو

ڕەشبینی شاعیر لە شیعری پێشوو، لە هەڵوێستێکدا دروست بوو، ئەم شیعرە لە هەڵوێستێکی دیکەی پڕ لە گەشبینی دروست بووە. جێگە هۆڵی سەما و مۆسیقا و گۆرانییە، بەتایبەتی ئەو سەمایانەی ژن و پیاوێک پێکەوە دەیکەن. عەلی کچێکی جوانی دیوە ناوی هێلین بووە، خۆی دەیزانێ خەڵکی سووریا و لبنان یا ئەوروپایی بووە، دوور نییە عەلی سەمای لەگەڵ هێلیندا کردبێ، چونکە کچی ئەم جۆرە شوێنانە ئارەزووی پیاو ڕەت ناکەنەوە. هەرچۆنێ بێ ئەم هەڵوێستە بۆتە مایەی داهێنانی ئەم شیعرە لیریکییە جوانەی سیمای مرۆڤایەتی و گێتی پێوەیە.

٦

عەلی لە ساڵی ١٩٥٦ شیعری «چرای سوکرات»ی داناوە:

بــــــرای مــــــن
وەرە پـێش چـرای مـن
نــەوەک چــرایــانــە
بێ ژمــــــار پـەروانە
بەدەورەیدا دەفــــــڕن
شـەوقی لێ وەردەگـرن
دەبـن بـەتــرووسـکـە
بەگـڵـپـە و برووسکە

وەک خـــۆرەتاوی پاک
جیهـان دەکەن ڕۆناک

***

ئەی شـەمشـەمـەکوێرە
بـەدوورکـــەوە لێـــرە
بـڕۆ بـەدوورکـــــــەوە
بـۆت نـاکـــوژێتـــەوە
چرای مـن ڕاسـتـیـیـە
شـەوقی سـەربەستییە
بەخـــوێنە ســـۆتانی
شـــەهیـــدە زمـــانی
بـــــــرای مـــــــن
وەرە پـێش چـرای مـن

عـەلی لە سـاڵی ١٩٥٦ ئەم شـیـعـرەی بەزمـانی بـاوکی فـەیلەسـووفـانی گـریک سـوکـرات وتووە. ئەم دانا گـەورەیە خـاوەنی وتەی «خـۆت بنـاسـە»یە. دادگـای پیـرەکانی ئەتینا بڕیاری خنکاندنی بۆ دەرکردبوو، بـەژەهراو خـواردنەوە کـۆتایی بەژیانی هێنا.

شاعیر بەسـەر بیری سـەربەستیخوازی سوکرات هەڵدەڵێ، کڕینی سـەربـەستی بەخوێن کارێکی ئاساییە وەکو سوکرات خۆی دەیڵێ.

***

عەلی فـەتاح دزەیی شـاعیر و نووسـەر و ڕۆشنبیـرێکی هـاوچەرخ بوو لە نیـوەی دووەمی سـەدەی بیـسـتـەمـدا. شـاعیـر بوو، هـەمـوو قـۆناغـەکانی شـیـعـری کـوردی دەورکردبـووەوە. بەشداریکردنی لە چەسپاندنی «شیعری نوێ» لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکـەوە بـەرچاوە. جگە لە بـەرهـەمی داهـێنراو لە شـیـعـر و پەخـشـان، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی هـەیە، بەتایبەتی لە بارەی کێش و قـافیـەی شیـعری کوردی و مەم و زین و نەوباری بچووکانی خانییەوە.

عاجز

بەشی چل و سێیەم

عاجز

١٩٢٩ - ١٩٦٧

گیان و دڵ بۆ تۆ نەماوە پڕ لە ئاه و حەسرەتە
سیــنە پڕ جۆش و خرۆشە جانی جانانم وەرە

ژیانی

عەبدوڵڵا کوڕی مەلا محەمەدی حوسێنی بەرزنجی، وشەی «عاجز»ی وەک نازناو هەڵبژاردووە و لە شیعریدا بەکاری هێناوە. لە ساڵی ١٩٢٩ لە گوندی چل هەوێزە لە نزیک دیبەگە لە پارێزگای هەولێر لە دایک بووە. قۆناغەکانی خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بووە، بایەخی بەتەجویدی قورئان داوە. زۆربەی ماوەی خوێندنی لە گوندی زیخان لە ناوچەی خۆشناوەتی بووە، ماوەیێکیش لە زێوەی خۆشناوەتی خوێندوویەتی، ئینجا هەر لەوناوە لە گوندی خەتە بەشێکی دیکەی خوێندنی بردۆتە سەر. لە پاشانا هەر بۆ ئەم مەبەسە ڕووی کردۆتە ڕواندز و لە دواییدا گەڕاوەتەوە هەولێر و لە مزگەوتی حاجی قادری دەباغ ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە. لە دوای ئیجازە وەرگرتن لە هەندێ لە ناوچەکانی کوردستان لە مزگەوت مەلایەتی و پێشنوێژی کردووە. لە گوندەکانی هەرمەک و دەراش لە خۆشناوەتی مەلا بووە. ئینجا بووە بەمەلای گوندی گۆمەشین لە دەشتی قەراجی هەولێر، لە پاشانا گەڕاوەتەوە گوندی کۆتمەی خۆشناوەتی، ئەوجا گوندی شاوێس لە نزیک هەولێر. لە دوای ئەمە لە لایەن کارگێڕی ئەوقافەوە بووە بەمەلا لە خورماڵ، لە پاشانا لە چەمچەماڵ. لە دواجاردا گەڕاوەتەوە هەولێر و بووە بەمامۆستای قوتابخانەی ئەوقاف و لە مزگەوتی حاجی بەکریش بووە بەئیمام و خەتیب.

لەپڕ عـاجـز تووشی نـەخۆشـیـیـێکی دژوار بووە، بـردوویانە بۆ نەخـۆشـخـانەی هـەولێر بەڵام بێ ئەنجام بووە، ناچار بـردوویانە بۆ مووسڵ لەوێش چاری نەکراوە، بەم جـۆرە لە ٢ی مـایسـی ١٩٦٧ لە مـووسڵ کـۆچی دوایی کـردووە و تەرمـەکـەیان هێناوەتەوە هـەولێر و لە نزیک مزگەوتەکەیەوە بەخاکیان سپاردووە.

شیعری

عـاجـز حـەزی لە خـوێندنەوەی شـیـعـری کـلاسـیکی کـوردی بـووە، هـەروەهـا بایەخی زۆری بەئەدەبی میللیی سـەرزار (فۆلکلۆر) داوە. لە ئەنجـامی ئەمە گوێییێکی نەرمی مۆسـیقی لە لا دروست بووە بەگشـتی بۆ بابەتی شیعری ئایینی و دڵداری بەکاری هێناوە.

شـیـعـری عـاجز لە ڕووی ڕوخسـارەوە بریتـیـیە لە پارچە غـەزەلی کورت (لیـریک) لەسـەر بەحری عەرووز و یەکێتیی قافیە و پاش قافیە دامەزراوە. شـیعری زۆر نییە بۆیە بەشـێکی کـەمی لە دەنگەکـانی ئەلفـوبێی کوردی و عـەرەبی بەکـارهێناوە، بەم پێیـە پاش قافیـەشی زۆر نییە. جگە لە غـەزەل شیعری بەندی چـواریـنی و پێنجینی عەرووزی هـەیە (ا ا ا ب) و (ا ا ا ا ب).

لە شــیــعــری ســیــلابی خــۆمــاڵیــدا بەزۆری بابەتـی بەندی چوارینـی (ا ا ا ب) بەکـارهێناوە، لە ڕووی کێشەوە بەگشـتی لەسـەر کێشی حـەوت بڕگـەیی و هـەشت بڕگـەیی ڕۆیشـتـووە. لە ڕووی نـاوەڕۆکەوە شـیـعـری عـاجـز لە چـوارچێوەی دڵداری شێوەی کلاسیکی و ئاینی (مـوناجات و نەعتی پێغەمـبەر) نەچۆتە دەرەوە. ئەوەی تازە بێ لە لای ئەم شـاعیرە ئەوەیە قـاڵبی کێشی شـیـعـری خۆمـاڵی مـیللی لەگەڵ شیـعری ئایینی گونجانـدووە. بەشێکی زۆر لە شیعرە ئایینییەکانی لە ڕووی کێش و قـافیـە و زمـانی شـیـعـرییـەوە لەسـەر بنچـینـەی بەیتی ئەدەبی مـیلليـی فـۆلکلۆری هـۆنراونەتەوە. ئەمـەی بۆ ئەوە بووە لە ئاهـەنگی مـەولوودی پێغـەمـبـەر ئەم شـیـعـرانە لەسـەر ئاوازی گۆرانییە میللییـەکان بخوێنرێنەوە بەتایبەتی لە ناو کۆمەڵی خەڵکی هـەولێر.

عـاجـز شـیـعـری هـەندێ شـاعـیـرانی کـوردی کـردووە بەپێنج خـشـتـەکی لەوانە: عاسی، مەلا شێخ عومەری بالیسانی، راجی، تاهیر بەگ، وافی.

نموونەی شیعری

وەسف و دڵداری

١

لە شیعرێکیدا عاجز دەڵێ:

شۆخەکەی بێ ڕەحم و ئینساف قاتیلی جانم وەرە
باعیسی گومراهی ڕووح و شێخی سەنعانم وەرە
دڵ هەمیشە ئینتیزاری لوتف و ئینعامی تووە
دەردمەندی قامەتی تۆم چاو بەگریانم وەرە
دڵ وەکو بولبول دەناڵێ تالیبی ئاوی گوڵە
هەر ئەتۆی پرشەنگی ژینم ماهی تابانم وەرە
گیان و دڵ بۆ تۆ نەماوە پڕ لە ئاه و حەسرەتە
سینە پڕ جۆش و خرۆشە جانی جانانم وەرە
دائیمەن وەک سۆفی مەجزووبە بەعیشقی دلبەران
تا نەفەوتاوم عەزیزم پێشی فەوتانم وەرە
عاشقی وەک من لە بۆ تۆ زەحمەتە پەیدا ببێ
چاوەڕێی تۆم زوو لە بۆ باغ و گوڵستانم وەرە
پاییزی هیجرانی تۆ وا ڕەنگی ڕووی زەرد کردووم
هەم لەبەر ساردی فیراقت ڕوو لە کێوانم وەرە
(عاجز)م ڕووحی ڕەوانم پڕ لە ئێشە جەرگ و دڵ
تۆی تەبیبم زوو لە بۆ دەرمانی دەردانم وەرە

شیعرێکی ئاسایی دڵدارییە، شاعیر گفتوگۆ لەگەڵ دلبەری خۆشەویستی دەکا، لێی دەپاڕێتەوە. وشەی «وەرە»ی کردووە بەپاش قافیە بۆ ئەوەی لە هەموو دێڕە شیعرێکیدا بڵێ «وەرە تیماری دەردم بکە». لە لیریکەکەدا هەست بەڕەوانییێک دەکرێ. ئەگەر شاعیر وشەی «تووە»ی لەباتی «تۆیە» و هەندێ وشە و تەعبیری دیکەی لەم بابەتەی بەکارنەهێنایە کەس نەیدەزانی شاعیر هەولێرییە و دیالێکتی بچووکی شار یا سۆرانی کرمانجی باشووری زمانی کوردی بەکارهێناوە.

٢

له شیعرێکی دیکەیدا عاجز دەڵێ:

ئەی سـەنەم تاکـەی بناڵم من لە دووری ڕێ و خێ
بەس بەناحەق پێم پیشان دە غەین و ڕێ وو بێ وو تێ
غوربەتیش یەک جار وەها زوڵمە لە عاشق چاوەکەم
مروەتت بێ پێم بفەرموو ڕێ وو حێ وو میم و تێ
ڕەحمەتت وەسڵە لە بۆ من ئەی گوڵی باغی ئیرەم
تۆم بەسە هەتتا لەباتی حۆری جیم و نوون و تێ
جەننەتی من قامەتی سەروی تووە و گوڵزارەکەی
پڕ لە نارنج و لیمۆی سین و پێ وو نوون و هێ
سینە پڕ سۆزە لە تاووت وەک سەماوەر وا لە جۆش
وا نەزیک سووتانەکەم کە حەرفی ئەلف و گاف و ڕێ
ئاگری عیشقت لە بۆ من ئەستەمە ئەی دلبەرم
زێدە گەرمە مەیلی وەسڵی حێ وو سین و نوون و تێ
حوسنی تۆ بێ شک گەیشتە حەدد و میقداری نیساب
موستەحەققم بێنە حیسسەی زێ وو کاف و ئەلف و تێ
بۆ زەکاتی باغ و بێستانی جەمالت هاتووم
نامەوێ زیاتر لە حەققی شین و ڕێ وو عەین و بێ
پڕ خرۆشە دڵ وەکو بولبول لە دەوری غونچە گوڵ
جارێ دڵ خۆش کە حەبیبم عەین و ئەلف و جیم و زی (عاجز)

عاجز لەم لیریکەدا خۆی خەریکی گەمەیێکی ڕەوانبێژی کردووە لەسەر دەستووری هەندێ لە شیعری کلاسیکی کۆن. لە نیوە دێڕی دووەمی هەموو دێڕەکان دەنگ و وێنەی هەندێ لە تیپی ئەلفوبێی نووسیوە، لە نیوە دێڕی یەکەمی هەموو دێڕەکاندا تیپەکانی کۆکردۆتەوە و بوون بە وشەی یەکەمی دێڕی دوای ئەو، واتە دەنگەکانی غەین و ڕێ و بێ و تێ دەبن بە «غربت» (غوربەت)، ڕێ و حێ و میم و تێ دەبن بە«رحمت» (ڕەحمەت)...

٣

شیعرێکی میللییانەی عاجز بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

ئەی گـــوڵڕوخـی زیبـــایـی مـن
قـــەد ســـــەرووی دڵ روبـایـی مـن
مــەلحـەمی جـان شـیـفـایـی من
جــــارێ نـەزەرکــــە لایـی مـن

***

ڕەحـــــمێ بکە بـەبولبــــولان
بـۆ دەفــــــــعـی ئـازاری دڵان
هەر تووی غونچەی باغی گوڵان
لای دڵــی بـــێ نـــەوایـــی مـــن

بەم دێڕانەش کـۆتایی پێ دێنێ:

غـــــەمگین و پڕ لە داغـــــە دڵ
چاونۆڕەبێ لەو باغـــە گـــوڵ
کــە چونکە شـــەوچراغــە شل
گـــڵـــــۆپی کـــارەبایی من

***

جــــەفـــا بەســـــە وەفـــا بکە
(عـاجـز) بە وەسـڵت شـا بکە
لە غـــەمـــخــــۆری ڕەها بکە
ئەو دڵی مــــــوبتــــــەلایی من

ئەم شـیـعـرە هەشت بڕگـەییـە لە ئەدەبی مـیللی سـەرزاری کـوردی یەکـێکە لە کێشـەکانی شیعری گۆرانی. عاجز ئەم جۆرە شیعرەی تەنیا لە ڕووی ڕوخسارەوە دەسـتنیـشـان نەکـردووە بەڵکو لە ڕووی ناوەڕۆکـیش بۆ بابـەتی شـیـعـری ئاییـنی بەکاری هێناوە. ئەم جـۆرە شـیـعـرانە ئەوەندە لە ئەدەبی مـیللیـیـەوە نزیکن ئەگـەر ناوی شاعیریان تێدا نەبێ بەگۆرانییێک لە گۆرانییە تازەکان دەژمێررێن کە لە ناو میللەت دروست دەبن و کەس نازانێ خاوەنیان کێیە!.

شیعری ئایینی (موناجات و نەعت)

١

عاجز قەسیدەیێکی (بەیتێکی) ئایینی درێژ بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

ئەی سەییدی سەرداری من
ئەی مەحرەمی ئەسراری من
ئەی ئەحمەدی موختاری من
سەڵات لەسەر توو یاری من

***

موددەیکە هیجر و ماتەمە
تاکەی بمینم لەم غەمە
هەروەکو جاران کۆلەمە
با بەس بێ ئینتیزاری من

بەم دێڕانەش کۆتایی پێ دێنێ:

حەمزە و ئەبووبەکری سدیق
فاورووق و عوسمانی حەقیق
بەموئمینی دەبوون ڕەفیق
لەگەڵ شێری شکاری من

***

(عاجز) فەقیری ئوممەتە
سائیلی بابی ڕەحمەتە
هەر چاوەنۆڕی هیممەتە
بۆ دەفعی نالە و زاری من

عاجز ئەم شیعرەی بۆ ستایشی پێغەمبەر داناوە، بەسەرهاتی دەگێڕێتەوە بەپێی سەرچاوەکانی ئایینی ئیسلام و حیکایەتەکانی ئەدەبی میللی سەرزاری عەرەبی و کوردی. بەناوی هەمزەی کوڕی عەبدولموتەلیبی مامی پێغەمبەر و خەلیفەکانی ڕاشیدی کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ.

٢

شاعیر لە قەسیدەیێکی ئایینی دیکەیدا لە ستایشی پێغەمبەر بەم دێڕانە دەست پێ دەکا:

تو ئەحمەدی موختاری
موقەڕڕەبی غەففاری
شافیعی تورڕەداری
لێتبێ سەلامی باری

***

خاکی حیجاز فیدامە
کۆلەی شاھ و گەدامە
ھەتا ڕۆژی قیامە
نیازی دڵمە یاری

بەم دێڕانەش کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

زەمانە پڕ جەفایە
ھەرچی ھەیە بەڵایە
فیتنە لە فیتنەدایە
لە دێھات و لە شاری

***

(عاجز) ئەگەرچی خواری
لە دەرگەی شەرمەزاری
مەئیووس مەبە لە یاری
شافیعتە لای غەففاری

لەم شیعرەدا عاجز باس لە ھەندێ شەعائیرەکانی حەج و کۆچی پێغەمبەر لە مەککەوە بۆ مەدینە دەکا و لە پێشوازی خەڵکی ئەو شارە دەدوێ و چۆن بەخۆشییەوە بەخێرھاتنی ئەو میوانە گەورەیان کردووە.

***

عەبدوڵڵا کوڕی مەلا محەمەدی بەرزنجی ناسراو بە(عاجز)، شاعیرێکی تەمەن کورت بووە، لەبەرئەوە شیعری کەمە. ئەوەی هەیە لە پلەیێکی هونەری دایە ئەدەبی کوردی دەیگرێتە خۆی. مەشقی شیعری عەرووزی و کێشی خۆماڵی هەیە. بایەخی بەشیعری ئایینی و دڵداری داوە، ناوەڕۆکی ئەم جۆرە شیعرانەی لەگەڵ هەردوو بابەتە شیعرییەکەی گونجاندووە، واتە لەگەڵ بەحری عەرووز و خۆماڵی، بەتایبەتی ئەو شیعرە ئایینییانەی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی دایناون. ئەمانە بوون بە بەشێک لە سامانی ئایینی ئیسلام بەزمانی کوردی، چونکە بەزمانی ئاسانی زۆربەی میللەت نووسراون و لە ئاهەنگی مەولوودی پێغەمبەر بەئاوازی گۆرانی کوردی گۆنیدەکان دەیچڕن.

کامەران موکری

بەشی چل و چوارەم

کامەران موکری

١٩٢٩ – ١٩٨٦

گـۆیـژە گـریا گـریا بـە خـوڕ
لافـاو هـەسـتـا بە تـین و گـوڕ
خـوێناوی شـاخی مـات و تەزیو
خـانووی ڕائەدا بۆ نـاو شـیـو

ژیانی

محەمەد کوڕی ئەحمەد کوڕی تەها ناسراو بەکامەران موکری لە ساڵی ١٩٢٩ لە سلێمانی لە دایک بووە. بنەچەیان دەگەڕێتەوە ناوچەی موکریان. لە پێشانا ماڵیان گواستۆتەوە پشدەر و لە دواییدا هاتوونەتە سلێمانی و لەوێ ژیاون. کامەران برای شاعیری کورد ئەخۆڵە لە دایکەوە.

سەرەتا خوێندنی شەش ساڵی قوتابخانەی لە سلێمانی تەواو کردووە، لە دواییدا ناوەندی و تا گەیشتۆتە قۆناغی ئامادەیی. لەو سەردەمەدا دەستی کردووە بەجموجۆڵی سیاسی، لە بەرەی داواکردنی مافی کورد بووە. لە پێناوی کوردایەتی وازی لە خوێندن هێناوە. لە سەرەتای ساڵی ١٩٤٩ گیراوە. نزیکەی شەش ساڵ لە تەمەنی لە بەندیخانە جیاوازەکانی عیراق بردۆتە سەر. لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا لە بەندیخانەیێک ڕزگاری بووبێ یەکێکی دیکە چاوەڕێی کردووە. لە خۆپیشاندانە سیاسییەکاندا بەشداری کردووە، دوانی داوە، شیعری خوێندۆتەوە. لە دواندا بەتوانا بووە، دەموپلی لە قسەکردندا وەک ئەکتەرێکی لێزان خستوویەتییە ڕوو. لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا دەستی کرد بەجموجۆڵی خوێندەواری. لە ساڵانی ١٩٦٠ – ١٩٦١ سەرنووسەری

کۆواری «ڕۆژی نوێ» بوو لە سلێمانی. لە دوای کوودیتا فاشستییەکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣ و بەدرێژایی شەستەکانی سەدەی بیستەم دەنگی کامەران کپ بوو، وەکو زۆربەی ڕۆشنبیرانی کورد. لە دواییدا لە بەشی زمانی کوردی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانستگای سلێمانی بەمامۆستای موحازیری ئەدەبی کوردی دامەزرا. تا کۆتایی ژیانی لەسەر ئەم کارەی مایەوە. لە کاتی گواستنەوەی زانستگای سلێمانی (١٩٨٢) بۆ هەولێر و گۆڕینی ناوی بۆ «زانستگای سەلاحەدین» کامەرانیش ماڵی گواستەوە هەولێر و لەم شارەدا مایەوە تا ڕۆژی ٧ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٦ کۆچی دوایی کرد. تەرمەکەی برایەوە سلێمانی و لە گۆڕستانی گردی سەیوان بەخاک سپێررا.

شیعری

بەقسەی کامەران خۆی لە ساڵی ١٩٥٤ دەستی داوەتە شیعر نووسین، بەشێکی کەمی بەناوی ڕاستەقینەی خۆی حەمەی ئەحمەدی تەها بڵاوکردۆتەوە. وا دەردەکەوێ باوەڕی بەخۆی نەبووە دەبێ بەشاعیر، تا ساڵی ١٩٥٧ ئینجا هەستی بەوە کردووە بووە بەشاعیر و ناوی «کامەران»ی هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعری لە دواییدا موکری کردووە بەلەقەب بەناوی ئەوەی بنچ و بناوانی خێزانیان لە موکریان بووە. بەم جۆرە ناوبانگی شاعیرێکی تازەی کورد لە ساڵی ١٩٥٧ لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامە و کۆوارە کوردییەکانی ئەو سەردەمە کەوتە ناوەوە.

کامەران یەکێکە لەو شاعیرانەی بەرهەمی شیعری دەچێتە ناو بزووتنەوەی شیعری نوێوە، بەتاقیکردنەوەی شیعری کلاسیکی عەرووزی و یەکێتیی قافیە تێنەپەڕیوە، ئەگەر تاک و تەرا بەرهەمی لەم بابەتەی هەبێ نایخەنە پلەی شاعیرێکی بەرچاو.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

خاسیەتەکانی شیعری کامەران لە ڕووی ڕوخسارەوە تایبەتمەندیان تێدایە، بەم تێبینییانەی لای خوارەوە هەندێ ڕوون و ئاشکرا دەبنەوە.

١- کامەران تەنیا کێشی سیلابی خۆماڵی بەکارهێناوە، لە ناو ئەمانەشدا زۆربەیان لە کێشە سووکەکانی حەوت و هەشت و دە بڕگەیین. شاعیر ئەم

کێشانەی لە شیعری میللیی سەرزار وەرگرتووە، لە ناو ئەمانەدا کێشی دە بڕگەیی زۆر باوە بۆ هەموو مەبەسەکانی شیعر بەکار دەهێنرێ بەتایبەتی بۆ شیعری درامی. دوو کێشەکەی دیکە حەوت و هەشت بڕگەیی بەگشتی لە شیعری میللیی سەرزار بۆ گۆرانی و سروود و شیعری منداڵان و مەتەڵۆک بەکار دەهێنرێن، لە شیعری نوێشدا لە بابەتی دڵداری و ویژدانی و ناوەڕۆکی سووک و ساکار و شیعری مانا لە ڕوو دەبینرێن.

لێرەدا ئەگەر تەماشای بەرهەمی کامەران بکرێ ئەوە دەردەکەوێ لە سەدا هەشتای لەسەر کێشی هەشت بڕگەییە. ئەوانی دیکەی لەسەر کێشی دە بڕگەییە. ئەوەی جێی سەرنج ڕاکێشانە ئەوەیە کامەران چۆن توانیویەتی بەشی هەرە زۆری شیعری لەسەر کێشی هەشت بڕگەیی بهۆنێتەوە ئەوەی بە هەرمێنترین کێشێکە لە گۆرانیی میللیی سەرزاری کوردی (فۆلکلۆر)، وەکو لە گۆرانییێک هاتووە:

چاوت ڕەشە بەخومارەوە
مەمکت سێوە بەدارەوە
خودا داویە مەیشارەوە

ئەم دیاردەیە لە لای کامەران دەکرێ بەدوو جۆر لێک بدرێتەوە. یەکێکیان وەستایەتی شاعیر دەنوێنێ چۆن توانیویەتی ئەم هەموو ناوەرۆکە جیاوازانە لەگەڵ تاکە کێشێک بگونجێنێ! ئەوی دیکەیان ئایا کامەران لەم سنوورە تەسکەی کێشدا توانیویەتی زاڵ بێ بەسەر چێژی خوێنەری و گوێی ڕابێنێ ئەم هەموو شیعرە لە قالبی کێشێکدا قورس نەبێ لە لای لەگەڵ ئەوەی سووکترین کێشی خۆماڵی شیعری کوردییە!

٢- بەشێکی کەم لە شیعری کامەران ئەو پارچە لیریکانەن لە شیعرێکدا چەند کێشێک بەکار دێنێ وەکو خۆیان یان بەکەرتکردنیان، وەک لە کەرتکردنی دە بڕگەیی پێنج بڕگەیی دروست دەکا، یا لە هەشت بڕگەیی چوار بڕگەیی دروست دەکا.

٣- قافیەی شیعری کامەران لەو شیعرانەی لەسەر یەک کێش داناون جووت قافیەیە (مەسنەوی)، ئەوانەی لەسەر کێشێک زیاتر هۆنراونەتەوە قافیەیان ڕەنگاوڕەنگە.

٤- زمانی شیعری کامەران ئاسان و ڕەوانە، وشە و زاراوەی کوردی پەتی بەکار دێنێ بەتایبەتی لە لیریکەکانیدا چونکە زمانی ئەو جۆرە شیعرە میللییە پێویستی بەوشەی بێگانە نییە. بەپێچەوانەوە شیعرە سیاسییەکانی ئەوانەی بەزۆری کوردایەتییان تێدا دەکا، زاراوەی زانستی و وشەی بێگانە بەکار دێنێ. زمانی بەگشتی دەوڵەمەندە، ڕەنگدانەوەی لێکسیکۆنی گوندایەتی و ناوچە کشتوکاڵییەکانی دوور لە شارە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ناوەڕۆکی شیعری کامەران لە ڕووی جوانکارییەوە بەرزە و داهێنانی تێدایە، بەڵام لە ڕووی بابەتەوە تەسکە و هەموو گێتیی فراوانی شیعری نەگرتۆتەوە بەڵکو لە دەوروبەری بابەتەکانی خەباتی کورد لە پێناوی ڕزگاری و هەندێکیش ئەنتەرناسیۆنالیزم و دڵداری ڕۆمانتیکی دەسووڕێتەوە. ئەو ڕووداوانەی کاریان لە شاعیر کردووە بریتین لە بەسەرهاتی سیاسی و هەڵسان و ڕاپەڕین لە کۆمەڵدا، قەومانی کارەسات لە سروشتدا وەکو بوومەلەرزە و لافاو، یا مردنی گەورەپیاوان. ئەم جۆرە شیعرانەی لە قاڵبی تەسکی کلاسیکی هێناوەتە دەرەوە و بەخەباتی نەتەوەیی و هەندێ بەخەباتی چینایەتی بەستۆتەوە.

شیعری کامەران برووسکەیێکی کورتە بەقەوارە لەو هەواڵە سیاسییانە دەکا کە لە ڕۆژنامەکانا بڵاو دەکرێنەوە، ئەم دیاردەیە تەنیا لە شیعرە کورتەکانیدا دیار ناکەوێ، لە شیعرە درێژەکانیشیدا دێڕە شیعری یەکێتیی خۆی هەیە، جگە لەوە چەند دێڕێک یا چەند بەندێک کە یەکێتییان تێدا هەیە دەتوانرێ بەشیعرێکی سەربەخۆ بژمێررێ. بۆ بەڵگە ئەو شیعرە سیاسییانەی لەسەر کێشێکی دیاریکراو دانراون، بەئاسانی دەتوانرێ تێکەڵ بەیەکتری بکرێن بەبێ ئەوەی هەست بەوە بکرێ لە یەک بابەت نین.

کامەرانی ڕۆشنبیر و نووسەر

کامەران لە نێوان ساڵانی ١٩٥٢ - ١٩٥٧ کۆمەڵێک چیرۆکی بڵاوکردۆتەوە پێش ئەوەی وەک شاعیرێک لەسەر پێ بوەستێ و نازناوی کامەران بۆ خۆی هەڵبژێرێ. چیرۆکەکانی بەژمارە شەش بابەتن: سزا، ئەم ئینسانانە، نانی سیلاوی، کۆتەرە

خەڵووزێک، لە بیابانێکدا، مانگ و دڵێکی بەسەزمان.

ئەم تاقیکردنەوە کەمە لە مەیدانی چیرۆکدا لە ژیانی ئەدەبی کامەران بەڵگەی شارەزایی لە نووسینی چیرۆک و زانینی زمانی کوردییە. جا ئەمە پێشدەستییێک بوو واز لە چیرۆک بێنێ و خوو بداتە شیعر! یا ئەگەر هەر لەسەر نووسینی چیرۆک بەردەوام بوایە دەگەیشت بەچی! هەروەها شیعری لە رووی هونەرییەوە دەگاتە چیرۆکەکانی! ئەمانە هەمووی پرسیارن لە ئەنجامی بەراوورد لە نێوان بەرهەمی پەخشان و شیعری کامەران وەرام دەست دەخرێ.

چیرۆکی کامەران لە بابەت ژیانی چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵە، بەشی گوند و شاریان تێدایە. قارەمانەکانی بەگشتی دەوڵەمەند و هەژاری شار و لادێکانن. لە هەندێ چیرۆک بیابانی عەرەب بووە بەشانۆی رووداو، کەسی عەرەب بووە بەقارەمانی گێرانەوە وەکو چۆن لە شیعریشدا لەسەر جەمیلە بووحێردی جەزائیری دەکاتەوە. حەسەن جاف بەجوانی بۆ ئەم مەسەلەیە چووە لە بابەت کامەرانەوە دەڵێ مرۆڤی نەتەوەپەروەری ڕاستەقینە گشت نەتەوەکانی جیهانی خۆش دەوێ و بەمەش دەگاتە چڵەپۆپەی مرۆڤایەتی.

ناوەرۆکی کۆمەڵایەتی لە ژیانی هەژاران و دەستدرێژی دەوڵەمەندان و گیانی ئەنتەرناسیۆنالیزمی لە پەنجاکانی سەدەی بیستەم لە ئەدەبی کوردیدا هەوێنی ئەو چیرۆکانە بوو لەبەر رۆشنایی ریالیزمی کۆمەڵایەتی نووسەرانی کورد دەیانهێنانە بەرهەم. ئەم چیرۆکانەی کامەران رەنگدانەوەی کۆمەڵی ئەو سەردەمەنە و دەچنە رێزی ئەو چیرۆکانەی لەو کاتەدا دەنووسران و بڵاودەکرانەوە.

جگە لە چیرۆک کامەران وەکو رۆژنامەنووسێک لەو کۆوارانەی سەرپەرشتی کردوون یا ئەوانەی وتاری بۆ نووسیون هەندێ نووسینی هونەری رۆمانتیکی شیعر شێوازی بڵاوکردۆتەوە، ئەمانە دەچنە خانەی داهێنانی ئەدەبییەوە. هەروەها هەوڵی داوە لە بارەی مێژووی ئەدەب و رەخنە هەندێ وتار بنووسێ، ئەم کارانەی بە بەرهەمی زانستی دەژمێررێن لە ئەدەبدا ناگەنە ئەو پلە هونەرییەی کارە داهێنراوەکانی لە شیعر و چیرۆکدا.

نموونەی شیعری

کوردایەتی

١

لە شیعرێکیدا کامەران دەڵێ:

گـولاڵەی شـادیم لە گـەشـە دایە
هـیچ بـایێک نیـیـە هـەڵیـوەرێنێ
دڵیـشـم وەکـو پـارچـەی پۆڵایە
کـەس توانای نـیـیـە تێکی شکێنێ

***

شـەهـیـد کـە چاوی ژیانـی لێک نا
گـڕ بـەر ئـەبێـتـە وولاتی ئـارام
دوا گـەردشـی سـوور لـەگـەڵ دوژمنا
بـەزاڵ بوونـی کـورد ئـەگـاتە ئـەنجـام

لەم شـیـعـرەدا وێنـەی هونـەری کـامـەران بریتـیـیـە لە دوو برووسکە، لە قـاڵبی چواریندا، یەکـەمـیـان گولاڵە سـوورەی سـەرکـەوتن هیچ بایێک نایـوەرێنێ، دڵیشی وەک پۆڵایە تێکشکانی بۆ نییە. کـورد ئـەگـەر ئامادە بێ شـەهـیـد بدا، هـەر دەگاتە هیوای خۆی.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ژین لە لای دڵسـۆز هـەر تێکۆشـانە
هـەوڵە بۆ خـاکی ئـەم کـوردسـتـانە
خـۆزگـە ئـەندازەی ژیان و تـەمـەن
تێکۆشـان بوایە بۆ خـاکی وەتەن
ئاخـۆ تەمـەنـی کـام دڵسـۆزی کـورد
لە چوار پێنـج سـاڵێ تێپـەڕی ئـەکرد

لەم شیعرە جوانەدا کامەران ئاوات دەخوازێ بۆ ئەوەی کاشکی تەمەن پێوانە بوایە بۆ ژیان، ئەو کاتە تەمەنی هەموو دڵسۆزێکی کورد لە چوار پێنج ساڵ تێپەڕی نەدەکرد. ئەم شیعرە لە دروشمی سیاسییەوە دوورە، بەهەناسەیێکی ڕۆمانتیکییانە لە واقیعی بەردەوامی کورد دەدوێ لە خەباتیدا لە پێناوی مافە نەتەوایەتییەکانی.

٣

لە شیعرێکیدا بەناوی «پێڵوو»، کامەران یادی دوو قارەمانی کوردستانی ئێران عەلیی شێرزاد خانی بۆکانی و برای دەکاتەوە:

لەپڕ پەنجەی ناسکی گەست
خوێنی گەشی ڕایەڵەی بەست
بەو خوێنە ڕووی کوڕی ڕەنگ کرد
ووتی بژی ڕووسووری کورد

بەدرێژایی ڕۆژگار میللەتی کورد شەهیدی داوە، زۆرینەی کوڕی کورد ڕوویان بەو خوێنە شۆراوە. ئاوڕدانەوەیێکی دیکەی کامەرانە بەمەبەسی داهێنانی شیعری لە چوارچێوەی کوردایەتیدا.

٤

کامەران لە ژیاندا لەگەڵ کۆڵنەدانە، ئەمەی تەنیا بۆ ئادەمزادی کورد نییە، بەڵکو لە هەموو دیاردەیێکیدا دەیبینێ. لە لیریکی «ئەستێرە و مەل و خەزان»دا دەڵێ:

ئەو گوڵەی خەزان وەرانی و نەمرد
ئەو دڵەی ناسۆر لە هیوای نەکرد
ئەو پریشکانەی دامردنەوە
بەڵام هەمیسان گریان گرتەوە
ئەو ئەستێرەیەی کشا بۆ ناوچەم
لە سەرەمەرگا خەندەی لەسەر دەم

ئەو مەلەی بای وەشت باڵی هەڵوەران
لە بەستە ووتن نەکەوت لە ئاسمان
وان لە ناو دڵی منا میوانن
چونکە نموونەی قەت کۆڵ نەدانن

شاعیر دەنوارێتە گوڵ و دڵ و ئەستێرە و باڵدار ئەمانە وەک ڕەمزی کۆڵنەدان دەکەونە بەرچاوی. ئەمانە لە ناو دڵی شاعیر دان چونکە لە ژیانا جگە لە خەبات کاری دیکەیان نییە، تا ئەو کاتەی کۆتاییان دێ دەمیان لە بزە و خەندە ناکەوێ.

وەسف و دڵداری

١

کامەران کیژۆڵەیێکی خۆشویستووە، لە شیعرێکیدا بەناوی «گڕ» بەم جۆرە گفتوگۆی لەگەڵدا دەکا:

کە پرچت ئالآن لە گەردن
گڕت بەردا لە دڵی من
کە پەرچەمت ڕشتە سەر ڕوو
ئاگر لە دەروونم بەر بوو
ئەی زۆرداری جوانی بچووک
تکایە کچی ئێسک سووک
لێرەوە مەیە شەیدام بۆت
وەباڵی دڵم بەئەستۆت

بەشێوەیێکی ساکاری ڕۆژهەڵاتیانە کامەران قسە لەگەڵ ئەو کیژۆڵەیە دەکا. ئەگەر ئەم شیعرە لە دیوانی ئەم شاعیرە نەخوێندرێتەوە لەوانەیە بیری خوێنەر بۆ شیعری میللیی سەرزاری فۆلکلۆری ناوچەی سلێمانی بڕوا.

٢

کامەران لە بینینی کیژۆڵەکەوە باز دەداتە لای ژنێک بۆ ئەوەی وەسفی جوانی بکا، لە شیعری «ئەو ژنە»دا دەڵێ:

گـوڵـی پاراو کـاتێ کـە دێتـە شـنە
جـوانتـر نـیـیـە لەو ڕوومـەتە خـرپـنە
گـڕی کـاڵـی پشـکۆی کـەمێ گـەشـاوە
ڕەنگـی جـوانـی ناگـا بەو بـەرگـەردنە
نەغمەی باغـی شـەوی بەشەونم شـۆراو
بەسـۆز نـیـیـە وەک تریفـەی ئـەو ژنە
هـەنگی چرپـەی لەرەی بـەژنـی ناسـکی
مـۆسـیـقـای گـیـان ئاواتـی دڵـی منە
هـەرچـەند ئـەکـەم ووشـەیێکم بۆ نـایە
بیـهـاوێـمـە بـەردەمـی ئەو شـەرمـنە

ڕوومەت و گەردن و ڕەوت و بزە و کردەوەی دیکەی ئەو ژنە لەگەڵ شتومەکی ناو سروشت و گوڵ و ئاواز و دیاردەی دیکە بەراوورد دەکا. ئەو ژنە شەرمنە ئەوەندە جوان و دڵگیرە شاعیر نازانی چۆن شیعرێکی بۆ بڵێ، شیعر بەشی جوانییەکەی ناکا.

٣

لە شیعرێکیدا بەناوی «تەلار» کامەران دەڵێ:

مـن ئـاواتـێـکـم هـەبـوو زوو
وەک خەوی خۆش لە دەستم چوو
یـارێـکـم هـەبـوو وەک بـاڵـدار
فـڕی بۆ نـاو کـۆشـک و تـەلار
مـەل بۆ گـریا نـەگـریـام خـۆم
سـەرم نـەنـایـە سـەر ئـەژنـۆم
ئـەی گـوڵـی گـەشـاوەی بـەهار
با تـۆ مـاچ کـەم لـەجـیـاتـی یار

شاعیر دڵی چۆتە کچێکی جوان، لەبەر هەر هۆیێک بێ پێی نەگەیشتووە، چونکە شووی بەخاوەن کۆشک و تەلارێک کردووە، لەبەرئەوە لە پێش چاوی کامەران کەوتووە. بۆیە بەگوڵاڵە سوورەی بەهار دەڵێ تۆ ماچ دەکەم لەباتی یار.

یادی بێ نەوایان

کامەران لەو کاتەی بەگشتی بیری لە چارەنووسی میللەتی خۆی کردۆتەوە، لەگەڵ هەست و نەستی هەژاران و بێ نەوایانی سەر ڕووی زەوی بووە.

١

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

هەزاران مانگی تریفەی زیوین
لە دڵی منا ئەدرەوشێنەوە
گوڵ بەمیلیۆنان هی سوور و زێڕین
لە باغی دڵما ئەگەشێنەوە
ڕووناکی لە ناو دڵێکا ئەبێ
هەژاران تیایا نەچەوسێنەوە

لە ناو مێشک و خەیاڵ و چێژی شاعیردا هەزاران وێنەی خۆشی خۆیان دەنوێنن، کەچی دڵ ڕووناکی تێ ناکەوێ تا هەژار لەسەر ڕووی زەوی بمێنێ.

٢

لە شیعرێکی تازەی سەر بەبزووتنەوەی شیعری نوێ (ڕۆمانتیکی) بەناوی «تینوومە» کامەران دەڵێ:

ئەمڕۆ تینوومە
زۆرم تینووە هەروەک بیابان
لمی سووتاوم تاسەی تاساووم
تینوون بۆ نەختێک دڵۆپی باران
سادەی هەورەکەری ژیان! بارانێ
ڕامالێت پووشی نائومێدی دڵ
خەندە و گریانێ
شۆڕشی لێشاو

با هەستێ بەتاو
بۆ سەر قەڵاکەی سەختی دەروونی
سزا و نەبوونی
دەرهێنێ لە بێخ ژاڵەی پەژارە
ژیانم تاڵە
ئەمڕۆ تینوومە هەروەک بیابان

لەم شیعرەدا ڕەشبینییانە کامەران دەنوارێتە ژیان، هەرچی مەینەتیی خەڵکی چەوساوەی سەر ڕووی زەوی هەیە کەوتۆتە ناو دڵی ئەوەوە. دیارە بەشی نەتەوەی خۆی لە هەموویان زیاترە. شێوازی سیمبۆلی بەکارهێناوە بۆ دەربڕینی ئەوەی لە خەیاڵی دایە. لیریکەکە وەک نموونەیێکی جوانی «شیعری نوێ»ی کوردی دەکەوێتە بەرچاو.

لافاوەکەی ساڵی ١٩٥٧ی سلێمانی

بەهۆی لافاوەکەی سلێمانییەوە کامەران قەسیدەیێکی درێژی پۆیێم ئامێزی هۆنیوەتەوە بەناوی «لافاو»ەوە. ئەو شیعرە دەوری گرنگی هەبوو بۆ ناوبانگی دواڕۆژی کامەران وەک شاعیرێک. لە هەڵبژاردەی ئەو شیعرەدا دەڵێ:

ئەی فرمێسکی لێل بلەرزە
لە عەزرەت باران و تەرزە
دیسان هەستی هۆنراوەی دڵ
وەکو مەنجەڵ هاتۆتە کوڵ

***

گۆیژە گریا گریا بەخوڕ
لافاو هەستا بەتین و گوڕ
خوێناوی شاخی مات و تەزیو
خانووی ڕائەدا بۆ ناو شیو
بێشکەی منالی ئێسک سووک
بوو بوو بەگۆڕێکی بچووک

خــانووی گــڵی کــۆڵانـی تەنگ
ئەکــەوتـە نـاو گــۆمــاوی مــەنگ
کـــە پەنگی ئەخـــواردەوە ئـاو
ئـەیزریکان ســـــوپـای لافـــــاو
***
ئێـــوارە بوو لێــشـــاوی ســـوور
هـەر لاشــــــەی ئەهـێنا لـە دوور
دەمــێک ســـەریک و پرچی زەرد
تاوێک دەس و پەنجـــەی بێگەرد
***
ئـەبێ ســـــاڵـی جـــارێک ئێـــــرە
وێران کـــا بیکا بـەگـــێـــــرە
ئـەبێ شـــینێک هەر ســـاز بکا
خـــــــەڵکی وا پـەرەواز بـکـا
دەرگـــای شـــادیمـان دابخـــا
ئـالای ڕەشــــمـــــان بۆ هـەڵبکا
نیـــوەشـــەو بوو دەنگێ هـەڵسـا
بـانـگـی بـەنـاو شـــــــارا ئـەدا
ئـەیـووت ئـەوی مـــــــاڵـوێرانـە
ڕوو بکاتـە خـــەســـتـــەخـــانـە

ئەم قەسیدەیە وەسفێکی فۆتۆگرافیانە و هونەرییانەیە بۆ لافاوەکە. شاعیر جەوهەرەکانی چیرۆکی مەلحەمی بەکارهێناوە لە بابەتی تراجیدیا. ناوی جێگە و ڕێگە و خـەڵک هاتووە. زیانی لافـاو زیاتر بەر هەژاران کـەوتووە لە ئەنجـامی ڕووخـانی خـانووبیان چونکە لە گڵ دروست کراون. ئەمـە یەکـەمین کـارەسـاتی سلێمانی نییە لەو کاتەوە کە لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەم بناغەی لێدراوە تا ئێـستـا. کـۆتایی تراجیدیای کـامـەران بەوە هاتووە دەڵێ ئەوەی کـارەسـاتی بەسەرهاتووە ڕوو بکاتە نەخۆشخانە و مردووی خۆی بدۆزێتەوە.

بۆ قازی محەمەد

لە ڕۆژی ٣١ی مـــارتی ١٩٤٧ لە لایەن ڕژێمی کـۆنەپەرسـتی ئێـرانەوە قـازی محەمەد لە سێدارە درا. درەنگتر بەهۆی بیرەوەری شەهیدبوونی قازی لە ساڵی ١٩٦٠ کامەران شیعرێکی هۆنیوەتەوە بەناوی «ئاگری ڕووت»ەوە، لە هەڵبژاردەیدا دەڵێ:

ئەی پێشەوا
یادت لە دڵما ناڕوا
بیروباوەڕی گەشی تۆ
وەکو دیاری گڕ و پشکۆ
ڕژایە سەر سەهۆڵی ژین
بەفری پەروا و ترس و بەزین
ڕایماڵی کەژی دواکەوتن
دارستانی سامی مردن

***

ئاڵای کورد لە دڵ و چاوا
لە کەژا جۆگەی خوێناوا
بۆ ئەم گەلەی هی تۆ و منە
ووردە ووردە کەوتە شنە

***

ئەی پێشەوا
تۆی نموونەی گەشی بڕوا
دوای کۆچی تۆ برای ڕەنجبەر
لاوی بێ پەروای تێکۆشەر
پێچاوی پشتێنی نەبەزین
بۆ هەڵمەت بۆ ڕۆژی خوێنین

***

دەس هەڵنەگرێ تا کوردستان
ڕزگــار ئەبێ ئەی قــارەمــان
ئەی ئاگــری ڕووت پێــشــەوا
یـادت وەک گـــــــــولاڵـە ڕووا

شاعیر لەگەڵ پێشەوا دەدوێ، ئەوە دەردەبڕێ ڕاستە ئەو لەسەر مەسەلەیێک لە سێدارە دراوە، بەڵام مەسەلەکە نەدۆڕاوە بەڵکو ئاگری خەبات بەگڕتر بووە، هەروەکو قازی خۆی لەسەر قەنارە وتبووی، ئێوە تەنیا قازییێک لەناودەبەن، بەڵام کورد زۆرن. شاعیر بەڵێن دەداتە پێشەوا کە ڕۆڵەکانی سوورن لەسەر هێنانە دی هیوا و ئامانجیان بەهەر نرخێک بێ.

بۆ شێخ مەحموود

لە یادی ساڵی یەکەمی کۆچی دوایی شێخ مەحموود لە ساڵی ١٩٥٨ کامەران قەسیدەیێکی ماتەمنامەی داناوە بەناوی «شێخ مەحموودی نەمر»ەوە، لە هەڵبژاردەی ئەو شیعرەدا دەڵێ:

بۆت ئەڵێم لە دێڕی شــیـــوەن
دوور لە ووردەکــاری و لە فــەن
کــام ووردەکــاری کــام هونەر
هەڵبەستی جوانی وەک گەوهەر
ئەتوانێ وەســفــی تۆ هـەرگــیــز
بنێــتــە ســەر کــاغــەز بەڕیز

***

گـەورەپیـاوەکـەی نیـشـتـمـان
هەمـیـشـە زەردەخـەنەی جـوان
لەســـەر لێــوی وەک زیـوی خــاو
یا وەک گـــــزنگـی خــــۆرەتاو
بریسک و هـۆڕی بوو شــیــرین
وەکـــو نیــــشــــانەی نەبەزین

له دەربەندی بازیان کـــە هات
کڵـپـەی ئەسـەند گڕی خـەبات
بەتاو کــــە هێـــرشی ئەبرد
ئەینرکـــان و بانگی ئەکـــرد
مـــردن بۆ گـــەل شـــانازییـــە
دڵم بەو مـــەرگـــە ڕازییـــە

***

لەبەر فـرمـێسکی لێڵ و خـوڕ
خـامـەکـەم هـەرچەند هاتە گوڕ
نـەیتـــوانی بـنووسی پتـــر
بۆ یادی کـۆچ کـردووی نەمـر
هـەر ئەوەندە بڵـێم مـەگــەر
گـیـانی پیـرۆزی تێکۆشـەر
ئەوی ئاڵاکــەمـــان پێـــدا
وا لە نـاو دڵی ئـێـــمــــەدا
ئـیـستـە لە یاد بۆی ئەچنین
وێنەیێکی جـوان و شـــیـرین
ئاخـۆ کەی بێ کـورد لە گـەوهەر
لە یاقـــووت بۆی بکا پەیکەر

کامەران شانازی بە سەردارێکەوە دەکا لە هێڵی جەنگا لە پێشی پێشەوە بووە، تەنیا بەرنامەی ستراتیجی بۆ جەنگ دانەناوە، وەکو سەربازێکی سوپایی لە مەیدانی جەنگدا بریندار کراوە. بەلای شاعیرەوە شێخ ئەوەندە گەورەیە لە توانای خەیاڵی شاعیردا نییە ئەوەی پێویستە بۆ ستایشی ئەو بینووسێ، لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر چاوەنۆڕی ئەوەیە نەتەوە بگاتە ئامانج ئەو کاتە لە جەواهیر و یاقووت پەیکەرێک بۆ شێخ دروست دەکا.

بۆ جەمیلە بووحێرد

جەمیلە بووحێرد کچە قارەمان و موجاهیدی جەزائیری بوو. کامەران لە ساڵی ١٩٥٨ شیعرێکی ستایش و پێداهەڵدانی بۆ هۆنییەوە بەناوی «جەمیلە»وە. لە هەڵبژاردەی ئەو لیریکەدا دەڵێ:

ئەی جەمیلە
سڵاو لە ئاگر و ژیلە
لە حەیرانا لە لاووکا
کاتێ کچ لەگەڵ باوکا
هەڵمەت ئەبەن بەرەو مردن
بەرەو قەڵای سەختی دوژمن
لە هێرشی سەرکەوتنا
لە کاتی بۆ گەل مردنا
کاتێ لە نزار لە مەڵبەن
ئەمان سووتێن بۆ وەتەن
ناوت وەکو ووشەی نەمر
ئەڕژێتە ناو گەرووی ئاگر

***

ئەی باڵندەی هەستم بەگوڕ
بفڕە بۆ ناو بڵێسە و گڕ
بۆ جەزائیر خاکی ژیلە
بڵێ بەخوشکە جەمیلە
سڵاوی گردەکەی سەیوان
سڵاوی گەرمی نیشتمان
پێشکێش بەتۆ ئەی کچی لاو
ئەی پەروەردەی گڕ و خوێناو
ئەی خاکی ئاگر و ژیلە
هەزار سڵاو لە جەمیلە

ئەم شیعرە سلاوێکی شۆڕشگێڕانەیە کامەران بەناوی کورد و کوردستان و سلێمانی و گردی سەیوانی مەڵبەندی شەهیدانەوە بۆ جەمیلە بووحێردی جەزائیری دەنێرێ. ئەم شیعرە ڕەمزی هاوکاری ئەنتەرناسیۆنالیزمییە لە نێوان میللەتە ستەمدیدەکانی سەر ڕووی زەوی. کارەساتی نەتەوەیی کورد و جەزائیرییەکان لە زۆر شت لە یەکتری دەکەن. هەرەوەزی لە نێوان چەوساوەکان لە دژی چەوسێنەرەکان لە دەرەبەگ و سەرمایەداران دیاردەیێکە هەموو گێتیی گرتبووەوە. لەبەرئەوە لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی جەزائیر کارێکی ئاسایی بوو جەمیلە بووحێرد مێرد بەکابرایێکی فرەنسی بکا، چونکە میللەتی فرەنسەی خۆش دەویست و لە دژی دەستدرێژی ئەمپریالیستی فرەنسی بوو. هەروەها کابرا فرەنسییەکەش دۆستی خەڵکی جەزائیر و دژی فەرمانڕەواکانی دەوڵەتی خۆی بوو.

بۆ مستەفا بارزانی

لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا کە مەلا مستەفا بارزانی لە ڕووسیا (یەکێتیی سۆڤیەتی ئەو کاتە) بەڕێگەی ڕۆمانیاوە گەڕایەوە نیشتمان کامەران بەشێوەی برووسکە لە شیعرێکیدا بەناوی «بارزانی»یەوە پیرۆزبایی لێ کرد. لە هەڵبژاردەی شیعرەکەدا دەڵێ:

ڕۆمانیا
بۆ وولاتی ڕۆمانیا
شەقامی تاسەی دیداری
کۆشکی ڕۆڵەی کوردەواری
گەورەم کە نامەکەتان هات
نامەی ئاگرینی خەبات
هەموو ئازاری لەشم لەرزی
ووشە لە ناو دەمما تەزی
گەورەم! وا ملیۆنان کۆتر
جێیان هێشت باغی پڕ ئاگر

بەری ئاسـمـانیـان ڕێک تەنی
بـەپـۆل هـاتـوون بـۆ دیـدەنـی

***

سـلاو لـە ئێـوە و لـەوانـە
کـە تیـشکن بۆ ئەم ژیانـە
کـە بوون بـەپێـشـڕەوی کـاری
ڕزگـاربـوون لە چنگ زۆرداری
هـاوڕێم هـەزار هـەزار سـلاو
لە ئێـوە و لـە لەشـکری لاو

بەتاسـەوە میللەتـی کورد بەگشتی لە دوای جەنگی دووەمی گێتییەوە بیری لەو ڕۆڵە بارزانیانە دەکردەوە ماوەیێکی زۆر لە ناو ژیانی سەختی ئاوارەییدا تەمەنیان بردەسـەر، بەتایبـەتی لە ڕۆژانی فـەرمـانڕەوایی سـتـالین و جـەعـفـەر باقـیـرۆڤی ئازربێجـانی دوژمنی کورد. کە هـەواڵی گـەڕانەوە بڵاوبووەوە جێی شادمـانی هـەموو کورد بوو. هەزاران هەزار ئاشـتـیـخـواز پێشـوازییـان لە بارزانی کـرد و گوشـادی خـۆیانیـان پێ ڕاگـەیاند. کـامـەران یەکـێک بوو لەوانە، بـەخـتـیـار بـوو بەوەی ئەو بارزانییانەی لە کاتی خۆیدا لـە زۆرداری ئێرە ئاوارەبوون، ئێسـتـا لە زۆرداری ئەو جێیەی لێی بوون ڕزگارییان بوو.

دوا شیعری کامەران

پێش کۆچی دوایی کامەران لە ساڵی ١٩٨٦ لە هەولێر شیعرێکی هۆنیوەتەوە، لە پاشانا بەناوی «دوا شیعری کامەران»ەوە بڵاوکراوەتەوە:

قـژت لادە لـەسـەر کـوڵمـی پشکۆی ئاگـر
لەسـەر سنگ و لاملی وەک کلووی بـەفـر
لەگـەڵ تۆمـە ئەی دوا تیـشکی خـۆرەتاوم
دوا پـریشـکـی دڵی دامـرکـاوم
لەگـەڵ تۆمـە دوا دێڕی عـەشـقی ژیانم
دوا هـەنسک و دوا قـەترەی ئەشکی گریانم

تاکــەی ئەنوارِیتــە لێــڵی گــۆمی چاوم
رووی بـەخـــەفـــەت و پەژارە هـەڵقــرچـاوم
ئەو ووشـــەیەی لە ناو دڵتـا قـەتیس مــاوە
بیـــــدرکــــێنە نە ئاگـــرە و نە لافــــاوە
ئەم دڵ لێـدانەی شـاعـیـر مــەرِەنجـێنە
بەو ووشـــــەیە دڵی شـــیـــعـــرم بجـــوولێنە
تەنیـا جـارێ پێم بڵـێ من تۆم خـۆش ئەوێ
بـەڵکو ئەم دڵە گـــرۆزەم پێی بســــرەوێ

ئەم شیعرە سیمبۆلی رۆمانتیکییەی کامەران جەوهەر و حەقیقەتی دڵداری دەخاتە روو و ئەو تیۆرییە بەراست دەزانێ کە دەڵێ ئەگەر دڵداری نەبێ شیعریش نابێ، شاعیری راستەقینە جوانکاری بۆ هەر مەبەسێک بەکار بێنێ دڵداری لە بیر ناکا.

***

حەمەی ئەحمەدی تەهای ناسراو بەکامەران موکری. نووسەر بوو، وتار و چیرۆکی دەنووسی. لە پاشانا خۆی گواستەوە بۆ مەیدانی شیعر، دەیتوانی خەریکی هەردووکیان بێ، کەچی لە دواییدا لەسەر شیعر نیشتەوە. ئەم شاعیرە دیاردەیێکی دەگمەن بوو لە ئەدەبی کوردیدا. لە قالبی تەنیا یەک دوو کێشی سیلابی خۆماڵی زۆربەی هەرە زۆری شیعری لە قالب دا. رەنگە ئەم کارە بۆ خوێنەر مەلەلێک پەیدا بکا. بەڵام چۆن ئەم شاعیرە توانی ئەم هەموو بابەت و هونەرە شیعرییانە لە یەک دوو کێشی سیلابی خۆماڵی کۆبکاتەوە!.

کامەران موکری یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی کورد لە مەیدانی شیعری نوێدا ئەوانەی ئاورِیان لە شیعری کلاسیکی و بەحری عەرووزی نەداوەتەوە.

حەسیب قەرەداغی

بەشی چل و پێنجەم

حەسیب قەرەداغی

١٩٢٩ – ١٩٩٧

با برینمان یەک برین بێ و با غەمیشمان هەر غەمێک
با سروودمان یەک سروود بێ وەک تیۆری سەردەمێک
خاکی کوردستانە غەممان ناوی کوردستان ژەمە
کوردستانە موڵکی بابمان خاتوو زینمان بۆ مەمە

ژیانی

حەسیب کوڕی عەلی کوڕی عەبدولڕەحمان ناسراو بەحەسیب قەرەداغی لە ساڵی ١٩٢٩ لە گوندی سۆڵەی چرچە قەڵا لە ناوچەی قەرەداغ لە دایک بووە. باوکی مەلای مزگەوتی گوند بووە و بەلای چینی هەژارانا شکاوەتەوە. سەرەتای خوێندنی حەسیب لای باوکی بووە لە حوجرەی مزگەوت، کە قوتابخانە لە گوندەکەیاندا کراوەتەوە لە پۆلی سێیەم وەرگیراوە، لە پاشانا قوتابخانەی سەرەتایی لە قەرەداغ تەواو کردووە. لە ساڵی ١٩٤٧ لە ئاوەدانی مەحاویل لە ناوچەی حیللە بووە بەقوتابیی خانەی مامۆستایانی هەرێمە کشتوکاڵییەکان. بەهۆی ڕووداوە سیاسییەکانی عیراق لە ساڵی ١٩٤٨ کە لە دواییدا بەوەسبە «وثبە» (ڕاپەڕین) ناوی دەرکرد لەو خانەیەدا دەرکرا و گەڕایەوە سلێمانی. لە ساڵی ١٩٤٩ بوو بەقوتابیی قوتابخانەی ناوەندی لە سلێمانی بەهۆی کاری سیاسییەوە بۆی نەکرا تەواوی بکا و ناچار گەڕایەوە گوندی سۆڵە تا ساڵی ١٩٥٤ لەوێ ژیانی بردەسەر و ئەوجا گەڕایەوە سلێمانی. لە کاتی هەڵگیرسانی کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا حەسیب وەکو زۆربەی خەڵکی عیراق پێشوازییێکی گەرمی کرد. لە دوای کوودیتا فاشستییەکەی ٨ی شوباتی ١٩٦٣

وەکـو خـەڵکێکی زۆری عـیـراق زینداني کـرا و تا نـاوەڕاسـتـی سـاڵی ١٩٦٥ لە بەندیخانەی نوگرەت سەلمان لە باشووری عیراق مایەوە.

لە سـاڵی ١٩٦٥ەوە تا سـاڵی ١٩٦٩ لە بـەغـدا بـەمـاڵ و منداڵەوە ژیـانێکی هەژارانەی بردبووە سـەر. ئەو سـەردەمە هەڵسوکەوتێکی تایبەتی لە ناوەوە بوو لە عیراق و کوردستانی عیراقدا. نێوانی دەسەڵاتی بەغدا و شۆڕشی ئەیلوولی ساڵی ١٩٦١ی کـورد هـەندێ هێـوور بـووبووە و هێـمن و لەسـەرخـۆ بوو. لەو سـاڵەدا (١٩٦٩) لێبـووردنێکی گشتی لە دەسـەڵاتی بـەغداوە دەرچوو لە بابەت هەموو ئەو کەسانەی بەهۆی سیاسییەوە لە مووچەخۆری میری دوور خرابوونەوە. حەسیب بەر ئەو لێبـووردنە کـەوت، بەمـووچەخـۆرێکی بچـووک لە کـارگـەی چیـمـەنتـۆی سەرچنار لە سلێمانی دامەزرا.

گەورەترین کـارەساتێک لە ژیانی شـاعیری دڵ ناسک ئەوە بوو لە ساڵانی ١٩٨٣ و ١٩٨٤دا دوو کچی لە هـەڕەتی گەنجێتیدا کەژاڵ و بەهار لەناکاو هەڵوەران. ئەمە لە پەلوپۆی خست و بۆ مـاوەیێکی زۆر هەست و نەستی هەژاند. شـیـعـری بۆ ئەم کـارەسـاتە وت، بـەڵام ئەوەندە دژوار بوو شـاعـیـرییـەتی دەرەقـەتی نەدەهات و ئەو شیعرانەی لە ڕووی هونەرییەوە نەگەیشتنە پلەی ئازاری کارەساتەکە. زیاتر لە دە سـاڵیش لە پاش ئەو ڕووداوە حـەسـیب لە ژیاندا مـایەوە تا لە ڕۆژی ٥ی کـانوونی دووەمی ساڵی ١٩٩٧ لە سلێمانی کۆچی دوایی کرد.

شیعری

حـەسـیب دەیتـوانی ببێ بەشـاعـیـری بەرەی کـلاسـیکی و شـیـعـر لەسـەر بـەحـری عـەرووز و یەکێـتیی قـافـیـە بـهـۆنێتـەوە، چونکە لە نێوەندی خوێندنی بەرایی لە حوجرەی مزگەوت گوێی بەکێشی ئەو جۆرە شیعرە ڕاهاتبوو. بەڵام زوو هاتە سەر سیستێمی شیعری نوێ بەبێ ئەوەی مەرجەکانی شیعری کۆن بخاتە پشتگوێ. بەم جۆرە زۆری بەرهەمی شیعری حەسیب ڕێگە بۆ ئەوە خۆش دەکا بووترێ لە هەمـوو بابـەتەکـانی شـیـعـری کـوردی هەیە لە کـۆن و تازەدا. جگە لە بەحـری عەرووزی بایەخێکی زۆری بەکێشی سیلابی خۆماڵی داوە، هـەمـوو کێشـەکانی بەکارهـێناوە بەتایبـەتی کێشـە سـووکـەکانی ٧ و ٨ و ١٠ بڕگـەیی. لە «شـیـعـری نوێ»یدا ٨ بڕگـەیی و ١٠ بڕگەیی کەرت دەکـا و دەیانکاتە ٤ بڕگـە و ٥ بڕگە، بەم

جـۆرە دێڕە شـیـعـری ٤ بڕگـەیی و ٥ بڕگـەیی دروست دەبێ. هـەروەها بـایەخ بەو بابەتە شیعرە میللییانـە دەدا کە لەسەر کێشی دە بڕگەیی دادەمەزرێن و لە ڕووی قافیەوە دەچنە ناو جووت قافیەوە (مەسنەوی).

یەکێ لە خـاسـیـەتە تـایبـەتییـەکانی شـیـعری حـەسیب ئەوەیە لە لـیریکێکدا دوو بابەتە کێش بەکار دێنێ بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆماڵی، ئەم دیاردەیە زۆرتر لە شیعرە کورتەکانیدا دیاردەکەوێ.

ناوەڕۆکی شـیـعـری حـەسـیب دەوڵەمـەندە گەلێ لایـەنی ژیانی ڕۆژانـەی خـەڵکی دەگرێتـەوە. دڵداری و وەسـفـی سـروشت جێگەی دیاریان هەیە، بـەڵام بەگشـتی لە مـەبەسـەکانی دیکەی شیـعردا دەتوێنەوە. حـەسیب شـاعیری غـەمخـۆری کوردە، لەسـەر هـەژار و بێ دەسـەڵات و بـێ نەوایان دەکاتەوە، دژی ئـەمپـریالیسـتـەکـانی ڕۆژئاوایـە، ڕق و کـینی بـەرامـبـەر بـەدوژمنـانی کـورد بەتینە. لەو کـاتەی وەک کـەسـێکی پڕ لە گـیـانی نـەتەوەیی دێتـە بەرچاو، لەسـەر هـەمـوو چـەوسـاوەکـانی مرۆڤایەتی دەکاتەوە.

پێـوەندی کۆمـەڵایەتی فـراوان بوو، لە نزیکەوە ئاشنایەتی لـەگەڵ خـوێندەوار و ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەر و گۆرانیبێژ و هونەرمەندان هەبوو، شیعری ستایش و پێداهەڵدانی بـرادەرایەتی نووسـیوەتەوە بۆیان، یەکێکە لەو شـاعیـرە کوردانەی بەشـێکی زۆر لە بەرهـەمی شـیـعـری دەچێتـە ناو خـانـەی شـیـعـری هاوڕێیـەتی لە ستایش و پێداهەڵداندا.

حـەسیب ئیلهـامی تەنیـا لە خـەیاڵی کـەسـێتی خـۆی وەرنەگـرتووە. لەم لایەنەوە سـەرچاوەی گەلێ زۆرە. لەوانە، وردە گێڕانەوەی ئـەدەبی میللیی سـەرزار و قسـەی نەسـتـەق و پەندی پێشـینان و شـیـعری کوردی کلاسیکی و شـیـعری شـاعیـرانی سـەردەمی ژیانی خـۆی و هـەروەها شیعری نەتەوە مـوسوڵمانەکانی هاوسـێی کورد و شیعری نەتەوەکانی ئەورووپای کۆن و تازە، لەوانەوە شیعری بۆ دەهات، لە ڕووی ڕوخسـارەوە شـیـعـری لەسـەر کـێش و قـافـیـەی ئـەوان دەهـۆنییـەوە. لە ڕووی ناوەڕۆکـەوە بەشـێکی وەکـو خـۆی وەردەگـرت، بەشـێکی دیکەی بەدەسـکارییـەوە دایدەڕشـتـەوە، لە هـەندێکیـشـیـانـا وێنە و بیـری تازەی لێ دروست دەکـردنەوە. شـەقڵی ئەم هـەموو سـەرچاوانە بەسـەر هـەندێ لە بەرهـەمی شیعریدا دیارە.

بەرهەمی شیعر

جەژنانە

١

حەسیب جەژنانە لە دلبەری داوا دەکا:

ڕۆژی جـــەژنە چاوەکـــانت جـــوانە جـــەژنانەم ئەوێ
مـن بەهـەڵپـــەم چاوەکـــانم! جـــامێ پێـــوانەم ئـەوێ
ســـەروی بـاڵات نەوبـەهـارە و باغـی ســـینەت پڕ لەبـەر
خـــــــوانـی تـۆیە پـڕ لـە نـانـە بۆیـە لـەو نـانـەم ئـەوێ
وەک هـەژارێ هـاتمە دەرگـــات وا لـە دەرگـــای تۆ ئـەدەم
خـــــــاوەنـی بـاغ و بـەهـاری وەرزی ئـەو دوانـەم ئـەوێ
من سـەرم گـەرمی شـەرابـی عەشـقـە بۆچی بێ مـەزەم
من مـــەزەی مـــزری هـەنار و ســـێــوی ئەو بانـەم ئەوێ
چونکە گـــیـــانم وا لە کـــوڵدا و کـــوورەیە ناخی دڵم
بـــۆ ئـــەوەی دڵ دابمـــرکـــێ یـــاری دێـــوانـــەم ئـــەوێ
ڕۆژی جەژنە و سـواڵکەرێکم بێ حەیا و بێ شـەرم و ڕوو
وا بـەکـــــوردی پێت دەبێـــــژم پێکی لێـــوانـەم ئـەوێ

لە دەستپێکردنی خوێندنەوەی ئەم شیعرە خوێنەر ئەو شیعرە جوانەی دێتەوە یاد کە زێوەر لە ساڵی ١٩٢٣ بەهۆی جەژنێکی ئایینییەوە پیرۆزبایی جەژنی پێشکێش بە شێخ مەحموود کردووە:

ڕۆژی جەژن ئەتفالی وردە پوولی جەژنانەی ئەوێ
هەریەکە لای باب و مامی ڕوپیە یا ئانەی ئەوێ

حەسیب لە ڕوخسارا تەنیا کێش و ڕیتم و قافیەی وەرگرتووە، ناوەڕۆکی نوێیە. ئەوەی زێوەر کۆمەڵایەتییە، ئەمەی حەسیب دڵدارییە، ماچ و مووچ و دەست لە ملانێ و گوشینی مەمکی دەوێ لە دلبەر وەک جەژنانە، پوول و پارە و دیاری دیکەی پێویست نییە.

٢

لە لیریکێکیدا حەسیب دەڵێ:

دوو ڕووباری شێت و وێتن مەمکەکانت
بەسینەتا وەکو تاڤگە هاژەیان دێ
کە دەگەنە سەر نەرمایی پێستی سکت
دەبنە دڵۆپی یاقووت و ڕادەوەستن
خۆشییان نایێ لە کرداری ڕێگە بەستن
وردە وردە وەکو دەنووکی نێرەکەو
قوت دەبنەوە قاسپە قاسپێ دەست پێ دەکەن
جام تێدەکەن
بەناو چاوی بیماراندا دێن و دەچن و ڕێ دەکەن
داوای دەستی دڵدار دەکەن
داوای دەمی بەبەی جوان و نازدار دەکەن
داوای تیشکی سوخمە دڕی ئەشعار دەکەن
بۆیە منیش لە سێبەرتا
کێشی هەموو شیعرەکانم
دەبێ بکەم بەکەمەرتا

لەم شیعرەدا دوو مەمکی دلبەر بەدوو ڕووبار دەچوێنێ، لەگەڵ وێنەی داهێنراوی هونەرییانە بەراووردیان دەکا. ئەو مەمکانە خۆشی دەبەخشنە ئادەمزاد، بەوەی داوای دەستی دڵدار دەکەن، کاریان تەنیا ئەم خۆشی گیانییە نییە، خۆشیی مەترياليیان هەیە، شیر دەدەنە بەبەی جوان و نازدار، ڕەمزی ژیان و مانەوەی مرۆڤایەتی.

٣

حەسیب وەسفی دەنگی کۆتر دەکا:

کۆترە گاویلکەی شیعرێ بوو
لەسەر پەرژینی چاوانم بای باڵی دا
زۆری گمان
چاوم باری خەوی خست و
گلێنەشم کەوتە جمە
گوێیان ڕاگرت بۆ ئاوازی
قووڵ بوونەوە بۆ ناو ڕازی
تمەز بەستەی شاعیرێک بوو
کە دەستی برد بۆ گیرفانی
ئەوسا زانی
شیعر برسێتی ناکوژێ
برسێتیش واز لەو ناهێنێ

خەبات و بۆ یەکتری چوونە مەیدان دیاردەی هەمیشەییە لە نێوان شیعر یا ڕاستتر داهێنانی هونەری و هەژاری یا برسییەتی. هەردووکیان بەبێ یەکتری هەڵناکەن و دەرەقەتی یەکتریش نایەن. هەژاری مایەی بەشێکی داهێنانی هونەرییە، ئەگەر ئەو نەمێنێ ئەو سەرچاوەیە کوێر دەبێتەوە، لەبەرئەوە لە لایێکی دیکەوە گریمان ئەگەر هەژاری نەمێنی دەرگای داهێنان داناخرێ، چونکە سەرچاوەیێکی دیکە هەیە «دڵداری» ئەمەیان هیچ کۆتایی نایێ هەتا ئادەمزاد لەسەر ڕووی زەوی بمێنێ.

کاروان

٤

لە شیعرێکدا بەناوی «کاروان»ەوە حەسیب دەڵێ:

کـــە کـــاروانی مـــاندووی بادە
دەگـــــاتـە هـەورازی ســـــــەرم
لـە نـاخـــمـــەوە دەکـــرێمـــەوە
وەک شـــــۆڕەیی گـــۆمی ووشک
بەســـەر خـــۆمـــدا دەشکێـمـــەوە
لە ڕێی خـــۆری واقـــیـــعـــمـــان دا
تـەپکەی بێـــژنگ دەنێـــمـــــەوە
ئەو زۆر قـــورســـە و منیش هیـــلاک
ئیـــتـــر بۆ خـــۆم دەتوێمـــەوە
کێ دەتـوانـێ خـــــــەبــەر بدا
منی عـاشق جـارێکیکە دەڕوێمـەوە

لەم پارچە لیریکە کورتەدا شاعیر دیمەنێکی ئەفسانەیی تەمومژاوی دەکێشی، لە کـاتێکدا سـەرخـۆشـە و هـۆشی لای خـۆی نـییـە. لەم وەخـتـەدا دەتوانێ بیـر لە شتێک بکاتەوە لە سەردەمی هوشیار ناسەرخۆشیدا ناتوانێ بیری لێ بکاتەوە. دان بەوە دەنێ ژیانی سـەختـە، ژیانی خۆی و کـۆمـەڵی، لەو کـاتەدا ناتوانێ ئەم سـەخـتـیـیـە ببـەزێنێ، بەڵام ئایا جـارێکی دیکەش دەتوانی هەڵمـەت بەرێ و ئەمجارەیان سەربکەوێ!.

نەورۆز و خەبات

٥

لە لیریکێکیدا حەسیب دەڵێ:

هۆ سـتـەمـدیدە گـەلی کـورد جـەژنی نـەورۆزت بەهات
ئاگـری نەورۆز و گـڵـپـەی مـەشـخـەڵن بۆ ڕێی خـەبات

تۆ و خەبات و هەوڵ و کۆشش قەت لەیەک جیا نابنەوە
مـیللەتانی سـەر زەمـینیش بەم غـەمـە دەتناسـنەوە
تۆ لە کـوورەی مـامـە کـاوە پەنگری هـەردەم گـەشی
بۆ لە مـافی زۆر ڕەوای خۆت تاکو ئەمڕۆش بێـبەشی
ئەی سـتـەمـدیدە گـەلی کـورد! ڕێگە هەر ڕێی کـاوەیە
ڕابەری ئـالآ و دروشـــمت هـەر هـەمـــان سـەرچـاوەیە
بەشکراویت بەشـخـوراویت پێ لە گـشت مـافت دەنێن
چوونە نـاخت وەک جنۆکـە و وا لە هۆشـیـشـتـا دەژێن
ڕاپەڕینێک! سـا درەنگە با هـەمـوومـان یەک گـرین
گــــەردەلوولی ئێش و ئـازار ڕوو بـکـاتـە یەک برین
با برینمان یەک برین بێ و با غەمیشمان هەر غەمێک
با سروودمـان یەک سروود بێ وەک تیۆری سەردەمێک
خـاکی کوردسـتـانە غـەممان نـاوی کوردسـتـان ژەمـە
کـوردسـتـانە مـوڵکی بابمان خـاتوو زینمـان بۆ مـەمـە
قـیبلـەمـان گـۆڕی شـەهیدە جـۆگـەیێکمـان زەمزەمـە
داد و دوژمـن بـابزانـن هـەر وەلـی یاری شـــــەمـــــە
هـەر وەلی یاری شـــەمـــە هـەر وەلی یاری شـــەمـــە

حـەسـیب ئەم شـیـعـرەی لە پێش جـەژنی نەورۆزی سـاڵی ١٩٩٢ نووسـیـوە، نەورۆزنامەیێکە یادی ئەم جەژنە پیرۆزە دەکاتەوە، ڕوو دەکاتە کورد و بەگلەییەوە ئامـۆژگـارییـان دەکـا، قـسـەکـانی لە ڕووی واقـیـعی سیـاسی و کـۆمـەڵایەتی ئەو ڕۆژگارە هەڵقولاوە. شاعیر دەڵێ پێویستە یەک برین و یەک غەم و یەک بۆچوونمان هەبێ لە ڕێی خـەباتی ڕزگـاری نەتەوەیی، ئەمـە ئامـاژەیە بۆ ئـەو ڕۆژگـارە، لەمـێژ نەبوو کاروباری بەڕێوەبردن لە هەندێ لە ناوچەکانی کوردستـانی عیراقدا کەتبووە دەست کـورد خـۆی، لەو کـاتـەی دەسـەڵاتی فـەرمـانڕەوایی عـیـراق لەو نـاوچانەدا کشابووەوە. ئیتر کارگێڕانی کوردی ناوچە ئازادکراوەکان بووبوون بەدوو بەشەوە. شـاعیـر ئامۆژگـارییـان دەکا بە دووبەرەکی قـەت خـەباتی نیشـتـمانی کورد بەڕێکی ناگاتە ئەنجام. حەسیب لەم شیعرەیدا یادی هەندێ ڕەمزی خۆشەویست دەکاتەوە

لە مێژووی کۆن و نوێ و ئەفسانەیی و ڕاستی کورد وەکو مامەی کاوەی ئاسنگەر و کاکە مەم و خاتوو زینی بۆتانی و وەلیی دێوانە و شەمی نازەنینی هەورامان.

***

حەسیب قەرەداغی بەدرێژایی ژیانی لە شیعر دوور نەکەوتبووەوە، لەبەرئەوە بەرهەمی زۆرە، دیوانی شیعری گەورەیە، بۆیە لە ڕووی ڕوخسارەوە لە هەموو بابەتە شیعرێکی هۆنیوەتەوە. شیعری کلاسیکیی کۆن و شیعری نوێ، بەڵام هەموویان ڕەنگدانەوەی واقیعی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەو ڕۆژگارەن کە ژیانی تێدا بردۆتە سەر. شیعری سەر بە ڕێبازە سەرەکییەکانی سەدەی بیستەمی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە. دڵداری و وەسفی سروشت جێگەی دیاریان لە بەرهەمیدا هەیە. زۆربەی شیعری دەچێتە ناو خانەی لیریکی، هەرچەندە زاراوەکە لە ڕۆژئاواوە هاتووە، بەڵام بەناوەڕۆک لە ناو بەرهەمی نەتەوەکانی هەموو گێتیدا هەیە.

بێبەش

بەشی چل و شەشەم

بێبەش

١٩٣٢ – ١٩٩٨

مەرد بە نامەرد ئیشی کەوێ گەر بۆی نەکا پێی مەردییە
مەردیش بەمەرد ئیشی کەوێ گەر بۆی نەکا نامەردییە

ژیانی

مەسعوود کوڕی مەلا عەبدوڵڵای شەنەغەیی لە ساڵی ١٩٣٢ لە هەولێر لە دایک بووە. شەنەغە گوندێکە لە دەشتی کەندیناوەی هەولێر خەڵکی عەشرەتی سیانی لێ دەژی. لەو کاتەی خۆی بەشاعیر ناسیوە نازناوی «بێبەش»ی هەڵبژاردووە، لە هەندێ شیعریدا بەکاری هێناوە. باوکی مەلای مزگەوتی ناو بازاڕی هەولێر بوو (لە هەولێر مزگەفتی ناوەندی باژێڕی پێ دەڵێن). سەرەتای خوێندن و هەموو قۆناغەکانی زانستی ئیسلامی و زمانی عەرەبی لای باوکی بووە.

بێبەش دەنگی خۆش بووە، بایەخی زۆری بەتەجویدی قورئان داوە. شارەزایی لەو هونەرەدا پەیدا کردووە لە ڕووی تیۆری و پراکتیکەوە. لە ساڵی ١٩٥٦ هەندێ لە هونەری تەجویدی قورئانی گۆڕیوەتە سەر زمانی کوردی و بەکتێب بڵاوی کردۆتەوە. بەشێک لە خوێندنەکانی بەدەنگی خۆی تۆمار کراون.

گوزەران و بەڕێوەچوونی ژیانی لە ڕووی دارایییەوە لەسەر مەلایەتی بووە. لە مزگەوتێکی بچووکی گەڕەکی خۆیان مەلایەتی کردووە، بەڵام بەگشتی بەپێچەوانەی ژیانی مەلایان لە کۆمەڵی کوردەواریدا ئەوەندە لێیانەوە نزیک نەبووە، زیاتر پێوەندی لەگەڵ ڕۆشنبیر و شاعیر و نووسەر و مووچەخۆران بووە. جوببە و عەمامەی لەبەر نەکردووە، لە پێشانا شەرواڵ و مرادخانی و لە پاشانا ڕانک و چۆغەی لەبەر کردووە.

بێبەش کەسێکی قسە خۆش و گیان سووک بوو، نوکتە لە دەمی نەدەکەوت، لە هیچ پرس و هەڵوێستێکدا دانەدەما، هەولێری زۆر خۆش دەویست، بەدرێژایی ژیانی لێی دوور نەکەوتەوە. تا لە ڕۆژی ٢٥ی مایسی ١٩٩٨ لە هەولێر کۆچی دوایی کرد.

شیعری

بەهرەی دەنگ خۆشی بێبەش هانی داوە گۆرانی و مەقام بچڕێ و قورئان بەتەجوید بخوێنێ. ئەم دیاردەیە گوێیێکی مۆسیقی هوشیاری لا دروست کردووە و بەرەو گێتیی شیعری کلاسیکی پاڵی پێوە ناوە، چونکە ئەمەش لەسەر ئاواز و ڕیتم دامەزراوە. لە تەمەنی مێردمنداڵییەوە پێوەندی لەگەڵ شاعیرانی دەوروبەری خۆی بووە لە هەولێر، بەتایبەتی لەگەڵ جاهید و پیربال مەحموود. لەگەڵ جاهید هەوڵی داوە پێکەوە شیعر دابنێن. حەزی لە شیعر خوێندنەوە بووە، شیعری زۆری لەبەر کردووە، شانازی بە شێخ ڕەزاوە کردووە و بە مامۆستای خۆی داناوە.

شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

بێبەش پێڕەوی هەموو مەرجەکانی شیعری کلاسیکی کردووە. بەگشتی شیعری دەچێتە ناو خانەی شیعری کلاسیکییەوە. لە کێشدا بەزۆری بەحرەکانی ڕەمەڵ و هەزەجی بەکارهێناوە، لە قافیەدا لەسەر یەکێتیی قافیە دەڕوا. زۆرینەی شیعری بەقەوارە کورتن لە بابەتی لیریکن، قەسیدەی درێژی کەمە. بایەخی زۆری بەچوارین داوە، بەشێک لە دیوانی لەم بابەتەیە، هەروەها تاکیش بەرچاو دەکەوێ. لە سیستێمی بەنددا (کووپلە) بەندی پێنجین و شەشینی هەیە. لەو کاتەی پێنجین لە دیوانی بێبەشدا بەرچاو دەکەوێ، لەو زیاتر هۆگری پێنج خشتەکی بووە، شیعری کۆمەڵێک لە شاعیرانی کوردی کردووە بەپێنج خشتەکی، لەوانە: نالی، حاجی، سانی، وەفایی، حەمدی، سابیری، سافی، بێکەس، کەمالی، مەلا ئەسعەدی مەحوی، جاهید، هێمن، هەردی و هی دیکە.

شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

جگە لە دڵداری کە مەبەسی سەرەکی شیعری بێبەشە، ناوەڕۆکی شیعری کوردایەتی ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕی لاوانی هەولێری پەنجا و شەستەکانی

سەدەی بیستەمە. لەو شیعرانەدا هەستی گیانی نەتەوەیی و سۆزی خۆشەویستی کوردستان لە دڵ و دەروونی گەنجاندا دەجوولێنێ. ئەو شیعرانە لە هەندێ ماوەی فەرمانڕەوایی دیکتاتۆری و ڕەشبگیری حوکمی عورفی هەرچەندە قەدەغەبوون و بڵاوکردنەوەیان ئاسان نەبوو، بەڵام لە ناو خەڵکی بە ئەزبەر دەخوێنران و لەبەر دەکران. مەبەسی هەرە گرنگ لە شیعری بێبەشدا ئەو شیعرانەیە لە هونەری بابەتی داشۆرین و شیعری کراوە (ئیرۆتیک). بێبەش شێخ ڕەزایانە ئەم دوو بابەتەی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. بەرهەمی لەم ڕەنگەی زۆرە، بەڵام ئەوە هەیە تا ئێستا بڵاونەکراونەتەوە، بەناوی ئەوەی ئەو شیعرانە بۆ کەسانی دیارکراو وتراون. بنەماڵەی شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەن ئەو شیعرانە ئەگەر بڵاو بکرێنەوە ناوی خاوەنەکانیان پێ دەزرێ.

نموونەی شیعری

دڵداری

لە شیعرێکیدا بێبەش هەستی دەروونی دەردەبڕێ بۆ ئەو خانمەی خۆشی دەوێ، لە ساڵی ١٩٤٩ هۆنیویەتییەوە:

لە عەشقی تۆ ئەزانم من نەجاتم
مەحاڵە تاوەکو مابێ حەیاتم
بەداوی زولفی هارووتت بەقوربان
دڵم بەندە هەتا وەختی مەماتم
لە دڵدا نەقشی بەست نەقشی جەمالت
هەیە حەققم نەبیتن گەر سەباتم
هەموو دەم ئینتیزارم خوایە کەی دێ
کەرەم کا پێم بدا ماچی زەکاتم
بەعەزمی قەتلەوە گەر بێیە لامان
موتیعم بەندەتم فەرموو فیداتم
ئەبم بەندەی کەسێک موخلیس بەتۆ بێ
ئەگەرچی غەرقی دەریایی جەفاتم

له تاریکی فــیــراقت دامــه (بێــبــەش)
هـەمـــوو دەم ئـینـتـــیـــزاری ڕۆژهـەڵاتم

شاعیر لەسەر دەستووری دڵداریی شاعیرانی کلاسیک هەرچەندە بەکردەوە دلبەر لەگەڵی خراپ بێ و لێی دوور بکەوێتەوە، ئەو هەر خۆشی دەوێ. هەوڵ دەدا ئەوە بخاتە ڕوو مەسەلەکە بەدەست خۆی نییە. ئاگری دڵداری نهێنی لە ناو دڵیدا نەخشی کێشاوە، چارەسەری بەدەست خۆی نییە، لە تاریکی دووریدا دەژی بۆیە چاوەنۆڕی ڕووناکیی ڕۆژهەڵاتە، چاوەنۆڕی ئەوەیە ماچێک وەک زەکات لە دلبەر وەربگرێ. ئەمە هەموو ئاواتێکی بۆ دەهێنێتە دی.

کوردایەتی و نیشتمانپەروەری

١

بێبەش ڕوو دەکاتە ئەو کوردانەی خۆیان بەکورد نازانن و پێیان دەڵێ:

کـوردی بۆ حـاشـا ئەکـەی دایم لە قــەوم و خـوێش و کــار
کوردی بۆ کورد نیم ئەڵێی ئەگریت و ڕێگەی چەوت و خوار
کـوردی بۆ کـەم تێ ئەگـەی کـەم خــۆتی جـارێ نـا هەزار
کـوردی وەک تۆ دەک نـەمـێنێ کـوردی وا بـێ شـەرم و عـار
لاڵ و کـــەڕ بێ پڕ کـــەدەر بێ هەر بکێـــشێ ئـاه و زار
سـووک و ڕیسـوا بـێ هـەمـوودەم نـەیبێ قـەدر و ئیـعـتـیبـار

ئەم پارچە شیعرە بەندێکە لە قەسیدەیێکی شەشین، بێبەش لە ساڵی ١٩٥٠ هۆنیویەتییەوە. قسە لەگەڵ هەندێک لە خەڵکی شار دەکا، ئەمانە بە نەژاد کوردن و بەکوردی پەروەردە بوون، بەلام خۆیان بەکورد نازانن و هەندێکیان دوژمنایەتی کوردیش دەکەن بە یادی دەسەڵاتی عوسمانی پێشوو و بیری کەمالییەکانی تورکیا لە مەسەلەی نەتەوەیی کورددا.

٢

لە شیعرێکیدا بێبەش لە نایەکسانی و مافخوراوی ناو کۆمەڵی عیراق دەدوێ، بەتایبەتی خەڵکی کوردستان:

حەق و ناحەق بەجارێ تێکەڵاوە
ئەگەر ڕاستیت دەوێ ڕاستی نەماوە
هەزاری بێ نیشانت پێ پیشان دەم
کە ڕوتبەی بەرزی ئێستا پێ دراوە
هەزاران عاقڵ و داناش ئەبینی
لە ژێر باری غەما پشتی چەماوە
هەزاران خانەدان خانەی خرا بوو
هەزاران ناپیاو ئێستا پیاوە
هەزاران ڕاستگۆش ئێستاکە بەندن
لە بەندیخانەیی کووت و سەماوە
دەمت ئەبڕن وشەی حەق بێ لە دەمتا
بڵێی حەق تەق دەروونت کون کراوە
عەدالەت وابێ تف بێتە عەدالەت
لە لام وایە عەدالەت هەر بەناوە
عەدالەت حەق ئەزانی چینە ئەمڕۆ
لە حەق لادان و زوڵم و بەند و داوە
خەیاڵت خاوە (بێبەش) بێبەشت دەن
دەبێ بستێندرێ حەق کەی دراوە

بێبەش ئەم شیعرەی لە نیسانی ١٩٥٧ هۆنیوەتەوە. لەو ڕۆژگارەدا دەسەڵاتی ڕژێمی مەلیکی لە عیراق بەهۆی دەست تێوەردانی ئەمپریالیستی ئینگلیزی و تا ڕادەیێکیش ئەمەریکی لەو ساڵانەدا خەڵکی عیراق شپرزە بوون. نیشتمانپەروەر و پێشکەوتنخواز بەربەرەکانی دەکران. نیشتمانفرۆش و بێ توانا دەوڵەتیان بەڕێوە دەبرد. خەڵکی دڵسۆز پێ بەکۆت و زنجیر لە بەندیخانەکاندا ئازاریان دەچەشت. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەم بەند و باوە سەر ناگرێ، میللەت ڕادەپەڕێ، مافی خۆی وەردەگرێ، چونکە ماف وەردەگیرێ و نادرێ.

٣

شاعیر بەهۆی گەڕانەوەی مستەفا بارزانی و بارزانییە پەنابەرەکان لە ساڵی ١٩٥٨ لە ڕووسیاوە بۆ نیشتمان دەڵێ:

لە هەر لا وەک بەهەشت ڕازا جیهانی کورد و کوردستان
کە ژەنراڵ مستەفا دەرچوو لە غوربەت بوو بەرەو بارزان
بەدەرکەوت ڕۆژی ڕووناکی لە ژێر هەوری خەفەت باران
فەرەح کەوتە دڵی مەردم نەما لاچوو هەموو غەممان
سوپاس بۆ خوا بکەن ئیتر لە هەر لا ئەی گەلی کوردان
گەیینە ڕۆژی ئازادی نەما ئازار و تێهەڵدان

بێبەش ئەم پارچە شیعرەی وەک بروسکەیێک نووسیوە پیرۆزبایی لە بارزانی دەکا بەهۆی گەڕانەوەی لە ئاوارەیی ڕووسیایەوە بۆ نیشتمان. بارزانی و کۆمەڵێک لە جەنگاوەرانی بارزانییان لە دوای جەنگی دووەمی گێتی ئاوارەی ڕووسیا بوون ماوەی دە دوازدە ساڵ لەوێ مانەوە. گەڕانەوەیان جێی خۆشی و گوشادی بوو بۆ بێبەشی شاعیر و بۆ هەموو کورد.

٤

بێبەش لە شیعرێکیدا باس لە ڕۆژانێکی ڕەشی کورد دەکا، لە مێژووی کوردا ئەم ڕۆژە ڕەشانە زۆرن:

بەختی بەدی ئێمەی کورد تاکەی لە بەدی دابێ
هەستن لە خەوی غەفڵەت هەستا ئەوی هەستا بێ
هەر میللەتێ ئەیبینی ئێستا هەموو سەربەستن
هەر کوردە هەتا ئێستا بێبەش کە وەها مابێ
هەر کوردە لە ژێر دەست ما و هەر کوردە کە بێ هەست ما و
هەر کوردە کە چاوبەست ما و هەر کوردە بەتەنیا بێ
هەر کوردە کە ئەیبینی یێکی کە دووسەد دێنێ
وەختی کە لە جەنگ دابێ وەک ئەو نییە ئازا بێ

گـــەر یەکـــێـــتـی بنوێـنن ئەو مـــافـــە زوو دەســـــتـــێـنن
زۆر حـــەیفـــە لـە جـــەنگدا بـن دوژمـن لە تـەمـــاشـــا بـێ
(بێــبــەش) کــە ئـەڵێن کــوردە گــەر وورد بـێ ئەوی مـــەردە
لەم خـــاکـــە کـــە هەیتی کـــورد بێ مـــەلجـــەئو مـــەئوا بێ

ئەم شـیـعـرە لە سـاڵی ١٩٦٦ نووسـراوەتەوە، ئەو کـاتە کـورد لە کـارەسـاتدا بوو، شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ی کوردستانی عیراق دەوری گرنگی هەبوو لە داواکردنی مـافـی کـورد، بەڵام سـیـاسـەتی ناوەوەی عـیـراق و دەست تێـوەردانـی دەرەوە لە ئەمپریالیستی ئەوروپا و ئەمەریکا و دەوڵەتە هاوسێکانی عیراق لەبار نەبوو بۆ سەرکەوتنی شۆڕشەکە. لەم شیعرەدا شاعیر سیمبۆلییانە ئاماژەی هەیە بۆ ئەو دووبەرەکـیـیـەی لە ناو ڕیزی شـۆڕش پەیدا بوو لە سـاڵی ١٩٦٦ و کـورد کـەوتنە کوشتنی یەکتری و دوژمن بەخۆشییەوە تەماشای دەکرد و سوودی لێ وەردەگرت. لەگەڵ ئەوەشدا باوەڕی بە ئازایی و لاوچاکی کورد هەبوو، ئەگەر یەکێتییان هەبێ دەتوانن بگەنە ئامانجی خۆیان.

٥

لە شـیـعـرێکـی دیکەیدا شـاعـیـر دیسـانەوە لەو سـەردەمـە ڕەشـانەدا دەژی، بۆ پیرۆزبایی جەژنی نەورۆز دەڵێ:

لاوی کـــورد نـەورۆزە ئـیـــمـــــڕۆ جـــەژنەتـە
دوژمـنـت جـــــەرگـی لـە داخـــــا لـەت لـەتـە
بـەرگـی زســــتـــــانیت فـــــڕێدە داکـــــەنـە
تێــبکۆشـــە ئـیـــمـــڕۆ ڕۆژی هـیـــمـــــەتە
تۆش وەکو کاوەی نەبەز دەست کە چەکووچ
لێـدە سـەر زەحـحـاکی ئەمـڕۆت فـرسـەتە
نـیـــشـــتـــمـــانت چاوەنۆڕی تۆ دەکـــات
تۆی هـەیـە ڕزگـــاری کـــات لـەم زیلـلـەتـە

بێـبـەش ئەم شـیـعـرەی لە هەولێـر وتـووە بۆ پیـرۆزبـایی جـەژنی نەورۆزی سـاڵی ١٩٦٨. ڕوو دەکاتـە لاوی کورد، واقیعی ئەو ڕۆژەی کوردی بـۆ دەگێڕێتـەوە، دوژمن

چۆن چڕنووکی لە لەشی گیر کردووە. ئامۆژگاری دەکا، پەند لە کاوەی ئاسنگەر وەربگرێ و دژ بەزەحاکی ئەو ڕۆژگارە بجەنگێ کە دەسەڵاتی بەغدا بوو.

٦

لە پێنج خشتەکییێک لەسەر دێڕێکی فایەق بێکەس، بێبەش دەڵێ:

ئەی برای کوردی نەبەردم کوردی مەردی بەشخوراو
وا لە بەینی عارەب و تورک و عەجەم دابەشکراو
تێت بگەینم تێبگە کاتێ کە دیتت تۆ بەچاو
(هەر زەمانێ قەومی کورد دەرچوو لە زیللەت بوو بەپیاو
جەژنی من ئەو ڕۆژەیە نەک جەژنی قوربانی و پڵاو)

لەم شیعرەدا بێبەش دێڕە شیعرێکی بێکەس شی دەکاتەوە، بەوەی کورد جەژنی زۆرە، دەتوانێ هەموویان پیرۆز بکا، بەڵام جەژنی ڕاستی لەو کاتەدا دەبێ کە لە دیلی ڕزگاری دەبێ و بەئازادی دەژی.

٧

لە پێنج خشتەکییێکی دیکەیدا دیسانەوە لەسەر دێڕە شیعرێکی بێکەس، بێبەش دەڵێ:

نامەوێ شەڕ تا بڵێی دووری شەڕم
دێمە شەڕ بۆ مافی میللەت بێ شەرم
هەستیارم ئاشکرایە جەوهەرم
(شاعیرێکی کوردم و کوردپەروەرم
بۆ هەموو کوردێکی کورد بێ نۆکەرم)

لەم پێنج خشتەکییەدا بێبەش سوورە لەسەر ئەوەی کوردە و لە نەتەوەیێکی دیکە نییە. دێڕە شیعرەکەی بێکەس دەکاتە بەڵگە. هەروەها خۆی وا دەخاتە ڕوو ئاشتیخوازە، شەڕی ناوێ، بەڵام شەڕ بۆ هێنانە دی ئاشتی بۆ کورد کارێکی بەجێیە.

٨

ئەستووری بیروباوەڕی شاعیر و زۆربەی ڕۆشنبیری کورد لەم دێڕە شیعرەی بێبەش ڕەنگی داوەتەوە:

کەس بەکورد ناوەستێ تەنیا خائینانی کورد نەبێ
لێکی ناکا دۆست و دوژمن تاکو ئەستۆی ورد نەبێ

وەک تیۆرییێکی ڕاست لە زانستی کۆمەڵایەتیدا مەسەلەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد لە ناوەوە دەست پێ دەکا. دوو کردەوە دژی مەسەلەکەن. یەکێکیان ئەو تاوانبارانەی دوژمنایەتی لەگەڵ کورددا دەکەن، ئەوی دیکەیان بەناوی کوردایەتییەوە دووبەرەکی دەنێنەوە، کردەوەی هەردوو لایان بەخراپە دەگەڕێتەوە. جا با یەکەمیان دوژمنایەتی ڕووت بێ و دووەمیان بەناو سۆزی نیشتمانی و کوردایەتی تێدا بێ!.

داشۆرین و شیعری کراوە (ئیرۆتیک)

بێبەش مەبەسەکانی داشۆرین و شیعری کراوەی (سێکسی) تێکەڵ بەیەکتری کردووە. شیعرێکی زۆری لەم بابەتەی هەیە، هەندێ نەریتی کۆمەڵایەتی بوونەتە هۆی بڵاونەکردنەوەیان. بۆ نموونەی ئەم بەشەی لەسەر بێبەش نووسراوەتەوە لەم کتێبەدا توانرا هەندێ لەو جۆرە شیعرانە دەست بخرێن. بنەماڵەی شاعیر بەتایبەتی مەحموود زامداری برای جێگەی سوپاسن بۆ پێشکێش کردنی ئەو شیعرانە.

١

لە شیعرێکیدا بێبەش بەم جۆرە کەسێک دادەشۆرێنێ:

حەمەی وەستا سەوری ڕاستە سەورییە
سەورییە هەر بۆ جیناس و تەورییە
وا ئەویش خۆی خستە داوم تێپەڕی
ئیفتیرام با پێ بکاتن دەورییە
دەورە دەورە دەوری ویش تێپەڕ دەبێ
لێی ئەسێنرێ ئەم کڵاو و هەورییە

ئەحـمـەقـە حـەقـقـە بلّـێم پێی ئەم کـەرە
وەک کـەری کـەوری کـەرە نەک کـەوریـیـە
موستـەحەققی هـەجوە شیعری هـەجوی من
وەک جـــەنابی شــێخ ڕەزایە فـــەوریـیـــە
لایەقی هـیچ شت نیـــیـــە تـەنیــا دەڵێم
بیکەنـە بـەس پاســـــەوان و دەوریـیـــــە
ڕێوییـــە پێـــویست دەکــا مـن ڕاوی نێم
ڕاوی ڕێوی با بلّـــێم بۆ کـــەوڵیـــیـــە
ئـەیبـــڕیـتن کلکی بێ کـــەڵکی حـــەمـــە
شـیـعری هـەجـووم تیـژە هـەروەک تەوریـیـە
حـەز لـە جـێگەی چـەورەکـاتن وەک دەڵێن
ســـەوری چی ئەو چاوەنۆڕی چەوریـیـــە
زۆر ســـوارە شـــیـــعـــرەکـــانم وەک ڕەزا
بـۆ پـەلامــــاردان دەڵێی وەک بـەوریـیــــە

لەم شیعرەدا حەمەی وەستا ڕەمزێکە بۆ کەسێکی دیاریکراو، گرنگ ئەوە نییە کـەسـەکـە بناسـرێ بەڵکو نرخی هونەری و جـوانکاری شـیـعـرەکـەیە. لە ڕووی ڕەوانبێژییـەوە شاعیر سەرکەوتووە، بەتایبـەتی کە وشـەی «سـەوری» (شۆڕشگێڕ) دووبارە و سێبارە دەکاتەوە. ئەو کەسـە بەخـۆپەرست و هەلپـەرست دەخـاتە ڕوو. کەسێکی بێ بارە، بۆیە بوو بەمووچەخۆرێکی گەورەی دەسـەڵاتی میری. شـاعیر ئەوە دەردەبڕێ ئەو کـەسـە شـایانی ئەم مـەقـامـە نیـیـە. لە دواییـدا شـانازی بەشاعیرییەتی خۆی دەکا و شێخ ڕەزا بەمامۆستای گەورەی خۆی دەژمێرێ.

٢

لە چوارینێکیدا بێبەش بە«حاجی»یێک دەڵێ:

حـاجی حیز بـابی تەرەس گەووادی کـۆنی دوودەکی
حـــاجی ڕاســـتم پێ بڵـێ حـیــزی لـەکی یا باڵـەکی

بۆم بەدەرکـــەوت مـــەزهـەب و ئایـن و دینت پارەیە
لازمـە بتکەن بەتـەمسـیل کـاحـەمە و حـاجی مـەکی

شـاعیـر حـاجییێکی کردۆتە نموونەی ئەو دەوڵەمـەندانـەی پارە لە لایان هەمـوو شـتـێکە. بەناوی حـەج کـردنەوە هـەمـوو جـۆرە فـێڵ و فـەنەرێک بەکـار دێـن بۆ دەوڵەمـەندبوون. لە کۆمـەڵی کوردەواری ئێمـەدا بەتایبـەتی لە شـاران کەسـانی لەم بابەتە زۆرن. شـاعیـر پێشنیاز بۆ کاکە حـەمە و حـاجی مـەکی دەکا ئەو حـاجییـە بکەن بەقـارەمـانی چیرۆکێکی شـانۆ یا سـینەمـا. ئەوەی پێویسـتـە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ئەوەیە مەبەسی لە «کاکە حەمە» محەمەد سدیقی محامییە لەگەڵ حاجی مـەکی ئەکتـەری شـانـۆ و سینەمـای کـوردی لە هەشـتـاکـانی سـەدەی بیسـتـەم هەردووکیـان لە هەولێر دەژیان و دۆسـتایەتییـان لەگەڵ بێبەشدا هەبوو. بـەتایبەتی مـحـەمەد سـدیق لە بـەهرەی دانانی شـیعـر بێ بەش نـەبوو، لەگەڵ بێبـەشـدا شـەڕە شیعری زۆرە.

٣

لە چوارینێکی دیکەیدا بێبەش بەم جۆرە لەگەڵ نەیارێکی قسە دەکا:

بشـــتگێم ئەی ســـەفـیل قـــازانجی تۆیە
وەکـــو تۆ نیم ئـەمن ئـاگـــام لەخـــۆیە
لـەوەش زلتـــر دەبی گـــەر بێت و بتگێم
بـەگـــیــــانی تۆ ئـەوەی مـن بـێ درۆیـە

ئەم شـیـعـرە ڕەوانە شـەوچـەرەیێکی دیکەیە بۆ کـۆڕی ڕابواردنی شـاعـیـر و شـیعردۆسـتان. هـەرچۆنێک بێ ڕەنگدانەوەی ڕووداوێکە لە ناو کۆمـەڵدا هەیە. ئەم دیاردەیـە تەنیـا لە ئـەدەبی نووسـراودا نیـیـە، لە ئـەدەبی مـیللی بە پەخـشـان و شیعرەوە جێگەی دیاری هەیە.

***

مـەلا مـەسعوودی بێبـەش مـەلا و شـاعیـر بوو. مـەلایەتییـەکەی بۆ نان بوو، وەک ڕۆشنبیر و شاعیر و دەرچووی قوتابخانەی تازە بابەت خۆی دەنواند. شـاعیرێکی خۆڕسک بوو، گوێی مۆسیقی بەهێز بوو. شیعری عەرووزی کلاسیکی لاسایی بۆ

مەبەسی تازە بەکارهێناوە. شیعری لە دەوری سێ مەبەسی گرنگ دەسووڕێتەوە. یەکەمیان دڵداری بەشێوازی کلاسیکی کۆن؛ دووەمیان نیشتمانپەروەری و کوردایەتی لە قاڵبی شیعری کۆندا؛ سێیەمیان داشۆرین و شیعری کراوەی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، لایەنی داشۆرینی قوتابخانەی شیعری شێخ ڕەزای دەوڵەمەند کردووە.

زمانی شیعری بێبەش سادە و ڕەوانە، وشە و لێکسیکۆنی دیالێکتی ناوچەیی سۆران و بەتایبەتی شاری هەولێری پێوە دیارە. بەرهەمی شیعری بێبەش بەڕاستی ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردستانی عیراقە بەگشتی و کۆمەڵی هەولێرە بەتایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا.

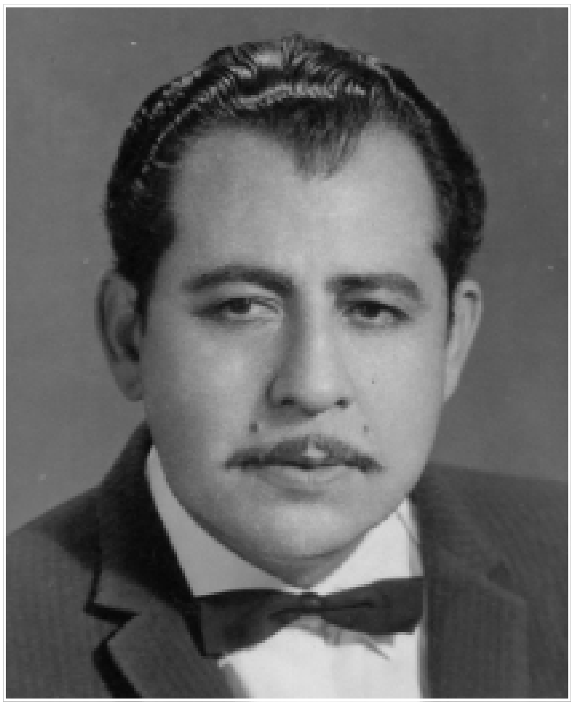

پیربالّ مەحموود

بەشی چل و حەوتەم

پیربالٚ مەحموود

١٩٣٤ – ٢٠٠٤

من خـۆمم ئەوان ڕوونووسی خـەڵکین
ئـەمـن هــەراش و ئــەوان زارۆکــن
من خــۆمم ئەوان تـاپۆی خــودی من
مــن داهــێــنــەرم ئــەوان دزۆکــن

ژیانی

پیـربالٚ کوڕی مـەحـمـوود لە سـاڵی ١٩٣٤ لە هـەولێر لـە دایک بووە. تەنیـا بـەناوی خـۆی و بـاوکی لە ناو خـەڵکیـدا ناسـراوە و لە ژیانی ئەدەبیـدا بـەکـاری هێناوە. نەیویسـتـووە بەهـیچ ناو و نازناوێکی دیکەوە بناسـرێ. باوکی لە ڕووی داراییـیـەوە دەست درێژ نەبووە، دایکی لە خێزانێکی ئایینی سـەر بە مـزگەوت و شـەریعـەت و تەریقـەت بـووە. قـوتابـخـانـەی سـەرەتایی لە هـەولێـر تەواو کـردووە، لـە قـۆنـاغی خـوێندنی ناوەندی و ئـامـادەیی گـەیشـتـۆتە پۆلی پێنجـەمی بەشی ئـەدەبی بەڵام تەواوی نەکردووە. لە سـەردەمی لاویەتیدا بـاوکی کۆچی دوایی کردووە، چێژی لە ئەدەب وەرگـرتووە، لە سـیـاسـەت نزیک کـەوتۆتـەوە، بیـری لـەگـەڵ بێ نـەوایان و زەحمەتکێشاندا بووە. بۆ دابینکردنی گوزەرانـی لە دوای وازهێنانی لە خوێندن بە مووچەخۆر لە کارگێڕی شارەوانی هـەولێر دامەزراوە. لە ساڵە نەهاتەکەی عیراق و کوردسـتانی عیراق لە دوای کوودیتا فاشـستیـیـەکەی ٨ی شوباتـی ساڵی ١٩٦٣ی بەغدا لەگەڵ کەسانێکی یەکجار زۆر گیراوە. لە پاش ئازادبوونی لە دوای دوو ساڵ گەڕاوەتـەوە هـەولێر. لە سـاڵی ١٩٦٥ بۆ بەڕێوەبردنـی ژیانی دارایی خەریکی کاری ئەرزوحـاڵ نـووسی بووە و کـاروباری زەوی و خـانوو فرۆشـتنی لە تاپۆ بۆ خـەڵکی

گەیاندۆتە ئەنجام. لە ساڵی ١٩٦٨ بەمووچەخۆر گەڕاوەتەوە کارگێڕی شارەوانی هەولێر و لە بەشی تایپرایتەر دامەزراوە. لە ساڵی ١٩٨٣ خانەنشین کراوە.

کە خانەنشین کرا تا دوایی ژیانی لە نێوەندی ئەدەبی و ڕۆژنامەگەرییەوە نزیک بوو. لەسەر هەندێ لە بەرهەمی ئەدەبی لە شیعر و پەخشان دەژیا، سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی چاپەمەنی دەکرد لە کتێب و ڕۆژنامە و کۆوار. لە ساڵانی دوایی ژیانیدا نەخۆشیی دڵ ئازاری دەدا، تا ڕۆژی ١٧ی تشرینی یەکەمی ساڵی ٢٠٠٤ لە نەخۆشخانەی کۆماری هەولێر کۆچی دوایی کرد.

شیعری

پیربال لە منداڵییەوە هەوەسی لە شیعر بووە، حەزی لێ کردووە، توانای لەبەرکردنی بەهێز بوو، زوو شیعری لەبەر دەکرد، بۆ ماوەیێکی زۆریش لە بیر نەدەچووەوە. ئەم دیاردەیە بەهرەی گوێی مۆسیقی لە لا دروست کردبوو. خانەکانی ناو مێشکی پڕبوون لە وێنە و ئاوازی گەلێ لە شیعری کوردی و عەرەبی و تورکی. خانە بەتاڵەکانی ناو مێشکی دەیانتوانی هەندێ لە تارمایی ئەو وێنە و ئاوازانە بدزن و بەشێوەیێکی دیکە بیانکەن بە بەرهەمی شیعری. بەرهەمی پیربال هەمووی ناچێتە ناو ئەم بابەتەوە شیعری هەیە داهێنانی خۆی پێیانەوە دیارە.

یەکەمین نووسینی پیربال پارچە پەخشانێک بووە لە عەرەبییەوە وەریگێڕاوەتە سەر کوردی و لە ساڵی ١٩٥٥ لە کۆواری «هەتاو» لە هەولێر بڵاوی کردۆتەوە. لەودەمەوە لە گەلێ ڕۆژنامە و کۆواری کوردی و هەندێکی عەرەبی شیعر و نووسینی هەیە. جگە لەوە لە بڵاوکردنەوەی شیعری لە سیپارە و کتێبی بچووکدا چالاک بوو. ناوە ناوە شیعرە بڵاوکراوەکانی جارێکی دیکە لە دوو توێی کتێبدا دەیگەیاندنە خوێنەر. هەندێ لە بڵاوکراوەکانی «لافاو» (کەرکووک ١٩٥٧)؛ «بەهەشتی دڵداری» (کەرکووک ١٩٥٨)؛ «بزەی سروشت» (بەغدا ١٩٨٥)؛ «مەرگی نەوجەوانێ» (هەولێر ٢٠٠٤) و هی دیکە بوون. پیربال بەڕاستی لە شاعیرییەتی خۆی گەیشتبوو، ئەوەی لە دڵی ڕەخنەگردا بوو خۆی دەریدەبڕی و دەیووت: «من هەواکارم پیشەکار نیم» بەو مانایەی هەوەسی شیعری هەیە و شیعر نەبووە بەپیشەی. سەرچاوە بنچینەییەکانی بۆ پەیداکردنی زانست و زانیاری لە بابەت ئەدەبەوە بەتایبەتی شیعر دیوانی شاعیرانی کوردی کۆن و نوێ بوو. ڕێبازی ڕۆمانتیزمی زۆر پێ خۆش

بوو، لەبەرئەوە بەرهەمی شاعیرانی مەهجەری عەرەب و جەماعەتی ئەپۆلۆ و شاعیرە رۆمانتیکەکانی میسر و لبنان بەتایبەتی عەلی مەحموود تەهای موهەندس سەرچاوەیێکی گرنگ بوون بۆ مشتومالّ کردنی بیر و چێژ و خەیالّی پیربالّ. شاعیر بەسەلیقە لە زۆربەی بابەتەکانی شیعری کوردی سەردەمی خۆی دەنووسییەوە. هەردوو جۆرە کێشی بەحری عەرووزی و کێشی سیلابی خۆمالّی بەکارهێناوە. لە قافیەدا یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی) و قافیەی رەنگاورەنگی هەیە. لە بابەت روخسارەوە «شیعری نوێ»ی هۆنیوەتەوە، واتە ئەو شیعرەی لە تاکێکدا زیاتر لە کێشێک و قافیەیێک بەکار دێنێ.

بەگشتی پیربالّ بایەخ بەکێش و ریتم و مۆسیقا دەدا، ئەوەندە بەتەنگ ماناوە نییە، لەبەرئەوە هەرچەندە زمانی رەوانە، میللییانە و زمانی قسەکردنی رۆژانەیە و مۆرکی دیالێکتی ناوچەیی هەولێر (سۆرانی) پێوەیە، بەلاّم هەندێ جار وشە و تەعبیری وا بەکار دێنێ بەم کارەی مانا دەکاتە قوربانی کێش و ریتم، بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا ئەو جۆرە دێرانە لە شیعریدا قورس خۆیان نانوێنن و بەناسکی دەکەونە بەرگوێ و ناودلّی خوێنەرەوە.

نموونەی شیعری

لەسەر گۆری یار

پیربالّ لە تافی لاویدا لەگەلّ کچێکی خزمی خۆی پەیمانی دلّداری بەستووە. لەناکاو و لە سەردەمێکی چاوەنۆر نەکراو لە سالّی ١٩٥٥ سەعادەتی دەسگیرانی جوانەمەرگ دەبێ. ماتەمنامەی بەکولّی بۆ ئەم خۆشەویستە بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

لەسەر گۆرت وەکو بولبول ئەنالّێنم هەتا ماوم
دوای رۆیینی تۆ گێتی هەموو رەش بوو لە بەرچاوم
سەراپا گولّخەنی ژیلە و زوخالّە گیانی سووتاوم
هەموو قورگی غەم و ئێش و گرینە ژینی رووتاوم
دەبا ون بێ لە پاشی تۆ لە رووی ئەم ژینەدا ناوم
لەبەر مەرگی سیاهی تۆ وەها سیس و پەشۆکاوم

وەکو ئەستێرەیی گەش بووی لە ئاسمانی ژیانم تۆ
گوڵاوی کامی بێ غەش بووی لە باغی بێ زیانم تۆ
گزنگی خۆری گەردوش بووی لە تافی بەربەیانم تۆ
پریشکی ئاڵی ئاتەش بووی لە ئومێدی نیانم تۆ
فریشتەی شەنگی ئەندێشەم دلارامی درەوشاوم
تەلاری پەیکەری باڵام پەرستگەی بەرزی ڕووخاوم

لەم لاواندنەوەیەدا شاعیر شین بۆ کەسێک دەکا بووە بە بەشێک لە پەیکەری خۆی وەک دیاردەیێکی مەتریاڵی، هەروەها بووە بەشێک لە گیان و دڵ و دەروونی. بە مردنی ئەو بەشە، بەشەکەی دیکەی کە ماوەتەوە شاعیر خۆیەتی چۆن دەتوانێ بژی! ئەگەر لەش چارەی بکرێ، گیان چۆن دەتوانێ بە لەتکراوی و نیوەچڵی بژی. ئێشی ئەم دوورکەوتنەوەیە گران کەوتووە. ناخی دەروونی شاعیر لە جووڵانەوە دایە، ئۆقرە ناگرێ، چونکە جوانی وەک ئەوەی لە دەستی چوو نەبووە و نابێتەوە. لەم بابەتەوە دەڵێ:

جوانی من جوانێ بوو بەدڵ وەک شەونمی گوڵ بوو
خەونگەی وێژەوانێ بوو کە وێژەی مەشخەڵی دڵ بوو
لە شێوەی ئەرخەوانێ بوو هەمیشە شایەنی چڵ بوو
چ سووچێکی نەبوو نا نا سروشی زەنگی بولبول بوو
ئیتر بۆچی لەپڕ هاتی بەرەو بەختی بریقاوم
ڕماندت کۆشکی ئاواتم وەراندت نێرگسی لاوم

ئەو پەیکەرە ونبووەی شاعیر شەونمی گوڵ بوو، سەرچاوەی ئیلهامی شاعیر بوو، شاعیر خۆشی بولبول بوو. مەرگ ڕیشەی دڵداری لە بن هەڵکەند و شاعیری تووشی ڕەشبینی بوو. پیربال بەم دێڕانە کۆتایی بەقەسیدە شەشینەکەی دێنێ:

کە کۆچی کرد نیگاری من ئەمن بۆ کۆچ نەکەم کاکە
لەبەرچی من بمێنم وا ئەویش بنوێ لە ئەم خاکە
لە نێو گۆڕێکی تاریکا کەوا شوێنێکی سامناکە
دەبا بمرم منیش وەک ئەو نەمانم مردنم چاکە

له ئەو ژینەی کەوا تاڵە لە شێوەی ئەشکی شاراوم
کە ئەیرێژم لەسەر مەرگی ئومێدی پاکی ژاکاوم
لەتەک ئەو گۆڕە بمنێژن کە دەورەی بێ دڕ و داڵە
کە بەرگی خۆڵەکەی بەردی سیاھ و قاوەیی و ئاڵە
لەسەر کێلّی گەرا قوپم کە ڕەمزی مردنی تاڵە
بنووسن ناوم و ناوی (سەعادە)ی شەنگ و (پیربال)ە
لە زین و مەم زیاتر بووین بەڵام ئەو چوو ئەمن ماوم
فەلەک تەختت سەرەنگوون بێ بەدەستی تۆ پەشووکاوم

شاعیر لە ناو تەمومژی ئەشکەوتێکی ئەفسانەیی پڕ لە ترس و لەرز پەیکەری قووپاوەی خۆی دەبینێ. باکی بەوە نییە خۆی چی جۆرە ئازار و ئەشکەنجەیێک دەچێژێ، لەو ئانەدا گیانی لە ناو لەشی سەعادەتی خۆشەویستی تواوەتەوە. ئەشکەوتەکە ڕەمزی ئەو گۆڕەیە نازەنینەکەی هەتا هەتایە تێیدا خەوی لێ کەوتووە. ئاواتەخوازی ئەوەیە زوو بگاتە سەعادەت کە ئەوپەڕی بەختیارییە بۆی و لەسەر گۆڕیشی ناوی هەردووکیان بنووسن بۆ ئەوەی هەموو ڕێبوارێک یادی ئەو دڵدارییە بکاتەوە.

فەرامۆشم نەکەی

لە لیریکێکی وەسفدا پیربال دیالۆج لەگەڵ دلبەری دەکا:

بەیانان کاتێ گوڵ پشکووت لە گوڵزاری گوڵەندامان
خوداوەندی جوانی هاتە بانیژەی دلارامان
شەرابی پاکی پیرۆزان دەرەوشاوە لە نێو جامان
لەوێدا لەو کەیفگایەی کە تێدا بووین لەگەڵ ڕامان
فەرامۆشم نەکەی گیانە ئەمن شایانی باڵاتم
هەتا ماوم لە دنیادا تروسکەی ئاڵ و واڵاتم
لە هاوینا لە کاتێکا کە خۆر هەڵهات لە پشت کێوان
قژی تاڵ تاڵ و زێڕینی ڕژایە سەر بەی و مێوان
لە کاتی هەر دڵی مەست بوو بەمیسک و عەنبەری لێوان
لەوێدا لەو کەیفگایەی کە بۆ تۆ هۆشمی شێوان

فـــەرامـــۆشم نـەکـــەی گـیـــانـە ئەمن شـــایانـی باڵاتم
هـەتـا مـــــــاوم لـە دنیـــــــادا تروسکـەی ئاڵ ووالاتم
لە پـاییـــزدا لە کـــاتێکا کـــە دار ڕووتـە لە کـــۆســـاران
کـەو و قومـری بەکوڵ گـریان لەســەر ئاواتی شاکـاران
لە کـــاتێ گـــەردەلوولـی بۆر ســوپای هێنا وەکـــو هاران
لـەوێدا لـەو بەزمـگـایەی کــــە تـۆم لـێ دی لەگــــەڵ یاران
فـــەرامـــۆشم نـەکـــەی گـیـــانـە ئەمن شـــایانـی باڵاتم
هـەتا مـــــاوم لەگـــــوڵشـــــەندا تروسکەی ئاڵ و والاتم
لە زســـتـــاندا لە کـــاتێکا هەور گـــرمـــا لە گـــوێی دۆڵان
گـــەواڵە کـــردییـــە ڕێژنە لـەســـەر خـــاشـــاکی زەندۆڵان
لە کـــاتێکا گـــیـــا و گـــۆڵت ئـەدەیتـــە پۆلـی ئاسکۆڵان
لـەوێدا لـەو ژوانـگـایەی کــــە ڕۆڵـی دی لە نێـــــو ڕۆڵان
فـــەرامـــۆشم نـەکـــەی گـیـــانـە ئەمن شـــایانـی باڵاتم
هـەتا مـــــاوم لە گـــــوڵشـــــەندا تروسکەی ئاڵ و والاتم

هۆی لـە دایکبـوونی ئەم لیـریکەی پیـربـاڵ بەم جـۆرە بوو: لـە سـاڵـی ١٩٥٦ لە هەولێر لە ماڵان شیـعری کوردی دەخوێندرایەوە. جارێکیان لە هەڵبژاردەی یەکێ لە دەسنووسـە بەنرخـەکانی نەجمـەدین مـەلا بەناوی «سـۆزی نیشـتمان» (١٩٤٥)، لیریکێکی چوارین بەند بەناوی گۆرانەوە تۆمار کرابوو خوێندرایەوە، بەندی یەکەم و دوایی ئەمانەی لای خوارەوە بوون:

لە گـــوڵزارا لە ســـەرچاوەی بـەهارا
لە چیـمـەن دا لە بن سـایـەی چنارا
لە گـوڵشـەن دا لەگـەڵ ناڵەی هەزارا
فـەرامۆشم نەکەی من گیـرۆدەی تۆم

***

لە گـەنجی دا لەســەر تافی جـوانی
کە گەردوون ڕانە گیـانە تۆ شـوانی

له وەخـــتی لێ ئەدەی لافی جــوانی
فەرامۆشم نەکەی من گیرۆدەی تۆم

له دوای ئەوەی پیربال گوێی له شیعرەکە گرت، بۆ خۆی نووسییەوە، ئینجا له پاش چەند ڕۆژێک له کۆبوونەوەی شیعر خوێندنەوە لیریکەکەی خۆی خوێندەوە. بەئاشکرا دیارە شاعیر ئیلهامی له شیعرەکەی گۆران وەرگرتووە، بەڵام مانا و وێنەکانی شیعری پیربال جیاوازن لەگەڵ ئەوەی گۆران. نیو سەدە بەر له ئێستا پرس لەسەر ئەم شیعرە هەبوو، ڕاستە نەجمەدین مەلا بەناوی گۆرانەوە تۆماری کردووە، بەڵام ئەم شیعرە لە ناو شیعرە بڵاوکراوەکانی گۆراندا نییە، له نێوەندی ئەدەبی کوردیدا هەندێ کەس بەشیعری ئیبراهیم ئەحمەدی دادەنێن، هەندێکی دیکە بەشیعری ڕەشید نەجیب (فەرامەرز)ی حسێب دەکەن. هەرچۆنێ بێ شیعرێکی جوانە. پیربال له دانانی شیعرەکەیدا سەرکەوتووە ئەگەر هەندێ ڕستە و تەعبیری نائاسایی بەداهێنان بۆی بژمێررێ.

جگە لەوە هێمن له پێنجینێکی دا بەناوی «تۆم هەر له بیرە» دەڵێ «له شایی دا له وەختی هەڵپەڕینا...» ئەم شیعرەش له هەوا و کێش و ڕیتم دا لەگەڵ شیعرەکەی دیکە یەکتری دەگرنەوە.

هەڵبەستەکانم

له شیعرێکی کۆمیدی ئامێزی پڕ له قسەی سووک له بابەت شیعری خۆیەوە پیربال دەڵێ:

شیعرەکانی من قوماشی خۆمن
شیعرەکانی وان پینە و پەڕۆکن
من خۆمم ئەوان ڕوونووسی خەڵکین
ئەمن هەراش و ئەوان زارۆکن
من خۆمم ئەوان تاپۆی خودی من
من داهێنەرم ئەوان دزۆکن
ئەمن گولاوی گولشەنی کوردم
ئەوان وردە بای نێو ڕیخەڵۆکن

کـــاتێ دەچڕن لەســـەر شـــانۆدا
گـــوێگران دەڵێن هەر خـــاپەرۆکن
بێ تام و چێـــژ و بۆن و بەرامـــەن
بـــێ ڕواڵـــەت و بـــێ نـــاوەرۆکـــن
توورگی ســـەفین و پیـــرەمـەگـروونن
ڕێوی کـەرکـووک و زاخـۆ و دهۆکن
لـە دیوی دەرێ زێـڕی تیـــــــزابـن
لـە دیـوی ژۆریـش بـەردی بـلـۆکـن
هەر ڕۆژێ چەشنە بەرگێ دەگـۆڕن
نازانم مـــارن یا مـــارمـــیلۆکن
قـــەنقـــەڵاشکی نێـــو دار و دەوەنن
قـەنقـەڵاشکی چی! حـوشـتـرالۆکن
گەر بڵێم سـەگن سـەگ ئەمـەکدارە
ڕێوی فـێـڵـبـاز و کـتکی بزۆکن
گـــوژاڵکی تاڵ و خـــڕنووکی ژاڵن
بـانـی تـەپـی وو زەوی ڕفـــــــۆکـن
من خـۆر و ئەوان هێلەگی کون کون
من مـــانگم ئەوان ســـەگی چەپۆکن
گـەواهی قـســـەم چەند بەڵگەیێکە
بۆ تـاوانیـــــان وەک کـــــەتەلۆکن
گۆشت بۆ قەسساب و نان بۆ نانەوا
من کـێـرد و چەقـۆ ئەوان تیـرۆکن

شاعیر ڕیالیزمیانە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بیروڕای خۆی دەردەبڕێ بەرامبەر بەو کەسانەی خۆیان بەشاعیر دادەنێن و بەڕاستی شاعیر نین، ئەو بیروڕایانەی بەڕستەی جوان و وێنەی شیعری داهێنراو دەڕازێنێتەوە. شاعیر لێرەدا ستایشی خۆی دەکا، جا ئەوەی دەری دەبڕێ بەرامبەر بەخۆی ڕاست بێ یا ڕاست نەبێ

گرنگ نییه، بەڵام لە کۆمەڵدا کەسانی وا هەن لافی شاعیرییەتی لێ دەدەن کەچی ئەوە نین. ئەگەر ئەم شیعرە لە مانای پلەی شاعیرییەتی پیربالّ دەربهێنرێ و ببێ بەموتڵەق، وەک شیعرێکی داهێنراوی بەرز دەکەوێتە ڕوو. بێ گومان مەبەسی بنچینەیی لە هەموو داهێنانێکی ئەدەبی و هونەری ئەوەیە لەو قاوغەی بۆی دانراوە بچێتە دەرەوە و ببێ بەموتڵەق.

لەم شیعرە و لە هەندێ شیعری دیکەی پیربالّیش وشە و ڕستەی وا دەکەونە بەرچاو لە لێکسیکۆنی زمانی کوردی نەبیستراون لە ڕووی دەستووری زمان و مانای وشەکانەوە، خۆی دروستی کردوون و بەرگرییان لێ دەکا و لەسەر ئەو باوەڕەیە ئەوەی ئەو نووسیویەتی ئەویش ڕاستە و دەبێتە هۆی دەوڵەمەندکردنی زمان و ئەدەبی کوردی.

***

پیربالّ مەحموود کەسێک بوو زیرەک و هوشیار. شیعری خۆش دەویست، بەبێ شیعر خوێندنەوە هەڵی نەدەکرد، بیری تیژ بوو بۆ لەبەرکردنی شیعر، گوێی مۆسیقی بەهێز بوو. توانای ئەوەی هەبوو قسە و گفتوگۆی ڕۆژانە بخاتە ناو چوارچێوەی وتەی کێش و قافیەدار. شیعری لەسەر بەحری عەرووز و کێشی سیلابی خۆماڵی هۆنیوەتەوە، یەکێتیی قافیە و جووت قافیە (مەسنەوی) و قافیەی ڕەنگاوڕەنگی بەکارهێناوە. هەوای ڕۆمانتیکی بەسەر شیعرییەوە دیارە، بایەخی بەدڵداری و وەسف داوە. شیعری کۆمەڵایەتی هەیە، لە نیشتمانپەروەری و کوردایەتی بەدوور نەبووە. شیعری پیربالّ بەزۆری کێش و ڕیتم و مۆسیقایە. زۆر بایەخی بەناوەڕۆک نەداوە. هەندێ شیعری کلاسیکی و نوێی کوردی و عەرەبی بوون بەسەرچاوە و ئیلهامیان داوەتە پیربالّ شیعری جوان بهۆنێتەوە وەک ڕەنگدانەوەیێکی ئەو شیعرانە.

جەلال میرزا کەریم

بەشی چل و هەشتەم

جەلال میرزا کەریم

١٩٣٥ - ١٩٩٣

خنکاین! خنکاین!
لە دووکەڵی بوخوردی درۆی ئاشتی یا
برژاین! برژاین!
لە دۆزەخی بەهەشتی پڕ سوێی ئاشتی یا

ژیان و شیعری

ژیانی

جەلال میرزا کەریم لە ساڵی ١٩٣٥ لە سلێمانی لە دایک بووە. ماڵی باپیرانی لەگەڵ بناغە لێدانی شاری سلێمانی لە سەدەی هەژدەم لە قەلاچۆلانەوە هاتوونەتە شاری تازە. لە گوزەراندا دەست ڕۆیشتوو و دەوڵەمەند بوون. خوێندنی بەرایی لە قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی لە سلێمانی بووە.

جەلال لە خێزانێک پەروەردە بووە باوک و کەسوکاری هەڵگری بیروباوەڕی مارکسی بوون، وایان دەزانی بەو ڕێگەیە و بەهۆی ڕووسیاوە (یەکێتیی سۆڤیەتی ئەو سەردەمە) کورد دەگاتە شادبوون بەمافی نەتەوایەتی. بەم جۆرە جەلال لە منداڵییەوە بەخۆڕسک و لاساییکردنەوەی دەوروبەری خۆی بووە بەهەڵگری ئەو فەلسەفەیە. لە تەمەنی مێردمنداڵییەوە لە ڕیزی یەکێتیی قوتابیانی عیراق بوو و مەشقی بەربەرەکانی کۆنەپەرستانی دەکرد. لە تەمەنی شازدە هەڤدە ساڵیدا لەگەڵ هاوڕێیانی دیکەی بۆمبای تەقینەوەی فڕێ دایە ناو سەرای سلێمانی و لە خۆپیشاندانە سیاسییەکانی دژی دەسەڵات بەشداری دەکرد. لە ساڵی ١٩٥٦ لەو کاتەی ئەندامی ڕێکخراوی قوتابیانی عیراق بوو و تەرمی شێخ مەحموودیان لە

بەغداوە هێنایەوە سلێمانی لە خۆپیشاندانەکاندا بەشدار بوو، لە دواییدا گیرا. دادگا فەرمانی سێ مانگ بەندکردن و ساڵێک دەستبەسەری بۆ دەرکرد، ئەم ماوەیەی لە شاری بەدرە بردەسەر.

لە دوای کوودیتا سوپاییەکەی ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ی بەغدا بوو بە ئەندامی لیژنەی ناوچەیی پارتی کۆمۆنیستی عیراق لە سلێمانی. لە ساڵی ١٩٥٩ بوو بەکارگێڕی کۆواری «هیوای کوردستان» ئۆرگانی یەکێتیی قوتابیانی عیراق لە سلێمانی. لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەمدا بەهۆی سیاسەتی دیکتاتۆری عەبدولکەریم قاسم لە عیراق بەگشتی و لە کوردستان بەتایبەتی هەڵسوکەوت نالەبار بوو. لە ساڵی ١٩٦٢ لە یادی ڕاپەڕینی ٦ی ئەیلوولی ١٩٣٠ سلێمانی جارێکی دیکە گیرایەوە. فەرمانی دوو ساڵ بەندکردنی بۆ دەرچوو، ماوەی زیندانییەکەی لە بەندیخانەی شاری حیللە لە باشووری عیراق بردەسەر. لە دوای ئازادبوون گەڕایەوە بەغدا و لە ساڵی ١٩٦٤ لە ئێستگەی ڕادیۆی کوردی وەک مووچەخۆرێک دامەزرا و چەند ساڵێک لەوێ مایەوە.

لە ساڵی ١٩٧٠ بەئەندامی دەستەی نووسەرانی کۆواری «بەیان» هەڵبژێررا. ئەم چاپەمەنییە لە لایەن کارگێڕی گشتیی ڕۆشنبیری کوردی سەر بەوەزارەتی ڕاگەیاندنی عیراق لە بەغدا بڵاودەکرایەوە. تا ساڵی ١٩٧٤ کە شەڕ دەستی پێ کردەوە لە نێوان دەسەڵاتی بەغدا و بزووتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد جەلال بەغدای بەجێ هێشت و ڕووی کردەوە شاخ. لە ساڵی ١٩٧٦ ژیانی ئاوارەیی هەڵبژارد و ڕووی کردە ئەمەریکا. لە دواییدا وتبووی باشتر ئەوە بوو نەچوومایە ئەمەریکا، چونکە پەنابەری سیاسی لەوێ نەبوو و نەدەدرا بەکەس. لە ساڵی ١٩٨٢ لە ئەمەریکا ئۆتۆمۆبیل لێی دابوو و لەشی تێکشکاند بوو و تووشی نەخۆشیی لەرزۆکی کردبوو.

لە دوای ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١ی کوردستانی عیراق جەلال گەڕایەوە نیشتمان. لە ئەیلوولی ١٩٩٢ لە ئێستگەی ڕادیۆی کوردستانی عیراق لە هەولێر دامەزرا. لە ڕۆژی ١٤ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٩٣ بەهۆی نەخۆشی دڵ لە نەخۆشخانەی کۆماری هەولێر کۆچی دوایی کرد و تەرمەکەی برایەوە سلێمانی و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژرا.

شیعری

لە تەمەنی دەوروبەری بیستساڵیدا خەیاڵی شیعری لای جەلال خەملیوە وەک دیاردەیێکی هونەری مێشکی خزاندۆتە ناو هەست و نەستی ناوەوەی، لە کەسێتی خۆیەوە تەقیوەتەوە، لە سەرەتادا پێوەندی بەئێش و ئازاری کۆمەڵەوە نەبووە. لای ئەم شاعیرە کەسێتی ئەدەبی و رۆشنبیری لە تەمەنی سی ساڵیدا لە ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی بیستەم دروست بووە. زۆربەی شیعری لە رۆژنامە و کۆوارەکاندا لە ناوەوە و دەرەوەی نیشتمان بڵاوکراونەتەوە، هەندێ بەشی لە نامیلکەی بچووک گەیشتوونەتە دەستی خوێندەواران.

جەلال مەشقی شیعری عەرووزی و کێشی شیعری میللیی سیلابی خۆماڵی نییە. لەو شاعیرە تازانەیە بەشیعری نوێ دەستی پێ کردووە. کۆمەڵێک لەو شیعرە نوێیانە لە ناوەوە بووە بەشی ئەوەیان کردووە گوێی مۆسیقی لای جەلال دروست بکەن. شیعری لە رووی روخسارەوە لە پارچەی لیریکی و قەسیدەی درێژ (پۆیێم) پێکهاتووە. لە هەر شیعرێکیدا چەند کێشێکی خۆماڵی و چەند قافیەیێک بەکار دێنێ وەکو لیریکی نوێی نەتەوەکانی سەر رووی ئەم زەوییە. بێ گومان کاری ئەدەبی نەتەوەکانی ئەوروپا تا پلەیێک بەسەریانەوە دیارە.

لە ناوەڕۆکدا شیعری دەچێتە خانەی ریالیزمی کۆمەڵایەتییەوە، لە پێشانا خەریکی سۆزی دڵداری ناوەوەی دەروونی خۆی دەبێ، ئینجا هیوا و ئامانجی گەلی کورد لە پێناوی رزگاریی نەتەوە (کوردایەتی) دەبێتە سەرچاوەیێکی گرنگ بۆ دانانی شیعری. ئیدیای ئەنتەرناسیۆنالیزم و بیرکردنەوە لە چارەنووسی مرۆڤایەتی هەوێنی هەندێ لە بەرهەمەکانیەتی. ناوەڕۆکی شیعر لای جەلال هەندێ جار بەشێوازی رۆمانتیکی و هەندێ جاری دیکە بەشێوازی سیمبۆلی لە پارچە شیعرێکی لیریکیدا دەخاتە روو. جاری وا هەیە هەردوو شێوازەکە تێکەڵ بەیەکتری دەکا و مانا دەچێتە ژێرەوە وبەرهەمەکە قورس دەکەوێتە بەرگوێ، بەڵام کێش و ریتم و مۆسیقا رەوانن.

شیعری جەلال رەنگدانەوەی بیرورای سیاسی و ئیدیۆلۆجی خۆیەتی. شاعیر بەراستی بۆ مەسەلەکە چووە کەوا زان دەکا ئەدەب نابێ راستەوخۆ وەرامی تیۆرییێکی زانستی یا ئیدیۆلۆجی بێ، واتە وەرامی خواست و ئارەزووی هیچ

ڕێکخراو و پارتییێکی سیاسی بێ. داهێنانی ئەدەبی بۆ هەموو توێژەکانی کۆمەڵە، ئەگەر بۆ تاکیش بێ لە دوایی دەبێتە هی کۆمەڵ، هەروەها بۆ تاقمێک و توێژێک و چینێکی دیاریکراویش نییە. ئەدەب لە سیاسەت گەورەتر و فراوانترە. داهێنانی ئەدەبی و هونەری بەبێ سیاسەت سەر دەگرێ، بەڵام بەرهەمی ناوەڕۆک سیاسی و ئیدیۆلۆجی بەبێ جوانکاری سەرناگرێ.

نموونەی شیعری

١

لە لیریکێکیدا جەلال بەناوی «خۆشەویستییێکی شێتانە» دەڵێ:

گیانە! نەمویست
بەم چەند دێڕە
لاڵ و کوێرە
بڵێم تۆم ویست
چونکە هەرچی وزە و توانای
شیعرە هەمە
هەڵیڕێژم بۆتی بڵێم
هێشتا کەمە
ڕەنگە نەغمەی شیعر وتن
تەواو ببێ
ساز و دەنگی پیا هەڵوتن
تەواو ببێ
گوڵ هەڵوەرێ
هەزار بمرێ
بەڵام هەتا ڕووی تەبیعەت
وا والا بێ
هەرگیز هەرگیز جوانی ئافرەت

تەواو نابێ

***

وەک شاعیرێک شیعرەکانم

هەر بەموڵکی خۆم نازانم

بەڵام وەک دڵدارێک کە هەم

وا تێ ئەگەم

هەر جوانی ئافرەت پەرستم

هەر بۆ ئەویش خۆشەویستم

***

من ئەمەوێ هەر وەکو شێت

ڕێ بگرم لێت

هەر چیم بوێ

داوای کەم لێت

من ئەمەوێ گوڵی ئاگر

لەجیاتی زێڕی ساردوسڕ

بکەم بەقژی ژاکاوتا

بە بەرۆکی وەک هەتاوتا

***

وەک ڕێبوارێ

بست بست دنیای جوانت پەیکەم

وەک باڵدارێ

ئاسمانی پەنهانیت تەی کەم

وەکو شێتێ خۆشەویست بم

وەکو شێتێ تۆ پەرست بم

لە بەندی یەکەمی شیعرەکەیدا جەلال وەسفە هەمیشەییەکەی دڵداری دەکا، بەڵگەی ئەو دڵدارییە ژنە. هەوا و هەناسەیێکە لە ئەقڵی تەرکیبییەوە هەڵقوڵاوە. ئەدەبی ڕۆژهەڵاتی کۆن لێی دوور بووە. ئەدەبی ڕۆژئاوای کۆن و تازە نموونەی

هەیە. بەلای شاعیرەوە ئەو شیعرەی ئێستا دەیڵێ و ئەوەی وتوویەتی بەشی ئەو دڵدارییە ناکەن. ژن ماکی بنچینەیی دڵدارییەکەیە، چونکە ئەگەر گوڵ نەمێنێ و بلبل لەناوبچێ، تەنیا سروشت بمێنێ جوانیی ژن بێ پایانە و تەواو نابێ. لێرەدا دیسانەوە سێ کوچکەی سۆفیزمەکە لە دڵدار و دلبەر و سروشت دروست دەبێ.

لە بەندی دووەمدا ئەوە دەردەبڕێ شیعر پێویستە لە هەموو شتێکی دیکە خۆشەویستتر بێ لای شاعیر، کەچی ئەو جوانی ژن دەپەرستێ و لە شیعرەکانی خۆشەویستترە، چونکە ئەگەر ژن نەبێ شیعریش نابێ.

لە بەندی سێیەمدا ئەوە دەخاتە بەرچاو شاعیر ڕێ لە خۆشەویست دەگرێ، دەیەوێ هەرچی ئارەزوو دەکا لێی داوا بکا. ئەو جوانییەی قژە ژاکاوەکەی سەر سنگ و مەمکی ڕەنگیان لە هەلاوی ئاگر وەرگرتووە نەوەکو زێڕ.

لە بەندی دواییدا دەڵێ گێتیی جوانی ئەو خۆشەویستە بێ پایانە، ئاسمانی نهێنییەکانی فراوانە، ئارەزوو دەکا وەک ڕێبوارێک و باڵدارێک جوانییەکان بدۆزێتەوە و نهێنییەکان ئاشکرا بکا. لە دڵداری ڕاستدا ئەقڵ ون دەبێ، شێتی ڕەمزی دڵدارییە.

٢

لە بەهاری ساڵی ١٩٨٩ جەلال لیریکێکی هۆنیوەتەوە بەناوی «وەرزەکان». ئەمە ڕەنگدانەوەی ڕۆژە ڕەشەکانی دوای بەهاری ساڵی ١٩٧٥ بوو، ساڵی هەرەسی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ی کوردستانی عیراق. لەودەمەوە ساڵ دوازدەی مانگ و هەموو وەرزەکانی ساڵ ڕۆژانی ڕەش بوون. سەرەتای شیعرەکە بەم بەندە دەست پێ دەکا:

چوار وەرزی ساڵ
لە دامێنی ئاسمانی وڵاتی منا
لە چوارچێوەی بێ کۆتایی
تەمەنی ئاواتی منا
بۆتە ئاوێنەی ئاوەژووی
مێژوویێکی ئێجگار جەنجاڵ

لەم پێشەکییەدا بۆ وەرزەکان شاعیر دەڵێ لە نیشتمانی مندا وەرزەکان گۆڕاوون، وێنەی ڕاستیمان نانوێن وەکو ولاٰتانی دیکە، ڕووداویان بەپێچەوانەی نیشتمانی خەڵکی ڕووی ئەم زەوییەیە.

ئینجا لە بابەت بەهارەوە دەڵێ:

بەهارمان دێ و لەجیاتی نێرگسی دیاری
چۆڕاوگەی خوێن
بەری دەرگای نەورۆز ئەگرێ
لە یادی ناشتنی تەرمی دوێنێی پڕ لە نادیاری
لیستەیێکی تری قوربانی
لە بەردەم دەرکی سەرادا هەڵئەواسرێ

لافاوی خوێن لەباتی چەپکە نێرگس هێرش دەباتە سەر دەرگای نەورۆز. ئێمە دوێنێ یادی تەرمی شەهیدەکانمان دەکردەوە لەناکاو لیستەیێکی ناوی شەهیدانی دیکەیان لەسەر دەرگای سەرای سلێمانی هەڵواسی.

لە بابەت هاوینەوە دەڵێ:

هاوین دادێ و
خۆری چلە ئارەقەی گڕی لێ ئەتکێ
لێوی کانیاوەکان چین چین
بەدیواری خۆی هەڵئەستێ
لەجیاتی سروەی پڕ بزەی
سەرچاوەی زەڵم و بادینان و شەقلاٰوە
گاز و بۆمبا و فڕۆکەیە
ڕەشماڵی مەرگی هەڵداوە

چلەی هاوینی گەرم ئارەقەی هەلاٰوی لێ دێتە خوار، کانیاوەکان وشک بوون و قەراغی خۆیان دەخۆنەوە. لەباتی شەپۆلی ئاوی زولاٰڵ سەرچاوەکانی زەڵم لە شارەزوور، کانیاوەکانی بادینان و شەقلاٰوە گاز و بۆمبا و فڕۆکە دەپژێنن.

لە بابەت پایزەوە دەڵێ:

وا سەردەمی بەرەو چوونی سروشتی گەڵاڕێزانە
پەڵە چەواشەی ساڵێکی کەس نەزانە
با هەڵوەرێ
غونچەی چاوی کووچەکانی ئومێدی شار
تازە خۆزگەی عیشقی ئیمڕۆ
ناچێتەوە بەر هەوارگەی پار و پێرار

لە وەرزی گەڵاڕێزاندا پەڵە سەری لێشێواوە، کۆڵانەکانی شاری سلێمانی ئەوەی ئەمڕۆ چاویان پێی دەکەوێ هەر ئەوەی پار و پێرارە. لە وێرانکاری بەولاوە هیچی دیکە نییە.

لە بابەت زستانەوە دەڵێ:

دیسان نۆرەی گەردەلوولی چەک لە شانی
خۆشەویستی هەڵچوونی بەرەو ئەشکەوتە
زستانە! شەوچەرەی هیوای
پێشمەرگەی ئەم کوردستانە لەت و پەتە
بێدارییە، تێڕامانە لە یەکتری نەنوستنە
بۆ وەرزی نوێ ڕێگا بیر و چەک گرتنە

لەم وەرزی زستانەدا پێویستە چەک لە شان بکشێتەوە ناو ئەشکەوتی شاخ. ئەو شاخە نەبوایە، چەک لە شان نەما بوو، کوردیش نەدەما. لە ناو ئەشکەوتدا چەک لە شانەکان بێدارن، نانوون، تەنیا بیر دەکەنەوە بۆ ڕاپەڕینێکی دیکە.

٣

لە لیریکێکیدا بەناوی «سووتان لە ئاهەنگی ئاشتی یا» دەڵێ:

خنکاین! خنکاین!
لە دووکەڵی بوخوردی درۆی ئاشتی یا
برژاین! برژاین!
لە دۆزەخی بەهەشتی پڕ سوێی ئاشتی یا

کوژراین! کوژراین!
لە ژێر گەڵا زەیتوونی بێ بۆی ئاشتی یا
ڕزاین! ڕزاین!
لە ناو کۆشکی وەک زیندانی نوێی ئاشتی یا
***
پەنجەرەکان بکەنەوە
با هەڵمژین
هەناسەی شەهیدەکانمان
دەروازەکان بکەنەوە
با ببیسین
گۆرانیی پێشمەرگەکانمان
چاوی تفەنگ
زیانی دەنگ
هەڵبێننەوە
شاری گریاو
ژێر کەنەوە
باڵ بەکۆتری سەر بڕاو
بگرنەوە
لە سەنگەرا
لە سروودی تەواو نەبوونی جەنگاوەرا
داستانی تەمەنی ئاشتی
ئاشتی ڕاستی
بنووسنەوە

لەم شیعرەدا جەلال بەشێوەیێکی هونەری لە دیاردەیێکی باش و پێویست دەدوێ لە ژیانی مرۆڤایەتی کە ئاشتییە. دەبێ کەس هەبێ ئاشتی نەوێ! بەڵام مەسەلە ئەوەیە ئەم ئاشتییە بۆ مەبەسی ئامانجێکی دیاریکراو بەکار بهێنرێ

چاکەی بەهێزی تێدا بێ و بەخراپە بۆ بێ هێز بگەڕێتەوە، ئەمە گەمەیێکی ڕووسە سۆڤیەتییەکان بوو لە دوای جەنگی دووەمی گێتییەوە بازرگانییان پێوە دەکرد بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆیان. شاعیر ئاماژە بەوە دەکا کورد کە چەک هەڵدەگرێ بۆ ئەوەیەتی ئاشتیی هەمیشەیی بکەوێتەوە. بێ گومان ئەم بیروڕایە لەوەوە هاتووە لە ڕۆژگارێکدا چەک هەڵگرتن و شۆڕش پێویست بوون، کەچی بۆ ڕۆژگارێکی دیکە دەست نادەن.

***

جەلالی میرزا کەریم دیاردەیێکی لەبار بوو لە کۆمەڵی کوردەواریدا. نیشتمانپەروەر و شاعیر و نووسەرێکی بەدیمەن بوو. بەدرێژایی ژیانی باوەڕی بەهەر فیکر و ئیدیۆلۆجییەتێک بووبێ، وای زانیوە سوودی بۆ بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد بووە. وەک شاعیرێک بەرهەمی کەمە، بەڵام لە پلەیێکی بەرزی هونەری دایە. ئاگاداری کۆمەڵی کوردەوارییە. لە دروستکردنی شیعردا زیاتر پێڕەوی ئەدگاری شیعری ئەوروپایی دەکا. هوشیارانە هەندێ بەڵگە و زاراوە و ناوی جێگە و ڕێگەی کوردەواری بەکار دێنێ، بەمە شەقڵی کوردی دەداتە بەرهەمەکەی، ئەگینا لە شیعریدا ئەگەر ئەم جەوهەرانە نەکەونە بەرچاو بیری خوێنەر و خوێندەوار بۆ ئەوە دەڕوا لە شیعری ئەوروپایی وەرگیرا بێ. شیعری جەلال نموونەیێکی جوان و بەفەڕی شیعری نوێی کوردییە.

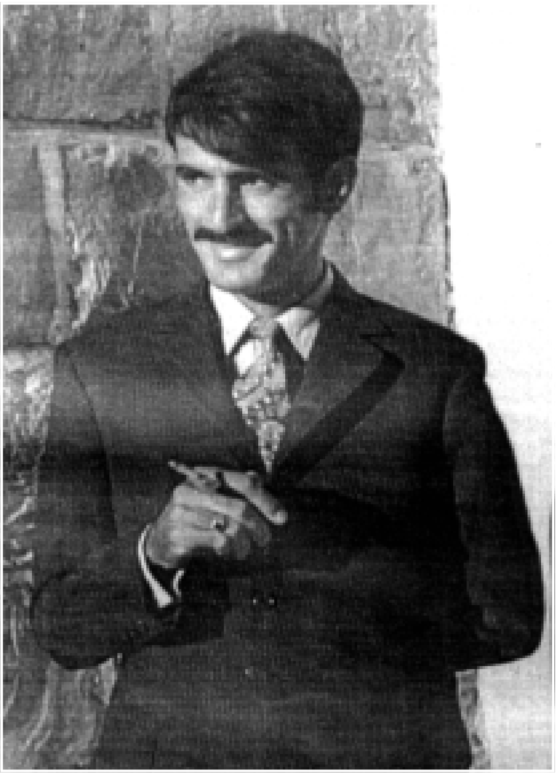

دڵشاد مەریوانی

بەشی چل و نۆیەم

دڵشاد مەریوانی

١٩٤٧ – ١٩٨٩

کەسەکەم بۆ من نازانم وەها باوە
هەموو جۆرە دڵدارییێک کە کراوە
یەکەم هەنگاو هی کوڕ بووە
نازی کچی هەڵگرتووە

ژیانی

دڵشاد محەمەدئەمین مەریوانی لە ڕۆژی ٢٨ی مارتی ساڵی ١٩٤٧ لە سلێمانی لە دایک بووە. قۆناغەکانی خوێندنی قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەنجی و ئامادەیی لەوێ تەواو کردووە. لە ساڵی ١٩٦٨ بووە بەقوتابی لە بەشی زمانی کوردی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانستگای بەغدا (ئەو کاتە ناوی کۆلێجی زمانان بوو). لە ساڵی ١٩٧٢ کۆلێجی ئەدەبیاتی تەواو کرد. یەکسەر لە کارگێڕی ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی سەر بەوەزارەتی ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندن دامەزرا. لەو دەسگایەدا لە بەشی ڕۆژنامەنووسیدا سەرپەرشتی کاروباری زمانەوانی چاپەمەنییەکانیانی دەکرد. لە دوای دوو ساڵ بەهۆی زیرەکی خۆی و دەرچوونی بەپلەیێکی بەرز لە بەشی زمانی کوردی کۆلێجی ئەدەبیات، لەو بەشە دامەزرایەوە وەک موعید، بەڵام ئەو کاتە موعەلیم جامیعیان پێ دەوت. هەرچەندە دڵشاد خاوەن شەهادەی بەرز نەبوو مافی ئەوەی هەبێ موحازەرە لە زانستگا بڵێتەوە، بەڵام ئەگەر ئەو کارەی پێ بسپێرایە بەسەرکەوتوویی دەیبردە سەر. بۆ بەڵگە لە ساڵی ١٩٧٤ کە نێوانی فەرماندەی شۆڕشی ئەیلوولی ١٩٦١ لەگەڵ دەسەڵاتی بەغدا تێکچوو و خەڵکێکی زۆری کورد ڕوویان کردە ناو شاخ. بەشێکی زۆر لە

مامۆستا و قوتابیانی زانستگای سلێمانی شاریان بەجێ هێشت. بەشێک لە قوتابیانی بەشی کوردی زانستگای سلێمانی لە شار مابوونەوە. ئیتر بۆ ئەوەی ئەو قوتابیانە زیانی ساڵێکی خوێندنیان لێ نەکەوێ مامۆستایانی بەشی زمانی کوردی کۆلێجی ئەدەبیاتی بەغدا لە هاوینی ساڵی ١٩٥٤ ڕوویان کردە سلێمانی و پرۆگرامی خوێندنیان پێ تەواو کردن. دڵشاد مەریوانی یەکێک بوو لەو مامۆستایانەی لە ماوەی دوو سێ مانگدا بەدرێژایی ڕۆژ لەگەڵیاندا بوو، فێری دەکردن و موحازەرەی بۆیان دەدا.

لە ساڵی ١٩٧٣ کە شیرین کەمال بوو بەقوتابی لە بەشی زمانی کوردی ناسیاوی لەگەڵ دڵشاد مەریوانی پەیدا کرد، ئەمە بوو بەهاندەرێکی دیکە شیرین بایەخ بەشیعر بدا و لە دواڕۆژدا ببێ بەشاعیر و نووسەر. لە ساڵی ١٩٧٦ دڵشاد مەریوانی بوو بەمامۆستای زمانی کوردی لە قوتابخانەی ناوەندی سەرچنار لە سلێمانی. لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٧٦ لەگەڵ شیرین کەمال بوون بەهاوسەر و بنەماڵەیان پێکەوە نا.

لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٧٩ دڵشاد ڕووی کردە دەرەوەی نیشتمان ماوەی چوار مانگ لە سووریا و چیکۆسلۆڤاکیا و هەنگاریا و ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ئەو سەردەمە و سوید مایەوە بەئومێدی ئەوەی دەربازی ڕووسیا بێ بۆ تەواوکردنی خوێندنی باڵا کەچی هیوای لەم بابەتەوە سەرنەکەوت و گەڕایەوە نیشتمان و چووەوە سەر کارەکەی پێشانی خۆی.

لەو ماوەیەدا جموجۆڵی خوێندەواری دڵشاد مەریوانی بەهێز بوو، بەکوڵ دەستی دابووە نووسین و کۆکردنەوەی تێکستی ئەدەبی میللیی سەرزار. زۆر ئاگاداری قوتابیانی بوو، لە پەروەردەکردن و فێرکردنی منداڵان وێنەی کەم بوو. چاوی ئاسایشی دەسەڵاتی پارتی بەعس بەدوایەوە بوو. لە ڕۆژی ٩ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٨ ئەفسەری ئاسایشی سلێمانی داوای دەکا و پێوەند دەخاتە دەستییەوە. تاوانی سەرەکی دڵشاد ئەوە بووە گۆیا قوتابیانی خۆی فێری ئەلفوبێی لاتینی کردووە. ئیتر بێ بەزەییانە هەندێ ڕۆشنبیری بەناو پێشکەوتنخواز دەکەونە پیلان دانان بەهۆی کوردی نیشتمانفرۆشی ئەڵقە لە گوێی پارتی بەعس و کاربەدەست لە بەڕێوەبەرایەتییە درۆزنەکەی ئەفتونۆمی هەرێمی کوردستان (١٩٧٤ – ١٩٩١) سوور دەبن لەسەر ئەوەی نووسینی کوردی

بەلاتینی تاوانێکە لە ئیسلام و عەرەب دەکرێ لەبەرئەوە پێویستە دڵشاد مەریوانی بکوژرێ.

کوشتنی دڵشاد مەریوانی بەیاریدەدەری کارگێڕی ئاسایشی سلێمانی سپێردرا بوو، ئەفسەرێکی پۆلیسی عەرەب بوو. لە کاتی بەئەنجام گەیاندنی تاوانی کوشتنی دڵشاد بەئەفسەرەکەی وتبوو: دەمێکە بڕیارتان داوە من بکوژن، زووکەن بڕیارەکەتان بهێننە دی! ئەفسەرەکە وتبووی: سەر دانوێنە. ئەویش بەشانازییەوە سەری بڵند کردبوو. ئیتر گوللەی بەنێوچەوانیەوە نابوو، لە پاشانا بەدەمانچە گوللەیێکی دیکەی بەسەرووی گوێچەکەیەوە نابوو. ئەم کارەساتە لە کارگێڕی ئاسایشی سلێمانی لە ڕۆژی ١٣ی مارتی ساڵی ١٩٨٩ ڕوویدا بوو. بەم جۆرە دڵشاد مەریوانیش بوو بەکاروانچییێکی دیکەی کاروانی قەڵەم و شۆڕش لە پێناوی کوردایەتیدا.

شیعری دڵشاد

دڵشاد شاعیرێکی خۆڕسک بوو، چێژی لە شیعری کلاسیکی وەردەگرت، زۆری لەبەر بوو چونکە زۆری دەخوێندەوە، دەمخۆشی لە هەموو شاعیرێک دەکرد کە شیعری جوانی بخوێندایەوە، بەڵام هەوڵی نەدەدا لاسایی شیعری کلاسیکی بکاتەوە، لەبەرئەوە بەرهەمی شیعری دەچێتە ناو بەرهەمی «شیعری نوێ»وە. لەمەدا بەتەواوی کێش و قافیەی شکاندووە، کەچی لە ڕووی مۆسیقییەوە دێڕە شیعری گەلێ ڕەوانە، شکانەکە تەنیا لە ژمارەی ئەو کێشانەیە کە لە لیریکێکیدا بەکاریان دێنێ، واتە کێشێکی زۆر و قافیەیێکی زۆرتر لە تەنیا شیعرێکدا بەکار دێنێ.

کاریگەری ئەدەبی میللیی سەرزار (فۆلکلۆر) زۆر بەهێزە لە شیعری دڵشاددا، لە یەکەم خوێندنەوەدا هەست بەم دیاردەیە دەکرێ، بەڵام لە پاشانا داهێنانی هونەری شاعیر بەسەر شیعرەکەدا زاڵ دەبێ و کاریگەرییەکە ون دەبێ. گەلێ جار دوو دیاردە ئەگەر لە ڕووی کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆجییەوە بەراوورد بکرێن لەوانەیە وەک دوو شتی پێچەوانەی یەکتری بکەونە بەرچاو، دڵشاد وەستایانە ئەم دوو شتە دەگونجێنێ لەگەڵ یەکتری تا ڕادەیێک هەردوو ئامانجەکە دەبن بەیەک. دوو شتەکە دڵداری و نیشتمانپەروەری یا کوردایەتین.

لە هەموو تەمەنی کورتیدا دڵشاد شیعری فەرامۆش نەکردووە، بەرهەمی شیعری ئەوەی ماوەتەوە کەم نییە، ئەگەر خەریکی بابەتەکانی دیکەی ئەدەبی کوردی نەبوایە ئەوانەی بە پەخشان دەنووسرێتەوە بێ گومان بەرهەمی شیعری زۆر لەوەی لە بەردەست دایە زیاتر دەبوون.

کۆمەڵێک شیعری بەنامیلکە بڵاوکردۆتەوە لەوانە «فرمێسک و زەردەخەنە» و «پەلکەزێڕینەش نامۆ مەکەن» و «بن بەتیشک» و «سەمفۆنیای وەنەوشە»، کۆمەڵێکی دیکەش لە ڕۆژنامە و کۆوارەکاندا بڵاوکراونەتەوە، جگە لە هەندێ بەرهەمی شیعری دیکە کە تا ئێستا چاویان بەمەرەکەبی چاپخانە نەکەوتووە.

چیرۆک و درامای دڵشاد

کە دڵشاد قوتابیی کۆلێجی ئەدەبیات بوو پێی دەووترا، هەندێ لە چیرۆکەکانت سەرچاوەی شیعرن نەوەکو پەخشان، واتە ئەو چیرۆکانە دەکرێن بەپۆیێم (قەسیدە یا شیعری نیمچە درێژ) دەیووت وای پاش دەزانم وەکو هەیە، واتە ئەو چیرۆکانەی بەپەخشان نووسراونەتەوە دەچنە ناو ئەو پەخشانانەی بەشیعر ئامێز ناسراون. هەرچۆنێک بێ سیفەتی هەرە گرنگی چیرۆکەکانی ئەوەیە لە قاڵبی کلاسیکی کۆن دەری هێناون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر خوێنەر بەقووڵی لێیان ورد ببێتەوە هەست بەدەمار و هەوای کلاسیکییانە دەکا بەجۆرێک سیفەت و خاسیەتی تازەگەری لە نووسینەکاندا بەهێزتر دەکەن. دڵشاد هوشیارانە توانیویەتی هەندێ لە ڕێبازەکانی چیرۆکی ئەوروپایی و میسری بێنێتە ناو چیرۆکی کوردییەوە بەشێوەیێک ئەدگارەکانی ئەو چیرۆکانەی کردووە بەکوردی نەک پێچەوانە بەوەی ئەدگارە کوردییەکان لە ناو ئەوەی ئەوانا بتوێنەوە.

بەپێی تەمەن کورتی دڵشاد چیرۆکی کەم نییە، هەندێکیانی لە چەند کۆمەڵێکدا کۆکردۆتەوە و بڵاوی کردوونەتەوە، لەوانە «دێر یاسین» و «بەپەنجەکانم دەتبینم» و «دڵدارانی شۆڕش» و «یەکەم هەنگاو»، جگە لە بەشێکی دیکەی کۆوار و ڕۆژنامەکاندا بڵاوکراونەتەوە، هەندێکی دیکەی بەدەسنووسی ماونەتەوە و لە ئەرشیفدا پارێزراون.

دڵشاد تەنیا نووسەری دراما نەبوو. وەک نووسەرێکی هەڵکەوتوو درامای «بووکەخان»ی نووسییەوە، هەر خۆشی سیناریۆی بۆ دانا. واتە ئەو توانایەی لا

دروست بووبوو وەک ڕیجیسیۆرێک لە گێتیی هونەری شانۆی هاوچەرخی کوردی بکەوێتە بەرچاو، نەک تەنیا ئەمە بەڵکو لە چیرۆکی «لانەوازان»دا وەک ئەکتەرێکی سەرکەوتوو دەوری «قوتبەدین»ی بینی. لە ناو خەڵکی ئەوەندە بەناوبانگ بوو خەریک بوو «قوتبەدین» وەک ناوێک بسەپێتە سەر دڵشاد و ناوی خۆی ون ببێ و بەقوتبەدین بناسرێ.

وتاری ئەدەبی دڵشاد

بەپێچەوانەی هەندێ نووسەری کورد دڵشاد سنوورێکی دیاریکراوی لە نێوان وتاری ئەدەبی و چیرۆک دانا بوو. وتاری زۆر نەبوو کەچی چڕ بوو، زیاتر لە لیریکێکی دەکرد، بەتایبەتی لەو کاتەی بایەخی بەشێوازی ڕۆمانتیکی یا سیمبۆلی دەدا زۆرتر لە ڕووی ماناوە کەمتر لە ڕووی ڕوخسارەوە واتە زمان و وشەی فەرهەنگییەوە. لە هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا کە کەوتە هەوەسی ئەوەی باسی زانستی و ڕەخنەی ئەدەبی تاقی بکاتەوە بایەخی بەوتاری کۆمەڵایەتیش دەدا، ئەمەیان وەک ژانرێک یا بابەتێک لە نێوان وتاری ئەدەبی هونەری و باسی ئەکادیمی دەوەستێ. ئەم جۆرە بەرهەمە لای دڵشاد لە هەندێ لە ڕۆژنامە و گۆوارەکانی ئەو سەردەمە بڵاوکراونەتەوە. دەتوانین زۆربەی گفتوگۆ و تێبینییەکانی لە کۆبوونەوە ئەدەبییەکاندا لە یانە و ڕێکخراوە ئەدەبی و هونەرییەکاندا لەم بابەتە وتارانە بژمێرین.

لێکۆڵینەوە و ڕەخنەی دڵشاد

دڵشاد لێکۆڵینەوەی لە ئەدەبی کوردیدا هەبوو، بایەخی بەئەدەبی سەردەم دەدا بێ ئەوەی ئەدەبی کلاسیکی بخاتە پشت گوێ. ڕەنگە زۆر کەس لەو سەردەمەدا دڵشادیان بەکەسێکی نوێگەری زیادە ڕۆیشتوو لە قەڵەم دابێ، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەو لەسەر ئەو بیروباوەڕە بوو لە ناو قاڵبی شیعری کلاسیکی عەرووزی تازەگەری دەدۆزرێتەوە، بەو مانایەی شاعیر دەتوانێ شیعری بەرزی سەردەم بهۆنێتەوە بەهەوای شیعری کلاسیکی. وا بوو لەسەر ئەم مەسەلانە ڕەخنەی لە شاعیری ناودار هێمن گرتبوو، لەو سەردەمەدا لە بەغدا دەژیا. کە وتارەکەی دڵشادی لە ڕۆژنامەدا خوێندبووەوە کاری تێ کردبوو و دڵی شکا بوو، نەک لەبەرئەوەی

ڕەخنەکە باشە یا خراپە، بەڵکو لەبەرئەوەی هێمن وای دەزانی گەنجێک چۆن جۆرئەت دەکا ڕەخنە لە گەورەشاعیرێکی وەکو ئەو بگرێ. هەرچۆنێ بێ بۆچوونەکانی دڵشاد جێگەی ڕەزامەندی زۆربەی خوێندەوار و ڕۆشنبیرانی کورد بوون.

بەرهەمی دڵشاد لە مەیدانی ڕەخنەدا زۆر نەبوو. کاری هەرە دیاری لەم لایەنەوە ئەو نامیلکەیە بوو کە بەناوی «پێشوازی خاوەن شکۆ و دوو چیرۆکنووس» لە ساڵی ١٩٧٣ لە سلێمانی بڵاوی کردەوە. بەچاوێکی وردبین و ڕەخنەیێکی زانستییانە دەنوارێتە دوو چیرۆک بەناوەڕۆک لە یەک سەرچاوە هەڵقوڵاون. یەکەمیان چیرۆکی «پێشوازیی خاوەن شکۆ»ی خاوەنی ئەم کتێبە. دووەمیان چیرۆکی «پێشوازی»ی محەمەد مەولوود (مەم). دڵشاد ڕێبازێک یا میتۆدێکی تازەی بەکارهێناوە هەندێ لە ئەوەی ئەورووپاییان دەکا، بەدەگمەن لە ڕەخنەی کوردیدا بەرچاو دەکەوێ. ئەوەی گرنگ بێ لەم ماوەیەدا ئەوەیە بۆچوونەکانی لە ڕووی ئیدیۆلۆجییەوە ڕاست بێ یا نا! شێوازی نووسین و بیرکردنەوەی دڵشاد ئەوە دەگەیەنێ لە تێبینییەکانیدا وردە و لە بۆچوونەکانیدا وەک ڕەخنەگرێکی شارەزا دەکەوێتە بەرچاو.

بایەخدان بەئەدەبی میللیی نەنووسراو

لە سەرەتای ژیانی خوێندەوارییەوە ئەدەبی میللیی نەنووسراو (فۆلکلۆر) جێگەی تایبەتی بووە لە پرۆژە خوێندەوارییەکانی دڵشاد بەڵام مەرگ ماوەی نەدا. لە سەرەتاوە ئەو کاتی تایبەتی نەبوو بۆ کۆکردنەوەی تێکستی بەرهەمی ئەدەبی میللی، بەڵکو ئەمە خووی ڕۆژانەی بوو، لە هەر کوێیێک بەقسە یا سەرچاوەی نووسراو تووشی شتێک بوایە لەم بابەتەوە لە دەست خۆی نەدەدا. بەتەما بوو لەم کارەیدا بەجارێک دوو مەبەس بپێکێ، یەکەمیان کۆکردنەوەی ئەو تێکستانەی بڵاو نەبووبوونەوە، ئەوی دیکەیان زانستییانە لێیان بکۆڵرێتەوە، دڵشاد توانای ئەمەی هەبوو. بۆ ئەم مەبەسە کەرەستەیێکی باشی کۆکردەوە بەڵام مەرگ بوو بەتەگەرە بۆ نەگەیاندنی ئەم مەبەسە بەئەنجام. لەگەڵ ئەوەشدا خۆی سوودی زۆری لەم کارەیدا وەرگرت بوو بە بەڵگەی ئەوەی شێوازی ئەدەبی میللی لە هەموو ڕوویێکی هونەرییەوە لە هەندێ لە بەرهەمە داهێنراوەکانی دڵشاددا بەدی دەکرێ.

دڵشاد مەریوانی گەلێ لایەنی مەیدانی ڕۆشنبیری تەنی بوو، لەگەڵ ئەوەی بەهۆی تەمەنەوە تاقیکردنەوەی زۆر نەبوو، بەڵام لە کارەکانیدا سەرکەوتوو بوو، زیادەڕۆیی نەدەکرد، هەر کارێکی دەرەقەتی نەهاتایە لێی نزیک نەدەکەوتەوە. لە ڕۆژنامەگەریدا دوور نەبوو، لەبەرئەوە پێویست بوو، وردە نووسین بۆ گۆوار و ڕۆژنامەکان ئامادە بکا. دەستی وەرگێڕانی هەبوو، عەودالّی خوێندنەوەی شیعری عەرەبی نوێی سەردەم بوو، هەندێ لەو پارچانەی وەری دەگێڕانە سەر زمانی کوردی ئاسۆییێکی شیعرایەتی تازەی پێ دەبەخشین بەبێ ئەوەی لە مەبەس و مانای شاعیرەکە لابدا.

دڵشاد نووسەرێکی داهێنەر بوو لە پەخشانی نامە نووسین و یادداشتدا. پێوەندی فیکری زانستی و سۆزی برادەرایەتی لە لای بەهێز بوو. حەزی لە نامە نووسین و تۆمارکردنی یادداشتی ڕۆژانەی بوو. لە سەرەتادا بەبێ ئەوەی هەست بکا نامەکانی شێوەی ئەدەبییان وەردەگرت، لە دواییدا ئەمە بوو بەشێواز. هەندێ لە نامەکانی دەبوون بەداهێنانێکی ئەدەبی سەرکەوتوو، لەو کاتەی ئەگەر نامەیێکی دووردرێژی بۆ دۆستێکی دوور وڵاتی بنووسیایە، یا کەسێکی بۆ ماوەیێکی زۆر چاوی پێ نەکەوتایە. کۆمەڵێک لەم جۆرە ئەدەبە بەنرخانەی دڵشاد مەریوانی هێشتا ڕووناکییان نەدیوە.

دڵشاد فرزەندێکی بەکار بوو، ناوی لە مێژووی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیدا دەدرەوشێتەوە، نیشتمانپەروەری و کوردایەتی لە خۆی دەهات، سەربەرزانە بوو بەشەهیدی ئەدەبی کوردی.

نموونەی شیعری دڵشاد

١

لە لیریکێکیدا بەناوی «وێنە» دڵشاد دەڵێ:

کوا شوناسنامەکەت؟ کوا؟

– گەڕا

گیرفانەکانی گەڕا
نەبوو
غەمێکی قورس گرتی و بردیان
ئەوان دەیان وت و
ئەم بیری دەکردەوە
«داخۆ وێنەی ئەو کچەی لە شوناسنامەکەدا بوو
چی لێ هاتووە؟
بێناز ژێر چ پێیێک کەوتووە؟»
- غەمەکەی گرانتر بوو
تفەنگ بەدەستەکان
بەرامبەری وەستان
کە چاویان بەستەوە
بیری کەوتەوە
«پێش ونبوونی
لە ناو دیوانێکدا
دام نا
دەنا ژێر پێ نەکەوتووە»
- زەردەخەنەیێک گرتی
ڕێزێک تەقەی لێ کرا
سەری بەشلی
کەوتە سەر شانی
بەڵام زەردەخەنەکەی
نەترازا...

لەم شیعرە بەرزەدا دڵشاد دوو دیاردە کۆدەکاتەوە، یەکێکیان دڵدارییە، ئەمە هەمیشەیی و نەمرە، کچێکی خۆش دەوێ، تا ئەو پلەیە گرفتارییەتی وێنەی لەگەڵ ناسنامەی خۆی هەڵگرتووە، بۆ ئەوەی هەمیشە لەگەڵی بێ و لە باغەڵیدا لە دڵیەوە

نزیک بێ. دیاردەکەی دیکە خەباتە لە ڕێگەی ڕزگاریی کوردستانا. پیاوکوژەکانی پارتی بەعس دەیگرن، ناسنامەی لێ داوا دەکەن. دیار نییە، شاعیر ماتەم دایدەگرێ لەبەرئەوەی وێنەی خۆشەویستەکەی لەگەڵ ناسنامەکەیە، کە ئەمەیان دیار نەبێ دەبێ وێنەکەش لەگەڵ ئەودا بزر بووبێ. لە دواییدا زەردەخەنەی خۆشی لە دەموچاویدا دەفڕێ کە بیری دەکەوێتەوە وێنەی خۆشەویستی لە ناو دیوانێک داناوە. لەگەڵ زەردەخەنەی خۆی تەقەی لێ دەکرێ و سەری لار دەبێتەوە و دوایی بەژیانی دێ.

بەڕاستی ئەم شیعرەی دڵشاد پێشبینییێکە تێیدا وەسفی کۆتایی ژیانی خۆی دەکا. قارەمانی ئەو شیعرەی جەنگاوەر و نیشتمانپەروەرێکی کوردە، ئەو چارەنووسەی دڵشاد بۆ ئەو قارەمانەی دیاری کردووە، لە دواییدا بەسەر خۆی هاتووە. ئەمە وەکو ئەوە وایە بە وردی ماتەمنامەی بۆ خۆی نووسیبێ و وەسفی لەناوچوونی خۆی کردبێ و چۆن دوایی بەژیانی دێ. لەم شیعرەدا دڵشاد دڵداری و خەبات، سۆز و سیاسەتی کۆکردۆتەوە، کوردایەتییەکەی لە دروشمی سیاسی ڕۆژانە چۆتە دەرەوە و ڕێبازێکی ڕۆمانتیکیانەی هونەری وەرگرتووە و بووە بەلیریکێک لەگەڵ بەسەرچوونی لایەنی سیاسی مەسەلەی نیشتمانی کورد ئەو بەسەر ناچێ و دەمێنێتەوە.

٢

دڵشاد لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوی «ژوورەکە» دەڵێ:

هاوسەرەکەی خەریکی دەرزی و دەزوو بوو
چاوەکانم کز بوون
دەزووەکەم بۆ پێوە ناکرێ
نا! گیانەکەم، ژوورەکە تاریکە دەنا
چاوەکانت هەر جوان و
گەش و
ڕووناکن
دەرگایان ئاوەڵا کرد و هاتنە ژوورێ

قۆڵ بەستیان کرد و بردیان
خۆیان پرسیار و وەڵام بوون
فەرمانیان دا
بخنکێنرێ
پێش هەڵواسین داوای کرد هاوسەرەکەی بێ:
– گیانە دەزووەکەت بۆ پێوە کرا؟
– بەڵێ گیانە
– دڵنیا بووی
لەوەی چاوەکانت کز نین و
ژوورەکەمان تاریک بوو؟
– بەڵێ گیانە
گەشایەوە
ڕووی کردە گاردەکەی و وتی:
– چاوپێکەوتنمان تەواو
کارم نەما
فەرموو بمبەن

ئەم شیعرەی دڵشاد بەناوەڕۆک لە شیعرەکەی پێشوو دەکا، بەشێوازی دەربڕین جۆرێکی دیکەیە و داهێنانی تێدایە. لە خێزانێکدا ژن و مێرد دڵدار و دلبەری ڕاستەقینەن. ژنی جوان لەبەرئەوە نییە چاوی کز بووە بۆیە ناتوانێ دەزووەکە بەدەرزییەکەوە بکا، بەڵکو لەبەرئەوەیە ژوورەکەیان تاریکە. لەم کاتە خۆشە و لەم گفتوگۆیە ڕۆمانتیکییەدا زەبانیە پیاوکوژەکانی دەسەڵاتی بەعس بەبێ دەرگا لێدان دێنە ژوورەوە، هاتوون پیاوەکە بگرن، پێشین بڕیاری خنکاندنیان دەرکردووە. پێش لە سێدارەدانی چاوی بە دلبەری خۆشەویستی دەکەوێ. بەبێ بایەخدان پێشوازیی مردن دەکا، لەو کاتەی دڵنیا دەبێ چاوی دلبەرەکەی هەر جوانە و گەشاوەیە دەتوانێ دەزوو بەدەرزییەوە بکا. گفتوگۆ لەگەڵ دلبەری خۆشەویست تەواو دەبێ و بەپیاوکوژەکان دەڵێ: فەرموو بمبەن!.

٣

لە لیریکێکی ڕەنگینی دڵداریدا بەناوی «جورئەت» دەڵێ:

کەسەکەم بۆ من نازانم وەها باوە
هەموو جۆرە دڵدارییێک کە کراوە
یەکەم هەنگاو هی کوڕ بووە
نازی کچی هەڵگرتووە
سەرەڕێگەی پێ گرتووە
تا نامەیێکی داوەتێ
پەڕ و باڵی دەرکردووە
من ئەوانە چاک ئەزانم
بەڵام چی لە جورئەت ئەکەی
هەرکە چاوم پێت ئەکەوێ
قاچەکانم تێکەڵ ئەبن
لە لەنجەکانتا ون ئەبم
هەر نازانم ڕێگەم کوێیە
ئەوەم هەر بیر ئەچێتەوە
کە نامەی دڵداریم پێیە
نەگبەتیەکەش ئا لەوایە
وەکو من ئەوە حاڵمە
دڵی تۆش وەها زاڵمە
کە هیچ نەبێ
زەردەخەنەیێک ناتگرێ
هاندەر بێ
بە بەرگی ئاوریشمینەوە
لە بەردەمی منی لاتا
تازە تێرێتی ئەفرۆشی

کێ ئەوێرێ بێ بەلاتا
من خۆم ئەزانم کوێم دێشێ
بەو داخەوە ڕۆژێ ئەمرم
برینم گەییە سەر ئێسقان
ڕوویێکی خۆشی تۆم نەدی کچی عاسمان
کە تۆ بەو حاڵە ئەبینم
لەوە ئەچێ خۆم نەبینم
گیرفانەکەم قووڵتر ئەبێ
نەکو نامە
هەر دەستیشمی تیا ون ئەبێ
ئیتر جورئەت لە کوێ بێنم
نامەی گیرفانم دەربێنم

ئەم لیریکە جوانەی دڵشاد ڕەنگدانەوەی ناو دڵ و دەروونی هەموو لاوێکی هەرزەی هەژاری دەست کورتە. دڵشاد تەعبیر لە سۆزی قوتابییێکی زانستگا دەکا. قوتابی هەستی دڵداری بەهێزە، بەڵام شەرمنە، ڕەنگە شەرمنییەکەی لە دەست کورتی خێزانییەوە هاتبێ. دڵی چۆتە کچێکی جوانی شۆخ و شەنگی دەوڵەمەند، لەوانەی دەزانن جوانن، ئەمە فیزێک و لووت بەرزییێکی لە لا دروست کردووە. شاعیر هونەروەرانە باس لە شەرمنی ئەو دڵدارە هەرزەیە دەکا کە جورئەتی ئەوەی نییە هەستی ناو دڵی بۆ ئەو کچە جوانە دەوڵەمەندە هەڵڕێژێ، نەک تەنیا ئەوە بەڵکو ناتوانێ ئەو نامەیەی لە بابەت دڵدارییەکەوە بۆ کچەکەی نووسیوە لە گیرفانیدا دەری بێنێ و بیداتێ یا بۆی بنێرێ.

ئەم لیریکە بەزمانێکی ساکاری ئاسان نووسراوەتەوە، لەبەرئەوەی بەڕاستی و هونەروەرانە وێنەی ناو دڵی لاوان دەکێشی لە حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا زۆر بەناوبانگ بوو لە نێوەندی لاوان و بەتایبەتی لە ناو قوتابیانی زانستگاکاندا.

وەک لاسایی کردنەوەییەکی هەندێ گۆرانیی میللیی سەرزار دڵشاد دەڵێ:

حــاجی لـەقلـەق دوو پێــیــە
لەســـەر بانی بـووکـێـیــە
دەکــچێ مـــاچێکم بـەرێ
پیــرێژن چاوی لێــیـــە

***

چەند خـۆشـە سکی برسی
بـرنج و شلـەی قـــەیسی
توخـــوا مـــاچێکم بـەرێ
توو سـەری عـەدنـان قـەیسی

***

پەلکە پیـازم تێ مــەگــرە
مـن شـــێــتی باینجـــانم
شلـەی بامێ مـــــەهێنـە
مـــــــەلـەوانـی نـازانم

***

بەو عــاسـمـانە بـەو هەورە
بـەڕیشی مـــامـــە گـــەورە
دوێنـێ کـچـێکم مـاچ کـرد
ئەمـــڕۆ سـمــێـڵم چەورە

دڵشـاد ئەم کـۆمـەڵە شـیـعرەی وەک لاسـاییکردنەوەی شـیـعری مـیـللیـی سـەرزار هۆنیـوەتەوە، ئەگـەر هـەندێ وشـە و ناو و تـەعـبـیـری سـەردەمی تێـدا نەبێ وەک بەرهەمێکی میللیی بێ خاوەن دەکەوێتە بەرچاو. ئەم گۆرانییانەی لەسـەر کێشی سـیلابی خـۆماڵـی حەوت بـڕگەیی داناوە، ئەم کێشـە لە سـووکـتـرین و ڕەوانتـرینی کێـشـەکانی شـیـعری مـیـللیـیـە، بۆ گـۆرانی و سـرووودی منداڵان بەکـار دەهێنرێ.

بەناوەڕۆک بریتییە لە قسەی خۆش و پلار گرتن و ڕەخنە و کۆکردنەوەی وێنەی شیعری پێچەوانەی یەکتری. لەو گۆرانییانەدا دڵشاد ناوی عەدنان قەیسی هێناوە ئەمە لە سەرەتای هەشتاکانی سەدەی بیستەم کابرایێکی ئەمەریکی بوو بە نەژاد عیراقی، گۆیا قارەمانی زۆرانبازی و مستەکۆڵە بوو، گەڕابووە و بەغدا دەسەڵاتی عیراق ماوەیێک سەرنجی خەڵکی عیراقی ڕاکیشا بوو بۆ شانۆی ئەو زۆرانبازییەی ئەم کابرایە لەگەڵ قارەمانی دیکەی ئەم وەرزینە دەیکرد.

***

دڵشاد محەمەدئەمین مەریوانی نووسەر و شاعیر و دراماتوورگ و ئەکتەر و ڕۆژنامەنووس بوو. بەرهەمی کەم بوو چونکە زۆر نەژیا، ئەو بەرهەمە کەمەی ئەدەبی کوردی دەوڵەمەند کرد. داهێنانی شیعری زۆر بوو. بەرهەمی نموونەی لیریکی نەتەوەکانی گێتی بوو لە ئەدەبی کوردیدا. ناوەڕۆکی بنچینەیی دڵداری بوو، خۆشەویستی ژن و سروشت، ئەمەی تێکەڵ بەئاواتی میللەتەکەی کردبوو کە سەربەستی و ئازادی و ڕزگاری نەتەوایەتی بوو. سەری بۆ دوژمنی کورد دانەنواند، لە ئەنجاما بوو بەقوربانی وشەی کوردی. شەهید لەوە گەورەتر هەیە تاوانبار بکرێ بەوەی ئەلفوبێی لاتینی بەقوتابیانی کورد وتووە! یا هەر لەبەرئەوە بەدەستی پیاوکوژەکانی پارتی بەعس کوژراوە چونکە کورد بووە!

جەمیل ڕەنجبەر

بەشی پەنجایەم

جەمیل ڕەنجبەر

١٩٤٨ – ١٩٨٠

ئەمڕۆ هەندێ ووشەم خۆشویست
شیعرێکی شۆخم لێ چنی
پیتەکانم هەڵگیرساند و
ئاواتێکم خستە بنی

ژیانی

جەمیل کوڕی ساڵح گۆران لە ساڵی ١٩٤٨ لە هەولێر لە دایک بووە، قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی لە هەولێر تەواو کردووە. لە دوای ئەمە لە خانەی مامۆستایانی سەرەتایی خوێندوویەتی و لە ساڵی ١٩٦٧ بڕوانامەی ئەو ئامۆژگایەی وەرگرتووە و بووە بەمامۆستای قوتابخانەی مێرگەسوور، لە پاشانا گوێزراوەتەوە قوتابخانەی سەرەتایی هەریر. لە ساڵی ١٩٧٤ کە نێوانی شۆڕشی کورد و دەسەڵاتی بەغدا تێکچوو جەمیل وەکو خەڵکێکی زۆر ڕووی کردە ناو شۆڕش، لەوێ زۆر نەمایەوە لە بەهاری ١٩٧٥ لە دوای هەرەس هێنانی شۆڕش یەکێک بوو لەوانەی کە چوونە ئێران و گەڕانەوە وڵات و دەستی کردەوە بەخەباتی نهێنی تا ساڵی ١٩٧٧ لە لایەن دەسەڵاتەوە گیرا و لە دادگا فەرمانی بەندکردنی هەتا هەتایەی بۆ دەرچوو. لە دوای ماوەیێک دەسەڵاتی بەغدا لێبووردنێکی گشتی دەرکرد بۆ بەندە سیاسییەکانی مەسەلەی کورد. جەمیل بەر ئەو لێبووردنە کەوت و لە بەندیخانە ئازاد بوو. ئیتر ئەم ماوەیەی بەهەلێکی لەبار زانی و یەکسەر ڕووی کردەوە ناو شۆڕش و چووە ڕێزی چەکدارانەوە. لەو کاتەوە جەمیل هەستی بەشاعیرییەتی خۆی کردووە ناوی «ڕەنجبەر»ی هەڵبژاردووە وەک نازناو بۆ

شیعری و ناسینی لە ناو خەڵکیدا.

ئەم ماوەیە دوا قۆناغی ژیانی جەمیل بوو، چەک بەشانەوە لە خەباتدا بوو تا پاش نیوەڕۆی ڕۆژی ١٨ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٨٠ لە گوندی جەلکانی پشدەرە ڕەقەی بناری کێوە ڕەش لە ناوچەی سەنگەسەر دوو هەلیۆکۆپتەری بچووک بەدۆشکە کۆمەڵێک جەنگاوەری کوردیان گوللەباران کرد، لە ئەنجامدا هەشت کەس شەهید کران یەکێکیان جەمیل ڕەنجبەر بوو. تەرمی هێنرایەوە هەولێر و لە گۆڕستانی سەید مەعرووف بەخاک سپێررا.

شیعری

جەمیل لە ساڵی ١٩٦٦ دەستی بەشیعر وتن کردووە، واتە لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا. سەرەتا بەشیعری میللی کێشی سیلابی و جووت قافیە (مەسنەوی) دەستی پێ کردووە. یەکێکە لەو شاعیرانەی نەوەی تازە بەتاقیکردنەوەی شیعری بەحری عەرووزی تێنەپەڕیون و یەکسەر لەسەر دەستووری بزووتنەوەی «شیعری نوێ» ڕۆیشتوون. بەرهەمی تاقیکردنەوەی جەمیل لە کێشی شیعری خۆماڵیدا بەزۆری لە ساڵانی ١٩٦٦ – ١٩٦٨ بەرچاو دەکەون. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ لە پێشانا ئەم جۆرە شیعرەی وتووە، لە پاشانا هاتۆتە سەر ئەو شیعرەی دەچێتە خانەی «شیعری نوێ»وە، واتە ئەو شیعرەی لە قەسیدەیێکدا زیاتر لە کێشێک و زیاتر لە قافیەیێک بەکار دێنن. شاعیر لە سەرەتای شیعر وتنەوە تا کۆچی دوایی لە دانانی شیعر دوا نەکەوتووە.

شاعیر هەموو کێشە سیلابییە خۆماڵییەکانی لە شیعریدا بەکارهێناوە، بەڵام ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ هەشت برگەیی زۆر بەکار دێنێ. لە شیعرێکدا هەشت برگەیی دەکا بەدوو کەرت، یەکێکیان درێژ ٨ برگە، یەکێکیان کورت ٤ برگە. هەندێ جاری دیکەش لە شیعرێکدا سێ جۆرە دێرە شیعر بەرچاو دەکەون ٤ برگە، ٨ برگە، ١٢ برگە. جگە لەوەی کێشەکانی دیکەی ٧ برگەیی و ١٠ برگەیی لەگەڵ ئەو کێشانەی ناویان هێنرا لە شیعرێکدا هەموویان بەکار دێنێ. قافیەی شیعری جەمیل یا مەسنەوییە، یا ڕەنگاوڕەنگە. مەسنەوییەکە لە شیعری دە برگەیی بەرچاو دەکەوێ، ڕەنگاوڕەنگەکە لە شیعرە نوێیەکە بەکاری دێنێ کە چەند کێشێکی خۆماڵی بەکارهێناوە لە هۆنینەوەیدا. شیعری جەمیل لە ڕووی

ڕوخسارەوە هەمووی دەچێتە ناو لیریک، ئێستا ئەم جۆرە هونەرە کە لە بنچدا ڕەنگدانەوەی لیریکی ڕۆمانتیکی ئەورووپای سەدەی نۆزدەمەوە بووە بەعالەمی. لەگەڵ ئەوەشدا چوارینی ڕوخساری شیعری کلاسیکی کوردی هەیە، بەڵام ئاسۆیێکی میللی کوردی داوەتێ بەوەی لەسەر کێشی دە برگەیی و جووت قافیە (مەسنەوی) هۆنیویەتییەوە. چەند چوارینێکیشی هەیە لەسەر قافیە کلاسیکییەکە (ا ا ب ا) ڕێکی خستووە.

شاعیر ناوەڕۆکی بیری کوردایەتی شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی بیستەم تێکەڵ بەسۆزی مرۆڤایەتی کردووە، دڵداری جەوهەرێکی گرنگە لە بەرهەمی شیعریدا. لە پیشاندانی نموونەی شیعری هەندێ لایەنی شاعیرییەتی ڕوون دەبێتەوە.

١

جەمیل ڕەنجبەر وەکو شاعیرێک هەستی بەوە کردووە شیعری بۆ دێ، ئەوەی خستوویەتیە سەر کاغەز بەدڵی بووە، لەمەدا لە بەشێکی زۆر لە شیعریدا بەهەڵە نەچووە. بەڵگەی باوەڕ بەخۆکردن، یا تێگەیشتن لەو بەرهەمەی بەوێنەی داهێنانێک دەیداتە خوێنەران لە دوا کۆپلەی قەسیدەی «شیعر بەبووک دەبەن»دا بەدی دەکرێ:

ئەمڕۆ هەندێ ووشەم خۆشویست
شیعرێکی شۆخم لێ چنی
پیتەکانم هەڵگیرساند و
ئاواتێکم خستە بنی

ئەو وشانەی شاعیر خۆشیویستوون ئەوانەن مانای تازە تیایاندا دۆزیوەتەوە، ئەگینا ئەگەر بۆ مانای ئەو وشانە لە فەرهەنگدا بگەڕێ مانایێکی دەست دەکەوێ بەکەڵکی شیعر نایە.

٢

ڕیتم لای شاعیر لەنگەری سووکی ئاوازی شیعری میللی (فۆلکلۆری) پاراستووە، چونکە بناغەی وشە و ڕستە و تەعبیر بەپێی دەست لە ملانێی

دەنگەکان هارمۆنیا بەڕێوە دەچێ. کێش ڕەوان و قافیە سوارە، لە شیعری «پێکەنینێک لە باوەشی گریانا» دەڵێ:

چاوێکی تیژ لە ژێر چاویلکەی بەردەسێل
بیر بەنینۆک هەڵدەکەنێ
بەقاندرمەی قەڵاتی کورد هەڵدەگەڕێ
بۆ داهاتووی چاوی خوێنین پێدەکەنێ
لە ڕاپۆرتی ئارەق ڕێژێکا نووسرا بوو
هەرچی بڵێم تەمی هەوا دەیقۆستەوە
تەرازووی شەو بەدوامەوە
خۆی دەکێشێ

قەڵاتی کورد دروشمی «ئازادی کورد»ە. لەبەرئەوەی کورد ئازادی نەدیوە، دەبێ بەخەیاڵ ئەو قەڵاتە دروست بکا. لە قەڵاتەکەدا چی نهێنییێک هەیە؟ نایزانێ! خۆ دەبێ بیر لەوەش بکرێتەوە کە هیچی تێدا نییە. کەوا بێ ئەگەر بگاتە ناوی پێویستە بەکەلوپەل و ناوماڵی وەشاوە بیرازێنێتەوە. لەو ڕۆژگارەدا ساڵی ١٩٧٣ شاعیر لە ڕەشبینیدا دەتلایەوە چونکە ١١ی مارتی ١٩٧٠ خۆی نەکرد بە ساڵی گەیشتن بۆ سەر «قەڵاتی کورد» بۆیە «چوونە ناو قەڵات» بێ ئەنجام بوو. لە پاش ساڵێکی دیکە یا دوو ساڵ (١٩٧٥) قەڵاتەکە تالان کرایەوە.

٣

ئەگەر سەرێک لە شیعری «مردن لە گۆڕی سەرشۆڕی دەژیت»ی جەمیل ڕەنجبەر بدەین، هەندێ ڕاستیمان دەست دەکەوێ لە بابەت شاعیرەوە. لەم قەسیدەیەدا شاعیر لایەنگری ئەو باوەڕەیە «مردن لە پێناوی ژیان»، واتە کۆمەڵێک خەڵک گیانیان دەبەخشن لە پێناوی ئەوەی کۆمەڵێکی دیکە یا نەوەی داهاتوو سەربەست و بەختیار بژین. ئەمە لەخۆبووردن و قوربانی تێدایە. مرۆڤ جارێک دەمرێ، گەل نەمرە، شاعیر لەگەڵ ئەمەیە. بۆ ئەم مەبەسە تاک پێویستە گیانی ببەخشێ، چونکە سیفەتی مردن و لەناوچوونی تێدایە، لە پێناوی گەل ئەوەی نەمری و هەمیشە زیندوویی تێدایە. ئەمەیە ئەستووری بیروباوەڕی جەمیل

ڕەنجبەر. ڕێکەوتێکی سەیر بوو، ڕۆژگار ئەم تیۆرییەی خستە پراکتیکەوە لە ژیانی شاعیر خۆیدا. لە کاتێکدا ژیانی لە دەست دا کە تفەنگ بەشانیەوە بوو. لە ئازادی دەگەڕا بۆ میللەتەکەی. گەلی ژێردەست بۆ ئازادی دەگەڕێ، گەلی برسیش بۆ نان، دەبێ «تاک» قوربانی بۆ ئازادی و نان بدا.

شاعیر وێڵی ئازادییە، بەشوێنیدا دەگەڕێ. کۆڵ نادا، ئەوەتا لە شیعری «کێ لە سەربەرزی بەتەمەنترە» لە سەرەتاکەیدا دەڵێ:

گوڵی خۆزگە
چۆن بۆ چڵی داری ژیانی دەگەڕێ
یا چۆن سەعات قورمیشی لێ ون بووە
ئارەقەی دواکەوتن دەسرێ
گیانە منیش وێڵی چاوتم
سەد ئەوەندە لێت دەگەڕێم

لە کۆتاییشدا دەڵێ:

ئەرێ گیانە
ئیتر نامەم بۆ مەنێرە
پوولی پۆستە نامەکانم دەپشکنێ
سندووقی سوور
گۆڕی مردن بۆ وشەی جوان هەڵدەکەنێ
ئیتر نامەم بۆ مەنێرە
بەڕێگەی کۆن بۆم مەنێرە
تا دێمە لات یا تۆ بەخۆت دێیتە ئێرە

شاعیر دۆش داماوە، سەری لێ شێواوە. «ئازادی» لێ بووە بەئەفسانە! هەموو جۆرە بەرنامە و پیلانێکی بەکارهێناوە بۆ ئەوەی بگاتە ئەو «ئازادی»یە. وەکو بڵێی ڕێگە و پیلانی دیکە نەماوە بۆ ئەم ئامانجە بەکار بهێنرێ. مەبەسی شاعیر جۆر و شێوەی دیپلۆماسییەت و پۆلیتیکێکی کلاسیکییە تا ٢ی ئاغستۆسی ١٩٧٣ – ڕۆژی دانانی شیعرەکە – بەکار هێنراوە بۆ گەیشتن بە«ئازادی». ئەمەی لە دێری

«بەڕێگەی کۆن بۆم مەنێرە» دەربڕیوە. لە پاش ئەوە دیسانەوە شاعیرانە سەری لێ شێواوە، چونکە نازانێ خۆی دەگاتە ئەم ئازادییە! یا ئازادی دێتە لای. ڕەنگە ئەمە نموونەی دوارۆژبینی بێ لای شاعیر. ئەوەتا ئێستا هەموو بەڵگەیێک ئەوە دەگەیەنن ئێمە بۆمان نەکرا بگەینە ئازادی، بەڵام لەوە دڵنیاین پۆلیتیکی ئەنتەرناسیۆنالیزمی دەستەی نەتەوە یەکگرتووەکان دەورێکی بالای دەبێ لە دوارۆژدا لە هێنانی ئازادی بۆ خاکی ئێمەش.

٤

شاعیر لە ئازادی بەولاوە شتی دیکە نابینێ، یاخود بەلای ئەوەوە ئازادی لە هەموو شتێکی دیکە گرنگترە. لە شیعری «پیرێکی بەندکراو»دا، مامە پیرە، مامە سوارەیە، بەڵگەی «کوڕی ئازا»ی کوردە. هەرچەندە کوڕی ئازا ناگیرێ، بەند ناکرێ، ئەگەر بەڕێکەوت بەدیلیش بگیرێ، زوو کۆت دەشکێنێ و پێوەند دەپچڕێنێ و خۆی ئازاد دەکا، ئەویش وێڵی ئازادییە. لە پشت چیای قاف، لە نزیک ئەشکەوتی کانیاوی ئاوی ژیانیش بێ، دەبێ ئازادی بدۆزێتەوە. شاعیر ئازادی لە گووارەی نازەنین و نیگار و شۆڕەکچاندا دەبینێ:

مامە سوارە
مناڵەکان چاوەڕێتن لەو بنارە
ڕۆ ڕۆیانە! دەگریەن بۆ جووتێ گووارە
بۆ دەسگیرانی دێرینیش کوانێ گووارە
مامە سوارە! کوانێ گووارە
کوانێ گووارە
بێنە گووارە
جارێ گووارە نییە، بەڵام جوانان بەبێ گووارەش دەژین.

٥

دوورکەوتنەوەی قوتابیان لە مامۆستا کارەساتێکی جەرگبڕ و تەپینی دەروونە بۆی. یەکێ لە شیعرە پڕ لە سۆز و گیانییەکانی جەمیل ڕەنجبەر «برووسکەیێک لە دڵەوە»یە.

شاعیر مامۆستا بوو، زوو زوو دەبوو بەمیوانی گرتووخانە و بەندیخانە و ناو ئەو شاخانەی نەدەکەوتنە بەرچاوی نەیاران. لە قوتابیان دوور دەکەوتەوە. دوورکەوتنەوە پچڕانی ڕەگ و دەماری ژیانە بۆ ئەو مامۆستایەی قوتابیی خۆی خۆش بوێ و بەبێ ئەو هەڵنەکا.

جەمیل ڕەنجبەر هەست و نەستی ناسکی دەڕژێنێتە سەر تەلی کەمانجە. ئاوازی نەمر دەخزێ تا هەموو «بوون» دەگرێتەوە. بەڵێ! شاعیر بەلەش لە شاگردەکانی دوورە، بەلام بەگیان لەگەڵیاندا یەکە، بەم جۆرە قسەیان لەگەڵدا دەکا:

لەگەڵتانم
شاگردەکان! دوور نیم لێتان
نزیکتانم
توخمی شیلەی گوڵە گەنمی فەریکتانم
لە ناو جانتای کتێبتانا
دەرسی شیکاری شەوتانم
نزیکتانم کاوەی نەورۆزی خەوتانم
لەگەڵتانم لە هاتوچۆی قوتابخانە
دڵم لە ناو دڵتانایە
پەپوولەی زیندانی تەمەن
لە ناو باغی گوڵتانایە

٦

دەبێ هەستی شاعیر چۆن گۆڕانێکی بەسەردا هاتبێ لەو کاتەی دوایی بەژیانی لاوانی وەکو شەهاب و جەعفەر و ئەنوەری بەرگوێ کەوتووە! ڕەنگە ئەگەر شاعیرانە بۆی بچین، دەبێ بڵێین جەمیل ڕەنجبەر لەو کاتەدا خۆزگەی کردووە ئەویش یەکێک بوایە لەوان، چونکە لەگەڵیاندا هاوپیشە بوو لە گۆڕەپانی وشە و خەباتی کوردیدا، بەلام لە شیعری «بەیادی تاقگە سوورەکە» لە سووچێکی دیکەوە دەنوارێتە دیمەنەکە.

ئەم شیعرەی جەمیل ڕەنجبەر لە دوای لە سێدارەدانی قارەمانەکان نەنووسراوەتەوە، بەڵکو لە پاش تێپەڕبوونی ساڵێک واتە یۆبیلی پیرۆزی ساڵێکی

شایی و زەماوەندی خوێن. تاقیکردنەوەی هەستی شاعیر ساڵێکی خایاندووە. ماوەی ساڵێکی تەواو لە کەلێنێکی شارراوەی دڵ و مێشکی شاعیردا وێنەی سێ قارەمانەکە ئاوا نەبووە، تاقیکردنەوەکە شیعرێکی پڕ لە سۆزی داهێناوە، لە دوا کۆپلەیدا دەڵێ:

ئەی چاوەکان
ساڵی ڕۆیی تیشکەکانتان ئاگر دەگرن
داڵی خنکان بەتۆوی لاشەتان دەمرن
زۆر چاوی تر بۆ بارەگای ئێوە دێن و
بڕیاری سەربەرزی دەدەن
لە خاکی گڕ تێبەربووا
بەرماڵی شۆڕش ڕادەخەن
زۆر گیانی تر
تەرمەکانتان ماچ دەکەن و
دەبنە پردی بەرەو بەیان
لافاوی ڕووناکی زۆر چاو
میوانی ماڵی هەژارە
بۆ خواستنی یەک دەسگیران

٧

شاعیر داهێنانی لە مانا و ناوەڕۆکدا زۆرە، هەروەها لە ناونانی شیعری. لەوانەیە ناوی هەموو شیعرێک زوو لە بیر بکرێ، یا پشتگوێ بخرێ، بەڵام هەندێ لە ناوی شیعری جەمیل ڕەنجبەر خۆیان دێڕە شیعرن، یاخود پارچە شیعرێکی سەربەخۆن. لێرەدا ئێمە نامانەوێ ناوی شیعری «ئەو کتێبەی وشەی بەخەنجەر نووسراوە» بکەین بەبەڵگە بۆ ئەم مەبەسە، بەڵکو ناوەڕۆکی شیعرەکە خۆی گرنگە بەلامانەوە، لە سەرەتای شیعرەکەدا کە دەڵێ:

ڕێزە چیاکان
وەکو تەونی بەرەبەیان ڕاچەندرا بوون

برۆی ڕووناکی چاوی خۆر
وەکو ڕیسی مافووری دەستی قەیرە کچ
بەگوڵاڵەی باڵا لاوی ڕایەڵ کرا بوو

مەبەسی دروستکردنی ئەبستراکتێکە (تجرید) خاک لە ناو سروشتدا لە قاڵب دەدا. ئەو خاکە بووە بەمایەی ئازار و ئەندێشە، بەڵام ناشیرین نەبووە، لەبەرئەوە هەر جوانە و خۆشەویستە. لە پاش گەشتێک لە گێتیی وردەکاری وشە و ڕستە و تەعبیر و مانا، ناشیرینی لە خاک دوور دەخاتەوە، جوانی دەکا بەئەدگاری هەمیشەیی ژیان کە دەڵێ:

هاتم هاتم
ناویان لێنام بزمار کوتە
چەکوشێ بووم
ئەو دارتاشەی ئەسکەملی ئەنجومەنی
کۆشکی سپی دروست دەکرد
ئاسنگەرێ کە شیشبەندی
بەندیخانەی خوێنی باستیلی خەست دەکرد
هێزی منی پێ نەکرڕا
کەوی کێوی باوەڕی پێ هەڵنەفڕا

لێرەدا شاعیر ئاماژەی زیرەکانەی هەیە کە دەڵێ کوردستان لە ئازادی دەگەڕێ، لەبەرئەوە خراوەتە ناو بەندیخانەوە. ئینجا باستیلی پاریسی کردووە بە ڕەمزی ئەو بەندیخانەیە، کۆشکی سپیی ئەمەریکاش دەوری ئەمپریالیستی گرنگی هەبوو لە شێواندنی کێشەی کورد لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا. بەراووردی جوانی شاعیرانەی جەمیل ڕەنجبەر لەوەدایە، ئەو دارتاشەی کورسی و مێزی کۆشکی سپیی دروست کردووە، لەگەڵ ئەو ئاسنگەرەی شیشی بەندیخانەی باستیلی بەستووە، واتە دوژمنانی کورد، ئەمانە ناتوانن بەسەر هێزی ڕزگاری کورددا زاڵ بن.

***

د. مارف خەزنەدار. ب٧ (٤٧)

جەمیل ڕەنجبەر شاعیرێکی ناسک و هێمن و لەسەرخۆ بوو، لە مەیدانی وشەی زمانی کوردیدا ورد و لە گۆڕەپانی خەباتی چەکداری کوردایەتیدا درشت بوو. لە گێتیی جوانکاریدا هونەروەر بوو. زمانی کوردی باش دەزانی، لە پەروەردە شارەزا و لە وانە وتنەوەی قوتابیانی قوتابخانەی سەرەتایی سەرکەوتوو بوو. لە کۆڕی خەبات و جەنگدا خوێن گەرم و بزێو و چالاک بوو. بەهەموو جۆرێ جەمیل ڕەنجبەر لە هەردوو باردا، لە وشەی جوان و خەباتی چەکدار ڕاستگۆ بوو لەگەڵ خۆی. بیروباوەڕە ناسیۆنالی و مرۆڤایەتییەکانی کردبوو بەبەرنامەی ژیانی، نەک تەنیا بەقسە، بەڵکو بەکردەوە هەموو تیۆرییەکانی گواستبووە مەیدانی پراکتیک.

جەمیل ڕەنجبەر سی و سێ ساڵ لە تەمەنی بەقەوارە کورت و کەم، بەناوەڕۆک درێژ و زۆر لەسەر تەختەڕەشەی قوتابخانە و گۆڕەپانی جەنگاوەری و ژووری تاریکی بەندیخانە بردۆتە سەر. یاد و بیرەوەرییێکی زۆری بەجێ هێشتووە، بەڵام بەنرخترین میراتی دیوانی شیعریەتی.

لیستی ناوی کەسان

ئـ

ئادەم (پێغەمبەر) ٤٤٧

ئارمستڕۆنگ (فڕۆکەوانی ئەمەریکی) ٣١٢، ٣١٣

ئاری (شاعیری کورد) ١٤١-١٥٠

ئەحمەد حوسێن ئەحمەد ٧

ئەحمەد موختار جاف ١٢٩، ١٣١، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ٢٨٧

ئەخۆڵ (شاعیری کورد) ٢٢٥-٢٣١، ٢٣٣، ٢٤٣، ٢٤٨، ٣٧٥، ٦٧١

ئەدەب (عەبدوڵڵا بەگی میسباح) ٣٧٥

ئەفلاتوون ٢٨١، ٥٥٣، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١

ئەلفۆنس دۆدی ٣٠٧

ئەڵماس خان (شاعیری کورد) ٤٩١

ئەمانوڵڵای موعتەزیدی ٤٩١

ئەمین ڕواندزی ٢٧٩

ئەمین زەکی ٥٧، ١٢٩، ٢٧٩

ئەمینی عەبدال ٣٥-٤٣، ٩٢، ٥٩٨

ئەناتۆل فرانس ٣٠٧

ئەنشتاین (ئەلبێرت) ٣٠٧

ئەهرینبورگ (ئیلیا) ٥٤٢

ئیبراهیم (ئیبراهیم خەلیلی پێغەمبەر) ٢١٦

ئیبراهیم ئەحمەد ٦٤، ٢٢٦، ٣٠١-٣١٤، ٦٩٥

ئیبراهیم ئەحمەد شوان ١٨٥

ئیحسان نووری پاشا ٢٦٤، ٢٦٥

ئیسماعیل حەقی شاوەیس ٢٧٩

ئێلین پێلین ٢٧٢

ئێما بەکۆیێڤا ٥٩٧

ب

باپیر ئاغای نوورەدین ١٦٨

بەختیار (فایەق زێوەر) ٧١-٨٨، ٣٧٤

بەدران ئەحمەد حەبیب ٧

بەکر سدقی عەسکەری ٤٢٨، ٤٢٩

بەلزاک (ئەنۆری دی) ٣٠٧

برایم ئاغای کاولۆکان ٣٥٤

بیرتس ی. ل. (چیرۆکنووسی زمانی عیبری) ٣٠٧

بێبەش (مەلا مەسعوود) ٣٤٦، ٦٧٥-٦٨٦

بێخود ١٨٥، ٢٢٧، ٣٣٦، ٣٤٦، ٤٢٧، ٤٢٨، ٥٢٨

بێکەس ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٧٩، ٢٨١، ٣٣٦، ٣٧٤، ٥٨٣، ٦٧٦، ٦٨٢

پ

پیتری یەکەم (قەیسەری ڕووس) ٤٢

پیرباڵ مەحموود ٣٤٦، ٦٧٦، ٦٨٩، ٦٩٠–٦٩٧
پیرەمێرد ٢٢٦، ٢٢٧، ٣٢٢، ٣٣٦، ٣٧٥، ٦٠٨
پووشکین (ئەلێکساندر) ٤٢، ٤٣

ت
تاگوور (رابندرانات) ٣٠٧
تاهیر بەگی جاف ٦٣١
تروومان (هاری) ٢٥٣
تۆفیق وەهبی ٢٧٩، ٣٠٤، ٥٧٣، ٥٧٤
تۆڵستۆی (لێڤ) ٣٠٧
تۆماس ئالان ٣٠٧
تیرێژ (شاعیری کورد) ٥١٩–٥٢٦

ج
جاسمی جەلیل ١٠١–١٠٧
جاهید (شاعیری کورد) ٣٤٥، ٣٥٢، ٣٥٤، ٣٥٦، ٤٧٦
جەعفەر باقیرۆڤ ٦٥٨
جەلادەت بەدرخان ١٢
جەلالەدینی رۆمی ٣٥٣
جەلال مەدحەت ٣٤٦
جەلال میرزا کەریم ٧٠١–٧١٠
جەنگیز خان ٣٠٧
جەمال عەبدولناسر ١٢، ٢١٦
جەمیلە بووحێرد (پارتیزانی جەزائیری) ٦٤٥، ٦٥٦، ٦٥٧
جەمیل ڕەنجبەر ٧، ٧٢٩–٧٣٨
جەواهیر لال نەهرۆ ٣٠٧
جۆرج لینۆر ٣٠٧
جیگەرخوێن ١٤، ٤٠٣، ٥١٩، ٥٨٣

چ
چێخۆڤ (ئەنتۆن) ٣٠٧
چێرچل (وینیستۆن) ٣٠٧

ح
حاجی جندی ٩١–٩٨
حاجی قادر ١١١، ٢٨١، ٦٣١
حاجی مەکی (ئەکتەری شانۆ) ٦٨٥
حاجۆ ئاغا ٤٠٨
حەسەن تۆفیق ٥٤٩
حەسەن جاف ٦٤٥
حەسەن حیسامی ٥٨٢
حەسەن فەهمی جاف ١٢٩
حەسەن قزڵجی ٢٦٩–٢٧٣
حەسیب قەرەداغی (شاعیری کورد) ٦٦٣–٦٧٢
حەمەد ئاغای مێرگەسۆر ٣٥٤
حەمەڕەش ١٤
حەمەسەعید خەیات ٣٧٣
حەمدی ٢٩، ١٨٥، ٦٧٦
حوسێن حوزنی موکریانی ٢٧٩
حوسێن کوڕی ئیمامی عەلی ٣٣٦
حیلمی (شاعیری کورد) ١٢٥، ١٧٩

خ

خالیسی (شاعیری کورد) ٥٦١
خانای قوبادی ٥٠٦
خانی ١٨، ٦٦، ٦٧، ١٥٨، ٢٠٤، ٤٠٣، ٥٨٣، ٥٩٨، ٦٠٠، ٦٢٢، ٦٢٧، ٦٤٧
خانی لەبزێڕین ٢٠٤
خەیام (عومەر) ١٤٩، ٢٤٨، ٢٨١، ٣٤٧، ٥٤١، ٥٧٠، ٥٧١، ٦٠٠
خەیروڵڵا عەبدولکەریم ٢٢٧
خرووشێڤ (نیکیتا) ٩٥
خورشید شێره ٤٤١
خومەینی(ئایەتوڵڵا) ٢٧٠، ٤٠٨، ٤٦٠، ٥٨٤

د
داروین (چارلس) ٣٠٧
دەستۆیێڤسکی (فیۆدۆر) ٤٥٥
دەشتی (شاعیر) ١١١–١٢٢
دلاوەر (شاعیری کورد) ٢٨٥
دڵدار ٣٤٦
دڵزار ٣٤٦، ٤١٩، ٤٣٣
دڵشاد مەریوانی ٧٣، ٧١٣–٧٢٥
دیلان ٤٨٦، ٥٤١–٥٧٨

ڕ
ڕابیعەی عەدەوی ١٤٧
ڕاجی (شاعیری کورد) ٤٢٢، ٦٣٢
ڕازی (شاعیری کورد) ٢٢٧
ڕەئیف خووری ٣٠٧
ڕەحیمی قازی ٣٩٨
ڕەزا شای پەهلەوی ٨١
ڕەشید سدقی ١٣٦
ڕەشید عالی گەیلانی ٣٧٤
ڕەشیدی کورد ٢٠٩، ٥١٩
ڕەفیق چالاک ٥٤٢
ڕەفیق حیلمی ٢٤٩، ٢٧٩
ڕەمزی قەزاز ٢٢٦
ڕۆزفیلت (فرانکلین) ٣٠٧
ڕۆسۆ (جان جاک) ٣٠٧

ز
زێوەر ٨١، ٨٢، ٨٨، ٢٢٧، ٢٧٩، ٢٨١، ٣٣٦، ٣٧٤، ٦٦٦

س
سابیری ٢٨٧
سافی ١٨٥، ٣١١، ٣٤٦، ٤٢٦، ٤٤٧، ٦٧٦
سالم ٥٤٧
سانی ٦٧٦
سەدام حوسێن ٢٧٨، ٣١١، ٣١٢
سەعدی مەلا ڕەئووف ٣٤٦
سەعید فەوزی (شاعیری کورد) ١٣٤
سەمەندی سیابەندۆڤ ٢٥٨
سەید ساڵحی نیعمەتوڵڵاهی ٤٩١
ستالین ٩٥، ١٦٣، ٣٠٧، ٤٠٩، ٦٤٨، ٦٥٨
سمکۆ (ئیسماعیل ئاغای شکاک) ٣٢٩

سوکرات ٢٨١، ٦٢٦، ٦٢٧
سوڵتان مەحموودی غەزنەوی ٥٨٦
سوڵتان موزەفەرەدین گۆگبەری ٣٦٠
سیمۆن بۆلیڤار (قارەمانی ئەمەریکی) ٣٠٧
سیمیۆنۆڤ (نووسەری ڕووس) ٣٠٧

ش

شاکر فەتاح ٢٧٧–٢٨٢
شامی (شاعیری کورد) ٤٩١–٥٠٠
شاهۆ ١٢٨، ١٢٩، ٣١٨
شەرەفخانی بدلیسی ٢٠٤
شەمسی تەبریزی ٢٢٨
شکسپیر (ولیەم) ٣٠٧
شکۆی حەسەن ٥٩٥، ٦٠٤
شێخ حوسێنی بەرزنجی ٤٣٧، ٤٤٥
شێخ ڕەزا ٢٣، ٣١، ١٢٦، ٣٣١، ٥٦١، ٦٧٦، ٧٦٦، ٧٨٤، ٧٨٦
شێخ سەعیدی پیران ١١، ١٤، ١٦، ٢٠١، ٣٩٥
شێخ سەعیدی حەفید ٣٤٠
شێخ سەلام ١٣٤، ٢٢٦، ٢٤٩
شێخ عەبدولقادری نەهری (شەمزینان) ٤٧١
شێخ عەبدولکەریمی دارەخورما ٢٣
شێخ قادری بەرزنجی (برای شێخ مەحموود) ٢٢٥
شێخ لەتیف ١٣٣، ١٣٤، ٢٦٩، ٣٢٩– ٣٤١
شێخ مارفی نۆدێ ٣٢٩
شێخ مەحموود ١١٣، ١٣٣، ١٣٤، ١٥٤، ٢٢٥، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٦٩، ٣٣٠، ٣٣٤، ٣٤٠، ٣٤١، ٥٠٥، ٥٠٨، ٥٥٠، ٥٥٣، ٥٥٦، ٥٥٩، ٥٦٠، ٦٥٤، ٦٦٦، ٧٠١
شێخ محەمەدی خاڵ ٢٧٩
شێخ مستەفای هەرشەمی نەقشبەندی ١٨٤
شیرین کەمال (شیرین ک.) ٦١٤

ع

عاجز ٦٣١–٦٣٧
عاسی (شاعیری کورد) ٦٣٢
عەبدولڕەحمان زەبیحی ٢٦٩
عەبدولڕەحمان عارف ٥٨٢
عەبدولڕەزاق بیمار ٤٤٨
عەبدولقادر بەرزنجی ٤٤٤
عەبدولکەریم قاسم ٢٧٠، ٢٧١، ٣٠٤، ٣١٠، ٤٠٣، ٤١٠، ٥٤٣، ٥٦٧، ٥٧٠، ٥٧٤، ٧٠٢
عەبدوڵڵای مستەوفی (سەعید ناکام) ٤٥٩
عەدنان قەیسی ٧٢٦
عەبدولواحید نووری ٦٠٧
ع ح ب (محەمەد حوسێن بەرزنجی) ٥٠٣–٥١٥
عەرەبی شەمۆ ٩٢، ٣٩٧، ٣٩٨
عەزیز نەسین ٢٧٢

عەزیزی مەلا خالیدی مەحوی ٥٤٩
عەلائەدین سەجادی ٦٣–٦٨، ٣٠٣
عەلی عەبدولڕەحمان ٣٩٥–٤٠٣
عەلی فەتاح دزەیی ٦١٩–٦٢٧
عەلی کوڕی ئەبووتالیب ٣٣٦
عەلی گەلاوێژ ٣٩٨
عەلی مەحموود تەها موهەندیس ٦٩١
عەونی (شاعیری کورد) ٢٨٥–٢٩٧
عوسمان سەبری ٧، ١١–١٩، ٥١٩
عومەر عەلی ٥٦٠
عومەر مەعرووف بەرزنجی ٧
عیزەت عەزیز ٢٢٧

غ

غەنی بلووریان ٥٤٩
غولام ڕەزا (شاعیری کورد) ٤٩١

ف

فازیل نیزامەدین ٢٤٨
فانی ١٥٣–١٧٣، ١٧٧–١٧٩
فەتاح ئاغای دزەیی ١٨٤
فەرامەرز (ڕەشید نەجیب) ٤٧–٥٩، ١٣٤–١٣٦، ٦٩٥
فەقێ تەیران ١٨، ١٩، ٤٠٣، ٥٩٨
فرۆید (سیگمۆنت) ٣٠٧
فرێزەر (بیللی) ٥٧
فۆرۆشیلۆڤ (کلیمەنت) ٣٠٧
فیردەوسی (ئەبوولقاسم) ٣٥٢، ٣٥٣

ڤ

ڤیکتۆر هیگۆ ٣٧٢

ق

قاچاغی مراد ٢٥٧–٢٦٠، ٢٦٣–٢٦٥
قازی محەمەد ٣١٠، ٣٣٠، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٤، ٤٦٠، ٦٥٣
قانیع ٥٨٣
قەدری جان ٢٠٩–٢١٦، ٢١٨، ٢٢٠–٢٢٢، ٥٢٠
قەناتی کوردۆ (کەنات کەڵاشۆڤیچ کوردۆیێڤ) ٢١٠

ک

کاردۆخی ٣١٧–٣١٩، ٣٢١–٣٢٦
کارلینی چەچانی ٢٥٨
کاک ئەحمەدی شێخ ٣٣٠، ٥٥٣
کاکەی فەللاح ٦٠٧، ٦١٢، ٦١٤، ٦١٥
کامەران ٣٧٥، ٦٤١–٦٥٩
کانی ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٥٣، ٣٦٩
کەمالی (عەلی باپیر ئاغا) ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٦، ٣٧٥، ٦٧٦
کریستۆڤەر کۆڵۆمبس ٢٨٠
کوردی (مستەفا بەگ) ٢٢٧

گ

گاریبالدی (جۆزێف) ٢٨١
گالیلۆ (گالیلی) ٣٠٧
گاگارین (یووری) ٤٤١

گاندی (موهانداس کرامشاند) ٥٧، ٢٨٠، ٣٠٧

گۆتنبیرگ (یۆهانس) ٢٨٠

گۆران ٤٨، ٤٩، ٥٤، ٥٥، ٥٩، ٢٢٦، ٥٨٣، ٦٢١، ٦٩٥، ٧٢٩

گیڤارا (چی) ٥٠٥

ل

لوتفی (شاعیری کورد) ٢٣–٣١

لووتەر (مارتن) ٣٠٧

لۆمۆمبا (پاتریس) ٤٤٢، ٤٤٣، ٥٠٥، ٥٤٥

لینین (ڤلادیمیر ئیلیچ) ٣٥، ٣٨، ٩٤، ٩٨، ٢٥٧، ٤٤١، ٥٩٩

م

ماتا هاری (ژنە جاسووس لە جەنگی یەکەم) ٣٠٧

ماجید ڕووحانی ٤٩٢

مادام کووری ٢٨١

مارشال نای (قوماندانی ناپولیۆن) ٣٠٧

مارف بەرزنجی ٤٣٧–٤٤٩

مارکس (کارل) ٣٠٧

مارکۆنی (گۆلیەلمۆ) ٢٨٠

ماری کووری ٣٠٧

مەحموود جەودەت ٢٧٩

مەحموود زامدار ٦٨٣

مەحوی ٢٢٧، ٢٨٧

مەدحەت بێخەو ٣٤٦

مەدهۆش ٢٢٦، ٣٧٣–٣٧٨، ٣٨٢–٣٨٥، ٣٨٧–٣٩٢

مەکسیم گۆرکی ٤٣، ٢٧٢، ٣٠٧

مەلا حەسەنی مەرگەیی ١٢٩، ١٧٠

مەلا ساڵحی کۆزەپانکە ١٨٣

مەلا سەعدی ٣٧٥

مەلا شێخ جەلالی بەرزنجی ١٨٣

مەلا شێخ عومەری بالیسانی (شاعیری کورد) ٦٣٢

مەلا عەبدوڵلای بێتواتەیی ١١١

مەلا مستەفای بارزان ٢١٠، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٩٤، ٢٩٥، ٤٠٨، ٤١٠، ٤١٤، ٤١٥، ٤٨١، ٥٨٢، ٥٨٣، ٥٩٠، ٥٩١، ٥٩٢، ٦٥٧، ٦٥٨، ٦٨٠

مەلای باتەیی ١٩

مەلای جزیری ١٨، ٢٠٤، ٤٠٣

مەنسووری هەلاج ٢٢٨، ٢٩٦

مەیلی (شاعیری کورد) ٢٤٨، ٢٨٧

محەمەد (پێغەمبەر) ٣٦٠، ٦٣٢، ٦٣٨

محەمەد ڕەسووڵ هاوار ٣٠٤

محەمەد سدیق (محامی) ٦٨٥

محەمەد عەزیز مەلا ڕەحیم ٢٢٧

محەمەد قودسی ٢٢٧

محەمەد موسەددەق ٤٩٣

محەمەد مەولوود (مەم) ٥٢٩–٥٣٣، ٥٣٧، ٥٩٨

مستەفا خۆشناو ٢٢٧

مستەفا کەمال (ئەتاتورک) ٨١

موپاسان (گی دی) ۳۰۷
موحەڕەم محەمەد ئەمین ٤٥٣، ٤٥٦
موخلیس (مەلا خەلیل) ۱۸۳، ۱۸٤–۱۹۷
مووسا (پێغەمبەر) ۲۱٦
مۆسۆلینی (بەنیتۆ) ۳۰۷
میرزا غەفوور ۳۷٥
میرزا مارف ۱۳٤–۱۳٦
میکایلی ڕەشید ۳٥۸
میللەر (کاپیتان حاکمی سیاسی ئینگلیز له هەڵەبجە) ۱۳٥
مینۆرسکی (ڤلادیمیر فیۆدۆرۆڤیچ) ۳۲٦

ن
ناپولیۆن (بۆناپارت) ۳۰۷
ناتیق (شاعیری کورد) ۱۳٤
ناری ۱۳۳، ۱۳٤
نالی ۲۹، ٦٥، ۱۱۲، ۱٥٥، ۱۸٥، ۱۹۷، ۲۸۷، ۲۸۹، ۳٥۳، ٤۲۲، ٥۰۰، ٥٤۷، ٦۷٦
نەجمەدین سائیب ۳٦۳
نەجمەدین مەلا ۳۷٥، ٦۹٤، ٦۹٥
نووری سەعید ۳۳۰
نووری شێخ ساڵح ٤۸، ٤۹، ٥۳، ٥٤، ٥۹، ۲۲٦، ٤۷۷، ٦۲۱

هـ
هانس ئەندرسن ۳۰۷
هەردی ۱٤۲، ٤۷٥–٤۸۷، ٦۷
هەژار ٤۰۷ – ٤۱٦
هەمزە کوڕی عەبدولموتەلیب ٦۳٦
هەوری ۲۲۷، ۲٤۷–۲٥٤
هەیاسی خاس (ئەیاز) ٥۸٦
هیتلەر (ئەدۆلف) ۳۰۷
هێدی ٥۸۱–٥۹۲
هێمن ۲۸۷، ٤٥۹–٤۷۲، ٥۸۳، ٦۷٦

و
وافی (شاعیری کورد) ٦۳۲
وەزیری نادری ۲۰۱، ۲۰٦، ۲٦۳، ۳۹۷
وەفایی ۱۹٤، ۱۹٥، ۲۸۷
وەهاب ئاغای جندیان ۳٥٤
وۆرد ویلسن ۳۰۷

ی
یەعقووب (پێغەمبەر) ۲۳۰، ۲۳۱
یەڵماز گۆنای ٥۳۳

لیستی ناوی جوگرافی

ئـ

ئازربێجان ٢٠٢، ٣٩٦، ٥٨١، ٦٥٨

ئاسیا ٥٦٣، ٥٦٥، ٥٧٨

ئاکرێ ١٤١

ئاگری داغ (ئارارات) ٨٠، ٨١، ١٤٧، ٢٥٩، ٢٦٥

ئاوڕەش (ڕووبارێکە نزیک ئەلەگەز) ١٠١

ئاوباریک (گوندێکە نزیک کفری) ٥٥٥، ٥٥٦

ئاوەگرد (گوندێکە لە ناوچەی کۆیە) ٤٢٠

ئەبخازیا (کۆماری ئەفتۆتۆمی لە گورجستان) ٥٩٥، ٥٩٩

ئەبوغرێب ٥٤٢، ٦٠٨

ئەپاران (ئاوایییێکە لە ناوچەکانی ئەلەگەز) ٣٥

ئەدەنە ٣٧٩

ئەردەڵان ٨٥

ئەرمەنستان ٣٥–٣٨، ٩١، ٩٤، ١٠٢، ١٠٤، ١٠٥، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٥٧، ٣٩٥، ٣٩٦، ٥٩٥

ئەزمڕ (شاخ) ٤٥٤

ئەسکەندەروونە ٢٠٩

ئەشتەرەک (ئاوایییێکە لە ئەرمەنستان) ١٠١

ئەفەریقا ٤٤٣، ٤٤٩، ٤٦٣–٤٦٥، ٥٧٨

ئەلەگەز (گوند، دەشت، شاخ) ٣٥، ٣٨، ٣٩، ٤٠، ٤١، ٤٣، ١٠١، ١٠٤، ١٠٩، ٢٥٧، ٥٩٥، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٠

ئەڵمانیا ٢٥٨، ٢٧٠، ٣٩٦، ٣٩٧، ٤٠٣، ٥٢٠، ٥٨٢، ٧١٤

ئەڵوەتان (گوندێکە لە ناوچەی سەردەشت) ٥٨٨

ئەلێکساندرۆپۆل (لینینەکان) ٣٥، ١٠٢

ئەمانچایر (ئاوایییێکە لە ناوچەی قارسی کوردستانی تورکیا) ٣٥

ئەمەریکا (وڵاتە یەکگرتووەکان) ١٥، ١٧، ١٠٢، ٢٥٣، ٢٧١، ٢٨٨، ٢٩٤، ٣٠٧، ٣١٣، ٣٧٧، ٣٧٨، ٤٢٣، ٤٤١، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٤٨، ٥٩٠، ٦٨١، ٧٠٢، ٧٣٧

ئەنەدۆڵ (بەشی تورکیای ئاسیا) ٢٦٥

ئەنتاکیا ٢٠٩

ئەوروپا ١٢، ١٤، ١٥، ٤٩، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٩، ٢١١، ٢٢١، ٢٦٠، ٢٧٠، ٢٧٢، ٢٩٤، ٣٠٤، ٣٠٦، ٣٣٢، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨٠، ٤١٠، ٤٣٢، ٤٣٩، ٤٤٤، ٤٥٦، ٤٧٦، ٤٧٩، ٤٨٥، ٤٨٧، ٥٠٤، ٥٠٥، ٥٣٢،

٥٤٢، ٥٤٨، ٥٩٧، ٥٩٨، ٦٠٤، ٦٢٦، ٦٦٥، ٦٨١، ٧٠٣، ٧١٠، ٧١٦، ٧١٨، ٧٣١
ئۆقیانووسی هیندی ١٦
ئۆکرانیا ٣٩٥
ئیتاڵیا ٢٥١، ٥٤٢
ئیسرائیل ٤٤٥، ٥٤٢
ئێچمیادزین (ئاوایی و دێرێکە لە نزیک یەریڤان) ٣٩٥
ئێران ٢٩، ٦٣، ٦٤، ١٩٣، ٢٠٤، ٢٦٤، ٢٧٠، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣١٢، ٣٢٩، ٣٣٤، ٤٠٨، ٤١١، ٤١٤، ٤٣٩، ٤٦٠، ٤٦٤، ٤٧٠، ٤٧٢، ٤٧٦، ٤٨٠، ٤٩٣، ٤٩٤، ٤٩٦، ٥٠٠، ٥٠٦، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٤٩، ٥٨١، ٥٨٢، ٥٨٣، ٥٨٥، ٥٨٩، ٦٤٧، ٦٥٣، ٧٢٩

ب

بادینان ٧٠٧
بارزان (ئاوایی و ناوچە) ٧٨، ٧٩
بازیان (دەشت، دەربەند) ٣٠، ١٤٤
باشقەڵا ٥٣٤
باکۆ ١٠٢، ٣٩٦، ٣٩٨
باگنار (گوندێکە لە ناوچەی گاگرا لە گورجستان) ٥٩٥
باڵەک (لە سۆران) ٥٨٢
بەدرە ٧٠٢
بەرانان (شاخ) ٥٥٦
بەرزنجە ٥٠٣
بەرلین ٢٥٨، ٥٠٥، ٥٠٦
بەرکفر (ئاواییێکە لە جزیرەی سووریا) ١٣
بەریتانیا ٢٧١، ٣٠٦، ٤٢٣، ٤٤٥، ٥٤٢
بەسرە ١٦، ١٨، ٤٨، ٣٣٠، ٣٣٩
بەکرەجۆ ٥٦٠
برادۆست ٥٢٩، ٦٢٠
بناویلە (گوند) ٣٣٥
بیارە (گوند) ٩٧، ٣١٧، ٣٢٢
بوخارست ٤٠٨
بولگاریا ٢٧٠، ٤٢٠، ٤٢١
بۆتان ١٨، ٨٤، ٨٥، ٣٢٦
بۆرالان (ئاواییێکە لە ناوچەی قارسی کوردستانی تورکیا) ٢٠١
بۆزبر (ئاواییێکە لە ناوچەکانی ئەلەگەز) ١٠١
بۆکان ٢٦٩، ٣٨١
بیتوێن ٢٩، ٣٠، ٥٣٤
بیرەجەک ١٨
بێتواتە ١١١
بێرووت ١٢، ٥٢١
بێلۆرووسیا ٣٩٥

پ

پەلکانە (گوند) ٢٣
پردێ (ئاڵتوون کۆپری) ٧١
پشدەر ٦٤١، ٧٣٠

پشت ئاشان (گوند) ٤٢١
پشتکۆ ٥٥٥
پۆڵۆنیا ٣٩٥
پیران (ئاواییێکه له مەریوان) ٥٥٦
پیرداود (گوندێکه له نزیک هەولێر) ١٨٣، ١٨٤
پیرمام (هاوینەهەواری سەڵاحەدین) ٧٨، ٥٢٩
پیرەمەگروون ٥٤، ٨٦، ٨٧
پێنجوین ٦٢٠

ت
تاشقەند ٢١٠
تەورێز ٤٦٥، ٥٨٢
تەوێڵە (گوندێکه له هەورامان) ٣١٧
ترپەسپیان (گوندێکه له دەشتی هەولێر) ١٨٣
تفلیس ٢٠، ٣٥، ١٠٢، ٢٥٧، ٥٩٦
توربەسپیان (گوندێکه له جزیرەی سووریا) ٤٠٨
تورکیا ١٢، ٨٥، ٢١٠، ٢٢٢، ٢٦٥، ٣١٢، ٣٧٩، ٣٩٥، ٤٣٥، ٤٧١، ٥٣٤، ٥٦٤، ٦٧٨
توزخورماتوو (دووز) ٢٣
تووکی (گوندێکه له ناوچەی قامیشلی) ٥١٩

ج
جامووشوانی بچووک (گوندێکه له
ناوچەی ئاپارانی ئەرمەنستان) ٥٩٥
جەلکان (ئاواییێکه له پشدەر) ٧٠٣
جزیرەی عەرەب ١٢٢
جزیری بۆتان ١٨

چ
چەغەمیرە (گوندێکه له ناوچەی کەندیناوە) ١٨٣
چەمچەماڵ ١٥٣، ٦٣١
چرچەقەڵا (ئاواییێکه له ناوچەی قەرەداغ) ٦٦٣
چل هەوێزە (گوندێکه له نزیک دیبەگە) ٦٣١
چنارە (گوندێکه له نزیک دەربەندیخان) ٢٤٧
چوارتا ٥٠٣، ٦٠٧
چیکۆسلۆڤاکیا ٢٥٨، ٣٩٦، ٥٤٢، ٧١٤
چین ٢٥، ٤٢٣، ٥٣٥

ح
حاجی ئۆمەران ٤٦٠، ٤٧٠
حەسەکە ٥٢٠
حەلەب ١٢
حەسەنلوو (ئاواییێکه له ئەرمەنستان) ٣٩٥
حیجاز ١٨٤
حیللە ١٤١، ٣٣٥، ٣٣٦، ٦٣٣، ٧٠٢

خ
خاڵخالآن (شاخێکە لە کەرکووک) ٣٠
خاڵۆبازیانی (ئاواییێکە لە کەرکووک)
٢٣
خانەقین ٥٣٤
خەتە (ئاواییێکە لە ناوچەی
خۆشناوەتی) ٦٣١
خەرابەدراو (ئاواییێکە لە دەشتی
هەولێر) ١١٢
خەزاڵێ (ئەشکەوتێکە لە ناوچەی
سەردەشت) ٥٨٨
خورماڵ ١٢٥، ٦٣١

د
دارەبەن (گوندێکە لە هەولێر) ١١١
داریکەلی ١٣٣، ٤٤٠، ٥٥٦
دەراش (ئاواییێکە لە ناوچەی
خۆشناوەتی) ٦٣١
دەرباسییە ١٢
دەربەندیخان ١٢٥، ٢٤٧، ٦٢٠
دەرسیم ٣٣٩
دەرگەزێن (ئاواییێکە لە نزیک سلێمانی)
٣٧٣، ٥٤٩
دووسەرە (گوندێکە لە هەولێر) ١٨٣،
١٨٤، ٦١٩، ٦٢٠
دووگرتکان (گوندێکە لە هەولێر) ٦٢٠
دیبەگە (گوندێکە نزیک مەخموور) ٢٣،
٦٣١
دیجلە ١١، ١٢، ١٦، ١٨، ١٩، ٥٢، ٥٣،
١٤٥، ١٤٦، ٢٥٠، ٢٥١
دیمەشق (شام) ١١، ١٣، ٢٠٩، ٢١٠،
٢٢١، ٤٢٥، ٥٢١، ٦١٩، ٦٢٠،
٦٢٥
دیاربەکر (ئامەد) ١١، ٣٧٩، ٥٤٣
دیانە ٦٢٠
دێرک (ئاواییێکە لە نزیک ماردین) ٢٠٩

ر
ڕانیە ١٢٥، ٣٠٦، ٥٨٢
ڕواندز ٢٤، ٢٧٩، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٨١، ٦٣١
ڕووسیا ٣٦، ٣٨، ٣٩، ٤٣، ٩٢، ٩٤، ٩٥،
٩٨، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٧، ٢٠٢،
٢٠٣، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢٦٣، ٢٦٥،
٣٣٢، ٣٨١، ٣٩٥، ٣٩٧، ٤٢٣،
٤٠٨، ٤١٠، ٤٢٣، ٥٨١، ٥٩٧،
٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٤، ٦٥٧، ٦٨٠،
٧٠١، ٧١٤
ڕۆم (ڕۆمانی کۆن) ١٥٧
ڕۆمانیا ٣٩٥، ٤٠٨، ٥٤٢، ٦٥٧

ز
زاگرۆس (شاخ) ١٠٦، ١٠٧
زەریای سوور ٢١٦
زەریای مەڕمەڕە ٣٧٩
زەڵم ٧٠٧
زیخان (ئاواییێکە لە ناوچەی
خۆشناوەتی) ٦٣١

زێوە (ئاوایییێکە لە ناوچەی
خۆشناوەتی) ٦٣١

س
سانت پیترسبورگ (لینینگراد) ٣٨، ٤٣،
٤٤٨، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠١
سەرچنار ٣٧٩، ٥٥٠، ٥٥٤، ٥٥٥، ٥٦٠،
٦٦٤، ٧١٤
سەردەشت ٥٨٨
سەفین (شاخ) ٣٤٩، ٥٣٦، ٥٣٧
سەرکان (گوندێکە لە نزیک بەرزنجە)
٥٠٣
سەگرمە (شاخ) ٣٠
سەلەمییە (شارێکە لە سووریا) ٢٠٩
سەنگاو ٣٠، ٤٣٨
سەنگەسەر ٥٨٢، ٧٣٠
ستیپانەڤان (شارێکە لە ئەرمەنستان)
١٠٢
سنە ٦٣، ٤٩٤
سوید ٤٢١، ٥٨٢، ٥١٤
سویسرە ٥٤٢
سووورداش ١٢٥، ٢٤٧
سوورکێو ٧٨
سووریا ١١، ١٢، ١٤، ١٦، ١٩، ١٨٤،
٢٠٤، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١٢، ٢١٥،
٢١٦، ٢٢٢، ٣٠٣، ٤٠٨، ٤١٠،
٤٢١، ٤٣٩، ٥٢٠، ٥٢٦، ٦٢٦،
٧١٤
سوورێژە (گوندێکە لە دەشتی هەولێر)
١٨٣
سۆران ١٨٦، ١٨٧، ١٩٧، ٣٦٨، ٦٨٦،
٦٩١
سۆفیا ٢٧٠، ٤٢٠
سۆڵە (گوندێکە لە ناوچەی قەرەداغ) ٦٦٣
سیتەک (گوندێکە لە سلێمانی) ٢٦٩،
٣٣٠
سیروان ٥٣
سێردەرەک (گوندێکە لە ناوچەی
نەخچەوانی قەفقاس) ٢٠٢
سێ مەتکی (گوندێکە لە نزیک شاری
عاموودە) ٥١٩

ش
شارباژێر ٢٧٧، ٢٨١، ٤٣٨، ٦٢٠
شارەزوور ٢٩، ٣٠، ١٢٥، ٣٣١، ٣٤٠،
٧٠٧
شاوێس (ئاوایییێکە نزیک هەولێر) ٦٣١
شەرەفکەند (ئاوایییێکە نزیک مەهاباد)
٤٠٧
شەقڵاوە ١١١، ١٨٤، ٣٤٩، ٥٢٩، ٥٣٠،
٥٠٦، ٥٣٧، ٧٠٧
شەنەغە (گوندێکە لە دەشتی هەولێر)
٦٧٥
شنۆ ٥٣٤
شۆڕەزەرتکە (ئاوایییێکە لە کەندیناوەی
هەولێر) ٢٨٣
شیرین (شاخ) ٥٥٠
شیلاناوێ (ئاوایییێکە لە موکریان) ٤٦٩

شێخاڵی (ئاواییێکە لە نێوان مەهاباد و بۆکان) ٥٨١
شێخان (ئاواییێکە لە ناوچەی خانەقین) ٣٠

ع
عامووده (شار) ٢٠٩، ٥١٩
عەبابەیلێ ٣١٧، ٣٢٣
عەدەن ١٢٢
عەمارە ٥٤٢
عەمۆ (گوندێکە لە ئەرمەنستان) ٣٩٥

ف
فەلەستین ٢٧٧، ٢٨٨، ٤١٩، ٤٢٤، ٥٠٥
فەلووجە ١٨٤
فرەنسا ١٢، ١٥٧، ٤٢٣، ٥٢٠، ٥٤٢
فورات ١٦، ١٨، ١٩، ١٠٧

ڤ
ڤیتنام ٢٨٨، ٥٠٥
ڤیەننا ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٨

ق
قادرکەرەم ٤٣٧
قارس ٣٥، ٩١، ١٠١، ٢٠١، ٢٥٧، ٥٩٥
قازیخانە (گوندێکە لە دەشتی هەولێر) ٦١٩
قامیشلی ٢٠٩، ٥١٩
قەراج ١٩٦، ١٩٧، ٦٣١
قەرەحەسەن ٢٣
قەرەداغ ٤٣٨، ٦٦٣
قەسری شیرین ٤٩٢، ٤٩٩
قەفقاس ٣٦، ٣٩، ٤٣، ٩٢، ٩٨، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٥، ١٠٧، ٢٠١، ٢٠٣، ٢٠٥، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٣، ٢٦٥، ٣٩٦، ٣٩٧، ٥٩٧، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٤
قەڵاچۆلان ١٤٣، ١٤٤، ٥٤١، ٧٠١
قەڵادزە ٤٦٠، ٤٦٦، ٤٨٢
قەندیل (شاخ) ٧٨
قزرابات ١٨٤
قزل قولی (ئاوەدانییێکە لە ناوچەی قارس) ١٠١
قوشتەپە ١٨٣
قۆپی قەرەداغ ٧٨
قۆنیە ٢٠٩

ک
کاختە (قەزاییێکە لە کوردستانی تورکیا) ١١
کەربەلا ١٤١، ٣٣٦
کەرکووک ٢٣، ٢٤، ٣٠، ٤٨، ٦٥، ١١٩، ١٢١، ١٢٢، ١٤١، ٢٣٤، ٢٨٥، ٣٠٢، ٣٠٤، ٣٤٥، ٣٧٨، ٣٨١، ٤٣٧، ٤٣٨، ٤٣٩، ٤٤٤، ٤٤٩، ٤٦٠، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٩، ٦٠، ٦١٩
کەناڵی سوێس ٤٣٨، ٤٤٥
کەندال (گوندێکە لە دەشتی هەولێر) ١٨٣

کەنداوی بەسرە (فارسی، عەرەبی) ١٦، ١٨
کەندیناوە (ناوچە، دەشت لە هەولێر) ١٨٣، ٦٧٥
کرماشان ٤٩١، ٤٩٢، ٤٩٩
کرکفتار (ئاواییێکە لە ناوچەی جزیرەی سووریا) ٥٢٠
کرند ٤٩٩
کشمیر ١٥٧
کفری ١٣، ١٨٤، ٥٥٦
کوڕەکاژاو (شاخ) ٥٥٥
کوێت ٤٢٦
کووت ٢٨٦، ٢٨٨، ٤٢٠، ٥٤٢، ٥٤٣، ٦٠٨، ٦١٩
کۆتمە (ئاوەدانییێکە لە ناوچەی خۆشناوەتی) ٦٣١
کۆریا ٥٣٤، ٥٣٥
کۆنگۆ ٤٤٣، ٥٦٣
کۆیە (کۆیسنجەق) ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٣٤٥، ٤٢٠، ٤٢٢، ٤٣١، ٥٢٩
کینیا ٥٦٣
کێوەڕەش (شاخێکە لە ناوچەی سەنگەسەر) ٧٣٠

گ
گاگرا (شارێکە لە گورجستان) ٥٨٢، ٥٩٥
گەلاڵە ٧٠٢
گەلی عەلی بەگ ٢٥٩
گردەچاڵ (گوندێکە لە هەولێر) ١١٢
گواتیمالا ٥٤٨
گورجستان ٣٨، ١٠٤، ٢٥٧، ٥٩٥، ٥٩٩
گۆلی چلوور (هەوارگەیێکە لە ناوچەی وان) ٣٩٥
گۆمەشین (گوندێکە لە هەولێر) ٦٣١

ل
لاچین (گوندێکە لە نزیک مەهاباد) ٤٥٩
لەندەن ٢٤٨، ٣٠٢، ٣٠٤، ٣١١، ٤٧٦
لەیلان (گوندێکە لە ناوچەی کەرکووک) ٢٣
لبنان ٨٢، ٢١٥، ٢٧٧، ٦٢٦، ٦٩١
لوڕستان ٨١، ٤٩٣، ٤٩٩

م
ماردین ٢٠٩
مەحاویل (لە باشووری عیراق) ٦٦٣
مەخموور ٢٣، ١٨٣، ٢٤٩
مەدینەی مونەووەرە ٦٣٧
مەرگە ١٥٣، ١٥٤، ١٦٦، ١٦٨، ١٧٠، ١٧٢، ١٧٣، ١٧٦، ١٧٩
مەرگەوەڕ ٥٣٤
مەریوان ١٤٣
مەلاکاغە (گوندێکە لە بناری چیای قەرەچووغ) ١١١
مەنشووریای چین ٥٣٥
مەهاباد ٢٩، ١٤١، ٢٦٩، ٣٣٠، ٣٩٨، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤١٠، ٤٥٩، ٤٦١،

٤٦٦، ٤٦٨، ٤٨٠، ٥٢٩، ٥٨١،
٥٨٢
مرعش ٥٣٤
مڵکەندی (گوند) ١٤٤
مورتکە (گوندێکە لە نزیک سلێمانی)
٥٤٢
موکریان ٤٠٧، ٤٠٨، ٤١٥، ٥٠٦، ٥٣٩،
٦٤١، ٦٤٢
مووساکەند (گوندێکە لە ئەرمەنستان)
٣٩٥
مووسڵ ٤٨، ٦٥، ٣٨٠، ٦٣٢
مۆسکۆ ٣٨، ٦٨، ٩٤، ٢١٠، ٢٢١، ٢٤٨،
٣٩٦، ٤٢٠، ٤٤٨، ٥٣٣
میسر ١٢، ١٥٧، ٢١٦، ٤٣٨، ٤٣٩،
٤٤٤، ٤٤٥، ٥٠٥، ٥٤٢، ٦٩١،
٧١٦
مێرگەپان ٧٨
مێرگەسوور ٧٢٩

ن

نارنج (گوندێکە لە کوردستانی تورکیا)
١١
ناسرییە ٣٤٠، ٦٠٨، ٦٢٠
ناگازاکی ٢٥٣
ناوزەنگ ٤٢١
نەجەف ٣٣٥، ٣٣٦
نەجمۆک (نەجیمێ، گوندێکە لە ناوچەی
قامیشلی) ٥١٩
نەخچەوان ٢٠٢، ٣٩٥
نەمسا ٥٤٢
نوگرەت سەلمان ٢٨٦، ٤٢٠، ٥٤٢، ٦٠٤
نیشابوور ٥٧٠

هـ

هەرمەک (ئاواییێکە لە ناوچەی
خۆشناوەتی) ٦٣١
هەریر ٧٢٩
هەڵەبجە ٤٧، ١٢٥، ١٣٠، ١٣١، ١٣٦،
١٤١، ٢٤٧، ٢٨١، ٣٧٠، ٣١٩،
٣٧٤، ٤٢٠، ٦٢٠
هەڵگورد (شاخ) ٥٥٥
هەنگاریا ٧١٤
هەورامان ٥٣، ١٢٩، ١٨١، ٣١٧، ٣٣٥،
٣٤٠، ٤٧٥، ٤٩٩، ٥٥٥، ٥٥٦،
٦٧٢
هەولێر ٨، ٢٤، ٤٧، ٤٨، ٦٣، ٦٥، ١١١،
١١٢، ١١٣، ١٢٢، ١٨٣–١٨٧،
١٩٥، ١٩٦، ١٩٧، ٢٧٨، ٢٨٥،
٢٨٦، ٣٠١، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٥٩–
٣٦٣، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٨٠، ٤٢٠،
٤٢١، ٤٦٠، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣٦،
٥٨٢، ٥٨٤، ٥٨٦، ٦١٩، ٦٢٠،
٦٢١، ٦٣١، ٦٣٣، ٦٤٣، ٦٥٨،
٦٧٥، ٦٧٦، ٦٨١، ٦٨٥، ٦٨٦،
٦٨٩، ٦٩٠، ٦٩١، ٦٩٤، ٧٠٢،
٧٢٩، ٧٣٠
هیران ٥٢٦، ٤٢٧
هیرۆشیما ٢٥٣

هیندستان ١٥٧، ٤٤٥
هیمالایا ١٥٩

و

وان (شار و گۆل) ٧٨، ٣٩٥، ٥٣٤، ٦٩٥
وەڵلانه (گوند) ٣٣٥
ورمێ ٤٦١، ٥٨٤
وێڵه (گوند) ٣٣٥

ی

یابان ٢٥٣، ٣٠٧
یەریڤان ٣٥، ٣٦، ٣٨، ٩١، ٩٢، ٩٣، ١٠٢، ١٠٣، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٥٧، ٢٥٨، ٢٦٤، ٣٩٧، ٣٩٨، ٥٩٥، ٥٩٦، ٦٠٤
یەمانچایر (گوندێکه له ناوچەی قارس) ٩١
یەمەن ٢١٦

بیبلیۆگرافیا

بەشی زۆری سەرچاوەکانی ئەم بەرگە لە بیبلیۆگرافیای بەرگەکانی پێشوودا تۆمار کراون، بەپێویست نەزانرا لەم بەرگە دووبارە بکرێنەوە. جگە لەو زانیاری زۆر لەبارەی شاعیرانی ئەم بەرگە و بەرگی شەشەم لە ئەنجامی پێوەندی هاورێیەتی دانەر لەگەڵیاندا هەروەها نووسینی ژیانی خۆیان بۆ دانەر، هاتوونەتە ناو کتێبەکەوە.

– ن. ئاری، هۆنراوەکانم (شیعر)، بەغدا، ١٩٦٩.

– ئیبراهیم ئەحمەد، کوێرەوەری، بەغدا، ١٩٥٩.

– ئیبراهیم ئەحمەد، ژانی گەل، سلێمانی، ١٩٧٣.

– ئەحمەد هەردی، ڕازی تەنیایی، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٥٧؛ چاپی دووەم، سلێمانی ١٩٨٤.

– ئەخۆل (ئەحمەد دەروێش)، پەیمان و شیوەن (شیعر)، سلێمانی، ١٩٧٠.

– ئەشکی باوان، بەرهەمی بڵاونەکراوەی کامەران موکری، ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، هەولێر، ٢٠٠١.

– ئەمینی عەبدال، مەمێ و زینێ (پۆێم)، یەریڤان، ١٩٥٨.

– ئەمینی عەبدال، بەهارا یەکی (شیعر)، یەریڤان، ١٩٦١.

– بەرهەمی خەبات، بەشێک لە بەرهەمەکانی أ. ب. هەوری، بەکۆششی فازیڵ نیزامەدین، هەولێر، ٢٠٠٢.

– پیرباڵ مەحموود، مەرگی نەوجەوانی (شیعر)، هەولێر، ٢٠٠٤.

– تریفە و ڕێژاو، دیوانی شیعری محەمەد حوسێن بەرزنجی (ع. ح. ب)، بەغدا، ١٩٨٥.

– جاسمی جەلیل، ڕۆژی من (شیعر)، یەریڤان ١٩٦٠.

– جاسمی جەلیل، کۆفیا دیا من (شیعر)، یەریڤان، ١٩٨٤.

– چەپکە گوڵ، چەند پارچەیێک لە شیعری شامی کرماشانی، تاران، ١٩٨٤.

– چوارینەکانی جاهید، بەغدا، ١٩٧٩.

– حاجی جندی، هەواری (یارمەتی دان) (ڕۆمان)، یەریڤان، ١٩٦٧.

– حەسەن جاف، کامەران موکری چیرۆکنووس، بەغدا، ١٩٨٨.

- حەسیب قەرەداغی، فەرهەنگی غەم (سەرجەمی شیعری)، بەرگی یەکەم و دووەم، هەولێر، ٢٠٠٢.
- دڵشاد عەلی، دیلان شاعیر و ئازادیخواز، بەغدا، ١٩٨١.
- دڵشاد مەریوانی، پێشوازی خاوەن شکۆ و دوو چیرۆکنووس، بەغدا، ١٩٧٣.
- دڵشاد مەریوانی، سەمفۆنیای وەنەوشە (کۆمەڵە شیعر)، بەغدا، ١٩٨٠.
- دیلان، شەڕ و ئاشتی (شیعر)، سلێمانی، ١٩٥٤.
- دیلان، شێخ مەحموودی زیندوو (شیعر)، بەغدا، ١٩٥٧.
- دیلان، شیعر، بەغدا، ١٩٦٩.
- دیلان، پاییزی جاران (شیعر)، سلێمانی، ١٩٧٣.
- دیوانی ئەخۆل، سلێمانی، ١٩٨٣؛ چاپی سێیەم، سلێمانی، ٢٠٠٠.
- دیوانی بەختیار زێوەر، ئامادەکردنی مەحموود زێوەر، هەولێر، ٢٠٠٣.
- دیوانی حەیدەری (ناسیح حەیدەری)، ئامادەکردنی شێروان حەیدەری، هەولێر، ٢٠٠٠.
- دیوانی حیلمی، ئامادەکردنی ئومێد کاکەڕەش، سلێمانی، ١٩٨٥.
- دیوانی دەشتی، شیکردنەوە و لێکدانەوەی ئەحمەد دەشتی، (بەرلین ٢٠٠١)، هەولێر، ٢٠٠٣.
- دیوانی دڵزار، ستۆکهۆڵم - سوید، ١٩٩٢.
- دیوانی شیعر، محەمەد سالح دیلان، ئامادەکردن و لێکۆڵینەوە عەبدوڵڵا ئاگرین، ١٩٨٤.
- دیوانی عاجز، ئامادەکردنی محەمەد سەید عەبدوڵڵا بەرزنجی، بەغدا، ١٩٨٦.
- دیوانی عارف عورفی، ساغکردنەوەی ئومێد کاکەڕەش، سلێمانی، ١٩٨٥.
- دیوانی عەونی، هەولێر، ١٩٩٧.
- دیوانی فانی، بەسەرپەرشتی کەمال میراودەلی، سلێمانی، ١٩٧٦.
- دیوانی کاردۆخی، بەغدا، ١٩٧٠.
- دیوانی لوتفی، ئامادەکردنی عوبێد شێخ لەتیف بەرزنجی، بەغدا، ١٩٨٤.
- دیوانی موخلیس (باغی لاوان)، لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی ئیبراهیم ئەحمەد حوسێن (دەسنووسی نامەی ماجستێر لە ئەدەبدا)، ١٩٨٩.
- ڕەشید نەجیب، ژیان و بەرهەمەکانی، ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، هەولێر، ٢٠٠١.
- سەرجەمی بەرهەمەکانی مارف بەرزنجیی شەهید، کۆکردنەوە و ڕێکخستنی سامان مارف بەرزنجی و عومەر مەعرووف بەرزنجی، پێشەکی و پەراوێز و ساغکردنەوە

عومەر مەعرووف بەرزنجی، هەولێر، ١٩٩٣.
- سەرجەمی بەرهەمی حەسەن قزڵجی، ئامادەکردنی موحسین قزڵجی، سلێمانی، ٢٠٠٣.
- شکۆی حەسەن، قالچیچەک (شیعر)، یەریڤان، ١٩٦١.
- شکۆی حەسەن، تەمبووریَ کوردا (شیعر)، یەریڤان، ١٩٦٥.
- شکۆی حەسەن، مەرەمی گلێ کورد (شیعر)، یەریڤان، ١٩٧٠.
- عەلی عەبدولڕەحمان، خاتێ خانم (ڕۆمان)، یەریڤان، ١٩٥٩.
- عەلی عەبدولڕەحمان، دێ (دایک) (شیعر و پەخشان)، یەریڤان، ١٩٦٥.
- عەلی فەتاح دزەیی، خرۆشان و ڕامان (دیوانی شیعر)، هەولێر، ١٩٨٧.
- عوسمان دەشتی، هێمن - دەربارەی ناوەڕۆکی سیاسی و کۆمەڵایەتی شیعرەکانی، سلێمانی، ٢٠٠٣.
- قاچاغی مراد، شەوق (شیعر)، یەریڤان، ١٩٥٩.
- قاچاغی مراد، گولپەری (شیعر)، یەریڤان، ١٩٦٢.
- قاچاغی مراد، بەهارا تەزە (شیعر)، یەریڤان، ١٩٦٥.
- الکاتب الکردی قدری جان، قصص ومقالات، شعر وجمع واعداد دلاور زەنگی، ترجمە هورامی یزدی ودلاور زەنگی، اربیل، ٢٠٠١.
- کاکەی فەللاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٧٨.
- کامەران (حەمەی ئەحمەد تاها)، ئاشتی، سلێمانی، ١٩٥٤.
- کامەران، دیاری، بەغدا، ١٩٥٧.
- کامەران، ئاگر و ژیلە، سلێمانی، ١٩٥٨.
- کامەران، شانازی، سلێمانی، ١٩٥٨.
- کامەران، گوڵ ئەستێرە، سلێمانی، ١٩٥٩.
- کامەران، گوڵاڵە سوورە، سلێمانی، ١٩٥٩.
- کامەران، ئاوات و ڕەنج، سلێمانی، ١٩٦٨.
- کامەران، زەبری هۆنراوە، سلێمانی، ١٩٧١.
- کەریمی حیسامی، یادی هێمن، سوێد، ١٩٨٧.
- کوڕی کورد (ڕەحیمی قازی)، هشیار بوون (شیعر و پەخشان)، یەریڤان، ١٩٥٩.
- گوڵی وەریو، بەشێک لە هۆنراوەکانی شێخ لەتیف، سلێمانی، ١٩٧٥.
- محەمەد سدیق عارف (حوسێن عارف)، کامەران و هۆنراوەی نوێ، بەغدا، ١٩٥٨.

- محەمەد مەولوود (مەم)، چیرۆکەکانی مەم، بەغدا، ١٩٧٠.
- مذكرات الاستاذ اوسمان صبری (١٩٠٥ - ١٩٩٣)، ترجمە هورامی یزدی ودلاور زەنگی، بیروت، ٢٠٠١.
- مەلا مەسعوود، بەشێک لە دیوانی بێبەش، بەغدا، ١٩٧١؛ چاپی دووەم، هەولێر، ١٩٨٧.
- مەدهۆش، هەمیشە بەهار، بەغدا، ١٩٤١.
- مەدهۆش، دڵ و گڵ، سلێمانی، ١٩٦١.
- مەدهۆش، سەرگوڵ، سلێمانی، ١٩٦١.
- مەدهۆش، شیرین، سلێمانی، ١٩٦٢.
- مەدهۆش، دڵی کچان، بەغدا، ١٩٦٧.
- مەدهۆش، نەریمان چی لێ هات؟، سلێمانی، ١٩٦٨.
- مەدهۆش، دڵی کوڕان، سلێمانی، ١٩٧٢.
- مەدهۆش، یانەی دڵان (هەموو بەرهەمی)، ئامادەکردنی محەمەدی مەلاکەریم، بەغدا، ١٩٨٢.
- نامەکانی مەم (محەمەد مەولوود)، ئامادەکردنی ئیسماعیل بەرزنجی، هەولێر، ٢٠٠٢.
- وەزیری نادری، وەتەن و هزکرن (نیشتمان و دڵداری) (شیعر)، یەریڤان، ١٩٦١.
- هەژار، بۆ کوردستان (شیعر)، ١٩٦٦.
- هەواری خاڵی، سەرجەمی نووسینی هێمن بەسەرپەرشتی بەدران ئەحمەد و عوسمان دەشتی، بەرگی یەکەم و دووەم، هەولێر، ٢٠٠٣.
- أ. ب. هەوری، ئازار و ئاوات (شیعر)، بەکۆششی مەحموود خەزنەدار، بەغدا، ١٩٥٦.
- أ. ب. هەوری، بەرهەمی خەبات (شیعر)، بەغدا، ١٩٥٩.
- أ. ب. هەوری، شیعری کۆن و نوێ، سلێمانی، ١٩٧٥.
- هێدی، ئاوێنەی شکاو (بیرەوەری)، هەولێر، ٢٠٠٤.
- هێمن، تاریک و ڕوون (کۆمەڵە شیعر)، بەغدا، ١٩٧٤.
- هێمن، هەواری خاڵی، چەپکێ لە پەخشانەکانی، بەغدا، ١٩٧٩.
- هێمن، کاروانی خەیام (شیعر)، هەولێر، ١٩٩٧.
- یادی سەجادی، کۆکردنەوەی دلێر عەلائەدین سەجادی، بەغدا، ١٩٨٧.

تاريخ الادب الكردي

١٩٤٥ - ١٩٧٥

B

ان هذا الجزء من الكتاب هو متمم للجزء السادس، ويضم بين دفتيه عرضاً لحياة خمسين شاعراً وكاتباً، ودراسة مستفيضة لابداعاتهم الادبية.

الجزء السابع

الدكتور معروف خزنەدار

أربيل ٢٠١٠

The History
of
Kurdish Literature

1945 - 1975

B

vol. VII

By

Prof. Dr. Marouf Khaznadar

Arbil 2010